
**Міністерство внутрішніх справ України
Національна академія внутрішніх справ України**

М. В. Салтевський

КРИМІНАЛІСТИКА

(у сучасному викладі)

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для вищих навчальних закладів*

**КИЇВ
КОНДОР**

2005

ББК 67.9(4 УКР)6я73

С 16

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 14/18.2-751 від 13.04.2004 року)*

Рецензенти:

Ищенко А. В. — д. ю. н., професор Національної академії внутрішніх справ України;

Клименко Н. І. — д. ю. н., професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Салтевський М. В.

С 16 **Криміналістика (у сучасному викладі):** Підручник. — К.: Кондор, 2005. — 588с., 32 іл.

ISBN 966-8251-70-9

У підручнику подається сучасний виклад криміналістики як науки. Розглядаються методологічні засади криміналістики та технічні засоби і методи збирання криміналістичної інформації, криміналістичні слідознавство та механоскопія, основи і засоби криміналістичної тактики, основи методики розслідування злочинів проти життя, здоров'я, волі й гідності людини тощо.

Підручник призначений для студентів вищих навчальних закладів юридичного профілю, викладачів, аспірантів, криміналістів-практиків.

ББК 67.9(4 УКР)6я73

ISBN 966-8251-70-9

© М. В. Салтевський, 2004
© “Кондор”, 2004

Зміст

Вступ	12
РОЗДІЛ I. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛІСТИКИ	14
Глава 1. Предмет, завдання та система криміналістики	14
1.1. Історичний аспект формування предмета криміналістики	14
1.2. Предмет криміналістики	15
1.3. Завдання криміналістики	19
1.4. Система криміналістики.....	21
Глава 2. Вчення про методи криміналістики (криміналістична методологія)	25
2.1. Поняття і сутність криміналістичної методології	25
2.2. Криміналістичні методи.....	25
2.3. Класифікація методів криміналістики	26
Глава 3. Криміналістична ідентифікація і групофікація	28
3.1. Ідентифікація у криміналістиці та інших галузях знань	28
3.2. Криміналістична ідентифікація – окремий метод криміналістики	29
3.3. Об'єкти криміналістичної ідентифікації	31
3.4. Поняття про ідентифікаційні ознаки і властивості	32
3.5. Види криміналістичної ідентифікації	33
3.6. Встановлення групової належності – окремий метод науки криміналістики	33
3.7. Методика ідентифікації і групофікації	37
Глава 4. Вчення про механізм учинення злочину	40
4.1. Поняття злочинної діяльності, її структура та елементи	40
4.2. Механізм злочинної діяльності та його відображення	41
4.3. Види взаємодій та їх енергетична сутність	42
Глава 5. Криміналістика в системі наукового знання	44
5.1. Криміналістика – юридична наука	44
5.2. Зв'язок криміналістики з юридичними науками	44
5.3. Зв'язок криміналістики з іншими науками	46
5.4. Закони розвитку криміналістики	48
Глава 6. Становлення, розвиток і сучасний стан криміналістики в Україні	49
6.1. Зародження і розвиток спеціальних знань у практиці розслідування злочинів (історичний аспект)	49
6.2. Виникнення криміналістики в Україні	51
6.3. Сучасний стан і перспективи розвитку криміналістики в Україні.....	54
РОЗДІЛ II. ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ ТА МЕТОДИ ЗБИРАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ (КРИМІНАЛІСТИЧНА ТЕХНІКА)	55
Глава 7. Теоретичні засади криміналістичної техніки	55
7.1. Предмет і завдання криміналістичної техніки	55
7.2. Класифікація засобів криміналістичної техніки	56
Глава 8. Технічні засоби збирання криміналістичної інформації на досудовому слідстві. 58	
8.1. Технічне забезпечення слідчого.	58
8.2. Технічні засоби органів дізнання (оперативна техніка)	60
8.3. Комплекти криміналістичної техніки досудового слідства	61
8.4. Технічні засоби експертного дослідження матеріальних джерел криміналістичної інформації (експертна техніка)	64
8.5. Технічні засоби суду та криміналістичної профілактики злочинів	67

Глава 9. Методи збирання криміналістичної інформації за допомогою науково-технічних засобів	69
9.1 Поняття техніко-криміналістичних методів	69
9.2. Методи польової криміналістики	70
9.3. Методи лабораторної криміналістики	75
Глава 10. Правові засади збирання криміналістичної інформації технічними засобами ..	78
10.1. Поняття і сутність правових засад одержання інформації технічними засобами	78
10.2. Загальні положення збирання криміналістичної інформації технічними засобами .	79
10.3. Форми використання технічних засобів і спеціальних знань для одержання криміналістичної інформації	81
10.4. Межі допустимості використання технічних засобів і спеціальних знань при одержанні інформації	83
РОЗДІЛ III. КРИМІНАЛІСТИЧНЕ СЛІДОЗНАВСТВО	85
Глава 11. Сліди – джерела криміналістичної інформації	85
11.1. Поняття слідів злочину та їх властивостей	85
11.2. Сліди злочину як джерела криміналістичної інформації	86
11.3. Характеристика джерел криміналістичної інформації	88
11.4. Класифікація слідів злочину в криміналістиці	89
Глава 12. Теоретичні засади слідоутворення і класифікація слідів у слідознавстві	93
12.1. Загальні положення про слідоутворення у слідознавстві	93
12.2. Слідоутворення при механічному русі	95
12.3. Слідоутворення при фізичному русі	98
12.4. Слідоутворення при хімічному і біологічному русі	99
РОЗДІЛ IV. СЛІДИ ЛЮДИНИ	101
Глава 13. Сліди – ознаки зовнішньої будови людини та їх використання в розслідуванні злочинів (габітологія)	101
13.1. Ознаки зовнішності людини та механізм їх відображення при вчиненні злочину	101
13.2. Поняття про ознаки та властивості зовнішності людини	103
13.3. Класифікація і методика опису ознак зовнішності людини	105
13.4. Джерела інформації про зовнішній вигляд людини	109
13.5. Збирання і використання джерел інформації зовнішності людини для її розшуку й ідентифікації	110
13.6. Особливості методики ідентифікації людини за ознаками зовнішності	116
Глава 14. Сліди рук і ніг (дактилоскопія)	118
14.1. Будова шкірного покриву долонних поверхонь рук і підшов ніг	118
14.2. Механізм утворення слідів рук, ніг та їх класифікація	122
14.3. Методи й технічні засоби виявлення і фіксації слідів рук і ніг	123
14.4. Деякі прийоми використання слідів рук і ніг для одержання інформації про людину .	132
14.5. Основи методики дактилоскопічної експертизи	135
14.6. Сліди локомоційних навичок людини	137
Глава 15. Сліди шкірного покриву голови та зубів людини	142
15.1. Анатомічна будова шкірного покриву голови і криміналістичне значення його слідів	142
15.2. Механізм слідоутворення і види слідів шкірного покриву	144
15.3. Виявлення слідів шкірного покриву голови і прийоми використання їх для одержання інформації про особу та подію	144
15.4. Сліди зубів	147
Глава 16. Вчення про сліди навичок людини	149
16.1. Поняття навичок і функціональних властивостей-ознак	149
16.2. Види та характеристика властивостей-навичок людини	150
16.3. Прийоми дослідження слідів динамічних навичок для одержання криміналістичної інформації	153

Глава 17. Сліди навичок письма (криміналістичне дослідження письма)	155
17.1. Поняття криміналістичного дослідження письма	155
17.2. Ідентифікаційні ознаки письма	156
17.3. Методика криміналістичного дослідження письма	162
17.4. Підготовка матеріалів для криміналістичного дослідження письма	165
Глава 18. Сліди звуку (криміналістична акустика)	168
18.1. Звук як джерело криміналістичної інформації	168
18.2. Поняття й властивості звукових слідів	169
18.3. Засоби і тактичні прийоми фіксації звукових слідів	170
18.4. Основи методики дослідження і використання звукових слідів у розслідуванні злочинів	174
Глава 19. Сліди запаху людини (криміналістична одорологія)	178
19.1. Поняття, види і властивості слідів запаху	178
19.2. Робота із запаховими слідами на місці події	180
19.3. Дослідження і використання слідів запаху в практиці розслідування злочинів	183
Глава 20. Сліди пам'яті людини	185
20.1. Поняття слідів пам'яті, їх властивості і механізм утворення	185
20.2. Джерела слідів пам'яті, їх виявлення і фіксація	185
20.3. Сучасні технічні можливості інструментального розпізнавання і дослідження слідів пам'яті	187
20.4. Деякі прийоми інструментального дослідження емоційної напруженості в оперативній і слідчій практиці	188
РОЗДІЛ V. ЗАСОБИ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ (КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕХАНОСКОПІЯ)	194
Глава 21. Засоби вчинення злочину та їх класифікація	194
21.1. Поняття засобів учинення злочину	194
21.2. Класифікація засобів учинення злочину	195
Глава 22. Сліди знарядь вчинення злочинів	200
22.1. Механізм утворення і види слідів знарядь вчинення злочину	200
22.2. Прийоми виявлення і фіксації слідів знарядь вчинення злочинів	202
22.3. Мікрооб'єкти, прийоми їх виявлення і використання в розслідуванні злочинів	203
22.4. Прийоми одержання інформації для розшуку знарядь злочину, інструментів і предметів за їх слідами	205
22.5. Методика ідентифікаційного дослідження слідів знарядь вчинення злочинів	208
Глава 23. Криміналістична документалістика (технічне дослідження документів)	209
23.1. Поняття, предмет і завдання криміналістичної документалістики	209
23.2. Класифікація документів	210
23.3. Слідчий огляд і попереднє дослідження документів	211
23.4. Прийоми встановлення слідів змін у документах	212
23.5. Встановлення первісного вигляду і змісту документа	214
23.6. Дослідження відбитків печаток і штампів	218
23.7. Дослідження машинописних текстів	220
23.8. Деякі відомості про сучасні друкуючі пристрої і ознаки, що відображаються на друківаних документах	221
23.9. Дослідження поліграфічної продукції	225
23.10. Дослідження матеріалів документів і засобів письма	227
Глава 24. Дослідження вогнепальної зброї і слідів пострілу (судова балістика)	229
24.1. Поняття і предмет дослідження судової балістики	229
24.2. Поняття вогнепальної зброї та її класифікація	230
24.3. Деякі відомості про ручну вогнепальну зброю і боєприпаси	233
24.4. Сліди вогнепальної зброї та механізм їх утворення	238
24.5. Прийоми використання слідів вогнепальної зброї для її розшуку і ідентифікації	241

24.6. Основи методики дослідження зброї і слідів пострілу	245
24.7. Сліди холодної зброї і використання їх для одержання інформації про подію злочину і злочинця	249
Глава 25. Сліди транспортних засобів, механізмів, пристроїв виробничого і побутового призначення	253
25.1. Транспортні засоби та їх сліди	253
25.2. Прийоми встановлення місця автотранспортної пригоди	254
25.3. Прийоми визначення часу автопригоди за слідами автотранспортних засобів, що утворюються на місці події	255
25.4. Прийоми встановлення і ототожнення транспортного засобу за слідами на місці події	256
25.5. Прийоми одержання інформації для визначення напрямку руху транспортних засобів за їх слідами на місці події	259
25.6. Прийоми одержання інформації про водія і потерпілого за слідами транспортних засобів на місці події	261
25.7. Прийоми одержання інформації для розшуку і ототожнення машин і механізмів за їх слідами на місці події	262
Глава 26. Сліди фізичних явищ, сильнодіючих і отруйних речовин, сил і явищ природи ..	264
26.1. Поняття, види, механізм утворення і використання слідів сильнодіючих і отруйних речовин, застосовуваних як засоби вчинення злочинів	264
26.2. Одержання інформації про дії сил і явищ природи, відображувані на місці події	265
РОЗДІЛ VI. ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ	268
Глава 27. Теоретичні основи криміналістичної тактики	268
27.1. Предмет, система і завдання	268
27.2. Принципи криміналістичної тактики	270
Глава 28. Теорія спілкування в криміналістичній тактиці	272
28.1. Поняття і сутність спілкування	272
28.2. Характеристика властивостей спілкування	273
28.3. Структура, види і суб'єкти спілкування	274
28.4. Функції спілкування в криміналістичній тактиці	276
Глава 29. Вчення про методи криміналістичної тактики	278
29.1. Методологія криміналістичної тактики	278
29.2. Методи криміналістичної тактики	279
29.3. Версіювання – метод криміналістичної тактики	280
29.4. Прогнозування – метод криміналістичної тактики	282
29.5. Моделювання – метод криміналістичної тактики	282
29.6. Реконструкція – метод криміналістичної тактики	283
РОЗДІЛ VII. ЗАСОБИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ	285
Глава 30. Слідчі дії та організаційні заходи – засоби криміналістичної тактики	285
30.1. Поняття засобів і слідчої діяльності	285
30.2. Структура слідчих дій як засобів криміналістичної тактики	288
30.3. Організаційні дії слідчого – засоби криміналістичної тактики	291
30.4. Сучасна класифікація слідчих дій	292
Глава 31. Вчення про тактичний прийом	294
31.1. Тактичний прийом і спосіб, їх сутність	297
31.2. Структура, ознаки і властивості тактичного прийому	291
31.3. Види тактичних прийомів	293
Глава 32. Слідча ситуація, тактична операція, комбінація і тактичне рішення	301
32.1. Ситуація – поняття, сутність, структура	301
32.2. Слідча ситуація в криміналістичній тактиці: поняття, сутність	301
32.3. Методологічна сутність і структура слідчої ситуації	302
32.4. Види слідчих ситуацій	303

32.5. Тактична операція і тактичне рішення	304
32.6. Тактичне рішення – метод криміналістичної тактики	306
32.7. Тактична комбінація, поняття, сутність	307
32.8. Види і властивості тактичних операцій і комбінацій	308
32.9. Нетрадиційні засоби в криміналістичній тактиці	309
РОЗДІЛ VIII. ОСНОВИ УПРАВЛІННЯ ЗАСОБАМИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ .	311
Глава 33. Управління в криміналістичній тактиці	311
33.1. Поняття управління і його структура	311
33.2. Принципи управління засобами криміналістичної тактики	313
Глава 34. Планування в криміналістичній тактиці	316
34.1. План і планування: поняття і сутність	316
34.2. Види планування і його організація	316
34.3. Принципи планування розслідування	318
34.4. Тактика планування розслідування	319
34.5. Форми і реквізити планів	321
РОЗДІЛ IX. ТАКТИКА ПРОВАДЖЕННЯ ДОСУДОВИХ СЛІДЧИХ ДІЙ	323
Глава 35. Джерела інформації досудових слідчих дій	323
35.1. Поняття і види джерел інформації	323
35.2. Особливості відображення і тактика одержання інформації від людей (особистісних джерел)	324
35.3. Особливості відображення і тактики одержання інформації від речей (із речових джерел)	326
35.4. Особливості відображення і одержання інформації із складних системних джерел (РЕЧІ «ЛЮДИ)	328
РОЗДІЛ X. ТАКТИКА ПРОВАДЖЕННЯ НОНВЕРБАЛЬНИХ СЛІДЧИХ ДІЙ	331
Глава 36. Слідчий огляд і освідування	331
36.1. Огляд – метод дослідження матеріальних джерел інформації	331
36.2. Огляд – процесуальна слідча дія і засіб криміналістичної тактики Види слідчого огляду	334
36.3. Слідчий огляд – процесуальна форма реалізації тактичних прийомів і технічних засобів для одержання інформації від речей	336
36.4. Тактико-психологічні прийоми дослідження матеріальної обстановки для прогнозування обставин події злочину	338
Глава 37. Ексгумація трупа	343
37.1. Поняття ексгумації як слідчої дії	343
37.2. Підготовка до ексгумації трупа	343
37.3. Тактичні прийоми огляду і освідування в ході ексгумації	344
Глава 38. Обшук і виїмка	346
38.1. Поняття і сутність обшуку і виїмки	346
38.2. Принципи організації, керування обшуком і виїмкою	348
38.3. Види обшуку і виїмки	349
38.4. Підготовка до обшуку і виїмки	350
38.5. Загальні тактико-психологічні особливості обшуку і виїмки	351
38.6. Тактико-психологічні особливості провадження обшуку і виїмки	353
38.7. Особистий обшук і обшук транспортних засобів	355
38.8. Фіксація ходу і результатів обшуку та виїмки	356
Розділ XI. ТАКТИКА ПРОВАДЖЕННЯ ВЕРБАЛЬНИХ СЛІДЧИХ ДІЙ ДЛЯ ОДЕРЖАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ВІД ЛЮДЕЙ	358
Загальні зауваження	358
Глава 39. Допит і очна ставка	358
39.1. Поняття допиту, його види і сутність	358

39.2. Структура і підготовка до допиту як керованого процесу одержання інформації з ідеальних відображень	359
39.3. Психологічні засади спілкування в ході допиту	360
39.4. Встановлення психологічного контакту	362
39.5. Тактика допиту і управління спілкуванням у безконфліктних ситуаціях	363
39.6. Тактика допиту і управління спілкуванням у конфліктних ситуаціях	364
39.7. Тактичні прийоми управління спілкуванням при пред'явленні доказів у ході допиту	366
39.8. Види питань і прийоми постановки їх на допиті	367
39.9. Закінчення допиту, фіксація і аналіз його результатів	368
39.10. Тактичні особливості управління спілкуванням у ході очної ставки	370
Глава 40. Тактика пред'явлення для впізнання	374
40.1. Поняття впізнання, його сутність і види	374
40.2. Підготовка до пред'явлення для впізнання	375
40.3. Загальна тактика пред'явлення для впізнання і управління ним	377
40.4. Пред'явлення для впізнання людей	379
40.5. Пред'явлення для впізнання предметів (речей)	380
40.6. Пред'явлення трупа для впізнання	381
40.7. Пред'явлення для впізнання людей і речей у специфічних слідчих ситуаціях	381
Глава 41. Перевірка показань на місці	384
41.1. Поняття, сутність і завдання перевірки показань на місці	379
41.2. Підготовка до перевірки показань на місці	385
41.3. Особливості тактики перевірки показань на місці	385
41.4. Фіксація перевірки показань на місці	387
РОЗДІЛ XII. ТАКТИКА ПРОВАДЖЕННЯ ЗМІШАНИХ СЛІДЧИХ ДІЙ ДЛЯ ОДЕРЖАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ІЗ СКЛАДНИХ (СИСТЕМНИХ) ДЖЕРЕЛ “ЛЮДИ - РЕЧІ”	388
Глава 42. Слідчий експеримент	388
42.1. Поняття, сутність і види слідчого експерименту	388
42.2. Організаційні і тактичні принципи провадження слідчого експерименту	389
42.3. Підготовка до слідчого експерименту	390
42.4. Експеримент, моделювання і реконструкція – загальнонаукові засоби одержання інформації в ході слідчого експерименту	391
42.5. Тактичні прийоми проведення і керування слідчим експериментом	393
42.6. Фіксація ходу і результатів слідчого експерименту	396
Глава 43. Призначення і провадження судової експертизи	397
43.1. Засади використання спеціальних знань для збирання інформації на досудовому слідстві	397
43.2. Судова експертологія і судова експертиза	398
43.3. Проблеми класифікації судових експертиз	399
43.4. Клас криміналістичних експертиз	400
43.5. Клас технічних експертиз	403
43.6. Клас експертиз матеріалів, речовин і виробів (КЕМРВ) і експертиз, що розвиваються	403
43.7. Система експертних державних установ України	406
43.8. Призначення експертизи, підготовка матеріалів	408
43.9. Технологія і структура висновку експерта	409
РОЗДІЛ XIII. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ	411
Глава 44. Поняття, сутність і джерела криміналістичної методики	411
44.1. Поняття, завдання і предмет криміналістичної методики	411
44.2. Джерела криміналістичної методики	412
Глава 45. Принципи і загальні положення в методиці	414
45.1. Принципи і загальні положення в методиці	414
45.2. Структура криміналістичної методики	415

Глава 46. Криміналістична характеристика	418
46.1. Поняття криміналістичної характеристики	418
46.2. Структура криміналістичної характеристики	419
46.3. Криміналістична характеристика – основа побудови методики розслідування окремих видів злочинів	422
Глава 47. Вчення про спосіб вчинення злочину	424
47.1. Поняття способу вчинення злочину	424
47.2. Структура способу вчинення злочину і формуючі його фактори	425
47.3. Детермінованість способу вчинення злочину	427
47.4. Використання даних про способи вчинення злочинів	428
Глава 48. Розкриття злочинів за гарячими слідами	430
48.1. Розкриття злочинів за гарячими слідами	430
48.2. Організаційно-тактичні засади розкриття злочинів по гарячих слідах	431
Глава 49. Основи забезпечення і представлення інформації на досудовому слідстві	435
49.1. Поняття, сутність і структура забезпечення	435
49.2. Інформація як предмет забезпечення	436
49.3. Види забезпечення інформацією	438
49.4. Представлення інформації на досудовому слідстві	439
Глава 50. Основи взаємодії слідчого і оперативно– розшукових органів при розслідуванні злочинів	441
50.1. Поняття, сутність і завдання взаємодії	441
50.2. Принципи взаємодії	442
50.3. Підстави і форми взаємодії	444
РОЗДІЛ XIV. ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ, ЗДОРОВ'Я, ВОЛІ І ГІДНОСТІ ЛЮДИНИ	447
Загальні зауваження	447
Глава 51. Основи методики розслідування вбивств	447
51.1. Криміналістична характеристика вбивств	447
51.2. Особливості порушення кримінальних справ про вбивства, заподіяння шкоди здоров'ю, незаконне позбавлення волі недоторканність людини	449
51.3. Організаційно-тактичні основи початкового етапу досудового слідства при порушенні кримінальної справи за фактом виявлення трупа	450
51.4. Організаційно-тактичні основи початкового етапу розслідування кримінальних справ, порушуваних за фактом зникнення людини	452
51.5. Організаційно-тактичні основи діяльності слідчого на наступних етапах досудового слідства при розслідуванні вбивств	453
51.6. Організаційно-тактичні основи перевірки причетності запідозреного до вчинення убивства	454
51.7. Судові експертизи при розслідуванні вбивств, заподіяння шкоди здоров'ю, незаконного позбавлення волі і недоторканності особи людини	456
Глава 52. Основи методики розслідування злочинів проти статевої недоторканності і статевої свободи людини	457
52.1. Криміналістична характеристика і кримінально-правові особливості розглядуваних злочинів	457
52.2. Особливості порушення кримінальних справ	458
52.3. Організація розкриття злочинів про зґвалтування та інші насильницькі дії сексуального характеру в типових ситуаціях початкового етапу розслідування	459
52.4. Організаційно-тактичні основи провадження слідчих дій на наступному етапі розслідування	462
Глава 53. Методика розслідування незаконного обороту наркотичних засобів	466
53.1. Криміналістична характеристика	466
53.2. Особливості порушення кримінальних справ і слідчі ситуації, що при цьому виникають	468

53.3. Організаційно-тактичні дії слідчого в типових ситуаціях початкового етапу розслідування	469
53.4. Проведення слідчих дій на наступному етапі розслідування	471
РОЗДІЛ XV. ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ	475
Глава 54. Основи методики розслідування крадіжок, грабежів і розбоїв	475
54.1. Криміналістична характеристика	475
54.2. Особливості порушення кримінальних справ	477
54.3. Особливості розслідування крадіжок у типових ситуаціях початкового етапу	478
54.4. Особливості початкового етапу розслідування грабежів і розбоїв	479
54.5. Організаційно-тактичні основи проведення окремих слідчих дій при розслідуванні крадіжок, грабежів і розбоїв	481
54.6. Проведення деяких складних (системних) слідчих дій на другому етапі досудового слідства	483
Глава 55. Основні методики розслідування присвоєння, розтрата або зловживання службовим становищем	485
55.1. Криміналістична характеристика злочинів	485
55.2. Особливості порушення кримінальних справ і попередньої перевірки	488
55.3. Типові ситуації, що виникають на початковому етапі розслідування, присвоєння, розтрата, зловживання службовим становищем	489
55.4. Організаційно-тактична діяльність слідчого в типових ситуаціях початкового етапу розслідування	491
55.5. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій на наступному етапі розслідування	492
Глава 56. Основи методики розслідування вимагання і шахрайства	495
56.1. Криміналістична характеристика	495
56.2. Особливості порушення кримінальної справи і дій слідчого в типових ситуаціях початкового етапу розслідування	497
56.3. Організаційно-тактичні основи проведення слідчих дій у типових ситуаціях	498
56.4. Організація і проведення наступних слідчих дій при розслідуванні вимагання і шахрайства	499
РОЗДІЛ XVI. ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	501
Глава 57. Основи розслідування злочинів, що вчиняються ухиленням від сплати податків, зборів та інших платежів	502
57.1. Криміналістична характеристика	502
57.2. Порушення кримінальної справи у типових ситуаціях	502
57.3. Організаційно-тактичні досудові дії слідчого	504
Глава 58. Основні розслідування легалізації («відмивання») грошових коштів або ієшого майна	506
58.1. Поняття і характеристика легалізації	506
58.2. Криміналістична характеристика	506
58.3. Особливості порушення кримінальних справ і первісні дії слідчого в типових ситуаціях	504
58.4. Організаційно-тактичні дії слідчого в типових ситуаціях досудового слідства	511
Глава 59. Основи методики розслідування хабарництва і корупції	515
59.1. Криміналістична характеристика	515
59.2. Особливості порушення кримінальних справ, виявлення ознак хабарництва і корупції в ході перевірних дій	516
59.3. Типові ситуації і тактичні особливості їхнього дозволу на первісному етапі розслідування	517
59.4. Організаційно-тактичні особливості проведення початкових і наступних слідчих дій	518

Глава 60. Методика розслідування контрабанди	521
60.1. Криміналістична характеристика	521
60.2. Особливості порушення кримінальних справ і слідчі ситуації, що виникають при цьому	524
60.3. Організаційні і слідчі дії на початковому етапі розслідування	525
60.4. Організація і тактика провадження окремих слідчих дій при розслідуванні контрабанди	528
Глава 61. Методика розслідування злочинних порушень правил охорони навколишнього середовища	532
61.1. Криміналістична характеристика	532
61.2. Порушення кримінальної справи і виникаючі типові слідчі ситуації	533
61.3. Початкові і наступні слідчі дії в типових ситуаціях	535
РОЗДІЛ XVII. ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ	539
Глава 62. Методика розслідування порушень правил пожежної безпеки	539
62.1. Криміналістична характеристика	539
62.2. Особливості порушення кримінальної справи типові ситуації, які виникають	541
62.3. Організаційно-тактичні особливості слідчих дій у типових ситуаціях початкового етапу розслідування	542
62.4. Тактика провадження наступних слідчих дій	543
62.5. Особливості розслідування кримінальних справ, що порушуються за фактами вибухів	544
Глава 63. Методика розслідування злочинів проти безпеки руху й експлуатації транспорту	547
63.1. Криміналістична характеристика	547
63.2. Порушення кримінальної справи типові ситуації, які виникають	549
63.3. Початкові слідчі дії в типових ситуаціях	549
63.4. Наступні слідчі дії	551
Глава 64. Розслідування комп'ютерних злочинів	554
64.1. Криміналістичне поняття комп'ютерних злочинів	554
64.2. Криміналістична характеристика комп'ютерних злочинів	556
64.3. Особливості порушення кримінальних справ і початкові слідчі дії	557
64.4. Організаційно-тактичні особливості слідчих дій на наступному етапі розслідування	558
Додатки	564

Вступ

Сучасна криміналістика є динамічною наукою, що розвивається. За своєю природою вона постійно знаходиться на вістрі науково-технічного прогресу інформаційного суспільства та творчо трансформує його досягнення в практику боротьби зі злочинністю.

Запропонований підручник подає курс криміналістики, що відповідає учбовій програмі вищих навчальних закладів в інформаційно-діяльнісному підході, коли засоби діяльності дізнавача, слідчого, прокурора набули технічного (інструментального) забарвлення. Тимчасові засоби комп'ютеризації та інформатизації стали реальними знаряддями удосконалення інтелектуальної роботи збирання, оцінки, уявлення та дослідження джерел інформації доказування.

Останнім часом зростає тенденція девальвації показів свідків, що отримані органами дізнання. Особливо це виявляється в стадії досудового та судового слідства, оскільки інформація стала товаром, продукцією та послугою задоволення потреб державних структур, фізичних і юридичних осіб. Звідси технічні засоби виявлення та фіксації джерел доказової інформації органами дізнання набувають першорядного значення в боротьбі з брехнею на досудовому та судовому слідстві. Оскільки результати застосування технічних засобів фіксації та дослідження володіють об'єктивністю та достовірністю відображення матеріальних предметів, подій та явищ. У підручнику значне місце відводиться будові та функціям сучасних технічних засобів, прийомам, способам їх застосування в польових умовах діяльності органу дізнання та слідства. У зв'язку з цим підручник добре ілюстрований штриховими малюнками в чорно-білому виконанні та доповнений кольоровим вкладишем із 32 таблиць, які показують основні технічні засоби польової та лабораторної криміналістики.

У підручнику викладання навчального матеріалу здійснюється на знайомих в матеріалістичній діалектиці формах руху матерії: механічному, фізичному, хімічному, біологічному та психологічному (суспільному). Тому види руху стали концепцією побудови теорії слідоутворення матеріальних та ідеальних джерел інформації в кримінальному процесі. Такий підхід поставив вимогу вводу нових розділів, наприклад: «Теорія спілкування в криміналістиці», «Засоби криміналістичної тактики», «Основи управління в криміналістичній тактиці»; нових глав: «Сліди звуку», «Сліди запаху».

Автор розрізняє концепцію розподілу джерел доказування на особисті - «ЛЮДИ» та речові - «РЕЧІ» в їх широкому розумінні. Вони є простими джерелами на відміну від складних «люди - речі». Класифікація засобів тактики на основі цих трьох підстав більш переконлива та проглядається в проекті нового КПК України.

Автор розвиває концепцію С.М. Потапова як одне із завдань криміналістичного уявлення доказування в наочному вигляді. Останнє необхідне в сучасному інформаційному суспільстві, коли мікрорівень джерел потребує спеціальних технічних засобів їх закріплення та візуалізації, щоб очевидність стала ознакою дійсного існування джерела.

Автор у силу своїх можливостей та більш як піввікового досвіду наукової роботи в Харківському науково-дослідному інституті судових експертиз ім. проф. Н.С. Бокаріуса і педагогічної роботи у вищих юридичних навчальних закладах Міністерства освіти та

Міністерства внутрішніх справ України у містах Харкові та Києві, підготував підручник, адресований студентам, ад'юнктам та викладачам, які, на нашу думку, знайдуть багато нового матеріалу, що потребує самостійного осмислення і трансформації до нових умов дійсності. Підручник буде корисним для практичних працівників правоохоронних органів, прокуратури, служби безпеки, адвокатури та приватних навчальних закладів, які вивчають криміналістику.

Відповідальний редактор і автори висловлюють щирю вдячність ректору Національної академії внутрішніх справ України та колективу кафедри криміналістики академії, співробітникам Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС та науково-дослідного інституту спецтехніки МВС, а також Харківському НДЕКЦ УВС за увагу та надання допомоги в збиранні матеріалу під час підготовки цього підручника.

Генерал-лейтенант міліції
І.П.Красюк

РОЗДІЛ І. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛІСТИКИ

Глава 1. Предмет, завдання та система науки криміналістики

1.1. Історичний аспект формування предмета криміналістики

Уперше про криміналістику як про систему спеціальних знань згадав Г. Гросс у фундаментальній праці «Посібник для судових слідчих як система криміналістики» (1892), де було систематизовано накопичені тактичні та методичні знання про розслідування злочинів, наведено технічні засоби, що використовуються для цього. Г. Гросс назвав сукупність таких знань системою, а науку, яка вивчає їх – криміналістичною. Предмет криміналістики він визначав так: «Криміналістика за своєю природою починається лише там, де встановлюють, у який саме спосіб вчиняються злочини. Як досліджувати ці способи та розкривати їх, якими були мотиви вчинення такого, які завдання ставилися – про все це нам не говорить ані кримінальне право, ані процес. Це становить предмет криміналістики» (1908).

Подальші визначення предмета криміналістики доповнюють основні положення, розроблені Г. Гроссом. Так, на думку С. М. Трегубова (1915), предметом криміналістики є «застосування методів природничих наук і технічних знань розслідування злочинів і встановлення особи злочинця». Вказівка на технічний аспект доцільного використання засобів і методів природничих наук призвела до одностороннього визначення предмета криміналістики. Автор першого підручника з криміналістики в Росії І. М. Якимов (1925) вважав, що предметом криміналістики «є вивчення найдоцільніших способів і прийомів застосування методів природничих, медичних і технічних наук для розслідування злочинів і вивчення фізичного та морального обличчя злочинця». Тут технічний аспект предмета криміналістики очевидний, хоча з'являється і новий напрямок – дослідження особи злочинця.

Криміналістика для пізнання свого предмета має спеціальні методи, які входять у структуру предмета. Про це заявив Б. М. Шавер (1940), який відзначив самостійність науки криміналістики в її «прийомах і методах виявлення і дослідження доказів, які використовуються для розкриття злочину, виявлення і розпізнання злочинця». Проте деякі вчені продовжували вважати криміналістику лише технікою. Щож до її тактики та методики, їх відносили до предмета кримінального процесу, а не до криміналістики. Криміналісти дотримувалися іншої думки. Відомий учений С. М. Потапов (1946) писав: «Криміналістика – це система наукових, технічних і тактичних методів розкриття злочинів, система, яка охоплює водночас методика розслідування окремих видів злочинів, так звану окрему методика». Він пропонував вважати криміналістику «наукою про судові докази – наукою доказового права». Тривалі дискусії про правовий статус криміналістики завершилися 1955 року, коли С. П. Митричев висловив думку про те, що криміналістика – це юридична наука, яка не вивчає певний правовий бік злочину.

Водночас вона сприяє розкриттю і розслідуванню злочинів, розробляє засоби та методи збирання і дослідження доказів. Тому предмет криміналістики він визначав так: «Радянська криміналістика як юридична спеціальна дисципліна є наукою про технічні засоби, тактичні прийоми та методи, що застосовуються для виконання передбачених кримінально-процесуальним законом дій судових і слідчих органів щодо виявлення і збирання, фіксації і дослідження доказів з метою розслідування злочинів». Таке розуміння предмета криміналістики дотепер залишається прийнятним для багатьох шкіл і вчених (І. Ф. Крилов (1976), І. Ф. Пантелєєв (1988), М. О. Селіванов (1988) та ін.). О. М. Васильєв (1962) визначав предмет криміналістики лаконічніше: «Криміналістика є наукою про технічні засоби, тактичні прийоми та методи, що застосовуються для виконання передбачених кримінально-процесуальним законом дій щодо виявлення, збирання, фіксації і дослідження доказів з метою розкриття та запобігання злочинам».

Нове визначення предмета криміналістики запропонував Р. С. Белкін (1967), вважаючи, що предметом криміналістики є не методи, прийоми та засоби роботи з доказами, а закономірності виникнення, виявлення, дослідження, оцінки та використання судових доказів, вивчаючи які, криміналістика розробляє методи та технічні засоби збирання доказів.

На основі цієї концепції було сформульовано поняття предмета криміналістики: «Криміналістика — наука про закономірності виникнення, збирання, дослідження, оцінки та використання доказів, а також засоби та методи судового дослідження і запобігання злочинам, які ґрунтуються на вивченні цих закономірностей». Відтак у криміналістичній літературі неодноразово виникали дискусії, учасники яких намагалися знайти нове або вдосконалити запропоноване поняття предмета криміналістики, однак вони не досягли бажаних результатів. Невдовзі Р. С. Белкін уточнив своє визначення предмета криміналістики й зазначив, що елементом предмета криміналістики є також механізм злочину. Це знайшло відображення у подальших формулюваннях предмета криміналістики.

В. Я. Колдін (1990) у своєму останньому підручнику спробував дати синтезоване визначення предмета криміналістики з урахуванням концепцій О. М. Васильєва, Р. С. Белкіна, Б. М. Шавера та І. М. Якімова, а також інформаційного підходу в доказуванні й запропонував таке визначення криміналістики: «Радянська криміналістика — наука, яка досліджує закономірності злочинної поведінки, механізм її відображення у джерелах інформації, особливості діяльності з розкриття, розслідування та запобігання злочинам і розробляє на цій основі засоби та методи зазначеної діяльності з метою забезпечення належного застосування процесуально-матеріальних правових норм».

За своєю суттю це визначення правильне, однак воно є громіздким, оскільки автор в одне поняття спробував утиснути всі елементи предмета науки криміналістики.

1.2. Предмет криміналістики

Криміналістика — юридична наука — виникла в межах кримінального процесу як знання, що застосовуються для розкриття злочинів. Отже, криміналістика вивчає злочин. Однак злочин є предметом пізнання інших галузей знань (соціології, філософії, кримінального, цивільного, адміністративного права, психології, статистики тощо), які досліджують певні специфічні сторони, властивості та особливості злочинної діяль-

ності для боротьби з нею. В цьому аспекті наука криміналістика має свій предмет пізнання.

Предмет будь-якої науки – властивості та відносини навколишнього світу, виокремлені в процесі практики і перетворені на об'єкт дослідження для розкриття їхніх специфічних закономірностей.

Злочин є складне соціальним явищем, яке характеризується своєю структурою, зв'язками та відносинами між його елементами. Пізнавані та кількісно виражені відносини набувають властивостей закономірностей, притаманних саме даній структурі. Тому криміналістика досліджує злочин насамперед як динамічне явище, тобто його дійовий аспект.

Злочин у дійовому плані – це динамічна система, що містить різні форми взаємодій об'єктів живої і неживої природи. До структури її елементів належать: суб'єкти злочину (люди), предмети безпосереднього посягання; спосіб вчинення злочину; злочинний результат, тобто матеріальні та ідеальні відображення, а також інші обставини місця, часу; поведінка осіб, причетних до події злочину або таких, котрі випадково стали його очевидцями.

Елементи динамічної системи під час вчинення злочину, взаємодіючи між собою, утворюють сукупність послідовних процедур, які називаються *механізмом злочину*. Останній є однією зі сторін злочину, яку вивчає криміналістика.

Механізм вчинення злочину, з одного боку, можна уявити як порядок слідування в часі певних дій, прийомів, процедур суб'єктів злочину в матеріальному середовищі, а з іншого – як обов'язковий вияв наслідків злочинної діяльності, тобто відображення механізму злочину у вигляді системи матеріальних та ідеальних слідів-відображень.

Механізм злочину – це система взаємодій реальних об'єктів матеріального світу, у зв'язку з чим у його сфері виявляються явища, події і факти реальної дійсності; моменти та проміжки часу, люди, ділянки місцевості та простору; предмети, речі, механізми і комп'ютерні системи; тварини, об'єкти рослинного світу тощо, які є елементами механізму злочину. Вони є причинно взаємозалежними, а їхня взаємодія відбувається на основі загальних закономірностей, форм руху матерії – механічного, фізичного, хімічного, біологічного та психічного.

Розкриття механізму злочину під час його розслідування є одним із важливих завдань криміналістів, оскільки не встановивши динаміку події (як, коли та за яких обставин, якими способами, в якій послідовності розгорталася картина злочину на місці його вчинення), не можна зрозуміти його мотиви та причини, дати кримінально-правову оцінку тому, що сталося, зрештою, скласти уявлення про зовнішній вигляд злочинця і сконструювати його динамічну модель поведінки.

Предмет безпосереднього посягання не можна плутати з об'єктом злочину, досліджуваним різними галузями права. Криміналістику цікавить безпосередній предмет, на який була спрямована дія злочинця, оскільки він взаємодіяв із ним. Установлення відносин і взаємозв'язків між предметом посягання і суб'єктом злочину має безпосереднє значення його розшуку та встановлення останнього. Наприклад, наркомана найчастіше цікавить, де і як дістати наркотики. Якщо при крадіжці з аптеки зникли лише наркотичні препарати, а інші, навіть дорожчі, залишилися, насамперед слід шукати наркомана.

Предмет безпосереднього посягання закономірно пов'язаний із особою злочинця, його віком, професією, деякими особистісними властивостями. Приміром, із фотовідділу великого універмагу зникли два фотоапарати «ФЕД», кілька пачок фотопаперу та про-

явника. Відділи продажу годинників і готового плаття, розташовані поруч, злодія не цікавили. Було висунуто версію, що крадіжку вчинив неповнолітній, який цікавиться фотографією, можливо, раніше займався у фотогуртку. На вокзалі дійсно затримали школяра, який утік від батьків і займався бродяжництвом. З'ясувалося, що перед закриттям універмагу він залишився всередині, вночі взяв два фотоапарати, а вранці, коли універмаг відкрили, непомітно вийшов. Хлопчик навчався у 8-му класі та займався у фотогуртку.

Спосіб вчинення злочину – це спосіб діяльності суб'єкта. Це не тільки поведінковий аспект суб'єкта, а й закономірне відображення звички використовувати знаряддя – засоби діяльності. У зв'язку з цим спосіб учинення злочину опосередкований об'єктивними умовами, в яких виникла і розвивалася протиправна подія.

Злочинець і спосіб його дії пов'язані з місцем вчинення злочину й особою потерпілого. Відомо, що при вчиненні вбивства людиною, близькою до потерпілого (родич, близький друг, знайомий), злочинець найчастіше прагне сховати труп, знищити сліди злочину на місці події, приховати зникнення вбитого, створити хибне алібі тощо. Зазвичай за такими слідами злочину вибудовують дві типові версії: «Злочинець – свій» та «Злочинець – чужий», тобто не знайомий з потерпілим.

Сліди-відображення виникають за загальними законами діалектики і мають необхідний і повторюваний, а відтак закономірний характер. Здавна помічено, що в соціальній діяльності люди розрізняються за способом дії, використовуваними знаряддями та прийомами їх застосування. Трапляючись неодноразово, це набуває закономірного характеру причини та наслідку.

Слідоутворення при вчиненні злочину – процес динамічний. Будь-який рух, а отже, взаємодія, супроводжується змінами в матеріальному середовищі. Цей процес становить загальну закономірність, сутність якої яскраво виражена в сентенції: «Немає злочину без слідів», оскільки «немає руху без слідоутворення».

На основі загальної закономірності Р.С.Белкін (1966) сформулював окремі групи закономірностей, що трапляються у процесі вчинення злочину і є передумовами утворення слідів. Розглянемо їх.

Перша група містить три види закономірностей:

1) повторюваність, тобто за наявності одних і тих самих причин настають однакові наслідки;

2) зв'язок між дією і результатом. Сутність цієї закономірності полягає в тому, що наявність злочинного результату свідчить про наявність протиправної діяльності;

3) закономірне зникнення слідів-відображень. Сліди злочину після їх утворення «старіють», кількість відображеної інформації зменшується, а відтак доказове значення поступово знижується. Знання закономірностей збереження у часі окремих слідів злочину дозволяє вчасно вживати заходів щодо їх виявлення і фіксації.

Друга група закономірностей містить три види зв'язків:

1) зв'язок між способом дії і слідами злочину полягає у тому, що однакові взаємодії при рівних інших умовах призводять до однакових наслідків. Якщо в зачиненому складі відсутнє майно або його частина, а слідів злочину перешкоди та замикаючих пристроїв немає, отже мало місце привласнення, зловживання. Якщо знайдений труп висить у петлі, обов'язково виникають специфічні сліди (на шиї – странгуляційна борозна, язик прикушений, крововилив у капілярних судинах тощо), які дозволяють відрізнити самоповішення від інсценування;

2) зв'язок способу вчинення злочину з особою злочинця. Хоча спосіб вчинення злочину образно називають «почерком злочинця», однак цей зв'язок має імовірніший характер і реально виявляється лише при масовому повторенні явищ. Водночас спосіб вчинення злочину лежить в основі побудови криміналістичних обліків, автоматизованих баз даних;

3) залежність способу від конкретних обставин. Хоча діяльність злочинця і має відносно стійкий характер, проте не може щоразу повторюватися у всіх деталях, оскільки кожен злочин вчиняється у нових об'єктивних умовах обстановки та часу. Тому спосіб дії залежить від ситуації, що склалося на місці вчинення злочину. Такий зв'язок має різний ступінь кореляції, усе залежить від конкретних обставин та їх значущості для вчинення злочину.

Третя група закономірностей – це закономірності виникнення і перебігу явищ, пов'язаних зі злочином. Вони характеризуються суб'єктивними діями учасників злочину, насамперед злочинця, потерпілого, свідків. До них належать такі дії суб'єктів:

1) прихованість підготовки та вибору засобів учинення злочину;

2) рекогносцировка місця вчинення злочину – підготовча діяльність злочинця, яка, звісно, ведеться потай. Злочинець оглядає входи та виходи приміщення, визначає, хто в цей час доби може бачити або чути подію злочину, обирає шляхи втечі, місця, де слід поставити спостерігачів, тощо. Оскільки злочинець заздалегідь відвідує майбутнє місце події, не виключена можливість появи випадкових свідків, які могли бачити та запам'ятати злочинця. При розслідуванні «по гарячих слідах» цю обставину необхідно враховувати;

3) раптовий від'їзд, зміна зовнішності, зміна місця проживання, роботи тощо нерідко є наслідком учинення злочину. Такі факти слід виявляти і встановлювати причину їх виникнення. Скоївши злочин, злочинці нерідко ховаються, змінюють місце проживання (їдуть у гості, будинок відпочинку, наймаються на роботу у віддалені райони);

4) поява нестандартної поведінки – сторожкості, дратівливості, потайливості тощо. Звісно, ця закономірність може виявлятися лише при спостереженні великої кількості фактів і має орієнтує значення.

Наведені закономірності механізму злочину лежать в основі процесуального доказування, яке включає збирання і подання доказів (ст. 66 КПК України), оцінку доказів (ст. 67 КПК) та їх використання в доказуванні.

Доказування в інформаційному плані є рухом інформації і підкоряється певним закономірностям теорії інформатики. Цей процес включає: виникнення, виявлення, фіксацію, збереження, легалізацію і процесуалізацію інформації та її джерел, збереження і систематизацію, оцінку, подання інформації адресату та її використання в доказуванні.

Збирання доказів як діяльність складається з таких процедур:

а) виявлення джерела інформації, тобто таких об'єктів, які «були присутні» на місці події або відсутні, але причинно пов'язані з подією злочину. Джерелами ідеальних відображень є люди, а матеріальних усі тверді, сипучі, рідкі та газоподібні тіла;

б) фіксації джерел інформації, тобто застосування технічних і тактичних прийомів для відображення джерела у формі, доступній для сприйняття його суб'єктами доказування;

в) легалізації і процесуалізації, тобто вилучення інформації з джерел і надання їй індивідуалізації та процесуальної форми в протоколі проведення слідчої дії;

г) збереження джерела та інформації, їх систематизації і створення інформаційних банків та колекцій її джерел (кулегільзотеки, колекції зброї, слідів ніг, протекторів шин тощо);

г) оцінки доказів — логіко-психологічного процесу, під час якого в суб'єкта формується уявлення (переконання) про значущість інформації, яка міститься у матеріальних носіях, а також їх причинного зв'язку з подією злочину і особами, що вчинили його;

д) подання процесу передачі (забезпечення) суб'єкту доказування джерела та легалізованої, відображеної ним інформації у перетвореному вигляді, зручному для сприйняття органами чуття людини в конкретній процесуальній формі;

е) використання доказів — процедури оперування ними в доказуванні, тобто можливості суб'єкта знайомитися із джерелом інформації, оцінювати фактичні дані, що містяться у ньому, перевіряти законність і обґрунтованість вилучення, фіксації, спосіб вилучення інформації і форму її процесуального закріплення. Все це дозволяє будь-якому учаснику процесу на свій розсуд використовувати джерела в доказуванні.

Отже, розглянуті закономірності вчинення злочину, його механізм, криміналістичні засоби та методи збирання доказів є елементами предмета науки криміналістики, яку можна визначити так.

Криміналістика — наука про закономірності механізму злочину, виникнення джерел інформації про злочин і його учасників, закономірності збирання, дослідження, оцінки і використання доказів, а також про спеціальні засоби й методи судового дослідження і запобігання злочинам, які ґрунтуються на пізнанні цих закономірностей. (за Р.С.Белкіним).

1.3. Завдання криміналістики

Як юридична наука, що виконує соціальну функцію, криміналістика сприяє державним структурам, правоохоронним органам у побудові незалежної, суверенної держави України, створенні правових засад зміцнення державності й законності. Період виникнення і становлення державності та правової основи формування державних структур, які виконують соціальні, економічні та правоохоронні завдання молодій державі, нерідко супроводжується сплеском злочинності, про що свідчить історичний досвід. Тому боротьба зі злочинністю потребує особливих зусиль.

Сучасна криміногенна ситуація перетворилася «на найнебезпечніше соціальне зло, яке створює серйозну загрозу побудові незалежної держави»¹. Завдання правоохоронних структур — забезпечити побудову і становлення держави України, створити умови для вільної реалізації громадянами гарантованих Конституцією України прав і свобод.

Наука криміналістика безпосередньо не розкриває і не розслідує злочини. Однак вона своїми рекомендаціями, специфічними методами та засобами виявлення, фіксації, дослідження і використання доказів сприяє правоохоронній діяльності, підвищує її ефективність у боротьбі зі злочинністю і тим самим допомагає виконувати загальне завдання, що стоїть перед правоохоронними державними структурами. Це завдання не

¹Державна програма боротьби зі злочинністю // Голос України. — 1993. — № 1. — С. 9.

лише науки криміналістики, а й інших галузей права: кримінального, цивільного, адміністративного, а також суспільних і природничих наук, які так чи інакше вивчають злочинність.

Загальне завдання є основою для формулювання окремих (спеціальних) завдань для кожної юридичної науки, в тому числі й криміналістики.

Окремі завдання характеризують певну юридичну науку, слугують орієнтиром і програмою її розвитку та вдосконалення. До таких завдань належать:

1) подальше вивчення об'єктивних закономірностей дійсності, які лежать в основі механізму вчинення злочину, виникнення джерел доказової інформації, що становить елементи предмета криміналістики, розвиток теоретичних засад для розроблення нових методів і створення технічних засобів досудового і судового слідства та запобігання злочинам;

2) розроблення нових і вдосконалення існуючих криміналістичних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій щодо збирання, дослідження, оцінки та використання доказів;

3) розроблення заходів для знешкодження таких, що розпочалися, і запобігання таким, що готуються, злочинам;

4) створення слідчих експертних методів і засобів виявлення причин злочинності, розроблення на їх основі головних напрямків криміналістичної діяльності;

5) розроблення і вдосконалення організаційних, тактичних і методичних основ досудового та судового слідства;

6) активне вивчення і узагальнення слідчої і судової практики та розроблення автоматизованих інформаційних баз даних для забезпечення прийняття рішень під час розслідування та запобігання злочинам.

Окремі завдання криміналістики є динамічними, вони змінюються у зв'язку з соціальними перетвореннями в суспільстві і мають відбивати нагальні потреби практики боротьби зі злочинністю, слугувати зміцненню законності та правопорядку. Конкретні завдання формулюються стосовно тих напрямків практики, в яких здійснюється боротьба зі злочинністю.

Наприклад, посилення боротьби з організованою злочинністю потребувало створення нових структурних підрозділів, розроблення нових технічних засобів, удосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства, зокрема допуску як самостійних доказів оперативних матеріалів звуко-кіно-відеозапису. Тому розроблення спеціальних засобів звуко- та відеозапису, нових ідентифікаційних методик ототожнення джерел звукової інформації і є конкретним сучасним завданням криміналістики.

Боротьба з організованою злочинністю, тероризмом, рекетом, охорона особистих і майнових прав громадян у ринкових умовах поставили перед криміналістикою окреме завдання – розроблення методів і технічних засобів дослідження вибухонебезпечних об'єктів, які почали часто використовуватися мафіозними структурами. Сучасна боротьба зі злочинністю потребує використання нових, нетрадиційних джерел доказової інформації – слідів запахів, звуку, дослідження слідів-відображень на молекулярному й атомарному рівнях. Усе це ставить нові завдання перед наукою криміналістикою, яка, використовуючи останні досягнення природничих і технічних наук, пристосовує їх методи та засоби для виконання завдань, що виникають, і перетворює їх на криміналістичну практику.

1.4. Система криміналістики

Система – це сукупність якісно визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок або взаємодія¹. Системність – об'єктивна властивість, притаманна кожному об'єкту матеріального світу, явищу, події. У зв'язку з цим наука як галузь знань є сукупністю окремих порцій (частин) знань, розташованих у певній послідовності за їх значущістю, взаємозв'язком і відносинами. Криміналістика – не виняток. Виникнувши в межах кримінального процесу як сукупність прикладних прийомів і засобів, що застосовуються для фіксації доказового матеріалу, вона не була самостійною галуззю знань і, отже, не могла бути наукою. Тому спочатку такі уривчасті знання, які переважно стосувалися техніки фотографічної фіксації доказів, використовувалися насамперед органами дізнання – поліцією, звідки й одержали назви «поліцейська техніка», «кримінальна техніка».

Система криміналістики – це її частини або розділи, вибудовані у певній послідовності, що характеризуються наявністю внутрішніх і зовнішніх зв'язків між ними. Частини та розділи, будучи самостійними структурними одиницями, водночас мають зміст, певний взаємозв'язок або закономірності, що характеризують індивідуальне ціле.

Спочатку криміналістику не поділяли на частини – це була «поліцейська техніка». Потім виокремили й узагальнили прийоми проведення слідчих дій. Так з'явився другий розділ криміналістики – тактика. Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. криміналістику доповнили третьою частиною – методикою розслідування окремих видів злочинів (особливою частиною). Отже, система криміналістики, що склалася, містила три розділи: криміналістичну техніку, слідчу тактику та методику розслідування окремих видів злочинів, причому техніка і тактика становили загальну частину, а методика – особливу. Така система проіснувала досить довго. У 50-ті роки ХХ ст. в ній з'явився вступ, у якому розглядалися предмет і завдання, історія, розвиток і сучасний стан криміналістики. Незабаром до «Вступу» включили методи криміналістики, вчення про версії, планування, проблеми взаємодії з органами дізнання і громадськістю, а згодом – прогнозування. Так з'явилася четверта частина системи – методологія криміналістики.

Сучасна система науки криміналістики містить чотири розділи: 1) методологію криміналістики; 2) криміналістичну техніку; 3) слідчу тактику і 4) методику розслідування окремих видів злочинів.

Як відомо, з розвитком науки вдосконалюється її система. Нині існують два підходи до конструювання структури системи криміналістики: *традиційний* – історично-описовий, коли при викладі певної частини предмета матеріал подається в історичній послідовності його виникнення, та *інформаційно-діяльнісний*, при якому події, факти розглядаються з позицій механізму їх виникнення, відображення в матеріальному середовищі та механізму виникнення джерел інформації.

Сучасний розвиток криміналістики та інформаційно-діяльнісний підхід дозволяють подати систему науки криміналістики у вигляді шести блоків (розділів, частин).

¹ Див.: УСЭ. – К., 1984. – Т. 10. – С. 88.

1. Методологічні засади криміналістики.
2. Механізм учинення злочину та виникнення криміналістичної інформації.
3. Джерела криміналістичної інформації.
4. Засоби та методи збирання і подання криміналістичної інформації під час розслідування злочинів.
5. Криміналістична слідча тактика.
6. Криміналістична методика розслідування окремих видів злочинів.

1. Методологічні засади криміналістики. Методологія науки – це не тільки вчення про методи, а й ширше поняття, що охоплює собою загальну теорію науки, яка включає пізнання її предмета, мови науки, понятійного апарату, проблем і закономірностей розвитку даної галузі в історичному аспекті. Отже, загальна теорія криміналістики є системою вчень про предмет криміналістики, її завдання, систему, цілі та закони розвитку, понятійний апарат і місце криміналістичних знань у системі юридичних наук.

До найважливіших у криміналістиці вчень належать: вчення про закономірності та окремі криміналістичні теорії.

Вчення про закономірності містить:

- а) закономірності механізму вчинення злочину;
- б) закономірності виникнення інформації про злочин і його учасників та її джерел;
- в) закономірності збирання і використання криміналістичної інформації в доказуванні.

Окрема криміналістична теорія – це сукупність теоретичних положень, що розкривають сутність, предмет і методи дослідження окремих галузей (розділів) криміналістики, наприклад, дактилоскопії, трасології, балістики. До окремих криміналістичних теорій (вчень) належать:

- 1) криміналістичне вчення про навички;
- 2) криміналістичне вчення про ознаки та властивості;
- 3) теорія криміналістичної ідентифікації та групофікації;
- 4) криміналістичне вчення про спосіб учинення злочину;
- 5) вчення про криміналістичну версію у плануванні (версируванні) та прогнозуванні;
- 6) криміналістичне вчення про механізм слідоутворення;
- 7) вчення про систематизацію і реєстрацію криміналістичних джерел інформації;
- 8) криміналістичне вчення про збирання, збереження, оброблення і автоматизоване використання інформації.

Перелік окремих криміналістичних теорій (вчень) змінюється у зв'язку з розвитком криміналістики та потребами практики. Тому наведений перелік є приблизним.

Мова науки – це специфічний понятійний апарат, за допомогою якого наука описує свій предмет дослідження. Це термінологічний апарат (тезаурус) використовується у конкретній галузі знань. Так, розрізняють мови математичних галузей знань, фізичних, хімічних тощо. Розвиток науки визначається насамперед становленням її мови.

Мова криміналістики. Такі поняття, як ідентифікація, криміналістична ситуація, слідча версія, розшук «по гарячих слідах», дактилоскопія, трасологія, латентні сліди та ін. є криміналістичними термінами. Останнім часом у мову криміналістики були запроваджені нові поняття: криміналістична характеристика, слідча ситуація, тактична опе-

рація, тактичне рішення, групофікація, засоби польової криміналістики, версірування тощо.

Звісно, не всі терміни мови криміналістики, як і будь-якої іншої науки, є специфічними. За структурою мова поділяється на всеосяжні, загальні й окремі поняття (терміни). Всезагальні — це філософські поняття, що використовуються в мові як засоби спілкування взагалі. До загальних належать поняття, які використовуються у кількох близьких галузях знань, групах наук. Окремі (спеціальні) — це поняття, що перебувають в обігу однієї або кількох наук, які мають спільний предмет дослідження, наприклад, криміналістика й теорія оперативно-розшукової діяльності.

2. Механізм учинення злочину та виникнення криміналістичної інформації — це розділ криміналістики, який вивчає злочин як діяльнісний та інформаційний процес, його структуру, взаємозв'язки й відносини між його елементами, наприклад, «злочинець > предмет посягання», «злочинець — потерпілий», «злочинець — спосіб дії» тощо.

Вчення про механізм злочину — відносно новий розділ науки криміналістики, який перебуває у стадії формування. Він включає пізнання форм руху матерії, які лежать в основі слідоутворення і появи криміналістичної інформації. Злочин як динамічна система виникає і здійснюється в матеріальному середовищі, елементи його структури розкривають одну зі сторін механізму злочину — виникнення криміналістичної інформації.

Методологічну основу механізму злочину становлять матеріалістична діалектика, закони та категорії логіки, апарат теорії інформатики. Всезагальна властивість матерії — відображення — притаманна всім об'єктам матеріального світу живої і неживої природи, які, перебуваючи у сфері події злочину, стають джерелами інформації.

3. Джерела криміналістичної інформації — це матеріальні об'єкти живої і неживої природи: люди, тварини, комахи, мікроорганізми, об'єкти рослинного походження, фізичні тіла неорганічного походження — тверді, сипучі, рідкі та газоподібні. В процесі механізму злочину вони вступають у взаємодію і стають джерелами інформації.

4. Технічні засоби збирання криміналістичної інформації — це розділ науки криміналістики, предметом пізнання якого є окремі закономірності сучасних наукових галузей знань і створення на їх основі технічних засобів і методів збирання і подання джерел доказової інформації.

Техніка — це широке поняття, яка охоплює засоби людської діяльності, знаряддя праці, «інструментарій», що дозволяє зробити працю продуктивнішою і менш стомлюючою (рутинною)¹. Техніка як поняття нині має два значення:

перше відносять до розділу науки криміналістики, який має свій предмет і систему теоретичних обґрунтувань, що лежать в основі засобів і методів збирання криміналістичної інформації у кримінальному судочинстві;

друге — сукупність технічного устаткування, апаратури, приладів, інструментів і комплектів, різних пристосувань і матеріалів, що використовуються для збирання і дослідження речових джерел доказів.

Криміналістична техніка — це розділ науки криміналістики, який поєднує систему теоретичних положень та розроблені на їх основі технічні засоби та методи збирання і подання криміналістичної інформації з метою розкриття та запобігання злочинам.

¹ Див.: УСЭ. — К., 1984. — Т. 11. — С. 143.

5. Криміналістична тактика. Термін «тактика» запозичено з військової галузі знань. Він означає мистецтво командування військами. Воєнна тактика досліджує закономірності, характер і зміст бою, розробляє способи його підготовки та ведення¹. При розслідуванні злочинів не ведуться бойові дії. Водночас слідчий у більшості випадків перебуває у конфлікті зі злочинцем, а іноді і з деякими учасниками процесу, наприклад, неправдивим свідком, адвокатом. У кожного суб'єкта розслідування може бути своя лінія поведінки, яка відрізняється від версії слідчого. В таких ситуаціях слідчий виробляє власну лінію поведінки та провадження розслідування. Він обирає найоптимальніші прийоми проведення слідчих дій, визначає послідовність їх провадження і таким чином управляє розслідуванням. Отже криміналістичний зміст поняття «тактика» має містити вчення про прийоми та способи провадження слідчих дій, управління розслідуванням, його планування і версифікація, використання спеціальних знань і технічних засобів для досягнення ефективності проведених слідчих дій і організаційних заходів з метою розкриття і запобігання злочинам.

Криміналістична тактика — розділ криміналістики, що займається розробленням теоретичних засад формування систем тактичних засобів проведення слідчих дій, загальних тактичних рекомендацій щодо організації і планування розслідування та лінії поведінки осіб у кримінальному процесі.

6. Криміналістична методика, або методика розслідування окремих видів злочинів, як розділ науки криміналістики є системою наукових положень і рекомендацій щодо розслідування і запобігання вбивствам, розкраданням, крадіжкам, розбоям та іншим злочинам, які ґрунтуються на них. Вона містить: загальні положення, що стосуються розслідування будь-якого злочину, криміналістичну характеристику й окремі методики, що визначають порядок розслідування конкретних видів злочинів. У методиці розслідування реалізуються криміналістична техніка і тактика на основі методологічних положень науки (загальної теорії).

¹ Див.: УСЭ. — К., 1984. — Т. 11. — С. 35.

Глава 2. Вчення про методи криміналістики (криміналістична методологія)

2.1. *Поняття і сутність криміналістичної методології*

Методологія – подвійне філософське поняття: з одного боку, це вчення про методи пізнання і перетворення дійсності, принципи організації пізнавальної і практико-перетворювальної діяльності; з іншого – це сукупність засобів, методів і прийомів дослідження, що застосовуються у будь-якій науці¹.

Методи пізнання і дослідження дійсності нерідко підрозділяють на рівні – теоретичний і емпіричний, а також класифікують за спільністю застосування на всеосяжний, загальний й окремі (спеціальні).

Всеосяжним методом є матеріалістична діалектика, всеосяжна сутність якої полягає у вивченні предметів і явищ дійсності в їх русі, зміні, розвитку, взаємозв'язку та взаємообумовленості. Застосування всеосяжного методу пізнання щодо теорії і практики означає: а) визнання всеосяжності відображення як реальної можливості пізнання будь-яких подій та їх взаємозв'язку при розслідуванні та запобіганні злочинам; б) цілеспрямоване застосування категорій діалектичного матеріалізму та логіки для забезпечення всебічності та повноти дослідження; в) дослідження об'єктів у взаємозв'язку, виникненні, розвитку та зникненні; г) створення і впровадження у судову та слідчу практику нових методів і засобів збирання, дослідження і використання доказів; г) широке використання в судовій і слідчій практиці зібраних і досліджених джерел доказів як критерію істинності; д) оцінювання зібраної інформації і формування висновків на основі конституційних принципів законності в правовій державі.

Загальні (загальнонаукові) методи застосовуються в усіх галузях наукової і практичної діяльності. До них належать спостереження, порівняння, опис, вимірювання, експеримент, моделювання, математичні та кібернетичні методи. Ці методи справді є загальними для всіх наук, у тому числі і для криміналістики.

Окремі (спеціальні) методи використовуються для вивчення і дослідження об'єктів, явищ, подій і фактів, які становлять предмет конкретної науки. Тому такі методи відповідно до галузі знань, де вони застосовуються, називають соціологічними, криміналістичними, фізичними, кримінологічними, хімічними тощо.

2.2. *Криміналістичні методи*

Вчення про криміналістичні методи нині інтерпретується як окрема теорія, що виконує пізнавальну функцію науки криміналістики, тобто як окрема методологія. Криміналістична методологія все ще перебуває у стадії становлення, тому в літературі трапляються різні тлумачення її основних понять: метод, ознака, властивість.

Криміналістичний метод – це окрема теорія, яка відображає об'єктивні закономірності, принципи та прийоми, що дозволяють провадити теоретичну та предметно-

¹ Див.: УСЭ. – К., 1981. – Т. 6. – С. 444.

перетворювальну криміналістичну діяльність щодо збирання, дослідження і подання доказової інформації.

У структурному плані конкретний метод є не лише системою науково обґрунтованих прийомів і рекомендацій, він втілює єдність двох аспектів — зняряддевого та психологічного (ідеального). Звідси метод є евристичним, здатним відображати об'єктивні закономірності під кутом зору конкретного суб'єкта, який користується ним у практичній діяльності. Це означає, що практичний метод може варіюватися залежно від дій суб'єкта, а також повноти й об'єктивності використання засобів, прийомів та рекомендацій, що становлять його технічну сутність.

Поряд із поняттям «криміналістичний метод» у криміналістиці широко вживаються поняття «прийом» і «спосіб», наприклад, прийоми допиту, способи огляду місця події, створення неврахованих «надлишків» матеріальних цінностей, грошових коштів, способи вбивства, розкрадання тощо. У такому разі прийом і спосіб треба розуміти як практичний шлях реалізації конкретних теоретичних і практичних знань.

2.3. Класифікація методів криміналістики

Проблема класифікації методів криміналістики належить до найбільш дискусійних. Класифікаційні системи пропонувалися у працях В.М.Шавера (1938), С.М.Потопова (1946), С.П.Митричева (1956), О.М.Васильєва (1962), В.П.Колмакова (1965), Р.С.Белкіна (1966), М.В.Салтевського (1969), І.Ф.Пантелєєва (1982), В.Я.Колдіна (1990), однак дискусії з цього приводу ще тривають.

Дані науки і практичний досвід свідчать, що при розробленні класифікації методів слід керуватися загально визнаною філософською класифікацією, відповідно до якої всі наукові методи поділяють на: *всеосяжний, загальні й окремі (спеціальні)*. У навчальній літературі нині використовується щонайменше шість класифікацій, кожна з яких має право на існування (рис. 1).

Рис. 1. Деякі технічні засоби, що використовуються у криміналістиці

Всеосяжний метод – матеріалістична діалектика, яка виконує три основні функції пізнання предмета криміналістики: світоглядну, гносеологічну та методологічну. Світоглядна функція забезпечує формування поглядів і підходів до пізнання реального світу. В конкретному випадку це означає, що будь-який злочин розкривається, оскільки немає непізнаних речей, все в природі взаємозалежне, і якщо є наслідок, то повинна існувати і його причина, злочин – це взаємодія злочинця з матеріальним середовищем, тому не буває злочинів без слідів тощо.

Загальні (загальнонаукові) методи – спостереження, порівняння, опис, вимірювання, експеримент, моделювання, ідентифікація, методи природничих і технічних наук, математичні, кібернетичні, логічні та психологічні методи.

Окремі (спеціальні) методи – криміналістична ідентифікація, групофікація (встановлення групової належності), групи методів одержання (збирання) інформації з речових джерел, одержання інформації з особистісних джерел (від людей), експертного дослідження матеріальних джерел, встановлення фактів і розслідування окремих видів злочинів, запобігання злочинам криміналістичними засобами.

Запропоновані класифікації вирізняють такі дві особливості:

1) розширений перелік загальних методів, до яких віднесено ідентифікацію, логічні та психологічні методи. Ідентифікація – загальний метод, розроблений у криміналістиці, – знайшов застосування в інших галузях знань. Тому його не можна відносити до окремих методів криміналістичної ідентифікації;

2) окремі методи (крім ідентифікації і групофікації) об'єднані в групи, всередині яких можлива самостійна класифікація. Наприклад, група методів експертного дослідження має дуже розлогу внутрішню класифікацію. Класифікаційні групи залишаються відкритими, що дозволяє включати в них нові окремі методи криміналістики. Так, нові методи збирання і дослідження запахових і звукових слідів додаються у групу «збирання-одержання криміналістичної інформації з речових джерел».

Глава 3. Криміналістична ідентифікація і групофікація

3.1. Ідентифікація у криміналістиці та інших галузях знань

Ідентифікація (від лат. *identifico*) означає ототожнення, тобто встановлення тотожності об'єкта за якимись ознаками, властивостями. Отже, ідентифікація — це процес дослідження, пізнання об'єкта з метою одержання певної інформації. Її можна інтерпретувати також як форму пізнавальної діяльності, яка застосовується у різних галузях знань, у тому числі в кримінальному судочинстві при встановленні істини у кримінальній справі.

Методологічною основою ідентифікації як форми пізнавальної діяльності є закони формальної логіки, головним чином закон тотожності, та категорії матеріалістичної діалектики. Сутність закону тотожності полягає в тому, що будь-яка думка про речі в процесі даного міркування тотожна самій собі, хоч би скільки разів вона повторювалася, тобто ідентифікація означає встановлення того *ж самого в різних* об'єктах або того ж самого *об'єкта в його різних станах*. Таким чином, закон тотожності відображає структуру міркування про що-небудь: доказування існування якого-небудь факту, події, явища; встановлення різних станів об'єкта в теперішньому, минулому і майбутньому, визначення моментів часу.

У формальній логіці закон тотожності записується так: $A = A$, або $A \in A$, або $A > A$ (читається: «з A впливає A », або « A імпліцирує A »), а також $A=A$ (читається: « A еквівалентно A », або « A рівнозначно A »). Відповідно до закону тотожності ідентифікувати можна широке коло матеріальних об'єктів, відносячи їх до відомих класів, видів, родів і груп. Наприклад, на місці події виявлено слід папілярного візерунка. Фахівець, досліджуючи його, встановив, що це слід нашарування, вид візерунка — петлевий, тобто він ідентифікував слід за механізмом утворення і будови папілярного візерунка. Така ідентифікація є початком будь-якої розумової діяльності — дослідження об'єкта в напрямку від загального до окремого. Тому вона зустрічається в різних науках: фізиці, біології, археології тощо.

Так, у фізиці на основі властивостей елементарних частинок ідентифікують конкретні елементи, встановлюючи, наприклад, що спостережувана частинка є плутонієм. У хімії за характером реакції ідентифікують реагуючі речовини, а в археології за залишками матеріальної культури визначають хронологію, побут і культуру.

Отже, об'єктами ідентифікації, що ґрунтується на законі формально-логічної тотожності, можуть бути як індивідуальні предмети, так і їх види, роди, групи, класи, обсяги рідких, сипучих і газоподібних речовин, ділянки місцевості, події, явища та різні стани матеріальних об'єктів, а також відрізки та моменти часу. Слід мати на увазі, що в деяких підручниках з криміналістики поряд із правомірними поняттями «індивідуальна ідентифікація», «індивідуальна тотожність», зустрічаються і явно некоректні: «групова ідентифікація», «групова тотожність».

Із наведеного випливає, що ідентифікація як процес установа тотожності або збігу певних ознак у різних об'єктах є загальним (загальнонауковим) методом дослідження, теорія якого ґрунтується на формальних законах логіки і є сукупністю логічних правил міркування (дослідження), під час якого встановлюється тотожність.

Багато вчених і досі відносять ідентифікацію до окремих методів науки криміналістики. Однак ще С.М.Потапов розглядав ідентифікацію як універсальний метод пізнання, що дає можливість ототожнювати різноманітні об'єкти матеріального світу, явища, події, різні стани об'єктів у теперішньому, минулому та майбутньому, ділянки простору та відрізки часу на всіх стадіях кримінального процесу¹.

Таким чином, метод ідентифікації треба розуміти як універсальний загальнонауковий інструмент, що дозволяє використовувати методи природничих і технічних наук як прийоми для конструювання ідентифікації як загального методу пізнання.

Визнання ідентифікації загальнонауковим методом пізнання свідчить про досить добре розроблені методологічні засади науки криміналістики, оскільки лише за цієї умови можливий перехід окремого методу на вищий рівень загальності.

3.2. Криміналістична ідентифікація – окремий метод криміналістики

Ідентифікацію як загальний метод, що використовується у різних галузях знання, треба відрізнити від криміналістичної ідентифікації як окремого методу криміналістики. Окремі методи науки криміналістики є різноманітними. Одні з перших місць посідають методи криміналістичної ідентифікації і встановлення групової належності (групової ідентифікації).

Криміналістична ідентифікація – специфічний метод, що дозволяє виконувати вузькі ідентифікаційні завдання, *сутність яких зводиться до встановлення тотожності конкретного об'єкта, що має стійку зовнішню форму*. Наприклад, необхідно встановити не вид або модель пістолета, а конкретний екземпляр зброї, з якого було зроблено постріл, або знайти знаряддя злочину, що залишило сліди на зламаній перешкоді. В процесі доказування прийнято оперувати категоричними висновками, достовірними фактами, хоча допускається також використання ймовірних суджень про клас, вид чи родову належність конкретного об'єкта. *Отже, при використанні ідентифікації як загального і як окремого методу йдеться про встановлення тотожності, однак у першому випадку – тотожності групи, виду, роду, класу, а в другому – індивідуального конкретного об'єкта*.

Методологічну основу ідентифікації становлять такі положення матеріалістичної діалектики.

1. Всі об'єкти, події матеріального світу є взаємозалежними і являють собою нескінченне переплетення зв'язків і взаємодій. Якщо відомий наслідок, то можна встановити причину, і навпаки. Наприклад, за слідами, залишеними на місці події, встановлюють злочинця і обставини вчинення злочину. Всі об'єкти та явища є пізнаваними, у світі немає непізнаваних речей, є лише ще не пізнані. Так, донедавна в слідчій практиці навіть не згадувалося про мікрооб'єкти, сліди звуку та запаху. Останнім часом мікротрасологія, звукові та запахові сліди як матеріальні утворення досліджені й застосовуються у розслідуванні.

¹ Див.: Потапов С.М. Введение в криминалистику. – М., 1946.

2. Події, явища матеріального світу є індивідуальними (визначеними), оскільки немає двох абсолютно однакових речей. Це фундаментальне положення дозволяє знаходити та пізнавати реальні об'єкти, пов'язані з практичною діяльністю людини.

3. Всі об'єкти матеріального світу перебувають у постійному русі, розвитку та зміні. Індивідуальність і визначеність об'єкта означають лише його відносну стійкість, незмінюваність, тобто збереження характерних його ознак із самим собою ($A = A$), хоча ототожнюваний об'єкт постійно змінюється ($A \neq A$), об'єкт одночасно є рівним і нерівним самому собі.

Проблема ототожнення змінюваного об'єкта у криміналістиці та кримінальному судочинстві є однією з найскладніших. Річ у тому, що доводиться порівнювати два стани, в яких перебував об'єкт, наприклад, людина в момент вчинення злочину і кілька років потому, в момент пред'явлення її для упізнання. Будь-який об'єкт у кожен момент часу одночасно є тим і не тим. Тому закон тотожності справедливий лише для певного моменту часу, коли об'єкт залишається самим собою. Така діалектична тотожність змінюваного об'єкта записується як « $A \neq A$ » і читається як « A одночасно дорівнює і не дорівнює A ».

Структуру й динаміку процесу ототожнення змінюваного об'єкта можна представити в такий спосіб. Нехай об'єкт P_1 взаємодіє з іншими об'єктами при вчиненні злочину в момент часу t_1 . Деякий час потому t_2 вже виявлено об'єкт P_2 , який змінився. Потрібно встановити, що об'єкт P_2 є об'єктом P_1 , який змінився. Ідентифікація об'єкта P_1 провадиться шляхом порівняння сукупності його ознак, які існували на момент t_1 , і сукупності ознак об'єкта P_2 на момент t_2 розслідування у справі. Результати ототожнення залежать від характеру та ступеня зміни об'єкта P_1 за час, що минув з моменту слідоутворення t_1 до моменту його виявлення t_2 як об'єкта P_2 . Цей процес символічно записується так:

$$P_2(t_2) = P_1(t_1) + U(t_2 - t_1).$$

З наведеної рівності випливає, що до часу t_2 об'єкт P_2 , що ототожнюється, слід розглядати як первісний P_1 в момент t_1 , який зазнав змін U , що сталися з моменту одержання відображення за час виявлення і використання об'єкта P_2 як джерела доказу.

Отже, розкриття сутності зміни об'єкта за час $(t_2 - t_1)$ та її оцінка – головне в процесі ідентифікації. Розрізняють три види змін: *природні*, *умисні* та *випадкові*.

Природні зміни відбуваються безупинно внаслідок руху та розвитку об'єктів. Їх зазнають будь-які джерела доказової інформації.

Умисні зміни – це такі зміни, які суб'єкт вносить у відображення для його перекручення або знищення, наприклад, перекручення почерку при підробці документа, використання маски при вчиненні розбійного нападу або робота в рукавичках, знищення знарядь учинення злочину, розчленування жертви тощо.

Випадкові зміни не пов'язані з подією злочину. До них належать, зокрема, пошкодження слідів на місці події випадковими особами, транспортом, явищами погоди, тваринами тощо. Випадкові зміни завжди виникають пізніше за умисні й не є пов'язаними з ними.

Вираз $(t_2 - t_1)$ варто інтерпретувати як *ідентифікаційний період*, тобто час, протягом якого ознаки та властивості об'єкта хоча й змінюються, але залишається достатня їх кількість для встановлення тотожності. Ідентифікаційний період для різних об'єктів неоднаковий і залежить від багатьох чинників, які необхідно встановлювати в процесі доказування тотожності.

Отже, криміналістична ідентифікація як окремий метод криміналістики відрізняється від ідентифікації, яка використовується в інших галузях знань, формою встановлення тотожності: в першому випадку встановлюють тотожність конкретного об'єкта, який має стійку зовнішню форму, в другому — тотожність безлічі однакових об'єктів, поділених на класи, види, роди й дрібніші групи.

Криміналістична ідентифікація — це окремий метод науки криміналістики, що застосовується для виконання ідентифікаційних завдань, що виникають під час розслідування злочинів.

3.3. Об'єкти криміналістичної ідентифікації

Ідентифікація як окрема теорія встановлення тотожності в кримінальному судочинстві розроблена С.М.Потаповим (1946). Значний внесок у її розвиток зробили М.В.Терзієв (1948), Б.І.Шевченко (1946), О.І.Вінберг (1950), В.Я.Колдін (1970), Р.С.Белкін (1961), М.В.Салтєвський (1964), М.Я.Сєгай (1970), М.О.Селіванов (1982) та інші криміналісти.

Поняття «об'єкти» в теорії ідентифікації має принаймні два значення. У першому значенні йдеться про матеріальні об'єкти — фізичні тіла: тверді, сипучі, рідкі, газоподібні як неорганічного, так і органічного походження, щодо яких потрібно встановити тотожність чи групову належність. Такі об'єкти називаються *ототожнюючими*, або *ідентифікуючими*. У процесі ідентифікації ототожнюючий об'єкт лише один, оскільки встановлюється тотожність конкретного об'єкта. Кожному з об'єктів відповідає окремий акт ідентифікації.

У другому значенні об'єкти — це будь-які матеріальні тіла органічного й неорганічного походження, що є засобом встановлення тотожності. Такі об'єкти називаються *ототожнюваними*, або *ідентифікованими*. Отже, процес установа тотожності у своїй структурі містить: ототожнюючі, або ідентифікуючі, а також ототожнювані, або ідентифіковані об'єкти. Ідентифікованих об'єктів у процесі ідентифікації може бути декілька.

У теорії ідентифікації є дві концепції. Відповідно до першої метод ідентифікації дозволяє ототожнювати будь-які матеріальні об'єкти: тверді, сипучі, рідкі та газоподібні тіла, окремі події, явища. Наприклад, можна ідентифікувати ґрунт із взуття підозрюваного з ґрунтом, вилученим з місця події, або встановити тотожність двох крапель рідини.

Згідно з другою концепцією ідентифікацію називають криміналістичною і вважають її окремим методом, що застосовується для встановлення тотожності лише матеріальних об'єктів зі стійкою зовнішньою *формою*. Зовнішня форма — головна просторова ознака, що вирізняє конкретний предмет з-поміж йому подібних.

Не можна встановити тотожність матеріальних тіл, які не мають стійкої зовнішньої форми, минулої події, явища, моменту часу. *Ці завдання вирішуються шляхом процесуального доказування*, під час якого встановлюють тотожність, наприклад, часу вчинення злочину, належності обвинуваченому крові в плямі з місця події тощо.

Процесуальне доказування відрізняється від ідентифікації тим, що в його перебігу використовуються всі засоби, регламентовані законом, у тому числі метод криміналістичної ідентифікації. Процесуальне доказування — це специфічна *форма пізнання у кримінальному судочинстві*, а криміналістична ідентифікація — лише окремий метод, що застосовується у доказуванні.

Отже, об'єктами криміналістичної ідентифікації є люди, трупи, тварини, всі фізичні тверді тіла, що мають відносно стійку будову.

3.4. *Поняття про ідентифікаційні ознаки і властивості*

С.М.Потапов (1946) зазначав, що криміналістична ідентифікація є одночасно процесом і методом дослідження, у зв'язку з чим у ній необхідно розрізняти об'єкти, ознаки та властивості.

Ознака зазвичай розуміється як показник, прикмета, знак, за яким можна довідатися, визначити щось. Оскільки широке визначення грішить нечіткістю, остільки усякий відмітний аспект предмета розуміється як ознака. Тому в криміналістичній літературі ознаку нерідко визначають через властивість. Ідентифікаційна ознака, як слушно зазначав І. Ф. Пантелєєва (1988), – це властивість об'єкта, що задовольняє певні вимоги.

Властивість – філософська категорія, що виражає один із моментів виявлення сутності предмета в його відносинах з іншими предметами, тобто те, що характеризує його схожість із ними або відмінність від них. Властивість відображає переважно якість речі, її внутрішню сутність, систему зв'язків і відносин, у яких вона функціонує¹. Відомий учений-логік М.І.Кондаков визначає властивість як внутрішню якість об'єкта (твердість, пружність, теплопровідність тощо), що виявляється у процесі взаємодії предметів.

В окремії теорії криміналістичної ідентифікації ознаки слід відрізняти від властивостей. Ознаки зовнішньої будови об'єктів відіграють головну роль в ідентифікаційному процесі, оскільки це прикмети, знаки або відмітні риси, що лежать на поверхні й насамперед сприймаються суб'єктом.

Властивості зазвичай не завжди сприймаються безпосередньо – це внутрішні якості об'єкта, які нерідко виявляються лише в русі – фізичному, хімічному, біологічному. З урахуванням такого розходження у криміналістичній ідентифікації доцільно називати *внутрішні якості об'єкта властивостями*, а *зовнішні – ознаками*, а такий підхід вважати спеціальним криміналістичним.

Ознаки характеризують зовнішню будову предмета, його просторові межі, геометричну форму, розмір, об'єм, рельєф поверхні, розташування і співвідношення частин, боків, кутів, точок, борозенок, валиків, увігнутостей і опуклостей. Так, ознаками папілярного візерунка є його форма, наявність обривань, точок, скривлень, вилок, містків, вічок, утворених папілярними лініями. До ідентифікаційних ознак взуття належать форма та розмір взуття в цілому, довжина, ширина каблука, підошви та підметки, форма носка й підметки, переднього зрізу каблука тощо.

Властивості характеризують фізичну природу й агрегатний стан об'єктів (твердість, сипкість, плинність, теплопровідність тощо). *Властивості у всіх частинах цілого є однаковими* і при його поділі берігаються у кожній із цих частин. Наприклад, при поділі рідини на краплі або шматка свинцю на частини (дробинки) їх властивості – питома вага, колір, тепло- й електропровідність, якісно-кількісний склад – у кожній частині не змінюються, тоді як при розчленуванні конкретного цілого,

¹ Див.: УСЭ. – К., 1983. – Т. 9. – С. 542.

приміром скла фари, кожна його частина набуває нової форми, розміру та іншого співвідношення зовнішніх ознак, опуклостей та ввігнутостей. Таким чином, внутрішні властивості цілого, як правило, зберігаються у кожному новому об'єкті, тобто вони діляться. Ознаки не діляться, оскільки руйнування будь-якого твердого тіла призводить до утворення його частин з новими зовнішніми ознаками.

3.5. Види криміналістичної ідентифікації

У літературі зустрічаються різні принципи класифікації видів ідентифікації. За рівнем індивідуалізації розрізняють родову, видову та індивідуальну, тобто криміналістичну ідентифікацію; за характером ідентифікуючих об'єктів – сигнальну та знакову; за способом відображення ідентифікаційної інформації – ідентифікацію цілісних структур, розділеного цілого та джерела походження. Відомі також інші (змішані) класифікації. В основу найпоширенішої класифікації покладено вид відображення: ідеальний (психічний) і матеріальний. Отже існують два види ідентифікації: за слідами пам'яті (суб'єктивними образами) і за матеріальними слідами – відображеннями.

Сутність процесу ідентифікації полягає у порівнянні ідентифікаційних ознак і властивостей ідентифікованого об'єкта з їх відображенням і на ідентифікуючих об'єктах. Порівнянню підлягають: безпосередньо ідентифікований предмет з відображенням його ознак, наприклад, взуття – зі слідом, знаряддя злочину – з об'ємним слідом натискання; безпосередньо ідентифікуючий об'єкт – із його уявним образом (слідом пам'яті), відображеним людиною і описаним у протоколі, наприклад, при упізнанні людей і речей. Нарешті, порівнюватися можуть тільки відображення ознак ідентифікованого об'єкта, як це буває при ототожненні людини за слідами пальців рук, при ідентифікації цілого за його частинами.

Ідентифікацію за ідеальними відображеннями – слідами пам'яті здійснює джерело ідеального відображення, тобто суб'єкт, який раніше сприймав ідентифікований предмет (особу, річ тощо). Під час слідчої дії – пред'явлення для упізнання – суб'єкт порівнює ознаки уявного образу, які він запам'ятав, з ознаками реального об'єкта, пред'явленого для упізнання.

Ідентифікація за матеріальними слідами-відображеннями, як правило, проводиться фахівцем у формі судової експертизи, яку призначає слідчий.

Криміналістична ідентифікація як метод відрізняється від ідентифікації в інших науках низкою специфічних ознак:

- а) її об'єктами є всі тіла живої і неживої природи, які мають стійку зовнішню форму;
- б) вона здійснюється за матеріальними й ідеальними відображеннями ознак зовнішньої будови об'єктів;
- в) у процесі доказування у кримінальних справах вона застосовується під час спеціальних слідчих дій (пред'явлення для упізнання і проведення судової експертизи).

3.6. Встановлення групової належності – окремий метод криміналістики

Установлення групової належності – окремий випадок криміналістичної теорії, практична реалізація якого в судово-слідчій практиці дозволяє встановлювати схожість

об'єктів і на цій підставі відносити їх до певного класу, виду, роду та групи. Визначення родової (групової) належності запропоноване М.В.Терзієвим як самостійний процес дослідження поряд із ідентифікацією. Сутність цього процесу учений зводив до того, що досліджуваний об'єкт треба співвідносити з відомим класом, родом чи видом. Встановлення групової належності іноді називають класифікаційним дослідженням. Матеріальний предмет, який має стійку зовнішню форму, наприклад, ніж, відносять до класу холодної зброї, визначаючи його вид (ніж туристський, побутовий або фінський).

Аналогічним є процес встановлення групової належності невідомих речовин, які не мають стійкої зовнішньої форми, сипучих, рідких і газоподібних. У цьому разі властивості невідомої речовини порівнюються з властивостями речовин відомого виду, роду, класу або групи. На підставі схожості порівнюваних властивостей робиться висновок про віднесення досліджуваних речовин до конкретної класифікаційної групи. Наприклад, виявлений у злочинця порошок гексахлор відносять до класу отруйних речовин.

Отже, в основі процедури встановлення групової належності також лежить метод порівняння ознак і властивостей об'єкта з їх матеріальними відображеннями на іншому об'єкті-носії відображень, але в такому разі дослідження закінчується встановленням не тотожності, а групової належності. Тому за аналогією з відомими поняттями «ідентифікація» і «класифікація», сутністю яких є порівняння, процес встановлення групової належності доцільно називати *групофікацією*.

Об'єкти групофікації. Групофікація – це окрема криміналістична теорія, практична реалізація якої зводиться до встановлення спільного (схожого) у двох порівнюваних об'єктів. Останні можуть бути: а) індивідуально визначеними предметами зі стійкою зовнішньою формою, що дозволяє ототожнювати ціле; б) предметами-речовинами (сипучі, рідкі, газоподібні), що мають лише властивості – внутрішні якості, достатні для віднесення їх до однієї групи, виду, роду, класу. В процесі групофікації як перші, так і другі виступають носіями ознак і властивостей цілого і називаються відображаючими об'єктами.

Відображуваний об'єкт у процесі групофікації – це те, що було зруйноване, розділене на частини, розчленоване внаслідок події злочину і вже **не існує**, а лише уявляється як суб'єктивний образ цілого, який існував раніше.

Криміналістична ідентифікація і групофікація мають єдину мету – встановлення у процесі дослідження тотожності або групової належності об'єкта. В тому разі, якщо частини цілого зберегли конформність меж (країв), дослідження, як правило, закінчується висновком про тотожність розчленованого цілого. Наприклад, осколок фарного скла, виявлений на місці події, і осколки скла, що залишилися у фарі автомобіля громадянина Р., раніше становили одне ціле. Якщо ж конформність меж порівнюваних розчленованих об'єктів не збереглася, то встановлюють подібність властивостей, достатню лише для класифікаційного висновку. Наприклад, осколок фарного скла, виявлений на місці події, і осколки фарного скла, що залишилися у фарі автомобіля громадянина Р., однорідні за своїми фізико-хімічними властивостями.

При групофікації порівнюються маси та об'єми речовин, які не мають стійкої зовнішньої форми. Встановлення схожих властивостей дозволяє сформувати їх сукупність, достатню лише для висновку про належність речовин до одного класу,

роду, виду або малої групи. Але це завжди будуть дві порції речовин, які раніше (ймовірно) становили одне ціле. Слідчий переходить від імовірного висновку до достовірного лише у процесі доказування у кримінальній справі. Отже, *відображаючи об'єкти в процесі групофікації завжди є частинами відображуваного, яке існувало в минулому, до моменту його поділу у зв'язку з подією, що сталося*. Тому відображуваний об'єкт у криміналістиці іноді називають *загальним джерелом походження*. До моменту ідентифікації і групофікації він як ціле реально не існує.

Групофікація як стадія ідентифікації. Подальший розвиток теорії встановлення групової належності уможливив інтерпретування її, з одного боку, як першої стадії ідентифікації для розпізнання загального в конкретному, а з іншого — як самостійного методу дослідження, що дозволяє віднести об'єкт до певного класу, роду, виду чи вужчої групи.

Ідентифікація є стадійним процесом дослідження, який включає виділення загального в окремому. Наприклад, розпочинаючи порівняльне дослідження слідів пальців рук, їх насамперед групують за типами папілярних візерунків (дуги, петлі, завитки). Потім кожен групу поділяють на підгрупи меншого обсягу за заданою сукупністю ознак, а в одержаній підгрупі знову здійснюють поділ, і так доти, доки не зв'яжуть її до двох об'єктів, ідентифікаційне поле кожного з яких містить неповторну сукупність ознак. Таким чином, процес пізнання конкретного здійснюється через вичленування загального. З цього випливає, що групофікація завжди є першою стадією ідентифікації об'єктів, установаження тотожності яких є принципово можливим.

Однак установити тотожність методом криміналістичної ідентифікації не завжди вдається унаслідок неповноти відображення. У такому разі ідентифікаційний процес закінчується стадією групофікації. Приміром, на місці вбивства виявлено нечіткі пофарбовані сліди взуття. Експертиза встановила, що сліди були залишені новим чоловічим взуттям певного розміру, наприклад, 27-го, з малюнком «у ялинку» на підшві. Тим самим було визначено вид і групу взуття, серед якого слід шукати необхідне. Якщо підозрювана особа носить взуття 27-го розміру з малюнком «у ялинку» на підшвах, це ще не означає, що слід на місці події залишило саме це взуття. Останнє продається в місцевому магазині, його могли придбати інші жителі даної місцевості. Однак установаження групи взуття, окресленої двома конкретними ознаками, дозволяє більш цілеспрямовано будувати пошукові та слідчі версії. Звісно, якби в слідах відобразилося більше ознак (характер зносу рельєфного малюнка, які-небудь пошкодження внаслідок експлуатації тощо), то взуття можна було б ототожнювати зі слідами.

В наведеному випадку криміналістична ідентифікація закінчилася встановленням лише групової належності. Тому поняття «групова належність» означає тут лише логічну форму висновку, зробленого на підставі ідентифікаційного процесу. Прикладом останнього можуть бути дослідження холодної зброї та інших невідомих предметів, коли потрібно встановити, чи є досліджуваний предмет холодною або вогнепальною зброєю. У цьому разі визнання ножа фінським є встановленням його групової належності, тобто першою стадією ідентифікації

Групофікація як самостійний метод дослідження застосовується для дослідження сипучих, рідких і газоподібних об'єктів, стосовно яких неможливо встановити тотожність криміналістичною ідентифікацією, оскільки вони не мають стійкої зовнішньої форми.

Розгляньмо конкретний приклад групофікації. З фермерського току викрали пшениця. У підозрюваного виявлено два лантухи пшениці. Експерт, порівнюючи зразки пшениці, вилучені з току, зі зразками, знайденими в підозрюваного, встановив, що ті й інші належать до того одного й самого сорту та виду, врожаю одного року, мають однакову схожість, засміченість тощо. На підставі властивостей, що збігаються, він дійшов висновку про те, що порівнювані зразки є однаковими і належать до сорту пшениці Миронівська-808, тобто встановив клас зразків (злакові), рід (пшениця) і вид (Миронівська-808). Дослідження можна було б продовжити і встановити ще кілька властивостей, що збігаються, розроблених методикою судово-біологічної експертизи, тобто досягти більшої схожості, але не тотожності. Оскільки вилучена пшениця і зерно з фермерського току після поділу на частини утворили два нових конкретних об'єкти, кожен із них є тотожним лише самому собі.

Аналогічним процес дослідження рідких і газоподібних речовин, наприклад, встановлення групової належності крові в двох плямах, визначення дегустатором сорту вина тощо. Тут установлюється не конкретна порція речовини, а лише її належність до того чи іншого виду, роду, класу, задалегідь відомого та визначеного за сукупністю властивостей і ознак.

Встановлення джерела походження. Поняття «джерело походження» і методика його встановлення запропоновані В.С. Митричевим. Останній дав занадто широке його визначення, розуміючи під ним будь-яке матеріальне тіло, яке внаслідок певних причин може відтворювати інші об'єкти, що відображають ознаки та властивості джерела. В літературі розрізняють три види джерела походження: конкретний предмет, сукупність конкретних предметів і певну масу речовини. Причиною утворення предметів, що походять від одного джерела, є взаємодія об'єктів у процесі життєдіяльності або подія злочину. Джерело як конкретний предмет, що має стійку зовнішню форму, відображає свої ознаки шляхом копіювання і поділу цілого на частини. У трасологічному плані це – слідоутворюючий об'єкт.

Джерело походження – це сукупність конкретних предметів, яка утворює кінцеву масу однорідних чи однотипних предметів (наприклад, ящик цвяхів, коробка скріпок, пачка грошових купюр тощо.). Якщо в процесі злочину такі сукупності роз'єднуються, то, порівнявши їх між собою і встановивши однакові ознаки, доходять висновку про те, що всі вони походять з одного джерела, наприклад, однієї упаковки купюр, ящика цвяхів, що знаходиться у підозрюваного. При цьому ознаками спільного джерела є випадкові утворення – ознаки, що виникли внаслідок експлуатації, спільного зберігання однакових предметів або їх виробництва на тому самому верстаті, агрегаті, а також однакові властивості матеріалу, використуваного для їх виготовлення.

Джерело як певна маса речовини – це сипучі, рідкі та газоподібні речовини, які при поділі їх на частини утворюють порції зерна, піску, борошна, рідини, що відображають властивості цілого, тобто джерела походження. Джерелом походження плям крові, залишених на одязі жертви або на предметах обстановки, є людина; порція мастила у картері конкретного автомобіля – джерело походження крапель олії на автостоянці; ґрунт на місці події – джерело походження часток ґрунту на одязі та взутті підозрюваного.

Аналіз поняття джерела спільного походження свідчить про те, що джерело – це ототожнюваний об'єкт, який існував раніше, а роз'єднані предмети (частини) – не що

інше, як ототожнюючі об'єкти, кількість яких може бути необмеженою. Якщо вважати джерелом конкретний верстат, агрегат, який виробляє однорідні предмети (гудзики, скріпки, формоване взуття тощо), виявиться, що верстат – це ідентифікований об'єкт, а виготовлена на ньому продукція – ідентифікуючі об'єкти. Тому встановлення спільного джерела походження предметів зі стійкою зовнішньою формою – це ідентифікація, а сипучих, рідких і газоподібних речовин – групофікація.

3.7. Методика ідентифікації і групофікації

Ідентифікація і групофікація – процеси, структура яких включає однакові етапи: огляд об'єктів, роздільне їх дослідження, експериментальне дослідження, порівняльне дослідження, оцінку результатів порівняння і формулювання висновків.

Огляд об'єктів – дослідження з метою встановлення відповідності їх ознак і властивостей опису в постанові про призначення експертизи або в протоколі огляду місця події. Під час огляду представлені об'єкти фотографують в упаковці та без неї.

Роздільне дослідження включає окреме вивчення ототожнюваного (ідентифікованого) й ототожнюючих (ідентифікуючих) об'єктів; їх роздільну фіксацію, виявлення, закріплення і встановлення сукупності ознак і властивостей спочатку ототожнюваного об'єкта (якщо можлива його індивідуалізація), а потім особливостей його відображення в ототожнюючих об'єктах. Останньому сприяє встановлення механізму взаємодії і утворення ознак ототожнюваного об'єкта на ототожнюючих об'єктах; зокрема визначаються вид руху (фізичний, механічний, біологічний) і енергія слідоутворення (кінетична, теплова, магнітна, електрична).

Виявлені ознаки і властивості оцінюються, визначаються їх стійкість, незалежність, ідентифікаційна значущість. Виявлені ознаки фотографують – крупномасштабно, макрозйомкою або мікроскопічним методом – кожну окремо, а сукупність, що утворилася, – за можливості загалом.

Експериментальне дослідження спрямоване на виявлення властивостей і ознак ототожнюваного (відображуваного) об'єкта у формі, що задовольняє процес порівняльного дослідження. Наприклад, сліди бойка й зачепа викидача відтворюються при експериментальній стрільбі з ототожнюваної зброї. Для одержання певних експериментальних слідів, наприклад, каналу стовбура гладкоствольної зброї, сконструйована спеціальні снаряди та пристосування, а для одержання слідів ковзання – прилад трасограф. Отже, експериментальне дослідження дає можливість установити ознаки ототожнюваного об'єкта у формі, зручній для порівняльного дослідження.

Завданням експериментального дослідження є не лише порівняння зразків, а й виявлення, фіксація, подання внутрішніх властивостей ідентифікованого об'єкта та їх відображень в ідентифікуючому об'єкті. Це особливо необхідно при дослідженні сипучих, рідких і газоподібних речовин, а також частин цілого, що втратили конформність лінії розчленування. У таких випадках використовуються мікроскопічні, люмінесцентні, спектральні та хроматографічні дослідження, а також інші методи встановлення якісно-кількісного складу зразків, стійкості їх властивостей, частоти зустрічності та кореляційної залежності.

Порівняльне дослідження спрямоване на встановлення ступеня збігу ознак ототожнюваного об'єкта з ознаками, зафіксованими в ідентифікуючих об'єктах. По-

рівняння здійснюється трьома способами: зіставленням, сполученням і накладенням.

Зіставлення – розміщення порівнюваних об'єктів поряд один з одним – так, щоб можна було одночасно спостерігати їх ознаки. При зіставленні ознаки ототожнюваного об'єкта безпосередньо порівнюються з ознаками ототожнюючих об'єктів або проєктуються на один екран чи розміщуються у полі зору мікроскопа.

Сполучення – розміщення у полі мікроскопа порівнюваних об'єктів таким чином, щоб ознаки одного були продовженням ознак іншого. Цей спосіб найчастіше використовується для порівняння слідів ковзання, які являють собою чергування борозенок і валиків. Сполучення можна здійснювати шляхом розрізання порівнюваних зображень ознак по однакових лініях і з'єднання розрізаних частин за ознаками, що збігаються. З цією метою використовують спеціальні прилади – порівняльні мікроскопи (МСК-1, МС-51).

Накладення – приведення порівнюваних об'єктів у контакт один з одним так, щоб їх можна було спостерігати в проходячому світлі «на просвіт». Для цього загальне зображення об'єктів переносять на прозорий матеріал (скло, плівку) і, поміщаючи один з них на іншій, досліджують форму, розміри та розташування ознак у проходячому світлі. За допомогою описаного прийому встановлюють дописки та вставки на документах, виконаних через копіювальний папір в одну закладку. Для накладення в експертній практиці сконструйовано спеціальний прилад оптичного накладення (ПОН).

Головною умовою об'єктивності ідентифікаційного дослідження та обґрунтованості його висновків є подання ознак і властивостей порівнюваних об'єктів у формах і станах, придатних для зіставлення. Звідси випливають такі вимоги до порівнюваного матеріалу:

зразки мають бути виконані на копіювальному матеріалі, однаковому чи схожому з матеріалом ототожнюваного об'єкта;

об'єкти, що порівнюються, необхідно зафіксувати в одному масштабі та ракурсі, при однаковому освітленні;

вираженість ознак, що порівнюються, повинна мати однаковий рівень деталізації (мікро- і макроскопічний, молекулярний, генний);

ознаки, що збігаються, мають бути однаковими при різних прийомах і засобах порівняння.

Додержання наведених вимог забезпечує об'єктивність оцінки результатів порівняння і достовірність зроблених висновків.

Оцінка результатів порівняння і формулювання висновків – це логічна діяльність, що полягає у зіставленні результатів дослідження з походженням, які порівнюються, об'єктів, подією пригоди, механізмом утворення відображень. Ознаки, що збігаються, оцінюються нарізно і в сукупності насамперед з урахуванням того, чи достатньо їх для уявлення ідентифікаційного поля ототожнюваного об'єкта. Порівнюються кількість і якість ознак, що збігаються, і ознак, що розрізняються, пояснюється їх походження. Після цього утворена сукупність оцінюється як неповторна, встановлюється і пояснюється вплив на її індивідуальність ознак, що розрізняються, оцінюється її індивідуальність.

Отже, при оцінюванні збігу або розбіжності ознак у процесі криміналістичної ідентифікації формується внутрішнє переконання у неповторності комплексу оз-

нак, що збігаються, а на його основі – висновок про тотожність або розбіжність, вид, рід і клас об'єкта. У разі групофікації формулюється висновок щодо *схожості, однорідності* або *спільного джерела походження*.

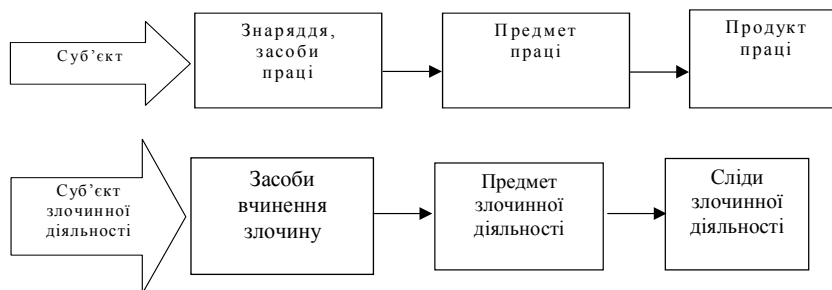
Глава 4. Вчення про механізм учинення злочину

4.1. Поняття злочинної діяльності, її структура та елементи

Діяльність – є категорією соціальною і має соціально-перетворювальний характер. Вона пов'язана зі здатністю людини виконувати цілеспрямовану роботу, тобто змінювати матеріальне і духовне середовище, в якому вона живе й діє. Тому діяльність інтерпретують як «спосіб буття людини у світі, здатність її вносити зміни в дійсність»¹. Досліджуючи механізм злочину, треба використовувати діяльнісний підхід, який дозволяє вивчати об'єкти, явища та їх взаємодію в аспекті діяльності суб'єктів злочину. Завдання криміналістики – вивчення не правового боку злочинної діяльності, а її динамічного аспекту, тобто причин процесів слідоутворення. Слідчого цікавить механізм утворення слідів злочину, їх локалізація, ідентифікаційна цінність тощо.

Діяльнісний підхід інтегрує методи та засоби встановлення інформації про злочинця і його поведінку на місці події. Діяльність є актом зовнішнього впливу суб'єкта на матеріальне середовище, явище, особисті та суспільні відносини і являє собою систему послідовних динамічних форм руху, взаємодій людей і речей, причому один об'єкт виявляється таким, що чинить вплив, а інший – таким, що вплив сприймає. У теорії ідентифікації такі об'єкти називають ототожнюваним і ототожнюючим, а в теорії відображення – відображеним і відображуючим.

Структура злочинної діяльності аналогічна будь-якій соціальній діяльності (трудовій, науковій, культурній, суспільній тощо) і також включає чотири елементи. Розглянемо їх.

Суб'єкти злочинної діяльності – це люди, здатні діяти і вступати у взаємодію, виконувати роботу і відображати себе. Суб'єкт злочину – не просто фізична особа, він має відповідати кримінальним і кримінально-процесуальним вимогам.

Засоби злочинної діяльності. У соціальній діяльності засобами називають знаряддя праці, інструменти, різні види механізмів та їх систем, які суб'єкт поміщає між собою і предметом праці для досягнення мети. Засоби можуть бути *матеріальними* і *нематеріальними*, *спеціально пристосованими* і *непристосованими*.

¹ Див.: УСЭ – К., 1980. – Т. 3. – С. 323.

Пристосовані засоби вчинення злочину на світанку криміналістики називали «зłodійськими інструментами» на відміну від інструментів столярних, слюсарних, які нерідко використовують для вчинення злочинів. Тому інструменти, що потрапляють у сферу злочинної діяльності, некоректно називати, наприклад, знаряддями злomu*.

Реалізуючи свою мету, злочинець впливає на об'єкти посягання — різні предмети, в тому числі й знаряддя праці, перетворюючи їх на засоби вчинення злочину. Звичайний кухонний ніж, стамеску, сокиру не можна називати знаряддями вбивства — це інструменти, які використовує злочинець як засоби вчинення злочину.

Предмет злочинної діяльності можна інтерпретувати як природне середовище перебування людини, оскільки діяльність — це спосіб її буття у світі, здатність діяти та вносити зміни в дійсність. Тому природу, тобто матеріальне середовище на місці події, можна вважати «універсальним» предметом будь-якої діяльності, в тому числі й злочинної.

Предмет злочинної діяльності треба відрізнити від кримінально-правового поняття «предмет злочину». Останнє лежить у сфері суспільних відносин, тоді як предмет злочинної діяльності — найчастіше поза сферою суспільних відносин. Предмет злочинної діяльності — це об'єкт, із яким безпосередньо взаємодіє суб'єкт, хоча сам об'єкт не завжди є предметом злочину.

Отже, предмет злочинної діяльності в криміналістичному аспекті — це фізичне тіло живої і неживої природи, органічного або неорганічного походження, яке перебуває у твердому, сипучому, рідкому або газоподібному стані, піддається безпосередньому впливу і відображає його механізм.

Сліди злочинної діяльності, або сліди злочину в широкому розумінні, — це зміни у природному середовищі та суспільних відносинах, внесені суб'єктом злочину. Вони являють собою матеріальні та ідеальні відображення і є кінцевим продуктом діяльності. У вузькому розумінні, особливо слідознавчому і трасологічному, сліди злочину є результатом контактної чи безконтактної взаємодії суб'єкта або системи «суб'єкт > засіб вчинення злочину» з матеріальним середовищем.

Слідами злочинної діяльності можуть бути очевидні та неочевидні зміни, що призводять до зміни функцій людей, речей і відносин між ними.

Сліди злочинної діяльності одночасно можуть бути і предметом злочину. Однак найчастіше вони являють собою об'єкти матеріального середовища, в якому розвивався злочин.

4.2. Механізм злочинної діяльності та його відображення

Структура злочинної діяльності не розкриває її динаміки, тобто механізму взаємодії, слідоутворення і характеру відображень як кінцевого продукту діяльності. Елементи злочинної діяльності, взаємодіючи, відображають один одного у вигляді «відбитків», уявних образів. Тому відображення порівнюють із відтворенням, тобто з внутрішньою

*Оскільки в практиці поняття «знаряддя злomu» є найбільш сталим і повсякденно застосовується у процесуальних документах, використовуючи його в цій праці, автор має на увазі ширше і точніше поняття «засоби вчинення злочину».

здатністю матеріальних об'єктів перебудовуватися під дією ззовні та відповідним чином реагувати на них. У результаті такого реагування (перебудови) виникають **сліди-відображення**.

У неживій природі процес відображення є відносно простим і закінчується утворенням матеріальних слідів, наприклад, рук, ніг, знарядь злочину, що являють собою відтворення ознак слідоутворюючого об'єкта в особливостях слідоприймаючого. Таке відображення іноді називають «пасивним», або елементарним.

У живій природі процес відображення складніший, форми його є неоднаковими й залежать від рівня організації та розвитку живих організмів. Найдосконалішим є відображення людиною. Таке відображення називають психічним, суспільним. Це складний процес взаємодії людей між собою і матеріальною дійсністю. Відображення відбувається на почуттєвому (органолептичному) рівні.

Почуттєве відображення – психофізіологічний процес розумової діяльності, в процесі якої *формуються ідеальне відображення, слід пам'яті, суб'єктивний образ що копіює, у пам'яті відображуваний об'єкт*. Потерпілий запам'ятовує образ злочинця, слідчий, поняті – картину місця події. Ідеальні відображення фіксують (матеріалізують) у протоколі слідчої дії шляхом опису, складання схем, замальовок.

У процесі відображення беруть участь два об'єкти: відображуваний (слідоутворюючий) і відображуючий (слідоприймаючий), в результаті чого з'являється відображення – слід.

Відображаючий об'єкт – це будь-яке матеріальне тіло живої і неживої природи, яке в ході взаємодії змінює свої зовнішні ознаки і внутрішні властивості копіює ознаки та властивості слідоутворюючого об'єкта.

Відображення – матеріальний чи ідеальний (суб'єктивний образ) результат відображення у процесі злочинної діяльності, наприклад, об'ємний слід шини, сліди форми і моделі автомашини, відображеної в пам'яті свідка.

Взаємодія об'єктів може бути безпосередньою – контактною, безконтактною і опосередкованою. При контактній взаємодії відображення відбувається лише в місці контактуючих поверхонь об'єктів, тому, приміром, у сліді взуття відображаються лише форма й ознаки підошви.

Слід безпосередньої взаємодії утворюється за рахунок маси слідоприймаючого об'єкта і є невіддільним від нього. Якщо ж слід утворюється внаслідок відокремленої речовини, слідоутворюючого об'єкта, він може бути відділений від слідоприймаючого об'єкта – носія.

Опосередкована взаємодія виникає тоді, коли суб'єкт застосовує певне знаряддя праці для безпосереднього впливу на предмет діяльності. Тому безконтактний вплив здійснюється психологічними прийомами шляхом передачі їх різними способами (преса, радіо, телефон). Звідси стає зрозумілим, що будь-яка взаємодія є контактною, її наслідком є сліди суб'єкта взаємодії або знарядь (засобів діяльності), які він використовує.

4.3. Види взаємодій та їх енергетична сутність

Механізм злочину являє собою сукупність послідовних взаємодій і відтворень, що викликаються різними видами енергії. При взаємодії об'єкти обмінюються енергією

(механічною, магнітною, хімічною тощо), необхідною для слідоутворення, тобто для виконання певної роботи. За кількістю видів рухів, які беруть участь у взаємодії, останні поділяють на прості та складні, опосередковані й безпосередні, контактні й безконтактні, які було розглянуті вище.

Взаємодія вважається простою, якщо в основі слідоутворення лежить один вид руху, наприклад, механічний, хімічний тощо. Складною називається така взаємодія, коли в слідоутворенні беруть участь кілька видів рухів. Основні види рухів назвав Ф. Енгельс, а саме: психічний (різновид суспільного), механічний, фізичний, хімічний і біологічний. Розглянемо їх сутність у криміналістичному аспекті.

Психічний рух — це вища форма взаємодії і зв'язку, яка виникає при вчиненні злочинів між суб'єктами та матеріальним середовищем органічного і неорганічного походження. Наприклад, загроза вбивством, створення психологічного контакту, впізнання раніше баченої речі тощо.

Механічний рух — форма взаємодії, сутність якої полягає у переміщенні тіл (об'єктів) у просторі. Це найочевидніша форма руху, в якому беруть участь усі об'єкти матеріального світу. Будь-яке переміщення предметів обстановки на місці події є слідом, що змінює відносини речей та їх зв'язки. Зникнення предмета або поява нового також є слідом-предметом (загублена носова хустка, відстріляна гільза, забуте знаряддя і тощо). Сліди механічного походження майже завжди є очевидними. Водночас існує багато невидимих слідів механічного походження, наприклад, сліди металізації, запаху, мікрочастинок і мікрооб'єктів.

Фізичний рух як форма взаємодії здійснюється на молекулярному чи атомарному рівнях і являє собою зміну внутрішньої будови, структури речовини, наприклад, порушення кристалічної структури. У світлі сучасних поглядів ці процеси супроводжуються тепловими, магнітними, електричними, радіоактивними змінами у структурі об'єктів, що взаємодіють. Такі сліди-відображення здебільшого залишаються невидимими. У криміналістиці найчастіше використовують термічні (теплові), електричні, магнітні та радіоактивні сліди.

Хімічний рух — форма взаємодії, яка також відбувається на молекулярному рівні з виділенням або поглинанням енергії, причому відбувається перетворення об'єктів, що взаємодіють на нові — третю речовину. Хімічна взаємодія призводить до утворення слідів із новими властивостями, що відрізняються від тих, які мали взаємодіючі об'єкти. Взаємодія кисню повітря і води з залізом призводить до утворення третьої речовини — окису заліза (іржі); при згорянні порошу утворюється кіптява, за складом якої можна встановити, яким порохом (димним, бездимним) було заряджено патрон.

Біологічний рух — це форма взаємодії, основу якої становлять фізіологічні процеси, що відбуваються у живих рослинах, мікроорганізмах, тканинах людини, тварин тощо. Біологічна взаємодія пов'язана з процесами саморегуляції, росту, регенерації, відмирання і розкладання тканин об'єктів живої природи. Стосовно до механізму події злочину дослідження механізму біологічного руху дозволяє встановлювати час виникнення і зникнення слідів, а отже, давність настання смерті, поховання тощо. Трупні плями, странгуляційна борозна, садна, синці, зів'яле листя зрізаної гілки — все це сліди біологічної взаємодії, що містять часову інформацію, необхідну для розслідування.

Глава 5. Криміналістика в системі наукового знання

5.1. Криміналістика — юридична наука

Відповідно до прийнятої класифікації у наукознавстві конкретні юридичні науки поділяють на галузеві, міжгалузеві та спеціальні. До останніх відносять кримінальну статистику, криміналістику, кримінологію та деякі інші галузі знань. Юридична сутність криміналістики обумовлена історичним аспектом її появи — відокремленням від кримінально-процесуального права, подальшим розвитком і формуванням її предмета як самостійної галузі серед юридичних наук. Нині криміналістика має окремих предмет дослідження, свою методологію (загальну й окремі теорії), тісно пов'язана з правовими та спеціальними юридичними науками.

Криміналістика як юридична наука не претендує на правову сутність, щодо якої дискутує багато вчених. Хоча вона й виникла в надрах кримінально-процесуального права, але не з потреб його вдосконалення, а внаслідок його ефективного застосування у боротьбі зі злочинністю.

Сучасний розвиток криміналістичної техніки свідчить про те, що багато методів і засобів є запозиченими з природничих та технічних наук і застосовуються без будь-яких змін у спеціальних науках. Для їх використання розробляються лише правові підстави. Отже, криміналістика інтегрує методи та засоби дослідження свого предмета. Однак це не перетворює їх сутність на «материнську», в лоні якої вони виникли. Криміналістика в цьому сенсі була та залишається юридичною наукою.

5.2. Зв'язок криміналістики з юридичними науками

Криміналістика взаємопов'язана з галузевими та міжгалузевими юридичними науками і посідає серед них певне місце. Сутність цього взаємозв'язку полягає у тому, що галузеві та правові знання правлять за методологічну основу для криміналістики. Методологія забезпечує розроблення криміналістичного «інструментарію» для збирання, дослідження і використання доказів у межах додержання законності, забезпечення гарантованих Конституцією України прав і свобод громадян України. У зв'язку з цим наука криміналістика не лише збагачується даними правових знань, а й удосконалює засоби та методи правових наук. Так, слідчий експеримент, перевірка показань на місці тривалий час були відсутні в кримінально-процесуальному законі як самостійні слідчі дії. Після тривалих дискусій криміналістів і процесуалістів і розробки теоретичних засад і тактики їх провадження ці слідчі дії були внесені в процесуальний закон. Таким чином, криміналістичні знання вдосконалюють практику розслідування злочинів і дозволяють конструювати нові норми в процесуальному законі.

Місце криміналістики серед юридичних наук визначено функціональною значущістю криміналістичних знань. Останні не є самоціллю, а становлять один із засобів інформаційного забезпечення досудового та судового слідства для прийняття процесуальних рішень суб'єктами, які здійснюють доказування у кримінальному судочинстві.

Криміналістика та кримінальне право. Зв'язок криміналістики та кримінального права є взаємообумовленим. Дані кримінального права про поняття злочину, ознаки його складу, форми вини, стадії злочинної діяльності тощо є відправними для формування елементів криміналістичної характеристики, конструювання слідчих версій, планування, прогнозування і розроблення методик розслідування окремих видів злочинів узагалі. Криміналістика вивчає слідчу практику, звертаючи при цьому увагу насамперед на нові засоби та способи злочинної діяльності, які в законі нерідко одержують статус кваліфікуючих ознак. Отже, криміналістичні знання впливають на вдосконалення кримінального права.

Криміналістика і кримінальний процес. Норми кримінально-процесуального права регулюють діяльність, пов'язану з порушенням кримінальних справ, проведенням дізнання, досудового та судового слідства. Зв'язок кримінального процесу з криміналістикою особливо важливий, оскільки засоби криміналістичної діяльності – наукові рекомендації, тактичні рішення і психологічні прийоми спілкування під час слідчих дій реалізуються у кримінально-процесуальному полі. Будь-які криміналістичні рекомендації, технічні засоби та методики збирання, дослідження і використання доказів повинні відповідати духу та літері кримінально-процесуального закону. Криміналістична інформація стає доказом, якщо її джерело введено у процес доказування відповідно до вимог кримінально-процесуального закону.

Найбільший вплив криміналістика чинить на вдосконалення кримінально-процесуального законодавства. Розробляючи нові засоби та методи виявлення і фіксації матеріальних джерел інформації, криміналістика вдосконалює слідчу практику, вносить рекомендації і пропозиції щодо зміни чинного законодавства та запровадження нових правових норм, які забезпечують правові основи використання в доказуванні наново відкритих джерел доказів. Так, розроблення теоретичних засад і засобів використання звукових слідів (звукової інформації) дозволила не лише розширити застосування звукозапису в оперативній практиці, а й надати звуковим слідам процесуального статусу джерела доказів. Зняття інформації з технічних каналів зв'язку визнані законодавцем законними засобами збирання інформації для органів дізнання і досудового слідства.

Бурхливий розвиток електроніки та обчислювальної техніки, комп'ютеризація збирання, зберігання та оброблення інформації стали для криміналістів поштовхом до розроблення нових засобів і методів використання автоматизованих банків даних різноманітної інформації, що дозволяє установлювати злочинців, вилучати інформацію з матеріальних джерел, які раніше перебували поза межами розслідування. Так, у слідчу практику було впроваджено криміналістичну одорологію, електронну мікроскопію і лазерну спектроскопію, голографію, на часі впровадження генної інженерії.

Криміналістика та кримінологія. Криміналістика відповідно до ст. 22 КПК України вирішує профілактичні завдання своїми засобами та методами шляхом:

а) вдосконалення науково-технічних засобів, тактичних прийомів розкриття і розслідування злочинів, забезпечення невідворотності покарання;

б) розроблення методів і засобів слідчого й експертного дослідження матеріальних джерел доказів, що забезпечують запобігання злочинам. Наприклад, на підставі узагальнення слідчої практики слідчий вносить подання щодо усунення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину, за конкретними справами у конкретні організації та установи;

в) розроблення криміналістичних засобів охоронної сигналізації, захисту від посягань на об'єкти різних форм власності, життя і здоров'я громадян за допомогою розроблення, наприклад, нових замикаючих пристроїв, електронних контролерів, що працюють на основі ідентифікації об'єкта за звуковими слідами;

г) розроблення автоматизованих засобів фіксації і збирання криміналістичної інформації, наприклад, телевізійних систем стеження, які встановлюються на місцях імовірного вчинення правопорушень, злочинів тощо, систем стеження на ділянках інтенсивного руху автотранспорту (переїздах, перехрестях, транспортних розв'язках). Такі системи здатні фіксувати візуальне та звукове середовище «картини» місця події.

Дані кримінології використовуються у криміналістиці для розроблення криміналістичної характеристики, встановлення кореляційних зв'язків між її елементами, визначення найімовірних осередків злочинності, часу проведення оперативних заходів і слідчих дій.

Криміналістика та теорія оперативно-розшукової діяльності (ТОРД). ТОРД як самостійна наука відокремилася від криміналістики та перебуває у стадії становлення. Тому не всі криміналісти та процесуалісти визнають її юридичною наукою. Водночас предмети криміналістики й оперативно-розшукової діяльності, хоча й мають багато спільного, схожу методологічну базу, але є різними.

Правовими засадами оперативно-пошукової діяльності є Конституція України, кримінально-процесуальне право та інші галузеві правові науки. Сутність оперативно-розшукової діяльності полягає в її оперативності, нерідко негласному характері заходів, особливому процесуальному порядку введення оперативної інформації у процес доказування.

Взаємозв'язок криміналістики та ТОРД виявляється, по-перше, в тому, що при розробленні проблем тактики та методики розслідування враховуються можливості оперативно-розшукових засобів і методів збирання інформації та прийомів її документування спеціальними засобами (фото, кіно, відеозапис, звукозапис). По-друге, цей зв'язок виявляється у тому, що криміналістичні рекомендації, крім усього іншого, повинні спрямовуватись на створення оптимальних умов для проведення тактичних операцій, елементом яких обов'язково має бути оперативно-розшукова діяльність. У свою чергу, рекомендації оперативно-розшукової діяльності сприяють виконанню слідчих дій, наприклад, підготовці до обшуку, перевірці показань на місці, допиту, затриманню, які нерідко проводяться разом з оперативно-розшуковими заходами.

5.3. Зв'язок криміналістики з іншими науками

Криміналістика пов'язана з багатьма природничими та неправовими суспільними науками. Живильним середовищем для криміналістики є фізика, хімія, біологія, кібернетика та інформатика, пізнання закономірностей яких є основою для розроблення багатьох технічних, фізичних, хімічних і біологічних засобів і методик дослідження речових доказів.

Криміналістика та природничі науки. Дані природничих і технічних наук здавна використовуються для розкриття і запобігання злочинам безпосередньо, наприклад, фотографічна, мікроскопічна, рентгеноскопічна та інша техніка застосовуються без

будь-яких переробок або зі спеціальними переробками, з деяким коригуванням методик, що забезпечує виконання спеціальних криміналістичних завдань. Так, стереоскопічний мікроскоп МБС використовується або без змін, або зі спеціальними конструктивними змінами, що дозволяють збільшити глибину різкості при дослідженні трасологічних і біологічних об'єктів. Для виготовлення стереознімків перехресних штрихів на звичайному мікроскопі застосовується найпростіше спеціальне пристосування – столик, що коливається.

На основі фізико-хімічних закономірностей кольорових матеріалів у криміналістиці розроблений новий метод кольоророзрізнення, який дозволяє розрізняти невидимі кольорові відтінки барвників у пишучих приводах чорнил для принтерів, порошків для ксероксів, стрічок для автоматичних матричних друкувальних пристроїв тощо.

Закономірність утворення пофарбованих з'єднань потожирової речовини з розчином нігдрину дозволяє виявляти старі сліди пальців рук.

Біологічні методи дослідження об'єктів тваринного та рослинного походження вдосконалені і трансформовані криміналістами в криміналістичні методики, такі, наприклад, як встановлення групової належності спорово-пилковим аналізом.

Водночас і криміналістика впливає на фундаментальні науки. Так, метод криміналістичної ідентифікації використовується багатьма природничими науками як загальний метод пізнання, а криміналістичні методики встановлення підроблених грошей і цінних паперів лежать в основі створення технічних детекторів визначення справжності купюр, монет.

Криміналістика та судова медицина. Криміналістика та судова медицина мають найдавніші та найтісніші зв'язки. Судово-медичні знання використовувалися у розкритті злочинів значно раніше, ніж виникла криміналістика. Тому деякі медичні прийоми виявлення слідів злочину на тілі людини були запозичені криміналістикою і, навпаки, багато криміналістичних способів і технічних засобів з успіхом використовуються в судовій медицині.

Криміналістика та судова психіатрія. Судова психіатрія, як і судова медицина, сформувалася окремо від криміналістики і внаслідок чіткого розмежування предметів дослідження зберігає свою самостійність. Судова медицина досліджує тканини та різні об'єкти життєдіяльності людини, а також трупи. Судова психіатрія досліджує психіку людини, її поведінку при розладах психіки. Психічний стан злочинця безпосередньо пов'язаний із призначенням міри покарання і, зокрема, з притягненням людини до кримінальної відповідальності.

Криміналістика та судова психологія. Дані психології широко використовуються у криміналістичній тактиці та методиці розслідування окремих видів злочинів, а також для формування окремих методик; створення теорії спілкування на досудовому та судовому слідстві: вчення про навички, методи розпізнавання інсценувань, способів учинення злочинів; детектування емоційного стану допитуваного тощо.

Криміналістика, логіка та етика. Криміналістика широко та творчо запозичає положення формальної і діалектичної логіки, особливо такі прийоми мислення, як аналіз і синтез, індукція і дедукція, гіпотеза й аналогія, узагальнення і абстрагування тощо. Логічні закони та прийоми мислення входять до методологічних засад криміналістики. Крім того, їх використання дозволило розробити «логіку слідства», вчення про криміналістичну версію, логіку доказування у кримінальному судочинстві.

Глибоке проникнення психології і логіки в криміналістику стало передумовою для розроблення програм розслідування окремих видів злочинів, створення автоматизованих експертних систем підтримання прийняття рішень.

5.4. Закони розвитку криміналістики

Наука розвивається на основі пізнання закономірностей природи та суспільства, що відбивають стійкі сторони явищ і подій реальності. «Вся доступна нам природа утворює певну систему, — зауважував Ф.Енгельс, — певний сукупний зв'язок тіл». Цей зв'язок виявляється у вигляді різних відносин предметів, явищ та їх сторін, наприклад, тривалості перебігу процесів, співвідношенні цілого й частини системи.

Зв'язок являє собою об'єктивну закономірність, а його визначення у вигляді відносин — об'єктивні закони. Оскільки рівні відносин різняться за спільністю, то закони науки поділяються на загальні й окремі (специфічні). До загальних належать закони об'єктивної необхідності, всеосяжності, інтеграції, безперервності нагромадження знань, диференціації знань, взаємозв'язку науки та практики. Загальним законам підкоряється розвиток усіх наук, усього наукового потенціалу людства.

Окремі (специфічні) закони регулюють розвиток конкретних наук, тому для кожної окремої науки вони мають свій перелік і структуру.

На думку більшості вчених, до окремих законів науки криміналістики належать такі:

1) закон зв'язку та спадковості між існуючими та виникаючими концепціями. Нове завжди з'являється на основі використання досвіду минулого. Пізнана закономірність є передумовою розроблення і створення нової методики;

2) закон активного творчого пристосування сучасних досягнень науки для вирішення окремих завдань науки криміналістики. Цей закон О.І.Вінберг (1974) назвав законом криміналістичної трансформації, що являє собою шлях розроблення окремих теорій дослідження, оцінки та використання доказів;

3) закон обумовленості криміналістичних рекомендацій потребами практики. Розроблення нових засобів і методів виявлення, дослідження, оцінки та застосування джерел криміналістичної інформації обумовлене потребами практики. Давно відоме значення слідів запаху для розшуку людей і речей. Однак, крім використання службово-розшукових собак, у практиці не було технічних засобів і методик роботи із запаховими слідами. Останнім часом криміналістами були розроблені теоретичні засади, технічні засоби та методичні рекомендації для роботи зі слідами запаху на місці події, запропоновані засоби вилучення, консервації і дослідження запаху з метою ідентифікації його джерела. Нині за слідами запаху провадиться криміналістична ідентифікація людей і речей як шляхом вибірки, так і інструментальними методами;

4) закон прискорення темпів розвитку криміналістичної науки в умовах науково-технічного прогресу. Розквіт науки — характерна риса сучасності. Наукові досягнення стають продуктивною силою, могутнім чинником, що впливає на всі сторони громадського життя, у тому числі на боротьбу зі злочинністю. Науково-технічний прогрес як загальний закон науки в криміналістиці не має окремих аналогів, які діють лише для неї. Прискорення темпів розвитку криміналістичних знань відбувається на тлі загального розвитку та нагромадження наукового знання. Прискорення темпів його розвитку перетворило криміналістику на самостійну юридичну науку, яка має свій конкретний предмет і методологію.

Глава 6. Становлення, розвиток і сучасний стан криміналістики в Україні

6.1. Зародження і розвиток спеціальних знань у практиці розслідування злочинів (історичний аспект)

Знання відображає ті чи інші відносини людей і речей у свідомості людини. Знання можуть бути повсякденними та науковими.

Повсякденні, емпіричні знання відображають дослідний рівень пізнання як результат спостереження, опису та досвіду. До них належать спеціальні знання, що лежать в основі конкретних професій. У такому разі вони іменуються професійними, а особу, яка володіє ними, називають фахівцем у найзагальнішому значенні цього слова.

Наукові знання відображають глибинні процеси об'єктивної дійсності на теоретичному рівні пізнання, розкривають їх характер і сутність. Однак люди по-різному сприймають об'єктивну реальність. Людська свідомість формує різні рівні пізнання як методи дослідження навколишнього середовища. Тому в людини переважає теоретичний чи практичний рівень або обидва можуть бути розвинуті однаковою мірою.

У будь-якому виді діяльності суб'єкт, що пізнає, нерідко звертається до фахівця за знаннями, якими сам не володіє або яких у нього недостатньо для виконання того чи іншого практичного завдання. Фахівець може надати консультацію або на запрошення суб'єкта діяльності взяти безпосередню участь у виконанні завдання.

Дослідження події злочину – багатопрофільна діяльність, що вимагає як емпіричних, так і наукових знань з різних галузей науки, техніки, мистецтва та ремесла. Тому ще в далеку давнину при розслідуванні злочинів, особливо пов'язаних з убивством і заподіянням тілесних ушкоджень, використовували спеціальні знання, запрошуючи для цього знаючих осіб, які допомагали вирішувати складні питання.

Перші знання фахівців були дуже примітивними і стосувалися переважно медицини. Вони використовувалися при опитуванні потерпілих і огляді трупів з метою встановлення причин смерті та способів заподіяння ушкоджень. Ще папа Інокентій III (XIII ст.) наказував у разі насильницької смерті звертатися за консультацією до лікарів, а відомий кодекс «Кароліна» (1532) встановлював обов'язкову участь лікарів у розслідуванні злочинів проти життя і здоров'я.

Водночас перші спеціальні знання мали радше емпіричний, ніж науково-теоретичний характер, тому їх суб'єктів називали особами. Історію криміналістики прийнято розглядати крізь призму становлення і розвитку спеціальних знань у кримінальному судочинстві, у взаємозв'язку з розвитком судової експертизи й експертних установ, тобто з формуванням науки криміналістики.

У Китаї під час царювання династії Тан (900 – 1278 р.) в окремих кримінальних справах замість підпису конкретної особи використовувалися відбитки пальців. Найімовірніше, спеціальні знання у судовій практиці почали вперше застосовувати саме китаїці.

Перший відомий випадок проведення розслідування за допомогою спеціальних знань на Русі відносять до 1535 р. – до часу князювання великої княгині Олени. Удільний князь Андрій Старицький не платив у скарбницю податі і не з'являвся на уклін нібито через хворобу. Тоді княгиня послала до ослушника лікарів, щоб ті провели «екс-

пертизу» і встановили, чи справді він хворий. Лікар Феофіл виконав веління княгині й доповів: «У Андрея болезнь легкая, говорит, что на стегне (бедре) болячка, а лежит в постели». Звичайно, це ще не експертиза в її сучасному розумінні, але наявне застосування спеціальних знань знаючої особи з метою виконання практичного завдання.

В історії відомі випадки використання медичних знань при опитуванні потерпілих і огляді трупів. Цікавою є справа про царську наречену, яка за фальсифікованим висновком лікарів була визнана хворою. Сутність справи зводилася до такого. Дівчиця Марія Холопова була обрана в наречені царю Михайлу Федоровичу Романову і взята до двору в 1616 р. Однак дружиною царя Марія Холопова не стала, оскільки наближені до царя бояри Салтикові донесли йому, що Марія є невиліковно хворою. Холопову заслали до Тобольська, а пізніше перевели до Нижнього Новгорода у монастир.

У 1623 р. справа царської нареченої одержала продовження. Цар «возымел подозрение в том, что Мария Ивановна Холопова была здорова всегда, и что по злоумышленной токмо клевете отдалена она от двора». Розслідування розпочалося з допитів родичів Холопової, лікарів, котрі лікували її, бояр Салтикових, після чого до Нижнього Новгорода була направлена комісія з придворних лікарів для огляду Марії. Комісія доповіла цареві, що Марія Холопова цілком здорова (І.Ф.Крилов, 1963).

Створення Аптекарського приказу послужило початком регулярного залучення лікарів до огляду живих осіб. Аптекарський приказ після огляду склав документ, у якому зазначалося: «А по осмотру битых мест на нем Микулае голова в двух местах пробита, весь в крови, правое плечо не в одном месте бито — синево и пухло, да правая рука поменьше бита и вспухла» (І.Ф.Крилов, 1963).

Першими експертними установами Росії були Аптекарські прикази та Іванівська площа в Москві. Аптекарський приказ — медична установа, якій ставилося в обов'язок забезпечувати царські аптеки ліками, засновувати польові аптеки, розподіляти у військові полки лікарів, розбирати їх спори. Водночас за наказом царя Аптекарські прикази займалися експертною діяльністю, хоча головною їх функцією було лікування. Однак Аптекарський приказ не мав процесуального характеру, а сама експертиза в той час була досить рідкісним явищем.

Криміналістична експертиза спочатку розвивалася в межах судово-медичних досліджень, у зв'язку з чим на початку ХІХ ст. була заснована Медична рада, а в 1811 р. створено Міністерство поліції, при якому знаходилася друга Медична рада, яка відала судово-медичною експертизою. Власне, це була перша експертна установа Росії. До складу Медичної ради в різні роки входили відомі вчені М.І.Пирогов, М.М.Зинін, Д.І.Менделеев, І.П.Павлов, чия експертна діяльність вписала чимало яскравих сторінок в історію судової експертизи.

Експертиза документів, особливо підроблених документів і грошей, почала розвиватися завдяки створенню в 1818 р. Експедиції заготовлення державних паперів. Статут кримінального судочинства 1864 р. передбачав відсилання до цієї Експедиції усіх підроблених паперів для складання за ними висновку. Тут же проводилася експертиза кредитних білетів і будь-яких паперів, хоч би звідки вони надходили.

Методика експертного дослідження включала такі процедури: «Будь-який папір спочатку оглядається гравером і каліграфом, особи ці визначають, чи становить даний папір або документ ознаки підробки. Якщо ж у документі чи папері виявляться ознаки підробки, то цей документ піддається фотографічному та хімічному дослідженню для визначення способу підробки, відновлення первісного тексту. Про результати скла-

дається акт». Серед співробітників Експедиції в експертній діяльності особливо вирізнялися О.О.Поповицький, Г.К.Скамоні, Є.І.Клейн, Р.О.Пфефер.

Значну експертну діяльність провадило Російське технічне товариство (РТТ), де 1878 р. було створено 5-й відділ, який займався фотографією. Відомі російські фотографи Б.І.Срезневський, О.О.Поповицький, С.Л.Левицький, О.О.Захар'їн та інші виступали як експерти з технічного дослідження документів. Однак справжню судово-фотографічну експертизу документів створив своїми науковими працями та відкриттям 1889 р. методу посилення контрастів Є.Ф.Буринський, який по праву вважається батьком судово-дослідницької фотографії, засновником технічної експертизи документів. 1893 р. була організована Державна судово-фотографічна лабораторія при прокурорі Петербурзької судової палати. Очолив лабораторію Є.Ф.Буринський.

6.2. Виникнення криміналістики в Україні

Настало ХХ століття, і бурхливий розвиток спеціальних галузей знань призвів до виникнення нових експертних установ. У 1912 – 1914 рр. відкрилися кабінети науково-судової експертизи в Харкові, Києві, Одесі, Москві, завдання і функції яких були майже такими ж, як у Петербурзького.

Криміналістика й установи науково-судової експертизи в Україні одержали своє друге народження після ліквідації старих судових установ. 4 січня 1918 р. Народний Секретаріат України на всій території республіки скасував стару судову систему, поліцейський і слідчий апарат. Ведення слідства було покладено на постійних суддів, кримінальні справи розглядалися колегіально в місцевих народних судах. До цього часу збереглися Київський і Одеський кабінети науково-судової експертизи. Київський кабінет 1920 р. був розграбований білополяками й тимчасово закритий.

У становленні української державності величезну роль зіграла робоча міліція, котра діяла у складі бойових дружин. 25 грудня 1917 р. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Україну Радянською республікою і для її охорони створив загони робочої міліції у Луганську, Харкові, Полтаві, Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Києві, Вінниці та інших містах. Форма та зміст роботи міліції визначалися обстановкою, що складалася, головним завданням була боротьба з бандитизмом. В Україні свято шанують пам'ять про подвиг 58 працівників ніжинської міліції, про міліціонерів, які загинули в боротьбі зі злочинними бандами в Києві, Трипіллі, Донецьку та інших містах республіки.

3 грудня 1918 р. декретом Тимчасового уряду була утворена Всеукраїнська Надзвичайна Комісія, 14 лютого 1919 р. прийняте «Тимчасове Положення про народні суди та революційні трибунали», а 1 березня 1919 р. – про Народний Комісаріат юстиції (НКЮ), який здійснював контроль за діяльністю судів і слідства. З цією метою в структурі Комісаріату був організований контрольно-слідчий відділ.

16 квітня 1919 р. прийнятий декрет про заснування посади верховних народних слідчих, які призначаються народним комісаром юстиції. У результаті законотворчої діяльності молодой Української держави було створено дійову систему слідчих органів, яка включала народних слідчих та їх помічників, які перебували при контрольно-слідчих підвідділах місцевих юридичних відділів, особливих народних слідчих при ревтрибуналах і верховних народних слідчих у складі контрольно-слідчих відділів НКЮ.

Відразу після революції були організовані центророзшуки в Росії та Україні, які координували свою діяльність. Водночас українська міліція багато що робила самостійно,

не чекаючи вказівок згори, зокрема введення реєстрації злочинців. 1920 р. Всеукраїнським затвердив «Положення про організацію відділу кримінального розшуку», яке зобов'язувало губернські відділи міліції здійснювати реєстрацію злочинців. Не одержавши з центру методичних вказівок і технічних засобів, необхідних для ведення реєстрації, ентузіасти на місцях самостійно розпочали цю роботу, створюючи реєстраційні бюро.

З 1921 р. Центроросшук України ввів й інші способи реєстрації, зокрема дактилоскопічний і антропометричний за методом А.Бертільона. Інструкція, надіслана з центру, орієнтувала на встановлення 11 ознак злочинця. Українські фахівці запропонували додати ще одну ознаку — ширину дуги вилиці, що згодом знайшло відображення в інструкції центру.

Розшук злочинця здійснювався переважно за ознаками словесного портрета, для чого була прийнята «Інструкція для складання словесного портрета», рекомендовані правила фотографування злочинців і трупів сигналітичним методом. Таким чином, і ще до входження України до складу СРСР на її території передбачалися три види реєстрації злочинців: *алфавітний, фотографічний і дактилоскопічний*.

1922 р. губернські відділи розшуку були оснащені засобами дактилоскопіювання і фотографування. В Україні формувалася єдина дактилоскопічна десятипальцева картотека, в якій картки класифікувалися за основною і додатковою формулами Гальтона—Генрі.

1923 р. була введена реєстрація усіх засуджених до позбавлення волі та примусових робіт. Методика дактилоскопічного обліку полягала в такому. Агент районного кримінального розшуку при затриманні злочинця дактилоскопіював його, виготовляючи дві дактилокартки, а начальник відділу відсилав їх до губернського реєстраційного бюро. Там фахівець-дактилоскопіст виводив формулу і перевіряв її за картотекою. Якщо в картотечі виявляли таку ж карту, дактилоскопіст складав протокол впізнання особи за дактилоскопічною карткою. Протокол разом із примірником дактилокартки відправляли адресату — відділу, що надіслав картку. Там і проводилося розслідування.

В разі відсутності в картотечі відповідних відомостей надіслану картку вливали в масив губернського відділу розшуку, а другий її примірник з виведеною формулою повертали в район для формування місцевої картотеки. Треба зазначити, що впізнання за дактилоскопічною картотекою проводив досвідчений дактилоскопіст, який і складав протокол упізнання. Нині цю операцію виконує експерт ЕКВ за дорученням слідчого чи оперативного працівника; він же складає довідку або висновок експерта.

1922 р. Україна вже переходила до мирного життя. 28 червня було прийнято «Положення про прокурорський нагляд», відповідно до якого в структурі НКЮ засновувалася державна прокуратура. В галузі боротьби зі злочинністю на неї покладалися такі завдання: порушення судового переслідування проти посадових і приватних осіб; нагляд за дізнанням і попереднім слідством; вирішення питань про віддання до суду і про закриття справ; затвердження обвинувальних висновків слідчих у всіх справах; участь у розпорядчих засіданнях суду; підтримання обвинувачення у суді; опротестування в касаційному порядку вироків і ухвал судів, а також опротестування у порядку вищого судового контролю вироків судів першої інстанції, які набули чинності та касаційних рішень Рад народних суддів; перевірка правомірності тримання під слідством.

1922 р. набув чинності Кримінальний кодекс України, а 10 червня 1923 р. у містах Києві, Харкові й Одесі були засновані кабінети науково-судової експертизи, які почали працювати на базі кабінетів, що діяли раніше. Займаючись судовими експертизами і

надаючи практичну допомогу правоохоронним органам у розслідуванні конкретних злочинів, вони стали осередками впровадження у слідчу та судову практику наукових знань.

25 квітня 1925 р. РНК УРСР затвердила нове «Положення про кабінети науково-судової експертизи», яке зобов'язувало ці кабінети не лише проводити експертизи, а й вести науково-дослідницьку роботу.

У жовтні 1925 р. кабінети науково-судової експертизи були перетворені на інститути науково-судової експертизи. З цього часу власне й розпочинається плідна науково-дослідницька та експертна діяльність українських експертних установ, у надрах яких сформувалася перша українська школа криміналістів — професорів М.С.Бокаріуса, В.І.Фаворського, М.О.Петрова, М.П.Макаренка, С.М.Матвеева, Ю.С.Сапожникова та ін.

Перші директори Київського інституту науково-судової експертизи — В.І.Фаворський, М.О.Петров, Ю.С.Сапожников, Б.О.Вахліс — були не тільки організаторами науки. Вони зробили вагомий внесок у практику судової експертизи, впровадили гістологічні та фізико-хімічні методи дослідження речових доказів.

Харківський інститут науково-судової експертизи очолив різнобічно обдарований учений, професор судової медицини М.С.Бокаріус (1869 — 1931). Ще 1915 р. у праці «Судова медицина у викладі для юристів» він розглянув багато практичних питань дослідження і збирання доказів при розслідуванні злочинів. За його особистою участю на юридичному факультеті Харківського університету було запровадження курсу криміналістики.

Микола Сергійович Бокаріус народився в м. Феодосії, викладав у Ришельєвській гімназії. Потім закінчив медичний факультет Харківського університету. В 1925 р. очолив Харківський інститут науково-судової експертизи, де були добре поставлені мікроскопічні та мікрохімічні дослідження речових доказів. Праця М.С.Бокаріуса «Судово-медичне мікроскопічне та мікрохімічне дослідження речових доказів» (1910) була першою монографією із судової медицини в галузі мікроскопічного дослідження речових доказів.

1925 р. М.С.Бокаріус видав монографію «Первинний зовнішній огляд трупа при міліцейському розшуковому дізнанні», яка істотно вплинула на наукову і практичну діяльність. Ця праця судового медика-криміналіста й донині є настільною книгою юриста-практика, який займається розслідуванням особливо небезпечних злочинів — убивств. Говорячи про медичний бік огляду трупа, М.С.Бокаріус зауважував: «У кожному випадку злочину перші кроки органів дізнання, розшуку і слідства є найважливішими, найціннішими, вони можуть по свіжих слідах злочину зібрати той матеріал, який пізніше, можливо став би вже невловимим, недоступним для встановлення».

М.С.Бокаріус, чиє ім'я носить Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз, започаткував журнал «Архів кримінології і судової медицини», який почав виходити з 1926 р. Разом із проф. М.С.Бокаріусом в інституті працювали досвідчені криміналісти О.А.Єлісеєв, С.Д.Каплан, В.Я.Павленко, які залишили помітний слід в історії судової експертизи. О.А.Єлісеєв ще 1924 р. видав «Довідковий підручний альбом для працівників кримінального розшуку при складанні словесного портрета» — перший практичний посібник подібного типу в нашій країні.

Одеський інститут науково-судової експертизи очолив проф. С.М.Матвеев, фахівець у галузі дослідження вогнепальної зброї з метою її ідентифікації за стріляними кулями. Він розробив оригінальну методику визначення напрямку руху кулі, яка долає скляну перешкоду, що дозволило встановлювати, з якого боку розбите скло вистріленою кулею (дробом). Це «правило Матвеева» і досі використовується у криміналістичній експертизі та слідчій практиці. Д.Д.Хмиров, який працював в Одеському інституті,

запропонував методику використання ультрафіолетових променів для відновлення замитих плям крові на одязі, а також витравленого тексту в документах. Перший завідувач Одеського кабінету науково-судової експертизи Н.П.Макаренко займався методикою розслідування злочинів. Його монографія «Техніка розслідування злочинів» є однією з перших праць у криміналістиці, присвячених цій проблемі.

До початку 30-х років закінчується перший етап становлення криміналістики та розвитку криміналістичних знань в Україні.

Другий етап пов'язаний з відновленням зруйнованого господарства України у складі СРСР, уведенням НЕПу. Створені на першому етапі криміналістичні експертні підрозділи продовжували функціонувати й у 30-ті роки. Поступово на зміну старим кадрам почали приходити молоді, які принесли з собою нові ідеї, нове бачення криміналістичних проблем. У Київському інституті з'явилося гідне поповнення – С.І.Тихенко, М.М.Зюскін, Б.Р.Киричінський, О.Ю.Брайчевська, Т.І.Барабаш та ін., які згодом стали провідними вченими-фахівцями в галузі судової експертизи. В Харківському інституті в цей період почали працювати М.М.Бокаріус, С.Д.Каплан, В.О.Развадовський, С.Л.Ціон, Є.Ф.Развадовський та ін.

Третій період розвитку криміналістики в Україні починається після Великої Вітчизняної війни – з відновлення інститутів судових експертиз, які були зруйновані, а їх апаратура розграбована. В роки війни більшість співробітників інститутів були евакуйовані, частина їх пішла на фронт і боролася з ворогом.

6.3. Сучасний стан і перспективи розвитку криміналістики в Україні

Виникнення, розвиток і впровадження криміналістичних знань в Україні безпосередньо пов'язані з науковою і практичною діяльністю науково-дослідних інститутів Міністерства юстиції України, кафедр криміналістики Київського й Одеського університетів, Харківського юридичного інституту. Вчені, які очолювали ці установи: у Києві – С.І.Тихенко (1896 – 1971), у Харкові – М.М.Гродзінський і В.П.Колмаков (1913 – 1970), підготували плеяду нині активно працюючих на кафедрах і в інститутах молодих фахівців, які становлять школу українських криміналістів (В.О.Коновалова, А.М.Колесниченко, В.І.Гончаренко, В.К.Лисіченко, М.В.Салтевський, Г.А.Матусовський, М.Я.Сегай).

Нині в системі Міністерства юстиції України функціонують сім інститутів судових експертиз – Харківський, Київський, Одеський, створені ще 1925 р., Донецький, Львівський, відкриті 1995 р., Кримський і Дніпропетровський, відкриті 2002 р.

МВС України має мережу експертних криміналістичних центрів. У кожному обласному і міському УВС функціонує експертно-криміналістичний центр, відділ, відділення чи група, а в МВС України – науково експертно-дослідний криміналістичний центр.

Основними завданнями експертно-криміналістичних підрозділів є: а) техніко-криміналістичне обслуговування органів дізнання і слідства криміналістичною технікою, надання практичної допомоги у використанні її при збиранні джерел доказів; б) проведення попереднього дослідження речових джерел інформації для органів дізнання; в) провадження судових експертиз; г) виявлення за допомогою криміналістичного обліку причетних до вчинення злочинів осіб.

Співробітники криміналістичних підрозділів МВС виступають як експерти в суді або фахівці при провадженні слідчих дій.

Експертні криміналістичні підрозділи (лабораторії) існують у Службі безпеки та військових округах Міністерства оборони.

РОЗДІЛ II. ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ ТА МЕТОДИ ЗБИРАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ (КРИМІНАЛІСТИЧНА ТЕХНІКА)

Глава 7. Теоретичні засади криміналістичної техніки

7.1. Предмет і завдання криміналістичної техніки

Слідча діяльність є пізнавально-знарядчевою. У криміналістиці для позначення знарядь праці слідчого й оперативного працівника застосовують різні поняття: «науково-технічні засоби», «технічні засоби», «техніко-криміналістичні засоби», «оперативна техніка» тощо, об'єднані загальним поняттям «криміналістична техніка».

Поняття «криміналістична техніка» виникло як позначення сукупності технічних пристроїв, пристосувань і матеріалів, що використовуються для виявлення, фіксації і дослідження джерел криміналістичної інформації. Підставою для появи і впровадження технічних засобів у слідчу практику стали досягнення природничих і технічних наук, головним чином фізики, хімії, біології, методи та засоби яких були трансформовані в практику розслідування злочинів. Дослідження речових доказів із застосуванням технічних засобів було початком зародження криміналістичної техніки. Тому сукупність застосовуваних технічних засобів назвали технікою слідчого, а техніку інспектора кримінального розшуку — «кримінальною технікою». Нині застосовуються поняття «криміналістична техніка» й «оперативна техніка».

Водночас криміналістична техніка — це не лише сукупність приладів і пристроїв, пристосувань і матеріалів, а й система теоретичних концепцій, рекомендацій щодо найефективнішого застосування засобів для збирання і дослідження доказів у кримінальному судочинстві, тобто це самостійний розділ криміналістики.

Таким чином, криміналістична техніка, з одного боку, являє собою сукупність технічних засобів, а з іншого — розділ науки криміналістики. Таке подвійне розуміння зберігається дотепер і є найдоцільнішим.

Предметом криміналістичної техніки, на думку багатьох учених, є система наукових положень і розроблені на їх основі технічні засоби, прийоми та методи, призначені для збирання, дослідження і використання доказів (за Р.С.Белкіним, 1966). Інші вчені (В.Я.Колдін, 1990, М.П.Яблоков, 1990), визначаючи предмет криміналістики, наголошують на інформаційному підході, вважаючи, що це не лише збирання доказів, а й накопичення і опрацювання інформації про розслідувану подію, технічні засоби та способи запобігання злочинам. Такий підхід здається виправданим, оскільки під час слідчих дій збирають не докази, а лише джерела криміналістичної інформації — об'єкти зі слідами. Останні можуть стати доказами після виконання процесуальної процедури огляду та приєднання предмета до матеріалів кримінальної справи.

Отже, *криміналістична техніка — це розділ криміналістики, який включає систему теоретичних положень, принципів і технічних засобів і методів, що ґрунтуються на*

них і застосовуються для збирання, опрацювання дослідження і подання криміналістичної інформації при розслідуванні та запобіганні злочинів.

Завданнями криміналістичної техніки є: 1) розроблення технічних засобів і методів, що забезпечують введення у процес доказування нових джерел криміналістичної інформації; 2) виявлення і вилучення слідів злочину; 3) встановлення причин взаємодії і механізму утворення слідів; 4) встановлення властивостей і станів, групової належності й тотожності об'єктів-джерел інформації; 5) обробка та використання криміналістичної інформації для розкриття і запобігання злочинам; 6) розроблення прийомів і технічних засобів оцінки та подання криміналістичної інформації у правоохоронній діяльності.

7.2. Класифікація засобів криміналістичної техніки

Криміналістична техніка — поняття досить широке, і зміст її технічних засобів класифікують по-різному. Перша класифікація була запропонована С.М.Потаповим (1926), який усі засоби криміналістичної техніки розділив на дві групи: 1) засоби для збирання інформації в ході слідчих дій і оперативно-розшукових заходів; 2) засоби для експертного дослідження речових джерел, іншими словами, на «засоби слідчого і оперативного працівника» та «засоби експерта». За суб'єктом застосування криміналістична техніка має детальнішу класифікацію. Так, розрізняють техніку прокурора, криміналіста, інспектора кримінального розшуку, співробітника ДАІ тощо. В літературі запропоновано й інші класифікації технічних засобів, що використовуються у правоохоронній діяльності, наприклад, за цільовим призначенням, видом наукового знання. За галуззю наукового знання технічні засоби поділяють на загальні та спеціальні.

Загальні технічні засоби — це засоби, запозичені з інших галузей науки, побутової техніки застосовуються без будь-яких змін і вдосконалень, наприклад, транспортні засоби, різні інструменти (слюсарні тощо), засоби дротового та радіозв'язку, фототехніка, звуко- та відеотехніка, рентгенотехніка, ультрафіолетова й інфрачервона техніка. Це технічні засоби загального призначення, їх не слід відносити до криміналістичних засобів, оскільки вони призначені для інших видів діяльності.

Технічні засоби, запозичені з інших галузей знань, у криміналістиці використовуються, як правило, в технічних комплектах спеціального призначення (слідча вализа, пересувна криміналістична лабораторія тощо), де звичайні інструменти та знаряддя праці об'єднані єдиною криміналістичною метою. У криміналістичному комплекті олівець, циркуль, пасатижі та фотоапарат виконують криміналістичну функцію збирання, дослідження джерел доказів і в цьому плані в комплекті їх допустимо називати засобами криміналістичної техніки.

Спеціальні засоби криміналістичної техніки — це предмети, пристрої, які є інструментами криміналістичної діяльності щодо збирання, дослідження і використання доказової інформації [рис. 1; табл. 1, 6]. Це спеціальні прилади та пристрої призначені для виявлення, фіксації і дослідження слідів злочину, вилучення з них доказової інформації, наприклад, йодна трубка, прилад «Портрет» для композиції суб'єктивних портретів, прилад оптичного спостереження (ПОС), порівняльний криміналістичний мікроскоп МСК-1 [табл. 5].

За суб'єктом використання технічні засоби поділяють на техніку слідчого, оперативного працівника й експерта. Слідчий, дізнавач можуть застосувати мікроскоп, ультрафіолетове джерело для виявлення слідів живлення, при цьому методика дослідження не має істотних відмінностей від спеціальних методик. Відмінність полягає у процесуальному статусі результатів дослідження. Результати застосування мікроскопа слідчим не породжують процесуальних джерел доказів. Слідчий одержує за допомогою технічних засобів інформацію для себе – для побудови окремих версій, вибору напрямку розслідування. Використання технічних засобів експертом породжує джерело доказів – висновок експерта.

Суб'єктом застосування технічних засобів може бути суд, який здійснює перевірку, дослідження і оцінку доказів. Тому суд може й повинен досліджувати джерела інформації із застосуванням технічних засобів, головним чином для наочного сприйняття невидимих, маловидимих ознак, які лежать в основі висновку експерта, а також оперативних розробок провадження слідчих дій. У зв'язку з розробкою концепції судової реформи в Україні ставиться питання про технічне оснащення суду, в тому числі й криміналістичною технікою, комплект якої ще необхідно розробити.

За спеціальним призначенням криміналістичні засоби поділяють таким чином: 1) засоби фото-, кінотехніки та відеозаписуючої техніки; 2) засоби запису акустичної інформації – звукозаписна техніка; 3) засоби роботи з матеріальними слідами для їх виявлення, фіксації і дослідження; 4) аналітичні засоби; 5) пошукові засоби; 6) засоби збирання, збереження і оброблення інформації – обчислювальна та кібернетична техніка; 7) допоміжні засоби.

Цікавий поділ криміналістичної техніки був запропонований Р.С.Белкіним (1993) – поділяти її на «польову криміналістику» та лабораторну (кабінетну) техніку. Поняття «польова криміналістика» об'єднує технічні засоби, які використовує слідчий у ході слідчих дій у полі, наприклад, при огляді місця події на відкритій місцевості, допиті особи на місці затримання, при слідчому експерименті, тобто поза кабінетом слідчого.

Криміналістична техніка як розділ науки криміналістики має свою систему, яка включає 1) судову фотографію, 2) трасологію; 3) судову балістику; 3) криміналістичне дослідження листа; 4) техніко-криміналістичне дослідження документів; 5) кримінальну реєстрацію; 6) криміналістичне ототожнення людини за ознаками зовнішності; 7) криміналістичне дослідження матеріалів речовин і виробів. Ця класифікація є традиційною і недостатньо відповідає сучасному поняттю і ролі засобів праці в слідчій і судовій діяльності. Деякі розділи, наприклад, криміналістичне дослідження листа, кримінальна реєстрація, судова балістика, не є технічною діяльністю щодо збирання і дослідження криміналістичної інформації. Тому відповідний розділ криміналістики в даному підручнику названий ширше: «Технічні засоби та методи збирання криміналістичної інформації», а зміст розділу включає: 1) теоретичні засади криміналістичної техніки; 2) технічні засоби збирання і дослідження криміналістичної інформації; 3) методи збирання криміналістичної інформації технічними засобами; 4) правові підстави використання технічних засобів збирання і дослідження криміналістичної інформації; 5) оброблення і використання криміналістичної інформації в розслідуванні та запобіганні злочинам; 6) розроблення прийомів і технічних засобів оцінки та подання криміналістичної інформації у правоохоронній діяльності.

Глава 8. Технічні засоби збирання криміналістичної інформації на досудовому слідстві

Технічні засоби збирання криміналістичної інформації – досить широке поняття, що включає будь-які технічні засоби, використовувані як знаряддя праці в правоохоронній діяльності. Однак не всі вони належать до кримінальної техніки, хоча багато видів технічних засобів загалом часто використовуються криміналістами у своїй діяльності. Одже поняття «криміналістична техніка» – досить об'єктивне і має включати: *технічні засоби загального призначення та власне криміналістичні засоби.*

8.1. Технічне забезпечення слідчого

Це прилади, пристрої, механізми, інструменти, які є знаряддям праці суб'єктів різноманітних видів виробничої, суспільної діяльності людини та життєзабезпечення її у природному середовищі. Така техніка застосовується криміналістами безпосередньо у відповідності до її функцій, наприклад, фотографічна, мікроскопічна, спектральна, вимірювальна, комп'ютерна тощо або ж прилади підлягають спеціальному вдосконаленню, певному доопрацюванню, трансформації (мікроскоп МКС-1, лабораторії на базі автомобілів УАЗ: ПКЛ-1, вибуховотехнічна тощо) [табл. 5, 17, 18].

Власне криміналістичні технічні засоби – це сучасні прилади, пристрої, механізми або їх сукупності, комплекти, системи, комплекси та програмні продукти, які застосовуються дізнавачами, слідчими, прокурором, спеціалістом і експертом у досудовому кримінальному процесі.

У підручнику прийнята така класифікація засобів криміналістичної техніки.

1. Технічні засоби загального призначення.
2. Криміналістичні засоби забезпечення слідства та дізнання [табл. 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18].
3. Технічні засоби експертного дослідження речових і особистих джерел доказової інформації [табл. 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25].
4. Спеціальні технічні засоби забезпечення безпеки учасників досудового слідства [табл. 27, 28, 29, 30, 31, 32].

Звісно, кожен розділ на відповідній підставі поділяється на види, роди. Загальна схема класифікації наведена на початку додатка 1 – прилади та пристрої електричного та газорозрядного освітлення (лампи накалювання, газорозрядні люмінесцентні лампи). Всіх їх можна розділити на три види: 1) прилади розсіяного світла – звичайні лампи без арматури; 2) прилади спрямованого освітлення, що мають арматуру, – відбивачі (пласкі, вугільні, сферичні, параболічні), прожектори, імпульсні лампи-спалахи, переносні електричні ліхтарі тощо; 3) пристрої точкового освітлення, що дозволяють концентрувати світловий пучок і використовуються для виявлення слабковидимих і невидимих слідів, мікрочастинок є іноді невіддільною частиною мікроскопів, фотометрів, спектрометрів та інших приладів лабораторної техніки.

Засоби освітлення за характером спектра випромінювання поділяють на: звичайні, ультрафіолетові, інфрачервоні та лазерні (когерентні). Джерела ультрафіолетового випромінювання – це ртутно-газорозрядні пристрої і спеціальні лампи (ПРК, СВДШ), побутові люмінесцентні лампи – «денного світла», КК-1, «Таран», спеціально виготовлені для криміналістичних цілей, і пристрої [табл. 2, 3], виготовлені на їх основі.

Джерелами інфрачервоних променів є звичайні лампи розжарювання, укладені в арматуру й устатковані спеціальними фільтрами. Універсальним джерелом видимої і невидимої зон спектра є лазерне (когерентне джерело).

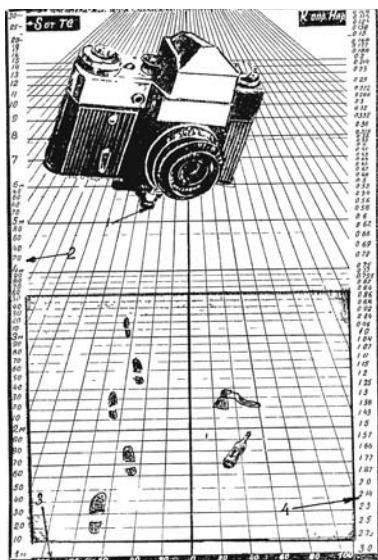
Оптичні засоби використовуються для виявлення багатьох джерел криміналістичної інформації, які людина не може сприймати неозброєним оком. Оптичні засоби не тільки розширюють пізнавальні здібності людини, коригують зір, а й дозволяють бачити невидиме.

Найпростішими оптичними засобами є лупи [табл. 4] різної кратності збільшення і призначення (дактилоскопічна, вимірювальна, текстильна, з електричним підсвічуванням, біноклярна тощо). Кратність збільшення луп сягає 10. Найкраще збільшення мають мікроскопи [табл. 5]— біологічні, металографічні, порівняльні, люмінесцентні, поляризаційні, вимірювальні, стереоскопічні [табл. 5, 23].

У криміналістичній техніці найчастіше застосовуються звичайні оптичні мікроскопи, що дають збільшення до 2000, а також спеціальні, виготовлені для криміналістичних досліджень, — мікроскоп порівняльний криміналістичний МСК-1 [табл. 23].

Засоби вимірювання, або вимірювальна техніка: а) для вимірювання довжини — масштабні лінійки, складні метри, рулетки (рис. 2), штангенциркулі, мікрометри тощо; б) для вимірювання кутів — транспортир, кутомір, кутомірні сітки тощо; в) для вимірювання площ — лупи, метричні сітки [табл. 4]; г) для вимірювання об'єму рідких тіл — мензурки, мірні склянки; г) для вимірювання маси тіл — важки, ваги різних класів; д) для визначення пружності тіл — твердоміри, манометри, наприклад, у валізі інспектора ДАІ [табл. 5] є шинні манометри для визначення тиску в балонах шин.

Засоби фіксації — це звичайна побутова або спеціальна фотовідеотехніка [табл. 7 — 17]. Перевагу варто надати цифровій фотовідеоаудіотехніці (рис. 3), відеосистемам [табл. 23 — відеоскоп], програмно-апаратному комплексу [табл. 27, 30, 31], а також спеціаль-

ним пересувним лабораторіям [табл. 17]. У будь-якому разі місце події необхідно фіксувати будь-якими фотозасобами вимірювальним методом, використовуючи найпростіші засоби (рис. 2), помістивши вимірювальний еталон поряд із об'єктом, що знімається. Однак краще користуватися сучасною цифровою побутовою фототехнікою (рис. 3). Одержані знімки й матеріали в електронному вигляді дозволяють експертним шляхом вирішувати ідентифікаційні завдання щодо записаних рухомих і нерухомих об'єктів.

Рис. 3. Спеціальний фотоапарат «ФСМ-1» (М. В. Салтєвський, авторське свідоцтво № 3522543 // Бюлетень № 28 від 22.11.72р.) для вимірювальної перспективної зйомки і метричний знімок: 1 — гвинт для переміщення вимірювальної сітки на фоні збільшеної вимірювальної перспективної сітки (2 — глибинна метражна шкала; 3 — горизонтальна метражна шкала

¹ Див. Салтєвський М. В. Фотоапарат. А. с. №3522543 // Бюлетень, №28 від 27.11.72.

Стереофотограмметрична зйомка [табл. 17] — це реалізація сучасного наукового методу, який дозволяє за фотознімком прояснювати всі питання щодо розмірів і відстаней між об'єктами, автоматично креслити масштабні плани місця події. Це мобільні й точні засоби, які використовуються в практиці ФРН, а в колишньому СРСР — особливо при розслідуванні ДТП. Але в Україні з економічних міркувань вони не набули поширення. За радянських часів на основі фотокамери «Зеніт» було сконструйовано економічно вигідний вимірювальний фотоапарат ФСМ — 1 (рис.4), що дозволяв отримувати вимірювальні знімки з накладеною перспективою координатною сіткою (рис.5), яка дає можливість зчитувати інформацію візуально¹.

Засоби концентрації і оброблення криміналістичної інформації. У минулому засобами концентрації були журнальний облік і картотеки різних слідів злочинів, осіб, колекції засобів учинення злочинів і предметів зі слідами. Все це, як і багато іншого, послужило основою зародження кримінальної реєстрації і різних видів криміналістичних обліків.

Одержані сигнали інформації обробляють і концентрують у банках даних, де відбувається їх нагромадження і зберігання. Оброблення інформації здійснюється автоматично на основі обраної суб'єктом програми та базових програмних засобів комп'ютера.

Таким чином, нині засобами оброблення, концентрації і зберігання інформації слугують технічні комплекси електронно-обчислювальної техніки [табл. 24, 27, 28], які називаються *технічною станцією*.

8.2. Технічні засоби органів дізнання (оперативна техніка)

Органи дізнання займаються особливою формою діяльності — «використанням необхідних оперативно-розшукових засобів» з метою «виявлення ознак злочину й осіб, які його вчинили» (ст. 103 КПК України). Оперативно-розшукова, як і будь-яка інша, діяльність є знаряддевою, тобто включає систему засобів і методів дії на об'єкт, який досліджується. Знаряддя праці в цій діяльності являють собою технічний інструментарій [табл. 6, 14, 15, 16, 17, 18], тобто техніку, за допомогою якої слідчий і дізнавач виявляють джерела інформації, здійснюють їх документування і фіксацію.

Технічні засоби, які використовуються співробітниками органів дізнання, називають по-різному: оперативною технікою, спеціальною технікою, спеціальними засобами, припускаючи їх однакову сутність. Однак ці поняття мають різне значення.

Оперативна техніка — умовне поняття, яке підкреслює щонайменше дві обставини: 1) техніка застосовується в оперативній діяльності, тому й називається оперативною; 2) застосування її провадиться головним чином негласно, до порушення кримінальної справи, в ході оперативно-розшукової діяльності. Водночас оперативна техніка як сукупність предметів та інструментів праці майже не відрізняється від засобів криміналістичної техніки. В обох випадках це побутова техніка, інструменти з різних галузей знань і спеціальностей. Фотографічна, кінематографічна, відеозаписуюча та звукозаписуюча техніка є однаковою як для слідчого, так і для дізнавача.

Засоби виміру, виявлення і фіксації слідів у більшості випадків являють собою інструменти з інших галузей застосування і спеціальностей. Зрозуміло, пасатижі, склоріз, лупа та лінійка не є предметами оперативної або криміналістичної техніки. Вони використовуються і слідчим, і дізнавачем, входять до технічних комплектів, але від цього не стають спеціальними криміналістичними або оперативними інструментами. Це стосується і матеріалів та речовин, що використовуються для виявлення, копіювання і моделю-

вання слідів. Очевидно, головна відмінність криміналістичної техніки від оперативної полягає не в якійсь характеристиці технічного засобу (він, безперечно, враховується), а в процесуальному і методичному аспектах використання цієї техніки.

Криміналістична техніка застосовується у ході процесуальних слідчих дій, а її результати разом із протоколами слідчих дій породжують процесуальні джерела доказів. Вона може використовуватися і поза слідчими діями, наприклад, для профілактичної роботи, однак тоді її результати не є процесуальними джерелами доказів.

Спеціальна техніка – це різновид технічних засобів [табл. 6, 14], що використовуються в оперативно-розшуковій діяльності та являють собою систему приладів, пристроїв, матеріалів і речовин для збирання інформації негласними прийомами. Така техніка, як правило, має невеликі розміри, замаскована під побутові предмети обстановки, одягу, об'єкти особистої гігієни, знаряддя праці. Це пристрої, що працюють в автономному режимі або керуються дистанційно і виготовляються спеціально для конкретних завдань виявлення і документування предметів, осіб, подій тощо. Тому спеціальні технічні пристрої вивчають у курсах спеціальних дисциплін.

Водночас окремі екземпляри спеціальної техніки є стандартними і навіть можуть бути предметами загальної криміналістичної техніки. Наприклад, кишенькові диктофони, краваткові мікрофони, радіомікрофони, поміщені у відповідні маскуючі об'єкти, стають засобами спеціальної техніки.

Спеціальні засоби – це засоби фізичного впливу, власне спеціальні засоби та вогнепальна зброя. До власне спеціальних засобів Закон України «Про міліцію» (ст. 12) відносить наручники, гумові кийки, засоби зв'язування, сльозогінні речовини, світло-звукові пристрої відволікаючої дії, пристосування для розкриття приміщень і примусової зупинки транспорту, водомети, бронемашини та інші транспортні засоби, а також використання службових собак (ст. 14).

Таким чином, технічні засоби оперативно-розшукової діяльності поділяються на три види: 1) оперативну техніку; 2) спеціальну техніку; 3) спеціальні засоби [табл. 32].

8.3. Комплекти криміналістичної техніки досудового слідства

Криміналістична й оперативна техніка за цільовим призначенням являє собою переважно засоби польової криміналістики. Це апаратура, пристрої, матеріали та приладдя, що застосовуються безпосередньо слідчими прокуратури й органом дізнання у стадії порушення кримінальної справи та досудового слідства.

Така техніка повинна бути компактною, надійною, готовою до використання у будь-який час, простою і зручною в користуванні. Водночас вона має забезпечувати ефективну діяльність слідчого оперативного робітника на місці події. З цією метою техніку збирання криміналістичної інформації комплектують за видом вирішуваних завдань, за суб'єктом діяльності та іншими підставами, наприклад, технічні засоби виявлення слідів рук, засоби дактилоскопіювання, техніка слідчого, оперативного працівника, спеціаліста, експерта, прокурора-криміналіста тощо.

Набори апаратури, приладів, інструментів і матеріалів, об'єднаних єдиною метою діяльності і розміщених у твердій коробці, називають комплектом технічних засобів. Останні бувають криміналістичними, оперативними і спеціальними.

Комплекти криміналістичної техніки найчастіше конструюють за суб'єктом і видом його діяльності. В 1993 р. в Україні почалася розробка нової криміналістичної техніки.

Були сконструйовані кілька комплектів. Найбільш вдалим виявився «Валіза криміналіста ВК-1» [табл. 7, 8, 9]— для огляду місць події та «Валіза криміналіста —ВК-2» — для огляду трупа [табл. 9]. Пізніше з'явилися комплекти «ВД-1» —для огляду місць ДТП і «ВД-5» — для огляду місць вибухів, вибухонебезпечних предметів і приладів, вибухових речовин [табл. 10, 11, 12, 13].

Технічні засоби, що знаходяться в комплектах, умовно поділяють за видами діяльності на види: 1) відео; 2) вимірювання, складання планів, схем; 3) роботи зі слідами; 4) пошукові і 5) допоміжні.

1. Фото-кіно-звуко-відеозасоби, як правило, включають оптичні фотоапарати типу «Зеніт», «Київ-19М» і змінну оптику (широкоугольник, телеоб'єктив і трансфокатор), а до цифрових типу «Канон», «Мінольта» — персональний комп'ютер. Для зйомки оптичними фотоапаратами в комплекти поміщають світлофільтри, джерела світла (електронні, люмінесцентні, лампи розжарювання) і приладдя (софіти, рефлектори, прожектори, штативи, ліхтарі, акумулятори, зарядні пристрої тощо) [табл. 1, 17].

Кіно-звуко- та відеозасоби і технічні комплекти, як правило, не поміщають у валізу, їх комплектують у спеціальні сумки і валізи, які є на озброєнні прокурора-криміналіста і в обласних науково-дослідницьких експертних криміналістичних центрах МВС, СБ, а також у пересувних криміналістичних лабораторіях.

2. Засоби для вимірювання, складання планів, схем. До них належать найпростіші вимірювальні засоби: масштабні лінійки, рулетки (рис. 2), транспортир, косинець, штангенциркуль, вимірювальні лупи, компас, планшет, письмове приладдя.

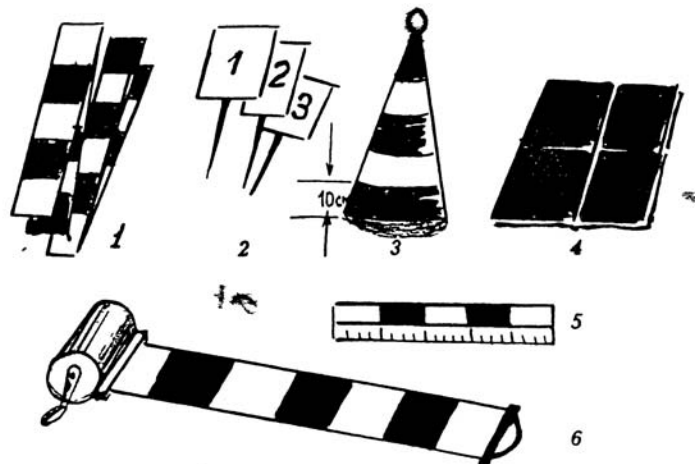

Рис. 2. Найпростіші засоби для вимірювальної зйомки звичайним фотоапаратом: 1 — складений глибинний масштаб; 2 — фішки; 3 — маркер-конус; 4 — складений метричний квадрат; 5 — масштабна лінійка; 6 — глибинна масштаб-рулетка десятиметрова

3. Засоби роботи зі слідами (рук, знарядь злочину, ніг, пострілу тощо). На жаль, у комплектах «Валіза» вони представлені вкрай скупо. В основному для виявлення слідів органолептично і фізичними — адгезійними методами (магнітна і волосяна кисті, порошки, липкі стрічки). Засоби для роботи — експрес-діагностики і фіксації невидимих слідів (запаху, хімічних, структурних і біологічних змін) у комплектах вкрай бідні або взагалі відсутні.

4. Пошукова техніка представлена спеціальними пристроями: щуп для добору проб у землі і сипучих об'єктах; телемонічна штанга, дзеркало і софіт для дистанційного огляду важкодоступних і небезпечних для життя пристроїв; магнітний підйомник, мотузка (шнур); липкі стрічки, лупа з підсвітленням, ультрафіолетове джерело світла, шансовий інструмент, телескопічна штанга для навішення різних інструментів, захоплення, оглядового дзеркала, освітлювальних приладів [табл. 6, 16, 17].

5. До допоміжних засобів належать інструменти, запозичені з різних галузей професійного застосування: пасатижі, склоріз, викрутка, складаний ніж, рукоятка з набором інструментів, ножівкове полотно, ножиці та ін., а також засоби гігієни [табл. 7–14].

Нові дослідні зразки комплектів, як українські, так і зарубіжні, містять більш широкий набір засобів, що дозволяють слідчому у польових умовах здійснювати попереднє дослідження в УФ і ІЧ проміннях; виконувати знімання в тумані [табл. 3]; вести спостереження в темноті за допомогою приладів нічного бачення [табл. 2]; виявлення слідів крові розчином [табл. 2, 30] люмінолу; значно збільшена гама дактилоскопічних порошків на магнітній основі; в деяких спеціальних комплектах містяться міцні магнітні підйомники, трал для обстеження дна водоймища [табл. 7, 10, 11, 12], індикатори визначення слідів наркотичних засобів, газові аналізатори на наявність слідів алкоголю і психотропних речовин.

У розпорядженні прокурора-криміналіста знаходяться стаціонарна фотографічна лабораторія і пересувна криміналістична лабораторія (ПКЛ), які комплектуються різноманітними засобами збирання джерел інформації, починаючи від засобів зв'язку і кінчаючи допоміжними шансовими інструментами. Вміст ПКЛ поділяється на вісім відділів: 1) засоби електроустаткування, що забезпечують автономне живлення засобів висвітлення – прожекторів, радіостанції та іншої техніки, 2) засоби зв'язку – радіо, сотового, мобільного і сигналізації; 3) прилади і засоби виявлення, фіксації, вилучення і попереднього дослідження речових джерел; 4) фототехніка, фотолaboratorія, лабораторія звуко-відеотехніки; 5) відділ відеозапису і звукозапису; 6) розмножувальна техніка – комп'ютер, принтер, ксерокс; 7) протипожежні засоби та інструменти; 8) санітарні та інші технічні засоби [табл. 17, 18].

Найчастіше салон ПКЛ [табл. 17] має два відсіки: перший – для проведення слідчих дій, наприклад, допиту, впізнання на місці події; другий – лабораторний, що дозволяє здійснювати попереднє дослідження доказів на місці їх виявлення. Наявність сучасних засобів зв'язку дозволяє оперативно передавати інформацію, робити запити в банки даних, зв'язуватися з різними підрозділами, які взаємодіють з попереднім слідством.

Комплекти оперативної техніки. В історичному аспекті оперативна техніка з'явилася значно раніше криміналістичної і, власне кажучи, була оперативною і криміналістичною одночасно. Так, оперативна сумка до 1964 р. використовувалася для виявлення, фіксації і дослідження слідів на місці події органами дізнання і слідчими. Останні до 1964 р. спеціалізованих комплектів не мали. Однакові цілі виключають принципові розходження між засобами оперативної і криміналістичної техніки. «Валіза-1» була призначена для слідчих, органів дізнання, прокуратури [табл. 7].

Відомчі комплекти деяких технічних засобів більш спеціалізовані на суб'єктів органів дізнання. Так, для огляду місць дорожньо-транспортних пригод (ДТП) у старій валізі інспектора ДАІ, крім предметів загального призначення, малися: шинні манометри, деселерометр, швидкостемір, люфтометр, інструменти для швидкого складання схем ДТП, трубка Мохова-Шинкаренка, набори знаків-штампиків із зображеннями елементів дорожньої обстановки.

8.4. Технічні засоби експертного дослідження матеріальних джерел криміналістичної інформації (експертна техніка)

Відображена в матеріальному джерелі інформація не завжди очевидна, а її ознаки часто не можна виявити шляхом попереднього дослідження із застосуванням комплексу технічних засобів слідчого. Такі речові джерела слідчий доручає досліджувати експерту, як правило, у стаціонарних умовах спеціальними технічними засобами. Експертна техніка запозичена із різних галузей науки і техніки і скомпонована в лабораторні комплекси.

Так, експортно-криміналістичні підрозділи органів внутрішніх справ України мають спеціальні базові лабораторії повного профілю, що включають лабораторії: а) дослідження матеріалів, речовин і виробів; б) біологічних досліджень; в) автотехнічних досліджень; г) вибуховотехнічних досліджень; ґ) дослідження харчових продуктів [табл. 15–18].

У відділах і відділеннях експертних криміналістичних підрозділів УВС і УВДТ (управління внутрішніх справ на транспорті) є лабораторії (групи), в яких сконцентрована експертна техніка для досліджень: дактилоскопічних, трасологічних, балістичних, техніко-криміналістичного дослідження документів, рукописних текстів, холодної зброї, зовнішнього вигляду, рис особи.

Трохи інакше укомплектовані технічними засобами дослідницькі лабораторії науково-дослідних інститутів судової експертизи. Так, Київський НДІСЕ має лабораторії: 1) технічного дослідження документів; 2) фізико-хімічну і біологічну; 3) судово-автотехнічну; 4) фоноскопичну; 5) пожежно-технічну; 6) будівельно-товарознавчу; 7) економічну; 8) відділ теорії судової експертизи.

Профіль лабораторій визначається специфікою технічного устаткування і методами дослідження. Разом з тим загальні методи дослідження, а відтак, і технічні засоби їх реалізації залишаються однаковими для багатьох профільних лабораторій. З огляду на це експертну техніку можна класифікувати таким чином: 1) лабораторна; 2) вимірвальна, 3) висвітлення; 4) відтворення зображень; 5) мікроскопічна, 6) акустична; 7) дослідження мікрооб'єктів і запахів; 8) автоматизації і комп'ютеризації.

Лабораторна техніка являє собою допоміжні засоби проведення досліджень об'єктів різного класу. Вона включає хімічний посуд, засоби упакування і зберігання, пінцети, лупи, штативи, джерела енергії, комплекти інструментів (наприклад, слюсарних, столярних), засоби нагрівання, моделювання тощо [табл. 14-1, 14-2, 16].

Вимірвальна техніка експертних лабораторій значно відрізняється від засобів виміру, які є в комплектах. Це прилади, що дозволяють вимірювати будь-які фізичні тіла в агрегатних станах. Так, для складних і точних вимірів твердих тіл використовується великий інструментальний мікроскоп (БІМ-1 та інших моделей); для виявлення, а отже, і виміру газоподібних об'єктів застосовуються газові спектроаналізатори [табл. 26, 25, 30], наприклад, пристрій «Джміль», детектор РД-1, експрес-тест Ф-2 та ін. Для виміру порожнин використовують кронциркулі, нутроміри, калібрметри, шаблони, а для виміру температури – термометри, термопари, пірометри тощо. Для виміру мікрооб'єктів можна використовувати будь-який мікроскоп, поставивши потрібний окуляр – мікрометри.

Засоби освітлення. Крім люмінесцентних ламп і ламп накаливання в лабораторіях широко представлені джерела ультрафіолетового, інфрачервоного, рентгенівсь-

кого і лазерного висвітлення. Для ультрафіолетового висвітлення використовують переносні освітлювачі типу ОЛД-41, УК-1 [табл. 2, 3], а також стаціонарне джерело «Таран», ОИ-17 для спостереження люмінесценції через мікроскоп. Для саморобних могутніх джерел УФП використовують пальники ПРК або СВДШ різних потужностей [табл. 2, 3].

Засоби відтворення зображення. Відтворення досліджуваного об'єкта, його ознак і результатів дослідження є найважливішою стадією. Зараз зображення одержують різноманітними методами, використовуючи будь-які ділянки електромагнітного спектра – від космічних променів до радіохвиль. Найбільш традиційною технікою для одержання зображень є рентгенівська, ультрафіолетова (УФ), інфрачервона (ІЧ).

Якщо вузьку ділянку електромагнітного спектра спрямувати на досліджуваний об'єкт, а відображені промені сконцентрувати (перетворити) на приймачі, то на екрані останнього одержимо зображення об'єкта. Одержання зображень за допомогою видимого світла являє собою фотографію. Одержання зображення за допомогою рентгенівських променів називають рентгенографією. Фотозйомка об'єктів в ультрафіолетових променях називається ультрафіолетовою, а в інфрачервоних – інфрачервоною фотографією [табл. 3, 20].

Зображення можна одержати й у довгохвильовій частині ІКЛ, наприклад, при освітленні предмета включеною електричною праскою, водяним електрообігрівачем – це термографія. Будь-який об'єкт відрізняється від навколишнього середовища температурою, і його теплове (температурне) зображення одержують за допомогою тепловізора [табл. 3]. Якщо використовувати для освітлення когерентні джерела світла, то можна одержати зображення фантом-копію предмета. Такий спосіб одержання зображень являє собою голографію.

Зображення можна одержати і за допомогою механічної енергії, зокрема, звукової хвилі. У медицині використовуються ультразвукові прилади для одержання зображення внутрішньої будови живих об'єктів, а у криміналістиці – для відновлення закритих барвниками текстів. Якщо зображення підлоги одержують шляхом використання електричних процесів (переносу зарядів статичної електрики, електронних потоків), то таку зйомку називають електрофотографією або електронною фотографією. Таким чином, зараз процедура відтворення зображення зводиться до висвітлення об'єкта джерелом електромагнітного випромінювання, одержання на виході приймача відображеного сигналу і перетворення його на форму, яка дозволяє фіксувати його на світлочутливому магнітному носії або мікросхемі – цифрова фотографія.

Експерт має право використовувати засоби і методи з будь-яких галузей науки і техніки, тому дати вичерпну класифікацію експертної техніки практично неможливо і немає необхідності. Зазначені вище технічні засоби є загальними для більшості експертних досліджень.

Мікроскопічна техніка [табл. 5] – невід'ємне знаряддя експерта. Будь-яка лабораторія оснащена оптичними, а іноді й електронними мікроскопами. Оптичні мікроскопи мають межі збільшення до 2000, а електронні – у мільйони разів, що дозволяє бачити навіть окремі атоми. Оптичні мікроскопи поділяють за видами дослідження: шкільні ШМ-1, біологічні (робочі спрощені дослідницькі), люмінесцентні ультрафіолетові, металографічні, поляризаційні, стереоскопічні, вимірювальні, проєкційні тощо. Останнім часом з'явилися скануючі і тунельні мікроскопи, які доз-

воляють розрізняти надтонку структуру досліджуваних об'єктів з великим дозволом і великою глибиною різкості.

У криміналістичних лабораторіях найчастіше використовують стереоскопічні мікроскопи МБС [табл. 5] різних моделей, біологічні, люмінесцентні, вимірювальні, поляризаційні для порівняння, а також спеціальний криміналістичний мікроскоп (МСК-1) [табл. 53].

Більшість складних мікроскопів з'єднані з фото- чи кінокамерою або з телевізійною системою, комп'ютером, що дозволяє фіксувати дослідження.

Технічні засоби дослідження в невидимих променях спектра являють собою прилади і пристрої, які дозволяють досліджувати речові джерела в ультрафіолетовій, інфрачервоній і рентгенівській частинах спектра [табл. 2, 3, 20, 25].

До засобів ультрафіолетової техніки належать мікроскопи МЛ-1, МЛ-2, спеціальний пристрій «Таран», джерела УФО КК-1, ОЛД-41 [табл. 2], які нерідко вбудовані в оптичний засіб або входять в його комплект.

Для дослідження в ІЧП як джерела застосовують лампи накаливання, електронно-оптичні перетворювачі (ЕОП), прилади нічного бачення З-230, З-270, НН-12 [табл. 3].

Сучасні експертні лабораторії оснащують автоматизованими робочими місцями експерта (АРМЕ) [табл. 25, 28, 30, 31], які включають: пристрій введення інформації, блок аналізу, порівняння і блок виводу і фіксації результатів дослідження (рис. 14).

Акустична техніка зосереджена у фоноскопичних лабораторіях (відділах) і комплектуються на основі сучасної побутової техніки вітчизняного та зарубіжного виробництва: магнітофонів, диктофонів, засобів перетворення звукових сигналів, їх кодування, дешифрування, очищення сигналу від акустичних шумів, пристроїв для візуалізації звукових слідів фонограм. Акустична техніка формується у вигляді автоматизованого робочого місця експерта-фоноскопіста АРМЕФ-31 [табл. 31], яке було розроблено в Академії МВС України (Ю.Ф.Жариков, С.П.Мохнев – 1976 р.). Апаратура АРМЕФ-1 комплектується в складі сучасного комп'ютера з могутнім процесором і великим обсягом пам'яті, засобами введення і виводу інформації.

Спеціальна акустична техніка для несанкціонованого доступу до джерел інформації, каналів її передачі використовується органами СБ, прокуратури і МВС на підставі постанови суду.

Засоби дослідження мікрочастинок і запахів являють собою оптичні прилади і мікроінструменти, лупи, мікропіпетки, пінцети, люмінесцентні джерела світла, вимірювальні прилади, а також комплекти, спеціально виготовлені для роботи з мікрооб'єктами на місці події та у кабінеті слідчого. Для дослідження запахових слідів застосовують фізичні, хімічні методи і відповідні засоби. На місці події використовуються одорологічна валіза, найпростіші засоби роботи з запаховими слідами і комплект «Молекула».

Засоби комп'ютеризації та автоматизації з'явилися в практиці експертних лабораторій наприкінці минулого століття і серйозно перетворили працю експерта, звільнивши його від рутинної роботи, насамперед обробка кількісних показників приладів у ході вимірювання властивостей і ознак об'єктів. Комп'ютерна техніка дозволила формувати індивідуальні і галузеві банки даних, довідкової інформації, методик дослідження стосовно конкретного виду об'єкта; нарешті, розробка програмних засобів дало змогу перейти до автоматичного формування висновку експерта в процесі дослідження. Нові програми дозволяють обчислювати великі масиви інформації, оцінювати випадкові погрішності і представляти експерту інформацію для прийняття оціночних рішень.

8.5. Технічні засоби суду і криміналістичної профілактики злочинів

Завдання кримінального судочинства – охорона прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також швидке і повне розкриття злочинів, виявлення і викриття винних і правильне застосування закону (ст. 14 КПК України) – покладені на органи досудового і судового слідства. Їх діяльність базується на використанні сучасних методів і засобів наукового знання. Тому застосування технічних засобів збирання, дослідження доказів правоохоронними органами в кримінальному судочинстві залишається дискусійною проблемою.

Органи досудового слідства здавна використовували технічні засоби і спеціальні знання, які сконцентровані наукою криміналістикою і одержали назву спочатку «кримінальна техніка», а пізніше – «криміналістична техніка». Використання технічних засобів органами досудового слідства закріплено в законі. Однак такої правової регламентації використання технічних засобів у суді не було до останнього часу, хоча спеціальні знання і криміналістична техніка епізодично застосовувалися в суді.

На початку XXI століття (червень 2001 р.) законодавець увів у кримінальний процес поняття «технічні засоби фіксації судового процесу» (ст. 87¹ КПК України) і «засоби забезпечення безпеки свідка» (ст. 303 КПК України). Залишається лише здогадуватися, як слід розкривати ці поняття, оскільки джерела їх інформації різні за матеріальною природою, а отже, і за етично-правовими особливостями.

Технічні засоби – це знаряддя праці, спеціалізований інструментарій, що дозволяє суду здійснювати свою функцію повно, об'єктивно і організовано з меншими витратами фізичної і розумової праці. Судова діяльність – багатогранна пізнавально-оціночна, яка включає віддання обвинуваченого суду і закінчується постановленням вироку. Це складна пізнавально-оціночна діяльність, якій притаманні риси дослідницько-практичного характеру. Суд не тільки перевіряє, органолептично досліджує зібрані докази, а й проводить судові дії, огляд місця події, здійснює слідчі експерименти, досліджує речові джерела за допомогою технічних засобів. Зрозуміло, застосування технічних засобів у цих випадках не тільки бажано, але й обов'язково, що повинно знайти відображення в КПК.

У цьому зв'язку технічні засоби суду повинні включати: 1) засоби організації роботи суду – сучасну оргтехніку (комп'ютерну і розмножувальну техніку, автоматизовані робочі місця, АРМ – суддя, АРМ – секретар, мобільний зв'язок, автоматизовані бази даних окремих галузей права та ін.); 2) засоби дозволу органолептичного спостереження (висвітлення, виміру, лупи, мікроскопи); 3) засоби сприйняття невидимого (УФ-джерело, світлофільтри); 4) засоби фіксації (фото, кіно, відео, звукозапис); 5) засоби демонстрації (проекційна, мультимедійна).

Зміст технічних засобів суду – в основному це засоби криміналістичної техніки, яка становить частину юридичної техніки, що у римському праві розумілася як ораторське мистецтво, вміння переконувати, дискутувати, оперувати нормами закону, а також як спосіб, прийом законотворчості. Таке широке розуміння юридичної техніки відстоював німецький правознавець Р.Йеринг, інтерпретуючи її як *метод практичного застосування права*¹. Таке широке тлумачення юридичної техніки збереглося і дотепер.

¹ Йеринг Р. Юридическая техника. – СПб., 1905. – С. 6.

Так, відомий теоретик права С.С.Алексєєв писав: «За своїм змістом *юридична техніка* складається з двох елементів: а) технічних засобів, б) технічних прийомів»¹. Майже десять років тому автор дає нове, більш лаконічне визначення:

«*Юридична техніка — це сукупність засобів, прийомів, правил розроблення, оформлення, публікації і систематизації законів, інших правових актів, що забезпечує їх досконалість, ефективне використання*»². Серйозному обговоренню піддавалася юридична техніка на науково-методичному семінарі, організованому журналом «Государство і право» Російської Федерації³.

Аналізуючи наведене, можна затверджувати, що широке поняття «юридична техніка» не втратило свого значення для сучасних галузей права — кримінального, цивільного, земельного і т.под. Оскільки зміст юридичної техніки складається з двох елементів: технічних засобів і прийомів (методів) практичної реалізації права та засобів і прийомів нормотворчої діяльності, остільки кожній юридичній правовій науці необхідно розробляти і формулювати власну юридичну техніку, подібно до криміналістичної техніки, що існує в юридичній, але не правовій науці криміналістиці.

Сучасна юридична техніка — це сукупність засобів і прийомів практичної реалізації норм права в інформаційному суспільстві правової держави.

Попередження злочинів криміналістичними засобами відносять до предмета криміналістики. Зокрема, В.П.Колмаков (1960) переконливо доводив, що криміналістична профілактика повинна складати розділ науки криміналістики, причому в неї повинні входити не всі методи і засоби попередження, а тільки криміналістичні. Більшість криміналістів поділяють цю думку. Вивчення судово-слідчої практики свідчить про те, що в процесі попередження, розкриття і розслідування злочинів використовується оперативна, криміналістична і спеціальна техніка. Тому засоби і методи криміналістичної профілактики доцільно класифікувати на три групи за видами профілактичних завдань.

1. Технічні засоби і методи, використовувані для виявлення фактів, що сприяють вчиненню або приховуванню злочинів. До них можна віднести: а) техніку фахівця, помічника слідчого, а також технічні комплекти криміналістичної та оперативної техніки; б) засоби і методи експертного дослідження; в) прийоми і методи непроцесуального використання криміналістичної та оперативної техніки.

2. Технічні засоби і методи захисту різних об'єктів від злочинних посягань, наприклад, засоби охоронної сигналізації, засоби, що перешкоджають (ускладнюють) вчиненню злочину. Так, запропоновані нові засоби захисту документів, цінних паперів, грошей, наприклад, голографічні, різні металеві волокна тощо.

3. Технічні засоби супроводу слідчих дій і оперативних заходів (спостереження, конвоювання, охорони) судового слідства.

¹ Алексєєв С.С. Общая теория права. — М., 1982. — Т. 2. — С. 268.

² Алексєєв С.С. Методология права. — М., 1999. — С. 106.

³ Див.: Морозова Л.А.. Юридическая техника // Государство и право. — 2000. — № 11, 12.

Глава 9. Методи збирання криміналістичної інформації за допомогою науково-технічних засобів

9.1 Поняття техніко-криміналістичних методів

У сучасних умовах діяльність співробітників правоохоронних органів дедалі більше супроводжується застосуванням технічних засобів і методів дослідження. Тому методи дослідження, у структуру яких входять технічні засоби, прийоми і способи, що розширюють пізнавальні можливості суб'єкта, називаються *науково-технічними*. Вони належать до окремих криміналістичних методів і широко використовуються в слідчій і експертній практиці.

У 60% оглядів місць подій беруть участь фахівці, що застосовують техніко-криміналістичні засоби, методи і допомагають розкриттю злочинів.

Основа техніко-криміналістичного методу становлять об'єктивні закономірності природничих і технічних наук, а також технічні прийоми їх реалізації. Звідси методи і методики їх застосування в криміналістичному дослідженні мало чим відрізняються від класичних методик. Разом з тим методи криміналістичних досліджень набувають власної специфіки, сутність якої визначається процедурою поводження з речовим джерелом, межами руйнування і зберігання об'єкта при суворому додержанні процесуального закону. Так, при дослідженні малої кількості речовини (дробинка, крапля крові, шматочок фарби тощо) застосовують такі методики, які дають можливість зберегти об'єкт для повторного дослідження, в чому нерідко виникає необхідність.

Структура техніко-криміналістичного методу пізнання включає як обов'язковий елемент інструментарій (знаряддя праці): прилади, пристрої, що нерідко слугують підставою для класифікації загальних і окремих методів дослідження. Так, за видами технічних засобів – фотоапарат, мікроскоп, комп'ютер – розрізняють групи методів: фотографічні, мікроскопічні, комп'ютерні. Нерідко підставою для класифікації наукових методів (загальних і окремих) слугують терміни, запозичені із фундаментальних наук: математики, фізики, хімії, біології та ін. Тому і методи називають математичними, фізичними, хімічними, біологічними тощо. Зрозуміло, що кожна група методів має власні класифікації. Наприклад, у групі фізичних методів виділяють оптичні, спектральні, люмінесцентні, рентгенографічні, електронографічні, атомно-абсорбційні тощо.

Найчастіше для поділу техніко-криміналістичних методів збирання і дослідження інформації застосовують три підстави: 1) вид інструментарію; 2) закономірність фундаментальної науки; 3) вид діяльності і мету. Так, за видом інструментарію розрізняють методи мікроскопічні, спектрографічні, рентгенографічні, люмінесцентні та ін. Назви методів – фізичні, хімічні, біологічні, металографічні, кібернетичні тощо – запозичені із фундаментальних наук, а назви – органолептичні, аналітичні, пошукові, слідчі, розшукові, оперативні – відображають вид діяльності та її мету. Поки що не існує єдиної класифікації окремих техніко-криміналістичних методів, названі лише деякі їх групи.

Оцінюючи всі відомі класифікації методів одержання криміналістичної інформації, слід погодитися з поділом їх на два великих класи: 1) методи виявлення, фіксації і попереднього дослідження джерел криміналістичної інформації, що застосовуються слідчим, його помічником і органом дізнання; 2) методи одержання, вилучення криміналістичної інформації слідчим і експертом.

Перший клас методів реалізується в ході слідчих дій і оперативно-розшукових заходів з метою виявлення ознак злочину і закріплення матеріальних джерел — слідів рук, ніг, знарядь злочину, пострілу, а також документування явищ, дій, подій, пов'язаних з підготовкою злочину і його приховуванням. Цей клас загальних і окремих методів іноді називають методами слідчого і оперативного працівника. Р.С.Белкін запропонував умовно називати їх методами *польової криміналістики*.

До другого класу відносять насамперед лабораторні методи — як загальні, так і окремі, які за аналогією з польовими слід називати методами *лабораторної криміналістики*.

9.2. Методи польової криміналістики

У практиці розслідування злочинів при збиранні інформації значне місце посідають органолептичні методи, зокрема візуальні.

Органолептичні методи — це процедури, в яких основним інструментарієм є органи почуттів, головним чином зір, слух, нюх, дотик. Вони слугують початком пізнання для будь-якого суб'єкта правоохоронної діяльності. Оскільки органолептичні методи іманентні і суб'єктивні, то щоразу необхідно встановлювати, хто і в якому стані спостерігав, у яких умовах зовнішнього середовища.

Методи вимірювання поділяються на органолептичні та інструментальні. Сутність перших полягає в зіставленні величини, що спостерігається, з уявним образом метричної міри або якимось зразком. Такий вимір є приблизним, результати його виражаються оцінкою: високий, низький, середній, великий, вище за середній, нижче середнього тощо, використовуваною при описі зовнішніх ознак людини. Приблизні виміри на місці події не рекомендуються, матеріальні джерела вимагають точної кількісної фіксації.

Інструментальний метод вимірювання полягає в зіставленні об'єкта зі стандартною метричною мірою (метр, кг, м², літр та ін.). Інструментальні методи бувають трьох видів: контактні, безконтактні та комбіновані.

Контактні методи. Сутність контактного методу полягає в приведенні вимірювального засобу в контакт з вимірюваним об'єктом і зчитуванні результатів. Так, предмети, відстані між ними, сліди вимірюють, використовуючи для цього масштабні лінійки, рулетки, складані метри.

Безконтактні методи вимірювання. Сутність процедури безконтактного вимірювання полягає в порівнянні одиниці виміру (масштабу) з оптичним зображенням вимірюваного об'єкта, наприклад збільшеного мікросліду в полі мікроскопа зі шкалою окуляра-мікрометра. До безконтактних методів належать і фотографічні методи виміру, виконані спеціальними фотоапаратами: вимірювальними, цифровими і з одержанням результатів шляхом розрахунків на ЕОМ.

Комбіновані методи вимірювання. Сутність комбінованого методу зводиться до того, що спочатку контактним або безконтактним шляхом вимірюють об'єкт, а потім справжні його розміри визначають безконтактно. Метод має декілька варіантів, в одному з них об'єкт вимірюється безпосередньо і контактним, наприклад, ширина сліду нарізки на кулі масштабною лінійкою, штангенциркулем, чи безконтактно в мікроскопі окуляром-мікрометром, а потім вираховується розмір. В іншому випадку контактним вимірюється не сам об'єкт, а якась величина, закономірно пов'язана з вимірюваним

об'єктом. Так вимірюють висоту предметів, визначаючи контактну довжину тіні об'єкта і кут розташування джерела тіні, що відкидається.

У криміналістиці і геодезії застосовується спосіб визначення відстаней до вилученого об'єкта методом зарубок з двох точок. Для цього попередньо вибирають на місцевості дві точки і вимірюють контактну відстань між ними. Цей розмір — базу виміру — відкладають у масштабі на планшеті і з кожної точки бази візують на вилучений об'єкт і в такий спосіб на планшеті будують трикутник, в якому відомі розмір основи (бази) і два кути, що прилягають. Потім шляхом нескладних тригонометричних розрахунків підраховують відстань до об'єкта, який знаходиться у вершині побудованого трикутника.

З огляду на важливість об'єктивного подання джерел криміналістичної інформації необхідно розглянути деякі питання практики вимірювання.

Перш ніж розпочати вимірювання, треба визначити необхідний ступінь точності бажаних результатів. Тут недоречно як недостатня, так і зайва точність. Наприклад, товщину уламків шибки, виявлених на місці події, слід вимірювати штангенциркулем з точністю до 0,2 мм, тому що технічні допуски для листової шибки коливаються в межах $\pm 0,2-0,5$ мм; розміри вистреленої кулі, зокрема її діаметр, необхідно визначати з точністю до 0,01 мм, оскільки калібри зброї різних систем відрізняються сотими частками міліметра (7,62; 7,63; 7,65 мм тощо.). Вимірювати відстань між предметами достатньо з точністю до сантиметра. Слід ще раз нагадати, що розміри предметів не можна визначати в порівнянні з іншими предметами, вираженнями «більше, менше». Процедура вимірювання провадиться кілька разів і за кінцевий результат береться середнє арифметичне значення. Особливо необхідно додержуватися цього правила при визначенні справжніх розмірів мікрослідів і малих макрооб'єктів (саморобного і заводського дробу, товщини папера, ширини штрихів тощо.).

Фотографічні методи одержання кількісної інформації мають низку переваг порівняно зі звичайним виміром, протоколюванням та іншими способами фіксації, а саме: досить високу точність і об'єктивність відтворення. Фотографічні методи в криміналістичній техніці поділяють на *запам'ятовуючі, вимірювальні, контрастуючі, сигналітичні, кольороворозрізняючі, стереоскопічні, голографічні, електрографічні, термографічні, радіографічні, кінематографічні*.

Запам'ятовуючі методи — це методи фотографічної фіксації слідчих дій, оперативних і профілактичних заходів. До них належать методи панорамний, стереоскопічний, сигналітичний, репродукційний, рефлексний, мікроскопічний. Методи фотографічної фіксації не слід змішувати з видами зйомки: орієнтуючим, оглядовим, вузловим і детальним. Методика виконання зйомок і застосування запам'ятовуючих методів викладена в курсі «Судова фотографія».

Панорамний метод. Сутність панорамного методу зводиться до запам'ятовування об'єкта вроздріб (ділянками) таким чином, щоб наступний кадр був продовженням попереднього. Для цього на кожному наступному кадрі захоплюється невелика частина попереднього кадру, тобто на двох суміжних кадрах фіксується той самий орієнтир. Такі сполучені загальним орієнтиром знімки монтують у панораму.

Панорамний метод може бути круговим, лінійним і вертикальним. Панорамування протяжного об'єкта з однієї точки називається круговою панорамною. Панорамування протяжного об'єкта вроздріб шляхом паралельного об'єктові переміщення фотокамери називається лінійною панорамною. Якщо панорамування протяжного об'єкта провадиться у висоту, то такий метод називається вертикальним панорамуванням.

Фотографічні вимірювальні методи одержання криміналістичної інформації являють собою запам'ятовування об'єкта разом з метричною одиницею. Так, поруч зі слідом, об'єктом звичайно кладуть масштабну лінійку, а в разі значних розмірів ділянок місцевості, приміщення, наприклад, при зйомці трупа, доріжки, слідів ніг, транспортних засобів поміщають глибинний масштаб-рулетку (рис. 2, табл. 17).

У криміналістиці і судовій фотографії вимірювальні фотографічні методи поділяють на: 1) планово-вимірювальні; 2) перспективно-горизонтальні; 3) перспективно-похилі; 4) стереофотограмметричні.

Планово-вимірювальний метод зводиться до фотографування об'єкта при такому положенні фотоапарата, коли його оптична вісь знаходиться перпендикулярно до предметної площини. Поруч з об'єктом зйомки (у площині, яка знімається) поміщають масштаб або фіксують відстань до об'єкта, який знімається, і ці дані заносять до протоколу. Останнє дозволяє визначити необхідні розміри за фотознімком шляхом обчислень.

Перспективно-горизонтальний метод вимірювальної фотографії виконується при положенні фотоапарата, коли його оптична вісь розташовується паралельно предметній площині при зйомці обстановки місця події, оглядовій і вузловій зйомці. Як масштаб використовуються масштаб-рулетка, фішки (рис.2). розташовувані на місцевості, квадратні масштаби, які називаються найпростішими вимірювальними засобами (рис. 2).

Перспективно-похилий метод вимірювальної фотографії відрізняється від двох перших тим, що фотоапарат можна розташовувати під будь-яким кутом нахилу оптичної осі до предметної площини, що дозволяє знімати в обмеженому просторі (у кімнаті, коридорі, ванні). На місцевості поміщають глибинну рулетку чи метричний квадрат по центру внизу кадру. На одержаному в такий спосіб знімку (рис. 4) можна визначити відстань між предметами та їх лінійною довжиною тільки в площині, в якій знаходиться масштаб (звичайно це горизонтальна площина). Стосовно висо-

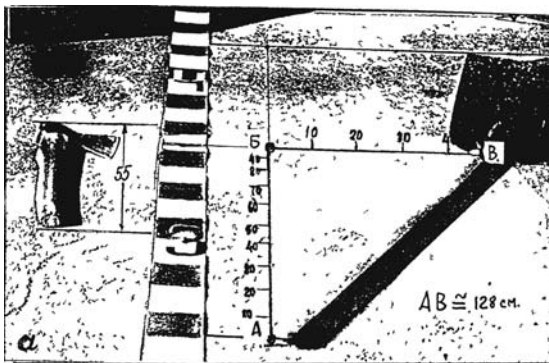

Рис. 4. 1 – вимірювальний знімок з глибинним масштабом; 2 – вимірювальний знімок, виготовлений фотоапаратом «ФСМ-1»

Рис. 5. Загальний вигляд цифрових фотоапаратів типу «Мінолта»: 1 – фаховий; 2 – «2330 ZOOM» – аматорський

ти предметів, то визначення її бажано доручати фахівцю (табл. 17–3). Певний внесок у вимірювальну зйомку внесли С.М.Потапов (1926), Б.Г.Коломацький (1967), Л.Д.Родіонов (1986) та інші. Використання сучасних цифрових фотоапаратів (рис. 5) дає можливість спеціалістові (експерту) за фотознімками визначати справжні розміри зафіксованих об'єктів за допомогою комп'ютерних технологій.

Стереоскопічний вимірювальний фотографічний метод – класичний метод, сутність якого полягає в одержанні стереопари знімків та їх математичній обробці для одержання справжніх розмірів. Цей метод широко використовується в геодезії, космонавтиці, військовій справі та в інших галузях, де потрібно швидко і точно визначати відстані.

У 70-ті роки стереоскопічний метод був впроваджений у слідчу практику зйомки місць дорожньо-транспортних пригод (табл. 17–4).

Сигналетичний метод – це певною мірою вимірювальний метод зйомки живих осіб для цілей впізнання, ідентифікації та створення криміналістичних фотокарток. Стандартним апаратом «Зеніт» зйомка провадиться з відстані 1 м (у масштабі 1/19), а знімки виготовляються у фас і профіль у 1/7 натуральної величини.

Контрастуючий метод – це спеціальний спосіб зйомки і оброблення фотоматеріалу, який дозволяє одержувати зображення підвищеної контрастності. Контрастуючою зйомкою можна запам'ятати слабковидимі чи невидимі деталі, наприклад, утиснені сліди тексту, мікросліди, сліди підчищення, дописки, наведення тексту тощо. Широкі можливості зміни контрасту закладені у виконанні ЕОМ.

Репродукційний метод полягає у фотографуванні об'єктів, головним чином документів (текстів, креслень, схем), звичайною чи спеціальною апаратурою («Ель», РУ-1, РУ-2, МРК, «Белар», «Спектомас», ФМН-2). Зараз копіювання і збільшення плоских об'єктів, документів провадиться комп'ютерними засобами: сканерами, принтерами, ксероксами та іншою сучасною розмножувальною технікою.

Фотографічний кольороподільний метод був розроблений засновником судової фотографії Є.Ф.Буринським (1849–1912) для відновлення невидимих, згаслих і вкритих барвниками текстів. Є.Ф.Буринський відновив вицвілі тексти в грамотах Дмитра Донського, що пролежали в землі майже два століття. Сутність методу полягала в сполученні двох однакових негативів, з яких виготовлялися контратипи і знову сполучалися. Цей трудомісткий процес повторювався декілька разів до появи тексту. Кольоророзрізняльний метод у його первісному вигляді зараз не використовується, це завдання вирішують значно швидше, наприклад, дослідженням в УФП, ІЧП, зйомкою зі світлофільтрами, комп'ютерною технікою.

Фотографічний кольоророзрізняльний метод. Кольороподільний і кольоророзрізняльний методи не слід ототожнювати, вони, по суті, різні. Є.Ф.Буринський назвав кольороподілом процес відновлення невидимих текстів, що згасли від часу. Кольоророзрізнення – це фотографічний процес, у ході якого встановлюють розходження між двома близькими за кольором текстами, штрихами, наприклад, дописку в документі, виправлення іншим чорнилом тощо.

В основі фотографічного кольоророзрізнення лежить фізичний закон можливості відтворення всієї гами кольорів за допомогою комбінації тільки трьох – червоного (пурпурного), жовтого і синього. Всі предмети сприймаються кольоровими тому, що в основному вони відбивають тільки промені властивого їм кольору. Тканина здається червоною, оскільки вона відбиває червоні промені, а всі інші поглинає. Якщо у світлі, який

падає на об'єкт, відсутні промені однойменного кольору, то об'єкт сприймається як білий.

Ефект кольоророзрізнення досягається при спостереженні пофарбованого предмета у певній зоні спектра, що і називається оптичним кольоророзрізненням. Останнє досягається також шляхом застосування сенсibiliзованих чорно-білих і кольорових фотоматеріалів у процесі зйомки і обробки. При кольоророзрізненій зйомці світлофільтр розташовують перед об'єктивом, а при спостереженні – перед оком або джерелом світла. Кольоророзрізнення дозволяє диференціювати близькі за відтінком кольори, невидимі неозброєним оком. Зараз кольоророзрізнення роблять на комп'ютерній техніці за допомогою ППП (пакет прикладних програм).

Голографічний метод. Голографія – це фотографічний метод запам'ятовування, а потім і відновлення хвильового фронту, відображеного об'єктом світла когерентного джерела, використовуваного для висвітлення. Голографічна зйомка провадиться без фотокамери. Об'єкт висвітлюють променем лазера і одночасно частину цього ж променя спрямовують на приймач (фотопластинку), розташовану перед об'єктом, що фотографується.

Голограма має особливі властивості: кожна її ділянка містить інформацію про весь об'єкт, тобто якщо фотопластинку-голограму розділити на частини, наприклад розміром 1 мм², то з кожної з них можна одержати все зображення, відображене на пластинці. Голограма дозволяє фіксувати зображення, відтворене радіохвилями, рентгенівськими променями. Голограму на товстошарових емульсіях можна розглядати в звичайному світлі. Тримірне зображення на голограмі дає можливість бачити деякі предмети збоку, що маскуються перед розташованими об'єктами.

Електрографічний метод використовується в електрографії. Сутність його полягає в одержанні фотографічного зображення на світлочутливому шарі – фотопровіднику, який при висвітленні стає електропровідним пропорційно освітленості. Таким чином, на фотопровідниковому шарі виникає приховане зображення.

За способами візуалізації прихованого зображення на фотопровідному шарі розрізняють певні види електрографії. Найбільш поширеною є ксерографія. Вона використовується в різних підрозділах правоохоронних органів як техніка для тиражування документів. Поява кольорових ксероксів була використана злочинцями для копіювання грошових купюр, підробки різних документів (виготовлення бланків).

Радіографічний метод відносять до фотографічного лише тому, що зображення об'єкта, відтворене пучком швидких нейтронів, фіксують на фотошарах, оброблюваних хімічним способом. Для одержання зображення, наприклад, невидимого сліду пальця на документі останній опромінюють швидкими нейтронами, в результаті чого елементи, що входять до складу потожирової речовини (фосфор, калій, кальцій, натрій та ін.), перетворюються на радіоактивні ізомери. Потім документ притискають до фотопластинки і залишають у контакті з нею. В тих місцях, де розташований слід, фотопластинка під дією радіації ізомерів, що утворилися, засвічується. Залишається виявити фотопластинку, і на ній можна побачити темне зображення сліду пальця на зовсім світлому тлі, а позитив матиме темне тло з білим слідом пальця.

Фотографічний термографічний метод запам'ятовування зображення являє собою процес одержання зображення в теплових (інфрачервоних) променях. Приймачами теплового зображення слугують тепловізори, прилади нічного бачення, фотографічні матеріали, чутливі до далекої інфрачервоної області. Термографічним методом можна

одержати зображення закритого барвниками тексту. Якщо на залитий текст покласти термоплівку і об'єкт підігріти з протилежного боку, то на термоплівці вийде зображення закритого тексту. Термографічний метод фіксації поки що перебуває в стадії впровадження, оскільки у слідчій практиці немає спеціальних портативних тепловізорів для виявлення і фіксації теплових слідів, хоча така можливість існує, наприклад, для виявлення слідів рук, залишки трупа будь-якого предмета, що знаходився якийсь час на місці події, а потім був прибраний).

Кінематографічні і відеографічні методи застосовуються для фіксації динамічних станів об'єктів, подій спеціальними засобами — кіно- і відеокамерами. За допомогою кінемато-відеографічних методів, реалізованих у ході зйомки, вирішуються такі завдання: а) з документальною точністю фіксують події, дії, явища в динаміці; б) запам'ятовують і зберігають динамічну інформацію; в) фіксують не тільки подію, а й час. У тих випадках, коли виникає необхідність показати динаміку якої-небудь дії, наприклад, впізнання, перевірки показань на місці, слідчого експерименту, застосовують кінозйомку чи відеозапис. Оскільки методика роботи з кінокамерою і відеокамерою майже однакова, то й тактичні прийоми залишаються практично однаковими. Як при кінозйомці, так і при відеозапису застосовуються орієнтуюча, оглядова, вузлова і детальна зйомки (записи). Використовуються також методи панорамування, уповільненої і прискореної зйомки. Сутність цих методів викладається в спеціальній літературі з судової кінематографії і відеозапису.

9.3. Методи лабораторної криміналістики

Судовий експерт — це особа, яка має необхідні знання для дачі висновку з досліджуваних питань (ст. 10 Закону України «Про судову експертизу»). Судовий експерт здійснює свою діяльність на принципах законності, об'єктивності, незалежності і повноти дослідження (ст. 3 цього Закону). Він незалежний у виборі технічних засобів і методів їх застосування, якщо вони входять в обсяг поняття «необхідні знання для дачі висновку».

В основному це методи природничих і технічних наук, запозичені із фізики, хімії, біології, судової медицини, статистики, інформатики, кібернетики. Технічні засоби являють собою складні пристрої, що дозволяють досліджувати об'єкти з прецизійною точністю, як правило, стаціонарні і зосереджені в спеціальних лабораторіях (фізичних, хімічних, біологічних тощо). Таку техніку і методи її застосування іноді називають лабораторною, оскільки її можна використовувати тільки в стаціонарних лабораторних умовах, на відміну від технічних засобів і прийомів криміналістики, застосовуваних у польових умовах — на місці події, при проведенні слідчих дій в інших місцях, але не в кабінеті слідчого. Це власне криміналістична техніка, за Р.С.Белкіним — «польова криміналістика».

У цьому зв'язку техніку експерта допустимо називати «лабораторною криміналістикою». Зрозуміло, обидва терміни умовні і застосування їх скоріше має на меті спрощення позначень при оперуванні такими поняттями. Розглянемо найбільш поширені методи *лабораторної криміналістики*.

Фізичні методи є найбільш поширеними, особливо мікроскопічні, звичайні для будь-якої лабораторії, що додають можливості збільшувати дозвільну здатність зору людини, виявляти і досліджувати слабковидимі і невидимі ознаки об'єктів. З цією метою застосовуються оптичні, поляризаційні, люмінесцентні, вимірювальні, спек-

троскопічні та інші інструментальні методи разом з відповідною апаратурою, що нерідко з'єднана з засобами фото-, кіно-, відеофіксації та електронно-обчислювальних систем.

Для виявлення ознак витравлення, змивання або згаслих (вицвілих) текстів використовується метод люмінесцентного аналізу. Сутність його полягає в тому, що при опромінюванні об'єктів вузьким пучком якої-небудь ділянки електромагнітного спектра речовина, що опромінюється, люмінесцює, тобто випромінює світло з більшою довжиною хвилі, ніж довжина хвилі збуджуючого світла (закон Стокса). Розрізняють люмінесценцію в УФ, видимій, ІЧ зонах спектра. Люмінесценцію фіксують фотографічними методами або безпосередньо спостерігають на екрані приладу.

Для візуального спостереження люмінесценції досить освітити досліджуваний документ УФ-світлом (джерело КК-1, «Таран», ОЛД-41) у темній кімнаті. Детектори визначення підроблених грошових купюр, які можна бачити в банках, комерційних структурах, мають люмінесцентну лампу, екрановану УФ-світлофільтром. Досліджувану купюру поміщають у захищену від денного світла камеру і перевіряють люмінесценцію захисних міток, нанесених люмінесцючими барвниками. Люмінесцентні методи застосовуються першими, оскільки вони не пошкоджують об'єкт.

Серед сучасних фізичних методів дослідження можна назвати рентгеноструктурні, радіоактиваційні, нейтронно-активаційні, атомно-абсорбційні, радіовуглеводні, лазерної мас-спектроскопії, фотоакустичні з лазерним джерелом збудження, методи акустичного аналізу звукових слідів, аналізу газових слідів тощо.

Радіоактиваційний аналіз використовується для визначення групової належності таких об'єктів, як текстильні тканини, матеріали листа (паперу, барвники), пластмаси, полімерні вироби, метали тощо.

Хімічні методи дослідження. Межі між сучасними фізичними і хімічними методами дедалі більше розмиваються, тому в експертних установах останнім часом їх виконують в одній фізико-хімічній лабораторії. З класичних хімічних методів використовують полярографічні, хроматографічні, спектральні методи дослідження. Багато хімічних методів сполучаються з фізичними і називаються фізико-хімічними.

Об'єктами хімічних досліджень у криміналістиці можуть бути будь-які речовини і предмети матеріального світу з метою встановлення складу, походження, однорідності або різномірності. Це природні речовини – ґрунт, корисні копалини, гірські породи, вода, напівфабрикати; готові вироби хімічної, фармацевтичної, лакофарбової, харчової, легкої та іншої галузей промисловості; вироби кустарного перероблення різних матеріалів і речовин, а також нашарування сторонніх речовин на предметах – транспортних засобах, одязі, знаряддях злочину, це – кислоти, луги, солі, лікарські препарати, отрути, наркотики і сировина для їх одержання, продукти і сліди горіння та пожеж; продукти пострілу – пороховий нагар, сліди змащення, металізації в слідах пострілу тощо. Іноді об'єктами дослідження бувають засоби письма – барвники, чорнило, паста, фарби, олівці тощо.

Хроматографічні методи, зокрема тонкошарова і газова хроматографія, набули значного поширення в практиці хімічних досліджень. Визначення походження наркотиків, барвників, пально-мастильних речовин провадиться методом газорідинної хроматографії на складному устаткуванні.

Сутність спектрального методу полягає в дослідженні оптичного спектра речовини з метою визначення її складу. Розрізняють спектральні методи для визначення атомно-

го і молекулярного складу об'єктів шляхом емісійного і абсорбційного аналізу. Емісійний аналіз проводиться шляхом дослідження спектрів випускання, для чого досліджувану речовину спалюють у спеціальному приладі — спектрографі. При абсорбційному аналізі досліджують спектри поглинання речовини, які найчастіше розчиняють. Одержані спектри інтерпретують за допомогою спектральних таблиць і атласів спектральних елементів. Спектральними методами досліджують сплави металів (дріб, шматки свинцю), вироби з дорогоцінних металів тощо.

Біологічні методи. Об'єктами біологічних досліджень є предмети, мікрочастинки рослинного і тваринного походження. Розрізняють ботанічні, ветеринарні, іхтіологічні, орнітологічні та інші види біологічних досліджень джерел тваринного і рослинного походження. Наприклад, ботанічним дослідженням можна встановити вид рослини, рік посіву, район виростання тощо, а іхтіологічним установити вид, вік і наявність захворювань у риби.

До об'єктів рослинного походження відносять деревину, деревне вугілля, деревні вироби та їх частини, різні рослини та їх частки (корені, листя, стебла, квіти, плоди, насіння); продукти перероблення рослин (бавовняні, лляні тканини, махорка, гашиш, анаша, цигарки, папір тощо.); зерно і продукти його перероблення (борошно, висівки, комбікорм, хліб, борошняні вироби); різні плями рослинного походження. Дослідження проводяться на рівні клітинного, спорово-пилкового аналізу в рамках ботанічної експертизи.

До об'єктів тваринного походження відносять: тканини людини, тварин, волосся, вовна тварин, пух і перо птахів, комах (мухи, бджоли), бджолиний мед, віск, гній. Біологічними методами досліджують вироби з тваринної сировини — вовняні тканини, пижі, повсть тощо.

Біологічні методи засновані на використанні сучасної високочутливої техніки, нових методик, що являють собою сполучення фізико-біологічних і фізико-хімічних методик.

Глава 10. Правові основи збирання криміналістичної інформації технічними засобами

10.1. Поняття і сутність правових основ одержання інформації технічними засобами

Розслідування злочинів – це специфічна пізнавальна діяльність уповноважених на те осіб державних органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду по збирання, дослідження і використання інформації, яка збереглася в ідеальних і матеріальних відображеннях вчиненого злочину. Вони вилучають інформацію із джерел, причинно пов'язаних із розслідуваним злочином, і оперують нею для встановлення або спростування обставин, що підлягають доказуванню.

Слідчий, дізнавач, прокурор, суд для збирання і дослідження доказової інформації використовують зняття праці – засоби і методи, які являють собою досягнення природничих і технічних наук, криміналістичної та оперативної техніки, дані логіки і психології, інформатики і обчислювальної техніки; організаційні і тактичні засоби, прийоми, способи і методи науки управління і оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ.

Збирання, дослідження і використання доказової інформації здійснюється у формі процесуального доказування, що інтерпретують як двоєдиний процес: з одного боку – пізнавальний, а з другого – посвідчуючий.

Сутність пізнавального боку полягає у використанні засобів діяльності, тобто криміналістичної техніки, методів і прийомів роботи з нею, посвідчуючого – в дотриманні спеціальних процедур, установлених законом для розслідування злочинів. Таким чином, одержання криміналістичної інформації технічними засобами обмежено певними вимогами правового, технічного і методичного характеру. Останнє означає, що не кожен технічний засіб можна використовувати, не всіма тактичними прийомами можна вилучати інформацію з її джерел.

Звідси правові основи використання технічних засобів у криміналістиці слід розуміти як загальні положення (принципи), що визначають дозволеність застосування технічних засобів з погляду права, тобто відповідності духу і літері закону.

Кримінально-процесуальне законодавство певною мірою регламентує використання технічних засобів і спеціальних знань у кримінальному судочинстві і констатує, що для вирішення окремих питань щодо розслідуваної справи можна використовувати необхідні «наукові, технічні та інші спеціальні знання».

Спеціальні знання – це сукупність професійних, наукових, технічних чи практичних знань і навичок, якими володіє суб'єкт, що називається і використовується в кримінальному процесі як фахівець.

Законодавець вказує на необхідність використовувати всі передбачені законом заходи для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи (ст. 22 КПК України). Саме ця вимога закону відображає техніко-правовий аспект застосування технічних засобів при збиранні інформації на попередньому слідстві. Однак цей аспект регламентований недостатньо чітко і має загальний характер. Норми мають не обов'язковий, а факультативний характер, слідчий може застосовувати технічні засоби, а може і не застосовувати. Лише у виняткових випадках закон зобо-

в'язує застосовувати науково-технічні засоби і спеціальні знання для встановлення причини смерті, ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, віку, психічного стану, статеві зрілості.

10.2. Загальні положення збирання криміналістичної інформації технічними засобами

Правове застосування технічних засобів і спеціальних знань у кримінальному судочинстві для збирання, дослідження, подання і використання доказової інформації є складною проблемою, що включає три аспекти – технічний, тактичний і методичний, що утворюють у сукупності правові основи.

Технічний аспект пов'язаний із встановленням основних технічних характеристик використовуваного науково-технічного засобу. Застосовувані як спеціальний «інструментарій» слідчого прилади, пристрої, верстати, інструменти і матеріали повинні бути витворені на основі досягнень фундаментальних галузей знань, відображати їх останні досягнення, а одержувана *інформація* має відрізнятися *вірогідністю, наочністю і відтворюваністю* для її перевірки практикою. Застосування технічного засобу не повинно пошкоджувати або знищувати об'єкт дослідження і позбавляти можливості повторного дослідження. Сукупність таких властивостей і ознак технічного засобу називається науковою спроможністю.

Тактичний аспект пов'язаний з тактикою застосування технічного засобу для одержання (вилучення) інформації з джерел ідеальних і матеріальних відображень. Оскільки ці джерела за своєю природою принципово різні, тому різні й прийоми і способи дослідження та практичного одержання з них інформації технічними засобами.

Джерелами ідеальних відображень є люди. Конкретний суб'єкт події злочину, його права і свободи охороняються Конституцією України, державними правовими актами – Декларацією про державний суверенітет України, а також міжнародними актами, наприклад Декларацією прав людини, законами України і підзаконними актами. Тому тактичний аспект має етично-правову сутність при одержанні інформації про ідеальне відображення – від людини.

Правовою підставою використання технічних засобів слідчим у ході слідчих дій є ст. 114 КПК України, а для органу дізнання – ст. 103 КПК, яка на орган дізнання покладає обов'язок застосовувати необхідні оперативно-розшукові заходи «з метою виявлення ознак злочину і осіб, які його вчинили». Крім того, використання технічних засобів регламентовано законами України «Про міліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Службу безпеки», «Про адвокатуру».

Таким чином, законодавець у більшості випадків лише допускає застосування технічних засобів, а не зобов'язує застосовувати їх. Однак це не знімає з органів дізнання, досудового і судового слідства обов'язку широко використовувати науково-технічні засоби, спеціальні знання для збирання, подання, дослідження і оцінки доказів.

Сукупність правил, що обмежують використання технічних засобів і тактичних прийомів одержання доказової інформації від людини, утворює поняття етичної допустимості, зміст якого не допускає, а процесуальний закон забороняє використання технічних засобів і прийомів, які спричиняють фізичні страждання; містять насильство,

погрозу, обман, домагання; порушують недоторканність особи, житла, майна; порушують таємницю листування, телефонних розмов; обмежують свободу слова, віросповідання, пересування людини.

Отже, при використанні технічних засобів для одержання інформації із простих джерел – «люди», або складних – «люди > речі» тактичні прийоми і способи будують на створенні спілкування при вільному волевиявленні людини. Однак це не означає, що спеціальні тактико-психологічні прийоми спілкування з використанням технічних засобів не можна застосовувати. Додержання принципу вільного волевиявлення при одержанні інформації від обвинуваченого, підозрюваного не завжди можливо, тому застосування таких технічних засобів і прийомів застережено в законі і ранжовано щодо суб'єктів кримінального процесу. Наприклад, застосування звукозапису, стенографії, фотографування, кінозйомки і відеозапису – це право слідчого, а прослуховування розмови і зняття інформації з каналів зв'язку – це теж право слідчого, але санкціоноване судом. І тут законодавець передбачив додержання деяких етичних норм – засоби і методи не повинні бути використані для знущання, наруги не тільки над людиною, а й над трупом, могилою, пам'ятником, не повинні заподіювати страждання тваринам.

Методичний аспект взаємопов'язаний з технічним і тактичним, оскільки він стосується методів виявлення, фіксації, вилучення, дослідження і використання головним чином матеріальних джерел живої і неживої природи. Останні можна досліджувати будь-якими технічними методами і засобами, що відповідають принципу науковості, аби *джерело залишалося цілим, непошкодженим, а його ознаки і властивості – колишніми, не зміненими.*

Розглянуті критерії в сукупності становлять правову основу загальної допустимості технічних засобів і спеціальних знань, яка характеризується принципами законності, науковості й етичності.

Науковість як принцип означає, що технічні засоби повинні відповідати досягненням сучасної науки. Зовнішнім проявом науковості технічного засобу є точність, істинність результатів, відтворюваність, доступність і ефективність

Етичність – принцип морально-психологічний – припускає використання таких технічних засобів і тактичних прийомів, які не суперечать сформованим у сучасній правовій, суверенній державі Україна моральним і етичним нормам поведінки.

Принципи загальної допустимості технічних засобів дозволяють назвати критерії ефективності діяльності слідчого, який застосовує технічні засоби для збирання інформації при розслідуванні злочинів: а) доцільність, тобто придатність технічного засобу для досягнення бажаного результату, б) надійність і об'єктивна можливість одержання потрібного результату; в) продуктивність одержання найбільшої користі, г) рентабельність – сумірність витрати часу, сил і засобів з ціною (одержаними результатами), г) безпека – застосування технічних засобів не повинно загрожувати чи наражати на небезпеку життя і здоров'я людини.

Крім загальної існує й спеціальна допустимість, пов'язана з правовим статусом і компетенцією суб'єктів, що застосовують технічні засоби і спеціальні знання. Зміст спеціальної допустимості звичайно закріплюється в законі і підзаконних актах (закон України «Про міліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність»).

10.3. Форми використання технічних засобів і спеціальних знань для одержання криміналістичної інформації

Розслідування є складною кримінально-процесуальною діяльністю різних суб'єктів, які здійснюють збирання і подання доказової інформації для використання її в доказуванні по кримінальній справі. Законодавець розділив суб'єктів процесуальної діяльності на основних суб'єктів та учасників. У літературі (С.А.Альперт, Н.В.Сібільова) суб'єктів поділяють на три групи: 1) органи, що ведуть кримінальний процес; 2) учасники кримінального процесу; 3) інші суб'єкти кримінального процесу. Останні беруть участь у процесі епізодично, в разі необхідності органу, що веде кримінальний процес. Це експерти, свідки, поняті, перекладачі та ін¹.

Основні суб'єкти – суд, прокурор, слідчий, начальник слідчого підрозділу, орган дізнання, що здійснює головну функцію розслідування – виявлення злочину і осіб, які його вчинили; збирання, подання, оцінку і виконання доказів у кримінальному процесі, «щоб кожен, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жодний невинний не був покараний» (ст. 2 КПК України).

Суб'єкти – учасники кримінального процесу наділені неоднаковими правами. Одні з них: підозрюваний, обвинувачений, захисник, потерпілий, цивільний позивач і цивільний відповідач та їхні представники мають право подавати докази (ст. 66 КПК України), а отже, перед цим самостійно або за допомогою адвоката збирати докази, використовуючи загальнодоступну побутову техніку (диктофон, комп'ютер, ксерокс, фотоапарат, відеокамеру). Інші суб'єкти – свідки, експерти, перекладачі, поняті – лише беруть участь у процесі в разі необхідності і на запрошення основних суб'єктів, які шляхом слідчих і судових дій епізодично в перебігу кримінального процесу одержують від них докази, наприклад, при допиті, проведенні експертизи в суді, пред'явленні для впізнання тощо. Самостійно вони не подають докази, а відтак і не збирають їх за власною ініціативою. Права цих учасників чітко регламентовано в КПК України.

Оскільки основні суб'єкти процесу і його учасники мають різне процесуальне становище, вони в різних формах використовують технічні засоби і спеціальні знання для збирання і подання доказів.

Законодавець передбачає для основних суб'єктів дві форми використання спеціальних знань і технічних засобів – безпосередню та опосередковану.

При безпосередній формі суб'єкти на різних стадіях розслідування самі (безпосередньо) застосовують технічні засоби і спеціальні знання. Наприклад, слідчий здійснює фотографування місця події, відеозапис; прокурор, розглядаючи подані документи, використовує валізу прокурора-криміналіста; суддя оглядає підроблені документи, вивчає їх за допомогою лупи, а речові докази демонструє діaproекційною технікою тощо. Всі ці процедури використання технічних засобів у слідчих, судових, оперативних діях повинні бути процесуально зафіксовані, інакше вони втрачають доказове значення. Так, фермер заявив органу дізнання, що працівник комерційного банку вимагає хабар за надання йому вигідного кредиту. Начальник органу дізнання прийняв усну заяву, записав їх на диктофон і склав протокол-заяву, в яко-

¹ Див.: Кримінальний процес України / За ред. проф. Ю.М.Грошевого та доц. В.М.Хотенця. – Х., 2000. – С. 80.

му не зазначив, що був зроблений звукозапис, доданий до протоколу. Тому надалі фонограму звукозапису було виключено із джерел доказів.

При опосередкованій формі, коли суб'єкти з якихось обставин самі не можуть застосувати технічні засоби для виявлення або фіксації дослідження речових джерел інформації, вони звертаються до фахівця, одержують від нього консультації, запрошують брати участь у слідчих діях або доручають їм проводити, наприклад, судову експертизу. Таким чином, слідчий застосовує спеціальні знання і технічні засоби для дослідження джерел інформації у формі участі фахівця в слідчих діях або призначення і проведення фахівцем судових експертиз.

Фахівець у слідчій дії. Застосування фахівцем технічних засобів і спеціальних знань у ході слідчої дії має свої особливості, оскільки він наділений законодавцем правами і обов'язками. За викликом слідчого фахівець зобов'язаний з'явитися і брати участь у слідчій дії, де своїми знаннями і досвідом він сприятиме виявленню і закріпленню слідів злочину, звертатиме увагу слідчого на обставини, пов'язані з виявленням і закріпленням слідів, а також з дозволу слідчого ставитиме питання і звертатиметься до інших учасників слідчої дії з приводу слідотворення.

Фахівець у діяльності органу дізнання. Така діяльність фахівця більш докладно закріплена в підзаконних відомчих актах – наказах, інструкціях, пам'ятках. Так, участь фахівця в оперативно-розшуковому заході передбачає: а) дослідження об'єктів для виявлення ознак розкриття злочину «за гарячими слідами»; б) складання розшукових таблиць, фоторобота для розшуку осіб, знарядь злочину; в) складання суб'єктивних портретів; г) участь у розробці розшукових версій; г) використання різних форм криміналістичних обліків; д) фіксування злочинних дій з використанням фото-, відеоапаратури, хімічних речовин та інших науково-технічних засобів, безпечних для життя і здоров'я людей.

Якщо фахівець за викликом слідчого бере участь у слідчій дії, то функції його менш широкі і зводяться до наукових консультацій щодо організації тактики слідчої дії, видів технічних засобів, рекомендації фахівців, яких необхідно додатково запросити. Він також безпосередньо надає допомогу у виявленні і фіксації джерел інформації, застосуванні прийомів одержання криміналістичної інформації.

В окремих випадках за пропозицією слідчого фахівець може здійснити попереднє дослідження речового джерела на місці його виявлення. Результати таких досліджень висловлюються в усній формі і використовуються слідчим для визначення напрямку розслідування, вибору технічних засобів і тактичних прийомів провадження слідчих дій. Такі висновки фахівця в процесуальних документах фіксувати не можна, оскільки в цьому разі протокол перетворюється на висновок експерта.

Разом з тим у літературі дискутується питання про провадження фахівцем експертиз на місці події. Принципово це можливо, однак для цього слідчий має винести постанову про призначення експертизи і тут же вручити її фахівцю. Останній зобов'язаний припинити участь в огляді, здійснити наукове дослідження і скласти висновок експерта.

Помічник слідчого на місці події. Помічник слідчого – нова процесуальна постать, яка ще не знайшла регламентації в законі, хоча в органах досудового слідства як посада уже введена. Помічник практично виконує частину функцій слідчого, найменш важливих, простих і більш трудомістких, і тим самим підвищує ефективність слідчої діяльності, робить її менш одноманітною і стомлюючою. Помічник надає допомогу слідчому

повсякденно і цим відрізняється від фахівця, запрошеного для разового використання спеціальних знань. Разом з тим помічника не можна вважати фахівцем чи технічним помічником, більш кваліфікованим, ніж слідчий. Він може мати лише більш глибокі навички застосування відомих слідчому професійних знань у галузі криміналістичної і спеціальної техніки. Тому слідчий може і доручає йому застосувати ці прийоми, але не якісь нові знання, не відомі слідчому. Помічник слідчого не може приймати самостійних процесуальних рішень і проводити слідчі дії від свого імені.

Експерт у слідчій дії – це фахівець, що виконує за дорученням слідчого, суду, органу дізнання дослідження із застосуванням технічних засобів і спеціальних знань, тобто проводить судову експертизу, результати якої оформлює у вигляді висновку експерта, що є джерелом доказів.

10.4. Межі допустимості використання технічних засобів і спеціальних знань при одержанні інформації

Одним з важливих моментів збирання доказів при розслідуванні злочинів є встановлення меж застосування технічних засобів і спеціальних знань.

Межі – це обмеження, встановлені певними правилами, в рамках яких відбувається яка-небудь дія або здійснюється подія. Межі застосування технічних засобів і спеціальних знань характеризуються двома умовами: 1) допустимістю, тобто тим, які засоби і методи можна застосовувати в даній ситуації, і 2) результативністю, тобто придатністю технічних засобів і методів для досягнення результатів, які відповідають сучасному рівню розвитку науки і техніки.

Перша умова – загальний принцип, який називається допустимістю, характеризує технічні засоби з погляду законності, науковості та етичності. Друга умова – результативність – означає, що дослідження проводиться до одержання результату, який вичерпує сучасні можливості використовуваних засобів і методів.

Межі застосування технічних засобів нерідко залежать від цілей і завдань розслідування. Так, для встановлення зовнішніх ознак макрооб'єктів іноді достатньо органолептичних засобів або детальних знімків звичайним фотоапаратом. Для характеристики внутрішніх властивостей речей, явищ, моментів часу необхідно розширити межі звичайних технічних засобів і використовувати такі, які дозволяють пізнавати речі і явища на молекулярному рівні, у малих кількостях, дискретно.

У деяких випадках законодавець використовує індивідуальну допустимість і називає засоби і спеціальні знання, необхідні для одержання необхідного результату. Так, при допиті неповнолітнього свідка потрібна обов'язкова присутність фахівця-педагога, а при огляді трупа – судового медика або лікаря.

Разом з тим існують деякі загальні положення, що визначають межі застосування технічних засобів і спеціальних знань при розслідуванні злочинів. Зупинимось на них.

1. Загальні межі застосування спеціальних знань і технічних засобів визначаються межами доказування, тобто видами доказів, які слід зібрати на попередньому слідстві. Це означає, що суд, прокурор, слідчий, органи дізнання повинні застосовувати всі законні методи і засоби збирання і дослідження джерел криміналістичної інформації, доки не буде одержана сукупність доказів, достатня для встановлення істини в справі.

2. Межі застосування методик і засобів дослідження визначаються статусом суб'єктів кримінального процесу, що розглянуто вище. Права експерта значно ширші прав учас-

ників процесу. Водночас слідчий і фахівець повинні дотримуватися основної вимоги — *збереження джерела інформації для подальшого дослідження*. Звідси випливає необхідність застосовувати такі методи і засоби, які не пошкоджують об'єкт і не змінюють його властивостей та ознак. Сучасні безпечні засоби і методи контактного і безконтактного дослідження дозволяють вирішувати ці завдання.

РОЗДІЛ III. КРИМІНАЛІСТИЧНЕ СЛІДОЗНАВСТВО

Глава 11. Сліди – джерела криміналістичної інформації

11.1. *Поняття слідів злочину та їх властивостей*

Будь-який злочин являє собою взаємодію, що викликає утворення матеріальних і ідеальних відображень, які називаються слідами злочину. В криміналістиці сліди злочину розглядають у широкому і вузькому значеннях.

У широкому значенні сліди злочину – це будь-які зміни в навколишньому середовищі, причинно пов'язані з подією злочину. Тому слідами є: а) події, явища, матеріальні предмети або їх частини – труп, знаряддя злочину, недопалок, пляма крові, порція зерна, рідини, частки якої-небудь речовини та ін.; б) матеріальні копії – слід пальця, взуття, розрубу, розрізу тощо.

Розділ *криміналістики, який вивчає сліди в їх широкому значенні, називається слідознавством.*

Сліди злочину у вузькому значенні – це матеріальні утворення, що відображають зовнішню будову взаємодіючих об'єктів, тобто сліди-копії. Вони можуть бути об'ємними чи площинними.

Розділ *науки криміналістики, який вивчає сліди в їх вузькому значенні, називається трасологією.* Трасологія (trase – слід, logos – вчення) вивчає механізм утворення слідів і особливості відображення взаємодіючих об'єктів з метою криміналістичної ідентифікації.

Разом з тим слідами в широкому значенні є ідеальні відображення – сліди пам'яті, що називаються сьогодні уявними образами, хоча вони є матеріальними. Останнє доведено на порозі третього тисячоліття.

Лауреати Нобелівської премії 2000 р. А.Карлсон, П.Гринберг і Е.Кендел довели, що сприйнятий відображений від об'єкта сигнал, надходячи до субстанції головного мозку, викликає зміну форми або структури молекули фосфорно-білкової речовини в нервовій клітині. Якщо змінюється форма, то виникає слід короткочасної пам'яті, зі зміною структури білка з'являється слід довгострокової пам'яті. Отже, ідеальних відображень немає, а суб'єктивний образ – це матеріальний слід пам'яті, який доведеться навчитися «вилучати» і перетворювати на реальний об'єкт для вивчення¹.

Всі сліди злочину мають три аспекти дослідження: криміналістичний, слідознавчий і трасологічний. Криміналістичний аспект орієнтує дослідника на використання всіх слідів-відображень злочину як у неживий, так і у живій природі. Слідознавчий аспект припускає використання всіх фізичних тіл, які перебувають в будь-якому агрегатному стані, тобто сліди-предмети, сліди-відображення, сліди-речовини. Трасологічний аспект досл-

¹Див.: Нобелевские премии 2000 года. Секреты нервных клеток // Наука и жизнь. – 2001. – № 1. – С. 30.

ідження включає тільки ті матеріальні сліди, які відображають ознаки зовнішньої будови слідоутворюючого об'єкта. Тому об'єктами трасологічного дослідження не можуть бути рідкі й газоподібні речовини.

Властивості матеріальних слідів злочину. Будь-який матеріальний слід має властивості інформативності, індивідуальності і стійкості.

Інформативність слідів означає, що слід може містити три види інформації: 1) відображати зовнішню будову слідоутворюючого об'єкта і відповідати на запитання: «Яким є відображуваний об'єкт або його контактуюча частина?»; 2) свідчити про механізм слідоутворення, тобто відповідати на запитання: «Як виник слід?»; 3) інформувати про навички суб'єкта взаємодії, що використовує предмет як засіб, і відповідати на запитання: «Хто діяв і в який спосіб?».

Індивідуальність слідів означає тотожність об'єкта самому собі, свідчить про неповторність сукупності його властивостей і ознак. Об'єкти індивідуального виробництва завжди тотожні самим собі. Предмети масового виготовлення, як правило, подібні (однорідні) – наприклад, гудзики, взуття на литій підшві, цвяхи, скріпки тощо. Такі об'єкти стають індивідуальними лише після їх експлуатації, коли вони набувають експлуатаційних ознак.

Стійкість слідів – це властивість об'єктів певний час зберігати свою зовнішню будову і внутрішню організацію. Період, протягом якого об'єкт зберігає свої ознаки і властивості, що дозволяють ототожнювати його, називається ідентифікаційним періодом. Оскільки всі об'єкти матеріального світу змінюються, стійкість слід розуміти як відносну властивість, а зміни, що сталися, є такими, при яких річ залишається ще сама собою.

11.2. Сліди злочину як джерела криміналістичної інформації

Сліди злочину – результат відображення минулого, поданого в сьогоденні. Це ідеальні і матеріальні відображення, які є джерелами відомостей, інформації для пізнання події злочину.

Поняття інформації все ще залишається проблематичним. Філософи розглядають її як сторону всезагальної властивості – відображення, що надає нові відомості про навколишній світ, одержані в результаті взаємодії з ним. Інформаційний підхід в юридичних науках породив багато нових понять. У криміналістиці нерідко зустрічаються такі поняття інформації: юридична, доказова, оперативна, орієнтуюча, розшукова, процесуальна, криміналістична, профілактична тощо. Подібні сполучення терміна «інформація» з основними поняттями є допустимими, оскільки вони найбільш повно характеризують його як збільшення нових знань про об'єкт. Цей процес подається так: $C > A = CA^1$, тобто суб'єкт C , взаємодіючи з об'єктом A , одержує деякі знання A^1 про об'єкт A . Тому вираз CA^1 є нове для суб'єкта знання про об'єкт.

Інформацію, використовувану при розслідуванні, судовому розгляді кримінальних справ, виконанні покарань і в профілактичній діяльності, доцільно називати *юридичною*. Ця інформація включає відомості як правового, так і неправового характеру, що зумовлюють її види: криміналістична, кримінально-правова, процесуальна і тощо, лише підкреслюють її багатогранність.

Криміналістична інформація – більш вузьке поняття, воно включає відомості про розслідування злочинів. Однак точно обмежити обсяг поняття не можна, тому що

джерелами доказів можуть бути будь-які матеріальні об'єкти, а методи їх дослідження запозичені з різних галузей знань.

Доказова інформація – це відомості, фактичні дані, докази, одержані з установлених законом джерел процесуальними засобами. Звідси випливає, що доказова інформація – процесуальна.

Непроцесуальна інформація – це відомості, причинно пов'язані з доказуванням фактом, але містяться в джерелі, яке називається законом. Така інформація в розслідуванні має орієнтувальний характер, використовується для версіювання і планування. Інформація, одержана непроцесуальними засобами, називається оперативною. Її джерелами можуть бути названі і не названі в законі об'єкти. Оперативна інформація може стати процесуальною, тобто доказовою, лише після введення її в процес доказування з дотриманням норм КПК.

Таким чином, у розслідуванні злочинів використовуються різні види інформації, які утворюють інформаційне поле, інформаційне середовище, з якого слідчий процесуальними засобами формує сукупність доказів, тобто конкретне інформаційне поле, достатнє для пред'явлення обвинувачення і закінчення розслідування.

Сліди злочину – джерела інформації. Всі об'єкти предметного світу є джерелами інформації, оскільки вони володіють властивістю відображення. Вид інформації залежить від ознак і властивостей матеріального носія, що дозволяє класифікувати її джерела за різними підставами, наприклад, філософською, кримінально-процесуальною (доказовою) та криміналістичною. Розглянемо їх.

Філософською підставою для поділу джерел інформації слугують види відображення: психічний і матеріальний. Тому існують два джерела: 1) люди – джерела психічного (ідеального) відображення і 2) джерела матеріального відображення. Ця класифікація є занадто загальною і що разу вимагає розширеного тлумачення. Оскільки тварин, рослини, мікроорганізми не можна віднести до якої-небудь групи, тому було запропоновано поділяти джерела на об'єкти живої і неживої природи. До перших відносять людей, тварин, птахів, риб, комах, мікроорганізми – все, що має біологічне походження, а до других – предмети неорганічного та органічного світу, що втратив функції живого, а також об'єкти синтетичного виробництва.

Кримінально-процесуальна підстава дозволяє поділяти докази на *особистісні і речовинні*.

Особистісні джерела – це люди, які є суб'єктами злочину або мають інформацію, що стосується події злочину (обвинувачений, потерпілий, свідки, експерти та ін.).

Речовинні джерела – речі, предмети, матеріальні відображення, що перебувають у будь-якому агрегатному стані – твердому, сипучому, рідкому, газоподібному – і відповідають вимогам кримінально-процесуального закону. Отже, речові джерела інформації являють собою об'єкти неживої і живої природи, що втратили функції живого (труп, кров, волосся, вироби із біологічної, рослинної і тваринної сировини).

Криміналістичною підставою поділу джерел інформації слугують теорія криміналістичної ідентифікації і поняття криміналістичної тотожності. Будь-який об'єкт, що перебуває в орбіті кримінального судочинства, розглядається в аспекті його рівності, тотожності самому собі, тобто чи є він тим самим, який «був присутній» на місці події чи «брав участь» у вчиненні злочину. Звідси в криміналістиці об'єкти поділяють на слідують утворюючі та слідосприймаючі, ідентифіковані та ідентифікуючі, якими можуть бути люди і речі. Отже, поділ джерел інформації на «люди» і «речі», особистісні і речовинні видається найбільш об'єктивним і доцільним. Вони принципово розрізняються за ме-

ханізмом відображення інформації і формами використання їх у доказуванні. Ці відмінності такі:

а) особистісні джерела – люди, наділені свідомістю і психічним (ідеальним) відображенням, безпосереднім джерелом інформації є слід пам'яті, уявний образ;

б) речовинне джерело – об'єкт неживої природи, який має нижчу, елементарну форму відображення, джерело являє собою матеріальний об'єкт або його відображення, тобто копію слідоутворюючого;

в) відображення особистісного джерела суб'єктивне і завжди бідніше відображуваного (ідентифікованого, слідоутворюючого);

г) матеріальне відображення в зоні контакту відносно адекватне відображуваному об'єкту, є його копією;

г) джерело психічного (ідеального) відображення – слід пам'яті, прихований від стороннього спостерігача, для його розкриття потрібно вільне волевиявлення матеріального носія, тобто людини;

д) матеріальне відображення найчастіше видиме, очевидне і доступне для всебічного дослідження.

Таким чином, особистісні і речові джерела інформації – це люди і речі, які відображають інформацію різними видами, що відрізняються способами її одержання.

Джерела інформації поділяють на прості і складні. Джерело, яке містить інформацію про одне відображення, називається простим. Якщо джерело містить інформацію про два види відображення, його називають складним, або системним. Простим джерелом умовно є люди і речі, тобто всі об'єкти неживої природи, штучного походження і біологічні об'єкти, що втратили життєві функції (труп, частини біоцілого). Складні джерела називають системними, вони одночасно містять інформацію про два види відображення: психічний (ідеальний) і матеріальний. Отже, джерела криміналістичної інформації мають три види: люди, речі та їх системи «люди > речі». Розглянемо їх.

11.3. Характеристика джерел криміналістичної інформації

Люди – це прості *особистісні джерела інформації*. Людина, перебуваючи на верхній стадії розвитку і володіючи мисленням і свідомістю, відображає об'єктивну реальність психічно (ідеально). У кримінальному процесі – це обвинувачений, підозрюваний, потерпілий, свідки–очевидці, що безпосередньо психічно (ідеально) відобразили злочин і зберігають його у вигляді слідів–пам'яті (суб'єктивних образів). Разом з тим люди як матеріальні тіла відображають енергетичний вплив матеріально – на тілі залишаються сліди-зміни живої тканини людини.

Речі – це прості матеріальні об'єкти – *речові джерела* як неживої, так і живої природи, що втратила функцію біологічного життя (трупи). Вони відображають взаємодію шляхом елементарного копіювання або поділу цілого на частині. Тут джерелом є безпосередньо предмет, його частина або елементарні копії його контактуючих частин. Тому речові джерела – це *сліди-предмети, сліди-відображення* і *сліди-речовини*, які у широкому розумінні називають речами. Звичайно матеріальні речі – джерела інформації поділяють на кілька груп.

1. Об'єкти безпосереднього злочинного посягання: речі, цінності, гроші, транспортні засоби, обчислювальна і розмножувальна техніка, тварини, об'єкти рослинного і біологічного походження, тканини і органи людини тощо.

2. Засоби вчинення злочину – знаряддя праці, предмети, зброя, інструменти, фізичні явища, сильнодіючі, наркотичні і радіоактивні речовини.

3. Предмети обстановки місця події – матеріальне середовище (стілець, стіл, будова, обстановка рухома і нерухома тощо).

4. Предмети, залишені злочинцем, учасниками на місці події (шапка, недопалок, сірник і тощо).

5. Речі, що випадково потрапили або умисно залишені на місці події після події злочину.

Складні джерела (системні). Люди і речі є простими джерелами, оскільки кожний по-своєму відображає. Якщо в процесі пізнання в одній пізнавальній процедурі (слідчій дії, оперативному заході) одночасно використовуються два таких джерела, то вони утворюють систему «людина > річ», яка називається змішаним, складним чи системним джерелом інформації.

Складне, або системне, джерело відрізняється від простого тим, що *пізнання матеріального відбувається на основі ідеального і породжує нову інформацію – знання, яких не містили прості джерела*. Наприклад, слід ноги не відображає безпосередньо ріст людини. Фахівець, який володіє науковими знаннями про співвідношення довжини стопи з ростом, оцінює матеріальний слід на основі наукових знань і буде судження про ріст людини, яка залишила слід. Це нова інформація, відсутня в кожному елементі системи окремо.

Механізм одночасного використання складного джерела видається таким. Людина сприймає матеріальне просте джерело і декодує сигнально-знакове відображення: порівнюючи яке зі слідом пам'яті, робить висновок, наприклад, про схожість, тотожність, групову належність або інші властивості досліджуваного явища, об'єкта.

Таким чином, механізм утворення нової інформації, відображуваної складним (системним) джерелом, являє собою складне психічне відображення, коли психічне (ідеальне) проектується на матеріальне, відбувається «накладення» двох відображень (суб'єктивного образу на матеріальний об'єкт), що містяться в простих джерелах.

Складне (системне) джерело – поняття спеціальне, криміналістичне застосування його в доказуванні без додержання процесуальних норм позбавляє одержувану інформацію статусу доказової.

11.4. Класифікація слідів злочину в криміналістиці

Сліди злочину – це результат взаємодії об'єктів живої і неживої природи, що опинилися в сфері злочинної діяльності. Найпростіший акт взаємодії включає два об'єкти: відображуваний (слідоутворюючий) і відображуючий (слідосприймаючий). Під час вчинення злочину об'єкти рухаються, контактують (стикаються) і відображають один одного за рахунок зміни їхніх ознак і властивостей.

У працях зарубіжних і вітчизняних криміналістів з'явилися класифікації трасологічних слідів, тобто слідів у вузькому їх значенні. Так, основоположники трасології І.М.Якимов (1925) і Б.І.Шевченко (1947) розрізняли сліди рук, ніг, зубів, знарядь злочину, транспортних засобів, тварин, пилу, бруду тощо. За механізмом утворення сліди поділяли на статичні і динамічні, об'ємні і поверхневі; локальні і периферичні; пофарбовані і безбарвні; маловидимі і невидимі; точкові і лінійні.

Зараз усі трасологічні сліди прийнято поділяти на три види: сліди-предмети, сліди-відображення і сліди-речовини. Ця класифікація ширша за трасологічну і являє собою неповну слідознавчу.

Сліди-предмети – це всі матеріальні предмети, які мають стійку зовнішню форму, наприклад, недопалок, шапка, носова хустка, ніж, гільза, залишені на місці події, а також частини цілого.

Сліди-відображення – це матеріальні копії слідоутворюючих об'єктів, локальні і периферичні.

Сліди-речовини – частини (об'єми) цілого: сипучої, рідкої, газоподібної речовини, наприклад, пляма крові, частки пилу, бруду, барвника, запахової речовини тощо.

У підручниках нерідко сліди за механізмом їх утворення поділяють на статичні і динамічні. Такий поділ некоректний. Статика – це спокій, а практично всі сліди динамічні. Навіть нерухомий на землі камінь під власною силою ваги рухається вниз і утворює об'ємний слід. Будь-який слід виникає внаслідок руху слідоутворюючого або слідосприймаючого об'єкта.

Зараз у криміналістиці сліди розглядають у вузькому трасологічному розумінні, тому класифікації слідів злочину в їх широкому розумінні не зустрічаються. В останніх підручниках (1990–1994) наведені класифікації (рис. 6), хоча і різні за структурою, однак вони містять переліки традиційних слідів, на які вказував ще Г. Гросс (1892).

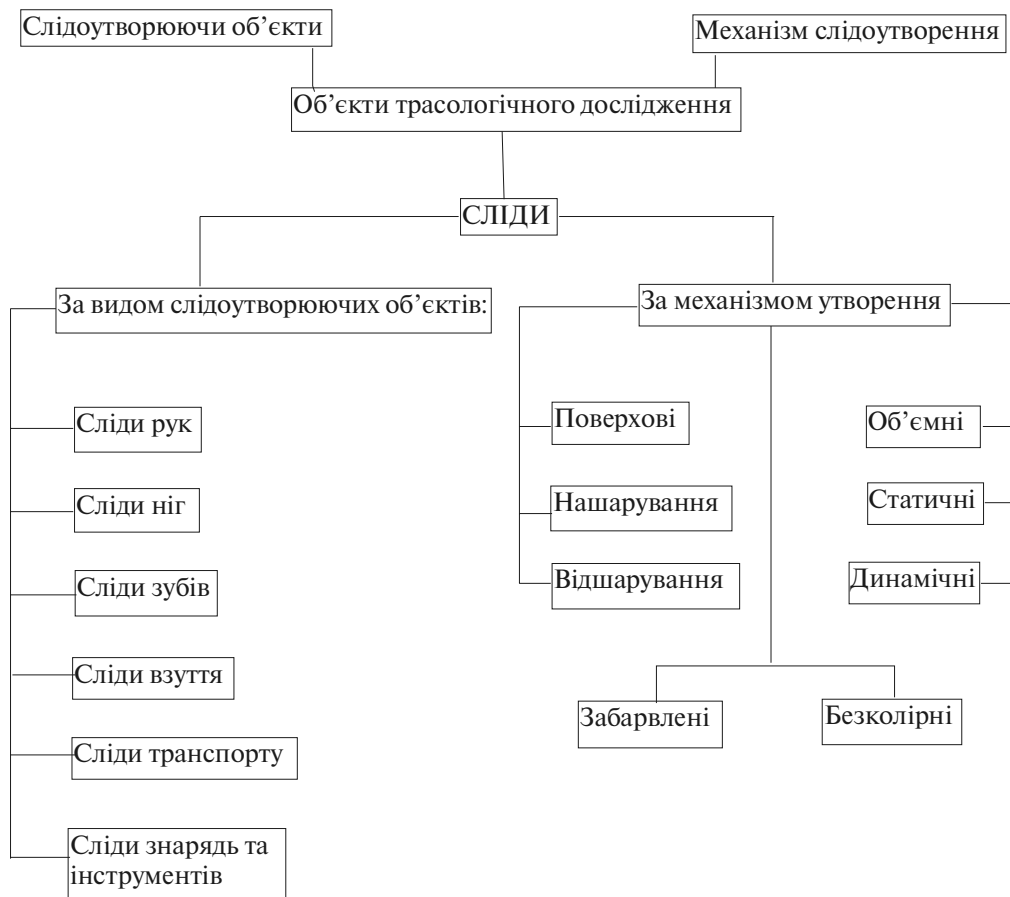

Рис. 6. Класифікація слідів злочину в криміналістиці (за З. Г. Самошиною)

Для наукової класифікації слідів злочину в криміналістиці обрані філософські підстави теорії відображення, насамперед відображуваний і відображуючий об'єкти та відображення, тобто результат відображення і взаємодії. Стає очевидним, що основним класифікаційним елементом є *суб'єкт злочину*, другим будуть *засоби діяльності*, а третім — предмет *безпосередньої діяльності*, тобто матеріальне середовище, в якому вчиняється злочин.

Таким чином, людина в злочинній діяльності залишається головним елементом взаємодії, вона вступає в різні форми зв'язків із суб'єктами злочину і матеріальним середовищем, використовує злочинні «засоби» для досягнення мети. Тому вона є найбільш інформативною постаттю в злочинній діяльності і відображає на місці події найбільшу кількість матеріальних та ідеальних відображень-слідів, що утворюють клас *сліди людини* (рис. 7).

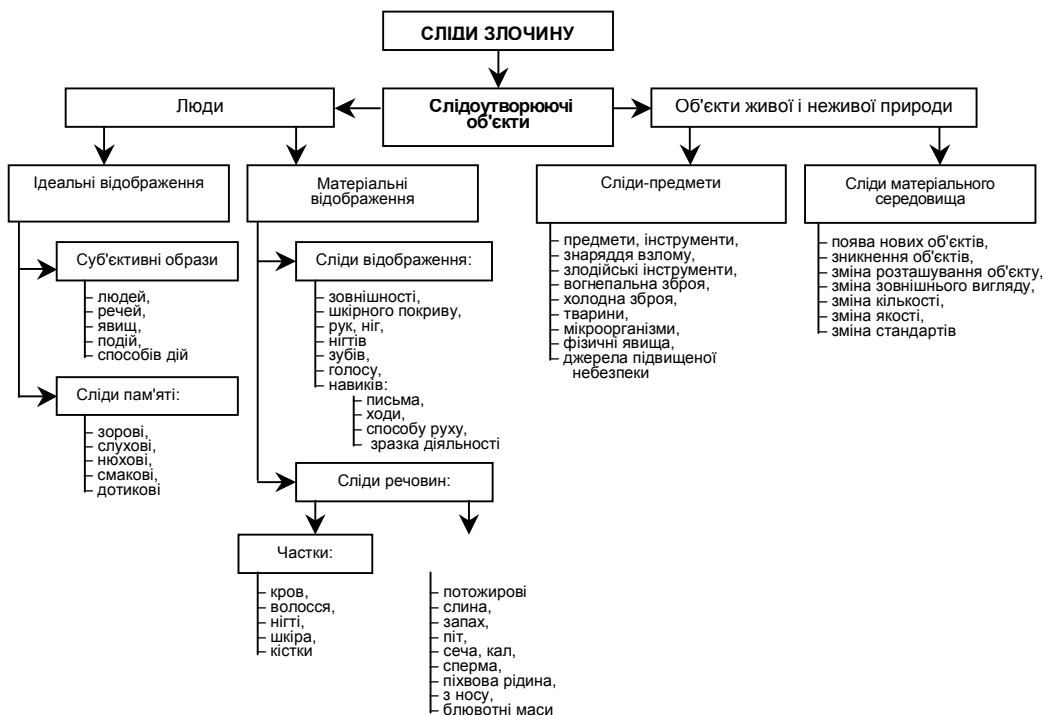

Рис. 7. Сучасна класифікація слідів злочину в криміналістиці (за Салтєвським М. В.)

Другою підставою для класифікації (не менш важливою) обрані засоби вчинення злочину, тобто сукупність предметів, інструментів, приладів, пристосувань, верстатів, машин, мікроорганізмів, *сліди* яких залишаються на місці *події*. Такі сліди утворюють клас *сліди засобів учинення злочину*.

Третьою підставою для класифікації обране матеріальне середовище. Будь-який злочин виникає, розвивається і закінчується в матеріальному середовищі. Тому зміни, що утворюються в матеріальному середовищі як наслідок злочину, містять криміналістичну інформацію і використовуються в розслідуванні як джерела доказів. Отже, сліди злочину поділені на три класи: *сліди людини*, *засобів учинення злочину* і *сліди матеріального середовища*. Розглянемо їх структуру і особливості (рис. 7).

Перший клас – сліди людини найбільш розгалужений. Це зрозуміло, оскільки сліди людини в криміналістиці найбільше розроблені і є найбільш поширеними джерелами доказів. За видом відображення цей клас розділений на сліди психологічного і матеріального відображення, а матеріальні – на сліди-відображення і сліди-речовини. Сліди-відображення названі через слідоутворюючі об'єкти людини як фізичного тіла: зовнішність, тобто форма, розмір; шкірний покрив обличчя, руки, ноги, нігті, зуби, а також сліди-відображення навичок людини як суб'єкта діяльності.

Матеріальні сліди як вид розділені на сліди-відображення і сліди-речовини, тобто на роди, при цьому речовини поділяються на частки і виділення. Частки – це частини людини як фізичного тіла, біологічна тканина – шкіра, волосся, кров, сперма, кістки. Вони відрізняються від виділень, продуктів життєдіяльності організму людини (піт, запах, сеча, кал тощо).

Другий клас – сліди засобів учинення злочину менш великий і розкритий лише перерахуванням видів і родів слідоутворюючих об'єктів.

Третій клас – сліди матеріального середовища в найширшому їх розумінні – це сліди підсумовуючої дії, що являє собою сполучення слідів першого і другого класів. Наприклад, конкретне умисне пошкодження охоронної сигналізації, огорожень небезпечних зон на підприємстві створюють умови для вчинення злочинів. Підсумовуючий слід – це зміна поведінки людини, наприклад, коли вона після вчинення злочину змінює зовнішність, одяг, ховається тощо. Все це сліди в матеріальному середовищі, що несуть криміналістичну інформацію і повинні знайти місце в криміналістичній класифікації слідів злочину.

Таким чином, третій клас поєднує всі матеріальні та ідеальні сліди, які слід розуміти як зміни просторових характеристик об'єктів, їх форми, розміру, розташування, кольоровості, внутрішніх якостей, технологічних процедур, машин, систем, нарешті, поведінки живих об'єктів, насамперед людини.

Розглянута класифікація є найбільш повною. Вона охоплює всі сліди злочину, які досліджує розділ науки криміналістики слідознавство. Разом з тим класифікація відкрита для подальшої систематизації слідів усередині класів, видів і родів.

Глава 12. Теоретичні основи слідоутворення і класифікація слідів у слідознавстві

12.1. Загальні положення про слідоутворення в слідознавстві

Слідоутворення являє собою процес взаємодії двох фізичних тіл чи систем, які обмінюючись енергією, змінюють свої ознаки і властивості, тобто відображають один одного. Взаємодія здійснюється під дією сили, прикладеної до одного чи одночасно до двох об'єктів. Об'єкт, до якого прикладена сила, звичайно називають слідоутворюючим. Він є джерелом руху. Під його впливом другий об'єкт – слідосприймаючий – відображає слідоутворюючий у вигляді сліду. Джерелом слідоутворення можуть бути одночасно обидва об'єкти взаємодії, тоді грань між слідоутворюючим і слідосприймаючим об'єктами практично зникає. Вони взаємно відображають один одного, і кожний з них одночасно є слідоутворюючим і слідосприймаючим.

Сліди злочину – це зміни у фізичних тілах, які відбуваються під час їх взаємодії при різних видах руху: *механічному, фізичному, хімічному, біологічному та психічному*. В криміналістиці за видами руху розрізняють сліди механічні, фізичні, хімічні, біологічні та психічні, останні є слідами пам'яті і поки що не розглядаються в слідознавстві.

Сліди злочину здебільшого утворюються внаслідок контактної взаємодії і розташовані в місці зіткнення об'єктів, *контактними*, або *локальними* (слід пальця, слід розрубу сокирою, слід взуття), а також за межами контактних поверхонь, то він називається *периферичним*. Сліди ділять на контактні і периферійні. Останні можуть бути об'ємними, поверхневими (плоскими), пофарбованими і безбарвними, слідами нашарування і відшарування. Вони утворюються на твердих, пластичних і сипучих об'єктах, наприклад, на зволоженому піску, ґрунті, снігу.

Залишкова та пружна деформація лежить в основі різних видів механізму слідоутворення – формовання, перерозподілу, руйнування, поділу і відділення, структурних змін. Розглянемо їх.

1. Формування – це спресування та інші види злиття розрізаних часток внаслідок механічного контакту. Так утворюються об'ємні сліди на снігу, вологому піску і тому подібних об'єктах у результаті їх спресування та ущільнення, спікання під дією якоїсь сили, енергії (рис. 8–а1).

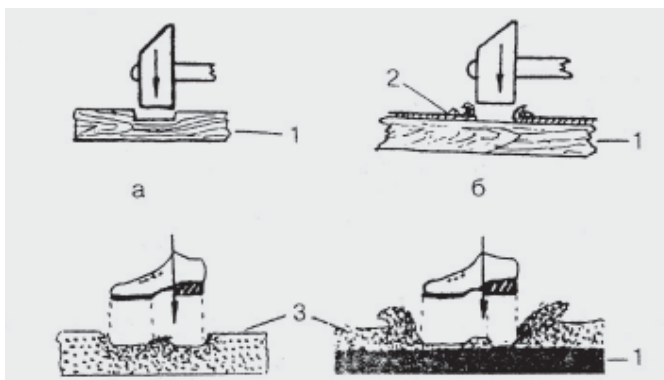
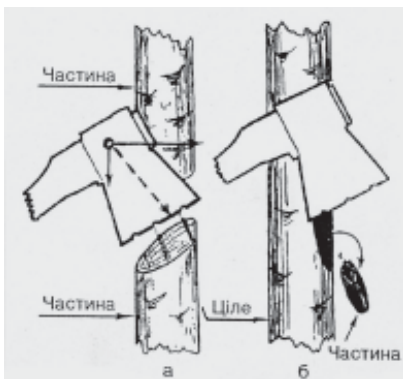

Рис. 8. Механізм утворення слідів тиску: 1 – формуванням (ущільненням); 2 – перерозподілом (витисненням); 1 – на дереві, 2 – у тонкому шарі рідкої, вязкої речовини (бруду, глині); 3 – сипкому матеріалі

2. Перерозподіл – переміщення під дією механічної сили часток сипучої, рідкої, грузлої речовини, що приводить до утворення сліду. Так, при ходьбі по сухому піску, снігу утворення сліду відбувається не внаслідок ущільнення маси слідосприймаючої речовини, а як результат переміщення, перерозподілу, часткового витиснення часток з-під взуття. Шляхом витиснення утворюються сліди в тонких шарах рідин, особливо грузлих, у бруді на асфальті, коли шина витісняє грузлий бруд, залишаючи слід протектора (рис. 8–б2).

3. Руйнування. При взаємодії твердих тіл слідосприймаючий об'єкт нерідко руйнується в місці контакту, оскільки він, як правило, має меншу щільність і міцність. Так виникають сліди-пробоїни в склі, дереві, металі, пошкодження на одязі тощо, ушкодження живих тканин ударно-роздвіблюючими знаряддями, кулями, дробом. Слід утворюється внаслідок унесення матеріалу з зони контакту (рис. 9).

4. Поділ треба відрізнити від руйнування і відділення. Поділ є основою слідоутворення слідів-предметів, поділу цілого на частини (рис. 9). Так утворюються сліди: уламки фарного скла, твердих тіл, розчленованих знаряддями (розрізані, розрубані, розламані предмети), причому предмет, що зазнав поділу, втрачає властивості цілого і утворюються кілька нових об'єктів (рис. 9–а).

5. Відділення не змінює властивостей слідосприймаючого об'єкта, від нього відокремлюється лише незначна частина (стружки, тирса, відщепи). Зазначимо, що об'ємні сліди утворюються формуванням, руйнуванням і поділом, при цьому вони можуть бути одночасно пофарбованими, коли від слідотворюючого об'єкта відокремлюються частки фарбуючої речовини, що знаходяться на його поверхні (рис. 9–б).

Рис. 9. Утворення слідів поділом цілого (а) і відділенням частини від цілого (б)

6. Структурні зміни. У твердих тілах, що мають кристалічну будову, не завжди утворюються видимі сліди-вм'ятини, руйнування чи поділи. Вони виникають на менш міцному об'єкті. Якщо властивості взаємодіючих об'єктів приблизно однакові, то механічна енергія перетворюється на фізичну і здійснює внутрішню роботу – змінює структурну організацію об'єкта в зоні контакту (рис. 10–б). Так утворюються невидимі сліди штампованих зображень, сліди втоми металу в місцях згину, крутіння, нагрівання об'єкта в місці додатку сили, ущільнення річних шарів у дерев'яних предметах (рис. 10–а).

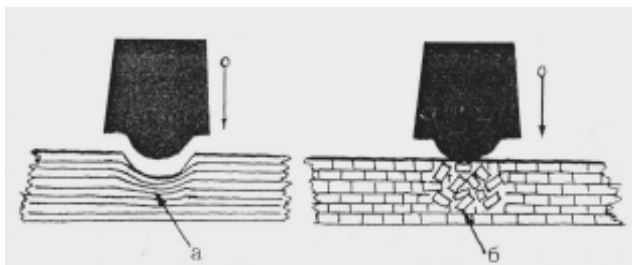

Рис. 10. Схема утворення слідів внаслідок структурних змін: а – ущільненням; б – порушенням кристалічної структури

12.2. Слідоутворення при механічному русі

Механічний рух – просте переміщення тіл у просторі відносно один одного. Це найпоширеніший вид руху, а сліди його найбільш різноманітні за формою і механізмом утворення і нібито лежать на поверхні, оскільки вони в більшості випадків видимі. Це сліди тиску, ковзання, розпилю-тертя, свердління і обертання-гойдання, в основі механізму утворення яких лежать форми механічного руху: прямолінійний, прямолінійно-поступальний, зворотно-поступальний, обертання-гойдання (рис. 11). Розглянемо їх.

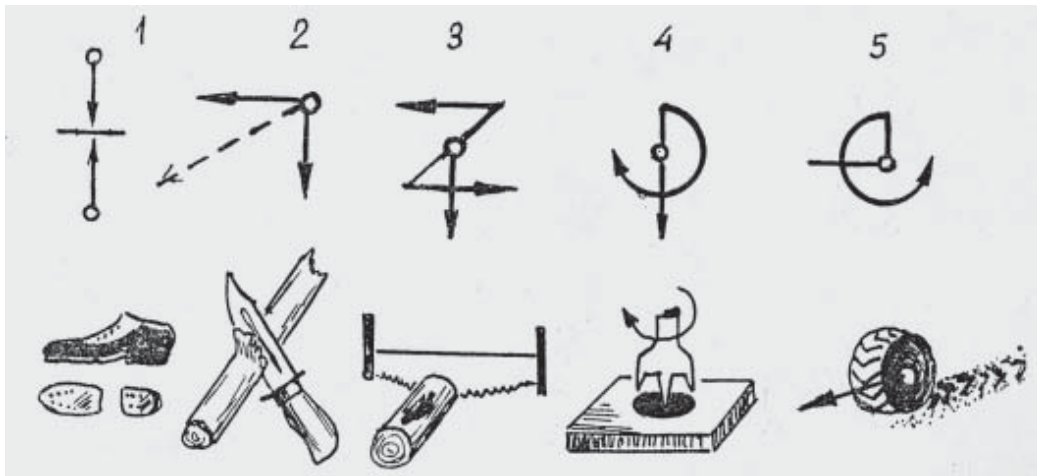

Рис. 11. Види символів для позначення видів механічного прямування при слідоутворенні: 1 – прямолінійне; 2 – прямолінійно-поступальне; 3 – зворотно-поступальне; 4 – обертально-поступальне; 5 – обертання-кочення

1. Прямолінійний рух – це рух взаємодіючих об'єктів або одного з них по одній лінії, тобто перпендикулярно один одному (рис. 11–1). Слідоутворюючий об'єкт – молоток, ломик, бойок у зброї, зуби при надкусі.

Механізм утворення таких слідів однаковий – формовання, руйнування, перерозподіл залежать від фізичних властивостей слідосприймаючого об'єкта (рис. 12).

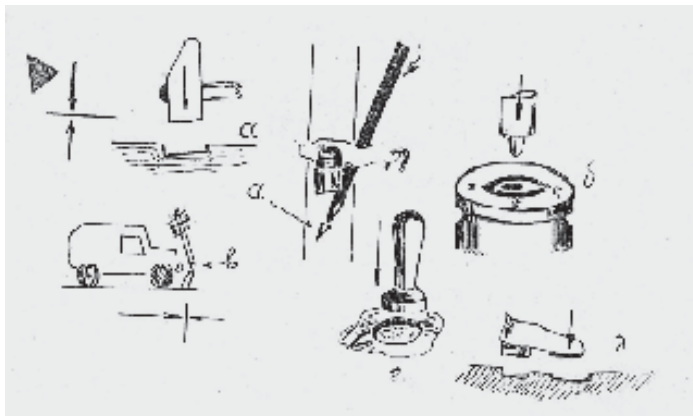

Рис. 12. Механізм утворення слідів при прямолінійно-му русі в різних ситуаціях слідоутворення: а – удар, віджимання; б – удар бойка при пострілі; в – зіткнення з перешкодою, г – нанесення відбитку печатки; д – утворення втиснених слідів взуття

Об'ємний слід конформний слідоутворюючій частині знаряддя, тобто опуклості відповідає вм'ятина, а поглибленню – виступ у сліді, що дозволяє моделювати слідоутворюючу частину знаряддя.

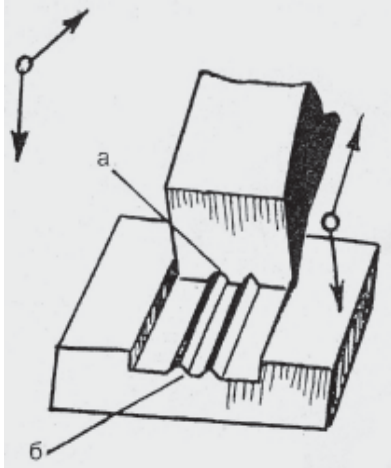

Рис. 13. Механізм утворення слідів ковзання при прямолінійно-поступальному русі: а – слідоутворюючий об'єкт; б – слід ковзання

2. Прямолінійно-поступальний рух. При прямолінійно поступальному русі на слідоутворюючий об'єкт діють дві механічні сили: одна спрямована перпендикулярно, друга – паралельно слідоприймаючому об'єкту. Внаслідок цього слідоутворюючий об'єкт під дією двох сил (рис. 11–1) рухається по результуючій (діагоналі прямокутника), спрямованій під деяким кутом до слідоприймаючої поверхні, і утворює на ній лінійний слід (рис. 11–2) ковзання, відділення, зрушення і формування. Він може бути об'ємним, плоским, пофарбованим, слідом нашарування і відшарування – все визначається фізичними властивостями взаємодіючих об'єктів.

Слід ковзання може бути поверхневим пофарбованим, коли від слідоутворюючого об'єкта відокремлюються частки сторонньої чи власної речовини і утворюють на твердій слідоприймаючій поверхні плоский пофарбований слід. Якщо слідоприймаюча поверхня пластична, то утворюється комбінований слід – одночасно об'ємний і пофарбований.

3. Зворотно-поступальний рух (рис 11–3) характеризується попереминою зміною напрямку горизонтального руху, а під дією вертикально спрямованої сили, прикладеної до слідоутворюючого об'єкта, останній вертикально рухається вниз. Типовим прикладом утворення слідів при зворотно-поступальному русі є сліди розпилу, тертя деталей у машинах і механізмах, що здійснюють такі рухи.

Пилка, попереминою змінюючи напрямок горизонтального руху, під дією сили, вертикально прикладеної до слідоутворюючого об'єкта, розчленовує предмет на частини, на стінках яких утворюються сліди розпилу. Якщо пилка має дві точки прикладання сили (дворучна), то сліди мають специфічну форму (рис. 11–3), що відрізняється від слідів, які залишаються пилкою з однією точкою прикладання сили (одноручна пилка-ножівка) (рис. 14–б).

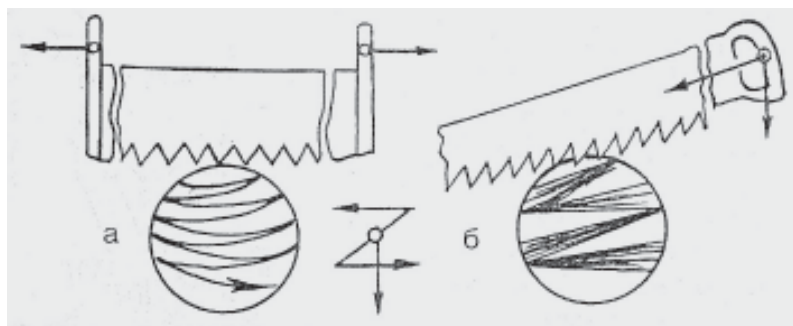

Рис. 14. Механізми утворення слідів розпилу

Механізм утворення слідів розпилу складний. Зуби пилки являють собою систему ріжучих поверхонь, кожна з яких є «лінією», подібною до леза ножа, сокири, стамески і практично утворює сліди ковзання. Але оскільки в слідоутворенні бере участь велика кількість різців (зубів), що діють послідовно, кожен попередній слід знищується наступним або видозмінює його. Крім того, пилка третяся площинами об бокові стінки слідів і згладжує їх. Сліди розпилу дотепер є єдиними, за якими рідко вдається ідентифікувати пилку.

Механізм утворення слідів тертя майже аналогічний попередньому, однак відрізняється тим, що тут слідоутворююча поверхня не «лінія», а площина. Площинний слід хоча і видозмінюється під дією зміни напрямку руху, але внаслідок фіксованого напрямку руху слідоутворюючого і слідоприймаючого об'єктів сліди тертя в деяких випадках можуть використовуватися для ідентифікації.

4. Обертально-поступальний рух характеризується тим, що слідоутворюючий об'єкт обертається навколо своєї осі й одночасно рухається вниз (рис. 12–4), утворюючи слід за рахунок деформації: формування, руйнування, відділення. Типовим рухом даного виду є свердління, механізм утворення слідів при цьому такий.

Свердло має бокові (вертикальні) і горизонтальні різці (рис. 15, б, в). При обертанні свердла направляючий гвинт рухає свердло вниз, бокові різці в цей час підрізають матеріал, а горизонтальні відокремлюють частину від цілого – знімають стружку. Оскільки контактна частина горизонтальних різців – «лінія», на стружці виникають сліди ковзання концентричної форми. Вони залишаються і на дні сліду, якщо отвір не наскрізний. Вертикальні різці практично не залишають придатних для ідентифікації слідів. На місці події треба вилучати насамперед, стружку і предмети з недосвердленими слідами. Такі сліди придатні для ототожнення свердла (рис. 15–в)

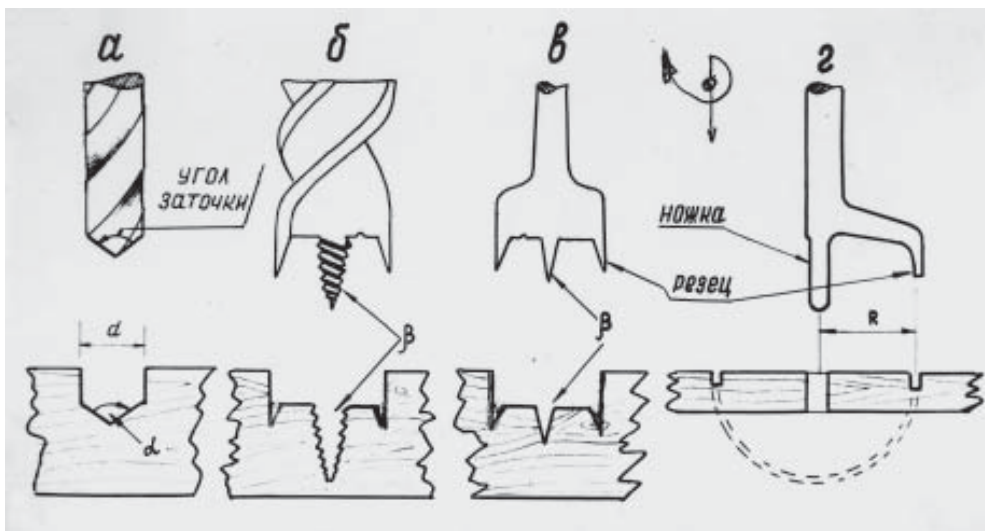

Рис. 15. Схематичний вигляд інструментів свердління: а – свердло для металу; б, в – свердла для деревини; г – свердло «балерина» для металу, деревини, скла. Знизу: профіль сліду свердління, що утворюються

5. Обертання-гойдання. Сутність руху обертання-гойдання полягає в тому, що слідоутворюючий об'єкт (колесо, предмет), обертаючись, переміщується по слідосприймаючій поверхні й утворює на ній протяжний слід. При цьому на слідоутворюючий об'єкт діють дві сили: одна створює обертання, а друга – тиск за рахунок власної маси слідоутворюючого предмета. Тому навантажений транспорт залишає більш глибокі і чіткі сліди, ніж порожня машина. Сліди виникають внаслідок деформації, вони можуть бути об'ємними, поверхневими, пофарбованими і навіть невидимими.

Таким чином, при механічній взаємодії залежно від видів руху утворюються сліди: тиску, ковзання, розпилу і обертання-гойдання.

12.3. Слідоутворення при фізичному русі

Фізичний рух пов'язаний з прихованими внутрішніми змінами на молекулярному або атомарному рівні будови об'єктів. Цим він відрізняється від механічного руху як простого переміщення, зміни проходження тіл у просторі. Сліди фізичного руху (взаємодії) являють собою внутрішні структурні чи енергетичні зміни у фізичному тілі. Вони розташовані в місці контактуючих поверхонь, а іноді поширюються на все тіло. Наприклад, слід статичної електрики знаходиться в точці контакту, а магнітний слід може розосереджуватися по всій масі об'єкта.

Сліди фізичного руху утворюються при контактній і безконтактній взаємодії. Так, при зіткненні твердих тіл у місці контакту виникають сліди механічного руху (залишкової деформації), але, крім того, в точках дотику тіл відбуваються фізичні зміни внутрішньої структури, якостей і властивостей об'єктів, наприклад, порушується кристалічна структура, змінюються пружність, твердість, електричний опір, відбувається нагрівання тощо. Усе це фізичні невидимі сліди, вони можуть бути виявлені і зафіксовані сучасними технічними засобами.

При безконтактній – енергетичній – взаємодії, наприклад електричній, магнітній, променевої, радіаційній, також утворюються сліди у взаємодіючих об'єктах, наприклад, електричних, телефонних, комп'ютерних мережах – сліди наведеного індуктивного струму; в комп'ютерах з'являються сліди електричних і електромагнітних перешкод (від ліній електропередач, високочастотних пристроїв). При радіаційному випромінюванні предмети стають радіоактивними. Зазначені сліди енергетичної взаємодії – нові утворення в криміналістиці і вимагають серйозного дослідження. Незважаючи на це, вони вже зараз застосовуються в слідчій практиці (радіаційні мітки, магнітний запис сигналів тощо).

Таким чином, сліди фізичної взаємодії-руху – це невидимі зміни в матеріальних тілах органічного і неорганічного походження, що поділяються на два види: 1) сліди структурних змін; 2) сліди енергетичних змін, які у свою чергу можна класифікувати.

Розрізняють такі сліди структурних змін: власне структурні, якісні та термічні.

Власне структурний слід – це зміна внутрішньої структури, наслідком якої є втрата або поява деяких нових властивостей предмета. Так, перебудова в кристалічній структурі змінює властивості електропровідності, хімічної активності, пружності, що використовується в судовій експертизі при відновленні вилучених штампованих зображень на металах, пластмасі, гумі, дереві.

Слід якісної зміни являє собою різновид структурного і відрізняється тим, що з'являється чи змінюється не тільки нова властивість, а й якість об'єкта. Так, при електродії

відбувається перехід однієї речовини в іншу або в інший стан, наприклад, у місці контакту виникає оплавлення, з'являється окис металу.

Термічний слід — це результат фізичної взаємодії об'єктів. Суть його полягає в зміні швидкості молекулярного руху. Теплові сліди на деяких об'єктах зберігаються певний час, наприклад, сліди ніг, ложе трупа на землі, дерев'яній підлозі, постільній білизні тощо. Тепловізори дозволяють фіксувати теплові сліди і використовувати їх у слідчій практиці [табл. 3].

Сліди енергетичних змін можуть бути електричного (електростатичного), магнітного і радіаційного походження.

Електричний слід — це поява в об'єкті стороннього електричного струму, що викликає перешкоди у вимірювальних пристроях, комп'ютерах, точних системах зв'язку. Слід динамічний і спостерігається тільки в процесі роботи системи, коли його можна визначити, виміряти і зафіксувати як слід у криміналістичному аспекті. Причинами появи слідів електричного походження можуть слугувати лінії електропередач, магнітні поля, джерела, що генерують струм, тощо.

Електростатичний слід являє собою заряд, розташований на діелектрику. Відомо, якщо потерти скляну паличку вовняною тканиною, то на паличці і тканині з'являться електричні заряди, які зберігаються певний час. Подібне явище можна спостерігати і на місці події, коли при русі злочинця у взутті по килимовій доріжці в місцях її контакту з підлогою взуття відбувається електризація: на взутті з'являється заряд одного знака, а на ворсинках килимової доріжки — протилежного. Такий слід іноді можна знайти порошком діелектрика, наприклад, полістиролу, плексигласу.

Магнітні сліди — утворення магнітних міток (полів) на слідосприймаючому об'єкті. Типовим магнітним слідом є аналоговий, або цифровий, запис звуку чи відеосигналу на магнітному носії (плівці, мікросхемі, диску, дискеті). Для виявлення і дослідження магнітних слідів є спеціальна апаратура, наприклад магнітомікроскоп, який дозволяє бачити слід [табл. 5, 23, 31].

Радіаційний слід утворюється при контактній або безконтактній взаємодії джерела радіації із слідосприймаючим об'єктом, який стає радіоактивним весь чи в місці контакту. Слід невидимий, і виявити його можна спеціальними приладами. На цьому принципі заснований оперативний метод спостереження за рухом розроблюваного об'єкта. На поверхню об'єкта наносять безпечну радіоактивну мітку, а потім за допомогою радіометра спостерігають за її переміщенням разом з об'єктом.

Сліди променевої зміни (дій) зустрічаються в слідчій практиці рідко. Вони утворюються під впливом променевої енергії, наприклад сонячної, рентгенівської, ультрафіолетової. Якщо на аркуш паперу покласти який-небудь непрозорий предмет і залишити його на сонці чи опромінювати ультрафіолетовими, рентгенівськими променями, то через якийсь час поверхня паперу за межами ділянки контакту з предметом, що лежить на ній, придбає інший колір, «вигорить», і в такий спосіб виникне периферичний слід. Такі сліди нерідко зустрічаються на відкритому місці події, наприклад на місці виявлення трупа, коли він тривалий час піддавався дії сонячної радіації.

12.4. Слідоутворення при хімічному і біологічному русі

Механізм утворення слідів хімічної взаємодії дуже складний і пов'язаний із внутрішніми змінами на молекулярному й атомарному рівнях. Хімічна взаємодія закінчується

не тільки зміною контактуючих об'єктів, а й утворенням нової речовини, що відрізняється від слідоутворюючої і слідосприймаючої. Наприклад, при згорянні речовини в повітрі утворюється кіптява, газоподібна речовина — запах, які дозволяють визначити вид порошу. Сліди хімічного впливу утворюються внаслідок різних реакцій — окислення, відновлення, розкладання, заміщення. Найпоширеніша серед них реакція окислення, тобто горіння, у результаті якого виникають сліди окіпчування, оплавлення, обвуглення, спопеління. Вони часто зустрічаються в слідчій практиці. Розглянемо механізм їх утворення.

Окіпчування утворюється внаслідок конденсації на предметах продуктів горіння. Периферичні сліди, що виникають при цьому відображають загальну форму контактуючої поверхні об'єкта, наприклад позу трупа на місці пожежі.

Оплавлення з'являється на металах, склі і деяких інших об'єктах у місцях контакту при коротких замиканнях електричного струму, ударах блискавки і тому подібних впливах високих температур. Слід оплавлення являє собою, як правило, нову речовину, не схожу на взаємодіючі об'єкти.

Обвуглення — це слід горіння, хімічної реакції окислення слідоутворюючого об'єкта киснем повітря. За величиною обвуглення визначають вогнище пожежі, оскільки в міру наближення до нього збільшується величина обвуглення і вигорання предметів, обвуглення починає переходити в спопеління.

Спопелінням називають перетворення взаємодіючих об'єктів на золу, попіл. Сліди золи і попелу дозволяють вирішувати багато питань, пов'язаних з розслідуванням пожеж, катастроф, нещасних випадків на виробництві, екологічних злочинів тощо.

Біологічний рух (взаємодія), як і хімічний, пов'язаний з внутрішніми змінами в об'єктах біологічного походження. Сліди виникають внаслідок появи, розвитку і припинення (відмирання) фізіологічних процесів у живих організмах та їх тканинах. Значну роль відіграють при цьому різні мікроорганізми, що беруть участь у слідоутворенні своєю життєдіяльністю: появою, розвитком і відмиранням. За циклами розвитку мікроорганізмів удається встановити час подій, виникнення фактів.

Безпосередній механізм утворення слідів біологічного походження складний і розглядається в спеціальних галузях знань. Найвідоміші види біологічної взаємодії, внаслідок яких утворюються сліди, відомі в криміналістиці, — це порушення фізіологічних процесів у живій матерії (тканині), що приводить до утворення слідів: синців, гематом, трупних плям, гнильних змін тощо. Наприклад, сліди синців, трупних плям, різних саден часто зустрічаються в слідчій практиці, однак у трасологічному плані вони малоінформативні і використовуються в сукупності з іншими слідами.

РОЗДІЛ IV. СЛІДИ ЛЮДИНИ

Глава 13. Сліди – ознаки зовнішньої будови людини та їх використання в розслідуванні злочинів (габітологія)

13.1. Ознаки зовнішності людини і механізм їх відображення при вчиненні злочину

У механізмі злочину люди є основними джерелами криміналістичної інформації. Людина як суб'єкт взаємодії і слідоутворення становить один з багатопланових об'єктів живої природи. Складна і багатогранна її роль у структурі злочинної діяльності.

Перебуваючи на вищому шаблі розвитку і організації матерії, людина має найбільшу кількість властивостей і ознак, що дозволяє відрізнити її від об'єктів живої і неживої природи, виділяти та ототожнювати. Тому необхідно розглядати ознаки і властивості людини як об'єкта, що має біологічну сутність, і як матеріального утворення, що має фізичне начало.

До останнього часу в криміналістиці при дослідженні слідів людини звертали увагу на відображення ознак зовнішньої анатомічної будови тіла і його частин: рук, ніг, зубів, сліди яких утворюються внаслідок механічної взаємодії. Таке вузьке уявлення про людину як слідоутворюючий об'єкт не відображає всіх її біологічних і соціальних властивостей для ототожнення особи. Отже, на місці події суб'єкти злочину – люди залишають сліди і властивості: фізичні, біологічні та соціальні.

Фізичні властивості характеризують будову тіла як будь-якого матеріального утворення. Кожне матеріальне тіло займає певний простір, тому воно «виділяється з іншого світу за допомогою більш-менш виразної просторової межі» (О.І.Уемов, 1963). Зовнішня будова людини – це просторові ознаки: форма, розмір і відносне розташування їх один щодо одного дозволяють виділяти та індивідуалізувати суб'єкт.

Разом з тим не слід забувати, що людина – це особистість, яка проявляє себе в суспільній, економічній, духовній та іншій діяльності як громадянин України. Тому необхідно, щоб усі засоби і методи одержання інформації про людину і від людини відповідали принципам гуманності, а діяльність осіб, що займаються збиранням доказів, повинна носити законний характер.

Фізичні властивості людини поділяють на два види:

а) **зовнішні, або анатомічні**, що характеризують будову тіла і його частин, зокрема корпусу, голови, обличчя, рук, ніг, зубів, шкірних покривів, долонних поверхоень рук, підшовів ніг. Саме ці ознаки людини найчастіше використовуються для її розшуку і ототожнення. На їх основі побудовані дактилоскопічна і портретно-криміналістична експертиза, криміналістичні обліки, інформаційно-довідкові системи;

б) **внутрішні, або структурні**, що характеризують внутрішню будову тканин, органів, різних виділень людського організму в процесі його життєдіяльності. На ос-

нові властивостей внутрішньої будови встановлюють групову належність крові, відокремлених часток тканини (нігті, волосся), різних виділень (сперма, піт, сеча).

Таким чином, зовнішня і внутрішня організація тіла людини як відображаючого об'єкта є джерелом інформації про ознаки зовнішньої будови і його внутрішні властивостей. При механічній взаємодії людини з матеріальним середовищем відбувається елементарне відображення, тобто копіювання зовнішніх контурів одного об'єкта або його частин на іншому, наприклад, утворення слідів рук, ніг, губ, зубів та інших частин тіла людини.

Біологічні властивості відображають функціональну діяльність людини. Вони характеризують її як живу біологічну систему, що діє в соціальному середовищі. Звідси людина виділяє себе із середовища подібних трьома біологічними властивостями: *динамікою, голосом і мовою*.

Динамічні властивості – це рухові навички, вони відображаються в процесі руху джерела як матеріально, так і ідеально (сліди ходи, особливості почерку, голосу, манери поведінки, жестикуляції і т. под.). Такі джерела є речовинними, але вони відрізняються від слідів крові, волосся, часток тканин, що відокремилися від людини і втратили біологічну сутність. Тому відокремлені частки тіла людини доцільніше відносити до слідів-предметів, слідів-речовин органічного походження. В них відсутні динамічні властивості.

Голос як властивість людини є джерелом звукових слідів, сприймаючи які, люди спілкуються і розпізнають один одного. Інформація, відображена в звуковому сліді, відрізняється достатньою стабільністю фізичних параметрів, що дозволяє формувати індивідуальні комплекси ознак та ідентифікувати людину за голосом і звуковою мовою.

Мова слугує засобом спілкування людини, головною її властивістю, реальним життям особи в її постійному спілкуванні. Мова – джерело інформації широкого плану. В криміналістичному аспекті людина розглядається як об'єкт розшуку і отождоження, таким вона виступає при розслідуванні злочинів. Звідси досліджуються не всі види інформації, яка відображає мову, а тільки усна і письмова.

Соціальні властивості характеризують людину як особистість на рівні індивідуальної і суспільної свідомості, її ставлення до закону, суспільства, моральних і етичних цінностей. У літературі особистісні властивості класифікують за різними підставами. Очевидно, що всі соціальні властивості можна об'єднати в п'ять груп: 1) персонографічні; 2) психофізіологічні і психологічні; 3) світоглядні; 4) виробничо-ділові; 5) морально-побутові. Розглянемо їх.

Персонографічні властивості характеризують людину як суспільну істоту, що має прізвище, ім'я, по батькові, стать, час народження, місце проживання, національність, мову тощо. Ці настановчі дані можуть бути змінені і перекручені умисне. Разом з тим вони лежать в основі деяких криміналістичних обліків охорони суб'єктів кримінального процесу, низки обліків: алфавітного, безвісти зниклих, дактилоскопічного.

Психофізіологічні і психологічні властивості відображають стан людини: пригніченість, веселість, збудженість, пригніченість; характеризують тип нервової діяльності: сангвінік жвавий, рухливий, емоційний, чуйний; холерик – бурхливий, рвійний, гарячий, різкий; флегматик – спокійний, млявий, повільний, стійкий; меланхолік – смутний, понурений, нерішучий, боязкий. Сюди ж треба відносити і фізичні недоліки: глухоту, сліпоту, недоумство, різні каліцтва.

Світоглядні властивості – духовне та ідейне обличчя людини: ідейність, безідейність, принциповість, безпринципність, нігілізм, вірність, зрадництво, патріотизм, націоналізм, шовінізм, правовий нігілізм.

Виробничо-ділові властивості характеризують ставлення людини до праці – колективні, індивідуальні. До них належать працьовитість, ощадливість, марнотратство, безгосподарність, жадібність, корисливість тощо.

Морально-побутові властивості характеризують людину в побуті, сім'ї, малому колективі. Це гуманізм, нелюдськість, жорстокість, увічливість, черствість, совісність, облудність, нахабність, брутальність, скромність, шляхетність, зарозумілість, сором'язливість (сім'янин, бобир, п'яниця, розпусник, сексуально небезпечний тип).

Таким чином, інформаційні властивості людини фізичного, біологічного і соціального плану в сукупності дозволяють виділяти людину із середовища їй подібних, проводити її розшук і ототожнення в кримінальному судочинстві.

У процесі діяльності всі три види властивостей відображаються матеріально і суб'єктивно і стають джерелами інформації, яка називається **особистісною**. Залежно від виду властивостей треба розрізняти і види інформації.

Оскільки фізичні властивості характеризують людину як фізичне тіло, його зовнішню і внутрішню будову, інформацію про такі властивості допустимо називати **структурною**, тому що вона визначає структурну організацію.

Біологічні властивості відображають функціональну діяльність людини, тому інформацію про них слід називати функціональною.

Соціальні властивості характеризують людину як особистість на рівні індивідуальної і суспільної свідомості. Така інформація називається соціальною, або особистісною.

13.2. Поняття про ознаки і властивості зовнішності людини

У криміналістиці і слідчій практиці нерідко поняття ознаки визначають через властивість, і навпаки – властивість інтерпретують як ознаку. Таке тлумачення визначень є справедливим узагалі, але воно вимагає уточнення для окремих теорій науки криміналістики, які оперують поняттями «ознака» і «властивість».

Ознака – це бік предмета, те, чим він відрізняється від йому подібних (О.І.Уємов, 1963). Ознака – це межа якості об'єкта, його форма, розмір і відносне положення частин цілого, за допомогою яких можна «визначити чи описати об'єкт» (М.І.Кондаков, 1966). Ознака – це зовнішній вигляд, вона очевидна і доступна для безпосереднього сприйняття. Звідси зовнішні властивості об'єктів у криміналістиці доцільно називати ознаками.

Властивість – це в основному внутрішній бік об'єкта, його якість, укладена в зовнішніх межах будь-якого тіла. Найчастіше властивість неочевидна, оскільки це внутрішня якість об'єкта – твердість, радіоактивність, пружність, теплопровідність тощо. Тому внутрішні властивості нерідко називають структурними. Спостерігач пізнає їх опосередковано, оскільки вони проявляються в русі, у процесі взаємодії предметів. Таким чином, властивості відрізняються від ознак як у логічному, так і криміналістичному розумінні. Тому надалі зовнішні властивості фізичних тіл будемо називати *ознаками*, а внутрішні – *властивостями*.

Отже, ознаки і властивості притаманні будь-якому матеріальному об'єкту. Люди і речі (предмети) являють собою матеріальні утворення, кожне з них займає певний об'єм матеріальної субстанції, обмеженої простором – такі границі утворюють зовнішню «оболонку»,

або зовнішність (лат. *habitus*). Зовнішність є очевидною, вона лежить на поверхні і виділяє предмет у просторі. Тому відмінні риси зовнішності — це *зовнішні ознаки*, або *ознаки зовнішності*. Будь-які об'єкти матеріальної живої і неживої природи характеризуються зовнішніми ознаками і внутрішніми властивостями.

Зовнішність (вигляд) людини — це фізичний бік, ознаки якого здавна використовуються для розшуку і ототожнення людей, кримінальної реєстрації злочинців, у судовій експертизі тощо. Для цих цілей вони класифіковані, а їх назви уніфіковані міжнародними стандартами, що дозволяє використовувати їх у боротьбі зі злочинністю на міжнародному рівні, через Інтерпол.

Зовнішні ознаки поділяють на анатомічні (власне зовнішні) і внутрішні — структурні, які називаються властивостями.

Анатомічні ознаки — це вроджені особливості форми, розміру і розташування (локалізації) окремих частин тіла людини, що дозволяють виділяти її як звичайне фізичне тіло. Фігура, ріст, постава; форма обличчя, спинки носа, розмір чола, рота, будова шкіри на пальцях рук і підшвах ніг — усе це зовнішні ознаки людини. Вони відображають зовнішній бік анатомічної будови на відміну від її внутрішніх властивостей, що характеризують якісно-кількісну структуру тканин на молекулярно-клітинному і генетичному рівнях¹.

Криміналістичне вчення про зовнішні (фізичні) ознаки людини і використання їх для ототожнення людини останнім часом одержало назву криміналістичної габітології (лат. *habitus* — зовнішність, *logos* — вчення). Габітологія вивчає зовнішні ознаки людини, закономірності зміни їх у часі, способи і засоби фіксації і використання з метою розшуку і ототожнення людини. Тому некоректно до ознак зовнішності відносити елементи ходи, голос, навички — це біологічні властивості людини, внутрішні особливості, що виявляються ззовні лише при діяльності (русі, певній роботі) суб'єкта.

Крім поняття «криміналістична габітологія» (М.В.Салтевський, 1987), у криміналістиці зустрічаються й інші назви: «габітоскопія» (Г.Л.Грановський, 1970), «криміналістичне вчення про прикмети людини» (Ю.А.Пересункін, 1978), «ідентифікація людини за ознаками зовнішності» (І.Ф.Пантелєєв, 1988), «судова габітологія» (Ф.П.Сова, 1978), «дослідження зовнішньої будови об'єкта» (І.Кертис, 1986).

Серед ознак зовнішності в криміналістиці слід розрізняти власні ознаки не тільки будови тіла людини, а й окремих його частин: шкірних візерунків на пальцях рук і ніг, будови зубів, шкіряного покриву обличчя, зокрема шкіри губ, щік, чола, кінчика носа, вушної раковини. Кожна група об'єктів дослідження утворює підрозділи габітології; наприклад, папілярні візерунки рук і ніг вивчає *дактилоскопія* (від грец. *daktylos* — палець, *skopeo* — дивлюся). Вивчення ознак будови зубного апарата як розділу габітології допустимо за аналогією називати *дентоскопією* (від лат. *dento* — зуби), або криміналістична дентологія; а вчення про шкірні покриви відкритої частини обличчя — криміналістичною

¹ У 1985 р. англійський учений А. Дреффріс запропонував метод ідентифікації людини за невеликими частками тканини, яка містить хоча б один ген. Метод був названий «ДНК-дактилоскопія», оскільки дослідження проводиться на рівні молекули ДНК. Метод освоєний в Україні, однак він ще перебуває в стадії вдосконалення і практичної перевірки. Слід зазначити, це не метод ідентифікації в криміналістичному розумінні, а встановлення лише загального джерела походження, бо порівнювані «сателіти» молекули ДНК завжди залишаються самостійними об'єктами, тотожними кожен самому собі. Крім того, автор методу допускав збіг результатів дослідження (один випадок на 100 млрд).

дермоскопією (від лат. *derma* – шкіра). Таким чином, криміналістична габітоскопія як розділ науки криміналістики повинна включати: 1) власне габітологію – вчення про зовнішність; 2) дактилоскопію; 3) дентоскопію та 4) криміналістичну дермоскопію обличчя.

13.3. Класифікація і методика опису ознак зовнішності людини

Зовнішні обриси людини мають різноманітну форму, розміри, положення їх стосовно один одного та інші елементи зовнішності. Використання ознак зовнішності в кримінальному судочинстві вимагає їх класифікації, введення єдиної термінології. Це завдання уперше виконав французький учений А.Бертільон (1853–1914), котрий зробив спеціальну термінологію для позначення ознак зовнішності і систему їх опису, яку назвав *словесним портретом*.

А. Бертільон запропонував описувати анатомічні ознаки, що характеризують зовнішню будову тіла, а також його фізіологічну діяльність. При цьому першу групу ознак назвав анатомічними, а другу – функціональними. Ця класифікація дотепер змінилася незначно. Однак у навчальній літературі ще нема єдиної класифікації ознак зовнішності. Нерідко кількість ознак зменшують, або збільшують у словесному портреті, що не сприяє практиці розшуку і ототожнення людини за її ознаками зовнішності (мал. 16).

Рис. 16. Пізнавальний (сигналетичний) знімок, використовуваний для опису зовнішніх ознак людини (словесного портрета)

Опис ознак зовнішності відповідно до словесного портрета проводиться згори вниз, починаючи з характеристики загальнофізичних і демографічних даних, таких як стать, вік, тип раси, фігура в цілому. Однак найбільш докладному опису підлягають анатомічні ознаки, що утворюють власне словесний портрет.

При цьому кожна ознака характеризується більш детально, відзначається її будова, наприклад, при описі носа розрізняють будову перенісся, спинки, кінчика, основу носа і його крила, а в будові вухної раковини – форму мочки, завитка, козелка і протикозелка. Такі ознаки іноді називають детальними.

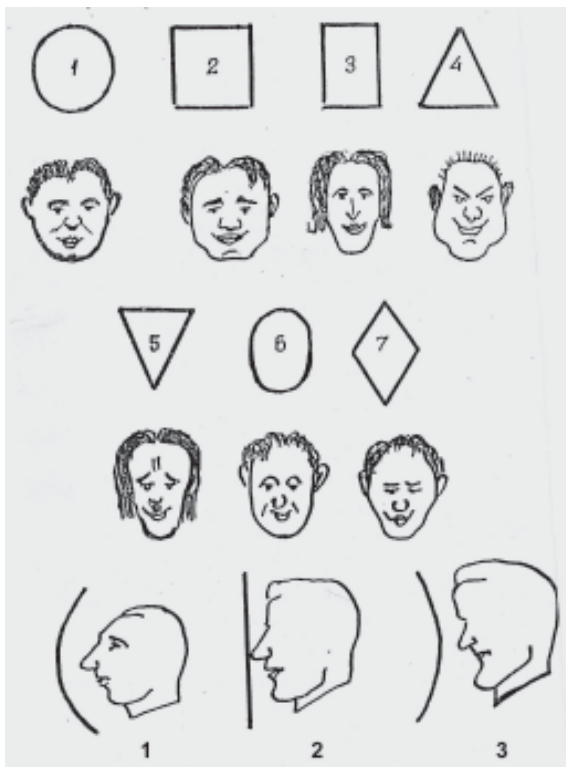
Окрему групу анатомічних зовнішніх ознак складають помітні ознаки й особливі прикмети. Як перші, так і другі рідко зустрічаються і виділяються серед інших ознак. Вони можуть бути уродженими або придбаними протягом життя. До уроджених належать різні анатомічні аномалії: горб, заяча губа, пальці, що зрослися, родимі плями тощо. Відмінність помітних ознак від особливих прикмет полягає в тому, що перші знаходяться на відкритих частинах тіла і з першого погляду надають в очі як щось незвичайне, наприклад, на маленькому обличчі неприродно великий ніс, загальна відстовбурченість вух (вуха стирчать як «репродуктори»).

Особливі прикмети – це різновид помітних ознак, що не завжди видимі, оскільки, як правило, знаходяться на закритих одягом частинах тіла (родимі плями, бородавки, шрами тощо). Помітні ознаки найбільш наочні, однак вони частіше можуть виявитися схожими в багатьох осіб, наприклад, руде волосся, великий ніс, товсті губи тощо.

Прикмета – це відмітна ознака, навіть за однією можна розшукати й ідентифікувати людину. Мати впізнала труп як свою загиблу доньку. Оскільки труп сильно розклався, то слідчий засумнівався у вірогідності впізнання і запропонував матері назвати якінебудь особливі прикмети. Вона загадала, що ще в дитинстві в доньки з правого боку в тім'яній ділянці голови був шрам, завданий склом, що випало з вікна. Рубець згодом заріс волоссям. Який же був подив присутніх при впізнанні, коли саме з правого боку в тім'яній ділянці голови був виявлений шрам. Ця особлива прикмета стала відносно стійкою ознакою, яка підтверджувала вірогідність впізнання матері.

Ознака зовнішності являє собою матеріальну структуру, що характеризується формою, величиною (розміром), положенням і кольором.

Форма ознаки зовнішності визначається візуально в двох положеннях – фас і профіль (рис. 17) шляхом порівняння з відомими геометричними фігурами: коло, овал, квадрат, прямокутник, трикутник. У профіль визначають контур ознаки, порівнюючи його з формою ліній: пряма, хвиляста, опукла, увігнута, кутаста. Так, загальна форма обличчя може бути круглою, трикутною, овальною, квадратною (рис. 18), а в профіль – опукла, пряма, увігнута (рис. 17).

*Рис. 17. Види форм обличчя в фас:
1 – кругле; 2 – квадратне; 3 – прямокутне; 4 – трикутне; 5 – трикутне, повернене основою вниз; 6 – овальне; 7 – ромбоподібне.*

*Види форми обличчя в профіль:
1 – опукле; 2 – пряме; 3 – увігнуте*

Рис. 18. Основні ознаки частини обличчя в профіль:
a – лобна; *б* – носова; *в* – ротова; 1, 4 – контрольні точки;
 2 – спинка носа; 3 – крило;
 5 – основа носа; *б* – кінчик носа;
 7 – губи; 8 – підборіддя

Величина (розмір) ознаки зовнішності – це кількісна характеристика, виражена не в абсолютних величинах (*м, см, мм*), а у відносних порівняно з ознакою, що знаходиться поруч. Тому величину носа не вимірюють масштабною лінійкою, а порівнюють з іншими частинами обличчя, попередньо розділивши його на три рівні частини (рис. 20): лобову, носову і ротову. Якщо лобова частина більша двох інших, то чоло вважається високим, а якщо менша – то низьким, а за умови приблизної рівності трьох частин – середнім.

Для визначення величини ознаки існують три системи градації розміру: 1) тричленна, 2) п'ятичленна і 3) семичленна.

Тричленна градація використовує всього три терміни: *малий, середній, великий*.

П'ятичленна градація оперує п'ятьма термінами: *дуже малий, дуже великий, малий, середній, великий* (наприклад, зріст *дуже великий, середній, дуже малий*).

Усемичленній градації додано ще два терміни: *нижче середнього і вище за середнє*. Семичленний опис ознак є більш точним, однак на практиці застосовується рідко, головним чином у портретно-криміналістичній експертизі ідентифікації особи за фотознімками.

Положення ознаки – це її розташування в просторі щодо вертикального або горизонтального напрямку. Положення ознаки може бути прямим, виступаючим, скошеним, відстовбурченим, горизонтальним, піднятим тощо. Так, вуха відстовбурчені, основа носа піднята, підборіддя виступаюче, чоло скошене усередину тощо.

Колір ознаки – це спектральна характеристика її поверхні. Ніс червоний, родима пляма темна, з рідкою пористою волосся. Ознаки зовнішності, які становлять сукупність однакових елементів, описуються кількістю однорідних елементів – брови густі, волосся рідке тощо.

Наведені вище системи опису ознак зовнішності науково обґрунтовані і придатні для практичного використання. Однак для розшуку семичленна система занадто громіздка. Тому зараз для побудови криміналістичних обліків, інформаційно-пошукових систем автоматизованих банків даних розробляються самостійні системи опису ознак зовнішності, вводяться додаткові терміни, наприклад, при характеристиці кольору називається не тільки реальний колір, а й будова шкіри (обличчя чисте, вкрите ластовинням, зморшкувате, прищувате тощо.)

В органах внутрішніх справ зосереджені криміналістичні й оперативні обліки, автоматизовані банки даних, інформаційно-пошукові системи. Для збирання інформації є спеціальні картки, в яких запропонована прийнята органом система опису ознак зовнішності.

Всі ознаки зовнішності розбиті на три групи: 1) загальнофізичні і демографічні (прізвище, ім'я, рік народження, національність, місце роботи тощо.); 2) дані про злочин, злочинця і злочинну діяльність (судимості, виконання покарання, прізвиська, по-

становка на облік та ін.); 3) зовнішні ознаки (загальна будова, обличчя, волосся, чоло, брови, очі, ніс, шрами, татування тощо.).

Подібну систему не можна визнати бездоганною, оскільки друга група – це, по суті, демографічні (соціальні) дані так само, як функціональні ознаки – уподобання, інтереси, навички, у даній класифікації віднесені до зовнішніх ознак. Нижче наводиться система опису ознак зовнішності, використовувана для збирання інформації і формування банків даних в органах внутрішніх справ України.

СТАТЬ – чол., жін.

ЗРІСТ – дуже високий (вище 185 см), високий (176–185 см), вищий за середній (171–175 см), середній (168–170 см), нижче середнього (до 165 см), низький (156–160 см).

СТАТУРА – гладка, повна, сухорлява, середня.

ПОСТАВА (фігура) – струнка, сутула, кремезна, горбата.

ПЛЕЧІ – положення широке, нормальне, вузьке, підняте, горизонтальне, опущене, нерівне.

РОЗМІР НІГ – 44, 43, 42, 41, 40, 39, 38, 37, 36, до 35.

ОБЛИЧЧЯ: *форма* – трикутне, ромбоподібне, прямокутне, овальне, кругле;

тип – монгольський, середньоазіатський, кавказький, європейський;

колір – біле, синювате, смагляве, червоне, жовте, бліде, темне,

особливості – чисте, ластовиння, зморшкувате, прищувате, з віспинами, родимі плями, борода, вуси, бакенбарди.

ВОЛОССЯ: *форма* – кучеряве, хвилясте, пряме, густе, рідке;

колір – темне, руде, світле, із сивиною;

облиціння – загальне, маківки, тім'яне, лобове, залисина;

особливості – довге волосся, фарбоване, коса.

ЧОЛО: *форма* – опукле, пряме, скошене;

висота – низьке, середнє, високе;

особливості – великі лобові бугри, надбрівні дуги.

БРОВИ: *форма* – прямі, дугоподібні, звивисті;

висота – високі, середні, низькі;

особливості – дуже широкі, щетинисті, зрослі, дуже довгі.

ОЧІ: *форма* – великі, середні, малі;

колір – чорні, зелені, блакитні, сірі;

особливості – більмо, косоокість, відсутність ока, червоні, сльозаві, глибокосидячі, примружені, окуляри, протез, витрішкуваті.

НІС: *розмір* – великий, середній, малий;

форма спинки – опукла, з горбочком, пряма, хвиляста, увігнута;

основа – піднята, опущена, горизонтальна, широка;

особливості – червоний, скривлений, сплюснутий, горбистий, із прожилками.

ВУХА: *розмір* – великі, середні, малі;

форма – круглі, овальні, прямокутні, трикутні;

особливості – асиметричні, волосся у вухах, відстовбуреність (загальна, нижня, верхня).

РОТ: *розмір* – великий, середній, малий;

кути рота – підняті, опущені, горизонтальні;

особливості – запалий, напіввідкритий, при посмішці видні ясна.

ГУБИ: *розмір* – товсті, тонкі, нормальні;

особливості – розсічені, виступаючі (обидві, верхня, нижня).

ЗУБИ: *розмір* – дрібні, середні, великі;
особливості – жовтого металу, білого металу, почорніли, рідкі, гнилі, жовті, протез, відсутні.

ПІДБОРІДДЯ: *профіль* – виступаючий, вертикальний, скошений;

у фас – вузький, широкий, гострий, квадратний;

особливості – роздвоєний, з бородавкою, з ямкою.

ШРАМИ: на обличчі, на правій руці, лівій руці, грудях, животі, спині, нозі, шії.

ОПІКИ: на обличчі, правій руці, лівій руці, грудях, животі, спині, шії, нозі (описується точне розташування).

ТАТУЮВАННЯ: *розташування* – на якій частині тіла (правій руці, лівій руці, грудях, животі, спині, нозі (правій, лівій), на інших частинах тіла);

зміст – текст, дати, букви;

морська тематика – якір, корабель, маяк;

авіаційна – літак, парашут, емблема та ін.;

релігійна – хрест, храм;

інші рисунки – серце, ніж, браслет, сонце, квіти, жінки (описується зміст рисунка).

НАХИЛИ: алкоголік, наркоман, педераст, садист, жінка легкої поведінки, курець.

ПРОЯВЛЯЄ ІНТЕРЕС: до спорту, полювання, музики, колекціонування, релігії, радіоаматорства, фотографії, азартних ігор.

ВОЛОДІЄ НАВИЧКАМИ: водіння транспорту (автомобіль, трактор, літак, мотоцикл, моторний човен), володіє бойовою зброєю, прийомами карате.

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОЗНАКИ: жестикулює, ходить швидко, перевальцем, кульгає, за допомогою ціпка;

голос – дзвінкий, хриплий, глухий, гугнявий;

мова – швидка, повільна, коротка, шепелявить, заїкається, виразна, невиразна, володіє іноземною мовою, жаргоном.

ЗАХВОРЮВАННЯ: туберкульоз, венеричне захворювання, психічне захворювання, шизофренія, недорозвинений, психопат.

13.4. Джерела інформації про зовнішній вигляд людини

У соціальній діяльності, в тому числі й злочинній, людина є взаємодіючим об'єктом, який відображає свою зовнішню будову і внутрішню фізіологічну сутність у вигляді ідеальних і матеріальних слідів.

Матеріальні відображення – це копії зовнішніх ознак, що утворюються внаслідок контактної взаємодії й елементарного відображення.

Ідеальні сліди відображення – це уявні образи, сліди пам'яті, що виникають у свідомості людини після сприйняття ознаки. Отже, джерелами матеріальних слідів є люди і речі (предмети), а джерелами ідеальних – тільки люди. Оскільки в слідоутворенні при відображенні ознак беруть участь тільки два об'єкти – слідоутворюючий і слідоприймаючий, то можливі такі матеріальні джерела – системи:

людина - людина

людина - предмет

предмет - предмет

(знак - позначає відображення і взаємодію).

Перша взаємодіюча система людина - людина – найпоширеніше джерело криміналістичної інформації, оскільки люди – найбільш часті суб'єкти не тільки злочинів

проти особи, а й багатьох інших. Люди відображають один одного і стають джерелами фактичних даних, у тому числі й про зовнішність людини. Взаємодіюча система людина - людина є активною; крім психічного відображення, паралельно може відбуватися елементарне відображення-створення матеріальних слідів. Злочинець і потерпілий є джерелами як ідеальних, так і матеріальних відображень, тоді як свідок найчастіше слугує джерелом ідеальних відображень. Ідеальними відображеннями є сліди пам'яті, а матеріальними – сліди-предмети, сліди-відображення і сліди-речовини.

Друга взаємодіюча система людина - предмет є менш активною, але досить поширеною в механізмі вчинення злочину. В ній активним елементом виступає людина, яка відображає взаємодіючий об'єкт як ідеально, так і матеріально. Потерпілий запам'ятав ніж, яким погрожував злочинець, – це слід пам'яті; на одязі і тілі потерпілого є ушкодження, завдані ножом злочинця, – це сліди матеріальні.

«Предмет» у розглядуваній системі відображає зовнішність людини тільки елементарно, як фізичне тіло. Тому на предметах матеріальної обстановки треба шукати сліди рук, ніг, зубів, крові, волосся, запаху, часток тканин і виділень організму людини.

Третя взаємодіюча система предмет - предмет є типовою для механізму слідоутворення в трасології і слідознавстві. Система інертна і нетипова для відображення ознак зовнішності. Вона виступає як джерело лише у разі взаємодії трупа або його частин з матеріальними об'єктами, наприклад, вологим ґрунтом, сипучими тілами. Відтак можуть виникати матеріальні сліди, що відображають зовнішні ознаки людини. Так, ложе трупа відображає приблизний зріст, статуру, анатомічні аномалії, наприклад, відсутність руки, ноги. У виняткових випадках можуть відобразитися й окремі зовнішні ознаки обличчя, рук і підшовів ніг, посмертна маска обличчя.

Розглянуті джерела інформації про зовнішні ознаки людини являють собою сліди безпосередньої взаємодії. Разом з тим вони можуть виникати і при опосередкованій взаємодії в ході використання технічних засобів, наприклад, фотографії, відеозапису, кінозйомки, малювання і письма. Звідси ознаки зовнішності людини можуть знаходитися у фото-кіно-відеодокументах, письмових і графічних матеріалах, наприклад, у криміналістичних обліках, автоматизованих банках даних, спортивних, лікувальних, військових і особистих справах відділів кадрів, архівах тощо.

Ознаки зовнішності мають два рівні: анатомічний і структурний. Перший відображає фізичну будову, а другий – внутрішню сутність біологічного об'єкта. Оскільки кожен вид інформації може відобразитися матеріально, то джерела інформації доцільно розділити на: 1) джерела, що відображають фізичну (зовнішню) структуру, і 2) джерела, що відображають внутрішню структуру і біологічну сутність людини (рис. 17).

13.5. Збирання і використання джерел інформації зовнішності людини для її розшуку і ідентифікації

Криміналістичне дослідження зовнішніх ознак та їх джерел провадиться з метою розшуку без вісті зниклих осіб, злочинців, що ховаються, встановлення особи невпізнаних трупів, ідентифікації людини, створення автоматизованих банків даних, організації оперативних і криміналістичних обліків.

Матеріальні джерела (рис. 21), що цілісно відображають зовнішній вигляд людини чи окремі його частини, зустрічаються рідко з ряду причин. У практиці відомий

випадок, коли переслідуваний злочинець стрибнув з балкона другого поверху, під час приземлення він упав обличчям у ґрунт свіжоскопаної клумби. При огляді місця події на клумбі був виявлений об'ємний слід обличчя з чітким відображенням його елементів. За виготовленим гіпсовим зліпком була проведена портретно-криміналістична експертиза.

Рис. 19. Джерела інформації про зовнішність людини

Сліди зовнішніх ознак нерідко бувають невидимими або малопомітними. Це сліди не тільки рук, шкірного покриву особи на полірованих предметах, а й загальної будови тіла. Так, якщо труп лежав на підлозі, в постелі, а потім був перенесений, то на підлозі, постільній білизні утворюється невидимий слід-ложе трупа, що відображає деякі загальні ознаки зовнішності. Для виявлення таких слідів застосовують люмінесцентні, термографічні методи, або метод люмінолу. Попередньо готується водний розчин люмінолу (0,1 м і 5 м кальцинованої соди на 5 л). Потім у розчин додають 10 мол 3 % -ного розчину перекису водню. Перед початком пошуку слідів, наприклад, ложа трупа, слідів рук, босих ніг, кімнату необхідно затемнити. Розчин люмінолу наносять на предмети розпиленням (пульверизатор, пиросос, насос для обприскування садових

дерев). Біологічна речовина слідів вступає в хімічну реакцію, і внаслідок хемілюмінесценції виникає яскраве світіння, добре видиме в затемненому приміщенні, його можна фотографувати. Так можна виявити малопомітні сліди закривавлених рук на предметах, яких торкався злочинець, і в такий спосіб відновити маршрут його руху на місці події. Сліди крові будуть помітні навіть у раковині, цебрі з водою, де милися руки, вигрібній ямі, куди зливалася вода зі слідами крові.

Найчастіше як матеріальні джерела інформації про зовнішність людини використовуються фотознімки, кінострічки, відеограми, а також кісткові рештки. За фотознімком слідчий може сам скласти словесний портрет-орієнтовку для розшуку, заповнити картку обліку або зробити запит в АІС, що містить облік осіб за ознаками зовнішності.

Останки тіла людини як матеріальні сліди несуть інформацію про зовнішній вигляд людини, її біологічну сутність. Для одержання такої інформації призначаються судово-медична і портретно-криміналістична експертизи.

За збереженням черепом за допомогою методу С.О.Бурова (1957) можна ідентифікувати особу, якщо є прижиттєвий фотознімок, а за методом М.М.Герасимова (1955) виготовити скульптурний портрет і використовувати його для розшуку зниклого.

Найпоширенішими джерелами інформації про зовнішність людини є люди (злочинець, потерпілий, свідок-очевидець), ідеальні відображення яких зафіксовані в процесуальних і непроцесуальних документах (кримінальних справах, особистих справах, медичних картках, спортивних і військових документах), картках криміналістичних обліків, АІС, АБД, документах різного довідкового обліку. В таких джерелах містяться демографічні дані, а також відображаються деякі ознаки зовнішності (зріст, вага, група крові).

У криміналістиці відомі такі способи відтворення і закріплення ідеальних слідів пам'яті в документах як процесуальних, так і непроцесуальних: а) опис, б) малювання, в) композиція за допомогою фотознімків, г) композиція за допомогою підсумовування рисунків, г) композиція комп'ютерною технікою. Це технічні прийоми матеріалізації слідів пам'яті. Особливістю вилучення інформації із особистісного джерела є добровільне волевиявлення розкрити суб'єктивний образ ззовні. Тут недопустимі технічні засоби або тактичні прийоми, пов'язані з насильством або катуванням людини.

Опис. Являє собою фіксацію результатів вербального спілкування слідчого з джерелом інформації про ознаки словесного портрета, що зберігається в його пам'яті. Слідчий пропонує суб'єкту добровільно розповісти про прикмети і особливості людини, яку він спостерігав і запам'ятав. Для опису ознак зовнішності необхідно дотримуватися наведеної раніше стандартної термінології словесного портрета. Якщо джерело називає ознаки неправильно (зуби як «кремлівська стіна», обстрижений під «горщик»), то слід назвати ознаки правильно, а в деяких випадках показати суб'єкту зразок з реєстру «Типи і елементи зовнішності». Останні корисно використовувати як асоціюючі зразки для відновлення забутого.

Малювання — це графічне відтворення суб'єктивного образу, що зберігається в пам'яті джерела. Малювання як спосіб матеріалізації сліду пам'яті є тактичним прийомом, використовуваним у слідчих діях для одержання інформації від людей. Тут можливі дві ситуації: 1) графічне відтворення-малювання безпосередньо джерелом і 2) графічне відтворення-малювання фахівцем зі слів джерела.

Малювання є безпосередньо джерелом — явище рідкісне і можливе, якщо останнє має навички малювання і може відтворити уявний образ людини, яка раніше спостерігалася. Безпосереднє малювання суб'єктивного образу джерелом провадиться в ході допиту. Слідчий спочатку детально з'ясовує психічний стан особи, умови і обстановку сприйняття; з'ясовує, які елементи зовнішності джерело запам'ятало точно, а які викликають ускладнення при відповіді на запитання, яка їх форма, розташування. При цьому можна використовувати рисунки з посібників по ознаках зовнішності. Потім джерелу пропонується намалювати портрет. За недостатніх художніх даних можна обмежитися зображенням хоча б контура в профіль. Можливе графічне зображення окремо помітних ознак, татуювань, шрамів; знарядь та інструментів тощо.

Малювання фахівцем зі слів джерела — як спосіб відтворення і матеріального закріплення ідеального відображення виникло у середині XIX ст. Спосіб реалізує слідчий у ході допиту джерела (потерпілого, свідка-очевидця) або опитування при проведенні оперативно-розшукових заходів. Тактика виготовлення мальованого портрета фахівцем така. Допитуючи свідка, слідчий спочатку з'ясовує обставини і умови сприйняття, переконується, що джерело згодне добровільно розкрити свій слід пам'яті і розповісти про суб'єктивний образ людини, яку свідок спостерігав. Потім йому пропонується докладно розповісти про ознаки зовнішності, що запам'яталися, при цьому їх можна показати на зразках фотознімків або відшукати в альбомі зовнішніх ознак особи. Фахівець у цей час звичайно перебуває в сусідній кімнаті з відчиненими дверима або в кабінеті за ширмою. Він чує допитуваного, але не бачить його, і зі слів останнього малює відтворений джерелом суб'єктивний образ. Отже, образ реального об'єкта (людини) при малюванні фахівцем двічі піддається суб'єктивній трансформації: один раз — джерелом, другий раз — фахівцем. Тому мальовані портрети називають **суб'єктивними**. Зображення таких портретів схоже з реальним виглядом розшукуваної людини.

У процесі виготовлення мальованого портрета можливо його виправлення. Для цього після закінчення роботи допитуваному показують портрет і з'ясовують, які ознаки передані з перекрученням, що треба було б домалювати.

Фахівець вносить відповідні зміни. При цьому слід мати на увазі, що іноді внесені зміни не тільки не поліпшували ступінь схожості з оригіналом, а й, навпаки, зменшували її. Це необхідно пам'ятати при складанні мальованого портрета зі слів кількох джерел. Тут з кожним джерелом рекомендується розмовляти окремо і з'ясувати, як воно сприйняло, чи правильно називає ознаки. Фахівець малює індивідуальний ескіз, який оцінюється джерелом. Потім на основі ескізів кількох джерел фахівець малює остаточний портрет, який пред'являється джерелам для оцінки його схожості з реальним образом.

Методика колективного складання мальованого портрета. Влітку 1960 р. у міліцію і прокуратуру м. Харкова надійшли заяви про те, що невідомий чоловік у темних місцях зустрічав жінок і погрожуючи ножом, примушував їх вступати у статевий зв'язок у неприродній формі. Було вчинено 9 згвалтувань, а злочинець не був знайдений. Розшук ускладнювався вельми малою інформацією у потерпілих, вони тільки чули злочинця, а його обличчя майже не бачили. Тому при допитах і розмовах відомості про злочинця збирали по крихтах. Для розшуку було складено колективний мальований портрет злочинця зі слів потерпілих. Їх допитували по черзі, а художник, який перебував за завісою малював окремі елементи, а потім виготовив підсу-

мований портрет, який показували потерпілим. Останній портрет, більше схожий на злочинця, був розмножений і використаний як орієнтировка для розшуку. Незабаром за портретом злочинця на танцях впізнала дружинниця і він був затриманий¹ (рис. 20).

Рис. 20. Намальований суб'єктивний портрет, складений зі слів декількох свідків-очевидців (а); затриманий злочинець (б)

Композиція за допомогою фотознімків являє собою таку процедуру. В ході допиту перед джерелом поміщають серію звичайних фотознімків і пропонують відібрати з них ті, на котрих якась ознака зовнішності схожа на ту, що запам'яталася.

Композиція за допомогою підсумовування малюнків – найбільш ефективний спосіб відтворення і закріплення ідеальних відображень.

Суб'єкт (свідок—очевидець, потерпілий, підозрюваний злочинець) в ході допиту вибирає з мальованих елементів зовнішності ті, які він запам'ятав як схожі, а фахівець з них конструює портрет.

За даною методикою сконструйовано спеціальні прилади, наприклад, «Ідентифікаційний комплект рисунків» ІКР-2 (СРСР), удосконалений «ІКР-Портрет» (Росія), «Поліпроектор» (Японія), «Мімік» (США). Деякі з них збереглися і використовуються на практиці.

У Києві невідомий злочинець убив охоронця ТЕЦ, заволодів його карабіном, з якого застрелив водія таксі і важко ранив пасажирку. На захопленому таксі злочинець попрямував в місто, де убив співробітника ДАІ, який намагався його зупинити. Все це трапилося о другій годині ночі. Очевидцем того, як злочинець стріляв у співробітника ДАІ, був військовослужбовець, який проїздив повз місце злочину. Через тиждень після вчинення злочину свідка було встановлено. На допиті він показав, що бачив злочинця в профіль і запам'ятав товсті губи, які сильно виступали, ніс середній, чорне волосся, що заросло, а на голові – маленьку кепку.

На «ІКР-Портрет» було складено фотробот, причому оператор особливо підкреслив помітну ознаку – товсті губи, які сильно виступають. Незабаром злочинець був упізнаний і затриманий (рис. 21).

¹ Див.: Дорофеев Р.В., Друян З.И., Салтевский М.В. Розыск преступника по портрету, нарисованому со слов потерпевших // Следственная практика. М., 1963. Вып. 63. С. 130 – 132.

Рис. 21. Фоторобот злочинця, що розшукується, домальований оператором (Г. Мамедов, УВС м. Києва), і затриманий злочинець

Слід наголосити, що фоторобот, в якому правильно виділена помітна ознака, звичайно при впізнанні спрацьовує як малюнок-шарж, коли ми впізнаємо людину навіть за одним штрихом на малюнку-шаржі.

Проте у XXI столітті – столітті інформатики і електронних технологій – композиційні пристрої минулого поступово замінюються новими автоматичними електронно-обчислювальними технологіями.

Нині нескладну операцію композиції суб'єктивного портрета зі слів свідків виконують на комп'ютері способом комп'ютерної графіки. Для цього розроблені спеціальні програми, що діють у діалоговому, чи інтерактивному режимі, одну з яких створено в лабораторіях науково-дослідного

Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України спільно з кафедрою криміналістики національної юридичної академії.

Програма «РАПС-ОБРАЗ» (розшукова автоматизована інформаційно-пошукова система «ОБРАЗ») побудована на базі фотознімків фактичної криміналістичної картотеки з використанням „вирізання” для композиції фоторобота не тільки зображення-форму і розмір, ознаки, а й „площу” - частину фотознімка, де він розташований. Тому складені фотороботи-портрети вірізняються „фотографічністю” зображення і більшою схожістю з реальним розшукуваним злочинцем (рис 22).

Рис. 22. Суб'єктивні портрети, складені з допомогою комп'ютерної графіки за програмою «РАПС-портрет» (розробка НДІВПЗ АПрН України)

13.6. Особливості методики ідентифікації людини за ознаками зовнішності

Для ідентифікації необхідні два види слідів-відображень ознак зовнішності: а) ідеальні та б) матеріальні. За ідеальними слідами ототожнення здійснює джерело в ході слідчої дії – пред'явлення для впізнання людей, а за матеріальними слідами – фахівець у ході проведення судової експертизи. В першому разі ототожнення здійснюється за уявним образом (слідом пам'яті), який зберігається у джерела, а в другому – за матеріальними відображеннями ознак зовнішності: фотознімками, відеограмами, кінострічками, зліпками, рентгенограмами. Це об'єкти ідентифікаційної портретно-криміналістичної експертизи, яка вирішує такі основні завдання: 1. Чи відображена на представлених фотознімках та сама особа? 2. Чи немає на груповому фотознімку особи, фотознімок якої подано на дослідження? 3. Чи не зображений на фотознімку труп гр. Козлова? 4. Чи не належать кісткові останки черепа людині, фотознімок якої подано на дослідження?

На портретно-криміналістичну експертизу подаються матеріали із зображенням особи в різних положеннях, бажано у тих самих ракурсах. Кіно-, відеоматеріали, рентгенограми подають в оригіналах, кісткові останки (череп, кісти) повинні бути очищені від м'яких тканин.

Ідентифікаційна експертиза можлива тоді, коли зображення особи одержані об'єктивними засобами запам'ятовування, заснованими на законах геометричної оптики. Будь-яка копія повинна бути подібна до оригіналу й ізоморфна йому, тобто кожен об'єкт системи можна розглядати як «модель». Звідси різні геометричні побудови, застосовувані в експертизі, можуть відрізнитися лише розміром, але не ознаками.

Об'єктами ідентифікаційної експертизи не можуть бути портрети – твори мистецтва і малюнки, виготовлені художниками, а також усі композиційні портрети. Разом з тим суб'єктивні зображення, а також кісткові останки іноді можуть бути об'єктами неідентифікаційних досліджень. Так, за збереженим черепом методом пластичної реконструкції відновлюють прижиттєвий вигляд людини, якій належав збережений череп. Методики М.М.Герасимова (1955), Д.Л.Джегоряна (1977), Ю.Дубягіна (1985) дозволяють досить точно відтворити зовнішній вигляд людини за черепом. М.М.Герасимову, наприклад, вдалося відновити зовнішній вигляд історичних осіб Івана Грозного, Тамерлана та ін. Такі скульптурні портрети нерідко використовуються в слідчій практиці. Однак вони залишаються суб'єктивними творами художника. За ними можуть бути зроблені ідентифікаційні експертизи – для цього на портретно-криміналістичну експертизу надсилають прижиттєвий знімок зниклого і фотознімок скульптурного портрета, виготовленого фахівцем.

Методика ідентифікаційного дослідження фотозображень зводиться до такого. На початку дослідження серед зразків відбирають такі фотознімки, на яких особа відображена в однаковому чи близькому до досліджуваного ракурсі. Потім знімки приводять до одного масштабу, для чого використовують константні, антропометричні точки голови. Одержані одномасштабні знімки наклеюють на таблиці й описують кожен знімок за системою словесного портрета. Однакові ознаки за формою, розміром і розташуванням відзначають стрілками. Для визначення співвідношення ознак останні з'єднують прямими лініями, одержані геометричні фігури порівнюють. Ознаки, що розрізняються, звичайно на фотознімках розмічають іншим кольором. Після цього оцінюють су-

купність ознак, що збігаються, і ознак, що розрізняються, пояснюють причину появи останніх, а сукупність ознак, що збігаються, оцінюється як неповторна.

М.С.Полевий (1988) для порівняльного дослідження фотознімків за ознаками зовнішності розробив графічний ідентифікаційний алгоритм (ГІА), який являє собою певний порядок графічних побудов на основі системи константних точок особи.

Глава 14. Сліди рук і ніг (дактилоскопія)

14.1. Будова шкірного покриву долонних поверхонь рук і підшов ніг

Шкіра людини складається з двох шарів: зовнішнього, який називається епідермісом, і більш глибокого – дерми (власне шкіри). Будова шкіри на різних ділянках тіла людини неоднакова: на обличчі вона має форму зірочок, на долонних поверхнях і підшвах ніг – паралельних валиків, а на іншій поверхні тіла шкіра відрізняється сітчастою будовою (рис. 23).

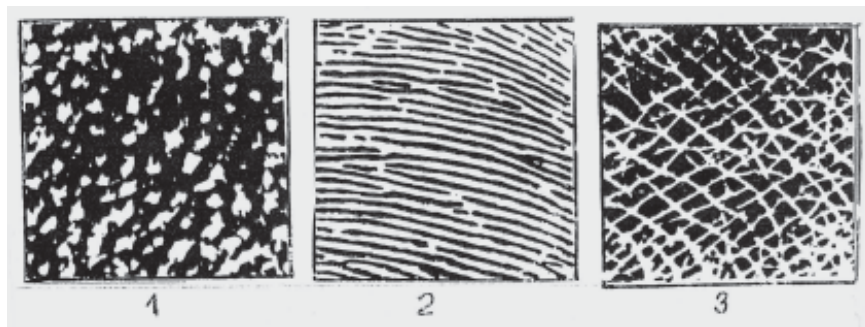

Рис. 23. Будова шкірного покриву (шкіри) людини на різних ділянках тіла: 1 – на обличчі; 2 – на долонях, підшвах ніг; 3 – на інших ділянках

Дерма має численні горбки – так звані дермальні сосочки. На більшій поверхні тіла сосочки розташовані хаотично і тільки на долонних поверхнях рук і підшвах ніг розташовуються рядками; вкриті епідермісом, вони утворюють валики-складки, які можна бачити неозброєним оком і які називаються папілярними лініями (від лат. *papilla* – сосочок). У середині сосочка знаходиться потова залоза, протока якої виходить на гребінець папілярної лінії й утворює отвір, який називається порою (рис. 24). Пору являє собою

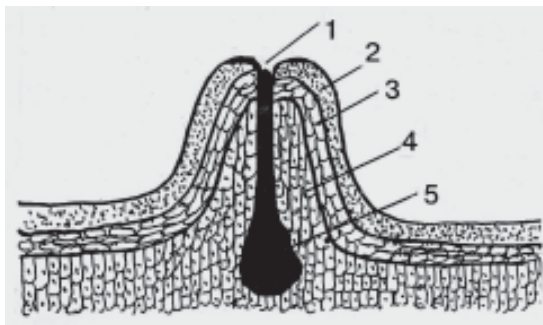

Рис. 24. Схематична будова папілярної лінії в розрізі: 1 – пора; 2 – епідерміс; 3 – дерма; 4 – сосочковий шар; 5 – потова залоза

воронкоподібний отвір з нерівними краями, з якого постійно виділяється потова речовина. Оскільки на долонях немає жирових залоз, то при торканні предмета рукою утворюється потовий слід. Однак сліди рук найчастіше називають не потовими, а пото-жировими, оскільки потові сліди утворюються тоді, коли руки ретельно вимиті і не забруднені. Насправді ж на долонях майже завжди знаходиться жирова речовина, яка потрапляє з інших відкритих частин тіла при торканні їх рукою (іншої руки, обличчя, волосся тощо).

Валики розташовані паралельними рядками, тому між ними є борозенки, а

разом борозенки і валики, згинаючись, утворюють візерунки, які називаються папілярними. Особливо складну будову вони мають на нігтьових фалангах. На інших фалангах пальців папілярні лінії починаються на одному боці, а закінчуються на другому, утворюючи майже прямі лінії. Лише на нігтьових фалангах лінії піднімаються вгору, згинаються і утворюють дуги, петлі, завитки (кола), що являють собою власне папілярні візерунки (рис. 25).

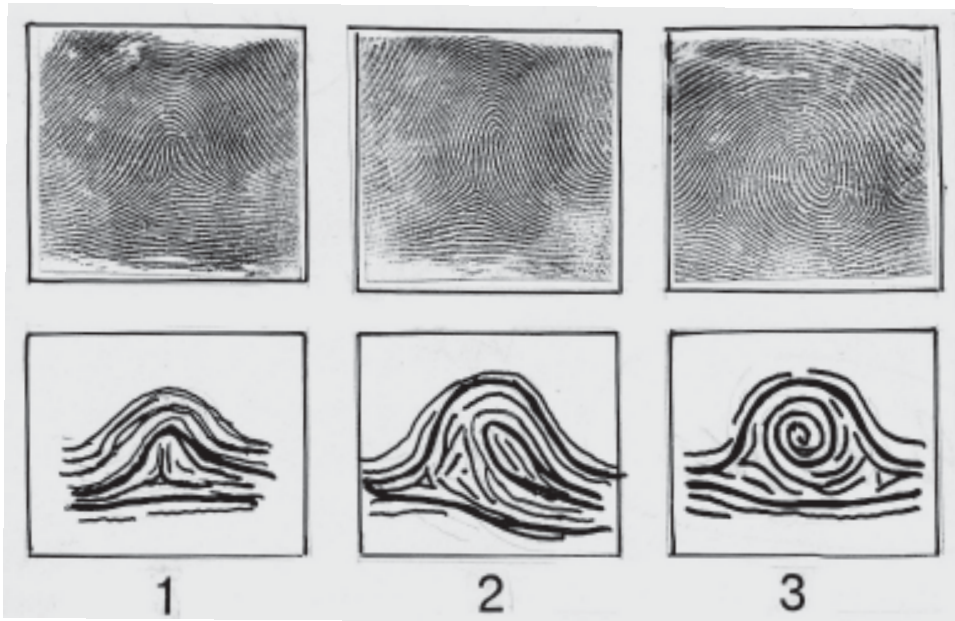

Рис. 25. *Форми папілярних узорів на нігтьових фалангах пальців рук і ніг: 1 – дугова; 2 – петляста; 3 – завиткова, кругова*

Дуговий візерунок найпростіший – папілярна лінія, плавно піднімаючись на одному боці і досягаючи певної висоти, плавно опускається на протилежному боці, утворюючи дугу (рис. 25-1). Іноді папілярна лінія, піднявшись вгору, згинається і, зробивши петлю, повертається на цей же бік, утворюючи петлястий візерунок (рис. 25-2).

Круговий, або завитковий, візерунок найбільш складний. Піднявшись угору, папілярна лінія може утворити коло чи спіраль, може повернутися на цей же бік або закінчитися на протилежному боці. Для визначення зони центральної частини візерунка роблять так. Праворуч і ліворуч на візерунку знаходять дельти (розгалуження лінії на дві), одна йде вгору, друга – вниз і обидві закінчуються на другому боці (рис. 25-3). Верхній і нижній рукави (лінії) дельти обмежують площу, що утворює центральну частину візерунка (рис. 26-б)

Лінії папілярного візерунка, розташовані за межами його центральної частини, вгорі називаються *дистальними* (рис. 26-б), унизу – *базисними* (4), а з боків – *латеральними* (рис. 26-г).

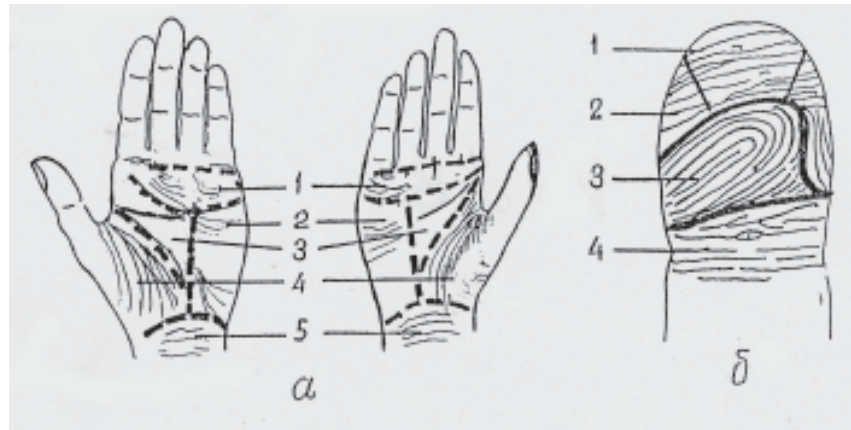

Рис. 26. Слідоутворюючі зони папілярних узорів: а) на долонних поверхнях рук: 1 — зап'ясток; 2 — канал зап'ястка; 3 — ліктьовий зап'ясток; 4 — променево підвищення; 5 — зона променевого зап'ястка; б) на пальці: 1 — дистальна зона; 2 — латеральні бокові зони; 3 — центральна частина; 4 — базисна частина

Дугова, петляста і завиткова форми будови візерунка є загальними ознаками, оскільки близько 65 % усіх візерунків складають петлі, 30 % — завитки і 5 % — дуги. Окремі ознаки будови папілярного візерунка зосереджені в будові окремих ліній і відносному розташуванні їх деталей, а також у мікроструктурі пір.

Кожна папілярна лінія має зовнішні особливості будови у вигляді перервань, роздвоєнь, злиттів, потовщень тощо, які називаються деталями, або окремими ознаками (рис. 27).

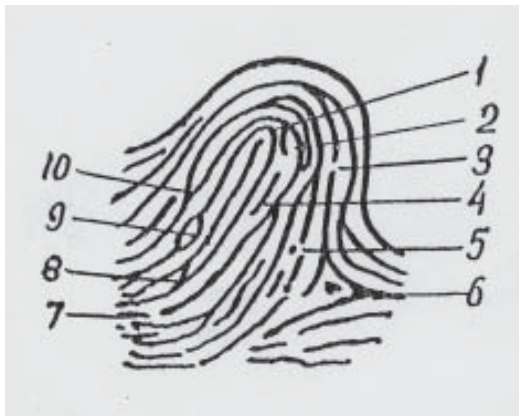

Рис. 27. Ознаки будови папілярних узорів: 1 — вершина петлі; 2 — гачок; 3 — розрив; 4 — відрізок; 5 — точка; 6 — дельта; 7 — початок лінії; 8 — місток; 9 — острівець; 10 — вила

При розгляді папілярної лінії в лупу на її гребені можна бачити будову пір, які мають форму багатокутників, овалів з нерівними краями, що дозволяє відрізнити їх одна від одної. Краї папілярних ліній також нерівні, мають форму вигинів і сприймаються як звивиста «берегова лінія» (рис. 28). Особливості будови пір і країв папілярних ліній є окремими ознаками, сукупність яких використовується для ідентифікації.

Таким чином, ознаки папілярних візерунків допустимо розглядати на макрорівні. До них належать загальна форма візерунка, будова окремих деталей папілярних візерунків (центральної частини, дельт і потоків ліній, що знаходяться за рамками центральної частини візерунка). Дослідження названих загальних ознак, як правило, провадиться візуально, іноді із зас-

тосуванням лупи малого збільшення. Цей розділ слідознавства (трасології) називається дактилоскопією (від грец. *daktylos* – палець, *skoreo* – дивлюся).

У сучасній криміналістиці дактилоскопію розглядають як розділ трасології, який включає вивчення властивостей і ознак папілярних візерунків рук і ніг, розроблення методів їх виявлення і дослідження з метою одержання криміналістичної інформації.

Криміналістичне дослідження пір як джерел інформації для розшуку і ототожнення людини називається *пороскопією*, яка складає відділ дактилоскопії.

Криміналістичне дослідження нерівностей будови країв папілярних ліній на долонних поверхнях рук і підшвах ніг утворює відділ дактилоскопії, який називається (рис. 28) *еджеоскопією* (від англ. *edgeo* – край, крайка; грец. *skoreo* – дивлюся).

Загальні і окремі ознаки будови папілярних візерунків мають три властивості, за якими провадиться ідентифікація людини: індивідуальність, відновлюваність і відносна незмінюваність.

Індивідуальність – це фундаментальна властивість папілярних візерунків, сутність якої полягає в

особливостях будови шкіри на долонних поверхнях рук і підшвах ніг. Шкірний візерунок формується в процесі внутрішньоутробного розвитку, він пов'язаний зі спадковістю і протягом усього життя людини не змінюється. Якщо епідерміс ушкоджують, то через якийсь час візерунок відновлюється. Анатомічна будова візерунка змінюється лише при глибоких ушкодженнях дерми – сосочкового шару (при опіках, порізах, розривах). На цих ділянках виникають шрами, рубці, які у свою чергу стають ознаками.

Відновлюваність папілярного візерунка як властивість шкірного покриву тіла людини взагалі дозволяє використовувати сліди пальців рук, коли після вчинення злочину вони були травмовані і на візерунках з'явилися рубці, шрами.

Відносна незмінюваність як властивість папілярних візерунків пов'язана з їх індивідуальністю і відновлюваністю. Із зростанням і розвитком людини папілярні візерунки збільшуються в розмірі, лінії їх стають товщими, з'являються зморшки, складки, «білі лінії», але при цьому загальна форма і розташування окремих ознак у візерунку залишаються незмінними. Це дозволяє ідентифікувати людину за слідами пальців рук, залишеними з великим розривом у часі.

Однакова анатомічна будова і властивості папілярних візерунків рук і ніг припускають однаковий механізм утворення слідів при механічній взаємодії. Сліди рук і ніг – контактні, вони утворюються за рахунок речовини, що виділяється шкірою або випадково потрапила на її поверхню. Речовина може бути кольоровою (фарба, кров, пил, бруд) і безбарвною (піт, різні рідини штучного походження). Звідси сліди можуть бути пофарбовані і безбарвні (невидимі, слабковидимі). Якщо слідосприймаючий об'єкт пла-

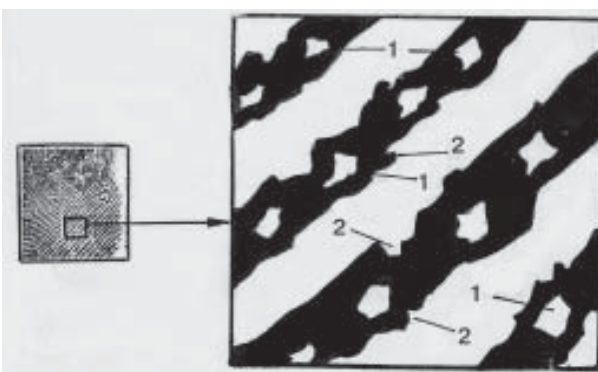

Рис. 28. Пороскопічні та еджеоскопічні ознаки папілярних ліній при великому збільшенні:
1 – форма пор; 2 – форма країв папілярної лінії (порізаність країв, «берегова лінія»)

стичний, то утворюються об'ємні сліди, при торканні твердого предмета виникають поверхневі сліди.

14.2. Механізм утворення слідів рук, ніг та їх класифікація

Людина є головним слідоутворюючим об'єктом у механізмі злочину. Практично будь-яка частина тіла людини може залишати сліди на контактуючих об'єктах, однак у будь-якій діяльності найчастіше беруть участь руки і ноги. Тому сліди, що відображають будову рук і ніг, у першу чергу використовують у розкритті і розслідуванні злочинів.

При захопленні предмета або опорі рукою на предметі залишаються сліди долоні і пальців, а при ходьбі без взуття – слід підшви. Рука діє як будь-який фізичний об'єкт, тому вигляд сліду залежить не тільки від слідоутворюючого, а й від слідосприймаючого предмета, величини прикладеної сили (енергії слідоутворення), напрямку руху слідоутворюючого об'єкта (руки, пальців, ноги). Якщо палець торкається пластичного предмета (пластилін, віск, глина) або сипучих речовин (крейда, борошно, цемент), що знаходяться в масі, то внаслідок деформації (ущільнення, витиснення) утворюються об'ємні сліди, які копіюють форму папілярного візерунка. Якщо на слідоутворюючому об'єкті знаходиться барвна речовина, то при торканні твердого предмета вона відокремлюється і утворюється поверхневий слід нашарування. При торканні пластичного предмета виникає комбінований слід, одночасно об'ємний і пофарбований.

Якщо пальцем чи босою ногою торкнутися пофарбованої поверхні (пляма крові, свіжа фарба), то фарба прилипне до папілярних ліній і буде віднесена. На слідосприймаючому об'єкті виникне слід за рахунок віднесення (відшарування) речовини барвника. Такі сліди називаються слідами відшарування.

Як уже згадувалося, на долонних поверхнях рук немає жирових залоз, але сліди вони залишають пото-жирові. Як же з'являється жир на пальцях рук? Руки майже завжди забруднені внаслідок торкання ними інших частин тіла (обличчя, волосся, кінчика носа, вушної раковини, тильного боку руки тощо), на яких шкіра постійно змазана жиром, що виділяється. При змішуванні його з потом утворюється пото-жирова речовина, яка відшаровується при торканні і утворює пото-жировий слід. Крім пото-жирової речовини, на руках майже завжди є частки сторонніх забруднень, що потрапляють із предметів, яких торкається рука. Це мікрочастинки пилу, фарбових і рідких речовин. При контакті з об'єктом вони відшаровуються і залишаються на предметі у вигляді сліду (видимого, маловидимого, невидимого).

Пото-жирова речовина безбарвна, тому нашарування її на предметі, особливо пористому, невидимі, крім того, піт швидко всмоктується пористою (шорсткучатою) поверхнею. Сліди, що утворилися на таких поверхнях, не можна виявити простим спостереженням, навіть з використанням оптичних засобів (лупи, мікроскопа) [табл.4.5]. Тут необхідні інші технічні засоби і методи.

Якщо рука забруднена, то, як правило, залишаються помітні пофарбовані сліди. Однак і в цьому разі можливе утворення невидимих слідів. Якщо злочинець поспішно торкається кількох об'єктів, наприклад, переставляє посуд у серванті, на стелажі в магазині, то на перших предметах виникнуть пофарбовані видимі сліди, на наступних видимість їх буде зменшуватися, оскільки виснажується барвна речовина, нарешті вона висохне зовсім і слід буде виникати тільки за рахунок потової речо-

вини, що постійно виділяється. Цей механізм утворення слідів необхідно враховувати при огляді і обирати відповідні методи і засоби виявлення слідів.

Отже, основу механізму утворення слідів рук і ніг становить механічний рух двох об'єктів при взаємодії, коли вони рухаються прямолінійно назустріч один одному. Утворюються статичні, контактні сліди, які відображають головним чином центральну частину папілярного візерунка. Тому такі сліди іноді називають слідами торкання. Сліди рук можуть виникати й при інших формах механічного руху, наприклад при прямолінійно-поступальному. Однак сліди, що утворюються, мають вигляд мазків, непридатних для ототожнення людини. Лише при обертанні-гойданні утворюється придатний для ідентифікації слід. Тому при дактилоскопіюванні рекомендується палець прокочувати, повертаючи його від одного краю до іншого, тоді буде відображена вся структура папілярного візерунка.

Розглянуті сліди пальців рук і ніг відповідно до загальних класифікацій, наведених вище, зараз прийнято класифікувати за різними ознаками на об'ємні і поверхові, нашарування і відшарування, пофарбовані і безбарвні, видимі, маловидимі та невидимі (рис. 31). Всі вони є статичними.

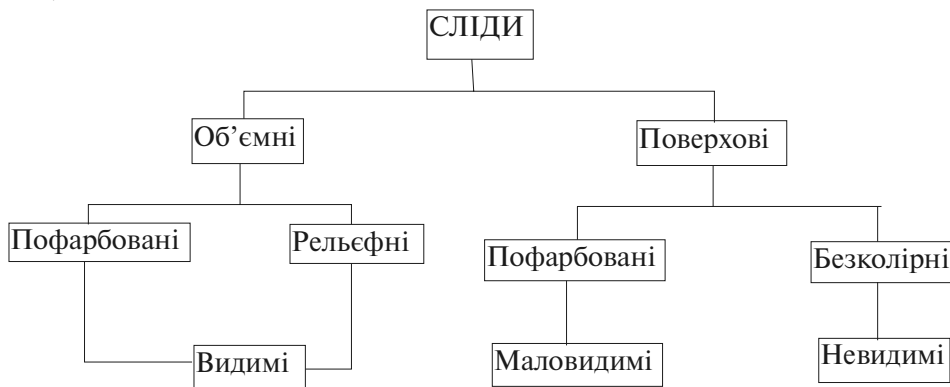

Рис. 29. Класифікація слідів пальців рук

Динамічні сліди на місці пригоди це — мазки, але в дактилоскопічному аспекті вони не придатні для ідентифікації. Разом з тим речовина сліду підлягає криміналістичному дослідженню для встановлення джерела її походження.

14.3. Методи і технічні засоби виявлення і фіксації слідів рук і ніг

Усі методи виявлення слідів рук і ніг нерідко поділяють за їхньою очевидністю: видимі і невидимі, наприклад, методи виявлення невидимих слідів рук. За сутністю, що лежить в основі методу або технічного засобу, методи виявлення слідів рук умовно можна розділити на фізичні, хімічні і радіографічні.

Фізичні методи. Основу фізичних методів становлять об'єктивні закономірності і властивості фізичних тіл, розглядувані у фізиці і суміжних з нею галузях, а саме: відображення, адгезія, конденсація, гальваностегія, люмінесценція, радіоактивність тощо.

Відображення — фізичне явище, сутність якого полягає в поверненні світла об'єктом в оптичне середовище при потраплянні його на межу розділу з іншим оптичним

середовищем. Якщо поверхня предмета ідеально рівна, то має місце дзеркальне відображення, від нерівної (забрудненої потю-жировою речовиною) поверхні відбувається дифузійне (розсіяне) відображення. Звідси випливає, що будь-яке нашарування або структурна зміна поверхні предмета порушує дзеркальність відображення в місці розташування речовини або сліду зміни структури поверхні. Від сліду світло відображається розсіяно, а від іншої поверхні дзеркально – слід стає видимим. Для виявлення невидимого сліду досить спрямувати на поверхню пучок світла, наприклад, кишенькового ліхтарика [табл. 1, 2, 3]. Так виявляють потю-жирові сліди папілярних візерунків на об'єктах з гладкою, полірованою поверхнею.

Об'єкти можуть бути прозорими і непрозорими. Для виявлення невидимого сліду на непрозорому предметі на нього треба спрямувати паралельний пучок світла під певним кутом, а спостереження вести перпендикулярно до поверхні (рис. 30). На темному тлі буде видний світлий слід. Прозорі предмети (скло і скляні вироби) оглядають на просвіт, розташовуючи джерело світла з протилежного боку від спостерігача. Уточчі яскравого сприйняття сліду устанолюють фотоапарат і фіксують виявлений слід.

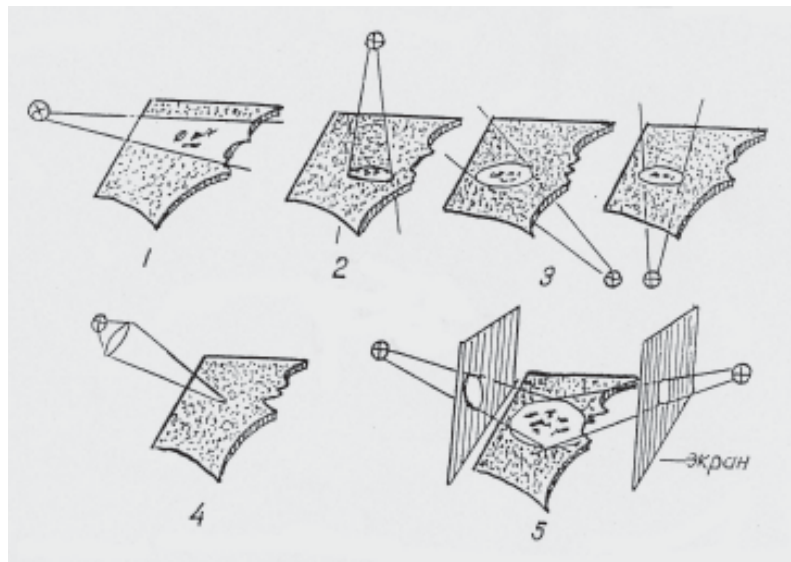

Рис. 30. Прийоми освітлення об'єктів для виявлення слідів пальців рук:
1 – кососпрямоване; 2 – вертикальне; 3 – прохідне, освітлення на просвіт;
4 – крапкове; 5 – розсіяне

На шорсткуватих поверхнях, які відображають дифузійно (розсіяно), потю-жировий слід оглядом виявити не можна, оскільки речовина сліду і сама поверхня відображають слід розсіяно, (відм. 5) а відтак бачити корисний сигнал, відбитий від сліду, серед таких же сигналів слідоносія неможливо.

Адгезія – це властивість фізичних тіл прилипати до інших тіл, унаслідок чого виникає зчеплення поверхонь тіл. Свіжий слід папілярного візерунка становить потю-жирову речовину, що відшарувалася і певний час залишається вологою і липкою. Якщо на її поверхню потрапляють частки іншої кольорової речовини, то вони прилипають до

неї, і слід стає видимим. Природно, вони прилипають і там, де немає пото-жирової речовини, тобто сліду, але адгезійні властивості поверхні слідоносія значно менші властивостей пото-жирової речовини. Тому при струшуванні або здуванні порошку струменем повітря велика частина його залишається на папілярних лініях, що утворюють пофарбований слід.

З огляду на сутність механізму виявлення невидимих слідів пальців рук і ніг адгезійним методом можна зробити такі практичні висновки і рекомендації.

1. За допомогою порошку можна виявити пото-жировий слід лише доти, доки речовина зберігає адгезійні властивості, тобто вона не висохла. Пото-жирові сліди при високих температурах зберігають адгезійні властивості менше часу, ніж при низьких, тому можливість виявити порошками невидимий слід на предметі взимку значно більша, ніж улітку на такому ж об'єкті.

2. Як порошок можна використовувати будь-яку речовину, аби вона була подрібненою і сухою, щоб частки її не злипалися. Для підвищення ефективності роботи порошоків їх рекомендується просувати перед виїздом на місце пригоди.

3. Якщо за допомогою порошку не вдалося знайти невидимі сліди, то це не означає, що на предметі слідів немає. Можливо, слідоутворююча речовина втратила адгезійні властивості, наприклад, пото-жирова речовина висохла, і до неї порошок просто не прилипає чи прилипає так само, як і там, де цієї речовини немає. Отже, для виявлення слідів треба застосувати інший метод, наприклад, люмінесцентний, радіографічний тощо.

Порошки – найпоширеніший засіб виявлення слідів рук. Виявлення невидимих слідів порошками на основі їх адгезійних властивостей одержало назву порошкових методів.

Порошки за їх походженням поділяють на *неорганічні*, які становлять собою головним чином подрібнені метали (залізо, алюміній, мідь, кобальт, барій, свинець, цинк або їх окисли), і *органічні*, до яких відносять кам'яновугільні смоли, каніфоль, камфору, крохмаль. Можна використовувати навіть подрібнені стебла рослин, кору, пилок, спори. Головне, щоб порошок був сухим і досить дрібним, здатним прилипати. У криміналістиці названо понад 300 видів порошоків, які можна застосовувати, однак на практиці їх значно менше.

Зараз у криміналістичній практиці застосовуються три види порошоків: немагнітні (звичайні) і магнітні, а також різні суміші.

Немагнітні порошки – газова сажа, алюмінієва пудра («аргенторат»), порошок бронзи, окису міді, окису барію, окису свинцю, крохмаль, каніфоль, тальк, органічні і синтетичні барвники – родамін, фуксин метиленовий фіолетовий, блакитний тощо.

Магнітні порошки – порошок відновленого воднем заліза різних помелів (№ 1, 2, 3 і 0), феромагнітне залізо, окис кобальту, окис нікелю. На основі феромагнітного заліза останнім часом виготовлені кольорові порошки-суміші: *світлі* – «опал» і «топаз», *червоно-коричневі* – «рубін» і «гранат», темні – «сапфір» і «агат».

Для виявлення сліду порошок необхідно нанести на поверхню, де прогнозується розташування сліду. Порошки наносять посипанням або спеціальними пристроями: щітками, пневматичними розпилювачами (рис. 31). При посипанні (насіпанні) невелику порцію порошку наносять на об'єкт, наприклад аркуш паперу, і, рухаючи останній, перекочують порошок по всій поверхні, а залишки зсипають у ємність. Якщо предмет твердий і громіздкий, то насипаний порошок слід перемістити щіткою або здути, струсити. На вертикальні поверхні немагнітні порошки наносять дактилоскопічною волосяною (білячою, колонковою) щіткою (рис. 31) або пневматичними розпилювачами.

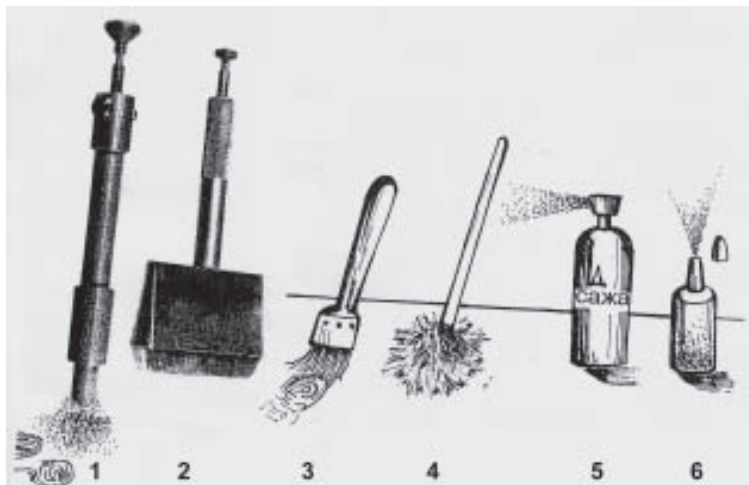

Рис. 31. Дактилоскопічні пензлі і засоби: 1, 2 – магнітний звичайний і широкозахватний пензлі (конструкція Ю. Ф. Жарікова, Ю. Ю. Орлова, Національна академія внутрішніх справ України); 3 – флейцовий пензель; 4 – пуховий пензель; 5 – аерозольний розпорошувач порошку, рідини; 6 – поліетиленовий розпорошувач порошоків

Магнітні порошки наносять магнітною щіткою (рис. 33), на об'єкти з горизонтальними поверхнями їх можна наносити посипанням.

Суміші порошоків відрізняються від немагнітних і магнітних тим, що вони мають не тільки адгезійні, а й інші властивості, наприклад люмінесцентні, що дозволяє виявляти невидимі сліди на кольорових поверхнях, спостерігаючи люмінесценцію в ультрафіолетових променях. Комбіновані порошки-суміші включають як органічні, так і неорганічні порошки. Нижче наводяться рецепти універсальних сумішей порошоків, світлої і темної для роботи на темних і світлих об'єктах.

<i>Світла суміш (у %)</i>		<i>Темна суміш (у %)</i>	
Окис свинцю	60	Окис кобальту	60
Окис цинку	3	Родамін	3
Каніфоль	37	Каніфоль	37

Співробітниками МВС останнім часом розроблені нові суміші на основі йоду, аеросила свинцевого білила, двоокису титану (модифікація «Анатаз»), зеленого пігменту на основі тальку (дитячої присипки) і люмінесціюючих речовин. Наведемо ці рецепти (у г).

<i>Суміш № 1</i>		<i>Суміш № 2</i>	
Двоокис титану	6	Марганець-цинковий ферит	5
Алюмінієва пудра	2	Двоокис титану	1
		Кристалічний йод	1
<i>Суміш № 3</i>		<i>Суміш № 4</i>	
Малахіт	10	Тальк	1
Аеросил А 380	4	Йод	1
Окис свинцю	4	Крохмаль	1

слідів параами йоду, кіптявою палаючої свічі, металами, розпиленими у вакуумі.

Сутність способу полягає в тому, що частки твердої речовини, які перебувають у газоподібному стані, вибірково конденсуються й у такий спосіб офарблюють слід чи поверхню слідоносія, внаслідок чого слід стає видимим (пофарбованим чи непофарбованим).

На основі явища конденсації розроблено два методи виявлення пото-жирових невидимих слідів пальців рук: окурювання параами йоду і вакуумне напилювання. Перший застосовується в слідчій практиці, другий – в експертній.

Окурювання параами йоду. Йод – це галоген, який при будь-якій температурі із твердого стану переходить у газоподібний минаючи рідкий. Йод у газоподібному стані являє собою завислі кристалики твердої речовини. Отже, це не «пари йоду», як прийнято говорити в навчальній літературі. Пар – це молекулярний стан речовини, а пари йоду – завислі кристалики сукупності молекул. Тому якщо ретельно дрібнити йод, то його порошок можна наносити безпосередньо на оброблювану поверхню, наприклад, посипанням або волосяною щіткою. Зараз існують два методи виявлення слідів за допомогою парів йоду: *окурювання* і *безпосереднє нанесення йоду* на об'єкт у сумішах.

Методи безпосереднього нанесення йоду на об'єкт. Досить помістити декілька кристаликів йоду в склянку і накрити її шматочком прозорого скла (оргскла). Через 10-15 хвилин скло внаслідок конденсації покриється частками йоду (набуває коричневого кольору). Тепер його слід прикласти до того місця документа (предмета), де і розташовується (розташований) невидимий слід, і він стане видимим, оскільки частки йоду забарвлять пото-жирову речовину в коричневий колір. Процес можна прискорити, якщо склянку з кристаликами йоду підігрівати. Виявлений слід треба негайно сфотографувати, оскільки він через 5–10 хвилин випарується.

Перевага методики полягає в тому, що процедуру можна повторювати, і при цьому слід залишається незмінним. Це зручно в оперативній роботі: слід на документі можна виявити і сфотографувати, не піддаючи документ якимось змінам.

Останнім часом для безпосередньої дії йоду на слід його стали наносити в суміші з порошками крохмалю. Відомі три суміші: «Крайод», запропонована ученими Чехії, Словаччини і Польщі (суміш йоду і крохмалю в співвідношенні 1:10), «Тканол», запропонована ученими Росії (суміш йоду і крохмалю в співвідношенні 1:8) і «Кристал» (суміш йоду та подрібненим склом у співвідношенні 1:10). Суміші наносять на об'єкт волосяною щіткою або насипанням з подальшим перекочуванням і струшуванням порошку. Цей спосіб дозволяє ефективно виявляти сліди на папері, тканинах і невеликих предметах.

Виявлення слідів окурюванням параами йоду. Метод окурювання є найбільш поширеним у слідчій і експертній практиці. Основу його становить властивість йоду сублимуватися, тобто переходити із твердого стану в газоподібний. Для сублимації сконструйована низка приладів – сублиматорів. Найпростіший з них являє собою циліндричну скляну трубку довжиною 100–120 мм, що закінчується кулеподібними камерами (рис. 32). У велику камеру поміщають кристалічний йод (1), а в кулеподібні – скловату (2) і вологовбираючу речовину (пергідроль). Для виявлення слідів трубку тримають у лівій руці, під дією тепла якої йод випаровується. Прокачуючи грушею (3) повітря, пари йоду за допомогою шланга і лійки (4) підводять до необхідного місця на об'єкті і виявляють слід.

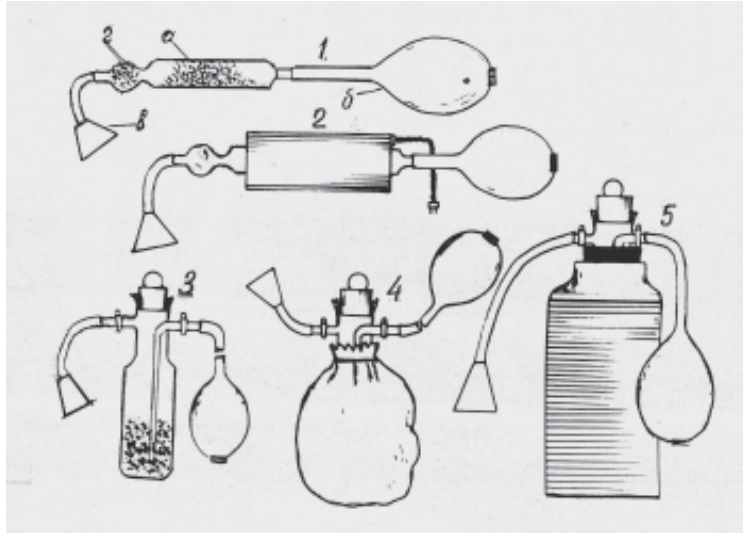

Рис. 32. Принциповий устрій йодних трубок: 1 – прямоточні з ручним підігрівом; 2 – трубки з електричним підігрівом; 3, 4 – трубка для водяного і хімічного підігріву

Прилади для сублимації парів йоду одержали назву йодних трубок. Криміналістами запропоновано кілька їх варіантів (рис. 33), що відрізняються лише способом підігріву енергією тепла руки, електричним, хімічним і водяним.

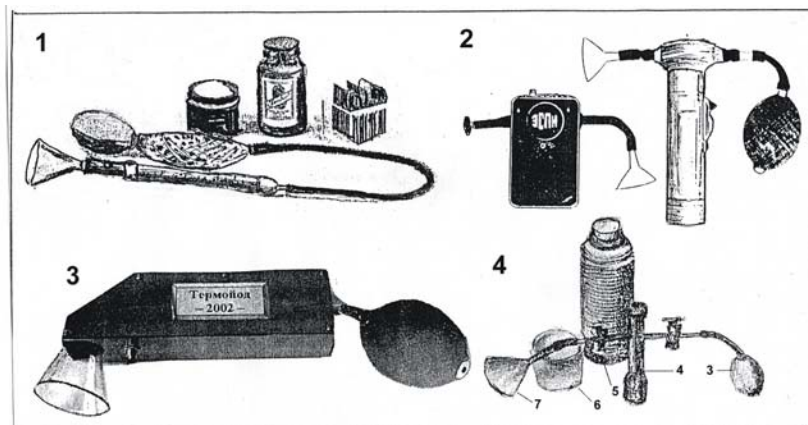

Рис. 33. Деякі види йодних трубок: 1 – трубка з ручним підігрівом (США); трубки українських криміналістів: 2 – трубки з електричним підігрівом і автономним живленням М. В. Салтєвського; 3 – трубка «Термойод» з електричним підігрівом і автономним живленням Ш. Ш. Арамишьяна; 4 – трубка з водяним підігрівом В. М. Єфимчука

Найбільш складною є методика виявлення пото-жирових слідів рук на тканинах із дрібним переплетенням ниток (тик, поплін, шовк, коленкор). В.С.Сорокіним (1974) була запропонована методика виявлення таких слідів порошками «Крайод» і «Тканол», однак позитивні результати були одержані лише на свіжих слідах (1–2 доби). Для вияв-

лення більш давніх потю-жирових слідів В.М.Єфимчуком (1976) була розроблена методика виявлення їх сублимованими парами йоду при високій температурі сублимації. Суть її полягає в такому.

Сконструйовано водяний сублиматор (рис. 34-4), який дозволяє гнати йод при температурі 60–80°С. Для цього перед роботою в термос заливають окріп, вставляють трубку (рис. 35-4) – і сублиматор готовий до роботи. Треба відкрити краники, що знаходяться на кінцях трубки, і прокачувати грушею пари йоду. Особливість методики полягає в тому, що підігріті до температури 60–80° пари йоду забарвлюють слід по всій його товщині. Обробка проводиться доти, доки на місці сліду утворюється коричнева пляма. Потім обробку припиняють і спостерігають за випаруванням (вивітрюванням) йоду в плямі. Як тільки слід стане помітним, його закріплюють порошком відновленого воднем заліза або фотографують.

За однією з кримінальних справ удалося виявити сліди рук злочинця на атласному жіночому поясі через 13 днів після згвалтування і вбивства жінки. Слід був придатний для ідентифікації і дозволив ідентифікувати злочинця.

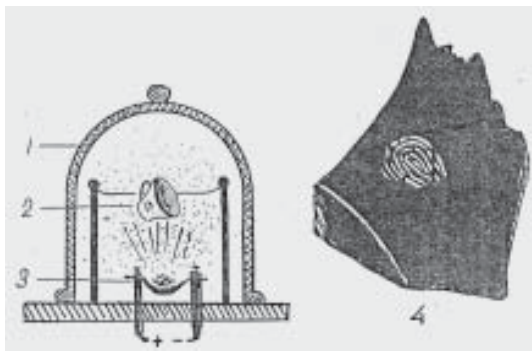

Рис. 34 Установка для виявлення слідів рук методом вакуумного напилювання:
1 – вакуумна камера “колокол”;
2 – об’єкт дослідження;

Метод вакуумного напилювання. Також заснований на явищі сублимації, цей лабораторний метод використовується поки лише в експертній практиці. Сутність його полягає в такому. Досліджуваний об’єкт поміщають у дзвін, з якого відкачане повітря. Потім у дзвіні спалюють (випаровують) метал – срібло, цинк тощо. Сублимовані частки металу осаджуються на речовину сліду чи на його носій, залишаючи слід незабарвленим (рис. 34). Метод, розроблений українським ученим Ю.Ю.Ярославом (1951), дає хороші результати при виявленні слідів на металах, фаянсовому посуді, а іноді й на тканинах при точному прогнозуванні розташування сліду, оскільки великі об’єкти під дзвін можна поміщати тільки частинами.

Гальваностегія – це лабораторний метод виявлення слідів рук. Сутність його зводиться до такого. В гальванічну ванну поміщають досліджуваний об’єкт і подають постійну електричну напругу. Внаслідок електролізу на поверхні об’єкта, де відсутня потю-жирова речовина, осаджується метал, а слід залишається чистим, а відтак видимим. Цей метод придатний для виявлення слідів на металевих об’єктах, наприклад, на ковпачках з фольги для закупорювання скляного посуду, фігурних меблевих ручках, коли слід розташований на увігнутих поверхнях.

Люмінесцентний метод – прийом виявлення слідів як у польових, так і в лабораторних умовах. В основі його лежить фізичне явище люмінесценції речовин під дією випромінювання енергії електромагнітного спектра.

Люмінесценція – це світіння деяких тіл, збуджуване різними джерелами. В криміналістиці використовується ультрафіолетове та інфрачервоне випромінювання, тому і люмінесценцію називають ультрафіолетовою та інфрачервоною. Першу можна спосте-

рігати неозброєним оком, а другу – тільки за допомогою спеціальних приладів. Джерелами ультрафіолетових променів, застосовуваних для виявлення невидимих слідів рук на місці пригоди, слугують КК-1, «Таран», УФО-4А [табл. 2], джерела когерентного випромінювання (лазерні) – найбільш удосконалені засоби збудження люмінесценції, однак вони поки що є лише лабораторними.

Хімічні методи. Сутність виявлення невидимого сліду хімічним методом полягає в тому, що хімічна речовина вступає з пото-жировою речовиною в реакцію і утворює забарвлену сполуку в тих місцях, де розташовується слід. Слід стає видимим. Як хімічні реактиви-проявники здавна використовують водяний розчин азотнокислого срібла (ляпісу), розчин нінгідрину або алоксану ацетону.

Розчин нінгідрину виготовлюють за добу в пропорції 0,5–1,5 м на 100 см³ чистого ацетону. Розчин ляпісу наносять на документ і виставляють на світло для проявлення сліду, після чого його фотографують. Нінгідрин наносять пульверизатором або тампоном, потім залишають документ на 4–8 годин, сліди з'являються і набувають бузкового забарвлення. Алоксан розчиняють у такій же пропорції, як і нінгідрин, він виявляє сліди в такій же приблизно час і забарвлює їх в оранжевий колір. Виявлення слідів нінгідрином і алоксаном можна прискорити, якщо об'єкт після нанесення розчину підігрівати, наприклад, пропрасовувати праскою.

Однак зі зменшенням часу виявлення знижується якість слідів. Найбільш хороші результати виявлення давніх слідів (до року) дає тривале проявлення при відсутності яскравого світла. Для цього на об'єкти наносять розчин нінгідрину або алоксану, потім документи залишають у напівзатемненому приміщенні і спостерігають протягом 10–15 днів. Виявлені в цих умовах сліди звичайно проявляються чітко, без фонового забарвлення.

Знання сутності хімічного методу виявлення пото-жирових слідів дозволяє вести пошук інших проявників, які, так само як і нінгідрин, вступають у реакцію з речовиною сліду і утворювали забарвлену сполуку.

На кафедрі криміналістики НА Внутрішніх справ (Київської ВШ МВС СРСР) у 1976 р. був розроблений метод, названий „метод перманганату калію”, і знайдена нова речовина, яка виявляє сліди пальців рук (В.М.Єфимчук та ін.). Для виявлення слідів готують водяний розчин марганцевокислого калію в пропорції 0,5–1,0 м на 60,0 см³ дистильованої води. До розчину перед вживанням додають 0,2–0,8 см³ концентрованої сірчаної кислоти. В хімічній реакції, що відбувається, утворюється марганцева кислота (сильний окислювач), яка при зануренні об'єкта в розчин виявить слід і забарвить його в коричневий колір.

Метод зручний тим, що приготовлений розчин можна зберігати тривалий час, а перед вживанням додавати сірчану кислоту. Крім того, розчин дешевий і доступний, його можна приготувати в будь-яких умовах. Рекомендований для виявлення слідів на поліетиленових кульках, фаянсі, керамічній плитці тощо.

Однак усі хімічні методи виявлення слідів рук мають серйозний недолік – їх застосування веде до пошкодження документа, що забарвлюється.

Радіографічний метод виявлення слідів рук. Сутність методу полягає в тому, що досліджуваній об'єкт, на якому припускається наявність слідів, опромінюють потоком нейтронів, унаслідок чого деякі елементи, що входять до складу пото-жирової речовини (натрій, калій, кальцій, фосфор), стають радіоактивними. Якщо тепер об'єкт привести в контакт із фотографічною плівкою, то в місцях розташування сліду

відбудеться засвічування фотоемульсії. При проявленні плівки слід на ній буде чорним на білому фоні.

Фіксація слідів рук і ніг. Виявлені сліди рук і ніг фіксують загальними методами і засобами — протоколюванням, копіюванням, моделюванням, фотографуванням, вилученням слідів безпосередньо з носієм, на якому виявлений слід. Спосіб фіксації і застосовувані технічні засоби залежать від багатьох факторів: виду і речовини сліду, характеру об'єкта-носія та ін. За всіх ситуацій треба мати на увазі, що сліди папілярних візерунків рук і ніг мають складну структуру, і дослідження їх провадиться на макроскопічному і мікроскопічному рівнях. Тому копіювання будь-якими технічними засобами, безперечно, зменшує шанс мікроскопічного дослідження, наприклад, пороскопічного, еджеоскопічного. З огляду на це на місці події треба прагнути застосовувати насамперед не пошкоджуючі методи виявлення слідів, такі як: візуальний огляд, застосування оптичних засобів, люмінесцентні, рентгенографічні, фотографічні методи. Наприклад, скляні об'єкти немає необхідності обробляти порошками, оскільки потожирові сліди завжди можна виявити оглядом на просвіт. Порошкові методи рекомендується використовувати для виявлення слідів на шорсткуватих об'єктах — папері, фруктах, шкірі, тканинах тощо. Особливо обережно треба працювати з аргенторатом, оскільки навіть невеликий надлишок порошку на щітці може пошкодити (забити) слід і зробити його непридатним для ідентифікації.

Пофарбовані і видимі сліди вилучають разом зі слідоносіями (пляшки, склянки, шматки скла, документи, деталі машин), з об'ємних слідів виготовляють зліпки. Пофарбовані порошками сліди також рекомендується вилучати разом з об'єктом-слідоносієм і лише в тих випадках, коли предмет громіздкий і його неможливо вилучити, застосовують копіювання на дактилоплівки та їх замітники. Сліди, виявлені хімічними методами, не підлягають копіюванню, їх фотографують крупномасштабно, а документи вилучають і упаковують відповідним чином. Узагалі треба пам'ятати загальне правило: виявлені будь-якими засобами на місці події сліди пальців рук бажано в оригіналі доставити фахівцю. Всяке копіювання приводить до втрати частини відображеної інформації. Для копіювання застосовуються дактилоплівки, відфіксовані фотоплівки і фотопapіp, липкі стрічки типу скотч, лейкопластир тощо. Як зліпкові матеріали використовують стоматологічний гіпс, пасти «К», «Сіеласт».

Сліди, виявлені парами йоду, фотографують або копіюють на спеціальні плівки — ортотоледінові, крохмальні, декстринові. Але оскільки відкопійовані сліди втрачають багато ознак, доцільніше виявлений йодом слід вилучити разом з об'єктом, а фіксацію його доручити фахівцю в лабораторних умовах.

14.4. Деякі прийоми використання слідів рук і ніг для одержання інформації про людину

Сліди рук і ніг є найбільш поширеними джерелами інформації про злочин і злочинця. Вони відображають морфологічну будову шкіряного покриву долонних поверхонь і підшов ніг. (Сліди ніг у взутті, носках розглядаються в розділі «Сліди засобів вчинення злочину».) Загальна форма й особливості будови папілярних візерунків на руках і підшвах ніг містять орієнтуючу і доказову інформацію, насамперед про суб'єктів злочину — обвинуваченого і потерпілого.

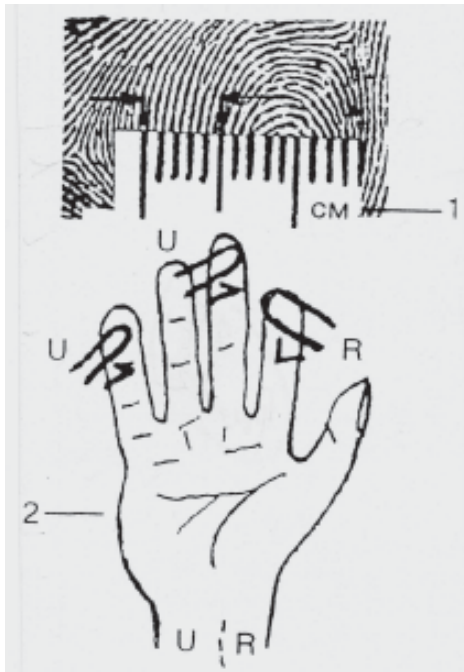

Рис. 35. Прийоми визначення деяких властивостей людини за петлястими узорами пальців рук: 1 – масштабна міліметрова лінійка; 2 – види петлястих узорів: U – ульнарні; R – радіальні

можуть відображатися тільки в чітких слідах, залишених барвником (фарбою, кров'ю тощо). Ці та інші подібні ознаки, наприклад, кам'яновугільні частки, що всмокталися в шкіру шахтаря, можуть тільки слугувати орієнтиром, який дозволяє лише будувати версію.

Оскільки папілярний візерунок на долонній поверхні нерідко має форму дуг, петель, завитків, то часом важко визначити, чи є він слідом пальця чи долоні. Таку диференціацію треба доручати фахівцю. Однак і слідчий може судити про це. Долонні візерунки, схожі на пальцеві, як правило, більші за розміром, потоки ліній на них більш плавні, а лінії мають мало розгалужень, (звивин, острівців), багато обривів, мало скривлень.

Якщо на місці події виявлено декілька слідів, нанесених однією рукою одночасно, то неважко визначити руку за розташуванням слідів. Для цього досить уявно з'єднати вершини слідів прямою і подивитися, в який бік вона буде нахилена: для правої руки – праворуч, для лівої – ліворуч (рис. 38-1). Найбільш довгим є середній палець, потім праворуч йдуть безіменний і мізинець. Відбитки їх розташовані на різній висоті, утворюючи скіс, який відповідає руці. Якщо сліди залишені не одночасно (не одним дотиком), то визначити руку значно складніше. В криміналістиці існує кілька методик визначення руки за окремими відбитками пальців, найбільш прості – за петлевим і завитковим візерунком. Розглянемо їх.

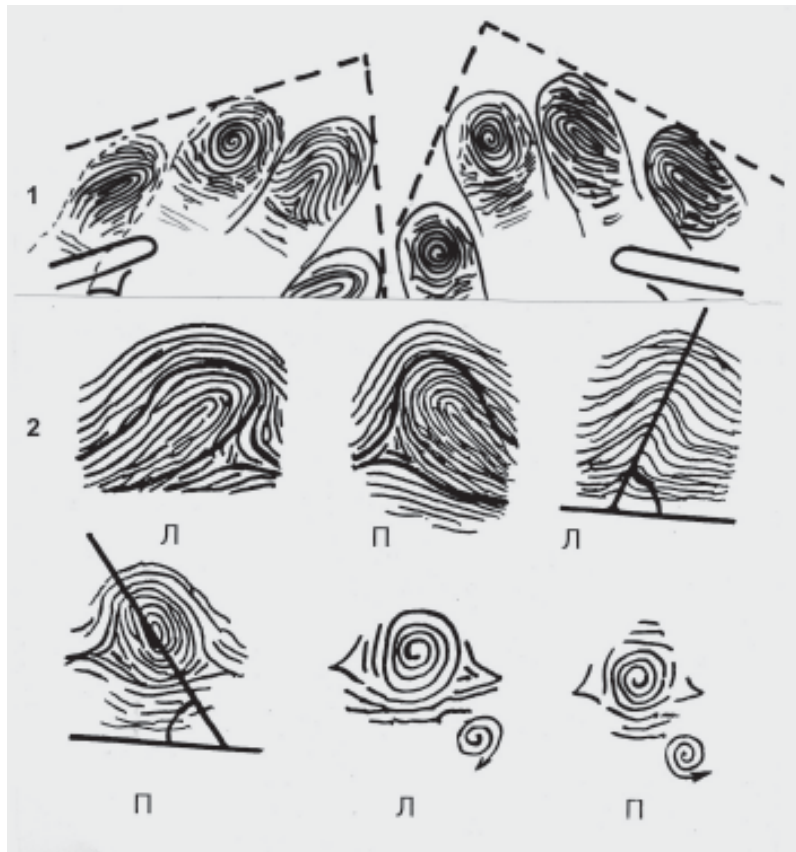
Хоча папілярні візерунки залишаються в основному незмінними протягом усього життя, вони, як уже відзначалося, збільшуються і трохи видозмінюються зі зростанням і діяльністю людини: площа візерунка стає більшою, лінії крупними, з'являються складки, зморшки, шрами і рубці. Подібні вікові зміни дозволяють визначати приблизний вік людини, що залишила слід. Для цього треба взяти масштабну лінійку (рис. 35), покласти її впоперек потоку папілярних ліній у візерунку, потім підрахувати кількість ліній, які припадають на ділянку в 5 мм. Якщо слід залишений дорослим, то ліній буде від 9 до 12, у підлітка – 10–12, а в молодшого школяра – 12–13 ліній.

Поряд з папілярними лініями у візерунку є «білі лінії», які являють собою борозенки-тріщини, що перетинають папілярні лінії впоперек.

У чоловіків папілярні лінії більші, ніж у жінок, тому відбитки дитячих рук легко сплутати з відбитками рук жінки. Сліди пальців можуть мати професійні ознаки. Так, у шевців нерідко спостерігаються ушкодження на пальцях, у столярів, різьбярів по дереву – порізи, у музикантів, що грають на смичкових інструментах, – мозолі на певних ділянках пальців. Природно, ці ознаки є мікроскопічними і можуть відображатися тільки в чітких слідах, залишених барвником (фарбою, кров'ю тощо). Ці та інші подібні ознаки, наприклад, кам'яновугільні частки, що всмокталися в шкіру шахтаря, можуть тільки слугувати орієнтиром, який дозволяє лише будувати версію.

Визначення руки за петлястим візерунком. Відомо, що петлясті візерунки поділяють на ульнарні та радіальні. Ульнарні (мізинцеві) звернені відкритою частиною убік мізинця, а радіальні – убік великого пальця (рис. 37). Результати статистичних спостережень учених багатьох країн світу свідчать, що ульнарних петель 95–96 %, а радіальних – тільки 5–4 %. Ця обставина дозволяє з точністю до 5–4 % стверджувати: якщо відкрита частина петлі в сліді звернена управо, то слід залишений правою рукою; якщо відкрита частина петлі звернена вліво, те слід залишений лівою рукою.

Визначення руки за завитковим візерунком. Якщо форма завиткового візерунка має вигляд спіралі, то напрямок папілярних ліній для правої руки буде лівоокружним, тобто спрямованим проти руху годинникової стрілки, а для лівої руки за ходом годинної стрілки. Однак статистичних даних, що підтверджують обґрунтованість цих правил, не існує. Тому при вирішенні питання про те, якою рукою нанесений круговий візерунок, доцільніше виходити з визначення кута нахилу осі візерунка в сліді. Методика визначення полягає в наступному: у сліді визначають його вертикальну вісь і опускають її на базисну лінію. Для лівої руки вісь буде нахилена праворуч, а для правої – ліворуч (рис. 36).

*Рис. 36. Прийоми визначення руки людини:
П – права, Л – ліва за формою узору на пальцях рук*

Визначення руки і пальця за іншими ознаками враховує різну анатомічну структуру папілярного візерунка на різних пальцях. Так, папілярні лінії великого пальця товщі, ніж на інших пальцях і на долоні, площа середнього і безіменного пальців найчастіше має форму прямокутника. Природно, сліди пальців можна визначити за розташуванням при одночасному їх утворенні, одному торканні, захопленні.

Прийоми відмежування сліду пальця від долоні. Оскільки на долонній поверхні папілярні лінії можуть мати форми, схожі із загальними формами будови на пальцях (нігтьових фалангах), то визначити, якою частиною руки залишений слід, дуже складно. На місці пригоди це завдання треба ставити фахівцю, хоча в деяких випадках слідчий сам може одержати орієнтуючу інформацію, використовуючи такі рекомендації (А.А.Фокіна, 1973). Ніжки петлястого візерунка на пальці, як правило, вигнуті, а на долоні —прямі; потоки ліній у візерунках, залишених долонею, прямі, а якщо згинаються, то плавно, у пальцевих візерунках вони більш вигнуті; у слідах пальців білі лінії найчастіше розташовані паралельно базисним лініям. Наведені рекомендації, зрозуміло, є приблизними і ознаки слідів долоні і пальця завжди треба пов'язувати з механізмом утворення слідів, положенням руки і суб'єкта щодо слідосприймаючої поверхні.

14.5. Основи методики дактилоскопічної експертизи

Дактилоскопічна експертиза є найбільш поширеною серед криміналістичних експертиз. Вона вирішує ідентифікаційні і неідентифікаційні завдання. Будова папілярних візерунків рук з глибокої давнини використовувалося як підпис. Е.Локар (1877—1966) у капітальній праці «Посібник з криміналістики», перекладеній на російську в 1941 р., поділяє дослідження слідів пальців рук на три періоди — **доісторичний**, коли людина вперше звернула увагу на особливу будову шкіри на долонях рук, відмінну від інших частин тіла; **емпіричний**, коли будову візерунка стали використовувати як підпис конкретної особи; **науковий**, коли Марчелло Мальпігі (1686) відкрив анатомічну будову шкіри на пальцях рук, а Пуркінє (1823) описав будову папілярних ліній і шкіри людини взагалі. З цього моменту папілярні візерунки перебували в центрі уваги батьків дактилоскопії Р.Генрі (1850—1931), Ф.Гальтона (1822—1911), Вуцетіча (1858—1925) та багатьох інших, які заклали основи сучасної класифікації папілярних візерунків, що використовується для побудови дактилоскопічних картотек, розшуку і ототожнення злочинців за слідами пальців рук.

Дактилоскопічна система реєстрації злочинців уперше була побудована Вуцетічем в Аргентині (1893). Хоча класифікація була запропонована трохи раніше в Англії Гальтоном, дактилоскопічна система реєстрації введена роком пізніше (1894). У Росії перша дактилоскопічна експертиза була проведена в 1912 р.

Сучасна дактилоскопічна експертиза вирішує такі діагностичні завдання: «Чи є на предметі, вилученому з місця події, сліди папілярних візерунків і чи придатні вони для ідентифікації?»; «Якою рукою залишений слід пальця?»; «Пальцем чи долонею нанесений слід?»; «Який механізм утворення слідів пальців рук на знарядді злочину?» тощо. Багато які з таких завдань вирішуються в стадії порушення кримінальної справи шляхом попереднього дослідження або в ході консультації фахівця, а на досудовому слідстві — шляхом призначення дактилоскопічної експертизи.

Головним завданням дактилоскопічної експертизи є ідентифікація людини за слідами пальців рук, що виявлені на місці події або зберігаються в різних видах дактилоскопічного обліку, автоматизованих банках даних. Ідентифікаційні завдання такі: «Ким залишений слід пальця на склянці, виявленій на місці події, — гр. Перловим, Сидоровим чи Конєвим?»; «Чи не залишений слід пальця на двох документах (розписках, дактилокартках) або предметах тією самою особою?» тощо.

На експертизу подають носій зі слідами рук або копію пофарбованого сліду на дактилоплівці, зліпок об'ємного сліду, *фотознімок сліду*, виконаний масштабним способом *у натуральну величину*. Як експериментальні зразки подають відбитки пальців рук, одержані слідчим або фахівцем за його дорученням друкарською фарбою на стандартних дактилокартках чи аркушах білого щільного паперу. Як вільні зразки надсилають дактилокартки, одержані раніше, якщо особа перебувала на криміналістичному обліку. При ототожненні трупа останній дактилоскопують, виготовляють полімерні зліпки шкірних візерунків і подають на експертизу. В рідкісних випадках як досліджувані об'єкти подають шматочки шкіри, що відокремилися, пальця зі збереженими папілярними лініями.

Методика експертного дослідження включає три етапи: роздільне дослідження, порівняльне дослідження, аналіз результатів порівняння і формулювання висновків.

Роздільне дослідження розпочинається з огляду об'єктів, доставлених на дактилоскопічну експертизу. Відзначається спосіб упакування об'єктів, чи не пошкоджені сліди під час транспортування. Все це докладно описується у висновку. Кожен об'єкт досліджується окремо, фотографується його загальний вигляд і відзначається місце розташування слідів рук на ньому. Якщо слідів кілька, то вони зіставляються і групуються за джерелом. Кожен слід описується окремо, фотографується масштабним способом, на знімках відзначаються ідентифікаційні ознаки, що є в сліді.

Порівняльне дослідження розпочинається візуальним зіставленням дактилоскопічних ознак досліджуваного сліду зі слідами у вільних і експериментальних зразках. У результаті зіставлення робиться висновок про те, що за формою візерунка і розташуванням ідентифікаційних ознак вони однакові або різні. На фотознімках, виготовлених в одному масштабі і положенні, схожі ознаки відзначають. Іноді ознаки, що збігаються, з'єднують прямими лініями і порівнюють одержані геометричні фігури. Порівняння пороскопічних і еджеоскопічних ознак проводиться на порівняльному мікроскопі або збільшених мікрознімках. Ознаки, що збігаються, розмічають на поруч наклеєних знімках. Ознаки, що не збігаються, відзначають іншим кольором.

Отже, порівняльне дослідження закінчується встановленням двох груп ознак у порівнюваних слідах: ознак, що збігаються, і ознак, що не збігаються.

Аналітичний етап являє собою логічну оціночну діяльність, оперування з одержаними результатами роздільного і порівняльного дослідження. Експерт оцінює сформовану сукупність ознак, що збігаються, як неповторну, для чого встановлює частоту зустрічності відібраних ознак, їх взаємозв'язок і відносне розташування з урахуванням механізму утворення слідів, а іноді механізму вчинення злочину в цілому. Потім аналізує ознаки, що розрізняються, з'ясовує їх походження і пояснює вплив на індивідуальність установленної сукупності.

Логіко-оцінний аналіз дозволяє сформулювати внутрішнє переконання в достатності відібраних ознак, що збігаються, в тому, що їх сукупність відносно стійка і неповторна, що тотожність слідоутворюючого об'єкта, яким залишені сліди пальців рук, обґрунтована.

Достатність ознак, що збігаються, у папілярних візерунках — досить складна проблема, що й дотепер є дискусійною.

Форм папілярних візерунків всього три: дуги, петлі і завитки. Морфологічна будова папілярних ліній — вила, крапки, початки, закінчення, переривання, потовщення однакові і зустрічаються практично в усіх візерунках кожної людини. Тому ще на світанку дактилоскопії виникли запитання: яка вірогідність комплексу ознак, відібраних експертом? Наскільки цей комплекс стійкий і неповторний для інших індивідів, які живуть на Землі? Чи можливо повторення папілярного візерунка в іншої особи? Чи можливі два підходи до розв'язання цієї проблеми: емпіричний і статистичний?

Ще в ХІХ ст. Гальтон, Рейс і Бальтазар пропонували різні розв'язання проблеми достатності ознак, що збігаються, для висновку про індивідуальність їх сукупності. Гальтон підрахував, що шанс зустріти два однакових відбитки становить один на 64 млрд, а Райс стверджував, що для народження людини з однаковим візерунком повинно пройти не менш 4,5 млн сторіч.

Вельми цікаві докази індивідуальності папілярних візерунків наводить Бальтазар. Він стверджував, що якщо відбиток розділити на 100 квадратів, то в кожному з них можна чекати появи однієї з чотирьох незалежних ознак: вила, звернені нагору, вила, звернені вниз, розрив угорі, розрив унизу (інші ознаки не враховуються). Звідси число перестановок з 100 по 4 (C_4^{100}) становить 4^{100} , тобто число, що складається з 61 знака. Механічний підрахунок Бальтазара показав, що якщо збігаються 17 названих ознак, то повторення такого ж відбитка можливо при 17 млрд населення. До початку ХХ ст. на Землі проживало близько 1,5 млрд чоловік, отже, критерій 17 ознак, що збігаються, був цілком достатній. Незабаром збіг 17 ознак виявився надмірно великим, оскільки злочинець розшукується не в усьому світі, а лише в якійсь обмеженій його частині. Тому критерій був зменшений до 15, а потім — до 10—12.

Перша дактилоскопічна експертиза в Росії була проведена за 17 ознаками, що збігаються, і зроблений висновок про їх тотожність. Зараз критерій становить 10—12 ознак. При неповному або нечіткому відображенні папілярного візерунка іноді не уявляється можливим виділити 10—12 ознак, що збігаються, і в такий спосіб сформувати неповторну сукупність. У таких випадках рекомендується переходити на мікроскопічний рівень дослідження, виявляти пороскопічні і еджеоскопічні ознаки. Для цього вибирають ділянку не більш як 1 см² і проводять мікроскопічне дослідження ознак будови пор і країв папілярних ліній, що дозволяє виділити десятки ознак. На кожному квадратному сантиметрі долонної поверхні налічується до 106 пор, тоді як на іншій шкірі їх 38. Пороскопічні і еджеоскопічні ознаки разом з ознаками макроскопічного рівня папілярних візерунків завжди можуть бути достатніми для створення індивідуальної сукупності.

14.6. Сліди локомоційних навичок людини

Локомоція (від лат. *lokus* — місце, *motio* — рух) — це різні рухи людини, пов'язані з переміщенням у просторі. До локомоційних рухів відносять ходьбу, плавання, біг, координацію людини в просторі. Локомоційні рухи є рефлексорним актом — навичкою, що виникає в процесі навчання і життєвого досвіду. Вироблені локомоційні рухи стають навичковими моделями, що допускають їх координацію вищою нервовою системою.

Локомоційні рухи здавна привертала увагу криміналістів, оскільки їх сліди містять певну інформацію про особистісні властивості людини. Їх не можна ототожнювати зі слідами ніг, досліджуваних трасологією і слідознавством, що відображають форму, розмір і розташування зовнішніх ознак слідоутворюючих об'єктів (босої ноги, взуття). Локомоційні рухи, матеріально відображені в слідах, безпосередньо не спостерігаються, оскільки вони динамічні і сприймаються лише в русі. Тому локомоційний слід – відображення внутрішньої властивості людини, він існує лише в процесі переміщення тіла в просторі – при ходьбі, бігу, якої-небудь діяльності, коли його можна спостерігати і фіксувати.

Зараз у теорії і практиці криміналістики досліджують, а в практиці використовують лише сліди ходьби і бігу, що залишаються на місці вчинення злочину при переміщенні тіла людини в просторі. Механізм ходьби досить складний, в основі його лежать динамічні навички, зумовлені психічною діяльністю людини, її вищою нервовою системою і закономірностями механіки руху тіл. У літературі при розгляді механіки руху людини при ходьбі розрізняють шість фаз. Розглянемо їх, оскільки вони впливають на утворення слідів ніг.

Перша фаза – стопа ноги викидається вперед і, опускаючись, п'ятою стикається з опорою, на яку поступово переноситься центр ваги тіла. Потім стопа починає здійснювати обертальний рух від п'яти до носка – перекочування стопи, яке зберігається в наступних двох фазах. Наскільки центр ваги тіла поступово переноситься на п'яту ноги, яка торкнулася опори, настільки в сліді п'яти (каблук) має більшу глибину, ніж проміжна частина стопи.

Друга фаза – стопа, продовжуючи перекочування всією поверхнею, входить у контакт з опорою. Центр ваги тіла поступово переміщується на носок.

Третя фаза – при перекочуванні і зсуві центра ваги до носка п'ята поступово підіймається угору і відокремлюється від опори. Оскільки тепер носок повністю ввійшов у контакт з опорою і на нього перемістилася вся вага тіла, а п'ята піднята, у цей час відбувається поштовх. Якщо опора являє собою м'який ґрунт (пісок, пухкий ґрунт, сніг), то в носку сліду утворюється зрушення ґрунту назад.

Четверта фаза – після поштовху стопа відокремлюється від опори і підіймається угору. В цей час друга нога здійснює третю фазу руху і центр ваги тіла перенесений на неї, все тіло зміщується убік, наприклад, правої ноги, якщо рух почався з лівої.

П'ята фаза – піднята нога перебуває у вільному стані і здійснює маятниковоподібний рух – виноситься вперед, відповідно корпус тіла нахилиється і рухається вперед.

Шоста фаза – піднята нога, здійснивши маятниковоподібний рух, опускається п'ятою на опору, і цикл повторюється знову, тобто людина перемістила своє тіло на крок уперед.

Такий механізм ходьби.

Механізм локомоційних рухів при ходьбі і слідоутворення дозволяють пояснити появу заглиблень у п'яті і носку сліду, зменшення довжини сліду внаслідок зрушення ґрунту в носковій частині, відрізнати сліди людини, яка біжить, від спокійної ходьби або руху з вантажем. З позиції механіки ходьба – це поштовхоподібний рух, поперемінно вчинюваний то правою, то лівою ногою. Тому корпус розгойдується, що становить одну з ознак ходи.

Локомоційні рухи, які проявляються при ходьбі, бігу і орієнтуванні в просторі, тобто збереженні вертикального положення, як уже згадувалося, мають навичкову

природу. І.П.Павлов зазначав: «Ми знаємо, що стояння і ходьба і взагалі урівноважування тіла в просторі – рефлекси». Динамічний стереотип локомоційних рухів, що сформувався, стає варіативною (відносно стійкою) моделлю, контрольованою свідомістю.

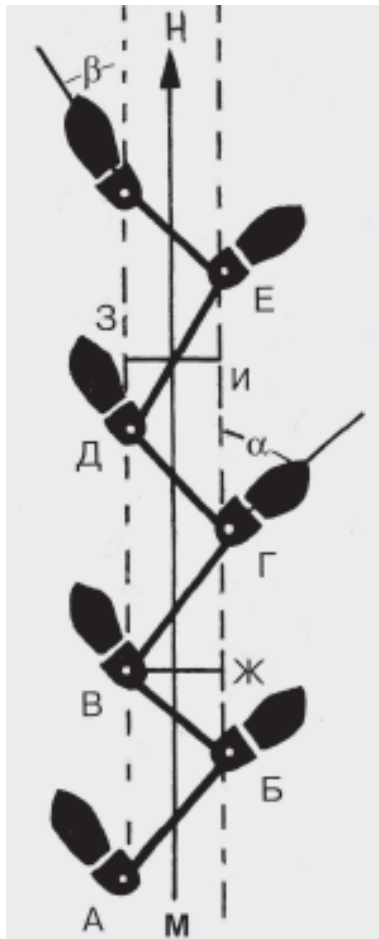

Рис. 37. Система вимірювання ознак локомоційних рухів, відображуваних у доріжці слідів ніг людини: MN - лінія напрямку прямування, AB, BC, CD, DE - довжина правого кроку; BF, GD - довжина лівого кроку; VJ, ZI - ширина кроку, α - кут правого кроку, β - кут лівого кроку; $ABFGD$ - лінія ходи, хода

Для вивчення локомоційних рухів, матеріалізованих у слідах ніг, необхідно знати їх ознаки.

Ознаки локомоційних рухів, відображені в слідах ніг, утворюють таке поняття, як ознаки ходи. Ходу та її ознаки можна вивчати органолептично або фіксувати технічними засобами в момент злочинної діяльності людини, а також по матеріальних слідах ніг, які залишаються на місці події, шляхом застосування технічних вимірювальних засобів.

Ходіння як механічний поштовхоподібний рух, характеризується: а) розмахом руху ніг, тобто довжиною кроку правої і лівої ніг; б) поперечним розміщенням ніг, що відображається в ширині кроку; в) поворотом стопи навколо вертикальної осі ноги, що відображається у вигляді кута розвороту стопи. Метричні параметри цих рухів і являють собою ознаки локомоційних рухів (ознаки ходи).

Для визначення метричних параметрів ознак ходи на місці події вибирають доріжку слідів не менш 4–5 пар слідів, і здійснюють виміри. Передусім, доріжка слідів повинна бути сфотографована способом лінійної панорами при вертикальному розташуванні фотоапарата з висоти не менш 1,5 м (на такому панорамному знімку можна найбільш точно вимірити всі ознаки ходи). В криміналістиці запропоновано два методи виміру ознак ходи – *чеський і російський*. Розглянемо їх.

Відповідно до рекомендацій *чеських* криміналістів попередньо проводять дві лінії, які з'єднують внутрішні точки п'яток лівих і правих слідів (рис. 37, пунктирні лінії). Відстань між цими лініями (VJ, ZI) вимірюють і інтерпретують як ширину кроку. Потім через нижні точки п'яток слідів проводять прямі лінії і по перпендикуляру до них визначають довжину правого B і лівого кроку V . Вісь сліду проводять по внутрішньому його краю і вимірюють кут правого β і лівого α розворотів ступні. У *чеській* системі вимірів прийнято визначати довжину подвійного кроку, яка являє собою відстань від п'ятки до п'ятки двох однакових кроків. Так, подвійна довжина правого кроку (на рис. 48) буде D , а лівого – G .

Російська система виміру локомоційних ознак є більш простою і, на нашу думку, більш точною. Для

ходи, довжина правого і лівого кроків, кут розвороту стопи правої і лівої ніг, ширина кроку – можуть бути виміряні лише на достатній кількості однойменних слідів, побудованих у систему, яка називається *доріжкою слідів*. Для одержання відносно стійких результатів вимірів ознак локомоційних рухів необхідно дотримуватися таких правил при огляді доріжки слідів ніг на місці події: 1) доріжка слідів повинна мати не менш 15–20 слідів і пряму лінію напрямку руху; 2) виміри мають проводитися на місці події, а потім за панорамним знімком; 3) вимірюють всі ознаки в кожному сліді, а потім обчислюють середнє арифметичне значення ознаки, що відображається в протоколі огляду.

Для висування версій про властивості та ознаки людини за ознаками ходи необхідно враховувати деякі типові версії, висловлені вченими-криміналістами і підтверджені практикою. Нижче наводиться зведена таблиця, складена за літературними джерелами (рис.38).

Ототожнення людини за ознаками ходи – явище дуже рідкісне, найчастіше елементи ходи свідчать про належність особи, яка залишила сліди, до певної групи за професією (спортсмен, моряк, вантажник).

Глава 15. Сліди шкірного покриву голови і зубів людини

15.1. Анатомічна будова шкірного покриву голови і криміналістичне значення його слідів

Голова людини майже наполовину покрита волосяним покривом, лише її передня частина і бічні поверхні вільні і можуть залишати сліди. Торкаючись цими ділянками голови різних предметів чи предметами цих ділянок, людина залишає потово-жирові сліди шкірного покриву чола, шік, кінчика носа, підборіддя, вушних раковин (рис. 41). Названі сліди в судово-слідчій практиці з'явилися в 50–60-х роках ХХ ст. Раніше криміналісти використовували головним чином сліди губ і зубів. Будову зубів ще в ХІХ ст. було включено в характеристику зовнішності людини.

У 50-х роках ХХ ст. японські вчені звернули увагу на особливості будови рельєфу шкіри губ і вушних раковин, дійшли висновку, що вони можуть залишати сліди, за якими можливо здійснити ототожнення злочинців. У Росії серйозні роботи в галузі дослідження рельєфу шкірного покриву голови і використання його слідів для ототожнення були виконані С.І.Ненашевим (1987)¹. Він експериментально підтвердив дані зарубіжних учених і показав, що особливу анатомічну будову має шкіра не тільки губ і вушних раковин, а й інших частин обличчя, і ці відмінні риси можна використовувати з ідентифікаційною метою (рис. 39).

На відкритих поверхнях обличчя шкіра також складається з дерми, покритої епідермісом, дерма має сосочки, але вони розташовані хаотично і не утворюють папілярних валиків, як на долонях і підшвах ніг. Разом з тим будова дерми створює специфічний рельєф, який відрізняється, наприклад, на щоках, шкірі чола, підборідді і кінчику носа, що створює умови для диференціації слідів шкірного покриву голови від слідів, залишених іншими ділянками шкіри тіла людини.

Шкіра на відкритих частинах голови має «зірчасту» будову. На долонях рук і підшвах ніг, як ми бачили, є папілярні лінії, а рельєф інших ділянок тіла людини нагадує сітку (рис. 23).

Ознаки будови рельєфу шкіри голови умовно поділяють на загальні і окремі. Загальні характеризують окремі ділянки відкритої частини голови з анатомічного боку – форму, розмір і розташування, а також абсолютні величини – довжину, ширину, висоту, протяжність ознаки. Так, загальними ознаками вушної раковини є її форма, ширина, висота, форма деталей – завитка, козелка, протикозелка, мочки, а також їх положення. Окремі ознаки – це форма, розмір і розташування деталей мікрорельєфу шкіри – пор, волосяних фолікул, часточок, лобових складок тощо. Саме мікроскопічна будова окремих ділянок шкіри обличчя дозволяє на місці події відрізнити названі сліди від інших слідів шкірного покриву.

Розглянемо особливості будови шкірного покриву обличчя (рис. 39).

Окремі ознаки – це форма, розмір і розташування деталей мікрорельєфу шкіри (пор, волосяних фолікулів, дольок, лобових складок тощо). Саме мікроскопічна будова окремих ділянок шкіри обличчя дає змогу відрізнити сліди на місці події від інших слідів шкірного покриву.

¹ С.І.Ненашев – Його праці використані при написанні цієї глави.

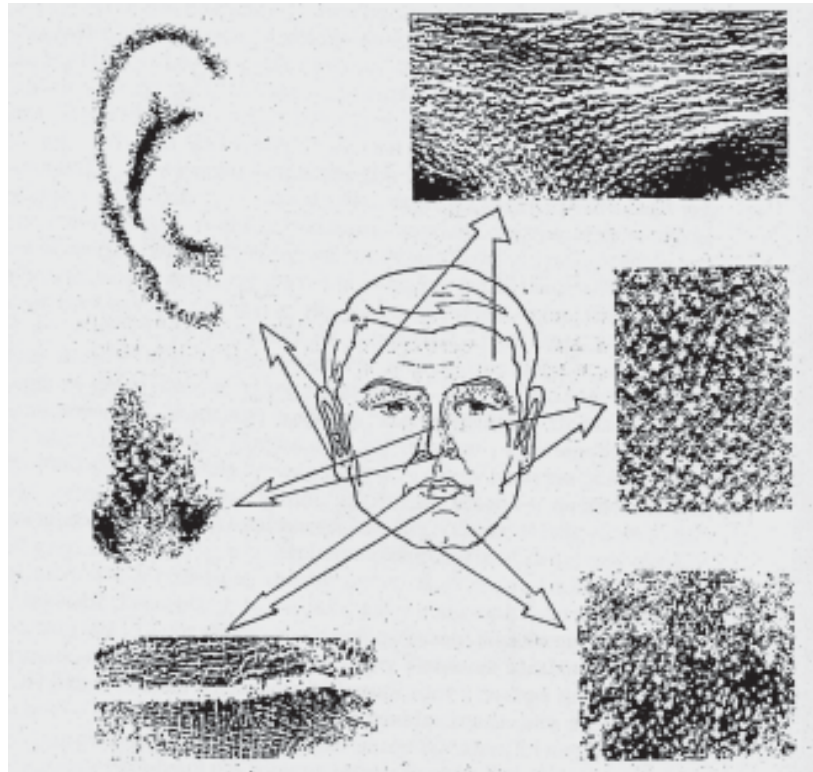

Рис. 39. Будова шкірного покриву обличчя людини за С. І. Ненашевим

Чоло. Для рельєфу шкіри чола характерна витягнута будова пор, фолікул, часточок. Саме овально-витягнута будова рельєфу характеризує пото-жирові сліди чола. Борозенки, зморшки майже завжди розташовані паралельно і горизонтально, переважно спрямовані до центра чола, крім міжбрівних зморщок, які розташовуються вертикально.

Щоки. Для рельєфу шкіри щік характерна зірчаста будова фолікул і пор. Вони не мають горизонтальної витягнутості, форма пор і фолікул у більшості випадків кругла, загальна форма зірчаста, овальна, з нерівними краями. Зморшки і борозенки звичайно розташовані з нахилом або вертикально в напрямку до вушної раковини чи до підборіддя.

Підборіддя. На підборідді пори і фолікули переважно круглі або зірчасті, нерідко розташовані на фоні дрібних вертикальних борозенок.

Ніс. На кінчику носа пори і фолікули звичайно крупніші, ніж на підборідді або щоках. Форма їх кругла, овальна.

Губи (червона кайма). Рельєф шкіри являє собою дрібні вертикальні або нахилені валики і борозенки, які утворюють характерний малюнок.

15.2. Механізм слідоутворення і види слідів шкірного покриву

Шкіра на відкритих ділянках голови, крім потових, має жирові залози і тому завжди покрита пото-жировою речовиною. Жирових залоз особливо багато на обличчі, кінчику носа, у вушних раковинах. Тому розрізняють «шкіру жирну» і «шкіру суху». На шкірі обличчя є природні забруднювачі – часточки пилу, які прилипають до шкіри в кімнаті, на вулиці й особливо на екологічно несприятливому виробництві. На обличчі часто знаходяться й сліди косметики, причому не тільки в жінок, «суху шкіру» змазують і чоловіки, використовуючи різні креми. Таким чином, шкіра відкритої частини обличчя завжди вкрита речовинами, достатніми для утворення слідів відшарування чи нашарування. При механічному контакті сторонні забруднюючі речовини відшаровуються і залишаються на предметі, з яким стикалося, наприклад, підборіддя. Це, як правило, малопомітний пото-жировий слід, якщо слідоприймаюча поверхня предмета полірована (дзеркально гладка). Якщо поверхня шорсткувата – папір, картон, погано поліроване скло (винний, молочний посуд) – утворюються потожирові невидимі сліди.

Предметами-носіями пото-жирових слідів шкірного покриву голови слугують звичайно предмети, які мають гладку поліровану поверхню. Мікрорельєф шкіри може залишати сліди тільки на слідоприймаючому об'єкті, структура якого дрібніша за структурні елементи шкіри. Дарма шукати сліди шкірного покриву на поверхні з великою структурою, оскільки її рельєф крупніший за рельєф шкіри. На глянцевому папері листа, конверта, мундштуку цигарки (сигарети) можуть бути виявлені сліди губ, залишені не тільки фарбою, а й слиною, пото-жировою речовиною.

Зафарбовані сліди шкірного покриву, особливо губ, можуть залишатися і на пластичних об'єктах, тканинах із дрібним переплетенням, тілі живої людини, а іноді на продуктах харчування.

За механізмом утворення сліди шкірного покриву найчастіше статичні, залишені при взаємодії об'єктів, що рухалися перпендикулярно один одного. Сліди динамічні, виникають при дотичному русі об'єктів, для ідентифікації непридатні, їх можна використовувати лише для фізико-хімічного дослідження речовини, якою утворений слід. Таким чином, сліди шкірного покриву голови, так само як і сліди рук і ніг, звичайно поверхневі, у свою чергу, бувають пофарбованими і безбарвними.

Пофарбовані сліди завжди видимі, а безбарвні – маловидимі і невидимі.

15.3. Виявлення слідів шкірного покриву голови і прийоми використання їх для одержання інформації про особу і подію

Сліди шкірного покриву не завжди залишаються на місці злочину. Їх виникнення залежить від багатьох факторів, насамперед механізму вчинення злочину, коли злочинець обов'язково повинен торкатися таких об'єктів, на яких можливе слідоутворення. Тому, розпочинаючи огляд, треба передусім змодельовати механізм події хто і як із взаємодіючих суб'єктів переміщався, з якими предметами контактував. При розслідуванні вбивств, коли злочинець вистежував жертву, проводив розвідку, щоб переконатися, хто перебуває в квартирі, чим зайняті (не сплять, відпочивають), сліди шкірного покриву обличчя треба шукати на дверях навколо замкової шпарини, біля щілин, із

зовнішнього боку віконного скла тощо. Так, злочинець, виставивши шматок скла з віконної рами, проникнув у приміщення оркестрового клубу і викрав музичний центр. Перш ніж витягти скло, він переконався, що в оркестровій нікого немає. Для цього він приклав вухо до скла і послушав. На склі залишився пото-жировий слід вушної раковини, який був виявлений у ході огляду місця події, а згодом використаний для ідентифікації затриманого злочинця.

При дорожньо-транспортних пригодах з людськими жертвами сліди чола треба шукати на передньому вітровому склі або на його частинах, особливо коли пасажир перебував на передньому сидінні. Можливі сліди і на склі салону. Сліди губ можуть бути на коробках сигарет, недопалках, що знаходяться в попільниці тощо.

Сліди чола і носа, носа і підборіддя, як правило, взаємопов'язані, це «парні» сліди, і якщо виявлений один, то треба шукати і другий. При моделюванні місця розташування слідів шкірного покриву необхідно враховувати й інші сліди. Так, розташування слідів ніг під вікном свідчить про те, що злочинець знаходився біля вікна і, ймовірно, проводив розвідку, отже, міг залишити сліди на склі.

Огляд предметів зі слідами шкірного покриву треба проводити при скісному світлі, використовуючи для цього кишеньковий ліхтар чи джерело ОІ-19. На полірованих непрозорих предметах огляд проводиться у відбитому «відблисковому» світлі, а прозорі об'єкти досліджують на просвіт. Зрозуміло, оглядати треба через лупу з 7–10-кратним збільшенням. Рекомендується використовувати стереоскопічну лобову лупу. Якщо на полірованому предметі виявлені сліди шкірного покриву, то предмет треба вилучити, попередньо описавши його в протоколі і сфотографувавши місце його виявлення. *Фарбувати сліди на полірованих поверхнях не рекомендується*, оскільки можна пошкодити дрібну структуру, відображену в сліді.

На гладких, напівполірованих предметах (вино-горілчаний посуд, технічне скло, фаянсовий посуд, масляна фарба тощо) при огляді у відбитому світлі чи на просвіт невидимі сліди не завжди вдається виявити. Такі об'єкти рекомендується фарбувати феромагнітними кольоровими порошками (топаз, опал, сапфір, рубін), пилоподібним залізом, свинцевими білилами. Порошки не можна наносити волосяними щітками, слід скористатися *пуховою щіткою* (рис. 52-3), а іноді магнітною чи наносити порошок посипанням, видаляючи надлишок струменем повітря. Треба віддавати перевагу пневматичним розпилювачам порошків для виявлення таких слідів.

При особливо небезпечних злочинах (вбивствах) нерідко злочинець залишає сліди губ на пляшках (горілчаних, пивних), столовому посуду (склянках, чашках, кружках). Тут важливо знати механізм утворення слідів, що допоможе визначити місце їх знаходження для застосування засобів виявлення. Наприклад, малопомітні сліди губів на склянці залишаються у верхній її частині, найчастіше від нижньої губи. Слід верхньої губи на склянках і чашках залишається рідко, а на горлечку пляшки він завжди є, коли п'ють з горлечка. *Сліди щік треба шукати ближче до середини щіпки, навколо замкової шпирини, щілини в дверях*.

Невидимі сліди шкірного покриву на шорсткуватих поверхнях – папері, картоні, поліетиленових пакетах, сигаретах тощо – найкраще виявляти хімічними і фізичними методами, дотримуючись такої послідовності. Спочатку об'єкт досліджують в ультрафіолетових і інфрачервоних променях, оскільки невидимі сліди щік, губ нерідко містять люмінесціюючі речовини, що дозволяє без пошкодження об'єкта виявити слід. Якщо люмінесцентний метод не дав позитивних результатів, використо-

вують сублімовані пари йоду. Після сублімації йоду застосовують хімічні методи — 1–1,5 % розчин в ацетоні нінгідрину чи алоксану. Виявлений слід фотографують. Не рекомендується на папері закріплювати сліди хімічними засобами. Необхідно вилучити об'єкт і призначити експертизу, якщо в цьому є необхідність.

Сліди шкірного покриву обличчя несуть інформацію про деякі анатомічні та персональні властивості людини, яка залишила сліди. Вилучення інформації треба доручити фахівцю, найчастіше після огляду місця події, коли відновлено приблизний механізм вчинення злочину, проведено попереднє дослідження. Фахівець може повідомити таку інформацію.

Про стать і вік судять за виглядом і розмірам слідів рук, ніг. Так, пофарбовані сліди губ найчастіше залишають жінки, у них інша форма губ, а розмір менший, ніж у чоловіків. Сліди щік мають *зірчасту будову як у жінок, так і в чоловіків, але в останніх «зірочки» крупніші*, оскільки шкіра грубіша порівняно з жіночою.

Про вік свідчить наявність зморщок, при цьому треба мати на увазі, що на чолі вони утворюються раніше у чоловіків, ніж у жінок, і за кількістю їх більше. До 30 років у чоловіків звичайно з'являються 2–3 зморшки на чолі, а після 40 вони утворюються і на щоках. У людей у віці 18–20 років рельєф шкіри більш згладжений, великі фолікули відсутні (рис. 40).

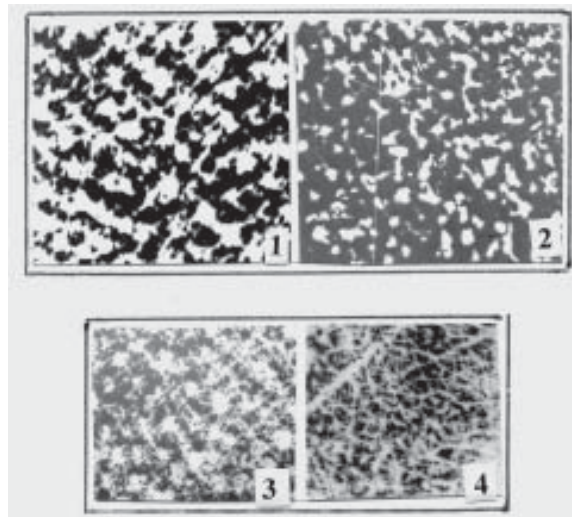

Рис. 40. Будова шкіри на щоках у чоловіків — 1 і жінок — 2; будова шкіри на обличчі людини в 30 років — 3 і 55 років — 4

Приблизний ріст можна визначити за висотою сліду чола. При зрості 175 см висота сліду чола приблизно 45 мм, ширина червоної кайми губ 15 мм, а висота підборіддя 35 мм, висота вушної раковини близько 72–80 мм. У людини низького росту (165 см) висота чола менша 35 мм, ширина червоної кайми губ менша 10 мм, підборіддя — менше 22 мм, а вушної раковини — менше 70 мм. Проміжні розміри відповідають зросту від 165 до 175 см.

Загальна повнота людини проявляється в збільшенні повноти обличчя — воно стає одутлим, пухким; змінюються ознаки будови рельєфу шкіри окремих ділянок голови,

порівнюючи які можна орієнтовно судити про вік. Найбільш повну інформацію про обличчя за слідами шкірного покриву можна одержати при дослідженні в сукупності всіх слідів зовнішності, залишених злочинцем на місці події, шляхом призначення судової експертизи. Оскільки в цій експертизі досліджуються сліди об'єктів біологічного походження, тобто сліди шкірного покриву, власне дерми, то за аналогією з дактилоскопічною правельніше називати експертизу шкірного покриву голови *дермоскопічною* або *дерматологічною*.

Підготовка матеріалів на дермоскопічну експертизу вимагає деякого пояснення, оскільки має свої особливості. Сліди шкірного покриву необхідно подавати разом із предметами, на яких вони виявлені, а порівняльні зразки одержувати на аналогічних поверхнях. Якщо досліджуваний слід залишений на фаянсовій чашці, то і зразки губів треба одержати на аналогічній поверхні. Зразки повинні бути гранично якісними і відображати особливості мікрорельєфу шкіри. Одержувати їх треба в наближених умовах, тобто прагнути відтворити механізм слідоутворення, який діяв на місці події. Одержання порівняльних зразків бажано доручати фахівцю. Якщо умови слідоутворення невідомі, то сліди дублюють не менше трьох разів, особливо це стосується порівняльних зразків губ.

Відбитки губ проводять на звичайній дактилоскопічній плівці за допомогою косметичних барвників (помада, рум'яна, крем). Наділянку шкіри, попередньо знежирену спиртом, тампоном наносять барвник. Потім дактилоплівку звільняють від захисного шару, поміщають на тверду основу (дзеркальце, пудреницю, шматочок гладкої фанери) і легким зусиллям притискають до пофарбованої ділянки шкіри. Після копіювання дактилоплівку закривають захисним шаром і процесуально оформляють.

Через велику рухливість губ зразки рельєфу їх червоної кайми рекомендується одержувати в чотирьох варіантах:

1) губи зімкнуті – спокійне положення; 2) губи стиснуті, як при проголошенні букви «у»; 3) губи зімкнуті і розтягнуті, як при посмішці; 4) окремі відбитки верхньої і нижньої губи при відкритому положенні рота.

Методика експертного дослідження аналогічна методиці дактилоскопічної експертизи. Всі дослідження проводяться з використанням оптичних засобів (лупи, мікроскопи, джерела концентрованого світла, джерела збудження УФ і ІЧ люмінесценції). Порівняння проводиться на фотознімках, збільшених до 20 разів. Для формування індивідуальної сукупності необхідний збіг не менше 15 ознак будови шкірного покриву.

15.4. Сліди зубів

Будову зубів людини судові медики і криміналісти здавна відносять до ознак зовнішності, хоча це скоріше ознаки внутрішньої будови, оскільки вони не завжди видні. Разом з тим сліди зубів та їх ознаки включені в структуру словесного портрета, картки збирання інформації для формування сучасних єдиних банків даних, картки непізнаного трупа і безвісти зниклої особи. У цьому зв'язку вони розглядаються саме в даній главі.

Сліди зубів людини в слідчій практиці зустрічаються порівняно рідко, але криміналістичне значення їх дуже велике. Анатомічна будова зубів у своїй сукупності є індивідуальною, що дозволяє проводити по їхніми слідами ототожнення злочинців, невідомих трупів, осіб, що безвісти зникли.

До загальних ознак зубів відносять їх кількість, особливості рельєфу жувальної поверхні корінних зубів, форму і розміри корінних зубів, відстань між зубами, форму і будову іклів тощо.

Окремими ознаками є різні аномалії анатомічної будови, дефекти, захворювання, положення і чергування зубів, форма прикусу, співвідношення верхніх і нижніх зубів тощо.

Сліди зубів утворюються при механічній взаємодії, коли зуби контактують з яким-небудь об'єктом, що має залишкову деформацію. Це можуть бути тверді, пластичні тіла — метал, дерево, предмети з них, смоли, пластмаси, продукти харчування, овочі, фрукти тощо.

За механізмом утворення сліди зубів поділяють на *сліди надкусу і відкусу*. Слід надкусу утворюється тоді, коли верхні і нижні зуби рухаються назустріч одні одному, проникають у слідоприймаючий предмет, але не розділяють його, тобто власне тільки надкушують. Такі сліди надкусу є слідами тиску, що виникають внаслідок деформації слідоприймаючого предмета. Вони відображають зовнішню форму, розміри і розташування зубів, найчастіше передніх (верхніх і нижніх). Це статичні сліди надкусу. Сліди надкусу поділяють на прості, які утворюються тільки від верхніх зубів, і складні, що виникають як від верхніх, так і від нижніх зубів (на плитці шоколаду, шматочку сиру, яблуці, коли надкус зроблений, однак надкушена частина не відділена).

Сліди відкусу виникають тоді, коли надкушена частина об'єкта повністю відокремлюється як частина від цілого. При завершенні відкусу зуби змикаються, а відкушена частина залишається в роті. Таким чином, сліди відкусу залишаються на поверхнях розділених об'єктів. Сліди відкусу — динамічні і являють собою поєднання борозенок і валиків, які відображають ширину і відстань між зубами, дефекти ліній різців, що різуть, а також різні механічні зміни, що виникають як на природних, так і штучних зубах. Такі лінійні сліди можна бачити на олії, сирі, мармеладі і тому подібних продуктах і пластичних об'єктах. Сліди відкусу можуть бути і на відносно твердих об'єктах, але вони найчастіше є слідами ковзання, які, наприклад, утворюються на металевому ковпачку, коли пляшку відкривають зубами. У практиці ДАІ м. Києва був випадок, коли при наїзді на пішохода він вдарився обличчям об капот автомашини, на якій залишилися сліди ковзання, залишені зубами потерпілого. Сліди були використані для ідентифікації.

На місці події сліди зубів можуть бути на недопалках сигарет, предметах туалету, які людина звикла кусати (гризти), наприклад, кінець олівця, ручки тощо. У разі розкриття свинцевих plomb на них нерідко виявляються сліди зубів. Об'ємні сліди зубів описують, фотографують, виготовляють зліпки (полімерні, гіпсові). Зліпки рекомендується виготовляти тільки з предметів, які не можна вилучити разом зі слідом (олія, сир, фрукти висихають і слід деформується). Інші сліди треба доставляти на експертизу безпосередньо з предметом-носієм.

Сліди зубів на тканинах людини — досить поширене явище. Звичайно для їх фіксації запрошують судового медика. Тут можливі опис, фотографування, іноді виготовлення полімерних зліпків. Якщо сліди знайдені на трупі, то, крім названих прийомів фіксації, можливе вилучення тканини разом зі слідом. Такий слід спеціальним чином консервується.

Судову експертизу слідів зубів, як ідентифікаційну, так і діагностичну, звичайно проводять судово-медичні експертні установи МОЗ України. Медики в рамках судово-медичної експертизи створили спеціальну галузь — судово-медичну трасологію. Ідентифікаційна експертиза слідів зубів є типово трасологічною і належать до криміналістичної. Тому доцільніше проводити такі дослідження комплексно, запрошуючи судово-медичних експертів і експертів криміналістів-трасологів.

Глава 16. Вчення про сліди навичок людини

16.1. Поняття навичок і функціональних властивостей-ознак

Навичка — це дія, руховий акт, який сформований шляхом повторення однотипних операцій і характеризується високим ступенем автоматизації при відсутності позаелементної свідомої регуляції.

Навичка відображає життєвий досвід людини: як діяти, як виконувати якусь роботу, реагувати на зовнішній подразник у сформованій ситуації, яка раніше зустрічалася неодноразово. У цьому плані навичка являє собою ступінь навчання людини вміння вирішувати конкретне завдання, вийти із складної ситуації з найменшими витратами сил і енергії, наприклад, людині без підготовки затримати небезпечно-го злочинця, проникнути непомітно в сховище, зламати сейф тощо. Від ступеня оволодіння навичкою залежить його стійкість і автоматизованість, тобто вихід із ситуації, що раніше зустрічалася, вирішується однаковими діями.

Навичка — динамічна прикмета людини, це не ознака зовнішності, оскільки вона характеризує людину як особистість, як біологічну систему. Це внутрішня якість особи, її властивість діяти у певних ситуаціях так, а не інакше. Навичка характеризує психіку, фізіологію, вищу нервову діяльність людини.

Динамічні, або функціональні (рухові), навички відображають внутрішній, діяльнісний бік біологічної системи, в тому числі й людини. Це внутрішні якості, що проявляються тільки при функціонуванні об'єкта, тому вони і називаються *функціональними*, або *руховими* — *динамічними*. Сутність таких навичок полягає в русі системи (об'єкта) в цілому або окремих його частин, груп м'язів, наприклад, спосіб відмикання замка за допомогою відмички проявляється у виді діяльності — соціальної (професійної) чи злочинної.

Властивість — це внутрішня якість, яка проявляється лише в русі, взаємодії з матеріальним середовищем. Отже, властивості особи, проявляючись у вигляді взаємодії з матеріальним середовищем, утворюють ідеальні і матеріальні сліди. В криміналістиці і слідчій практиці сліди властивостей людини, головним чином спосіб вчинення злочину, використовуються для розшуку злочинців та їх ототожнення.

Природа функціональних властивостей. Механізм утворення властивості, тобто рухового акта, видається таким. Людина, взаємодіючи з матеріальним середовищем, відображає її і тим самим формує систему відповідних реакцій на зовнішній подразник, головним чином мобільних дій. Отже, суб'єкт взаємодіє з навколишнім середовищем і змінює його об'єкти, зовнішні умови.

При повторенні зовнішніх умов відповідні дії на подразник стають дедалі однотипнішими, у корі головного мозку формується динамічний стереотип, тобто система нервових зв'язків, які на однакові подразники реагують однаковими рухами, способом дій людини. У результаті багаторазового повторення (тренування) вирішення тих самих завдань у біологічній системі формується навичка.

Таким чином, сутність динамічних властивостей, тобто функціональних ознак (за загальноприйнятою термінологією), становлять навички — автоматизовані рухові реакції окремих чи групи м'язів людини на якийсь подразник, наприклад, особистісні потреби, ситуаційні завдання, що зустрічаються при розслідуванні злочинів. Звідси в

кримінальному праві рухові властивості людини в конкретних ситуаціях інтерпретуються як спосіб дії, а в криміналістиці — як спосіб вчинення злочину.

16.2. Види і характеристика властивостей-навичок людини

Пізнання властивостей людини вимагає знання видів навичок, якими вона володіє, і особливостей їх відображення в матеріальному середовищі. У фізіології вищої нервової діяльності і психології навички поділяють на *сенсорні (перцептивні)*, які пов'язані з відчуттями і називаються іноді почуттєвими, *інтелектуальні*, пов'язані з розумовою діяльністю, і *рухові (моторні)*. Хоча цей поділ умовний, він має принципове значення для розуміння властивостей людини, насамперед способу вчинення злочину, який являє собою систему рухових процедур (дій) злочинця для реалізації злочинного задуму.

Перцептивна навичка — це автоматизоване почуттєве відображення добре знайомих об'єктів, тобто об'єктів, що неодноразово сприймалися раніше. Перцептивні навички лежать в основі впізнавання людей, предметів, явищ, подій реального світу. Зір, дотик, слух, нюх, смак — канали одержання інформації про зовнішнє середовище, уявні образи накопичуються в пам'яті людини (сліди пам'яті) і утворюють джерело ідеальної інформації про властивості людини. І.П.Павлов з цього приводу зауважував: «У нас від усіх колишніх подразників є сліди». Перцептивні навички дозволяють одержувати інформацію про деякі зовнішні ознаки предмета, про те, який він: кутастий, круглий, гладкий, шорсткуватий, сухий, вологий, легкий, важкий і т.ін.

Інтелектуальна навичка являє собою автоматизований прийом, спосіб вирішення завдання, яке раніше зустрічалося. Тому така навичка має заздалегідь побудований алгоритм дій для вирішення однотипних завдань, розв'язання ситуацій, що зустрічалися в минулому, оскільки вони формуються неусвідомлено. Так, більшість захисних рухів утворюються підсвідомо — клішоногість при ходьбі, спектральні переходи в мові, деякі ознаки почерку, звички і манера поведінки також виникають неусвідомлено. Вони стійкі і майже не піддаються зміні. Наприклад, правоокружний рух змінити на лівоокружний можна лише на невеликій ділянці тексту, як і змінити ходу — тільки на невеликій ділянці шляху. Тому, відбираючи зразки функціональних властивостей ознак (почерку, ходи, мови), необхідно враховувати можливість їх навмисного перекручення, для чого треба збільшувати час добору, кількість зразків і використовувати, як правило, відібрані за часом останніми.

У криміналістиці рухові властивості-навички можна класифікувати й за іншими підставами, наприклад, за функціональним призначенням — на локомоційні, комунікативно-мовні, професійні і навички вчинення злочинів (Г.О.Самойлов, 1968), або на спортивні, навчальні, трудові, побутові тощо; за ступенем виробленості — на вироблені і невироблені; за ступенем засвоєння й автоматизації — на знання, уміння, навички; за збереженням у часі — на стійкі (незмінні) і відносно стійкі (такі, що змінюються в межах ідентифікаційного поля); за ступенем регуляції і контролю — на неконтрольовані свідомістю і контрольовані свідомістю тощо.

Зараз у криміналістиці немає єдиної класифікації динамічних властивостей особи, мабуть, тому, що рухові реакції, які проявляються зовні, важко описати внаслідок цілісного сприйняття руху, яке для точного опису вимагає деталізації, дискрет-

ного підходу, причому система діяльності повинна бути суворо орієнтована щодо точок відліку. Тому поки в криміналістиці використовують навички *ходи, листа і писемної мови, міміки і жестикуляції*, деякі *інтелектуальні навички*, які можна виміряти, описати і представити як джерело криміналістичної інформації в кримінальному судочинстві.

Інтелектуальна навичка як слід пам'яті являє собою певний ступінь навчання, засвоєння повторюваних дій. Доведена до досконалості, тобто до автоматичного руху, вона стає прийомом. У цьому плані навички є базою для формування тактики слідчих дій, оскільки слідча дія являє собою систему ранжованих прийомів, використовувану для найбільш ефективного досягнення мети. Інтелектуальна навичка подібна до конкретної програми, що *наказує, як, якими засобами і в якій послідовності необхідно діяти в типовій ситуації*. У цьому зв'язку програмування планування розслідування становить практичну реалізацію інтелектуальних навичок.

Рухова навичка — це автоматизований вплив суб'єкта на зовнішній об'єкт за допомогою рухів з метою його перетворення, яке неодноразово здійснювало раніше.

Рухова навичка, таким чином, є цілеспрямована перетворююча діяльність, здійснювана в ході взаємодії суб'єкта з об'єктивною реальністю. Автоматизований вплив являє собою сутність способу вчинення злочину, практичну реалізацію мети. Якщо інтелектуальна навичка є стійким сформованим знанням — як діяти, то рухова навичка — *це безпосередня або опосередкована дія суб'єкта*, спрямована на зміну реального об'єкта. Звідси в психології рухову навичку розуміють як систему, що включає перцептивні та інтелектуальні навички. Останні управляють і контролюють перетворюючу діяльність на основі автоматичного відображення об'єкта, що переутворюється. Тому рухові навички відносно стійкі й опосередковані засобами діяльності і зовнішніми умовами, спрямованими на перетворення реальних об'єктів.

Практика свідчить, що абсолютно однакових способів учинення злочинів, як і способів діяльності взагалі, не буває.

Практичне використання функціональних властивостей людини в слідчій практиці поки що перебуває на органолептичному рівні, тому в орбіті джерел інформації перебуває головним чином очевидці події злочину, які є джерелами ідеальних відображень. Використання матеріальних слідів функціональних властивостей вимагає інструментальних засобів їх виявлення і фіксації, дослідження і, головне, оцінки на основі знання таких властивостей навичок, як *динамічність, індивідуальність, стійкість, автоматичність, варіативність, відображуваність*.

Динамічність навички. Фізіологією встановлений взаємозв'язок психіки людини з актами її руху. Рухові, спортивні, професійні, мовні навички є актами психічної діяльності і проявляють себе ззовні рухом м'язів і кістякової основи. Ще І.М. Сеченов відзначав, що всі зовнішні прояви мозкової діяльності можуть бути зведені до м'язового руху. Отже, психічні акти зовні проявляють себе в русі м'язів чи їх груп, спостерігаючи і «читаючи» які можна судити про психічні акти людини. Рухи рук, ніг, пальців, корпусу, голови, мовоутворюючих органів — усе це зовнішній прояв навичок як елементів психомоторної діяльності. У більшості випадків вони здійснюються автоматизовано як відповідні реакції на подразник, що раніше зустрічався, і відображають емоційний стан, що використовується при спілкуванні як особистісне джерело інформації. Отже, динамічність навички — це її сутність, у русі вона існує, стає такою, що спостерігається і вимірюється.

Індивідуальність навички виражається в тому, що окремі її елементи (деталі) внаслідок своєї оригінальності здобувають значення особливостей (особливих прикмет), притаманних властивостям лише конкретної особи. Тому індивідуальність не є копіюванням, повторенням дії (руху) в усіх дрібних подробицях, вона індивідуальна як форма діяльності, оболонка, модель накопичених досвідом дій. Саме в цьому плані навичка є індивідуальною, наприклад, навичка ходи, листа, конкретної професії тощо.

Кожен пишущий виконує письмові знаки, копіюючи їх загальну будову, форму, однак при цьому допускає якісь власні рухові елементи, що індивідуалізують почерк. У цьому плані динамічна навичка індивідуальна як загальне. Тому ознаки навичок поділяють на загальні і окремі.

Стійкість навички — це властивість, яку необхідно відрізнити від стійкості твердих тел. Там стійкість забезпечує збереження в просторі зовнішніх ознак, їх статичність. Стійкість навички — властивість, придбана людиною в результаті кількаразового повторення й утворення динамічного стереотипу, який лише відносно стійкий. Тому анатомічні ознаки стійкі взагалі і відносно стійкі окремо. Інтелектуальна навичка є стійкою в загальному як спосіб дії, наприклад, спосіб злому замка шляхом виривання дужки, але відносно стійка в тій структурі рухів, що утворюють спосіб як єдине ціле. Отже, стійкість треба розуміти як відносну властивість навички.

Автоматичність (автоматизованість) **навички** — також відносна особливість, оскільки вона припускає не несвідому діяльність, а лише певною мірою безконтрольну з боку свідомості. Тому навіть високоавтоматизовані навички, такі як почерк, хода, можуть частково контролюватися людиною. З огляду на це при доборі зразків почерку, ходи та інших динамічних навичок необхідно спостерігати за діями суб'єкта, оскільки він може спотворювати почерк та інші свої властивості-навички.

Автоматичність (автоматизованість) притаманна не всім навичкам і залежить від виду діяльності. Так, науково-дослідницька діяльність завжди усвідомлена і не може бути автоматизованою, тоді як виробнича або побутова діяльність у своїх елементах повторюється неодноразово і набуває властивості автоматизованості.

Таким чином, автоматизованість слід розуміти як безконтрольне виконання лише окремих рухів у взаємопов'язаній системі, що являє собою діяльність як закінчений акт (спосіб злому чи вчинення іншого злочину, приховування слідів тощо).

Варіативність навички є наслідком відносної стійкості, оскільки динамічна структура навички являє собою сукупність усвідомлених і неусвідомлених елементів рухів. Тому внаслідок умовнорефлекторної діяльності навичка має інваріантність, однак усвідомлена діяльність створює умови для варіантності рухів, тобто навичка має варіативність. Варіативність навички слід розглядати як можливість різних усвідомлених варіантів рухів у структурі навички взагалі. Звідси варіативність можна інтерпретувати як відповідні реакції на зовнішні чи внутрішні подразники.

Відображуваність навички — це реальна закономірність, властивість матерії, за допомогою якої об'єкт виділяє себе із середовища йому подібних. Тому динамічна властивість як рухова м'язова реакція, приводить людину у взаємодію з матеріальним середовищем, у результаті чого утворюються *сліди властивостей-навичок на об'єктах матеріального середовища*. Відображення навички, або відображуваність, — загальна властивість будь-якого явища, події і матеріального утворення.

16.3. Прийоми дослідження слідів динамічних навичок для одержання криміналістичної інформації

Інформаційна значущість статичних і динамічних слідів для розслідування злочинів є неоднозначною: перші очевидні і являють собою матеріальні копії, другі неочевидні і проявляються лише в русі, у безпосередній діяльності. *Динамічні навички у своїй сукупності формують властивості особи, спосіб дії, поведінки* в типових життєвих ситуаціях. Прогнозувати особистісні властивості і динаміку поведінки людини можна на основі зібраної інформації про динамічні навички.

Існують два підходи до одержання інформації із динамічних джерел: органолептичний (чуттєво-пізнавальний) та інструментальний. При першому сліди відображення рухових навичок, наприклад, ходи, міміки, жестикуляції і тому подібних виражень емоційної напруженості, фіксують органами почуттів, а оцінюють відповідно до накопиченого досвіду. При другому виявленні, фіксацію і дослідження динамічних ознак здійснюють технічними засобами, а результати використовують для висновку фахівця. Вище були названі види навичок: перцептивні, інтелектуальні і рухові. Розглянемо їх сліди як джерела інформації.

Одержання інформації із слідів перцептивних навичок. Перцептивні навички проявляються зовні у вигляді вегетативно-рухових реакцій, що є очевидними, а отже, зміними в широкому розумінні. Зовнішні прояви внутрішніх вегетативних реакцій виражаються в зміні кольору шкірного покриву, насамперед особи, як наслідок розширення чи звуження кровоносних судин, у розширенні зіниць, посиленні потовиділення, слезовиділення тощо, що очевидно. Тому при проведенні слідчих дій, наприклад, протягом, обшуку, рекомендується спостерігати за такими реакціями і використовувати їх для вибору тактики спілкування і поведінки слідчого. Але як інтерпретувати ці реакції, тобто зрозуміти, яка причина почервоніння або збліднення особи допитуваного, що означає зміна темпу мови і тембру голосу — можливо, суб'єкт щось приховує чи бреше. Навіть слова, що мимоволі вирвалися в допитуваного, рухові емоційні сплески не можна вважати наслідком точного влучання в мету запитання — подразника. Оцінка їх поки що залишається на рівні життєвого досвіду, результатів «неліченої статистики» того факту, що почервоніння найчастіше свідчить про сором, важку ситуацію вибору відповіді або поведінки, а занепокоєння, сум, розпач і депресія нерідко з'являються тоді, коли допитуваний намагається приховати слід пам'яті і відповісти на поставлене запитання неправдивою легендою.

Крім зовнішніх слідів (вегетативно-рухових реакцій), існує низка внутрішніх, що не проявляють себе зовні так очевидно — наприклад, зміна складу крові, діяльності серцево-судинної системи, подиху. Такі вегетативні сліди можна реєструвати тільки технічними засобами, контактними і безконтактними. В поліцейській практиці здійснені спроби створити такі прилади (варіографи, лайдетектори) і застосувати їх на практиці для детекції неправди. Однак вони поки що не забезпечують суворой наукової об'єктивності, і застосування їх пов'язане з порушенням конституційного права недоторканності особи. Тому показання подібних приладів не можуть слугувати доказами, а використовуються лише в оперативних цілях для прогнозування.

Разом з тим інструментальний підхід для одержання інформації із слідів перцептивних навичок є дуже перспективним, при відповідній методиці його треба застосовувати не тільки в оперативній, а й у слідчій практиці, а його результати в майбутньому

повинні використовуватися як рівнопорядкові докази, зрозуміло, при відповідному додержанні процесуальних норм.

Рухові вегетативні реакції характеризують зміни тону м'язової мускулатури обличчя і кістякових — кінцівок. Виразні рухи м'язів обличчя називаються мімікою, а виразні рухи всього тіла людини — позою. Сукупність виразних рухів міміки, жестів і пози називається *пантомімікою*. Виразні рухи рук називають жестами, або жестикуляцією.

Мімічні, жестові рухи і пози мають навичковий характер і підкреслюють психічний або фізичний стан людини. У цьому зв'язку розрізняють міміку спонтанну (неконтрольовану) як зовнішню відповідну реакцію на якийсь подразник і умисну, тобто керовану свідомістю. Спонтанна міміка є істинним відображенням психічного стану людини, а довільна, хоча і розвивається на основі мимовільної, відображає всього лише життєвий досвід суб'єкта. Всі рухові навички фіксують візуальним спостереженням або безконтактними технічними засобами — фотозйомкою, відеозаписом, кінозйомкою. Результати візуальних спостережень фіксують у протоколах слідчих дій і оцінюють на основі даних психології та особистого досвіду слідчого. Матеріалізовані сліди — фотознімки, кінострічки і відеограми — досліджують за допомогою фахівця, а висновок його використовують у доказуванні.

Сліди інтелектуальних навичок — це сліди пам'яті, суб'єктивні образи, прояв (розкриття) яких відбувається на основі вільного волевиявлення джерела в ході слідчих дій (допит, обшук, пред'явлення для впізнання, перевірка показань на місці, слідчий експеримент) або оперативних заходів, а результати фіксують у протоколах, поясненнях, за явах, фотознімках, відеограмах, кінофільмах.

Глава 17. Сліди навичок письма (криміналістичне дослідження письма)

17.1. Поняття криміналістичного дослідження письма

Історія розвитку письма наочно відображає еволюцію людини. На певному етапі розвитку звукове спілкування — звукова мова перестала задовольняти соціальні потреби людей. Акустичну інформацію, передану звуковою мовою, не можна було закріпити, зберегти в часі і тим більше передавати.

Спочатку людина використовувала для передачі інформації предмети матеріального світу, наприклад, каміння, раковини, залишаючи їх на місцях стоянок, по шляху проходження, повідомляючи в такий спосіб про своє перебування чи шляхи пересування. На деревах залишали зарубки, на мотузках зав'язували вузлики, потім на придатних площинах на місцях стоянок людина стала малювати звірів, птахів, себе, сцени полювання, війни тощо. Так з'явилися графічні знаки, що відображали зміст думок людини, сліди її пам'яті. Зародилося графічне письмо знаками, що послужило прообразом давньоєгипетського письма.

Малюнки-знаки згодом спрощувалися і набували форми віддалених від змісту знаків. З'явився клинопис, нарешті фінікійське письмо, яке було початком фонетичного письма. В останньому окремі знаки стали позначати фонемі, звуки або окремі слова, фонетичне письмо послужило основою для виникнення грецького письма, в якому слова були розчленовані на букви, фонемі і стали алфавітом мови (М.Г.Різник, 1978).

Таким чином, письмо як засіб відображення і запам'ятовування на матеріальному носії думок людини за допомогою графічних знаків є однією з сторін соціокультури людського суспільства. У цьому зв'язку двоєдине поняття письма позначає: з одного боку, значеннєвий зміст, а з другого — спеціальний графічний код, за допомогою якого зашифровано зміст письма. Якщо людині невідомий код-алфавіт, то вона не зможе встановити зміст письма.

У письмі розрізняють значеннєвий (семантичний) бік, який називається лексикою, або писемною мовою, і графічний (знаковий), який називається почерком.

Писемна мова розкриває зміст написаного, а почерк показує, в якому алфавіті (ключі) виконаний лист. Тому *почерк допустимо інтерпретувати як стійку динамічну систему, що відображає програму графічної техніки письма, в основі якої лежить зорово-рухова навичка виконання рукопису, реалізована за допомогою системи рухів* (за Р.С.Белкіним, 1982).

Отже, почерк являє собою графічний бік письма, його динамічну функцію, а писемна мова відображає його інтелектуальну функцію. Таким чином, писемна мова — це відображення інтелектуальних, а почерк — динамічних навичок людини.

Основу навички, як уже відзначалося, становить динамічний стереотип, і навички писемної мови і почерку — не винятки. Їм притаманні властивості та ознаки, відомі з психології і фізіології вищої нервової діяльності, — динамічність, стійкість, автоматичність, варіативність і відображуваність.

Письмо ще в далекій давнині використовували в розслідуванні злочинів для встановлення особи, яка писала, і обставин, пов'язаних з цим. Спочатку досліджували тільки графічний бік письма, тому такі дослідження і називали каліграфією, графологією, графометрією. Зараз цей розділ досліджень називають почеркознавством.

З розвитком вчення про письмову мову – семантичний бік письма – у криміналістиці виник новий напрямок дослідження письма – авторознавчий (С.М.Вул, 1977), який разом з почеркознавством утворює криміналістичне вчення про письмо (навички письма).

Криміналістичне вчення про навички письма, або криміналістичне дослідження письма, являє собою розділ науки криміналістики, що займається вивченням закономірностей формування письма і розробляє на їх основі методи і засоби збирання та дослідження письма для ототожнення автора і виконавця, а також встановлення інших фактів, пов'язаних з письмом.

Розрізняють такі види криміналістичного дослідження письма: 1) писемної мови; 2) почерку; 3) підписів; 4) змінених почерків і підписів; 5) стилізованого (письма друкованими літерами) і цифрового письма.

17.2. Ідентифікаційні ознаки письма

Для ототожнення особи за письмом необхідно виділити комплекс ознак письма, відображених у рукописному тексті документа. Виділені ознаки формують у сукупність, котру за певних умов оцінюють як неповторну (індивідуальну), що слугує підставою для ухвалення рішення про тотожність особи, яка писала. Такі ознаки називають *ідентифікаційними* і поділяють на дві групи: *ознаки писемної мови* та *ознаки почерку*.

Ознаки писемної мови. Ознака письма – це особливість письмово-рухової навички, яка відобразилася у рукописі. Ознаки писемної мови відображають значеннєвий бік письма. Вони поділяються на загальні і окремі. Розглянемо їх.

Загальні ознаки характеризують письмову мову людини в цілому, що дозволяє попередньо диференціювати авторів-виконавців рукописів, насамперед за ступенем володіння писемною мовою. До загальних ознак писемної мови відносять: 1) рівень володіння писемною мовою, тобто ступінь грамотності; 2) рівень володіння лексичними і стилістичними ознаками письма.

Загальний рівень грамотності може бути високим, середнім, низьким. Грамотність визначається кількістю граматичних і синтаксичних помилок.

Лексичні ознаки – це відображення в змісті рукопису мовних засобів письма, якими володіє той, хто пише при вираженні своїх думок у рукописі, машинописному тексті і тому подібних документах. До лексичних ознак звичайно відносять: *словниковий запас, фразеологію і зображувально-виражальні засоби*.

Словниковий запас являє собою кількість слів, понять з різних галузей знань, якими оперує той, хто пише. Він відображає рівень культури, професіоналізм, начитаність, ерудицію. Словниковий запас може бути великим, середнім і малим (бідність мови). Чим більший словниковий запас, тим грамотнішою вважається людина. Особливостями лексики слугує використання професіоналізмів – термінів, що відображають професію пишучого, жаргонних слів і виразів, архаїзмів (застарілих слів).

Фразеологія – розділ лінгвістики, що вивчає стійкі словникові звороти, характерні для даної мови. Фразеологічні ознаки нерідко використовуються в дослідженні писемної мови. Стійкі обороти, властиві конкретній особі, наприклад, «танцювати під чужу дудку», «вішати локшину на вуха», «мати дах», характерні для певної професії, середовища проживання і кола спілкування осіб.

Зображувально-виражальні засоби слід розуміти як вживання в переносному значенні перелік зворотів слів, метафор, гіпербол, іронії, порівнянь, а також стилістичних фігур (риторичних питань, антитез та інших мовних прийомів). Характер вживання зображувально-виражальних засобів дозволяє судити про професійну належність той, хто пише до певної групи.

Стилістичні ознаки. Стиль — це спосіб здійснення чого-небудь, що відрізняється сукупністю своєрідних прийомів діяльності. Тому стилістичні ознаки письма являють собою манеру викладу думок пишучим, відображену в побудові речень, їх довжині, синтаксичній структурі, побудові тексту в цілому. Стиль відображає використання мовних засобів відповідно до функціонального значення мови.

Розрізняють стилі — *науковий, публіцистичний, офіційно-документальний, літературно-художній, жаргонний, побутовий* тощо.

Ознаки писемної мови широко використовуються для діагностичних досліджень, наприклад, встановлення статі, віку, національності, району проживання, професії тощо. Вони слугують підставою для побудови розшукових версій на основі письмових або друкованих документів, які опинилися в орбіті розслідуваного злочину.

Окремі ознаки писемної мови являють собою відображення в тексті документа навичкових особливостей конкретної людини. До них належать стійкі лексичні і граматичні помилки, своєрідні конструкції речень, наприклад, дієслово наприкінці або на початку речення, стійке використання певних слів, професіоналізмів, жаргонних слів тощо.

Писемна мова та її ознаки використовуються як у почеркознавчому, так і в авторознавчому дослідженні. Однак головна їх мета — слугувати засобом ототожнення в авторознавчій експертизі, при встановленні автора письма.

Автора письма слід відрізнити від виконавця. Автор відображає в письмі інтелектуальні навички, а якщо він сам виконує письмо, то й графічно-почеркові навички. Виконавець відображає в письмі тільки рухові навички, тобто ознаки почерку. Отже, автора можна встановити як за ознаками писемної мови, так і за ознаками почерку, а виконавця — тільки за ознаками почерку.

Ознаки почерку. Почерк — не тільки графічний бік письма, сутність якого полягає в запам'ятанні думки графічними знаками мовного алфавіту, а й координована система рухів для автоматизованого відображення рухових навичок письма в рукописі. Ознаки почерку поділяють на загальні і окремі. Розглянемо їх.

Загальні ознаки почерку — це навички, що характеризують загальну будову знаків алфавіту, їх розмір, нахил, розгін, що неважко помітити при огляді рукопису. До загальних ознак відносять ознаки розташування, топографічні, ознаки рухових навичок — виробленість почерку, складність рухів, ступінь зв'язності тощо.

Топографічні ознаки характеризують переважну орієнтацію, розташування письмових знаків на папері. Це своєрідна манера виділення тексту новим рядком, підкресленням, використанням скорочених слів наприкінці рядка, наявність берегів праворуч і ліворуч, розташування тексту щодо лінії рядка (над лінією, посередині, під лінією), інтервали між словами, особливості розміщення тексту в документі.

Виробленість почерку характеризує сформованість письмово-рухових навичок. Це здатність того, хто пише, користуватися загальноприйнятою системою скоропису. Тому виробленість почерку — одна з головних і складних загальних ознак почерку. Виробленість виражається в темпі, координації письма. Темп листа визначається часом, вит-

раченим на виконання букв, слів, речень і всього рукопису в цілому. Розрізняють темп швидкий, середній, низький (уповільнений).

Ознака — *координація рухів* припускає узгодженість виконання букв, особливість їх зв'язування. Ступінь координації рухів може бути високим, середнім і низьким. Координація в сполученні з темпом письма дозволяє поділяти почерки на *маловироблений*, *середньовироблений* і *високовироблений* (рис. 41-1,2,3).

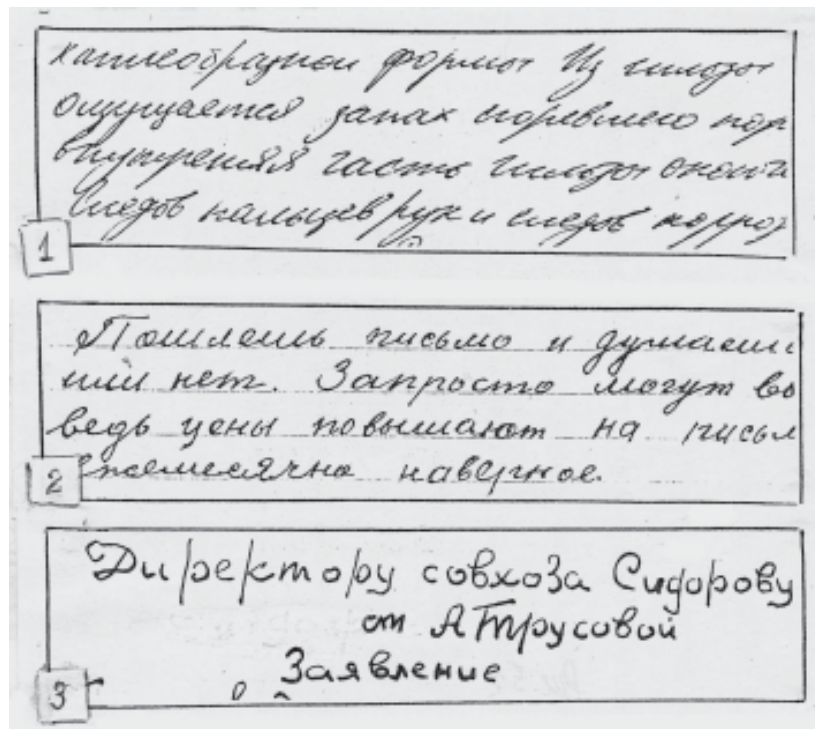

Рис. 41. Виробленість почерку: 1 — вироблений; 2 — середньовироблений; 3 — невироблений

Маловироблений почерк характеризується зупинкою формування письмово-рухових навичок на початковій стадії навчання. Тому такий почерк — спрощений, темп письма уповільнений, зв'язність почерку низька, букви відрізняються від стандартної форми прописів і втрачають деякі елементи. Маловироблений почерк найчастіше притаманний малограмотним особам, які не мають письмової практики.

Середньовироблений почерк характеризує осіб, у яких темп письма невисокий, координація рухів середня, зв'язність низька, не перевищує трьох букв. Форма буквених знаків більше відповідає прописам, хоча має ознаки змін. Середньовироблений почерк більш стійкий, ніж маловироблений.

Високовироблений почерк відрізняється високим темпом письма, високим ступенем координації рухів і зв'язності. Букви нерідко носять спрощений, але стійкий характер. Разом з тим автор з високовиробленим почерком може змінювати його на маловироблений або середньовироблений, тоді як особа з маловиробленим почерком не може змінити почерк на високовироблений.

Ступінь складності рухів характеризує будову почерку в цілому, специфіку сформованості письмово-рухових навичок, пристосованість їх до темпу письма. Відповідно до цього почерки поділяють на прості, спрощені та ускладнені (рис. 42, позн. 1, 2, 3).

У простому почерку (1) письмові знаки здебільшого відповідають формі стандартних прописів. У спрощених почерках стандартні знаки (букви) виконуються спрощено (2), і навпаки, в ускладнених почерках – ускладненими рухами, що прикрашають форму букв (3). Почерк вважається ускладненим, якщо більшість букв виконані ускладненими рухами.

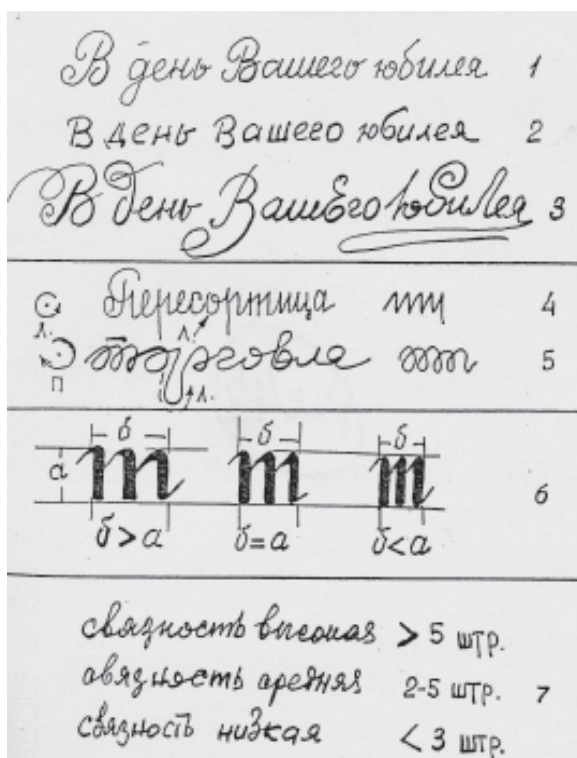

Рис. 42. Загальні ознаки почерку (опис за текстом)

Почерки, в яких кут нахилу штрихів букв менше 50° , іноді називають косонахильним (правим чи лівим). Якщо в почерку є різні нахили букв до лінії рядка, його називають змішаним. Нахил – одна з найменш стійких ознак.

Розмір почерку характеризує висоту його знаків, букв. Розрізняють почерк дрібний – до 2 мм, середній – 2–5 мм і великий – понад 5 мм.

Розгін почерку характеризує відношення висоти букви до її ширини. Якщо ширина більше висоти (рис. 42, $b > a$), то почерк має великий розгін (почерк розгонистий). При

Форма і напрямок руху¹ характеризують структуру рухів, виконуваних той, хто пише в площині за їх траєкторією.

До ознак форми напрямку руху відносять переважну форму руху при виконанні окремих букв, знаків – правоокружний чи лівоокружний рух (4, 5). Якщо більшість знаків виконується прямолінійно, то почерк називають прямолінійно-кутастим (4). Якщо ж більшість букв виконано петлястими, округлими рухами, то почерк відносять до округлого (рис. 42, позн. 5). Напрямок руху – найбільш стійка ознака, і її важко для змінити.

Напрямок руху характеризують нахилом, розміром, розгоном, зв'язністю і натиском.

Нахил почерку визначають вертикальним розташуванням елементів письмового знака до лінії рядка. Стандартний почерк має нахил 75° управо і називається правоскісним. Якщо штрихи букви з лінією рядка утворюють кут 90° , то почерк називають прямим. При нахилі штрихів знаків ліворуч почерк називають лівоскісним.

¹ Класифікація і виклад загальних і окремих ознак почерку здійснюється на основі теорії і практики почеркознавства, розроблених проф. В.Ф.Орловою (1973).

рівній висоті і ширині букв ($b=a$) почерк характеризується середнім розгоном. Якщо висота більше ширини букви ($b < a$), то почерк називають убористим, стиснутим.

Ступінь зв'язності почерку характеризується кількістю знаків, виконаних без відриву пера (пишучого засобу) від паперу. За ступенем зв'язності почерки поділяють на зв'язний, коли з'єднано більше трьох знаків, уривчастий, коли кожен знак виконується окремо, і середньозв'язний, якщо в один прийом виконуються 2–3 букви (рис. 42, 7).

Натиск почерку є загальною ознакою. Він характеризує розташування точки прикладення найбільшої сили при виконанні знака. Натиск може бути рівномірно розташованим по всій довжині штриха, малим, великим, розташованим угорі чи внизу. Натиск – характерна ознака для пір'яних ручок, при використанні сучасних засобів письма (кулькових, капілярних) він виражений слабо.

Окремі ознаки почерку. В літературі окремі ознаки почерку визначають як особливості виконання письмових знаків з погляду відхилення їх від типових прописів конкретної мови (української, російської, англійської та ін.), з яких починається навчання техніки письма в школі. *Окрема ознака почерку становить матеріалізований прояв рухової навички, графічно відображений у письмі.*

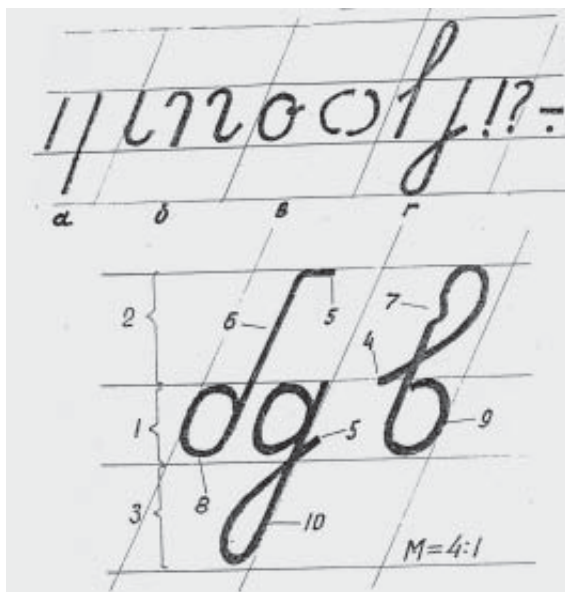

Рис. 43. Елементи, що формують знаки і літери пропису (пояснення за текстом)

Письмовий знак (буква) звичайно виконується кількома рухами, які називаються її конструктивними елементами (рис. 43). Об'єднані в одне ціле елементи утворюють букви і знаки.

Конструктивними елементами письмових знаків слугують штрихи (прямі, звивисті), овали і півовали, петлі (а, б, у, г). Для опису ознак почерку його досліджують у цілому і поелементно. Насамперед у букві виділяють кількість елементів, тобто рухів, якими вона виконана. Тому в конструкції букви розрізняють центральну частину (власне букву), надрядкову і підрядкову (рис. 43), а в окремих елементах — початок і закінчення руху (4, 5); форму елемента (пряма, звивиста, 6, 7); напівовал, овал, петлі (8, 9, 10); форму і напрямок руху, спосіб їх з'єднання і відносне розташування.

Все різноманіття рухів, що відображають навички конкретної особи, в літературі класифікують неоднаково. Так, І.Ф.Пантелеєв (1988) розрізняє чотири групи ознак, Д.У.Бабаєва (1976) пропонує шість груп, М.П.Яблоков (1990) розділяє концепцію В.Ф.Орлової (1973) і наводить сім груп окремих ознак. Підтримуючи концепцію В.Ф.Орлової, ми розглядаємо окремі ознаки почерку за розробленою нею схемою.

1. Форма руху характеризує письмовий знак у цілому і його елементи окремо. Розрізняють спрощену й ускладнену форми руху (рис. 44-2) при виконанні окремих букв і при виконанні їх елементів – петльову, кутасту, звивисту (рис. 44-3,4).

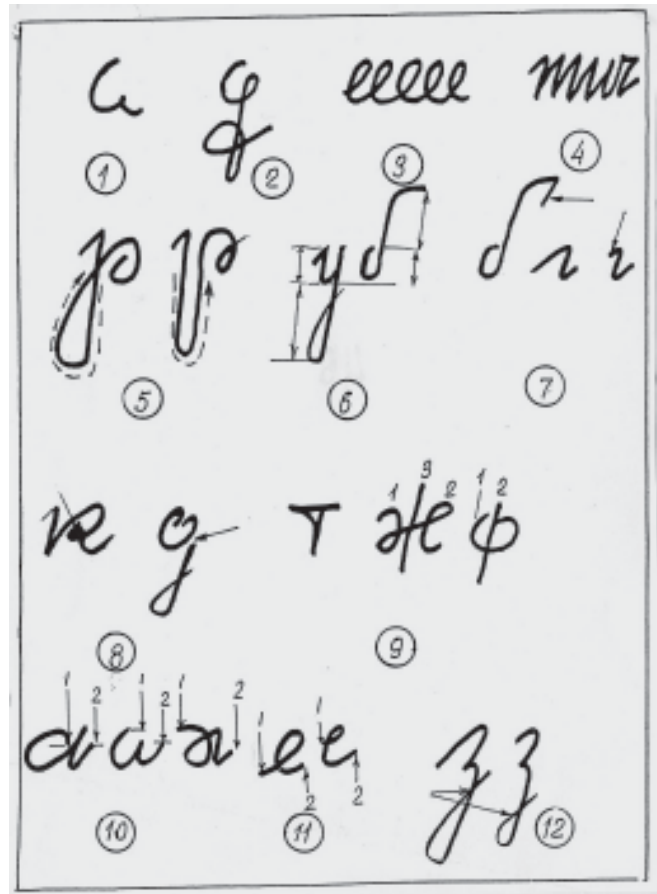

Рис. 44. Приватні ознаки почерку (пояснення за текстом)

2. Напрямок руху пишучого приладу буває правоокружним або лівоокружним, привідним і відвідним. Точка початку привідного руху містяться вгорі, а відвідного — унизу. Відводячий рух слугує початком наступного елемента і, отже, з'єднанням з початком наступного знака (5).

3. Довжина руху характеризує розмірність руху при виконанні нарядкових і підрядкових елементів, а іноді і знака в цілому. Довжина руху не вимірюється лінійкою, а оцінюється на око щодо величини основної (центральної) частини букви (6).

4. Кількість рухів характеризує наявність у букві чи її елементі зменшення або збільшення руху, що не відповідає конструкції письмового знака, наприклад, у букві «м» зменшення або збільшення довжини початкового елемента (7), а в букві «т» — заключного; у буквах «б» і «у» — збільшення рухів, що є в конструкції необов'язковими; збільшення протяжності при виконанні овалів, півовалів.

5. Безперервність рухів як окрема ознака характеризує спосіб з'єднання елементів у письмовому знакові і залежить від частоти відриву пишучого приладу від паперу.

Розрізняють злите та інтервальне з'єднання елементів (рис. 44-8). Коли закінчення попереднього елемента переходить у початок наступного, з'єднання називають злитим.

Якщо після закінчення руху (заключного штриха) утворюється перерва в русі для початку наступного руху, таке з'єднання називають інтервальним. Якщо розриви утворюються між буквами, почерк називають незв'язним, а виконання письмових знаків — уривчастими рухами.

6 Послідовність рухів має значення для тих букв, в яких прописами визначена послідовність виконання елементів. Порушення послідовності утворює окрему ознаку. Так, у буквах «т» і «ж», визначений порядок нанесення елементів, спрощення цієї послідовності іноді є стійкою навичкою-ознакою.

7 Відносне розміщення рухів характеризує співвідношення розташування точок початку і закінчення рухів, вид огинаючої верхніх точок букв і нижніх точок в окремому слові, рядку (10). Відносне розташування точок початку і закінчення руху може бути верхнім, середнім, нижнім (11). Певне значення має розташування точок перетинання елементів букви (10–12).

17.3. Методика криміналістичного дослідження письма

Методика криміналістичного дослідження письма здійснюється у двох формах: 1) попереднього і 2) судово-експертного дослідження.

Попереднє дослідження письма проводиться для одержання орієнтуючої інформації органом дізнання, слідчим, прокурором, судом головним чином у стадії порушення кримінальної справи при прийомі заяв, повідомлень про злочини, витребуванні документів. Перевірка матеріалів, що надійшли для порушення кримінальної справи, здійснюється шляхом їх попереднього дослідження, яке проводить сам слідчий, орган дізнання або прокурор. Використовуючи технічні засоби і консультацію фахівця, вони встановлюють вид матеріалу — носія письма, його стан, вид письма (машинописний, комп'ютерний, друкарський, рукописний), зміст письма, наявність змін, перекручень, правильність заповнення реквізитів тощо.

Якщо попереднє дослідження не дозволяє встановити особу автора письмового документа, то слідчий аналізує ознаки писемної мови і почерку і самостійно проводить розшук автора письма.

Сутність такого розшуку полягає в розробленні розшукової таблиці (рис. 45). Послідовно виділяючи загальні і окремі ознаки, слідчий формує сукупність письмових навичок автора досліджуваного документа. Потім проводить огляд документів у відділах кадрів, бухгалтеріях, лікувальних установах, спортивних організаціях, військових комісаріатах, де можуть зберігатися документи, виконані розшукуваним автором. Розшукова таблиця при цьому слугує орієнтиром, з яким слідчий порівнює документи, що оглядаються. При встановленні схожості почерку або пишучого технічного засобу (друкарської машини, принтера) слідчий вилучає документ і після порушення кримінальної справи призначає криміналістичну експертизу.

Якщо в стадії перевірки в слідчого немає версій про автора письмового документа, а порушення кримінальної справи без цього неможливо, він доручає органу дізнання здійснити розшук автора оперативним шляхом. Оскільки це відбувається в стадії порушення кримінальної справи, то процедура розшуку включає огляд і вивчення документа — речового доказу; складання розшукової таблиці, перевірку почерків, провадження попереднього криміналістичного дослідження фахівцем.

Розшукова таблиця включає опис загальних і окремих ознак писемної мови і почерку досліджуваного документа. Загальні ознаки звичайно називаються на початку таблиці. Для опису окремих ознак письмо поділяють на дві частини: у першій називають ознаку, а в другій малюють її графічне зображення і роблять пояснення. У розшукову таблицю включають тільки стійкі окремі ознаки почерку, причому не більше 7–8 (рис. 45).

Загальні ознаки почерку

1. високівироблений, петлеподібний, зв'язний
2. форма руху – переважає лівоколова
3. складність руху – спрощена

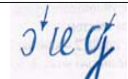
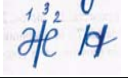

Графічне зображення ознаки	Характеристика
	– складність руху – спрощена, петлі лівоколові
	– інтервальне з'єднання зустрічається рідко
	– зміна послідовності рухів
	– специфічна форма закінчення руху в буквах Ц, Щ
	– рідкісна ознака – зміна напрямку руху в підрядковій петлі

Рис. 45. Пошукова таблиця

У такий спосіб розробляють рукописний чи друкований текст і одержують модель комплексу письмових навичок розшукованої особи.

Перевірка почерків. Розшукову таблицю розмножують і роздають оперативним працівникам, які і проводять розшук шляхом огляду документів у різних установах. Знайшовши схожі документи, орган дізнання доручає попереднє дослідження фахівцю. Таке дослідження рівноцінне консультації, яку може одержати слідчий до порушення кримінальної справи.

Розшук автора за ознаками письма найчастіше проводиться, коли злочинець удається до анонімних документів, які надсилає до слідчих органів. У таких документах він удається до зміни почерку, маскуванню стилю, грамотності тощо. Відомі такі способи маскуванню: умисна зміна почерку шляхом скорописного маскуванню, використання стилізованого письма, письмо зі зміною руки. Розглянемо їх.

Скорописне маскуванню полягає в зміні ступеня виробленості почерку. Вдається змінити загальний вид письма, його загальні ознаки – розмір, нахил, розгін тощо. Стосовно ж окремих ознак, то більшість з них залишається незмінною. Можна змінити форму ознаки, збільшити протяжність штриха по вертикалі, але не можна змінити напрямку руху в достатньо довгому тексті (1–2 стор.). Якщо текст короткий, у декілька слів, то іноді можна змінити правоокружний рух на лівоокружний.

Тому встановити скорописне маскування нескладно, треба лише простежити кілька окремих ознак протягом кількох рядків тексту. Зміна окремих ознак — вольовий акт, який різко уповільнює темп письма, причому втрачається зв'язаність і змінюється виробленість.

Використання стилізованого письма — це застосування для письма друкованого шрифту. Таке письмо виконується уповільнено. Внаслідок відсталості динамічного стереотипу серед друкованих зустрічаються письмові букви чи їх окремі елементи. До листа друкованими літерами найчастіше удаються злочинці, коли необхідно приховати автора документа або при підробці посвідчень особи.

Лист зі зміною пишучої руки. У практиці зустрічаються документи, виконані як правою, так і лівою рукою. Ліворучний почерк найчастіше має лівий нахил, напрямок руху в більшості випадків лівоокружний. При зміні руки для маскування змінюються темп, виробленість, втрачається зв'язність, в овалах з'являються незграбність, скривлення штрихів. Окремі ознаки при цьому мало змінюються, оскільки автоматизована навичка з однієї руки переноситься на іншу.

Ідентифікувати пишучого за таким почерком важко, але можна, якщо правильно відібрати зразки для експертизи.

У м. Харкові група злочинців-гастролерів займалася підробкою залізничних квитків шляхом витравлення рукописного тексту і нанесення нового. Затриманий підозрюваний розповів, як він здійснював витравлення і як вписував новий текст. Слідчий відібрав експериментальні зразки і призначив почеркознавчу експертизу. Виявилось, що тексти в квитках були виконані не обвинуваченим, оскільки почерк його був маловиробленим, а слова «Ростов», «Курськ» — виконані високовиробленим почерком, з великою зв'язністю і ступенем автоматизації. Подальшим розслідуванням і перевіркою версії експерта слідчий встановив, що обвинувачений лівша, у квитках тексти він писав лівою рукою, а зразки виконував правою. Повторна експертиза ототожнила обвинуваченого.

Якщо попереднє дослідження проводиться в ході слідства, то криміналістичне дослідження письма (письмових і речових доказів) слідчий здійснює в ході слідчого огляду документів. У цьому разі протокол огляду є джерелом доказів.

Експертне дослідження письма проводиться на підставі постанови слідчого чи ухвали суду в спеціалізованих установах або поза ними їхніми фахівцями.

Методика дослідження включає такі етапи: підготовку, роздільне дослідження, порівняльне дослідження, оцінку результатів порівняння і формулювання висновків.

У ході підготовчого етапу експерт зовнішнім оглядом визначає цілісність упаковки, наявність відбитків печаток і посвідчуючих написів на них, перевіряє схоронність доставлених матеріалів, їхню достатність і відповідність названим у постанові, знайомиться із завданнями дослідження і поставленими питаннями, визначає можливість їх вирішення в рамках призначеної експертизи.

Роздільне дослідження починається з огляду досліджуваних документів (рукописних, машинописних) і виявлення ознак писемної мови та ознак почерку. Відібрані ознаки формують у сукупність, котру оцінюють як стійку, характерну для досліджуваного документа. Відзначають варіаційність ознак письма і почерку, пояснюють їх походження і зв'язок зі стійкою сукупністю ознак.

Застосовуючи аналогічну методику, досліджують зразки письма — вільні та експериментальні.

Порівняльний етап являє собою процедуру порівняння шляхом зіставлення комплексу ознак, що характеризують досліджуване письмо, з комплексом ознак, властивих зразкам обвинуваченої (підозрюваної) особи. Безпосереднє порівняння проводиться почерговим зіставленням кожної ознаки одна з одною і сукупності ознак у цілому. При цьому звертають увагу на неухильні ознаки, ступінь їх розходження, відзначають їх повторюваність і причини походження.

В процесі останнього етапу – оціночного – експерт виділяє ознаки, що збігаються, в досліджуваному матеріалі і зразках листа, поєднує їх у дві сукупності і на основі внутрішнього переконання і даних порівнянь оцінює кожну сукупність як індивідуальну, таку, що належить одній особі. Тут же експерт проводить аналіз хистких ознак, пояснює їх походження і кореляційний зв'язок зі стійкими ознаками, які ввійшли в індивідуальну сукупність. Після оцінки експерт формулює власні висновки, які вносяться у висновок експерта.

17.4. Підготовка матеріалів для криміналістичного дослідження письма

При призначенні судової експертизи слідчий (суд), орган дізнання надсилає в експертну установу або експерту такі документи: а) постанову, ухвалу про призначення експертизи; б) документи, рукописи та інші матеріали, у яких є досліджуване письмо; в) зразки письма; г) матеріали справи, що містять відомості про передбачуваного автора і виконавця, а також документи, що належать до умов виконання досліджуваних документів.

Як уже вказувалося, дослідження письма здійснюється в рамках двох видів судової експертизи – почеркознавчої і авторознавчої.

Судове почеркознавство – найбільш розроблений вид дослідження письмово-рухових навичок, що відображаються в письмі. Біля його джерел стояли Є.Ф.Буринський (1848–1912), С.М.Потапов (1873–1957), О.І.Вінберг (1908–1989), О.М.Агушевич, В.Ф.Орлова, С.А.Цепінюк, В.В.Ліповський, І.М.Можар, В.Г.Грузкова та ін.

Авторознавство – новий напрямок у криміналістичному дослідженні письма, писемної мови. Його наукові основи були розроблені С.М.Вулом, В.Ф.Орловою, Л.Ю.Ароцкером (1927–1980). Харківською школою криміналістів почеркознавців і авторознавців керував проф В.П.Колмаков (1913–1978).

Підготовка матеріалів на авторознавчу і почеркознавчу експертизи. Об'єктами авторознавчої експертизи є рукописи, різні документи, одержані розмножувальною технікою, фотокопії, сигналограми. Експертиза вирішує два завдання: 1) встановлення тотожності автора конкретного документа і 2) встановлення фактів неідентифікаційного характеру, наприклад, який соціально-біографічний портрет автора анонімного документа? Його стать, вік, професія тощо.

На авторознавчу експертизу подають досліджувані документи, в яких є достатня кількість тексту, і зразки.

Розрізняють зразки вільні та експериментальні. Вільні зразки за часом повинні бути виконані особою до порушення кримінальної справи, тому такі зразки одержують виїмкою, витребуванням або обшуком. За змістом це повинні бути тексти, схожі з досліджуваним, наприклад, робочі документи, що за часом збігаються з досліджуваним. Експериментальні зразки являють собою документи, одержані слідчим на досудовому

слідстві або судом відповідно до методичних вказівок Інструкції про організацію провадження судових експертиз у науково-дослідних установах Міністерства юстиції України (К., 1998 – 2002).

Вільні зразки для авторознавчої експертизи за кількістю повинні бути значно більшими, ніж досліджуваний текст. Як експериментальні зразки можна використовувати рукописні і друковані документи, виконані самостійно особою поза кабінетом слідчого, наприклад, ділові документи, щоденники, скарги тощо.

Для одержання експериментальних зразків у кабінеті слідчий звичайно пропонує особі написати «твір» на певну тему. Випробуваний може сам обрати тему, але «твір» має бути досить довгим, не менше 2–3 сторінок. При цьому не рекомендується диктувати, як це іноді роблять при відібранні зразків. Якщо досліджуваний документ – фонограма звукової мови, то вільні та експериментальні зразки, крім письмових і друкованих зразків-документів, повинні містити фонограми запису вільної мови обвинуваченого.

На почеркознавчу експертизу зразки підбирають відповідно до виду досліджуваного почеркового матеріалу (рукописний текст, підпис, цифрове, стилізоване письмо). Вільні зразки повинні містити якнайбільше саме того виду тексту, що підлягає дослідженню. Однак це не означає, що зміст зразка повинен бути таким же, як у досліджуваному документі. Так, при дослідженні цифрового письма у вільних зразках повинно переважати цифрове письмо (бухгалтерські документи), а в експериментальних зразках має бути, крім письмового, і цифровий текст.

Рухові навички відображаються не тільки в письмі, а й у підписі, оскільки при виконанні підпису ступінь автоматизації почерку значно вища, ніж при виконанні рукопису. Останнє слугує підставою для ідентифікації людини за її підписом. Злочинець може змінити власний підпис або розписатися від імені іншої особи. Підготовка зразків у цьому разі має свої особливості. В ситуації підготовки матеріалів на експертизу, коли дослідженню підлягають підписи, виконані злочинцем від імені інших осіб (вигаданих або реально існуючих), зразки повинні включати такі види документів.

1. Вільні зразки почерку ідентифікованої особи, тобто підроблювача.

2. Вільні зразки особистого підпису ідентифікованої особи.

3. Експериментальні зразки почерку ідентифікованої особи у вигляді написання слів, що позначають підроблені підписи. Наприклад, якщо Сидоров підробив підпис від імені Кузькіна, то при відібранні експериментальних зразків підпису необхідно запропонувати Сидорову писати текст, в якому зустрічаються слова «Кузькін», «Кузьма», «Кузьминки» тощо. При цьому не можна показувати підпис Кузькіна і тим більше пропонувати розписатися за Кузькіна.

4. Вільні та експериментальні зразки підписів осіб, від імені яких підроблені підписи. Зрозуміло, це не завжди можливо, наприклад, неможливо у разі підпису вигаданих осіб або коли ці особи в даній організації не працюють і не мають доступу до досліджуваних документів. У таких випадках слідчий повідомляє експерту, що такі-то особи, наприклад, у платіжній відомості, – вигадані.

Для почеркознавчого дослідження стилізованого листа зразки треба готувати з урахуванням змісту тексту досліджуваного документа. Так, коли злочинець заявив, що він друкованими літерами писати не вміє, слідчий при відібранні експериментальних зразків запропонував йому накреслити пристрій, креслення якого він виконував за родом роботи. Злочинець, захопившись роботою, попросив туш і креслярське перо і протягом усь-

ого дня креслив пристрій і по ходу роботи робив написи друкованими літерами. У такий спосіб були одержані зразки листа друкованими літерами.

Підготовлені для дослідження зразки повинні відповідати ряду вимог, а саме характеризуватися:

а) безперечною походження, тому вони мають бути засвідчені слідчим, іноді їх джерелом;

б) достатністю, тобто за обсягом бути не менше рекомендованого Інструкцією;

в) порівнянністю, тобто в зразках повинні міститися такі фрагменти рукописного тексту, слова, речення, сполучення букв, що є в досліджуваному тексті;

г) порівнянністю засобів і умов письма, тобто бути виконані однаковими знаряддями письма в схожих (а іноді в таких же) умовах, на схожих матеріалах. Не можна представляти зразки на папері, якщо досліджуваний текст виконаний на фанері, вертикальній стіні (у цьому разі зразки одержують на вертикальному об'єкті, а потім їх фотографують і являють собою знімки).

Глава 18. Сліди звуку (криміналістична акустика)

18.1. Звук як джерело криміналістичної інформації

Будь-яка людська діяльність як взаємодія суб'єктів у матеріальному середовищі породжує звук. Людина живе у світі звуків, які несуть різну інформацію про навколишнє середовище. Звук був і залишається одним з найбільш поширених джерел інформації.

Звучать будь-які фізичні тіла, причому не тільки взаємодіючі, а й такі, що перебувають у спокої, «співають» піски, шумлять дерева, скриплять підлоги, шумить прибії. При вчиненні злочину його учасники приводять засоби вчинення злочину (знаряддя, предмети, машини, інструменти) у взаємодію з матеріальним середовищем і в такий спосіб створюють сукупність звуків, які утворюють *звукове середовище злочину*.

Сприймаючи звукове середовище органолептично, людина аналізує і моделює обстановку місця події, думкою відтворює його «картину», тобто які об'єкти взаємодіяли в момент вчинення злочину, а отже, перебували на місці події. Життєвий досвід дозволяє легко розрізнити голоси людей, відрізнити їх від шумів, звуків верстатів, тварин, засобів учинення злочину, що звучать. За спектральними характеристиками звуку можна судити, яке емоційне навантаження несе мова людини – тривогу, лють, радість, захоплення тощо. Ми легко розрізняємо звучання металу, дерева, скла, кроків узутих чи босих ніг, іноді за шумом упізнаємо навіть ходу знайомої людини.

Звукове середовище на місці події досить точно відображає характер злочинної діяльності, вид засобів злочинної діяльності та її спосіб. Так, злочинна група в м. Д. займалася фальсифікацією вино-горілчаних виробів. Злочинці для цього організували «підпільний цех», де переклеювали етикетки від марочних коньяків і вин на звичайні або переливали дешеві вина в посуд від дорогих марочних вин. Уся процедура – звукове середовище переклеювання і переливання вин, їх закупорювання – була негласно записана. При прослуховуванні фонограми в суді була встановлена кількість учасників і впізнані їхні голоси. Суд і присутні чітко розрізняли звуки переливання рідин, відкупорювання пляшок, розпорядження (які етикетки знімати і на які пляшки переклеювати). Проведена судово-фоноскопічна експертиза ідентифікувала всіх учасників злочинної діяльності за їх розмовною мовою, зафіксованою на оперативній фонограмі, яку суд визнав джерелом доказів.

Зараз сліди звукової мови людини і сліди звучання фізичних тіл (твердих, рідких, газоподібних) є матеріалом не тільки для ідентифікаційних, а й для діагностичних досліджень. За звуковим середовищем, записаним на фонограмі, можна встановити, що звучить, тобто вид джерела, в якому стані воно перебуває (у русі чи в спокої), як розташоване щодо мікрофона тощо.

Таким чином, звук – це специфічний слід, який становить миттєву зміну в матеріальному середовищі і подібно до інших матеріальних слідів-змін реально існує і його можна зафіксувати технічними засобами. Тому такі сліди називають *слідами звуку*, або звуковими слідами, а фізичне тіло, яке генерує звук, – *джерелом звуку*.

18.2. Поняття і властивості звукових слідів

Звукові сліди в криміналістиці – відносно новий вид матеріальних утворень. Звук виникає внаслідок коливань якого-небудь фізичного тіла, наприклад, струни, голосових зв'язок, вібрації працюючого мотора, верстата. Тіло, що коливається, створює пружні хвилі, які, поширюючись у газах, рідинах, твердих об'єктах, сприймаються органами слуху як певний звук. Звуковий слід з фізичного боку – це пружний коливальний рух якогось предмета, а з суб'єктивного – сприйняте відчуття звуку, що становить уявний образ, «слід пам'яті» про конкретний звук.

Звуковий слід як коливальний рух матеріального середовища треба відрізнити від його відображення, наприклад, на магнітній плівці. Магнітний слід – це всього лише перетворене, закріплене на матеріальному носії механічне коливання джерела звуку в конкретний момент. Слід можна бачити через магнітомікроскоп.

Практично вся діяльність людини відбувається у світі звуків. Звукове середовище – це сукупність звукових слідів, одночасно генерованих різними джерелами. Злочин відбувається в матеріальному середовищі, де кожен об'єкт є джерелом звукових слідів, якщо він потрапляє в сферу енергетичної взаємодії. Так, у квартирі в момент вбивства можна зафіксувати: звукову мову, лементи жертви про допомогу, стукіт переміщуваних предметів, скрип дверей, що відчиняються, звуки пострілу, кроків тощо.

Якщо подія пригоди зафіксована на матеріальному носії, то його звукові сліди (мова злочинця, потерпілого) будуть накладені на фон звукового середовища, і, аналізуючи його, можна одержати додаткову інформацію, яка проливає світло на такі обставини, що не знаходять відображення в звичайних матеріальних слідах. У цьому зв'язку, перебуваючи на місці події, треба визначати і шукати джерела звукових слідів, які іноді залишаються на місці події, *хоча безпосередньо звукових слідів на місці події немає.*

Джерела звукових слідів. Джерелом звуку є фізичне тіло (тверде, рідке, газоподібне), яке під дією сили (прикладеної енергії) здійснює коливальний рух, що відображається в матеріальному середовищі, зокрема в повітрі, у вигляді пружних хвиль, що сприймаються людиною як звук. Тому важко перелічити джерела звуку, ними є всі матеріальні об'єкти органічної і неорганічної природи, що поділяються на чотири групи: 1) люди (звукова мова, немовні звуки); 2) живі організми (звуки тварин, птахів, комах тощо.); 3) неживі об'єкти та їх системи (звуки музичних інструментів, працюючих верстатів, агрегатів, транспорту, інструментів, знарядь злому, зламуваних перешкод, пострілу тощо.); 4) явища природи (звук грому, шум водоспаду, обвалу, горіння, прибою та ін.).

Властивості звукових слідів. Особлива природа звукових слідів обумовлює їх специфічні криміналістичні властивості: *динамічність, розсіюваність, подільність і відображення.*

Динамічність означає рухливість сліду. Оскільки звук – це хвиля, яка у повітрі рухається зі швидкістю 340 м/с, а у твердих тілах – до 6000 м/с, то звуковий слід у конкретній точці – це *певний енергетичний стан, миттєва зміна.* Після проходження звукової хвилі об'єкт перестає здійснювати коливальний рух, тобто приходиться у первісний стан, і сліду як коливання немає. Об'єкт не звучить.

Звідси звуковий слід – явище рухливе і миттєве. Слід постійно переміщується, віддаляючись від джерела. Звук дзвону особами, що перебувають на різних відстанях від нього, буде сприйнятий у різний час – спочатку почутий ближнім спостерігачем, а потім

по черзі іншими. Коли ж звукова хвиля дійде до останнього, то перший не чутиме звуку, оскільки звукової хвилі в даній точці вже не буде.

Звуковий слід може бути і триваючим, тобто звукова хвиля одночасно перебуває в точці ближнього і далекого спостерігачів. У цьому разі джерело повинно постійно генерувати звук, тобто випромінювати звукову енергію. Наприклад, ми чуємо звук електричного дзвоника доти, доки натиснута кнопка; шум водоспаду, гудок сирени – все це джерела, які безупинно генерують звукові хвилі.

Розсіюваність. Звукова хвиля в однорідному середовищі поширюється з однаковою швидкістю в усі боки. Однак у міру віддалення від джерела енергія звукової хвилі зменшується, і на певній відстані хвиля загасає, тобто слід звуку практично розсіюється, зникає. Отже, при фіксації звукових слідів приймач необхідно розміщувати ближче до джерела. Штучні і деякі природні джерела створюють звукові хвилі спрямованої дії, вони мають велику інтенсивність і поширюються у певному напрямку. Тому для їх фіксації треба прогнозувати місцезнаходження джерела.

Подільність. Оскільки звуковим слідам притаманна розсіюваність, і вони суворо не фіксовані в конкретній точці, тобто рухливі, звуковий слід можна «розділити» на частини, що характеризуватимуть джерело як ціле. Наприклад, можна помістити на різних відстанях від джерела кілька приймачів, і в такий спосіб той самий слід звуку мови людини буде зафіксований кілька разів, тобто зі сліду будуть одержані одночасно кілька фонограм-«копій», які однаково відображають звуковий слід. Такі фонограми за своїм інформаційним значенням будуть однакові. Відмітні ознаки можуть виникнути внаслідок різної якості приймачів, відстані, зовнішніх перешкод у каналі передачі.

Нарешті, *звукові сліди мають властивість відображення*. Подібно світлу звукова хвиля може бути спрямована спеціальним відбивачем у необхідну точку, тобто звуковий слід можна передати з одного місця в інше, причому властивості сліду залишаться відносно незмінними.

Звуковий слід як фізичний рух характеризується ще низкою властивостей, а саме: довжиною хвилі, частотою коливань, амплітудою, періодом коливань. За довжиною хвилі звуки поділяють на короткохвильові - ультразвуки, і довгохвильові – інфразвуки. Як видно, властивості звукових слідів незвичайні і не можуть спостерігатися в звичайних трасологічних слідах.

18.3. Засоби і тактичні прийоми фіксації звукових слідів

Звукові сліди відрізняються від традиційних у трасології за ознаками, названими вище, що створює серйозні труднощі їх фіксації як у технічному, так і в тактичному відношенні. Динамічність (рухливість) і розсіюваність (загасання) звуку вимагають спеціальних прийомів і засобів для виявлення звукових слідів та їх фіксації.

Існують два способи фіксації звуку: органолептичний і технічний. При органолептичному способі фіксації використовуються біологічні приймачі – органи слуху людини. Зафіксований органом слуху слід звуку являє собою суб'єктивний образ – «слід пам'яті». Такі звукові сліди можуть бути використані в оперативно-розшуковій діяльності для оперативного дізнання за мовою (голосом) або в ході слідчої дії – для впізнання людини за її звуковою мовою. Для фіксації звукових слідів бажано вибирати найближчі від джерела точки, на шляху поширення звуку не повинно бути перешкод. При сприйнятті звукового сліду, що поширюється по твердому предмету, середовищу, не-

обхідно прикласти вухо до предмета, наприклад, рейці залізниці, щоб почути звук поїзда, який наближається, коли в повітрі рух поїзду ще не чутно. Оскільки звукова хвиля розсіюється і поступово загасає, приймач треба розміщати в такій точці, де сила звуку не нижче порога чутливості приладу, людського вуха. Для встановлення вірогідності показань свідків-очевидців про сприйняття конкретної звукової інформації звичайно проводять слідчий експеримент, хоча дану обставину можна встановити технічним шляхом.

Запис технічними засобами. Записування звуку на матеріальний носій для створення фонограми називається звукозаписом. Для звукозапису застосовуються різні технічні пристрої, які називаються звукозаписуючою апаратурою, а для відтворення фонограми – звуковідтворююча апаратура. Останнім часом у слідчій і оперативній практиці набула поширення портативна імпортна звукозаписуюча апаратура: кишенькові диктофони, портативні мікрофони, магнітофони, магнітоли. Особливо ефективні побутові кишенькові диктофони, які працюють за системою «Компакт-касета» (МК-60, наприклад Панасонік, Хітачі та ін.), а також використовують мікрокасету «Національ» Перлкордер, Стенкорд, диктофони «Соні VOR», «Національ» (рис. 47). З вітчизняних слід назвати «Топаз», «Малахіт», «Спринт», які використовують касету МК-60.

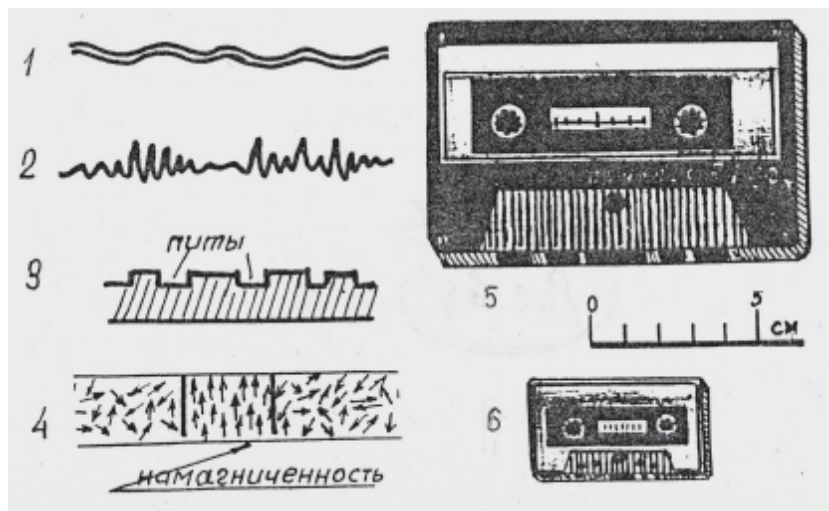

Рис. 46. Види звукових доріжок на різних носіях і типи касет: 1 – аналоговий запис на пластмасі (грамофонна платівка); 2 – аналоговий запис на фотоплівці, фотопaperу, фотозапис; 3 – цифровий запис на компакт-диску; 4 – аналоговий запис на магнітному матеріалі: плівка, дрiт; 5 – компакт-касета МК; 6 – макрокасета «Національ», диск, мікросхема

Сутність звукозапису полягає в тому, що звуковий слід, взаємодіючи з технічним пристроєм, збуджує в його приймачі синхронні джерела звуку коливання, які різними методами перетворюються на більш потужні енергетичні сигнали, що закріплюються на матеріальному носії.

За способом перетворення і закріплення енергетичних сигналів звукозапис поділяють на механічний, магнітний, оптичний (рис. 46) і цифровий.

Механічний звукозапис здійснюється складними технічними пристроями, що перетворюють механічні коливання одного середовища (газоподібного) на об'ємні зміни іншого середовища (твердого – грамплатівка, металевий – компакт-диск, цифрова мікрокасети тощо.). Відтворення проводиться на основі механічного принципу (патефони) або електричного (електрофони).

Магнітний запис – найбільш поширений у побутовій звукозаписуючій техніці. Основу його становить явище залишкового намагнічування носія, що рухається поблизу магнітного поля записуючої голівки. Для магнітного запису як магнітний носій використовуються магнітна стрічка, сталевий дріт, магнітні диски, барабани. Магнітна стрічка являє собою синтетичну лавсанову основу, на яку нанесений тонкий магнітний шар.

Оптичний запис має кілька аналогів. Сутність його полягає в тому, що механічний звуковий сигнал перетворюється на оптичний, який спеціальним пристроєм записується на світлочутливий носій. Наведені системи запису є аналоговими, тобто пишуть безперервний сигнал, тому запис страждає на багато недоліків.

Цифровий запис. Останнім винаходом є цифровий запис, який працює за системою «Компакт-диск» (1982 р., фірми «Філіпс», «Соні»). Це велике досягнення електроніки кінця ХХ ст. і майбутнє звукозапису. Цифровий пристрій перетворює аналоговий звуковий сигнал на дискретний, який записується цифровим кодом. Цифровий запис надвисокої якості, усуває перешкоди апаратури, а носій у сто разів компактніший звичайної касети МК. Портативні цифрові магнітофони на ринку з'явилися недавно і внаслідок своєї компактності знайшли широке застосування. Цифровий диктофон пише на мікросхемі, що дозволяє «скидати» запис у комп'ютер, відтворювати і досліджувати.

Таким чином, існують чотири види звукозапису: *магнітний, механічний, оптичний і цифровий*, здійснювані в різних системах – компакт-касети, компакт-диск і мікрокасети «Національ» (рис. 47).

Магнітна стрічка, дискета без запису звукових сигналів називається *магнітним носієм*. Коли на носії є запис звукових сигналів, звуконосій називають *сигналограмою*, а якщо на ньому записана мова людини, – *фонограмою*.

Сучасні магнітофони – складні технічні пристрої, які об'єднують у собі найтонші механічні вузли і складну електронну базу. Існує кілька класифікацій магнітофонів. За цільовим призначенням їх поділяють на: студійні, побутові, репортерські, спеціальні та диктофони. У слідчій і судовій практиці у середині минулого століття використовувалися *катушкові* магнітофони і диктофони («Маяк», «Дніпро», «Комета» та ін.) і *касетні*. Перші здійснюють запис на стрічку в катушці і як побутова техніка застосовується рідко.

Компакт-касетні магнітофони. Майже вся сучасна побутова техніка звукозапису, імпортована і вітчизняна, використовує стандартну закриту касету МК-60, МС і спеціальні, мікрокасету «Національ». Ширина стрічки для компакт-касети і касети «Національ» стандартна – 3,81 мм.

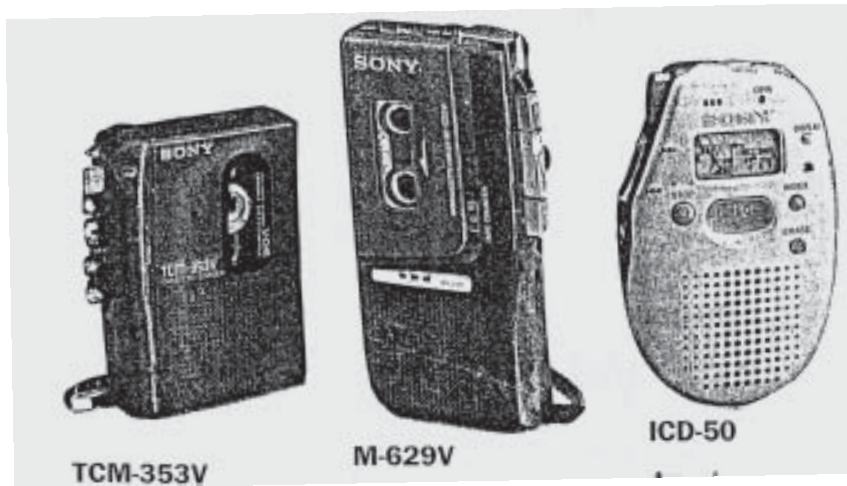

Рис. 47. Сучасні диктофони фірми СОНІ:

“353V”, що пише на касету МК (запис, що управляється голосом (VOR), рівень чутливості VOR, що переключається, динамік на передній панелі, управління швидкістю відтворення, включення запису одним натискуванням, перегляд вперед/назад); “629V”, що пише на мікрокасету (запис, що управляється голосом (VOR), дві швидкості стрічки,); “CD-50”, що пише на мікросхему (цифровий диктофон)

Технічні і тактичні особливості звукозапису. У слідчій практиці звукозапис проводиться в основному в стадії досудового і судового слідства. При цьому з тактичного боку можуть виникати такі ситуації:

а) джерело звуку відоме, і ним може управляти слідчий, наприклад, запис слідчих дій допиту, пред’явлення для впізнання, перевірка показань на місці та ін.;

б) джерело звуку відоме, але ним неможливо управляти, наприклад, запис явищ природи (грім, звук прибою, шум вулиці, скрип гальм транспортних засобів, що зіштовхнулися,);

в) джерело звуку невідоме і ним не можна керувати, наприклад, запис події злочину, підготовчих дій злочинця або діяльності по приховуванню слідів злочину, запис хуліганських дій на вулиці, бешкетника в квартирі, затримання хулігана, що розперезався, виробничих процесів, що відбуваються в екстремальних умовах, переговорів екіпажів транспортних засобів з диспетчерами тощо.

Тактичні прийоми в кожному випадку різні. У першому випадку, коли джерелом звуку можна управляти, місце запису звуку обирає слідчий, найчастіше за місцем провадження слідчої дії.

Приміщення повинно бути відносно ізольованим від сторонніх шумів, попередньо слід обрати місце розташування джерела звуку і приймача, спробувати запис. Потім розташувати джерело перед мікрофоном і проводити запис. Якщо запис провадиться в процесі руху джерела, то звичайно використовується краватковий мікрофон або радіомікрофон, коли відстань до джерела є значною або змінюється. Так, при одержанні експериментальних зразків звукового середовища на місці події в деревообробному цеху треба пройти з мікрофоном по цеху, приблизно повторивши шлях злочинця. При цьому слід перекона-

тися, що в цеху працюють усе ті ж верстати, що працювали в момент події злочину, звукове середовище якого записане на досліджуваній фонограмі.

Запис джерела звуку, що управляється, повинен бути суцільним. Не рекомендується пропонувати допитуваному читати протокольний запис перед мікрофоном. Водночас для подання в суд може бути виготовлена вибіркова фонограма. При цьому суцільна фонограма має зберігатися в наглядному провадженні, і суд може витребувати її в будь-який час.

Запис у ситуації, коли слідчий не може управляти джерелом звукових слідів, здійснюється в двох технічних режимах: черговому і пороговоочікуваному.

Для запису в черговому режимі приймач розміщують у місці ймовірної появи джерела (на робочому місці, у житловому приміщенні, в якому збираються розроблювані особи, місці, де передбачається злочин – крадіжка, злом перешкоди тощо.). Магнітофон включають, і ведеться суцільний запис до закінчення стрічки і зняття пристрою. Можливий й інший спосіб: магнітофон включається дистанційно, наприклад, на час роботи в офісі, а на ніч його виключають. При суцільному записі фіксуються всі звукові сліди в межах чутливості пристрою. Так само було випадково записане звукове середовище на місці вбивства президента США Д.Кеннеді в Далласі. На одному мотоциклі поліцейського ескорту випадково виявився включеним у черговому режимі магнітофон, запис якого автоматично передавався і записувався в поліцейському управлінні міста. Згодом фонограма дозволила встановити кількість зроблених пострілів і розташування осіб, що стріляли, на місці події.

У ситуаціях, що не терплять зволікань, коли джерело звуку виникає раптово, наприклад, при впізнаванні і затриманні розшукуваного злочинця, припиненні хуліганства, доставлянні затриманого хулігана в чергову частину або пункт охорони громадського порядку, запис ведеться в черговому режимі. Відомо, які протиправні дії вчиняють затримані (лихословлять, ображають, чинять опір). Подібні сцени співробітник кримінального розшуку, дільничний інспектор обов'язково повинні записати на диктофон, включаючи його, тільки-но назріває подібна ситуація. Така фонограма є важливим джерелом доказів, що спростовують неправдиві показання затриманого про те, що його били, застосовували незаконні методи затримання, що він не лихословив і не чинив опору і непокори. Фонограма при протокольній формі провадження – важливе джерело доказової інформації. У зв'язку з цим патрульно-постові наряди повинні забезпечуватися звукозаписною технікою, що дозволить уникнути незаконних дій посадових осіб під час припинення допитів і профілактування правопорушників, уникнути обмови працівників органів дізнання.

Сучасні технічні засоби дозволяють здійснювати запис звукової інформації з телефонного тракту, телевізійних і радіосистем як контактно – шляхом підключення, так і дистанційно – шляхом зняття звукових коливань з різних об'єктів (шибок, тонких стінних перегородок, працюючих агрегатів тощо). Подібні операції здійснюють органи дізнання та слідства на підставі постанови, санкціонованої судом.

18.4. Основи методики дослідження і використання звукових слідів у розслідуванні злочинів

Упровадження звукових слідів як джерела доказової інформації стало можливим завдяки працям В.Л.Шаршунського (1977), О.О.Ложкевича (1977), Г.Рамішвілі (1976),

С.П.Мохнева (1975), М.В.Салтевського (1982), Ю.Ф.Жарикова (1982), Л.І.Громовенка (1978), П.Ю.Тимошенка (1986) та інших дослідників, які заклали підвалини нового напрямку криміналістичного дослідження звукових слідів для цілей розслідування злочинів і ототожнення людини за звуковою мовою. Криміналістична акустика виникла на основі даних фізичної акустики.

Криміналістична акустика – розділ криміналістики, що займається вивченням фізичних властивостей і закономірностей звуку.

Специфічною особливістю криміналістичної акустики є те, що вона досліджує звукові сліди як джерела доказів. Тому досліджувані сліди і матеріали причинно пов'язані з подією злочину. Дослідження проводиться в рамках судової експертизи, яка називається *судово-акустичною*.

Об'єкти дослідження судово-акустичної експертизи поділяються на три класи: 1) джерела звуку; 2) засоби виявлення і фіксації слідів звуку; 3) засоби оброблення, зберігання і передачі слідів звуку – звукової інформації. Розглянемо їх.

1. Джерела звуку – це матеріальні об'єкти, що генерують звук (звукові сигнали), тобто звукову інформацію. До них належать насамперед об'єкти живої природи (людина, тварини, рослини, птахи, комахи) і предмети неживої природи (тверді, рідкі, газоподібні), а також явища природи і предмети штучного походження (знаряддя праці, транспорт).

2. Засоби виявлення і фіксації слідів звуку – їх можна розділити за видами відображень слідів звуку на ідеальні і матеріальні. До першого належать біологічні детектори – людина (слух), до других – технічні прилади різної складності.

3. Засоби обробки, зберігання та передачі звукових сигналів – звукової інформації. Сучасні електронні прилади, електронно-обчислювальні системи і комплекси одночасно є засобами оброблення і зберігання. За допомогою магнітофона, комп'ютера можна записати, обробити і зберігати інформацію на магнітних плівках, інших носіях, вінчестерах, дискетах, компакт-дисках, мікросхемах, які є речами або матеріалами звукозаписних пристроїв. Засобами передачі звукових слідів – звукової інформації слугують провідний і радіозв'язок, а також поштовий, оскільки матеріали звукозапису можна передати кур'єром чи переслати поштовим зв'язком.

Судово-акустична експертиза реалізується в трьох видах фізичних досліджень: фоноскопічному, електроакустичному і фонетичному, тобто в трьох видах криміналістичних експертиз: 1) судово-фоноскопічній, 2) судовій електроакустичній і 3) судово-фонетичній.

Судово-фоноскопічна експертиза. Фоно – голос, звук. Тому безпосередніми об'єктами фоноскопічного дослідження є сліди звуку (людини, тварин, птахів, комах, мікроорганізмів, рослин, тобто – об'єктів живої природи), відображені ідеально (уявні образи) або матеріальні носії: фонограми і сигналограми на різних носіях (магнітні стрічки, диски, дискети, компакт-диски, вінчестери, мікросхеми, кристали). Експертиза вирішує як ідентифікаційні, так і неідентифікаційні завдання, а саме: а) скільки джерел звуку записано на даній фонограмі; б) визначає вид джерела звукових слідів (людина, тварина, машина, штучний синтезатор), записаних на фонограмі, виявленій на місці події; в) ототожнює джерело звукових слідів, записаних на фонограмі (конкретної людини, біологічного об'єкта); г) встановлює стать особи, яка говорить, та інші загальні завдання, названі вище.

Судово-акустична експертиза досліджує сліди звуку, генеровані матеріальними джерелами *неживої природи* та об'єктами штучного походження (засоби звукозапи-

су, оброблення і передачі звукової інформації, знаряддя праці, машини, транспорт, явища природи). Експертиза вирішує як ідентифікаційні, так і діагностичні завдання, а саме: а) чи на даному магнітофоні здійснено запис досліджуваної фонограми; б) на одному чи на різних технічних пристроях записані досліджувані фонограми; в) який клас, вид звукозаписуючого пристрою, на якому записане звукове середовище на місці вчинення злочину; г) піддавалася фонограма механічним змінам (механічному чи електронному) монтажу; г) яка магнітна плівка використовувалася для запису — стара, на якій був якийсь запис, чи нова, скільки разів плівка використовувалася для запису; д) запис на фонограмі є первинним чи це перезапис з іншого носія, звукозаписуючого пристрою; е) який зміст записаної акустичної інформації на фонограмі.

Наукові основи електроакустичної експертизи становлять дані акустики і теорії звукозапису, а також закономірності відображення ознак звукозаписуючих засобів (технічних пристроїв), що виникають у процесі їх виготовлення та експлуатації. Так, кут нахилу звукозаписуючої і звуковідтворюючої голівок магнітофона, спектральний склад шуму, паузи, характер імпульсних сигналів перехідних процесів дозволяють здійснювати його ототожнення.

Судово-фонетична експертиза. На кафедрі криміналістики Національної академії МВС України в 1986 р. була розроблена нова методика судово-акустичної експертизи на основі даних *фонетики і фонології*.

Фонетика вивчає будову мови у фізіологічному, акустичному і лінгвістичному аспектах, що дозволяє засобами фізичної акустики встановлювати значеннєве навантаження на фонетичні одиниці мови (фонеми, склади, слова, вирази) і в такий спосіб через фізичні характеристики мови розв'язати проблеми емоційного стану той, хто говорить, тобто визначати його ставлення до змісту висловленого. Таке дослідження П.Ю.Тимошенко (1986) назвав фонетичним, а експертизу — *судово-фонетичною*.

Фонетична експертиза за фонограмою мови людини встановлює психічний стан того, хто говорить визначає ступінь його емоційної напруженості при відповіді на емоціогенний подразник або при усному поясненні при безпосередньому спостереженні.

На вирішення фонетичної експертизи можуть бути поставлені такі питання.

1. Який психічний стан того, хто говорить? 2. Які фізичні, демографічні і соціальні його дані? 3. Фонограма є результатом фіксації вільної мови чи текст, начитаний перед мікрофоном з листа? 4. У мові гр. П. які емоціогенні подразники (назвати) змінюють спектральні характеристики мови і як кількісно? 5. Чим можна пояснити зміну спектральних характеристик мови допитуваного при відповіді на запитання (назвати — яке), при пред'явленні доказу (назвати — якого)?

Розглянуті фоноскопична, електроакустична і фонетична експертизи належать до класу акустичної. Фоноскопична і електроакустична експертизи — ідентифікаційні і діагностичні, фонетична експертиза є діагностичною, її висновки мають лише ймовірну форму, тобто надають слідчому інформацію для прийняття власного рішення.

Підготовка матеріалів на судово-акустичну експертизу включає два моменти: 1) збирання джерел слідів звуку, засобів і матеріалів звукозапису; 2) одержання експериментальних зразків для експертного дослідження.

Збирання джерел звуку, засобів і матеріалів звукозапису починається в стадії попередньої перевірки слідчим, а також органом дізнання матеріалів для одержання

достатніх підстав порушення кримінальної справи. Тут здійснюються оперативне документування, вилучення записуючої техніки в ході огляду місця пригоди, встановлюються особисті джерела звукової інформації, потерпілі, свідки-очевидці, проводиться закріплення ідеальних відображень «суб'єктивних образів», слідів пам'яті.

Одержання експериментальних зразків для експертного дослідження проводиться після чітко сформульованих конкретним видом акустичної експертизи. Експериментальні зразки можуть бути вільними, тобто це фонограми, касети, диски тощо, запис яких був зроблений до порушення кримінальної справи (матеріали звукозапису і відеозапису, одержані, наприклад, службою охорони або іншої діяльності). Такі зразки вилучаються в ході обшуку, виїмки або витребуються з установ, організацій, що здійснюють звукозапис.

Власне експериментальні зразки одержує сам слідчий, керуючись спеціальними рекомендаціями¹. Наведемо лише деякі особливості.

Експериментальна фонограма повинна бути записана приблизно в однакових акустичних умовах з досліджуваною — на тому ж або на такому ж звукозаписуючому пристрої. Якщо досліджувана фонограма записана з телефонного тракту, то і зразки треба записати з телефону, причому з того ж самого. Зразки повинні містити вільну мову (розповідь, діалог, полілог), в яку бажано включати фрази, слова, що є в досліджуваній фонограмі. Запис може бути здійснений у вигляді розмови по телефону двох осіб, у вигляді інтерв'ювання особи, зразки мови якої слід відібрати; нарешті, зразки звукових слідів можуть бути зняті технічними засобами з провідних засобів зв'язку при відповідному процесуальному оформленні. Зрозуміло, у зразках не повинно бути нецензурних виразів. Зразки не можна піддавати будь-якій технічній обробці.

Методика експертних акустичних досліджень з метою ототожнення джерел звукових слідів трохи відрізняється від дослідження безпосередньо звукозаписуючих і звукосприймаючих пристроїв. Тому необхідні спеціально підготовлені зразки, для одержання яких рекомендується звертатися до фахівців. Слід відзначити, що судово-акустична експертиза — одна з найскладніших і вимагає спеціальної техніки [табл. 31-КМ-1] і підготовки експертів у різних галузях акустики.

¹ Див.: Салтевский М.В., Жариков Ю.Ф. и др. Судебно-акустическая экспертиза (понятие, объекты и подготовка материалов): Учебно-практическое пособие. — Харьков, 1997.

Глава 19. Сліди запаху людини (криміналістична одорологія)

19.1. Поняття, види і властивості слідів запаху

Слід запаху — це матеріальне утворення, що перебуває в газоподібному стані. Запах — природна властивість матеріальних тіл і має два значення.

У першому випадку словом «запах» визначають об'єктивну властивість фізичних тіл, що полягає в безперервному виділенні в зовнішнє середовище часток їх речовин — молекул, які утворюють запаховий слід. З фізичного боку відділення молекул — це процес випарування, який відбувається постійно, але з різною швидкістю, що залежить від природи об'єкта і зовнішніх умов.

У другому випадку терміном «запах» визначають суб'єктивне відчуття (відображення, уявний образ), яке виникає в людини чи тварини в результаті взаємодії часток пахучої речовини з нюховими рецепторами.

Запахові сліди утворюють особливий клас слідів, споріднених класу «сліду-речовини» у трасології, але в той же час відмінних від них. За механізмом утворення їх поділяють на два види: *джерела слідів запаху і сліди запаху*.

Джерела слідів запаху. Джерелами запаху є всі матеріальні об'єкти живої і неживої природи, що перебувають у твердому, рідкому і газоподібному стані. Оскільки запах — це газоподібний стан об'єкта, що перебуває в молекулярному стані, то слід запаху відображає ознаки і властивості цілого джерела. Так, при дослідженні наркотичних з'єднань експертам вдається встановити конкретний вид наркотика, вихідну сировину, район вирощання сировини, технологію виробництва рослинного наркотика.

Особливу групу джерел слідів запаху утворюють тварини, риби, птахи, комахи, для яких запах слугує засобом спілкування, знаходження одне одного, засобом захисту своєї території проживання. Людина є найбільш складним і багатогранним джерелом. За образним визначенням учених, запах людини — це її «хімічний підпис». За слідами запаху можна не тільки розшукати, а й ототожнити людину, вирішити діагностичні завдання: характер захворювання, район проживання, приблизну дієту, використовувані предмети туалету і косметики тощо.

Сліди запаху. Запах — це частина цілого, що відокремилася від нього і перебуває в газоподібному стані. Якщо газоподібна хмара запаху перебуває на певній відстані від джерела, то вона являє собою самостійне безформне матеріальне утворення, яке називається *слідом запаху*. Наприклад, запах парфумів у кімнаті, в якій вони були розлиті; повітря в житловому масиві, отруєне газами хімічного заводу, що знаходиться поза межами міста; запах вихлопних газів автомашини, що сховалася, тощо. Такі сліди нестійкі, вони негайно розсіюються і зникають. Тому, виявивши їх на місці події, необхідно їх відразу ж вилучити і законсервувати.

Таким чином, сліди запаху — це фізичні тіла, що перебувають в газоподібному стані, коли в місці виявлення запаху відсутнє його джерело. Тому сліди запаху поширюються в повітрі, рідинах, їх можна виявити в таких середовищах на значній відстані від джерела.

Наука, що вивчає природу і властивості запаху, називається одорологією¹ (odor — запах). Використання слідів запаху в розслідуванні злочинів відоме з глибокої

давнини. Однак серйозно використовувати запах у кримінальному судочинстві почали в середині ХХ ст. у зв'язку з досягненнями науково-технічної революції і розробленням методів і засобів збирання та консервації слідів запаху. В криміналістиці виник новий напрямок — *криміналістична одорологія*. Розділ науки криміналістики, що займається дослідженням фізичних і біологічних закономірностей механізму утворення слідів запаху і розробленням на цій основі методів і засобів дослідження, збирання і використання слідів у кримінальному судочинстві².

Сліди запаху — це матеріальний стан речовини в газоподібній фазі, отже, їм притаманні всі фізичні властивості газоподібних тіл: летючість, розчинність, адсорбція, розведення, дифузія. На цій основі були сформульовані криміналістичні властивості запахових слідів (М.В.Салтевський, 1976), до яких віднесені: *безперервність механізму утворення, рухливість структури, розсіюваність і подільність*³.

Безперервність механізму утворення слідів відображає динамічний бік утворення запахових слідів: за наявності джерела і зовнішніх умов слід утворюється безперервно, поки існує джерело. Наприклад, запах бензину в кімнаті зберігатиметься доти, доки повністю не випарується його пляма на підлозі. Властивість безперервності утворення слідів дозволяє накопичувати запахову речовину, створюючи в сліді її велику концентрацію.

Рухливість структури запахових слідів характеризує внутрішній стан речовини сліду, вказуючи на те, що його молекули перебувають у стані хаотичного руху, не зв'язані одна з одною, постійно перемішуються із середовищем, у якому відбувається слідоутворення. Тому поблизу джерела концентрація запахової речовини більша, ніж удалині від нього. Якщо ж джерело поміщене в замкнуту посудину, то внаслідок рухливості структури газоподібний слід у ємності буде однорідним у кожній її точці.

Розсіюваність — це здатність газоподібного сліду розосереджуватися в ємності або в просторі, тобто змінювати свій обсяг, і в такий спосіб зменшувати концентрацію речовини в одиниці об'єму. Виникнувши поблизу джерела — автомашини, що проїхала, краплі парфумів на одязі — він постійно розсіюється, збільшується в обсязі, віддаляється від джерела, концентрація його поступово зменшується, зрештою, він стає несприятим. Через цю властивість запаховий слід необхідно фіксувати якнайближче від джерела і відразу після його утворення.

Подільність запахових слідів. Однорідність запахового сліду в замкненому просторі створює умови для поділу його на частини без зміни якісно-кількісного стану кожної порції. Звідси законсервований у ємності слід для дослідження можна поділяти на порції, кожна з них характеризуватиме ознаки цілого.

¹ Див.: Райт Р.Х. Наука о запахах / Пер. с англ. — М., 1966.

² Див.: Винберг А.И. Криминалистическая одорология // Соц. законность. — 1971. — № 11.

³ Див.: Салтевский М.В. Криминалистическая одорология. — К., 1976.

19.2. Робота із запаховими слідами на місці події

Робота із запаховими слідами на місці події — це комплекс прийомів по застосуванню технічних засобів криміналістичної одорології для виявлення, фіксації, дослідження і використання в розслідуванні злочинів для організації розшуку людей і речей по «гарячих слідах», а також експертного дослідження для одержання доказової інформації. Зараз у Росії і деяких країнах Заходу (Литва, Польща, Угорщина, Німеччина, Нідерланди, США) та СНД (Білорусь) створені одорологічні лабораторії науково-експертного, тобто інструментального, дослідження запаху, перенесеного на стандартний носій екстрагування запаху у вакуумній криогенній установці. Досвід одорологічних лабораторій Росії показує їх ефективність, що дозволяє одержати доказову інформацію, створювати банки даних запахів тривалого зберігання.

При збиранні джерел запаху і слідів запаху треба пам'ятати, що вони відображають декілька видів інформації. Так, джерело запаху одночасно може містити три види інформації: 1) одорологічну, оскільки відбувається безперервне випарування речовини, що й утворює газову хмару молекул речовини джерела. Пахнуть молекули, атоми запаху не мають; 2) субстанціональну, що дозволяє судити про якісно-кількісний вид носія сліду запаху (пото-жирові сліди завжди розташовані на інших матеріальних об'єктах, що також випаровуються і створюють сліди запаху); 3) ідентифікаційну формою розташування джерела запаху на матеріалі носія (пото-жирова речовина на носії відображає форму слідоутворюючого предмета (форму будови шкіри людини на її тілі (сліди рук, обличчя, ніг)).

Кожен вид інформації бажано фіксувати роздільно, у певній послідовності: насамперед закріпити запахову інформацію (законсервувати запах); потім з цього сліду (наприклад, взуття) можна виготовити гіпсовий зліпок. Знаряддя злочину, яке тримав у руках злочинець, не можна брати голими руками, пам'ятаючи, що на ньому є запаховий слід, який треба використовувати для розшуку злочинця. Для цього зі знаряддя необхідно вилучити слід запаху або законсервувати його разом зі слідами.

Виявлення і фіксація слідів — джерел запаху. Джерела запаху — це матеріальні об'єкти або їх частини. Причинно пов'язаними з діями злочинця на місці події можуть бути об'єкти двох видів: 1) предмети-носії власного запаху і 2) предмети-носії запаху людини.

До першої групи відносять речі, предмети або частки твердих, сипучих речовин, об'єми рідких тіл у вигляді плям або вмісту ємностей, а також частки, що відокремилися від тіла людини, шматочки епідермісу, волосся, зрізані нігті, плями сперми, сечі, рештки сухої крові, об'єми рідкої крові тощо.

До другої групи запахових джерел відносять предмети, що зберігають запах слідів рук, ніг, шкірного покриву обличчя людини — будь-які тверді об'єкти, яких вона торкалася, предмети постійного контакту — одяг, взуття, предмети туалету, супутні речі, на решті, предмети праці та інструменти, засоби вчинення злочину, що перебували в руках злочинця чи на ньому. Це залишені на місці події шапка і відламаний ніготь, вирвані волосся тощо. У кожному разі це видимі чи маловидимі об'єкти, які неважко виявити оглядом візуальним або з використанням оптичних засобів слідчої валізи.

Для роботи на місці події із запаховими слідами сконструйована одорологічна валіза. До неї входять засоби забезпечення стерильності роботи з джерелами; засоби вилучення запахової речовини із джерела; консервації та упаковки [табл. 13-1].

При роботі зі слідами джерел запаху треба дотримуватися таких правил: всі технічні засоби, за допомогою яких проводяться вилучення і консервація, повинні бути стерильними; виявленого предмета не слід торкатися руками. Спочатку треба подумати, як його тримав злочинець, а потім, вдягнувши гігієнічні рукавички і протерши їх спиртом, взяти предмет так, щоб не пошкодити наявні на ньому сліди папілярних візерунків; насамперед об'єкт досліджується щодо наявності на ньому видимих і невидимих слідів пальців рук і сторонніх часток — слідів-нашарувань; після огляду об'єкт необхідно законсервувати, тобто помістити в герметично закриту ємність (рис. 48).

Рис. 48. Зразки упаковки джерел запаху на місці події:

- 1 – зрізи нігтів, волосся, волокна;
- 2 – предмети одягу: рукавичка, носова хустка, шапка,
- 3 – дрібні предмети, що знаходилися в руках людини;
- 4 – документи, що знаходилися в контакті з людиною

Виявлення і вилучення слідів запаху людини, адсорбованих на носіях. Криміналістична і оперативно-розшукова тактика знають кілька прийомів розшуку злочинця по «гарячих слідах» на місці події. Одним з них є розшук за слідами запаху шляхом використання біологічного детектора — нюху службово-розшукового собаки. Тут відомі два способи: 1) переслідування злочинця по його слідах запаху службово-розшуковим собакою під управлінням кінолога і 2) фіксація запахового сліду злочинця на місці події для наступного його дослідження з метою встановлення злочинця шляхом вибірки.

Після прибуття на місце події на початку стадії орієнтуючого огляду слідчий з кінологом визначають предмети, які можуть бути джерелами запаху злочинця (слід взуття, який-небудь загублений предмет, знаряддя злочину тощо). Якщо предметів кілька, то вибирають той, на якому немає трасологічних слідів, а за наявності останніх їх спочатку фотографують і тільки після цього пропонують кінологу застосувати службово-розшукового собаку.

Джерелом запаху людини може бути будь-який предмет матеріальної обстановки, його треба вилучити і законсервувати. Якщо предмети — великогабаритні меблі, дверцята сейфа, стінка, дверна ручка, ґрунт, тканина тощо, то слід запаху від носія можна відокремити і перенести на нейтральний носій, а останній законсервувати.

Зараз розроблені і застосовуються на практиці принаймні три прийоми відділення сліду запаху від його носія: 1) відсмоктування (забір) молекул запаху шприцом, 2) забір молекул запаху безпосередньо ємністю, 3) адсорбування запахового сліду на нейтральний носій.

Відсмоктування молекул запаху шприцом. Якщо є об'ємний слід взуття, невидимий слід руки на сейфі, кахельній стіні, сидінні в салоні автомобіля, яких торкався або на яких сидів злочинець, треба взяти 100–200 см³ шприц і піднести його голку до поверхні сліду. З огляду на те, що речовина сліду безперервно випаровується, можна представити, що його молекули постійно перебували над слідом у суміші з молекулами повітря. Якщо поршень шприца відвести назад, то він усмокче запахову хмару сліду. Залишається перенести його в герметичну ємність (рис. 50). Цю процедуру треба проробити кілька разів, щоб збільшити концентрацію зразка. У ємність перед накачуванням запаху доцільно помістити невеликі тампони стерильного бинта, фланелевої тканини, що зменшують рух запаху і слугують його адсорбентами.

Рекомендується з одного сліду запаху відбирати кілька ємностей зразків запаху, що забезпечує використання його для вирішення оперативних і слідчих завдань розкриття і розслідування злочину.

Забір запаху безпосередньо ємністю. Сутність цього прийому полягає в такому. Поліетиленову флягу (ПДЗ – прилад добору запаху) стискають і горловиною підносять до поверхні сліду, потім флягу звільняють, вона розправляється і всмоктує повітря з молекулами запаху. Флягу швидко закривають і опечатують. Якщо ємність скляна чи з матеріалу, який не можна деформувати, то забір роблять так: ємність наповнюють водою і виливають її над поверхнею сліду, ємність, що звільняється, заповнюється молекулами запаху і її герметично закривають. Зрозуміло, воду треба вилити біля поверхні сліду так, щоб не пошкодити слід. Цього можна досягти, використовуючи лоток, який відведе воду убік. Так можна відбирати зразки запаху в приміщенні, в якому ночував розшукуваний злочинець. Відомо, що якщо кімната не провітрювалася, то запах людини зберігається близько 20 годин після її відходу. При оглядах місць події, пов'язаних з отруєнням, вживанням наркотиків, їх переробкою, нерідко в приміщенні залишаються сліди запаху, хоча його джерел немає. У цьому разі рекомендується відбирати зразки запаху, використовуючи поліетиленову флягу чи звичайну, чисту пляшку. Відібрані зразки повітря з молекулами запахової речовини, а також методика відбирання відображаються в протоколі огляду місця події.

Рис. 49. Перенесення запахового сліду на нейтральний носій (фланелева тканина, активована вугільна тканина АВТ) і упаковка (див. табл. 12 ВК-8)

його джерел немає. У цьому разі рекомендується відбирати зразки запаху, використовуючи поліетиленову флягу чи звичайну, чисту пляшку. Відібрані зразки повітря з молекулами запахової речовини, а також методика відбирання відображаються в протоколі огляду місця події.

Адсорбування сліду запаху на нейтральний носій – найбільш прогресивний прийом. Для цього досить на поверхню джерела запаху покласти сорбент, наприклад, стерильну фланелеву серветку, шматок вуглецевої тканини, марлевий бинт, накрити його шматком фольги або скла і залишити в контакті з джерелом на 15–20 хв. Оскільки запахова речовина постійно випаровується

ся, то її молекули будуть адсорбуватися на сорбенті – просочувати серветку запахом. Потім серветку пінцетом поміщають у ємність і герметично закривають (рис. 49).

Цей прийом добре застосовувати для фіксації слідів запаху із сидінь у салоні автооб'їзда, предметів у кімнаті, яких торкався злочинець. Процедура відбирання відображається в протоколі. Учасникам огляду слід роз'яснити сутність відбирання зразків.

19.3. Дослідження і використання слідів запаху в практиці розслідування злочинів

Джерела одорологічної інформації – це речові докази, наприклад, ґрунт зі слідами запаху пальної рідини, пото-жирова речовина сліду пальця, пляма крові, частки нігтів, волосся тощо. Такі джерела досліджуються в експертних установах сучасними науково-технічними методами. Тут інформацію із речових джерел вилучають технічними засобами і методами.

Однак можливий і другий спосіб – дослідження слідів запаху за допомогою біологічного детектора – нюху собаки, людини. У цьому разі результат дослідження поки ще не породжує доказу в процесуальному сенсі, хоча одержана інформація використовується для розкриття злочину, наприклад, розшуку злочинця і речей, встановлення джерела походження запаху шляхом вибірки.

Вибірка – це оперативно-тактичний захід щодо застосування фахівцем біологічного «інструмента» – нюху службово-розшукового собаки для дослідження одорологічної інформації з метою встановлення за запахом його джерела. Практична сутність вибірки полягає в знаходженні собакою серед декількох запахів однакового з тим, що був сприйнятий нею як зразок. Така фізіологічна діяльність собаки схожа з роботою сучасного технічного пристрою, який виділяє за заданими ознаками предмет – джерело запаху із сукупності йому подібних. Аналогічна цьому діяльність дегустатора, який визначає запах певних парфумів серед безлічі зразків.

Вибірка – специфічна діяльність, яка управляється кінологом, проводиться вдень у спеціальному, захищеному скляною перегородкою від присутніх осіб приміщенні; об'єкти вибірки повинні бути однакові за матеріалом-носієм запаху, наприклад, фланелеві серветки, шматки тканини, АВТ (активована вуглецева тканина), схожі речі-носії запаху. Скажімо, не можна вибирати шапку серед рукавиць, серветок, використовуваних як зразки-носії. Забороняється здійснювати вибірку безпосередньо людей.

Вибірка починається повідомленням і роз'ясненням її учасникам і понятим мети процедури, їм пред'являються предмети-джерела запаху, законсервованого на місці події. Перевіряються цілісність упаковки, печатки, учасники переконуються в безпосередності об'єктів-джерел запаху. Якщо у вибірці бере участь підозрюваний чи обвинувачений, то перенесення його запаху проводиться на серветку тут же, у присутності всіх учасників вибірки, крім кінолога. Як зразки запаху можна використовувати запах учасників вибірки. Для цього потрібно кожному з них дати однакові фланелеві серветки і запропонувати витерти руки, обличчя, шию. Серветки зі зразками запаху поміщають у скляні банки. Особі, чий запах підлягає вибірці, пропонують указати, як і де розмістити банку зі зразком його запаху. Положення цієї банки фіксується фотозйомкою і у протоколі. Потім запрошують кінолога, передають йому

зразок законсервованого на місці події запаху і ставлять завдання застосувати собаку або вибірки.

При вибірці в приміщенні, де розміщені об'єкти вибірки, знаходиться тільки кінолог з собакою. Всі учасники спостерігають за вибіркою через прозору перегородку або відчинені двері. Звичайно вибірка проводиться три-чотири рази, при цьому шуканий запах обирається з 5–6 зразків. Рекомендується також використовувати не одну, а дві чи три собаки для забезпечення надійності результатів вибірки.

Оцінку доказового значення результатів вибірки слід здійснювати комплексно, виходячи з таких наукових положень: а) газоподібні речовини — це рівнопорядкові речові джерела доказів; б) вибірка — це знаряддева діяльність фахівця; в) результати вибірки іноді можуть бути перевірені сучасними технічними засобами; г) надійність результатів вибірки може бути визначена кількісно ймовірно-статистичним методом.

Глава 20. Сліди пам'яті людини

20.1. Поняття слідів пам'яті, їх властивості і механізм утворення

У криміналістиці найбільш повно досліджені матеріальні сліди-відображення, вивчений механізм їх утворення, побудовані різні класифікації, наприклад, слідів рук, засобів вчинення злочинів тощо.

Матеріальна форма відображення носить предметний характер, а результат її філософи називають «елементарним відображенням». Значно складніше відбувається відображення в живій природі, особливо в таких взаємодіючих системах, як «людина — середовище», «людина — людина», де відображення здійснюється в почуттєво-раціональних формах, властивих винятково свідомості людини, її психіці, що є функцією «... того особливо складного шматка матерії, який називається мозком людини» (В.І.Ленін).

Уявні образи є носіями інформації — це «відбитки» реальної дійсності в пам'яті людини, які проявляються зовні у вигляді повідомлень обвинуваченого, потерпілого, свідків. Закріплені в процесуальних документах, вони є особистими доказами. Отже, відображення — ідеальний психічний процес; його результат — суб'єктивний образ, уявний слід, або слід пам'яті.

Слід пам'яті — нове поняття в загальній теорії криміналістики. Це незвичайні сліди, які поки що не входять до класу матеріальних і не досліджуються в трасології, їх називають ідеальними слідами, хоча ідеальним може бути тільки відображення, а його результат — слід — завжди матеріальний. Вчені і філософи про це лише здогадувалися. Останнє стало відомим на порозі третього тисячоліття людства завдяки епохальному відкриттю механізму утворення пам'яті лауреатами Нобелівської премії — 2000. Було встановлено, що надходження в мозок людини зовнішнього сигналу-подразника викликає зміну форми чи структури речовини білкової молекули. Якщо змінюється форма молекули білка, то утворюється слід короткочасної пам'яті, а якщо відбувається зміна структури білка, то виникає слід довгострокової пам'яті¹.

Зараз важко прогнозувати наслідки цього відкриття. Зрозуміло лише одне, що деякі методологічні основи теорії права, доказування в судочинстві зазнають корінних змін. Сліди пам'яті будуть фіксувати і вилучати із джерела технічними засобами. Це буде революція в доказуванні і встановленні істини. Зміниться тактика роботи зі слідами пам'яті.

20.2. Джерела слідів пам'яті, їх виявлення і фіксація

Джерела криміналістичної інформації вище були класифіковані за видами відображення як ідеальні і матеріальні; прості, складні та їх системи, зокрема: *люди, речі* і *«люди — речі»*. Джерела можна класифікувати за суб'єктами процесуальної діяльності: підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, свідок-очевидець, свідки зі слів, інші джерела,

¹ Див.: Нобелевские премии 2000 года. Секреты нервных клеток // Наука и жизнь. — 2000. — №1. — С. 30. Це геніальне відкриття, світоглядні і практичні наслідки якого важко уявити, хоча вже зараз один із авторів Ерик Кандель заснував фірму для виробництва ліків «пам'яті».

фахівці. Складність виявлення слідів пам'яті обумовлена унікальністю відображення і особливостями джерела-людини, яка перебуває на вищому щаблі соціального розвитку, володіє інтелектом і конституційними правами, що гарантують недоторканність особи. Тому звичайні засоби і методи виявлення і фіксації матеріальних слідів для людини як джерела придатні не всі, більшість їх обмежена рамками кримінально-процесуального закону.

Природа суб'єктивних відображень поки що залишається предметом дослідження, а методи і технічні засоби виявлення слідів пам'яті перебувають у стадії розроблення, експерименту і гострих дискусій.

Виявити слід пам'яті не означає зробити його видимим, оскільки це практично поки що неможливо.

У фундаментальних науках психофізіології вищої нервової діяльності, психології, психіатрії виявлення змін у структурі мозку здійснюється побічно. Існують два способи зондування: емпіричний і соціометричний.

Емпіричний спосіб заснований на здоровому глузді і результатах практичних спостережень. Якщо людина на допиті хвилюється, блідніє, червоніє, у неї з'являються мимовільні ідеомоторні рухи, проговорювання, уповільнення темпу мовлення і зміни тембру тощо, то припускають, що допитуваний щось приховує чи говорить неправду. Такі припущення поки ще не мають строгих наукових підтверджень. Тому деякі криміналісти таку діагностику справедливо вважають «гаданням на кавовій гущині» і неприпустимим прийомом у слідчій практиці.

Більш надійні для прогнозування слідів пам'яті психологічні непрямі методи, зокрема проєктивні тести і психологічний експеримент. Однак і вони засновані на суб'єктивній оцінці реакцій випробуваного на емоціогенний подразник. Емоційний експеримент рекомендований А.В. Ствольвим (1976) у слідчу тактику допиту, однак багато хто з криміналістів піддає його критиці.

У слідчій практиці поки що немає досить надійних прийомів встановлення слідів пам'яті. Завдання вирішується побічно на емпіричному рівні в ході спілкування з суб'єктом на допиті. У тактиці для цього розроблені спеціальні прийоми спілкування, наприклад, допит лжесвідка, обвинуваченого, що опирається. Тут головним прийомом слугує переконання допитуваного в необхідності вільного волевиявлення розкрити слід пам'яті і повідомити його зміст. Навіть у цьому разі наявність сліду пам'яті можна лише припускати, оскільки можлива самообмова джерела. Процедура спілкування здійснюється в ході досудового слідства або оперативно-розшукових заходів, у зв'язку з чим результати спілкування фіксуються в протоколах слідчих дій або оперативних матеріалах (актах, донесеннях, повідомленнях, поясненнях тощо). Останнім часом емоційні реакції джерела, що спостерігаються слідчим, рекомендується фіксувати звуко-відеозаписом, кінозйомкою.

Соціометричний спосіб припускає використання вимірювальних процедур, фіксованих технічними засобами, емоційно-психологічних реакцій, що виникають у випробуваного в ході спілкування на пред'явлення емоціогенних подразників, спеціальних проєктивних тестів, прийомів пред'явлення речових доказів, викриваючих матеріалів справи (показань свідків, висновків експертиз і т.под.).

Результати приладових спостережень оцінюються відповідно до принципу асоціації. Соціометричний спосіб відповідає останнім досягненням психології і психофізіології вищої нервової діяльності.

20.3. Сучасні технічні можливості інструментального розпізнавання і дослідження слідів пам'яті

Фундаментальними працями І.М.Сеченова, І.П.Павлова, О.Р.Лурія, Н.П.Бехтеревої, С.Д.Смирнова та інших встановлено, що внутрішнє відображення (слід пам'яті, уявний образ) пов'язане із зовнішнім емоційним проявом суб'єкта. Фізіологами вищої нервової діяльності доведено, що емоції досить повно інформують про внутрішнє переживання індивіда, вони дають певне забарвлення предметно-практичної діяльності і є найпростішою формою відображення, пов'язаною з потребами людини і дією навколишнього середовища. Емоція породжується безпосередньо сприйняттям, тому в одній і тій самій ситуації різні люди, залежно від своєї емоційної сфери, поведуться по-різному. Все це свідчить про те, що зовнішнє відображення пов'язане з внутрішнім. К.Прібрам (1915) з цього приводу зауважував, що *«образ — це відображення усередині організму його оточення, а поведінковий акт — це відображення в навколишньому середовищі того, що є усередині організму»*. Тому для виявлення сліду пам'яті треба інструментальними засобами об'єктивно фіксувати поведінкові реакції людини, які є суть відображення сліду пам'яті.

Мовлення людини є зовнішнім відображенням внутрішнього образу, колишнього сприйнятого суб'єктом. Тому добровільне розкриття суб'єктивного образу свідком у ході допиту є найкоротшим шляхом виявлення сліду пам'яті і встановлення його семантики. Разом з тим фізіологами, акустиками, психологами і лінгвістами встановлено, що мовлення людини несе емоційне навантаження, яке корелюється з наявністю внутрішнього відображення — слідами пам'яті. Звукове мовлення можна фіксувати і досліджувати фізичними методами і у такий спосіб одержувати кількісну інформацію про наявність сліду пам'яті.

Г. Ом і Г. Гельмгольц (1882) відкрили складну структуру мовного сигналу, що дало можливість використовувати математичний апарат для вирішення питань, пов'язаних з аналізом і синтезом мовних сигналів, встановленням співвідношення між фізичними параметрами усного мовлення та його суб'єктивним сприйняттям.

Спектральний опис інформативних ознак мовлення є не єдиним підходом до дослідження мовлення. Останнім часом широко використовуються методи виділення акустичних параметрів із мовної хвилі або обмеженого за рівнем сигналу. Найбільш інформативними є тимчасові співвідношення в мовному сигналі. Останніми працями Г.Фанта (1970), Д.Маркела, А.Х.Грея (1980) доведено, що тимчасові характеристики мовних сигналів є стійкими і не залежать від зовнішніх змін. Методика ідентифікації людини за параметрами спектральних переходів (Ю.Ф.Жариков, С.П.Мохнев, 1978) виявилася зараз найбільш практичною і перспективною для дослідження мовної інформації як в ідентифікаційних, так і в діагностичних цілях. Для її реалізації були створені вимірювально-обчислювальний комплекс і програмне забезпечення.

Таким чином, сучасні інструментальні засоби для дослідження мовлення людини дозволяють найбільш об'єктивно і безконтактно діагностувати сліди пам'яті, а результати фонетичної експертизи використовувати в розшуку об'єктів, прихованих злочинцем.

20.4. Деякі прийоми інструментального дослідження емоційної напруженості в оперативній і слідчій практиці

Людина як суб'єкт ідеальних відображень є найбільш поширеним джерелом криміналістичної інформації в кримінальному судочинстві. Одержання особистісної інформації здійснюється вербальними засобами і прийомами на основі вільного волевиявлення джерела. Закон забороняє домагатися показань шляхом насильства, погроз та інших незаконних засобів (неправда, обман, підкуп тощо). Не можна застосовувати і технічні засоби, наприклад, розміщувати контактні датчики на тілі допитуваного, як у разі застосування детекторів, які впливають на психіку джерела.

Технічні засоби не повинні принижувати честь і гідність людини, порушувати її особистісні права. Такі засоби називаються безконтактними і дозволяють дистанційно фіксувати ознаки і властивості досліджуваних об'єктів у тому числі й людини. Дистанційна фіксація (спостереження) не порушує прав особи, не заподіює фізичних страждань, вона безпечна для здоров'я, а негласна процедура її застосування подібна використанню телевізійних систем спостереження за громадським порядком, дорожнім рухом, виробничими процесами.

Комплексне використання криміналістикою сучасних досягнень технічних засобів для дослідження слідів пам'яті базується на досягненнях фундаментальних наук, які встановили, що: а) емоційна напруженість людини взаємопов'язана з внутрішнім, психічним ідеальним відображенням, тобто слідом пам'яті; б) прояв емоційної напруженості слугує ознакою наявності ідеального відображення; в) усне мовлення людини фіксують надійними технічними засобами звукозапису, звукозапис — безконтактний засіб, а одержання інформації за допомогою звукового сліду не пов'язано з безпосереднім розміщенням датчиків на тілі людини.

Зараз можливе вирішення двох практичних завдань:

- 1) діагностика поінформованості, тобто встановлення сліду пам'яті про подію, яку сприймало джерело в минулому;
- 2) діагностика змін функціонального стану за фізичними параметрами усного мовлення джерела для визначення місця перебування прихованого ним предмета.

Розглянемо методику практичного виконання цих завдань.

Діагностика **поінформованості** практично зводиться до встановлення того, що допитуваний знає про факт, який цікавить слідство, але приховує його і не бажає розкрити в ході спілкування. Подібна ситуація може виникати в ході допиту, обшуку і деяких інших слідчих дій у тих випадках, коли:

- а) суб'єкт слідчої дії (допитуваний, обшукуваний) не бажає вступати в спілкування і «замикається»;
- б) суб'єкт-джерело інформації вступає в спілкування, але заявляє, що цього факту не бачив і нічого про нього не знає;
- в) допитуваний охоче вступає в спілкування, але говорить неправду.

У першому випадку будь-які дослідження мовлення неможливі, оскільки не можна одержати його зразки. Слідчий звичайно використовує тактичні і психологічні прийоми для встановлення психологічного контакту з допитуваним для зміни установки, зайнятої джерелом.

У другому випадку діагностичне дослідження мовлення допитуваного можливе і вимагає підготовки. Сутність методики зводиться до наступного. Насамперед треба

встановити з інших джерел характер, ознаки, властивості і зміст прихованого факту-сліду пам'яті. Потім на основі цієї інформації зібрати, розробити емоційні подразники, тобто слова, фрази, питання, що стосуються прихованого факту (предмета, події). Після цього розробляється план допиту (оперативного опитування), в якому обрані емоційні подразники знаходять відображення в запитаннях, які ставляться. В таких питаннях слідчий побічно, мовби між іншим, нагадує допитуваному про окремі елементи змісту прихованого факту. В слідчій тактиці такі запитання називають збуджуючими асоціативні зв'язки. Деякі з них можуть бути прямими чи «лобовими», наприклад, «Куди ви заховали обручку?», «Чим ви вдарили дружину по голові?». Постановка таких запитань знезап'як нерідко викликає емоційний сплеск, проговорювання, заїкуватість тощо, супроводжується зміною мовлення, що слідчий враховує і будує тактику спілкування.

Емоційні зразки-подразники можуть бути матеріальними, наприклад, речовими (фотознімки, речі, знаряддя і засоби вчинення злочину, макети місця події, сліди або їх копії).

Процедура дослідження являє собою допит з пред'явленням емоційних подразників (об'єктів) і нагадує тактику пред'явлення доказів у ході допиту, а відповіді допитуваного фіксують магнітним звукозаписом.

Наприклад, зо підозрою в убивстві були арештовані чотири підозрювані, які тривалий час перебували під вартою. Строк слідства продовжували, а справжній убивця не був установлений. Для встановлення факту причетності до вбивства вдалися до методики допиту з використанням емоційних подразників і звукозапису, фіксації, яка була об'єктом фонетичної експертизи. Як емоційні подразники були застосовані фотознімки: а) один знімок місця події — місце виявлення трупа хлопчика; б) такого ж розміру і масштабу знімки випадкових місць, близьких за змістом з першим, у тому числі й знімки із зображенням трупа по інших справах.

У ході допиту підозрюваним пред'являлися по черзі фотознімки і ставилися приблизно такі питання: «Що, по-вашому, зображено на фотознімку? Чи відома вам ця місцевість? Бували ви коли-небудь там?» тощо. Відповіді фіксувалися звукозаписом. Потім за допомогою фонетичної експертизи було встановлено, що при пред'явленні фотознімка місця виявлення трупа хлопчика по розслідуваній справі емоційна напруженість мовлення зростала тільки в одного підозрюваного. На пред'явлення інших подразників, у тому числі й знімка із зображенням трупа із давньої архівної справи, емоційна напруженість у мовленні відповідала загальному фону (рис. 50).

Висновок у сукупності з іншими доказами був оцінений спочатку слідчим, що дозволило обрати відповідну тактику розслідування, а потім судом, який оцінив зібрані докази по суті і погодився з версією слідчого про те, що гр. П. причетний до вбивства, і засудив його.

У третьому випадку, коли допитуваний охоче вступає в спілкування, але говорить неправду, ховаючи слід пам'яті, запропонована методика також придатна. Однак підготовка емоційних зразків вимагає особливої тактики. Висунута допитуваним версія повинна бути ретельно досліджена в деталях (ознаках), пов'язаних з подією злочину, потерпілим та іншими обставинами. Потім складається план детального допиту, визначається послідовність постановлення запитань, у яких висунута версія допитуваного побічно і прямо контролюється. Тут використовуються головним чином вербальні емо-

ціогенні подразники, однак можливі і речові, наприклад, макет місця події, на якому допитуваний розкриває свою неправдиву версію. Фонограми допиту використовуються для провадження фонетичної експертизи.

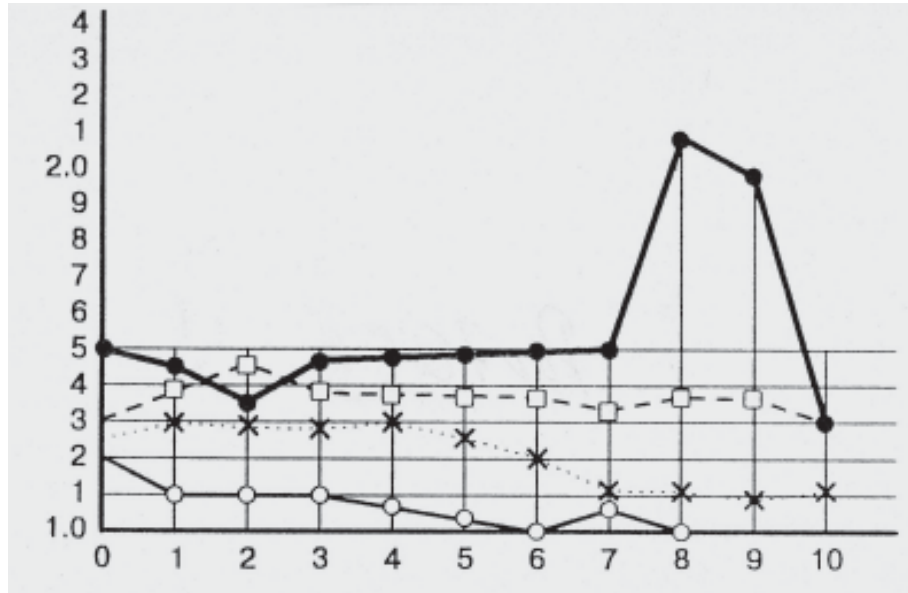

Рис. 50. Діаграма емоційного стану чотирьох підозрюваних у вчиненні злочину при пред'явленні в ході допиту емоціогенного подразника (фотознімку місця події: звалтованого і вбитого хлопчика)

Зрозуміло, результат діагностичного дослідження — всього лише «інформація для розмірковування», висунення версій, вибору тактики проведення слідчих дій і оперативно-розшукових заходів. Навіть фонетична експертиза поки що не може категорично детектувати слід пам'яті або викривати допитуваного в неправді. Очевидно, це проблема недалекого майбутнього. Однак відмовлятися від діагностичного дослідження емоційного напруження в мовленні допитуваних із застосуванням емоціогенних подразників немає підстав, особливо коли необхідно встановити місце поховання трупа, прихованого злочинцем. Єдиною перешкодою до застосування цієї методики є небажання джерела вступати в спілкування і давати показання в ході допиту або огляду місця події. Методика допиту в цьому разі аналогічна наведеній вище.

У Києві гр. Х. заявив, що його дружина пішла з дому і не повернулася. Були підстави гадати, що дружина вбита, оскільки минуло понад три роки, а місцезнаходження дружини не було встановлено і труп не виявлено.

Гр. Х. протягом цього часу неодноразово розсилав скарги на прокуратуру і міліцію з обвинуваченням в тому, що вони не намагаються розшукати його дружину. Тоді було вирішено застосувати методику допиту з емоціогенними зразками-подразниками. У ролі останніх використовувалися версії гр. Х. про осіб, які могли б убити дружину; місця, де вона могла переховуватися, наприклад, вийти заміж; місця інтимних зустрі-

чей; місця відпочинку, де вони з дружиною відпочивали разом, наприклад, виїжджали на пікніки, шашлики, купання тощо; родичів, знайомих. Цю інформацію чоловік зниклої дружини охоче погодився повідомити. Коли був складений список таких емоціогенних подразників, з них відібрали 17 і запропонували чоловіку обґрунтувати свої припущення: чому він вважає, що дружина знаходиться в цих місцях або там її могли вбити? Допит за кожною версією – емоційному подразнику – був записаний на магнітофоні, а фонограми використовувалися у проведенні фонетичної експертизи на вимірально-обчислювальному комплексі кафедри криміналістики Київської ВШ МВС СРСР (Ю.Ф.Жариков і П.Ю.Тимошенко, 1986). *Емоційна напруженість мовлення гр. Х. значно зросла, коли він розповідав про місце, куди вони виїжджали з дружиною на шашлики.* Щодо інших версій-подразників мовлення чоловіка не містило ознак емоційної напруженості, яка перевищує загальний фон. На підставі інструментальних досліджень мовлення був зроблений висновок, що фонограма із записом мовлення гр. Х., яка містить відповідь на пред'явлення емоціогенного подразника – місце відпочинку «шашлики» – містить ознаки емоційної напруженості, що перевищують нормальний фон у два-три рази. Тут немає інформації, що експерти встановили слід пам'яті, а лише дана об'єктивна інформація про емоційну напруженість у конкретному мовному матеріалі. Ця інформація прислужилася слідчому в побудові версії, що гр. Х. обізнаний і приховує якусь інформацію, пов'язану зі зникненням його дружини, і вирішив провести огляд території, де розташоване місце відпочинку «шашлики». Там і був виявлений труп дружини гр. Х., яка зникла близько трьох з половиною років тому.

Зрозуміло, ця методика застосовується тільки у разі, коли підозрюваний добровільно виявляє бажання спілкуватися і відповідати на запитання слідчого. суб'єктів досудового і судового слідства (ст. ст. 85, 85-1, 85-2, 87-1 КПК) можуть застосовуватися в кримінальному процесі. Водночас не можна відмовлятися і забороняти використання технічних засобів для отримання інформації від речей і людей. Тут треба розрізняти фіксацію інформації від її використання. Перше дозволено законом, а друге – обмежене, регулюється ним і суспільною мораллю. Звідси безконтактне знімання інформації про людину і якості подібно спостереження „прихованою камерою” за суцільним порядком у метро, на вулицях і перехрестях з інтенсивним рухом у місті, у гарячих і шкідливих цехах, у навчальному процесі, в місцях активного відпочинку, культурних заходів тощо. Таке технічне документування не суперечить принципам законності й етичності. Отримана інформація і її носії є лише „інформацією для розмірковування”: забезпечення суспільного порядку, управління виробництвом. Вона може бути і доказовим матеріалом (ст. 65 КПК), але повинна бути процесуально введена в процес доведення.

Розглянуті інструментальні методики свідчать, що всі технічні засоби ідеальних відображень-слідів пам'яті шляхом дослідження емоційної напруженості мовлення, що представляє відповіді джерела на пропонувані емоціогенні подразники, дозволяють зробити такі висновки для практичного їх застосування.

У зв'язку з цим є доцільним використання безконтактних тестерів голосу й емоцій типу „Hendy Trastor” (рис. 51) виробництва південно-кореїської фірми „911-комп'ютер”. Це кошечковий безконтактний прилад, що контролює параметри голосу й емоції співрозмовника, що говорить, наприклад, допитуваного, свідка, заявника, підозрюваного.

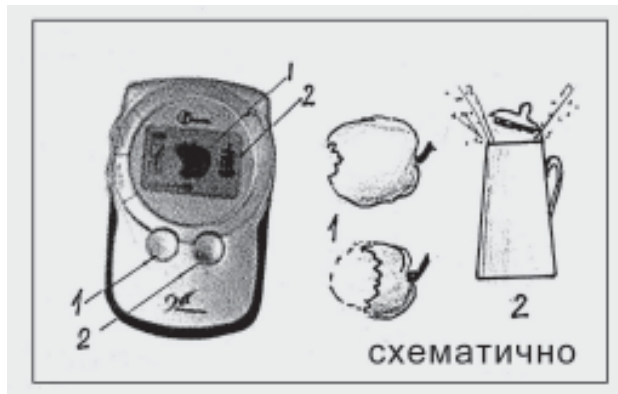

Рис. 51. Безконтактний тестер голосу Handy Truster” (ручний правдер), розроблений фірмою “911-комп’ютер” (Південна Корея). Реагує на зміни в голосі людини. Результати відображаються на екрані символами “надкушеного яблука” (1) і “чайника з кришкою” (2). При натисканні кнопки (1) розмір надкусу яблука свідчить про ступінь емоційного порушення, а при натисканні кнопки (2) злітає кришка чайника, показуючи розмір стресу

Щоб одержати уявлення про щирість співрозмовника, варто натиснути клавішу (рис. 54-1) на екрані дисплея з’явиться символ „яблуко”. Як запевняє фірма, під час розмови клієнта від „яблука” починають відокремлюватися частки, відбувається мовби „надкушування” і поступове зменшення цілого яблука. Чим менше залишається яблука, тим менше слухач довіряє щирості і правдивості співрозмовника. Якщо ж натиснути кнопку (2), то на дисплеї з’явиться зображення киплячого чайника: чим вище підійматиметься кришка і більше випускатиметься пари – тим більше зростає напруженість співрозмовника, тобто наростає стан стресу, особливо коли це збігається з великим надкушуванням яблука. Хоча фірма назвала пристрій „Hendy Trastor” – ручний правдер, однак він не визначає правди, а просто видає у невизначених символах фізичні параметри голосу людини, що говорить та її емоційний стан, які слухач оцінює поняттями нарахованої статистики; „більше, менше, половина, багато, мало”, тобто ми зустрічаємося із ситуацією „отримання” інформації для розмірковування, що завжди корисна для суб’єкта як досудового, так і судового слідства, тому що доказами є будь-які фактичні дані (ст. 65 КПК), які слідчий, прокурор, суд, оцінюють у сукупності з іншими джерелами і приймають рішення.

Така роль технічних безконтактних засобів для одержання інформації про вміст суб’єктивного образу – сліду пам’яті людини.

Комплексне використання криміналістикою сучасних досягнень технічних засобів для дослідження відображень-слідів дозволяють зробити такі висновки для практичного їх застосування.

1. На сучасному етапі розвитку науки побічні інструментальні дослідження слідів пам’яті можливі. Вони базуються на філософській теорії відображення, фізіологічних концепціях вчення про вищу нервову діяльність, що зовнішнє і внутрішнє відображення взаємопов’язані. Внутрішнє проявляється через зовнішнє у вигляді емоційного напруження в мовленні людини.

2. Сучасними інструментальними засобами можна фіксувати і вимірювати ступінь емоційної напруженості в мовленні людини і в такий спосіб одержувати об’єктивну інформацію про ознаки наявності сліду пам’яті.

3. Методика включає два етапи: 1) пред’явлення емоціогенних зразків і фіксування мовної відповіді джерела (допитуваного); 2) проведення судової фонетичної експертизи.

4. Висновок фонетичної експертизи містить висновки про наявність і ступінь емоційного напруження в промовлянні відповідей джерела на емоціогенний подразник. Експертиза не встановлює наявності сліду пам'яті, *а лише дає об'єктивну інформацію про таку версію.*

5. Застосування контактних інструментальних методик дослідження слідів пам'яті можливе лише при *вільному волевиявленні джерела брати участь* у слідчій дії, добровільно спілкуватися і відповідати на запитання слідчого (рис. 52). Без вільної згоди інструментальні методики застосовувати в слідчій практиці не можна. Згоду із суб'єктом на іспити на поліграфі оформляють спеціальним патентом, який пред'являють засуджуваному¹.

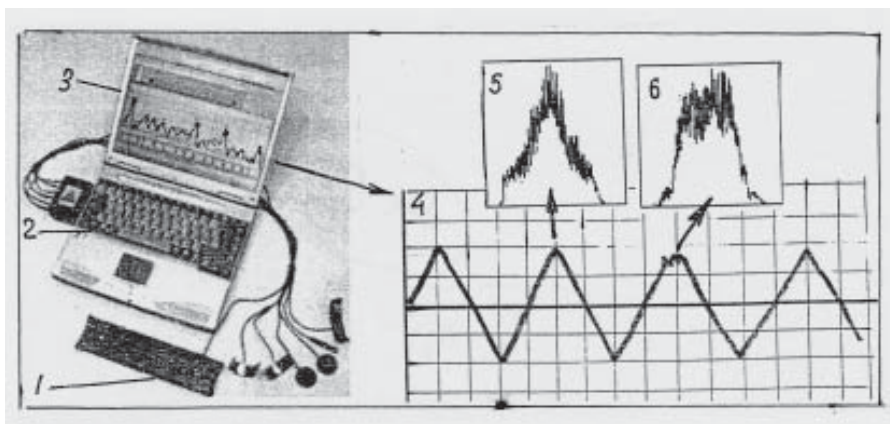

Рис. 52. Сучасна модель контактного поліграфу "Note book": 1 – контактні датчики; 2 – клавіатура комп'ютера; 3 – монітор "Note book"; 4 – усереднена сигналограма; 5 – емоційної напруженості немає; 6 – емоційна напруженість є

¹ В.А. Варламов, С.И. Варламова, Н.В. Варламов. Глубокая кадровая проверка.: М., 2002.

РОЗДІЛ V. ЗАСОБИ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ (КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕХАНОСКОПІЯ)

Глава 21. Засоби вчинення злочину та їх класифікація

21.1. Поняття засобів учинення злочину

Злочин – це енергетична взаємодія суб'єкта в матеріальній обстановці. Суб'єкт повідомляє (передає) порцію енергії конкретному об'єкту, який зазнає змін. Передати енергію взаємодії предмету суб'єкт може безпосередньо, наприклад, ударити рукою, ногою, плечем вибити двері, або опосередковано: скориставшись якимось предметом (молотком, сокирою, бруктом, лопатою) здійснивши прикладання сили, одержати такі ж або більш відчутні результати. В останньому випадку суб'єкт використовував предмети для здійснення роботи. У соціальній діяльності такі предмети називають *знаряддями праці*, а в злочинній – *засобами вчинення злочину*.

Рука, нога, зуби та інші частини тіла людини, що використовувалися нею для прикладання сили (енергії), є іманентними знаряддями праці, їх некоректно називати інструментами або знаряддями злочину.

Ціпок, ломик, сокира та інші предмети, за допомогою яких суб'єкт прикладає силу і у такий спосіб здійснює роботу, є знаряддями праці. При вчиненні злочину їх нерідко також називають знаряддями вчинення злочину, що є неточним.

Засоби вчинення злочину – це збірне поняття, що включає будь-які предмети матеріального світу, використовувані суб'єктом у механізмі злочинної діяльності. Вони можуть бути як пристосованими, *тобто знаряддями праці*, так і непристосованими *предметами* (твердими, рідкими, сипучими, газоподібними). Вбити людину можна не тільки каменем, кийком, цеглою, досить відкрити газовий пальник – і смерть наздожене сплячих. Для заподіяння тілесних ушкоджень досить кинути в очі порошок їдкового луку, металеві ошурки або плеснути в обличчя сірчану кислоту чи просто окріп.

Вчинити умисне вбивство можна транспортним засобом, якщо за кермом сидить злочинець; або підключити до верстата (технічного пристрою) струм високої напруги, при доторканні потерпілим до верстата відбудеться коротке замикання; підкласти вибухонебезпечний пристрій тощо. Заподіяти шкоду здоров'ю можна потужним випромінюванням (рентгенівськими, радіоактивними, високочастотними електромагнітними променями, ультразвуком тощо). Всі ці, як і багато інших фізичних явищ, можуть бути засобами вчинення злочину, однак у прямому смислі вони не є його знаряддями.

Криміналістична трасологія як об'єкти слідоутворення називає лише деякі засоби вчинення злочину, а саме: *знаряддя злону, зброю, транспортні засоби, інструменти і предмети*. Однак законодавець для позначення засобів учинення злочину використовує родові поняття: транспортні засоби, вибухові і радіоактивні матеріали, вогнепальна чи холодна зброя, бойові припаси і вибухові речовини, легкозаймісті чи їдкі речовини, отруйні і сильнодіючі речовини, наркотичні речовини, банківські документи. Законодавець називає лише деякі засоби вчинення злочину, але не дає їх загального поняття.

На нашу думку, до засобів учинення злочину слід відносити будь-які матеріальні тіла органічного і неорганічного походження, фізичні явища, використовувані суб'єктом у системі механізму злочинної діяльності.

21.2. Класифікація засобів учинення злочину

У трасології нерідко засоби вчинення злочину розуміють лише як тверді фізичні тіла (пристрої), які мають стійку зовнішню форму, що дозволяє по слідах-відображеннях здійснювати криміналістичну ідентифікацію, оскільки слідоутворюючими є лише об'єкти зі стійкою зовнішньою формою, тобто відносно незмінні – люди, тверді тіла, тварини. Звідси класифікація об'єктів ідентифікації видається такою: люди, предмети, трупи, тварини, а в трасології – *люди, знаряддя злому, зброя, транспортні засоби, тварини*. Класифікація практично являє собою перелік слідоутворюючих об'єктів певного класу предметів матеріального світу. При цьому сліди називають, як правило, за видом слідоутворюючого предмета (сліди монтування, ломика, пилки, свердла, ноги тварини, пальця тощо).

Оскільки всі матеріальні тіла: тверді, сипучі, рідкі і газоподібні, а також фізичні явища є слідоутворюючими об'єктами, їх класифікація, мабуть, повинна здійснюватись за іншими принципами, наприклад, за фізичною природою об'єкта, його властивостями і призначенням у механізмі злочинної діяльності. У цьому зв'язку засоби вчинення злочину можна поділяти в такий спосіб: *пристосовані і непристосовані, тверді, сипучі, рідкі і газоподібні; визначені і невизначені об'єкти; фізичні тіла і явища*, а також *сили і явища природи*. У слідознавстві не всі слідоутворюючі об'єкти можуть бути ідентифіковані за їх слідами-відображеннями. Для більшості об'єктів установлюється лише групова належність. Тому підстава для класифікації повинна бути змішаною. Відповідно до цього всі слідоутворюючі об'єкти були поділені на чотири класи: 1) знаряддя вчинення злочину, 2) зброя, 3) джерела підвищеної небезпеки, 4) сили і явища природи (рис. 53). Розглянемо їх докладніше.

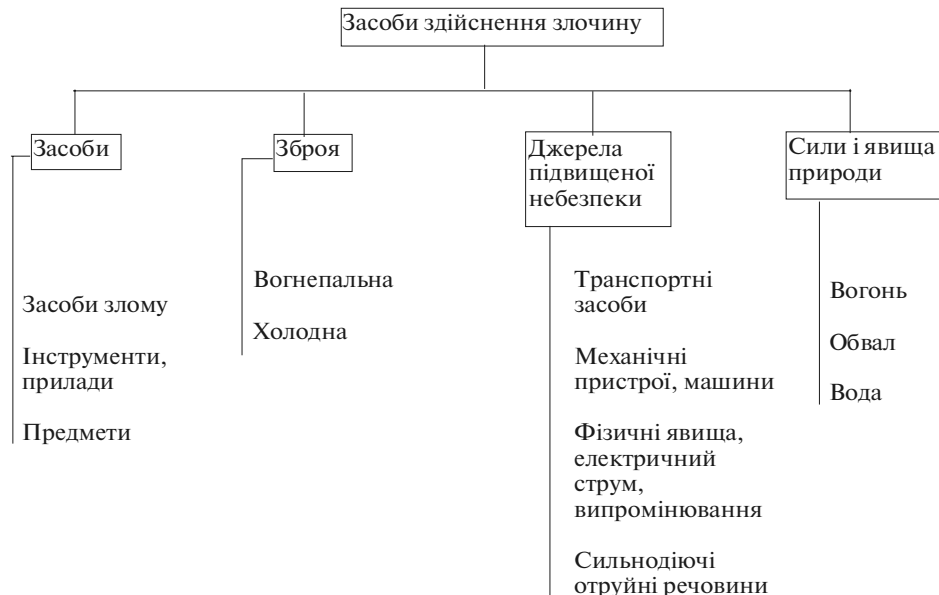

Рис. 53. Схема класифікації засобів вчинення злочину

1. Знаряддя вчинення злочину – це матеріальні предмети, використовувані суб'єктом при вчиненні злочину для досягнення поставленої мети (рис.55). Звідси перший клас засобів учинення злочину слід розділити на: знаряддя злому, інструменти і предмети (рис.54).

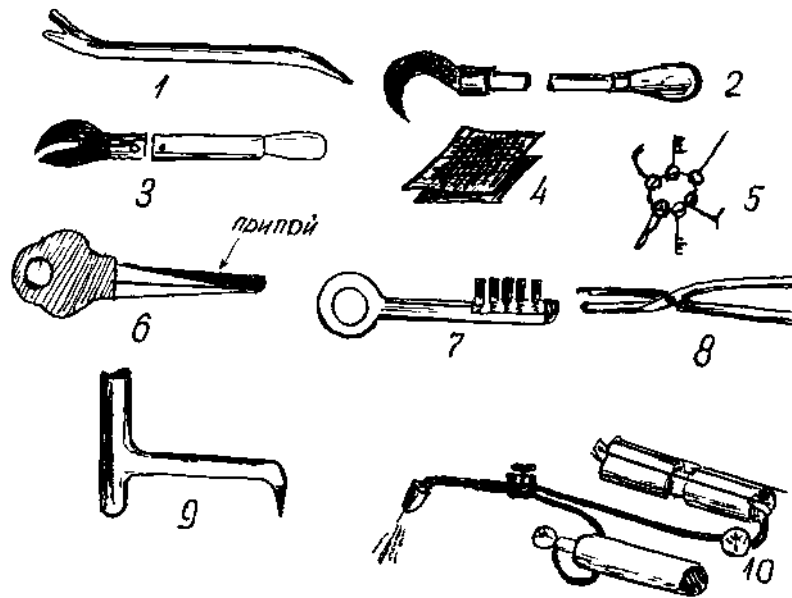

Рис. 54. Види деяких знарядь злому (‘‘зłodийські інструменти’’): 1 – фомка; 2 – ‘‘гусяча лапа’’; 3 – ‘‘клешня рака’’; 4 – ‘‘пластир’’; 5 – відмички; 6 – ключ-болванка з припоем; 7 – ключ-щітка; 8 – ‘‘уїстіті’’; 9 – ‘‘балерина’’; 10 – автогенний апарат

Знаряддя злому – це предмети, спеціально пристосовані не для трудової, а для злочинної діяльності. Тому їх слід називати знаряддями злому чи засобами вчинення злочину. Вони відрізняються тим, що злочинець заздалегідь здобуває, виготовляє їх і завжди умисно застосовує для досягнення злочинного результату. Тому такі знаряддя вчинення злочину ще на світанку криміналістики називали «зłodийськими інструментами», тобто спеціально виготовленими або пристосованими знаряддями. До них відносили: відмички, ломки «фомка», «гусячу лапу», «клешню рака», «балерину», «уїстіті», «пластир» (рис. 54). Знаряддями злому треба вважати і перероблені інструменти, наприклад, заточену викрутку із загнутим кінцем для відмикання дверних замків, домкрат для віджимання дверей тощо.

Інструменти (прилади) – це предмети заводського або кустарного виготовлення, призначені для використання як ручні знаряддя праці в соціальній діяльності. За призначенням інструменти поділяють на: слюсарні (молоток, зубило, пила по металу, свердло, напилек, ножиці, пробійник); теслярські (сокира, пила-ножівка, пила поперечна); столярні (стамеска, долото, рубанок тощо); садові (садовий ніж, ножиці); шевські (шило, ніж, швайка). До інструментів праці слід віднести і креслярське приладдя, ручки, олівці для письмових робіт, а також засоби і матеріали письма – папір, чорнило. До цієї групи інструментів треба включити штампи, печатки, нумератори, пломбивувальні

тиски, компостери, друкарські машини, комп'ютери, принтери, ксерокси та іншу розмножувальну техніку, використовувану для вчинення злочину (рис. 55).

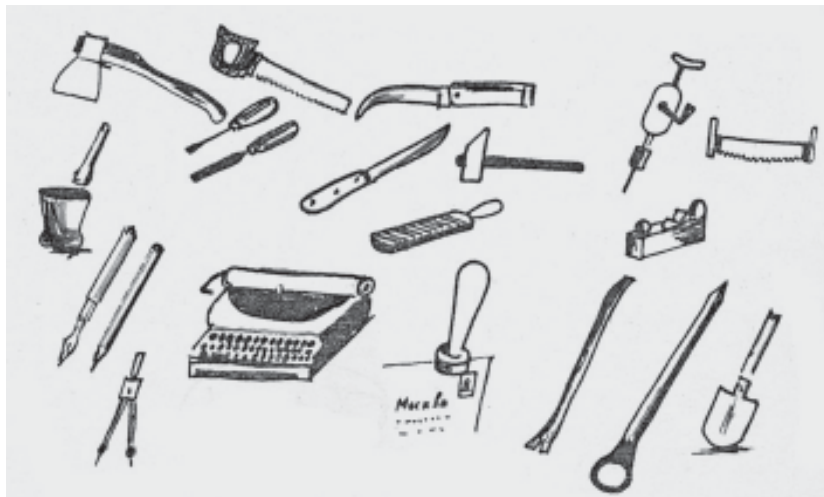

Рис. 55. Види деяких інструментів — знарядь праці, що нерідко використовуються для вчинення злочинів

Предмети — тверді тіла, не пристосовані для використання як знаряддя праці та інструменти, матеріальні предмети: камінь, ціпок, шматок металевої труби. До непристосованих предметів слід віднести і сипучі речовини, наприклад, пісок, зерно, металеві ошурки, тютюн; рідини — окріп, гас, бензин, кислоти, що нерідко застосовуються для вчинення злочину. Головна ознака предмета, використовуваного як засіб учинення злочину, — це його непристосованість як знаряддя для здійснення якої-небудь роботи. Тому предмети при вчиненні злочину використовуються, як правило, спонтанно, суб'єкт звичайно знаходить їх на місці вчинення злочину, наприклад, підбирає камінь для завдання удару.

2. Зброя — це засіб, пристосований і технічно придатний для нападу і захисту. Клас зброї поділяється на два підкласи роду: вогнепальна і холодна зброя. Кожна підгрупа має внутрішню класифікацію. Так, вогнепальну зброю класифікують за такими підставами: цільовим призначенням, довжиною ствола, скорострільністю, механізмом заряджання, обробкою каналу ствола зброї, енергією пострілу тощо.

Холодну зброю класифікують за різними ознаками. Так, за місцем виготовлення її поділяють на вітчизняну й іноземну; за способом виготовлення — на заводську і кустарну (саморобну). Заводська зброя за призначенням буває: бойовою, спортивною, мисливською, а за конструкцією — клинковою (ножі, кинджали, кортики, багнети, шаблі тощо.), ударно-роздроблюючою (кастет, булава, кийок, биток, пернач, шестопер, палиця, обушок) і комбінованою, коли в одному пристрої поєднуються елементи клинкової та ударно-роздроблюючої зброї. Холодну зброю розрізняють за національною ознакою (фінський ніж, узбецький, таджицький, бухарський, хівинський тощо) (рис. 56).

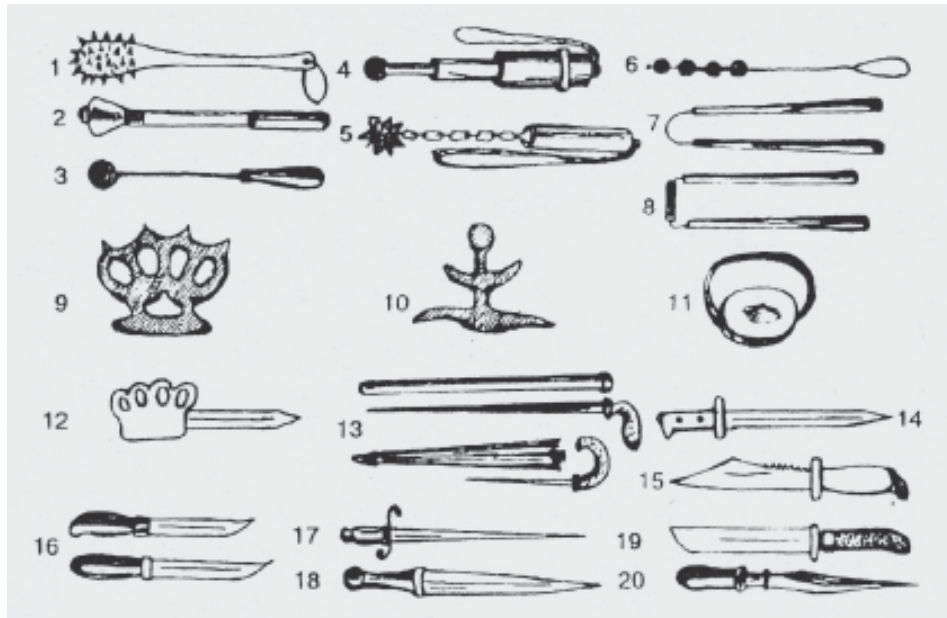

Рис. 56. Деякі види холодної зброї: ударно-роздроблювальна: 1 – палиця; 2 – булава; 3 – бита; 4 – кийок; 5 – кистень; 6 – бойова петля; 7, 8 – унчаки; 9, 10 – кастети; 11 – надолонник; комбінована: 12 – ніж-кастет; замаскована колюча зброя: 13 – тростина-парасоль; бойова: 14 – штик; колючо-ріжуча: 15 – мисливські ножі; 16 – фінські ножі; 17 – кортик; 18 – кинджал; 19 – узбецька “пичака”, 20 – туркменський “клич”

3. Джерела підвищеної небезпеки – це кримінально-правове поняття, що включає пристрої і механізми виробничого і побутового призначення, транспортні засоби, сильнотокуючі, отруйні і легкозаймисті речовини та фізичні явища. Вони іноді використовуються як засоби вчинення злочину.

Пристрої і механізми виробничого і побутового призначення являють собою верстати, машини різних класів, які не можна перелічити, вони слугують знаряддями праці в соціальних сферах діяльності.

Побутові прилади, пристрої (механічні, електричні, електромагнітні, термічні тощо) використовуються для забезпечення особистих потреб людини, виконання роботи на кухні, пральні, загалом у сфері побуту. Тому, з одного боку, вони є предметами побуту, а з другого – знаряддями праці, оскільки будь-яке задоволення потреб є роботою. Пристрої і механізми виробничого і побутового призначення, використовувані суб'єктом для вчинення злочину, стають засобами вчинення злочину, знаряддями злочинної діяльності. У системі механізму злочину вони відображають себе й у такий спосіб стають слідоутворюючими об'єктами, ототожнення яких можливе, оскільки машини і механізми, пристрої і прилади являють собою відносно незмінні об'єкти, що мають стійку зовнішню форму.

Транспортні засоби – поширені знаряддя вчинення злочину. В криміналістичному аспекті до транспортних засобів відносять не тільки ті, які названі в кримінальному

законі як джерела підвищеної небезпеки і віднесені до знарядь вчинення злочину, а й інші види транспортних засобів, наприклад, санний, гужовий, мускульний транспорт (вози, сани, велосипеди). Тому поняття «транспортні засоби» в криміналістиці більш широке, ніж у кримінальному праві.

Транспортні засоби класифікують за способом пересування (самохідний і несамохідний), за будовою ходової частини (колісний, гусеничний, полозний). Існують й інші класифікації.

Сильнодіючі, отруйні і легкозаймисті речовини — це різновид джерел підвищеної небезпеки. Вони бувають твердими, рідкими, сипучими і газоподібними, наприклад, стрихнін, сулема, синильна кислота, спирт, бензин, окис вуглецю, природний газ, які у руках злочинця можуть слугувати засобами вчинення злочину.

Фізичні явища, електричний струм, випромінювання належать до засобів учинення злочину, оскільки можуть використовуватися в злочинній діяльності, наприклад, високочастотним випромінюванням можна впливати на швидкість руху коня, який бере участь у перегонах. Електричний струм високої напруги, підведений до робочого місця, може стати причиною короткого розряду через тіло людини при доторканні до такого пристрою і смерті. Фізичні явища відрізняються від інших знарядь злочину тим, що безпосередньо їх не можна назвати матеріальним об'єктом, оскільки вони не мають форми і не займають постійного простору. Це особливий стан матеріального тіла, наприклад такого, що перебуває в коливальному русі і випромінює звукові хвилі, рентгенівські промені тощо. Тут слідоутворюючий об'єкт не контактує зі слідсприймаючим, а прикладання сили і передавання енергії взаємодії відбуваються дистанційно, причому на значній відстані.

4. Сили і явища природи іноді використовуються як засоби вчинення злочину. Наприклад, за допомогою вогню злочинець здійснює підпали, умисно знищує майно. Злочинець може викликати обвал у горах, сходження лавин, обвал у шахті, кар'єрі й у такий спосіб вчинити злочин, який може бути тільки умисним чи необережним. Воду можна використовувати для створення повеней, затоплення шахт, тобто для вчинення злочину. Однак такі злочини зараз трапляються рідко.

Глава 22. Сліди знарядь вчинення злочинів

22.1. Механізм утворення і види слідів знарядь вчинення злочину

Знаряддя вчинення злочину, виконуючи функції слідоутворюючих об'єктів, механічно рухаються щодо слідоприймаючого об'єкта: *прямолінійно, прямолінійно-поступально, зворотно-поступально, обертально-поступально* або здійснюють *обертання-кочення* (рис. 11). Ці форми механічного руху лежать в основі механізму утворення слідів знарядь вчинення злочинів, а саме: *слідів тиску, ковзання, розпилу і тертя, свердління і кочення*. Розглянемо їх (рис. 10).

Механізм утворення слідів тиску. У навчальній літературі сліди тиску іноді називають слідами віджиму на відміну від слідів удару. Слід віджиму утворюється при поступовому прикладанні сили для утворення сліду (злочинець поступово тисне на стамеску, ломик, молоток). Віджим відбувається без шуму. При прямолінійному русі (рис. 8) кожна точка контактної поверхні слідоутворюючого об'єкта переміщується перпендикулярно слідоприймаючому і занурюється в нього, внаслідок залишкової деформації відбувається копіювання (відображення): опуклість на слідоутворюючому об'єкті створює поглиблення на слідоприймаючому, а поглиблення — опуклість (рис. 13). Утворюється негативна копія контактуючої поверхні, конформна слідоприймаючій. Такі об'єкти називають конформними, при накладенні їх поверхні повністю сполучаються.

Слід тиску завжди об'ємний, глибина його залежить від взаємодіючих об'єктів та їх властивостей. Він виникає внаслідок формування, ущільнення і руйнування. Тому слід тиску може бути наскрізним і представляти отвір у матеріалі або «сліпим», непроникаючим. Такий слід на дні відображає рельєф контактної поверхні слідоутворюючої частини об'єкта. Це найбільш інформативна частина сліду. Зліпок сліду тиску є копією знаряддя, але не всього, а лише контактуючої частини. Контур об'ємного сліду завжди відображає форму слідоутворюючого предмета.

Механізм утворення слідів ковзання. В основі механізму утворення таких слідів лежить прямолінійно-поступальний рух. Слідоутворюючий об'єкт переміщується по слідоприймаючому під дією двох сил, спрямованих по вертикалі і горизонталі. Оскільки горизонтальна сила більша за вертикальну (інакше об'єкт рухався б прямолінійно), то слідоутворюючий предмет (знаряддя) рухається по складовій під певним кутом до слідоприймаючої поверхні і залишає на ній слід ковзання.

Сліди ковзання утворюються внаслідок залишкової деформації або руйнування об'єкта. За механізмом утворення сліди ковзання поділяють на лінійні і площинні, об'ємні і поверхневі, причому сліди виникають за рахунок поділу цілого на частини, відділення частини від цілого, формування слідоприймаючого об'єкта.

При утворенні сліду ковзання контактна поверхня слідоутворюючого об'єкта мислиться як «лінія», якою може бути лезо сокири (рис. 13), а також будь-яка лінія (ребро), утворена перетинанням двох поверхонь (площин, граней). Під дією складової двох сил знаряддя впроваджується в слідоприймаючий предмет і, рухаючись під певним кутом до слідоприймаючої поверхні, утворює слід ковзання, який відображає структуру контактної «лінії» слідоутворюючого об'єкта. Тому достатньо прикласти знаряддя до сліду — і його профіль сполучиться з формою профілю сліду.

Контактна «лінія» знаряддя завжди являє собою систему мікро- і макрозаглиблень і виступів, що відображуються у вигляді борозенок і валиків. Борозенки відповідають

виступам, а валики – поглибленням. Профілограма лінійного сліду ковзання конформна профілю слідоутворюючої поверхні – лінії (лезу зубила, стамески, сокири).

Таким чином, у сліді ковзання кожна точка рельєфу слідоутворюючої грані (стамески, лева сокири, ножа) відображується у вигляді ліній-борозенок і валиків, відстань між якими залежить від положення знаряддя стосовно слідоприймаючого предмета.

Механізм утворення площинних слідів ковзання. Площинний слід ковзання виникає при контакті слідоутворюючого об'єкта не з гранню, а з площинного об'єкта. Оскільки остання шорсткувата – має неоднакової висоти виступи, то при ковзанні по слідоприймаючій поверхні залишається багато трас різної висоти, взаємопов'язані. Механізм утворення площинних слідів ковзання досить складний. При утворенні трас відбувається підсумовування нескінченної безлічі профілів, результуюча яких становить слід ковзання, наприклад, каналу ствола на снарядах, слід «юза», який виникає при екстремому гальмуванні транспорту, сліди лиж, саней, волочіння, сліди ковзання взуття на вологому ґрунті тощо.

Механізм утворення слідів ковзання при зворотно-поступальному русі. Типовим прикладом зворотно-поступального руху є розчленування об'єктів пилкою. Пилки бувають *поперечні* і *циркулярні*. Поперечна пилка являє собою металеву стрічку з зубами по одному краю, грані яких утворюють кут (рис. 14). Відстань між вершинами зубів називається кроком зубів пилки. Зуби через один відігнуті в різні боки, утворюють відстань, яка називається розводом. Бокові грані зубів заточені і являють собою різці – лінійні слідоутворюючі об'єкти, подібні до лева сокири, ножа. При пилянні до кінців поперечної пилки поперемінно прикладають силу і вона робить зворотно-поступальний рух, зуби відокремлюють від слідоприймаючого об'єкта частки – тирсу, внаслідок чого утворюється канавка – слід розпилу шириною, рівною розводу пилки зубів.

Зуби в ножівкових пилках мають іншу форму і заточення. Механізм різання пилкою складний, оскільки в утворенні сліду розпилу послідовно бере участь багато різців-зубів. Нанесений однією гранню зуба слід ковзання знищується наступною. Тому при огляді слідів розпилу треба досліджувати дно сліду, коли об'єкт не розчленований. На дні іноді можна виявити сліди тиску вершин зубів пилки, виміряти крок зубів.

Механізм утворення слідів ковзання при обертально-поступальному русі. Обертання після прямолінійного руху є основою багатьох механічних взаємодій. При слідоутворенні один об'єкт чи обидва (слідоутворюючий і слідоприймаючий) обертаються навколо своєї осі, внаслідок чого в місці контакту утворюються сліди ковзання, що мають концентричну форму борозенок і валиків. У слідознавстві вивчають сліди, які виникають при обертанні лише слідоутворюючих об'єктів (інструменти для свердління, «злочинські інструменти», деталі машин, що здійснюють обертання).

Слід свердління є об'ємним і являє собою наскрізний, циліндричної форми отвір діаметром, рівним діаметру свердла, або «сліпе» циліндричне поглиблення. На стінках наскрізного просвердленого отвору майже не залишається слідів, придатних для ототожнення свердла, оскільки вертикальні різці свердла і проробляють кільцеву борозенку, а горизонтальні різці знімають стружку, лише проробляючи кільцеву доріжку. Сліди ковзання утворюють горизонтальні різці, що підрізають матеріал, який у вигляді стружки виштовхується назовні. Саме на стружці знаходяться сліди свердла, придатні для його ідентифікації. Тому при огляді слідів свердління треба звертати увагу на стружку, обов'язково вилучати її, уважно оглядати «сліпі» недосверлені отвори, на дні яких завжди залишаються сліди, придатні для ототожнення знарядь свердління.

Механізм утворення слідів при русі знарядь шляхом обертання-кочення. Обертання-кочення — це різновид обертального руху, при якому слідоутворюючий об'єкт обертається й одночасно переміщується по слідосприймаючому. Під дією вертикально спрямованої сили колесо формує протяжний слід тиску, а його обертання-кочення безупинно і послідовно відображають слідоутворюючі ділянки колеса.

22.2. Прийоми виявлення і фіксації слідів знарядь вчинення злочинів

Сліди, утворені при механічних формах руху, здебільшого видимі, оскільки вони являють собою матеріальні зміни, головним чином зовнішньої форми взаємодіючих предметів. Сліди тиску, ковзання, розпилу-тертя, свердління і обертання-кочення по слідоутворюючому матеріалу можуть бути слідами нашарування і відшарування, видимими і безбарвними (невидимими), а також слідами структурних і енергетичних змін.

Розпочинаючи виявлення видимих і невидимих слідів, насамперед треба встановити предмети, що «беруть участь» у події злочину, тобто взаємодіючі між собою і суб'єктами злочину. Для цього слідчий уявно прогнозує модель механізму злочину (події) і виділяє взаємодіючі предмети, саме на них повинні бути матеріальні відображення. Потім знаходить контактні поверхні на цих предметах і з використанням оптичних засобів овістлення [табл. 1,4], засобів польової криміналістики, фотографічної і вимірювальної техніки (рис. 1,4; табл. 6-15) здійснює фіксацію слідів. Спочатку здійснюють фотографічну фіксацію, відзначають місце їх розташування на плані, схемі.

При фотографуванні орієнтуючої та оглядової зйомки вибирають точку для вузлової зйомки так, щоб у кадрі містилися всі сліди. При описі сліду визначають його вид за механізмом утворення (тиску, ковзання, об'ємний, поверхневий), виміром фіксують місце розташування сліду щодо якихось орієнтирів. Визначивши вид сліду, називають його форму і розміри, довжину, ширину і глибину. Потім описують окремі ознаки, форму і розміри виступів і заглиблень, валиків і борозенок. Поверхневі сліди нашарування, відшарування рекомендується вилучати безпосередньо разом з носієм сліду, наприклад, випилювати частину стінки, дверей, піднімати кілька паркетин. Однак сліди на громіздких і дорогих речах найчастіше копіюють, виготовляючи зліпки з пластиліну, полімерних мас — паста К, СКТН, «Сіеласт», іноді використовують віск, гіпс, стеарин.

Прийоми вилучення слідів свердління, розпилу і слідів-речовин мають свої особливості. Сліди свердління на місці події, як правило, являють собою просвердлені отвори, на стінках яких немає слідів, придатних для ідентифікації. Окремі ознаки знарядь свердління відображаються на стружці, яка нерідко валяється під ногами. Тому треба прагнути вилучити не тільки і не стільки предмети з просвердленими отворами, скільки стружку і «сліпі» сліди — недосверлені отвори, на дні яких є окремі ознаки, достатні для ототожнення свердла. З таких слідів бажано виготовляти полімерні зліпки, що звичайно слугують моделлю-орієнтирною для розшуку свердла.

Сліди розпилу на поверхнях не несуть ідентифікаційних ознак, крім виняткових випадків, коли пила неправильно розведена. Тому рекомендується вилучити розпиляні об'єкти і прагнути виявити недопиляний слід, на дні якого іноді відтворюється крок зубів і форма їх заточення, що дозволяє ототожнити пилаку.

Сліди рідких і сипучих речовин вилучають разом з їх носієм, попередньо описавши їх у протоколі і сфотографувавши. У тих випадках, коли речовина сліду не є джерелом

інформації, поверхневі сліди нашарування сипучих речовин переносять на липкі, копіючі матеріали (дактилоплівку, скотч тощо).

22.3. Мікрооб'єкти, прийоми їх виявлення і використання в розслідуванні злочинів

Мікрооб'єкти визначають як невидимі чи маловидимі неозброєним оком об'єкти, що не перевищують у всіх вимірах 2 мм (Р.С.Белкін). Мікрооб'єкти можуть бути органічного, неорганічного і синтетичного походження.

Мікрооб'єкт – це частина якогось фізичного тіла, що зберегла властивості цілого. Мікрооб'єкт у трасологічному розумінні являє собою слід – предмет, тобто мікроскопічно малу частину, яка зберігає свої зовнішні ознаки форми і розміру, що виділяють його як індивідуальний об'єкт мікроскопічно малих розмірів. Така частка може бути виміряна, вона зберігає форму, а при взаємодії виступає як слідоутворюючий об'єкт.

Розмаїтість фізичних тіл – твердих, сипучих, рідких, здатних поділятися і утворювати мікроскопічно малі частини цілого, породило в літературі і на практиці безліч термінів, що позначають те саме поняття. Крім стерміна «мікрооб'єкти», їх позначають словами: мікротіла, мікрочастинки, мікродеталі, мікросубстанції, мікроречовини, мікротраси, мікрровключення тощо.

Найбільш повне дослідження мікрооб'єктів здійснили М.Вандер (1985) і О.О.Кириченко (1994). Останній запропонував класифікувати мікрооб'єкти за такими ознаками: а) за характером зв'язку з подією злочину – мікросліди і мікроутворення; б) за доказовим значенням – мікроречовинні і макроматеріальні; в) за розмірністю – парамікрооб'єкти, ультрамікрооб'єкти і субмікрооб'єкти; г) за зв'язком зі слідоутворюючим об'єктом – мікросубстанції і мікротраси; г) за сукупністю властивостей – макротіла, мікрочастинки і мікроречовини.

Наведена класифікація далеко не досконала. Найбільш доцільно поділяти мікрооб'єкти на мікрооб'єкти-частинки і мікрооб'єкти-сліди (відображення). Першу групу треба розділити на мікрочастинки і мікроречовини.

Мікрочастинки – це матеріальні тіла малого розміру, що мають певну просторово-геометричну форму одиничного тіла. До них належать частини, що відокремилися від цілого, різного походження, наприклад, волокна тканин, металеві стружки, тирса деревини, насіння рослин, частки лакофарбових покриттів, а також сипучі тіла, частки яких зберігають свою форму, розмір і відтворюють їх при взаємодії. Звідси мікрочастинку можна інтерпретувати як слід-предмет.

Мікроречовини – це мікрокількості (порція, обсяг) речовини, що відокремилися від твердих, сипучих, рідких тіл, не мають зовнішньої форми і не зберегли своєї індивідуальності. При взаємодії твердих тіл – це сліди металізації, нашарування і відшарування, впресовування часток контактуючих тіл, наприклад, при зіткненні автомашини з перешкодою, наїзді на пішохода, контакті одягу злочинця і жертви. Такі сліди мікрочастинок нерідко називають «перехідними частинками», або «слідами накладання».

Отже, мікроречовини – це частини цілого (твердого, сипучого, рідкого), які втратили геометричну форму, зовнішню будову і характеризуються лише якісно-кількісними даними.

Друга група мікрооб'єктів являє собою мікросліди в трасологічному розумінні. Слід мікрооб'єкта – це його відображення на носії, що виникає на мікрорівні внаслідок взає-

модії (механічної, фізичної, хімічної, біологічної). Це можуть бути сліди тиску, ковзання, тертя. Мікрооб'єкт є слідоутворюючим доти, доки він зберігає певну зовнішню форму. У разі втрати ознак певного об'єкта він перетворюється на певну мікрокількість речовини.

Зараз в експертній практиці використовуються мікросліди в основному механічного походження — сліди тиску і ковзання на метали (сліди на гільзах, кулях, замках — сліди відмичок тощо).

Сліди мікроречовин є однорідними матеріальними утвореннями — частинами, що відокремилися від цілого. Це різні нашарування у вигляді плям, часток, що відшарувалися, тощо. Отже, сліди мікрооб'єктів-частинок можуть бути трьох видів: слід-предмет, слід-відображення і слід-речовина.

Накопичено певний досвід використання мікрооб'єктів при розслідуванні вбивств, зґвалтувань, наркоманії, здириства тощо. Локалізація мікрооб'єктів на предметах обстановки місця події дозволяє встановлювати механізм події, групову належність матеріалів і речовин. Разом з тим мікрооб'єкти ще недостатньо використовуються як джерела доказів. З урахуванням розмірів мікрооб'єктів, що ускладнюють безпосереднє сприйняття їх органами почуттів людини, запропоновано три методи їх виявлення: 1) ймовірний; 2) інструментальний; 3) фотографічний.

При використанні *ймовірного методу* рекомендується вивчити конкретну обстановку і механізм вчинення злочину, на основі аналізу встановити *ймовірні місця контакту учасників злочину з матеріальною обстановкою*, ці місця піддати дослідженню із застосуванням оптичних засобів (лупи, мікроскопа).

Інструментальний метод припускає дослідження слідів контакту не тільки на місці події із застосуванням технічних засобів, а й перенесення інструментального дослідження в лабораторію, кабінет слідчого. Для цього місце контакту, тобто те місце, де прогнозується наявність мікрооб'єктів, необхідно вилучити разом зі слідоносієм.

Фотографічний метод, як і інструментальний, застосовується в сполученні з ймовірним. Наприклад, виявивши місце зіткнення об'єктів, його треба оглянути за допомогою мікроскопа МБС або X-9 лупи, потім сфотографувати крупномасштабно, після чого вилучити сліди разом із предметами або зробити зіскріб речовини і перенести на дактилоплівки, скотч.

До пошуку мікрооб'єктів необхідно приступати відразу ж після початку огляду. При цьому рекомендується вжити заходів обережності, що запобігають утраті мікрочастинок. Для пошуку мікрооб'єктів необхідні сильне спрямоване освітлення, світлофільтри, лупа з підсвічуванням.

Предмет, що оглядається, насамперед треба зафіксувати на місці його виявлення, а потім помістити на аркуш чистого паперу і на ньому проводити дослідження. Тоді мікрооб'єкти, що випадково відокремилися, залишаться на білому папері. Засоби вчинення злочину, одяг, предмети, тканини не можна класти один на одного, поміщати в одну упаковку. Неприпустимо попереднє контактне сполучення слідоутворюючого об'єкта зі слідом — уведення знаряддя в канал речового доказу, «примірювання» взуття підозрюваного до слідів на місці події.

Вилучений предмет, мікрооб'єкт треба упакувати з додержанням таких правил: кожен предмет, мікрооб'єкт упаковують окремо; вологі об'єкти попередньо висушують; знаряддя вчинення злочину та інші малогабаритні предмети (пляшка, ніж, стамеска) закріплюють у тарі нерухомо, щоб не пошкодити при транспортуванні мікрооб'єкти;

плями крові, рідких речовин на одязі можна оконтурювати білими нитками або прикрити шматком кальки, поліетиленової плівки. Кожна упаковка забезпечується по-свідчуючими написами.

22.4. Прийоми одержання інформації для розшуку знарядь злому, інструментів і предметів за їх слідами

Матеріальні об'єкти, досліджувані при розслідуванні злочинів, несуть різні функціональні навантаження: в одних випадках вони слугують знаряддями (засобами) вчинення злочину, в інших – об'єктами злочинного посягання, а в третіх – носіями відображень інших предметів або людей, взаємодіючих з ними. Всі вони є окремими ланками в причинному ланцюзі фактів, явищ і дуже важливі при розслідуванні.

Інформація про взаємодіючі об'єкти. При огляді зламаної перешкоди, відчиненого замка, розкритої пломби або якихось інших слідів насамперед виникають питання: яким знаряддям вчинено злом, яка його форма, розмір, виразні ознаки; скільки знарядь використовувалося, які сліди залишені кожним з них? Відповіді на ці запитання дозволяють організувати розшук знарядь злочину, а по них установити злочинця. Розшук злочинця «від речей» починається зі збирання інформації щодо них на місці події.

Розшуку знаряддя передують побудова його ідеальної моделі за слідом-відображенням. Наприклад, сліди свердління і розпилу чітко відображають загальні ознаки інструмента – свердла і пилки. Оглядаючи слід свердління, завжди можна виміряти його діаметр, що дорівнює діаметру свердла. Свердло для металу утворює дно сліду конічне, лійкоподібне, вершина якого відповідає величині кута заточення свердла (рис. 16). Стружка в цьому разі має форму стрічки, згорнутої в спіраль. Якщо дно сліду рівне, по краю – борозенка, а в центрі – отвір від направляючого гвинта, то інструментом було центрове або перове свердло (б, в). Для їх диференціації треба досліджувати конічний отвір, що міститься в центрі. Якщо на стінках його є сліди гвинта (б), то застосовувалося центрове свердло («центрівка»), гладкі стінки свідчать про застосування перового свердла (в). Стружка в обох випадках має форму напівдисків (напівкružжків, невеликих сегментів), на поверхні яких розташовані сліди горизонтальних різців свердла. Сліди мають форму борозенок і валиків, розташованих концентрично, причому їх кількість відповідає вищербленостям на горизонтальному різці. Слід свердління, нанесений «балериною» (зłodійським інструментом), являє собою жолобок-окружність, у центрі якого є отвір. Ширина жолобка дорівнює ширині бокового різця, а діаметр отвору – товщині спрямовуючої «ніжки балерини» (рис. 15, г).

Сліди розпилу містять інформацію про ознаки пилки, якщо об'єкт повністю не розпиляний. Необхідно виміряти його ширину, глибину, відстань між стисненими слідами зубів пилки, що відобразилися на дні сліду або вгорі біля його країв (сліди початку пиляння, коли пилка робить вертикальні рухи при розпилі дерев'яних шорсткуватих об'єктів). Одержані дані мають такі значення: ширина сліду розпилу, тобто величина розводу пилки, глибина сліду дорівнює висоті потертості полотна пилки (особливо для пилок по металу), відстань між слідами зубів пилки – розвід. Ці дані іноді можна одержати за допомогою фахівця на місці події та організувати розкриття злочину по «гарячих слідах».

Найбільш просто вилучити інформацію зі сліду і змоделювати форму знаряддя за слідом тиску, оскільки він відтворює форму контактуючої поверхні слідоутворюючого

об'єкта. Тому виготовлений зліпок буде копією знаряддя, за яким значно простіше і відшукати, і уявити знаряддя злочину.

Сліди тиску рекомендується фотографувати в натуральну величину або зі зменшенням, на фотознімку робити розмітку ознак знаряддя, тобто готувати орієнтировку для розшуку реального знаряддя злочину.

Складніше визначити вид знаряддя та організувати його розшук за слідами ковзання. Відрізнити слід розрубу сокири від сліду ножа просто, якщо лезо повністю відобразилося в сліді. Величина сліду, і напрямок борозенок і валиків для рублячого знаряддя найчастіше прямі (оскільки прикладена сила є значною), для ножа напрямок трас часто змінюється, оскільки суб'єкт постійно змінює напрямки сили дії.

Коли ж слід невеликий, наприклад, розчленована тонка гілка, то без дослідження не завжди вдається визначити, була це сокира чи ніж. На місці події, як правило, залишається багато слідів, завданих тим самим знаряддям, тому, оглядаючи їх, можна зробити диференціацію їх за видом знаряддя і механізмом утворення.

Оглядаючи слід ковзання, треба визначити (по можливості) ширину леза, що дасть можливість уявити форму знаряддя, потім сфотографувати слід при боковому освітленні, виміряти відстань між великими трасами і перенести розміри на знімок. Такий знімок буде орієнтиркою для розшуку знаряддя. Якщо виготовити зі сліду ковзання полімерний зліпок і розрізати його під різними зустрічними кутами, то одержимо орієнтировку – модель, яку при розшуку можна безпосередньо прикладати до знаряддя і визначати, чи схоже воно з тим, яким залишений слід на місці події.

Найважче визначити знаряддя, коли зруйнована перешкода (пролом, руйнування цілого на частині тощо). У цьому разі треба звертати увагу на сліди нашарування і металізації, що нерідко залишаються на розчленованих частинах цілого. Знайшовши частки, можна уявити вид знаряддя і визначити його матеріал. При виявленні знарядь злочину, інструментів і предметів, що могли слугувати засобами вчинення злочину, насамперед треба оглянути їх за допомогою оптичних засобів – МБС, 9-кратної лупи і спробувати знайти всі мікрочастинки, що адгезувалися на поверхні предмета. При наявності останніх запрошують фахівця для визначення їх походження.

Злочинець з метою помсти спиляв фруктові дерева в саду трьох сусідів. Підозра впала на гр. П., який неодноразово погрожував сусідам розправою. У ході обшуку в сараї обвинуваченого була виявлена пилка-ножівка (рис. 60). Слідчий при огляді з лупою знайшов частки деревних волокон. Проведена експертиза встановила, що на пилці-ножівці є частки волокон фруктових дерев: абрикоса, груші, сливи, яблуні, вишні. Після ознайомлення з висновком експертизи обвинувачений зізнався в учиненні злочину.

Інформація про механізм слідоутворення і взаємодії об'єктів. Оглядаючи сліди знарядь, можна встановити такі обставини: з якого боку здійснений злом; які використовувалися знаряддя, який напрямок їх руху в момент злочину, що уможливило побудову версії про інсценування злочину, судження про деякі властивості злочинця.

Треба досліджувати механізм утворення сліду. Спочатку необхідно змодельовати положення взаємодіючих об'єктів: суб'єкта, знаряддя і перешкоди. Може виявитися, що розташування об'єктів практично неможливе, а якщо і можливе, то не можна здійснювати роботу, наприклад, не можна замахнутися знаряддям у салоні автомашини, оскільки заважає стеля. Слід ковзання завжди вказує напрямком руху знаряддя: волокна деревини спрямовані убік руху знаряддя, на стінках просвердленого отвору видні траси, що свідчать про напрямком обертання і руху свердла, з боку свердління – за годинниковою стрілкою, а з протилежного – проти.

Знаходження уламків скла усередині приміщення не означає, що вікно розбите ззовні. Треба запросити фахівця, який може визначити, з якого боку зруйновані скло і чим: каменем, кулею або «пластиром»*. Прямі радіальні тріщини на уламках є першою ознакою руйнування скла каменем, видавлювання рукою тощо при малій швидкості руху слідоутворюючого об'єкта.

Інформація про час і місце слідоутворення. Час нанесення слідів визначається щодо відомих подій, наприклад, до і після появи іржі, забруднення, утворення стороннього сліду тощо. Про час утворення слідів на металі можна судити за величиною окислення (іржі), на дереві і ґрунті — за зміною слідів під дією сонячної радіації (вигорання, вицвітання), за дією руху повітря — вивітрювання, замітання пилом, снігом, піском тощо.

Якщо врахувати міцність зруйнованої перешкоди, величину руйнування (проведеної роботи), вид використовуваного знаряддя і зіставити їх з досвідними даними, то можна приблизно визначити час, потрібний для виконання такої роботи, тобто чи впрається з цим один суб'єкт і яку приблизно силу він повинен мати; якщо не справиться, то скільки приблизно злочинців брало участь у злочинному діянні. Так, при застосуванні знарядь злому, наприклад, «гусячої лапи» або автогенного апарата, можна підрахувати ймовірний час злочину.

Іноді можна визначити, де здійснено злом — на місці події чи в спеціальних умовах. Особливо це стосується розпізнавання зламаних замків з метою інсценування крадіжок.

Завідувач магазином вибрав час, коли сторож відлучився з поста погрітися, зняв замок з магазину і будинку, за допомогою зубила і тисків зламав його, а потім підкинув до дверей магазину і викликав сторожа. Касирка, щоб приховати нестачу, залишила відкритим сейф, а в замкову шпарину застромила шматок дроту. Інкасатор розкрив пломбу, навішену на грошову сумку, і викрав частину грошей, пломбу навісив знову і затис її зубами. Сліди інструментів злому на замку, шматкові дроту в замковій шпарині, сліди затиску пломби зубами — все це докази інсценування механізму утворення слідів і місця їх нанесення. При розпізнаванні таких слідів треба звертати увагу на негативні обставини, тобто на такі сліди, що суперечать природному ходу подій: наявність їх там, де вони не повинні бути, і відсутність їх там, де вони повинні бути.

Вид використовуваних знарядь, спосіб їх застосування свідчать про професійний досвід, навички використання «злочинських інструментів». Наприклад, використання зараз «балерини» — явище рідкісне. Поява злому із застосуванням «балерини» у м. Києві дозволила висунути розшукову версію, що злочинець має доступ до старої літератури, де «злочинські інструменти» докладно описані. Згодом так воно і виявилось.

Розташування місця пролому, підкопу, зручне для вилучення майна, знання місць зберігання коштовностей, комерційних документів свідчать про поінформованість злочинця. Велика кількість слідів, переміщення предметів, проведення непотрібної роботи на місці події, навпаки, вказують на непоінформованість злочинця, на те, що злочинець «чужий», на відміну від «свого».

* Докладніше про це див. главу 24.

22.5. Методика ідентифікаційного дослідження слідів знарядь вчинення злочинів

На трасологічну експертизу направляють сліди знарядь, предмети, інструменти і знаряддя злому (злочинські інструменти).

Перед трасологічної експертизою ставляться завдання: чи цим знаряддям (інструментом) – сокирою, ломиком, домкратом – зламани двері? Якщо на експертизу представлені тільки сліди, то вирішується неідентифікаційне завдання: яке знаряддя застосовувалося для віджимання квартирки? Які форма і вид слідоутворюючого об'єкта, що ним здійснено пролом у стіні? Як давно нанесені сліди тощо.

Експертне дослідження розпочинається з установлення факту, що представлені об'єкти є тими самими, які описані в протоколі огляду місця події. Потім проводяться роздільне і порівняльне дослідження.

При роздільному дослідженні експерт насамперед групує сліди за видом, формою, механізмом утворення, встановлює взаємне розташування взаємодіючих об'єктів, виявляє наявність негативних обставин, вибирає найбільш інформативні сліди і будує модель слідоутворюючого об'єкта (його контактної поверхні), зовнішнім оглядом встановлює наявність на сліді сторонніх мікрочастинок. З огляду на вид слідів – тиску чи ковзання – визначає, якою частиною (гранню) знаряддя вони могли бути утворені. Нерідко в цих місцях є мікроскопічні сліди металізації, частки, від слідоприймаючого об'єкта. Саме це місце знаряддя є слідоутворюючою поверхнею. Потім на пластичних матеріалах (пластилін, віск, стеарин, мило), встановлених контактною ділянкою на знарядді, експерт наносить експериментальні сліди, щораз змінюючи його положення. Досліджуючи одержані експериментальні сліди, експерт встановлює механізм слідоутворення й одержує експериментальні сліди на матеріалах, що зіставляються, іноді на таких самих, як і досліджувані сліди. Матеріал для експериментальних слідів завжди повинен бути м'якшим, ніж матеріал знаряддя, що ідентифікується.

Порівняльне дослідження проводиться трьома відомими способами – *зіставленням, накладанням і сполученням* [табл.22].

Глава 23. Криміналістична документалістика (технічне дослідження документів)

23.1. *Поняття, предмет і завдання криміналістичної документалістики*

Документ (лат. — documentum) у дослівному перекладі — зразок, свідчення, доказ, письмовий акт, що може бути доказом юридичних відносин чи фактів, які породжують правові відносини¹. У повсякденному житті «документ — це засіб фіксації зведень про факти, події, явища об'єктивної дійсності і розумової діяльності людини»². Тому документ асоціюється у вигляді предмета, найчастіше плоского, на якому в символіко-знаковій формі закріплені якісь факти, юридичні відносини, зобов'язання.

У процесі розслідування злочинів, судового розгляду за кримінальними і цивільними справами нерідко доводиться встановлювати обставини, що стосуються способу і часу походження документа, джерела наявності внесених у документ змін; відновлювати його первісний зміст. Тому документи частіше (60–70 %) є об'єктами слідчого експертного дослідження, що утворює спеціальний розділ у криміналістиці — «Техніко-криміналістичне дослідження документів».

Зараз документ — не тільки засіб фіксації юридичних фактів, відносин, а й засіб управління соціальною діяльністю. Комп'ютеризація і автоматизація обробки інформації змінили функції і властивості документів. З'явилися документи, виготовлені електронно-обчислювальною технікою, безпаперові документи, що зберігаються на матеріальних носіях у довгостроковій або оперативній пам'яті електронних пристроїв. У цьому зв'язку документ стали ототожнювати з матеріальним носієм, оскільки інформація, закріплена на носії, піддається однаковим процесам: запису (перетворенню), зберіганню (передачі), одержанню (збиранню, пошуку) і читанню.

У кібернетиці виникла наукова галузь — документалістика, що вивчає документи в цілому і тлумачить їх у широкому плані як інформацію, зафіксовану на матеріальному носії (письмовий текст, книга, газета, пластикова картка, магнітна стрічка, магнітний диск, компакт-диск тощо). Документалістика вивчає форму документа, властивості, ознаки, метод і мову документування³, тобто спосіб і засоби відображення інформації на документі. Неважко помітити, що техніко-криміналістичне дослідження документів являє собою лише частину кібернетичної документалістики.

Оскільки зараз у сучасному документообігу, в тому числі й при розслідуванні злочинів, дедалі більшу вагу здобувають документи, виконані на сучасних електронно-обчислювальних і механічних друкуючих системах, що також піддаються змінам (підробкам, виправленням), документи в криміналістиці вірніше розуміти в широкому сенсі, як і в кібернетиці, а розділ, що вивчає такі документи, називати криміналістичною документалістикою.

Предметом дослідження криміналістичної документалістики залишаються традиційні і нетрадиційні документи, що розуміються в широкому сенсі.

¹ Див.: УСЭ. — К., 1980. — Т. 3. — С. 422.

² ГОСТ 16487–83. Делопроизводство и архивное дело. Термины и понятия. — М., 1985. — С. 3.

³ Див.: УСЭ. — К., 1980. — Т. 3. — С. 422.

Виконуючи посвідчувальну та управлінську функції, документи нерідко піддаються різним неправомірним діям – підробкам, що порушує нормальну функцію документів у соціальній діяльності. Завданнями криміналістичної документалістики в цьому зв'язку є: 1) встановлення способу виготовлення документа або його окремих фрагментів; 2) виявлення наявних у документах змін; 3) відновлення пошкоджених документів; 4) відновлення первісного змісту; 5) відновлення закритих текстів; 6) дослідження посвідчувальних знаків на документах; 7) встановлення засобів і знарядь, використовуваних для виготовлення документів.

Криміналістична документалістика – це розділ науки криміналістики, що вивчає засоби і способи відображення (документування) *інформації* на матеріальних носіях, використовуваних як джерела доказів у кримінальному судочинстві.

23.2. Класифікація документів

Документи поділяють на чотири групи: 1) письмові акти, які можуть слугувати доказами юридичних відносин чи фактів, що викликають правові наслідки; 2) офіційні посвідчення особи – паспорт, трудова книжка, посвідчення особи; 3) історично достовірні письмена (архівні документи); 4) матеріальні об'єкти, в яких міститься певна інформація (пластикова картка, дискета, магнітна стрічка, мікросхема «ЧП», компакт-диск тощо).

Письмові акти – найбільш представницька група, яку класифікують за різними ознаками. Так, за джерелом складання документа розрізняють публічні (виходять від державних і громадських органів) і приватні (приватні листи, щоденники, рукописи); за правовим змістом – державно-правові (закони), адміністративно-правові (акти управління), судово-прокурорські (вироки, рішення, постанови тощо), цивільно-правові (договори), нотаріальні (заповіти), матеріально-господарські (бухгалтерські, статистичні) тощо.

У кримінальному судочинстві використовуються всі види документів у двох процесуальних формах: 1) *документи – письмові докази*; 2) *документи – речові докази*, збирання і використання яких у доказуванні має свої правила.

Предметом криміналістичного дослідження донедавна були лише письмові документи, виконувані по площі матеріального носія, головним чином паперового. Тому в літературі документи поділяли на *письмові*, виконані скорописом, друкованими літерами (стилізоване письмо), цифрами (цифрове письмо), друкованими формами (машинописні і поліграфічні документи); *графічні документи*, до яких відносили рисунки, креслення, схеми; *фото-, кіно- і звуковідеодокументи*.

В кібернетичній документалістиці документ – «це матеріальний носій інформації, зафіксованої поза пам'яттю людини чи ЕОМ». Звідси за формою документи поділяють на *об'ємні, площинні і стрічкові*¹.

Об'ємний документ – це матеріальний предмет, який являє собою фізичне тіло, що відображає інформацію зміною своїх зовнішніх ознак і функціональних властивостей. Предмет-документ – це матеріальний знак (нагрудний, фірмовий, дорожній тощо), що породжує своїм виглядом і відбитою в ньому інформацією правові наслідки. Наприк-

¹ Див.: Словарь по кибернетике. – К., 1989. – С. 181.

лад, наявність нагрудного знака в співробітника ДАІ надає право здійснити огляд транспортного засобу; проїзд на червоне світло породжує адміністративні або кримінально-правові наслідки тощо.

Площинний (плоскісний) *документ* — це матеріальний предмет, документ, що відображає інформацію на площині в двох вимірах (довжина і ширина) різними формами письма (рукопис, поліграфія, машинопис, магнітний запис тощо). Матеріальним носієм такого документа може бути будь-як тверде тіло органічної чи неорганічної природи (камінь, метал, дерево, синтетичні матеріали), в якому площині становлять основну частину зовнішньої поверхні предмета (аркуш паперу, металу, картону, полімеру та ін.).

Стрічковий документ являє собою стрічку матеріального предмета, на якій послідовно фіксується інформація (перфострічка, перфокартка, магнітна стрічка, компакт-диск, де інформація записана по спіральній доріжці).

Наведене дозволяє дати визначення криміналістичного поняття документа в широкому смислі.

Документ — це матеріально фіксована інформація поза пам'яттю людини та ЕОМ, що відображає своїм змістом юридично значущі відносини і факти, що породжують правові наслідки при використанні документів.

23.3. Слідчий огляд і попереднє дослідження документів

Необхідно розрізнити два види огляду документів: 1) огляд як прийом, спосіб збирання документів; 2) огляд як метод попереднього дослідження.

Огляд як прийом, спосіб збирання документів є необхідною процедурою, коли слідчий у ході слідчих дій виявляє і вилучає документи. Тут документ є матеріальним джерелом (слід-документ, слід-предмет). Виявлені документи описують у протоколі, упаковують і вилучають.

Огляд як метод попереднього дослідження — це самостійна слідча дія, об'єктами дослідження якої є документи, одержані в ході інших слідчих дій, подані учасниками процесу або витребувані слідчим. Огляд проводиться в кабінеті слідчого в присутності понятих і, як правило, за участю фахівця. Таке дослідження документів можна провести в стадії порушення кримінальної справи, наприклад, для виявлення невидимих слідів зміни в документі, виявлення прихованих текстів, ознак підроблення реквізитів документа тощо. Оглядом керує слідчий, який визначає мету і завдання дослідження, використовує спеціальні засоби і знання для більш глибокого вивчення джерела інформації.

Методика слідчого дослідження документів включає три етапи: 1) вивчення змісту документа; 2) дослідження зовнішніх ознак із застосуванням технічних засобів; 3) процесуальне оформлення результатів огляду. При поводженні з документами треба дотримуватися загальних правил: 1) перш ніж взяти документ у руки, треба зафіксувати його на місці виявлення; 2) пам'ятати, що документ — це джерело запахового сліду; 3) не забувати, що на ньому можуть бути сліди рук; 4) документ треба брати тільки пінцетом; 5) не перегинати по нових складках; 6) не підшивати, не скріплювати скріпками; 7) у справу поміщати в окремих конвертах; 8) охороняти від дій прямих променів (сонце, ультрафіолет, високочастотні поля тощо).

Вивчення змісту документа починають з уважного читання його тексту, аналізу змісту і встановлення належності документа до ситуації його виявлення. Потім фіксують його вигляд, форму, наявність посвідчувальних знаків, правильність заповнення реквізитів, відзначають загальний стан.

Дослідження зовнішнього стану документа проводиться із застосуванням джерел скісного і точкового світла, луп, мікроскопа, вимірювальних засобів, фототехніки і світлофільтрів для кольороподілу. Кінодокументи, магнітний запис і відеострічки спочатку проглядаються, а матеріали звукозапису – прослуховуються і розшифровуються. Відзначається наявність обривів, склейок, переривань запису, зашумленість і розбірливість, чіткість зображення тощо.

Слід відзначити, що для дослідження документів як на місці виявлення, так і при попередньому дослідженні в кабінеті слідчого використовуються загальні засоби польової та експертної криміналістики. Слідчий і фахівець можуть застосовувати будь-яку техніку неруйнівного характеру, документ – джерело доказів – до проведення експертизи має залишатися в первісному стані. Внесення змін у документ неприпустимо. Випадки необережного пошкодження документа повинні бути застережені.

Слідчий огляд закінчується складанням протоколу огляду документів. Результати огляду можуть бути зафіксовані на фото-, кіноплівку, відеозаписом, планом, схемами тощо, які додають до протоколу.

23.4. Прийоми встановлення слідів змін у документах

Документи піддаються частковій і повній підробці.

Види і ознаки часткової підробки. Часткова підробка документа полягає в зміні його змісту. Розрізняють способи підробки: підчищення, виправлення, дописки, вставки, заміну частин документа, переклеювання фотознімків. Будь-яку зміну, внесenu в документ, злочинець прагне зробити непомітною, маскувати під загальний фон. Тому знання ознак підробок і способів їх виявлення має принципове значення.

Підчищення – це механічне видалення штрихів, букв, знаків, слів тексту шляхом відділення часток матеріального носія разом із сигналами відображення інформації. Наприклад, при видаленні поверхневого шару паперу гумкою, порошком пемзи разом з волокнами паперу віддаляються штрихи, букви, знаки, слова. На місці підчищення шар носія тоншає, проклеяка і глянцеvitість зникають; волокна підняті (скуйовджені). Виявити сліди підчищення нескладно, треба оглянути документ «на просвіт», у місці підчищення буде світла пляма. Якщо вести спостереження в скісному, «ковзному» світлі, то на місці підчищення буде помітно підняті волокна, а на них – частки барвника вилученого тексту.

Рис. 57. Сліди кваліфікованої підчистки голкою в паспорті (видна видалена цифра “3”)

Підчищенням не тільки видаляють те, що необхідно видалити, а й порушують захисні засоби документа – захисну сітку і асюре, тобто захисні лінії в місцях розташування найбільш важливого тексту в документі, наприклад, у вікні – «сума прописом» у чеку.

У добре захищених документах злочинці застосовують кваліфіковане підчищення, використовуючи для цього голку, мікроскальпель, яким видаляють тільки штрих знака, не порушуючи поверхні між штрихами (рис. 57).

Заміна частин документа найчастіше стосується фірмових знаків, номерів і серій у цінних паперах, наприклад, вклеювання номерів в облігаціях, лотерейних білетах, грошових купюрах. Останнім часом одержав поширення спосіб шахрайства шляхом вклеювання у віньєтку однодоларової купюри числа «10» або «100» (рис. 58).

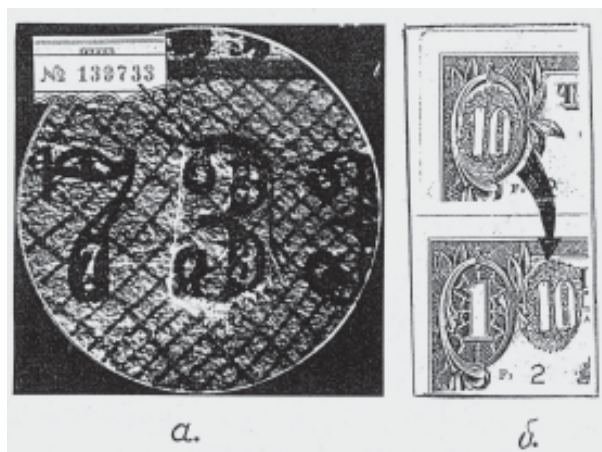

Рис. 58. Сліди підробки цінних паперів шляхом вклейки: а – номери в облігацію; б – цифри в однодоларову купюру

Частими є випадки переклеювання фотознімків при підробці посвідчень особи, паспортів тощо. На фотознімку, як правило, є відбиток рельєфної і плоскої печаток. Тому на повторно приклеєній фотокартці злочинець домальовує відбиток рельєфних знаків і мастикової печатки, при цьому виникають розбіжності в розташуванні окружностей, нахилі окремих букв, їх формі і розмірі. По краю фотознімка іноді помітні сліди нового клею.

Заміна великих частин проводиться в документах, які становлять собою книжку з кількома аркушами (паспорт, трудова книжка). Тут можливі заміна аркушів, наприклад, з одного паспорта в інший, складання нового «комбінованого» паспорта з кількох, наприклад, викрадених.

Дописка, вставка – це внесення в первісний зміст тексту реквізиту документа з метою зміни його змісту. Дописка букви, штриха, знака змінює загальне розташування: інтервали між буквами, нахил і ширину штрихів загалом, виникає неприродне розташування дописаного або вставленого тексту між словами, знаками. Крім того, дописані знаки мають інший відтінок барвника, що можна помітити при дослідженні за допомогою світлофільтрів.

Заміна частин і вставки можливі в комп'ютерних документах, магнітних носіях запису звукових і відеосигналів. Дослідження таких документів слідчий проводить за допомогою фахівця, шляхом попереднього дослідження в ході огляду або проведення судових експертиз.

Травлення – це хімічний спосіб внесення змін у документ. Травлення відбувається в рідкому середовищі, тому документ занурюють у розчин травлячої речовини або наносять цей розчин на текст, який необхідно видалити. Як травлячі речовини використовую-

ють кислоти, луги, окислювачі, які, вступаючи в реакцію з речовиною, що формує знак, розчиняють його, руйнують і переводять в іншу речовину або знебарвлюють. Таким чином, текст зникає взагалі, а продукти його розпаду видаляються з поверхні документа або барвник тексту знебарвлюється (перетворюється на сіль чи окисел) і стає нерозрізним з фоном.

Травлення змінює структуру поверхні паперу: руйнується проклеяка, зникає глянцеvitість, поверхня стає матовою, змінюється колір, папір стає ламаним. Сліди травлення видні при боковому освітленні, спостереженні в лупу чи мікроскоп. Сліди травлення виглядають як люмінесцюючі плями при спостереженні в променях ультрафіолетової лампи ОЛД-41, УК-1, «Таран», (табл. 2). При неглибокому травленні іноді вдається виявити сліди витравленого тексту. Якщо травляча речовина погано знята з поверхні документа, процес окислення триває, і через якийсь час на документі з'являється пляма, колір якої свідчить про вид травлячої речовини (жовтий – соляна кислота, коричневий, цегельний – сірчана). Оскільки сліди травлення згодом виявляються і стають очевидними, злочинці вдаються до спеціальних вивертів – на документ наносять плями олії, іноді занурюють посвідчення водія в машинне мастило, пояснюючи цей факт випадковістю. Насправді мастило консервує слід травлення, в УФП люмінесценція відсутня, процес окислення – відновлення на повітрі припиняється. Тому, виявивши такі документи, треба призначити експертизу і встановити дійсність документа.

Повна підробка документів. Повна підробка документа полягає у виготовленні матеріального носія і виконанні на ньому змісту певного документа. Найчастіше повній підробці піддаються посвідчення особи, права на здійснення конкретної діяльності, атестати, дипломи тощо. Ознаки повної підробки встановлюють у ході порівняльного дослідження спірного документа зі справжнім зразком. Найчастіше для цього призначають експертизу або слідчий проводить огляд – попереднє дослідження за участю фахівця.

23.5. Встановлення первісного вигляду і змісту документа

Документи, що потрапляють в орбіту розслідування, іноді бувають пошкодженими: розірваними, спаленими, замазаними брудом, смолою, барвниками, закритими тонкими шарами паперу, дерева, клею тощо. Для використання їх у доказуванні необхідно насамперед встановити документ як ціле, прочитати його зміст і визначити належність до події злочину.

Дослідження розірваних, зім'ятих, зжованих документів починається з їх огляду і вилучення на місці виявлення. Виявлені частини збирають на білий аркуш паперу, вологі шматочки висушують, розправляють і прикривають шматком скла. Потім, перемішуючи шматочки пінцетом, намагаються з'єднати (скласти) їх у єдине ціле за лініями розчленування. У такий спосіб встановлюють походження шматочків, визначають вид документа, його зміст і належність до розслідуваної події. Розірвані документи при сполученні не можна склеювати, наклеювати на підкладку, їх рекомендується поміщати між аркушами прозорого матеріалу (скло, оргскло). Практика показує, що складання цілого – трудомістка робота, найменший рух повітря іноді зводить її нанівець. Тому складені шматочки можна з'єднувати вузькими смужками цигаркового паперу (5x2 мм), приклеюючи їх між текстом. Такий скріплений документ не маскує тексту, що дозволяє зберігати його в конверті, а не між склом (рис. 59).

Рис. 59. Зібраний розірваний документ, частини якого склеєні шматочками цигаркового паперу (позначено стрілками)

Процес горіння має кілька стадій. Якщо горіння відбувається при достатньому доступі повітря, то воно закінчується спопелінням об'єкта (на столі в попільниці попіл — слід спаленого документа). Якщо ж об'єкт горить при обмеженому доступі повітря, наприклад, у ємності (урна, піч), то горіння іноді закінчується обвуглюванням документа при збереженні його форми. Тому на місці події, виявивши плиту, що горіла, не слід заливати водою вогонь, краще припинити доступ повітря — закрити піддувало, трубу і почекати закінчення горіння. Якщо документи горять у ємності, то її треба закрити кришкою, а документи, що горять на підлозі в купі, бажано накрити цибром, картонною коробкою, брезентом. Обвуглені документи іноді рекомендується закріплювати розчинном силікатного клею у воді (чайна ложка на склянку), цукру (столова ложка на склянку води), лаком для волосся. Не можна намагатися розправити документи і поміщати їх між склом, як це рекомендують деякі підручники. Обвуглені об'єкти треба акуратно витягти і упакувати в коробку, шухляду, стінки якої попередньо змазати клеєм і вислати вату. Помістивши шар обвуглених об'єктів, їх прикривають шаром вати, потім поміщають ще шар документів і закривають шухляду кришкою, що також вистелена ватою. При такій упаковці документи перебувають у «ватяній камері», причому вата, приклеєна до стінок, не зрушується з місця, і документи добре зберігаються навіть при пересиланні поштою.

Для дослідження спалених документів призначають експертизу, яка може відновити текст документа (рис. 60), особливо якщо він був виконаний барвником, що містить вуглець (олівець, машинописні, друкарські тексти), в деяких випадках удається відновити текст анілінових барвників. Попіл згорілого документа дозволяє визначити вид паперу: газетний, гербовий, грошова купюра чи чек).

Відновлення слабовидимих і згаслих текстів. Колірне сприйняття оком людини залежить від яскравості і контрастності. Яскравість — це характеристика джерела світла і освітленості або самосвітної поверхні. Контрастність — це відношення яскравості об'єкта (барвника штриха) і фону документа до їх суми.

Рис. 60. Відновлення текстів на спалених документах: 1 – частини спалених документів; 2 – ті ж документи після відновлення текстів

Існує мінімальний граничний контраст, коли текст можна відрізнити від фону, хоча і не без великих зусиль, але прочитати. Такі тексти називають слабовидимими (важко-розрізняваними). Якщо ж контраст між барвником і фоном документа буде дорівнювати порогу сприйняття ока людини або бути меншим, то текст буде невидимим, хоча як матеріальне нашарування речовини на папері є реальністю, що дозволяє фізико-хімічними методами і засобами відновлювати такі тексти.

Тексти документів виявляються невидимими в результаті умисного стирання, змивання, закреслювання, замашування барвниками, травлення або внаслідок неправильного зберігання, наприклад, на прямому сонячному світлі, в умовах вологості тощо. Тексти вицвітають, знебарвлюються і стають малорозрізняваними або взагалі невидимими.

Відновлення і читання малопомітних текстів слідчий починає з огляду документа при розсіяному круговому освітленні через світлофільтр, додатковий до кольору барвника штрихів, сині і фіолетові штрихи досліджуються в жовто-оранжевій зоні спектра (світлофільтри ЖС-17, ОС-12). З цими світлофільтрами документ рекомендується фотографувати у відбитих УФП. Для спостереження та фотографування УФ-люмінесценції документи оглядають УФП приладами «Regula» (табл. 2,20) та спеціальними приладами ОЛД-41, «Таран», УК-1, та ін. ІЧ люмінесценцію (рис.61) спостерігають за допомогою приладу ЕОП (табл. 3,16,20). Повністю видалені тексти (на папері, дереві) можна відновити дифузнокопіювальним методом, для цього призначають експертизу.

Дослідження залитих, закреслених і закритих текстів. Залитий текст треба розуміти як текст, закритий якимось рідким барвником, нанесеним шляхом розливання рідини по паперу або щіткою, тампоном (замазування). Закреслювання – це нанесення барвника пишучим (друкуючим) приладом (ручка, олівець, кегль). Закритий текст у документі треба розуміти як текст, що перебуває під шаром якогось твердого предмета (папір, тонкий шар дерева, тканини тощо). Відновлення таких текстів доручають експерту, який застосовує: а) вивчення документів «на просвіт»; б) дослідження властивостей відображення і поглинання барвників штрихів і маскуючої плями; в) видалення плями фізико-

хімічними методами; г) посилення контрасту шляхом кольороподілу барвника штрихів тексту і маскуючого; г) колірну трансформацію; д) збудження люмінесценції.

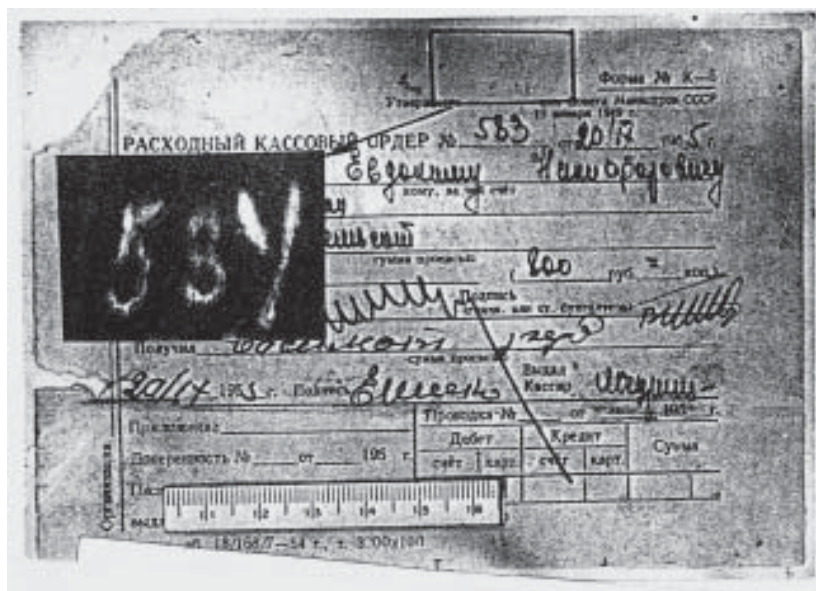

Рис. 61. Фотознімок інфрачервоної люмінесценції видаленого підчисткою номера у видатковому касовому ордері

А. Вивчення документа «на просвіт», тобто в проникаючому світлі. Якщо залитий документ однобічний, то пляма барвника в місцях розташування знака, букви буде вдвічі щільніша, ніж між штрихами букви. Якщо з протилежного боку документа спрямувати могутній концентрований пучок світла, то проміжки між буквами будуть світлими, а штрихи букв – темними. Останнє можна спостерігати і сфотографувати.

Б. Вивчення властивостей відображення і поглинання барвників тексту і плями. Предмет, освітлений сонячним світлом, сприймається зором людини в такому кольорі, що відбиває об'єкт. Фіолетова пляма є фіолетовою тому, що барвник відбиває фіолетову зону спектра, а всі інші поглинає. Звідси очевидно: якщо розглядати фіолетову пляму через фіолетовий світлофільтр, то плями не буде видно, нібито вона вилучена механічно. Так, досліджуючи документи в затемненій кімнаті з різними світлофільтрами із каталогу кольорового скла, слідчий сам може відновити, прочитати і сфотографувати залитий текст. Аналогічні результати можна одержати при огляді документа за допомогою електронно-оптичного перетворювача. Однак усе це можливо тільки тоді, коли барвник плями прозорий для ІЧП, інакше треба використовувати інші методи.

В. Видалення плями маскуючого барвника фізико-хімічними методами. Видалення плями – це пошкоджуючий метод і застосування його не завжди навіть допускається експертом. Відновлення тексту можливо: а) видаленням плями (зіскоблюванням, стиранням, розчиненням, копіюванням, використанням ультразвуку); б) вилученням барвника з-під плями дифузно-копіювальним способом, для чого використовують копіювання на липкі плівки (скотч, фотопапір, дактилоплівка), якщо барвник плями добре копіюється.

Використання ультразвуку і дифузно-копіювальний метод – це лабораторні методи, які потребують призначення експертизи.

Г. Посилення контрасту кольороподілом та іншими способами. Кольороподіл – це спеціальний метод доведення малих контрастів до порогу сприйняття оком людини шляхом підсумовування кількох негативних зображень, виготовлених з того самого об'єкта. Метод був розроблений Є. Ф. Буринським і використаний для відновлення згаслих текстів на грамотах Дмитра Донського (1350–1389), виявлених при розкопках у Московському Кремлі*. Посилення контрастів можна здійснити і фотохімічними методами при обробленні фотоматеріалів шляхом спеціального освітлення тощо.

Кольоророзрізнення – це поняття більш широке, ніж кольороподіл, воно включає всі способи збільшення контрастів, що розглянуті вище, і використовується для відновлення залитих текстів.

Г. Колірна трансформація – це один із методів кольоророзрізнення, збільшення контрасту шляхом передачі (представлення) кольоровості досліджуваного об'єкта в додаткових кольорах. Як відомо, більшість чорнил, паст виготовляються на основі синьо-фіолетових анілінових і мінеральних барвників, що лежать у найнижчій зоні чутливості ока людини. Зараз проблеми кольороподілу і кольоророзрізнення можна розв'язати за допомогою комп'ютерних технологій, використовуючи спеціальні програми, а для колірної трансформації досить сфотографувати документи на кольорову фотоплівку і кольоровість штрихів буде передана в додаткових кольорах – жовтим і зеленим, що уможливить при дослідженні негативної плівки виявити найтонші відтінки кольорів, які побачити при безпосередньому дослідженні барвників неможливо.

23.6. Дослідження відбитків печаток і штампів

Печатка – це предмет з рельєфним зображенням знаків, друкарський набір, скомплектований у єдине ціле для експлуатації, тобто для нанесення відбитків на документах. Тому печатка – це інструмент для нанесення слідів (міток) на матеріальних об'єктах. Відображення печатки на документі називається відбитком.

Печатки поділяють на гербові і прості. Гербова печатка в центрі повинна мати рисунок герба держави, а по колу – назву держави, установи, відомства, якому належить печатка. Прості печатки містять лише назву установи, відомства, приватної або юридичної особи, а також який-небудь рисунок, номер, текст, що свідчить про призначення печатки («Для пакетів», «Склад № 1», «Динамо») (рис. 62).

Чотирикутні або прямокутні печатки називають штампами. Відбитки останніх звичайно поміщують у лівому верхньому куті документа. Штампи не мають рисунка (герба) (рис. 62).

Відбитки, нанесені печатками фабричного виготовлення, відрізняються такими ознаками: а) правильні геометричні форми ліній рамок (коло, овал, трикутник); б) однакова товщина ліній рамок; в) відповідність букв відбитка стандарту друкарського шрифту (штрихи

* Виявлені грамоти Дмитра Донського з 1841 р. досліджувалися вченими Французької, а потім Німецької академій. Однак текст не був відновлений. У 1889 р. за рекомендацією Д. І. Менделєєва відновлення рукописів було доручено Є. Ф. Буринському, який через три місяці відновив їх зміст. За цю роботу Є. Ф. Буринський був удостоєний вищої нагороди Російської академії – Великої золотої медалі ім. М. В. Ломоносова.

букв прями, овали не округлені, є відсічення); г) рівні контури (краї букв), а їх відбиток — без розпливу барвника; г) вертикальне розташування букв суворо перпендикулярно до лінії рядка; д) радіальний нахил однаковий, тобто осі букв відбитку перетинаються в одній точці — центрі кола; е) суворо однакові інтервали між буквами і рядками; ж) зміст відбитку повинен відображати джерело, якому належить печатка, не містити помилок, суперечностей.

Рис. 62. Відбитки печаток, нанесених сучасними кліше: 1 — відтиск кліше філії державного ощадного банку України; 2 — акціонерного комерційного банку “Меркурій”; 3 — товариства з обмеженою відповідальністю “Атіка”

Огляд відбитків печаток, штампів і встановлення ознак їх підробки вимагає попередніх знань способів і засобів, які злочинці використовують для підробки. Найпоширенішими способами сучасного виготовлення печаток є комп’ютерні технології, тому старі способи (гравіювання і набір зі стандартних знаків (букв), вирізування на гумі, вологосканування) майже не зустрічаються.

Ознаки підробки печаток та їх відбитків за допомогою комп’ютерних технологій вимагають дослідження фахівця або призначення криміналістичної експертизи (рис. 63).

Рис. 63. Ознаки підроблених відбитків печаток: а — відбиток з мальованого кліше; б — відбиток з набірною кліше, набраного з друкарських кеглів; в — ознаки нестандартної форми букв; г — неоднаковий радіальний уклін букв на відбитку, нанесеному з набірною

23.7. Дослідження машинописних текстів

Документи та їх реквізити найчастіше виконуються на побутових канцелярських друкарських машинах, цифрових і знакодруючих пристроях, комп'ютерних периферійних пристроях – принтерах, плотерах електронно-обчислювальних машин, персональних комп'ютерів. Усі друкуючі пристрої, що здійснюють відбитки шляхом удару чи натискання-тиску, є різновидом класу «Знаряддя», а інструменти становлять вид поняття «Засоби вчинення злочину».

Друкарські машини поділяють на класи, типи і моделі. Розрізняють клас механічних машин ударної дії і безударної. В машинах ударної дії друк здійснюється ударом або тиском друкуючої форми на папір, тобто контактом, а в безударних – дистанційно на основі фотофізичних і хімічних процесів.

Звідси друкуючі пристрої поділяють на важільні та безважільні. Типовими важільними друкарськими машинами є канцелярські, дорожні, портативні моделі «Україна», «Москва», «Івиця». «Олімпія», «Континенталь», «Ундервуд» тощо. Безважільні – це принтери, плотери та ін.

Будь-який друкуючий пристрій містить літероносій і опорну площину (опорний вал), між якими поміщають барвну стрічку і пакет паперу. Якщо прикласти силу до опорної площини чи літероносія, то наявний на останньому виступаючий знак (буква) зробить відбиток на папері через барвну стрічку.

Літероносій – це пристрій, що містить повний набір знаків. Він може бути монолітним і складеним. У відомих механічних побутових друкарських машинах літероносії складені, знаки закріплені на важелях, які у механічних машинах приводяться в рух оператором, а в електрифікованих – електродвигуном. Рухаючись, важіль ударає по опорному валу і робить відбиток літери-букви.

Монолітний літероносій – це єдине ціле: куля, циліндр, диск, кільце тощо, на верхні якого розташований весь набір друкуючих знаків.

У сучасних друкуючих пристроях літероносій не містить набору всіх друкованих знаків. Такі літероносії одержали назву матриць, а спосіб друку – матричний.

Матричний спосіб друку майже витиснув механічний друк. Але оскільки побутові друкарські важільно-механічні машини ще частково збереглися, то нижче розглядаються ознаки старих, а потім нових засобів друку.

Важільні машини характеризуються *загальними і окремими ознаками*. До загальних ознак відносять: крок головного механізму, величину рядкових інтервалів, марку шрифту і тип клавіатури.

Крок головного механізму – це відстань, на яку переміщується каретка при натисканні на клавішу або педаль «Р». Крок головного механізму визначають за формулою $Ш = Р / К$, де Р – відстань по рядку між штрихами однакових букв; К – кількість знаків між ними. Для підрахунку необхідно взяти довжину рядка в 18–20 знаків і одержане значення Р в мм розділити на кількість знаків у рядку, рахуючи й інтервали між словами. Крок головного механізму коливається від 2,4 до 3,0 мм. Найбільш поширений крок сучасних машин – 2,6 мм («Москва», «Олімпія», «Адлер», «Торпедо», «Мерседес», «Континенталь», «Івиця» та ін.).

Величина рядкового інтервалу – це відстань між рядками, вимірювана між вершинами однойменних знаків. Для точності необхідно брати кілька рядків і загальну відстань ділити на їх кількість.

Марка шрифту (тип шрифту) – це конфігурація і розмір знаків, букв. За висотою букв розрізняють шрифт дрібний – до 2,10 мм, середній – від 2,10 до 2,25 мм і великий – понад 2,25 мм. Середні шрифти ставляться на канцелярські, дрібні – на портативні машини. За шириною знаків шрифти можуть бути широкими (2,64 мм), середніми (2,3 мм) і вузькими (2,20 мм). За конфігурацією найбільш поширеними є «Медіум», «М1», «Р4», «Р3», «Р2», «М2», «Зірочка». Для визначення марки шрифту слід звертатися до фахівця або використовувати каталог.

Тип клавіатури. Друкарські машини характеризуються кількістю знаків та їх розміщенням на панелі клавіатури, остання може містити 42, 44 чи 46 клавіш, що відповідає 84, 88 і 92 знакам, розміщеним на них. Тип клавіатури як загальну ознаку можна використовувати тоді, коли є відбиток усіх знаків.

Окремі ознаки обумовлені не тільки конструктивними особливостями машини, її літеродрукуючого механізму, а й головне – умовами і часом експлуатації, в процесі якої у важільних і безважільних механічних і електричних машинах виникають поломки (дефекти), що відображаються при друку як окремі ознаки. До них відносять: а) зсув окремих знаків по вертикалі; б) зміну нахилу; в) зміну інтервалів між знаками; г) нерівномірність інтенсивності фарбування знака; г) непаралельність ліній основ (вершин) рядкових і заголовних знаків; д) непаралельність рядків.

23.8. Деякі відомості про сучасні друкуючі пристрої і ознаки, що відображаються на друкованих документах

Швидкий розвиток обчислювальної техніки і периферійних друкуючих пристроїв змінив технологію і практику виготовлення документів. Будь-який користувач одержав можливість сам готувати документ на персональному комп'ютері, вибирати його форму, шрифт, кількість примірників тощо. І все це завдяки появі сучасних комп'ютерних засобів, периферійних друкуючих пристроїв, які називаються принтерами. За способом нанесення зображення на папір вони поділяються на: ударні, контактні і струминні.

Ударні принтери поділяються на голкові матричні, голкові рядкові, барабанні, ланцюгові, пелюсткові.

Контактні принтери поділяються на термічні (одержання зображення на спецпапері), лазерні, світлодіодні, офсетні і сублімаційні.

Струменеві принтери можуть бути термічної і п'єзоелектричної дії.

Спосіб нанесення зображення ударно-матричним принтером механічний. У друкуючій голівці (рис. 64) спеціальним чином змонтований пакет (9, 18, 24) голок, товщиною близько 0,35 мм. Голки в голівці можуть рухатися. При друку на голку діє механічна сила, голка рухається убік опорного вала, між яким і голкою знаходяться барвна стрічка і папір. Удар голки наноситься через барвну стрічку, тому на папері утворюється відбиток торця (поверхні) кінця голки у вигляді крапки, а не цілого відбитка букви чи знака, як це буває в друкарських механічних машинах (рис. 81). Голки в друкуючій голівці розташовуються так, що дозволяють у спеціальній сітці, яка називається матрицею, формувати крапками цілий знак. Такий спосіб друку іменується крапково-матричним (рис. 64-1).

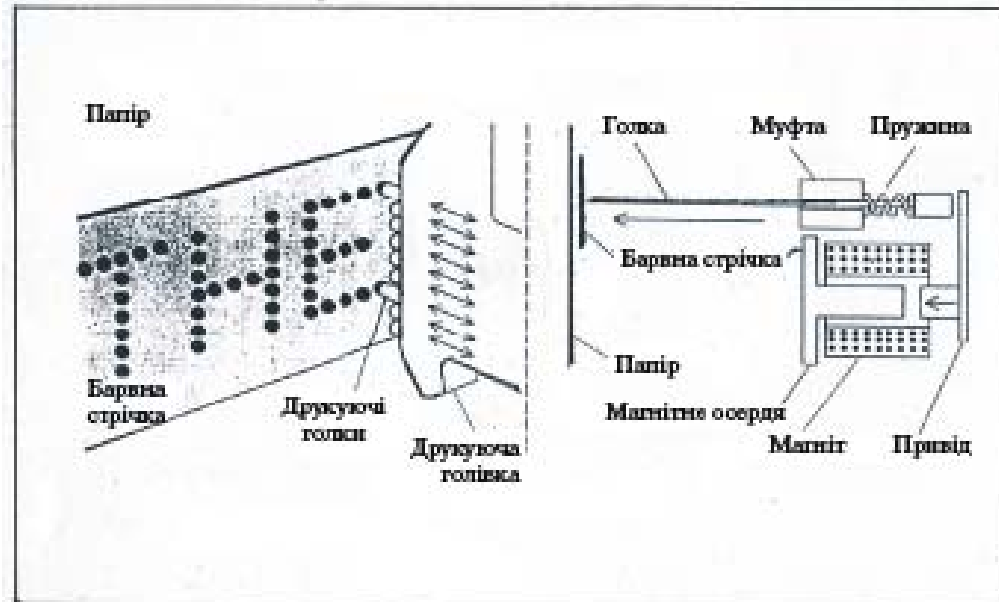

Рис. 64. Друкуюча голівка матричного принтера

Струменевий принтер будує зображення рідким барвником — чорнилом за допомогою струменів, що вилітають із дюз (сопел) друкуючої голівки. Принцип формування зображення струменевого принтера аналогічний голковим матричним, але замість голок у них в голівці у певному порядку розташовані дюзи (сопла, їх кількість коливається від 16 до 128 на один колір). За способом створення струменя принтери поділяють на термічні і п'єзоелектричні. У перших струмінь утворюється за рахунок різкого нагрівання електрострумом рідкого барвника — чорнила. У камері утворюється пар високого тиску, оскільки вихід назад у чорнильницю в цей момент закритий, відбувається мікрорив і в напрямку паперу «вистрілюються» міриади дрібних крапельок чорнила, підхоплених пухирцями пари. Пухирці, лускаючись, утворюють на папері зображення. Одна точка зображення формується багатьма пухирцями, що розташовуються на папері в хаотичному порядку, дотримуючись закону ймовірного розподілу.

У п'єзоелектричних принтерах високий тиск у камері створюється різким нагріванням п'єзоелектричних кристалів, що виштовхуються у вигляді струменя на папері. Точка зображення утворюється однією плямою, краї його нерівні (відм. 4).

Деякі фірми в струминних принтерах використовують друкуючі голівки з одним соплом. «Вистрілювані» крапельки барвника при польоті одержують електричний заряд, а потім в електромагнітному полі системами, що відхиляються, управляють і формують зображення подібно електронному променю на екрані. Струменеві кольорові принтери нерідко використовуються злочинцями для фальшивомонетництва, підробки цінних паперів і т.ін (рис. 65).

Лазерний принтер — це найбільш досконалий друкуючий пристрій. Принцип друку заснований на фізичному явищі змінювати fotocутливість матеріалу під дією світла. Основними елементами лазерного принтера є: лазерний діод, дзеркало, що обертається, і

фоточутливий барабан. За допомогою дзеркала, що обертається, формуючий зображення лазерний промінь спрямовують на фоточутливий барабан, на якому утворюється приховане електростатичне зображення. Потім на барабан наносять пофарбований діелектрик (тонер), що прилипає до заряджених місць. Після цього до барабана прикочують нагрітим валиком папір, і розм'якшений барвник прилипає до паперу (рис. 65).

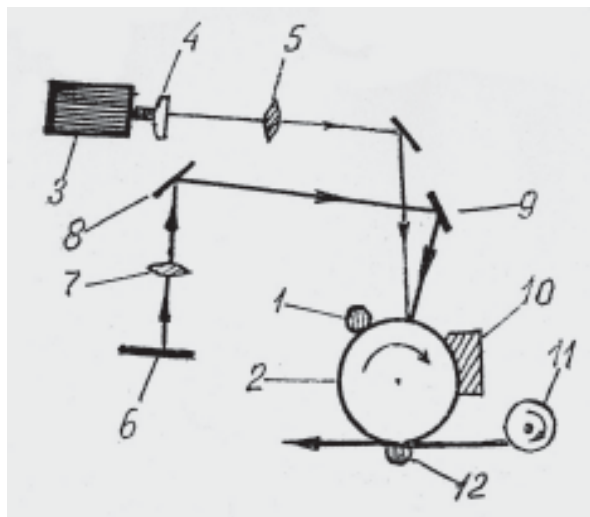

Рис. 65. Принципова схема друку електростатичним друкуючим пристроєм (лазерний принтер, ксерокс)

Огляд і дослідження друкованих документів. Вище відзначалося, що друкуючі пристрої бувають ударної і неударної дії. У першому випадку це контактні механічні друкарські машини різного призначення (побутові, друкарські, нумератори, печатки, штемпелі тощо).

Пристрої неударного способу друку безконтактні і дуже різноманітні: фотографічні, електрофотографічні, електрографічні, електрохімічні, електроіскрові, електротермічні, термографічні, струменеві та ферографічні. Кожен спосіб друку має свої особливості і, мабуть, ознаки, що відображаються в тексті. У сучасних друкуючих пристроях найбільш поширеним способом є *електрофотографічний процес*, в основі якого використані явища *фотопровідності діелектриків і напівпровідників* для утворення прихованого відображення оптичного сигналу.

Оглядаючи машинописний текст у документі, насамперед треба встановити, на чому він видрукований: 1) на друкарській машині; 2) на звичайній канцелярській; 3) на сучасному друкуючому пристрої-принтері, ксероксі тощо.

У першому випадку відбиток утворюється внаслідок удару (тиску) друкованої форми, на якій знаходився барвник. Тому барвник у штрихах знаків розподілений рівномірно, краї рівні, подекуди видні сліди видавлювання барвника з-під друкованої форми, особливо на гербовому папері.

В другому випадку відбиток знака також утворюється ударом (тиском), але барвника на друкуючій формі немає. Він знаходиться над поверхнею паперу (барвна стрічка чи копіювальний папір). Штрихи відбитків букв, нанесених через барвну стрічку або копі-

ювальний папір, відображають їх структуру: при достатньому збільшенні у відбитку помітно структура переплетення тканини стрічки (рис. 66, відм. 1), а в штрихах копіювального паперу видні частки сажі (відм. 3), кольорового неорганічного барвника при кольоровому тексті.

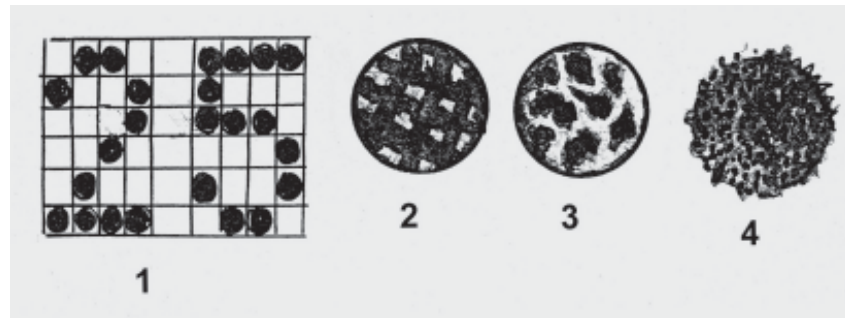

Рис. 66. Знаки, нанесені матричним принтером: 1 – формуюча матриця; 2 – точка, нанесена через барвну стрічку; 3 – точка, нанесена через копіювальний папір; 4 – точка, нанесена струменевим принтером

Якщо виявиться, що текст нанесений через барвну стрічку (копіювальний папір), то подальшим дослідженням можна визначити модель друкарської машини: чи є вона пристроєм зі складеним або монолітним літероносієм. Складений літероносій у вигляді одиночних важелів притаманний побутовим старим друкарським машинам, ознаки і властивості яких розглянуті вище. Тексти, видрукувані на таких машинах, можна за окремими ознаками відрізнити від текстів, виконаних на машинах з монолітним літероносієм.

Навіть при побіжному огляді машинописного і друкарського текстів у документі їх не можна сплутати з текстом, нанесеним матричним друком.

Матричний спосіб формування знаків використаний у принтерах, що дозволяє диференціювати їх за друкованим текстом у документах. Спосіб формування знаків хоча й однаковий, але різні способи відображення інформації на папері: контактний (голчастий), струменевий і електростатичний.

Матричний друк відрізняється тим, що друкована форма складається із дискретних елементів – «голок» або мікрокапілярних трубочок-сопел. Тому знак (буква) формується у вигляді пофарбованих відбитків голок і пофарбованих крапок, нанесених «вистрілюванням» барвника із сопла мікрокапіляра. Точки голками наносяться через барвну стрічку. За цією ознакою можна легко відрізнити голчасті принтери від струменевих.

Матричний друк здійснюється в автоматичному режимі за спеціальною програмою, тобто традиційні загальні ознаки машинописного тексту в даному разі за основу диференціації брати не можна, оскільки вони зберігаються до зміни програми друку, що може зробити оператор. Якщо друк кольоровий, то знаки складаються із кольорових точок (плям): чотирьох додаткових і двох складених кольорів. Зрозуміло, що навіть за участі фахівців в огляді не завжди можна встановити необхідне, потрібно провести техніко-криміналістичну експертизу документів.

Підготовка матеріалів до техніко-криміналістичної експертизи документів. Техні-

ко-криміналістична експертиза машинописних документів вирішує комплексні ідентифікаційні і неідентифікаційні завдання: а) здійснює ідентифікацію друкуючих машин — механічних важільних і з монолітними літероносіями; б) встановлює групу належності за машинописним текстом сучасних друкуючих засобів з голчастим і струменевим способами відображення інформації; в) здійснює диференціацію способів відображення на носії інформації (електрофотографічний, термографічний, термічний тощо) і пристроїв, що працюють за контактним способом. Що ж до механічних машин, то іноді за текстом можна встановити оператора (автора, який віддрукував текст).

До числа неідентифікаційних завдань належать такі: встановити, на одній чи кількох машинах видрукований досліджуваний документ; яка кількість примірників видрукована в одній закладці; чи всі фрагменти документа виконані в один прийом без витягання паперу з машини або якась частина додрукована пізніше; яка давність виготовлення друкованого тексту документа.

Для вирішення цих завдань повинні бути представлені в достатньому обсязі доброякісні вільні та експериментальні зразки. Оскільки окремі ознаки і більшість загальних хисткі, а ідентифікаційний період їх обмежений строками капітального або профілактичного ремонту друкарської машини, тому вільні зразки за часом повинні бути однаковими, тобто видрукованими в той самий час. При цьому може виявитися, що досліджуваний документ надрукований 12.07.76, а машина ремонтувалася 13.07.76. Зрозуміло, ці обставини слідчий повинен встановлювати, а потім проводити виїмку зразків.

Для одержання експериментальних зразків слідчий готує текст, який пропонує друкарці надрукувати. Якщо ставиться питання про визначення виконавця тексту, то друкарка повинна бути кваліфікованою. Нерідко експериментальні зразки пропонуються надрукувати особі, щодо якої проводиться ототожнення. Машинописного тексту повинно бути досить, принаймні стільки, щоб усі знаки клавіатури були тричі відтворені. У числі експериментальних зразків обов'язково повинні бути по порядку видруковані (набрані) всі знаки верхнього і нижнього регістрів літероносія. Потім слід промити шрифт і повторити процедуру. Експериментальні зразки матричних друкуючих пристроїв відбирає слідчий за участю фахівця в різних режимах роботи пристрою, приблизно на такому ж папері, як і досліджуваний документ, з використанням однакового барвника, фарбуючої стрічки, копіювального паперу, якщо текст був надрукований з його допомогою. Треба одержати зразки друкуючої матриці (голівки принтера), а також зразки знаків, сформованих даною голівкою: наприклад, голчастий принтер формує конкретні букви в матриці 9 x 11 і 5 x 7, що підлягають дослідженню.

Проблеми ототожнення засобів матричного і струменевого друку за їх друкованою продукцією поки залишаються в центрі уваги сучасної криміналістики і чекають на своє розв'язання.

23.9. Дослідження поліграфічної продукції

До поліграфічної продукції відносять документи державного, суспільного і приватного значення, виконані друкарським способом на друкованих машинах. За способом виготовлення поліграфічну продукцію прийнято поділяти на друкарську і опера-

тивну. Друкарську продукцію виготовляють високим, пласким, глибоким і трафаретним друком з друкованих форм. Остання являє собою плаский предмет, на якому є друкуючі і пробільні елементи.

Для виготовлення оперативних документів використовують більш прості способи друку: ротاپринтні, ротаторні, електрографічні, ксерографічні, склографічні, гектографічні, зараз більшість оперативних документів виготовляють ксерографією.

Предметами безпосереднього дослідження поліграфічної продукції є:

а) казначейські білети, білети Національного банку України, державні цінні папери та іноземна валюта;

б) посвідчення або інші документи, що видаються державними або громадськими органами, установами, підприємствами, що надають права чи звільняють від обов'язків (дипломи, атестати, посвідчення, трудові книжки, посвідчення водія, посвідчення особи та ін.).

Для диференціації способів друкарського виготовлення документів необхідно знати їх ознаки.

Ознаки друкованих текстів, виконаних способом трафаретного друку – дроблення знаків на дрібні елементи сітки, на якій виготовлена друкована форма, великий шар фарби по всій площі штриха.

Крім ознак друкованих форм, треба знати ознаки будови друкуючих елементів (букв, знаків), що знаходяться на поверхні форми. Друкуючі знаки бувають стандартними і нестандартними. До стандартних відносять друкарські шрифти, конструктивні особливості яких визначаються державними стандартами, а до нестандартних – шрифти, виготовлені кустарно або в заводських умовах без додержання державних стандартів.

Можна назвати такі ознаки стандартних друкованих знаків: а) однаковий рисунок однойменних букв, знаків у слові, тексті; б) однакові розміри букв та їх елементів; в) рівномірні інтервали між буквами, суворо перпендикулярне розташування знаків до лінії рядка, однаковий нахил у тексті, набраному курсивом.

Нестандартні друкуючі знаки відрізняються загальним рисунком форми, овали і півовали мають неправильну форму, штрихи нерідко скривлені і неоднакової товщини, відсічки різної форми, барвник має переривання, краї штрихів нерівні.

Поліграфічний спосіб відтворення зображень може бути: контактним, коли зображення переноситься на папір безпосередньо з друкованої форми; **непрямим**, якщо зображення наноситься за допомогою проміжної форми (офсетний друк); **безконтактним** – формування зображення дистанційне, наприклад, *електрографічним* способом (рис. 70).

Чорно-білі настільні ксерокси – необхідний атрибут будь-якого офісу, тому в орбіті правоохоронних органів ксерокопії документів зараз звичайне явище. Деякі чорно-білі ксерокопії, особливо друкарських текстів, важко відрізнити від справжніх документів. Головною ознакою ксерографічного друку є блиск часток барвника, що формують штрих. При спостереженні в мікроскоп добре видні частки порошку, іноді частки порошку розосереджені по всьому полю документа (забруднення тексту, утворення ліній, плям тощо) внаслідок несправності апарата або некваліфікованої експлуатації.

Криміналістичне дослідження документів, виконаних сучасними друкованими формами, виділено в самостійний вид техніко-криміналістичної експертизи – «Криміналістична експертиза сучасних друкованих форм і одержаних з їх допомогою відбитків». Об'єктами експертизи є: а) друкуючі пристрої – друковані форми всіх видів; б) різні види документів, тексти яких надруковані друкарськими, оперативними способами і

комп'ютерними технологіями друку; в) друкарське і кустарне устаткування, застосовуване для виготовлення друкованих форм, апаратури і способів відтворення зображення.

На експертизу можуть бути поставлені такі питання: яким способом друку виготовлений документ; яким способом виготовлена друкована форма; чи дана друкована форма використана для друкування документа; чи на даній друкуючій машині (пристрої) надрукований документ?

На експертизу надсилають документи поліграфічної промисловості, стосовно яких є версія, що вони надруковані на тому самому друкарському засобі. Якщо є інформація про вид друкарського засобу (друкуючої машини), то відбираються вільні та експериментальні зразки. Вільні зразки за часом повинні бути порівняними з урахуванням можливостей того, хто набирив текст. Експериментальні зразки вилучають у вигляді готової продукції, набраної конкретним складачем і надрукованої на конкретній друкуючій машині, принтері, ксероксі. Експертиза може ідентифікувати друковану форму і машину або встановити загальне джерело походження.

23.10. Дослідження матеріалів документів і засобів письма

При дослідженні документів прийнято розрізняти матеріали документів і засоби письма. Матеріали слід розуміти як тверде фізичне тіло, здатне відображати письмові (друковані) знаки і зберігати їх у часі. Тому сучасний документ може бути виконаний на металі, камені, пластмасі, дереві (папір, картон, фанера), бавовняних, синтетичних тканинах тощо. Відтак, до матеріалів документів відносять не тільки носії тексту як матеріальну основу, а й його складові, наприклад, клей, різні мінеральні наповнювач паперу, картону, барвники, консерванти та інші речовини, що додають паперу споживчих якостей.

До матеріалів документа належать не тільки барвники, а й знаряддя, якими пишуть, друкують, малюють, гравірують знаки і букви тексту. Це знаряддя або засоби письма — олівці, перові ручки, кулькові, капілярні ручки, плакатні пера, фломастери, друковані форми, друкарські машини будь-якої складності, інструменти гравера або злочинця, який виготовляє підроблену печатку, — засоби спеціальної письмової діяльності людини. Засоби письма в трасології є слідоутворюючими об'єктами (рис. 67), що залишають сліди на слідоприймаючому об'єкті. Тому при дослідженні матеріалів, документів і засобів письма нерідко вирішують ідентифікаційні (рис. 68) та неідентифікаційні завдання — чи даним засобом (олівцем, пером) виконаний конкретний текст (лист); який клас, вид барвника, котрим виконаний лотерейний білет, і чи не виконаний він барвником, виявленим у підозрюваного; який державний стандарт паперу, на якому виконане доручення, і чи однорідний він з папером, виявленим в обвинуваченого. Отже, об'єктами дослідження є матеріали документів, папір, барвники і засоби письма.

Насилаючи знаряддя письма на експертизу, слідчий повинен повідомити, що знаряддя, наприклад олівець, після написання тексту ніхто не заточував і не використовував для письма. Вільні зразки письма за часом повинні належати до часу виконання досліджуваного документа, але не пізніше цього моменту. Зараз у криміналістиці найповніше розроблена методика ідентифікаційного і неідентифікаційного дослідження засобів письма друкованим способом (друкарським). У криміналістиці і поліграфії такі знаряддя називають друкованими формами: це друковані машини, пишучі машини (канцелярські, дорожні, репортерські тощо), печатки-нумератори, штемпелі і т.ін. До засобів письма (друкованого) слід віднести засоби матричного і графічного друку, виконаного принтерами, комп'ютерами та іншими пристроями. Методика їх криміналі-

стичного дослідження перебуває в стадії розроблення. Зрозуміло, у матричному друці, що управляється, існують ознаки, які дозволяють вирішувати такі питання: яким способом надрукований документ, який використовувався принтер, чи одна установка драйвера друку використовувалася при виконанні тексту документа чи кілька. Для проведення таких досліджень рекомендується призначати комплексне дослідження, включаючи в комісію фахівців з різних галузей інформатики, криміналістики і машинного матричного друку.

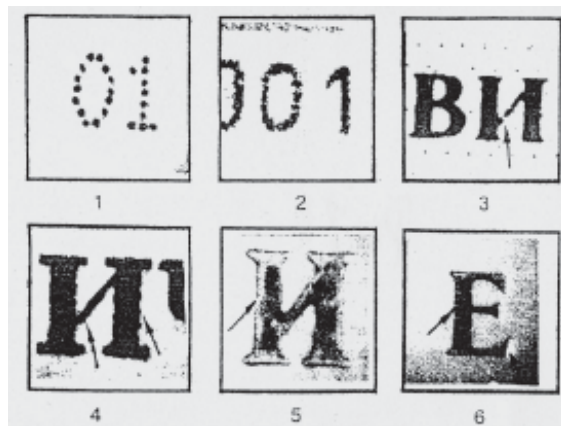

Рис. 67. Знаки, нанесені різноманітними засобами друку: 1 – матричний принтер; 2 – струминний принтер; 3 – лазерний принтер; 4 – ксерокс; 5, 6 – поліграфічним засобом (глибокий друк)

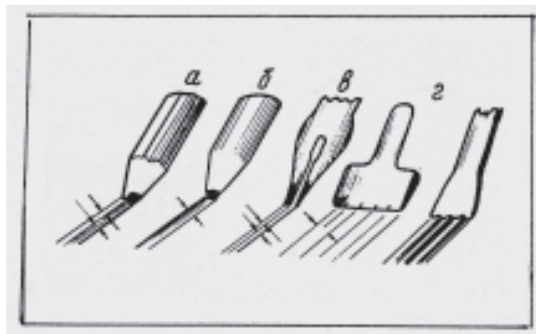

Рис. 68. Утворення слідів ковзання зряддями письма: а, б – погано застругані олівці; в – перо перової ручки “Паркер”; з – плакатне перо

Глава 24. Дослідження вогнепальної зброї і слідів пострілу (судова балістика)

Зброєю називають пристрої і засоби, що застосовуються в збройній боротьбі для знищення живої сили і технічних засобів супротивника¹. Зараз у криміналістиці клас «зброя» поділяють на вогнепальну і холодну зброю. В історичному аспекті холодна зброя передувала вогнепальній. Остання з'явилася з винаходом вибухових речовин (пороху та ін.).

24.1. Поняття і предмет дослідження судової балістики

Розділ науки криміналістики, який вивчає ручну вогнепальну зброю і сліди її дії для одержання доказової інформації, називається судовою балістикою. На підставі даних військової балістики і механізму пострілу судова балістика розробляє методи і технічні засоби для виявлення, фіксації і дослідження матеріальних слідів, що утворюються внаслідок застосування вогнепальної зброї при вчиненні злочинів.

Об'єктами балістичного дослідження, а отже, джерелами криміналістичної інформації є: 1) безпосередньо зброя – нарізна і гладкоствольна; стародавня і сучасна; заводська і кустарна; частини зброї (щічки, магазин, шомпол); при належності до зброї – протирання, кобура, чохол; схованки зберігання зброї; 2) пристрої і предмети, що не є зброєю, але схожі на неї – стартові, будівельно-монтажні, газові пістолети, запальнички, іграшки тощо; 3) боєприпаси, гільзи, кулі, дріб, капсулі, пижі, прокладки; 4) матеріали та інструменти для виготовлення, спорядження і заряджання боєприпасів; 5) вибухові речовини – порох та його компоненти; 6) кульові, дробові пробойні та пошкодження – ум'ятини, тріщини, розриви, роздуття зброї, укорочення ствола та інші його зміни; 7) сліди-відображення на гільзах, кулях, дробинах, прокладках і пижах.

Судова балістика взаємопов'язана з іншими розділами криміналістики, зокрема з трасологією, теорією ідентифікації і встановлення групової належності. Трасологічне дослідження саморобних куль, дробу «катанки» і «січки» дозволяє іноді встановити, якими інструментами користувався злочинець для їх виготовлення, відшукати їх і ототожнити.

Судова балістика безпосередньо пов'язана з судовою медициною, судовою хімією і судовою біологією, прийоми і методи яких використовуються для дослідження зброї, боєприпасів і слідів пострілу. Судова медицина вивчає вогнепальні ушкодження на тілі людини. Фізичними і фізико-хімічними методами визначають якісно-кількісний склад дробу, сліди металізації на ушкоджених снарядах і об'єктах, що взаємодіють зі зброєю, боєприпасами.

Знання судової балістики і практичне використання її даних дають можливість слідчому одержувати докази про застосування вогнепальної зброї при вчиненні злочинів.

¹ Див.: УСЭ. – К., 1982. – Т. 7. – С. 543.

24.2. *Поняття вогнепальної зброї та її класифікація*

Вогнепальна зброя – це пристрій, в якому для вильоту кулі із каналу ствола використовується енергія хімічного розкладання вибухових речовин.

Зараз у криміналістиці клас «зброя» розділений на вогнепальну і холодну. До вогнепальної зброї і боєприпасів відносять предмети не тільки за воєнно-технічними ознаками, а й за цільовим призначенням. Вогнепальна зброя повинна відповідати критеріям – **загальним і спеціальним**.

Загальний критерій визначає цільове призначення зброї: «у боротьбі знищувати живу силу і технічні споруди». Відповідно до цього зброєю за конструкцією може бути будь-який предмет, аби він мав вражаючу властивість. Щоб бути вогнепальною зброєю, предмет має відповідати спеціальним критеріям, а саме:

1) для метання снаряда повинна використовуватися енергія, яка утворюється при згорянні вибухової речовини (пороху та ін.);

2) предмет повинен мати ствол – порожню трубку для спрямування польоту снаряда і спалювання вибухової речовини. Один кінець ствола при пострілі повинен герметично закриватися;

3) предмет повинен мати пристрій для запалення заряду – вибухової речовини;

4) снаряд повинен володіти достатньою вражаючою дією;

5) конструкція предмета-зброї повинна мати достатню міцність.

Для визнання предмета вогнепальною зброєю він повинен відповідати всім критеріям одночасно. Перших три можна визначити органолептично при огляді зброї на місці події. Що ж стосується міцності зброї і вражаючої дії снаряда, тобто вбивчої сили, то для встановлення цих критеріїв необхідні спеціальні знання. Тому для визнання предмета вогнепальною зброєю призначається судово-балістична експертиза.

Для наукової оцінки вражаючого дії снаряда (вбивчої сили) визначають кінетичну енергію снаряда за формулою $W_y = mv^2/2S$, де m – маса снаряда, кг; v – швидкість, м/с; S – площа поперечного перетину снаряда, мм². Мінімальне значення кінетичної енергії снаряда становить 0,05 кгм/мм² і коливається від 1,1 до 3,0 кгм/мм² для сферичних снарядів (воєнно-технічний критерій становить 8 кгм/с).

Судова балістика досліджує в основному ручну вогнепальну зброю. Вражаючу дію на об'єкт справляє снаряд (куля, дріб, картеч), а також вибух снаряда при влученні в об'єкт (вибух розривної кулі; гранати, випущеної із гранатомета). Вибух – тільки заключна частина пострілу, коли доставлений до місця цілі снаряд вибухає і вражає ціль. Вражаюча дія снаряда – осколкова, термічна, механічна та хімічна. У цьому зв'язку засоби вибуху, вибухові пристрої і сліди, що при цьому виникають треба розглядати як об'єкти дослідження судової балістики, зрозуміло, якщо вони причинно пов'язані з подією злочину.

Вибухові пристрої допустимо розглядати в класі вогнепальної зброї, хоча вони не мають деяких її ознак (ствол, прицільний пристрій тощо).

Сучасну ручну вогнепальну зброю за цільовим призначенням поділяють на *бойову, мисливську і спортивну*. До бойової зброї відносять: гвинтівки, карабіни, автомати, пістолети, револьвери тощо; до мисливської – рушниці, карабіни, штуцери; до спортивної – малокаліберні гвинтівки, пістолети, а також пневматичну зброю, хоча остання не є вогнепальною. Кожен вид зброї відповідно до цільового призначення має свою специфічну конструкцію. Разом з тим загальними ознаками будь-якої вогнепальної зброї відповідно до спеціальних критеріїв повинна бути наявність ствола, пристрою для запалення вибухової речовини.

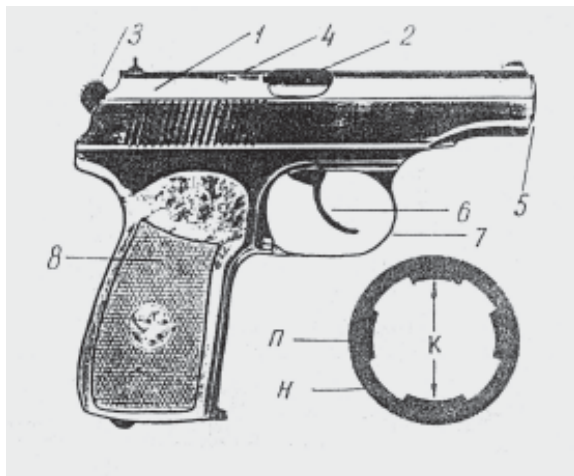

Рис. 69. Загальний вигляд 9-міліметрового пістолета Макарова (ПМ): 1 – курок; 2 – кожух затвора; 3 – зачіпка викидача; 4 – ствол; 5 – дуловий зріз; 6 – спусковий гачок; 7 – спускова скоба; 8 – рукоятка; К – калібр; П – поля; Н – нарізи

Ствол являє собою порожній циліндр, один кінець якого збільшеного діаметра називається патронником (казенною частиною), а другий – дулом (дуловою частиною ствола). У патронник поміщують патрон з порохом зарядом і снарядом. Внутрішні стінки каналу ствола бойової і спортивної зброї мають гвинтоподібні заглиблення (жолобки), які називаються **нарізами**, а виступи, що утворюються між ними, – **полями**. Більшість вітчизняної ручної вогнепальної зброї у стволі має чотири нарізи, що в'ються ліворуч нагору праворуч. У деяких зарубіжних зразках зброї зустрічаються більше чотирьох нарізів. Нарізи слугують для надання кулі обертального руху, який впливає на точність стрільби (рис. 69).

Стволи мисливських рушниць нарізів не мають і виготовляються

менш тонкими, ніж стволи бойової зброї. Для поліпшення бойових властивостей (купчастості бою) іноді дулова частина ствола має менший діаметр – звуження («чок»), а деякі в чоковому звуженні і нарізи. Такі стволи називаються «Парадокс».

Діаметр каналу ствола називається **калібром**. У нарізній зброї він вимірюється між полями (рис. 74, к) і виражається в мм. Вітчизняна бойова зброя має такі калібри: 5,45; 6,35; 7,62; 9,0 мм, спортивна – 5,6 мм.

Калібр мисливської гладкоствольної зброї вимірюється кількістю куль, виготовлених із одного англійського фунта свинцю (453,5 г). Якщо з фунта виготовити 12 куль, одержимо 12-й калібр. Чим більше виготовлено куль, тим менший калібр рушниці. Найпоширеніші калібри сучасної мисливської зброї – 12, 16, 20. Калібр позначається на казенній частині ствола зброї і на денці гільзи. Діаметр однієї кулі є розміром калібру (у мм).

Ударно-спусковий механізм – це взаємопов'язана система частин зброї, призначена для подачі патрона в патронник (заряджання), замикання каналу ствола в момент пострілу, запалення капсуля і заряду, витягування відстріляної гільзи із патронника. Ударно-спусковий механізм приводиться в дію енергією порохових газів у момент пострілу або вручну. Тому вся ручна вогнепальна зброя поділяється на *автоматичну, напіваавтоматичну і неавтоматичну*.

Вавтоматичній зброї енергією спаленної вибухової речовини здійснюється заряджання, установка зброї на бойовий взвод, а після пострілу – витягування гільзи. При натисканні на спусковий гачок відбувається один постріл, і весь цикл повторюється знову. Така зброя називається напіваавтоматичною самозарядною, наприклад, пістолет Токарева (ТТ), пістолет Макарова (ПМ), «вальтер», «парабелум» та ін. Якщо при натисканні на спусковий гачок відбувається кілька пострілів, така зброя називається автоматичною самострільною, наприклад, пістолет Стечкіна, автомат АК і пістолети-кулемети ППШ, ППС та ін.

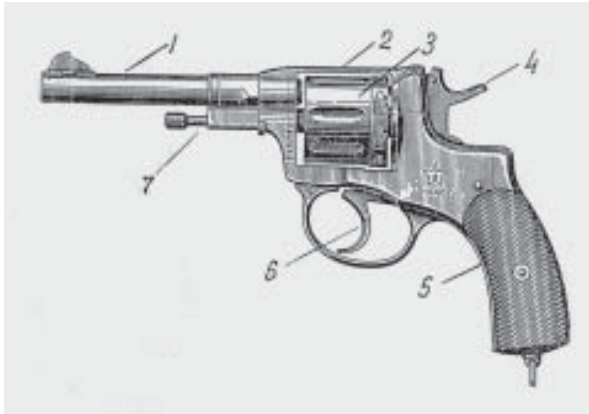

Рис. 70. Загальний вигляд 7,62-міліметрового револьвера «Наган»: 1 – ствол; 2 – рамка; 3 – барабан; 4 – курок; 5 – рукоятка; 6 – спусковий гачок; 7 – шомпол

бути як заводського, так і кустарного виготовлення. Вона нерідко виконана з підручних матеріалів, іноді з використанням деталей заводської зброї або пристроїв. Кустарна зброя відрізняється від саморобної тим, що вона виготовляється в майстернях, як правило, кустарями. Іноді кустарну зброю важко відрізнити від заводської.

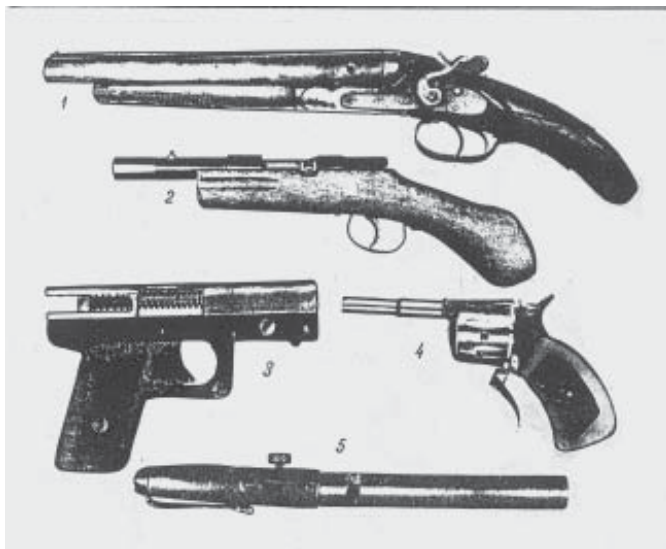

Рис. 71. Атипова зброя: а) обрізи: 1 – мисливської двоствольної рушниці; 2 – 6,5-міліметрової спортивної гвинтівки; б) саморобна зброя: 3 – пістолет; 4 – револьвер; 5 – 6,5-міліметрова стріляюча «авторучка»

До неавтоматичної зброї належать револьвери (рис. 70), більшість мисливської зброї, гвинтівки, карабіни. Останнім часом серед спортивної і мисливської зброї зустрічається напівавтоматична.

Вогнепальна зброя, використовувана злочинцями, за способом виготовлення поділяється на перероблену заводську і атипову. Іноді зброю поділяють на стандартну, нестандартну та атипову. Нестандартна зброя має якийсь відхилення від стандартної, наприклад, за довжиною ствола, ложа, кількістю стволів. Атипова зброя – це нестандартна зброя, вона, як правило, замаскована під якісь побутові предмети (авторучки, чіпки, запальнички) (рис. 70). Атипова зброя може

бути як заводського, так і кустарного виготовлення. Вона нерідко виконана з підручних матеріалів, іноді з використанням деталей заводської зброї або пристроїв. Кустарна зброя відрізняється від саморобної тим, що вона виготовляється в майстернях, як правило, кустарями. Іноді кустарну зброю важко відрізнити від заводської.

До атипової, переробленої зброї відносять обрізи (рис. 71). Для визнання обріза вогнепальною зброєю важливо знати, з якої стандартної зброї він виготовлений. Для мисливських рушниць (у тому числі й спортивних) довжина укороченого ствола не повинна бути меншою 50 см (включаючи патронник). Менша довжина ствола порушує бойові властивості обрізів, оскільки втрачається головне – забійна сила. Якщо довжина ствола перевищує 50 см, а ложе не змінене, то таку зброю відносять до полегшеної.

Зараз, як впливає з підручників з криміналістики, вогнепальну зброю в судовій балістиці класифікують

за різними ознаками. Нижче наведені різні класифікації, що можуть бути корисними для студентів.

За цільовим призначенням: воєнна, цивільна, спортивна, мисливська, промислова, тренувальна, цільова, поліцейська (міліцейська).

За ступенем автоматизації: неавтоматична, автоматична, напівавтоматична.

За ступенем заряджання: однозарядна, багатозарядна.

За довжиною ствола: довгоствольна, середньоствольна і короткоствольна.

За кількістю стволів: одноствольна, двоствольна, багатоствольна.

За калібром зброї: малокаліберна (до 6,5 мм), середньокаліберна (6,5–9 мм), крупнокаліберна (більше 9 мм).

За характером обробки ствола: нарізна, гладкоствольна (ненарізна) і комбінована — гладконарізна.

За способом виготовлення: заводська, кустарна, саморобна.

За особливостями конструкції: стандартна, нестандартна, атипова.

До стандартної вогнепальної зброї, що найчастіше зустрічається в слідчій практиці, належать: автомати, пістолети, пістолети-кулемети, рушниці, револьвери, штуцери.

Нестандартна зброя — обрізи гвинтівок, мисливських рушниць, багатоствольні пістолети, револьвери.

Серед атипової вогнепальної зброї поширені саморобні зразки, замасковані під побутові предмети (олівці, авторучки, ціпки, запальнички (рис. 72)). До атипової зброї слід відносити стріляючі предмети, пристрої нетипової конструкції.

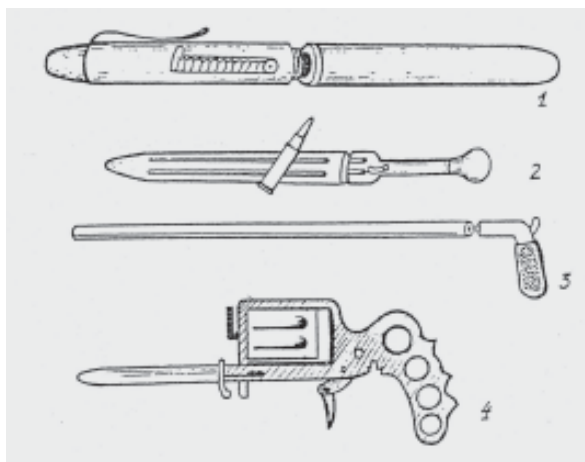

Рис. 72. Саморобна атипова зброя, що маскується під побутові предмети:
1 — авторучка; 2 — кинджал; 3 — ціпок; 4 — комбінована зброя: револьвер-ніж-кастет

24.3. Деякі відомості про ручну вогнепальну зброю і боєприпаси

Вогнепальна зброя — це механічний пристрій багаторазової дії, призначений для влучання в ціль снарядами, які метаються енергією газів, що утворюються при згорянні вибухової речовини. Головною ознакою вогнепальної зброї є «вогнепальність»,

тобто надання снарядові кінетичної енергії пороховими газами при згорянні пороху. Однак виштовхнути снаряд із ствола і надати йому достатню забійну силу можна без вогню (горіння), наприклад, стисненим повітрям, електромагнітною енергією, нарешті, стріляти і вражати ціль можна без снаряда — фізичною дією, наприклад, рентгенівським, лазерним, нейтронним випромінюванням. Це зброя іншого класу, невогнепальна.

Сучасна ручна вогнепальна стрілецька зброя буває одно- і багатозарядною, неавтоматичною і автоматичною. Для пострілу необхідний заряд, що являє собою вибухову речовину і снаряд (кулю, дріб). Однозарядну зброю після кожного пострілу необхідно вручну перезарядити. Багатозарядна зброя має спеціальний пристрій (магазин, барабан), в якому міститься декілька готових зарядів, що прискорює стрільбу.

Зброя, в якій перезарядження проводиться м'язовою силою, називається неавтоматичною (гвинтівка, револьвер, обріз, самопал).

Зброя, в якій перезарядження проводиться силою газів, що утворюються при згорянні вибухової речовини, називається автоматичною (автомати, пістолети-кулемети, гвинтівки).

Судова балістика вивчає бойову ручну вогнепальну зброю, кустарну і саморобну, виготовлену на зразок бойової (револьвери, пістолети, пістолети-кулемети і автомати), основні відомості про яку корисно знати для одержання балістичної інформації при розслідуванні.

Револьвери. Револьвер — це короткоствольна (довжина ствола від 57 до 267 мм) багатозарядна неавтоматична вогнепальна зброя з обертальним барабаном, який слугує патронником. Вітчизняний револьвер системи «наган» (прізвище винахідника) зразка 1895/1905 рр. (рис. 75) — семизарядний, Сміта-Вессона (США), «велодог» (франц.) — п'ятизарядні. Відрізняється револьвер наявністю барабана, в який поміщають патрони. При натисканні на спусковий гачок барабан повертається, і в такий спосіб зброя перезаряджається. Після стрільби відстріляні гільзи витягуються вручну шомполом поодиноці або всі одночасно заміною барабана. Ударно-спусковий механізм буває відкритим і прихованим. На базі бойового револьвера виготовляють спортивні 5,6 мм, цільові револьвери.

Пістолети. Пістолет — ручна короткоствольна (довжина ствола від 53 до 250 мм) багатозарядна автоматична вогнепальна зброя. Калібр зброї коливається від 2,7 до 11,45 мм. Всі пістолети мають змінні магазини. У слідчій практиці зустрічаються такі моделі вітчизняних пістолетів: 6,35 мм — тульський Коровіна (ТК), 7,62 мм — тульський Токарева (ТТ), 9 мм — Макарова (ПМ) (рис. 74), 9 мм — автоматичний пістолет Стєчка (АПС), 5,45 мм — спеціальний малокаліберний (ПСМ) і спортивні малокаліберні пістолети (5,6 мм). Основна відмінність пістолетів від револьверів полягає в автоматичному перезарядженні, відсутності барабана і наявності магазину, що міститься, як правило, у руків'ї. Ствол розміщений усередині кожуха, що вільно рухається, ударно-спусковий механізм відкритого або закритого типу. Для стрільби з пістолета кожух затвора слід відвести назад і відпустити. Коли він рухатиметься в попереднє положення, відбудеться досилання патрона в патронник і ударний механізм буде поставлений на бойовий звід. Таким чином, у пістолеті, що перебуває на бойовому зводі, патрон розташований у патроннику. Досить натиснути на спуск — і відбудеться постріл. Тому для запобігання випадковим пострілам пістолети обладнані пристроєм, який називається запобіжником.

Гвинтівки і карабіни. Гвинтівка — це довгоствольна (довжина ствола — від 600 до 800 мм) одно- або багатозарядна неавтоматична вогнепальна зброя. 7,62 мм-гвинтівка зразка 1891/1930 рр. була кращим конструктивним вирішенням завдань піхотної зброї (ви-

нахідник – капітан російської армії Мосін). Гвинтівка Мосіна в першу і другу світові війни вистояла проти німецьких гвинтівок Маузера, Манліхера тощо.

Вітчизняна гвинтівка – магазинна, п'ятизарядна, неавтоматична, з приєднаним багнетом. Безпосередньо гвинтівки для вчинення злочинів через їхню громіздкість використовуються рідко. Найчастіше злочинці із бойових гвинтівок виготовляють обрізи шляхом вкорочення довжини ствола і приклада.

Карабін – це середньоствольна (довжина ствола варіює до 600 мм) одно- або багатозарядна неавтоматична вогнепальна зброя, виготовлена на основі гвинтівки в результаті укорочення ствола і приклада.

Останнім часом гвинтівки і карабіни виготовляють автоматичними – 7,62 мм автоматична гвинтівка Токарева (АВТ), самозарядний карабін Симонова (СКС). З'явилися самозарядні і мисливські рушниці – МЦ-21.

Пістолети-кулемети. Пістолет-кулемет – це сучасна багатозарядна автоматична, проміжна між пістолетами та автоматами, зброя. Довжина ствола в пістолетів-кулеметів коливається від 112 до 360 мм, що коротше автоматних, але довше пістолетних стволів. Відмінність пістолетів-кулеметів від пістолетів в автоматичній стрільбі і солідному магазині, що вміщує до 70 і більше патронів. У готового до стрільби пістолета-кулемета патрон знаходиться в магазині, а не в патроннику, як у пістолетів. Для стрільби масивний затвор слід відвести назад і затримати на бойовому взводі. Після натискання на спуск затвор рухається вперед, насилає патрон у патронник і розбиває капсуль – відбувається постріл. Затвор під тиском порохових газів відійде назад, при цьому викине вистріляну гільзу і стане на бойовий звід. Якщо ж спуск знаходився в натиснутому стані, то цикл стрільби повторюється автоматично, поки натиснутий спуск.

Вітчизняні пістолети-кулемети Шпагіна (ПКШ), Дегтярьова (ПКД), Судаєва (ПКС) неправильно називають автоматами. Самі конструктори називали їх «пістолет-кулемет Шпагіна» (ПКШ). Вітчизняні пістолети-кулемети використовували стандартний 7,62 мм пістолет-кулеметний патрон зразка 1930 р. Пістолети-кулемети іноземних марок мають різні розміри і калібри, наприклад, 9 мм «Узі» (Ізраїль), 9 мм «Інгрем» (США), 7,65 мм «Скорпіон» (Чехословаччина) (рис. 73).

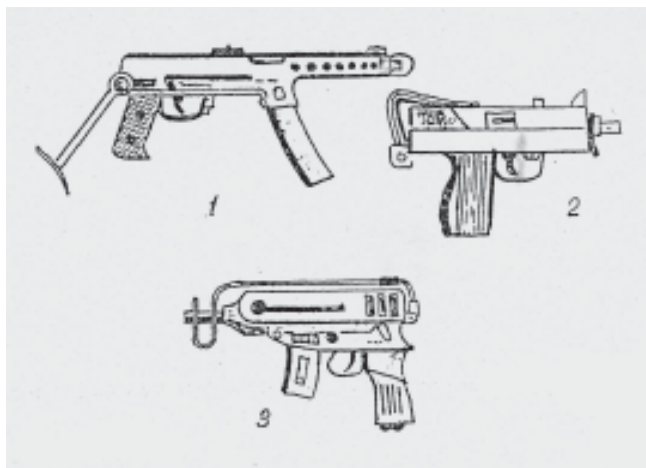

Рис. 73. Загальний вигляд деяких пістолетів-кулеметів: 1 – пістолет Судаєва ППС (СРСР); 2 – “Інгрем” (США); 3 – “Скорпіон” (Чехословаччина)

Саморобні пістолети-кулемети під 5,6 мм патрон нерідко зустрічаються в слідчій практиці.

Автомати. Автомат — це ручна середньоствольна (довжина ствола коливається від 225 до 530 мм) багатозарядна автоматична вогнепальна зброя, призначена для ведення вогню як одиночними, так і серіями пострілів. Автомат — це багатозарядна автоматична гвинтівка, яка використовується для штурму. Тому в деяких країнах автомати називають штурмовими гвинтівками, наприклад, «Фолькс-штурм ФТ-45» (ФРН), «Гаранд М1» (США), «Клерон ФА МАС» (Франція).

Вітчизняні штурмові гвинтівки — самозарядний карабін Симонова (СКС), автомат Калашникова (АК), АК-74 зі складним прикладом, АКМ і АКМС — використовують проміжний (полегшений) 7,62 мм патрон зразка 1943 р., АК-74 — малокаліберний 5,45 мм патрон (рис. 74).

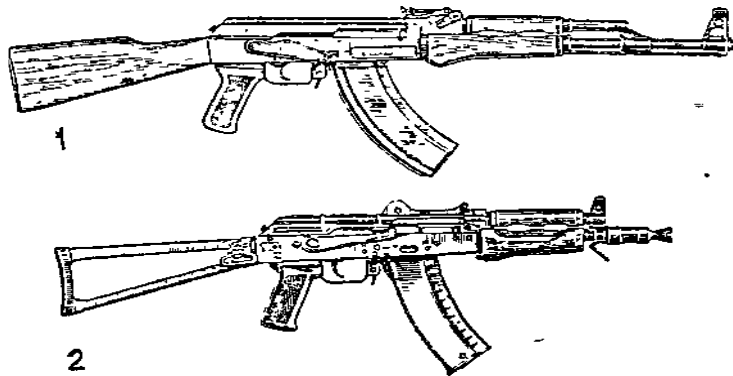

Рис. 74. Автомати Калашникова: 1 — АК — калібр 7,62 мм;
2 — АКМ-74 — калібр 5,45 мм

Автомати відрізняються від пістолетів-кулеметів прицільністю і дальністю ведення вогню (до 2000 м), конструкцією затвора і механікою пострілу. В автоматах перезарядження також здійснюється газами, що утворюються при пострілі не безпосередньо, а шляхом відведення їх у спеціальній пристрій. Для пострілу треба відвести затвор назад і відпустити. При натиснутому спуску автоматична стрільба протриває стільки, скільки буде натиснутий спуск.

Боєприпаси — це боєзаряди, без яких неможливий постріл. Боєзаряд складається із вибухової речовини, снаряда, пиж і гільзи для з'єднання заряду в одне ціле. Стародавні зразки вогнепальної зброї і деякі саморобні є дульно-зарядними, тобто заряджання здійснюється через дулову частину ствола: спочатку засипають порох, потім закладають пиж, на останній поміщають снаряд (дріб, кулю), знову прикривають його пижем. Для пострілу через затравний отвір, що міститься в казенній частині ствола, треба запалити порох, тоді відбудеться постріл. Таку запальну зброю нерідко виготовляють неповнолітні. На практиці її називають самопалом.

Усі складові частини сучасного заряду об'єднані в одному пристрої, який називається патроном. Патрон — це боєзаряд, який поєднує всі елементи, необхідні для пострілу. Такий патрон називають *унітарним*. За формою і конструкцією патрони мають різну

форму, розміри, наприклад, неоднакове розташування ініціюючої речовини для запалювання порохового заряду. В цьому зв'язку розрізняють патрони центрального і бокового запалення.

Вітчизняні патрони до бойової вогнепальної зброї показані на рис. 75. Сучасні гільзи виготовляють зі сталі, плакірують міддю і покривають антикорозійним лаком. Форма гільз пляшкова, конічна або циліндрична. Гільзи старих зразків (гвинтівкові), мисливських і малокаліберних спортивних патронів на денці мають капелюшок, а нові зразки – кільцеву проточку (канавку). В центрі денця знаходиться капсульне гніздо, в якому міститься капсуль.

Снаряд (куля) кріпиться в дульці гільзи *шляхом відтиску* (7,62 мм гвинтівковий, пістолет-кулеметний патрон зразка 1943 р.; 5,6 мм малокаліберний спортивний патрон; 5,45 мм бойовий патрон), *кернення* (7,62 мм револьверний і пістолет-кулеметний патрон зразка 1930 р.) і *щільної посадки* (9 мм патрон).

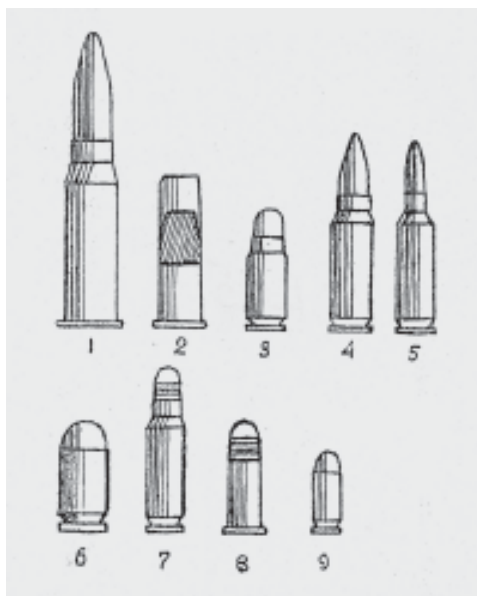

Рис. 75. Загальний вигляд патронів до бойової нарізної вогнепальної зброї: 1 – 7,2-міліметровий гвинтівковий; 2 – 7,62-міліметровий револьверний; 3 – 7,62-міліметровий пістолет-кулеметний зразка 1930/1931 р. р.; 4 – 7,62-міліметровий пістолет-кулеметний проміжний патрон зразка 1943 г.; 5 – 5,45-міліметровий проміжний зразка 1974 р.; 6 – 9-міліметровий пістолетний; 7, 8 – 7,8-міліметрові спортивні; 9 – 5,4-міліметровий пістолетний

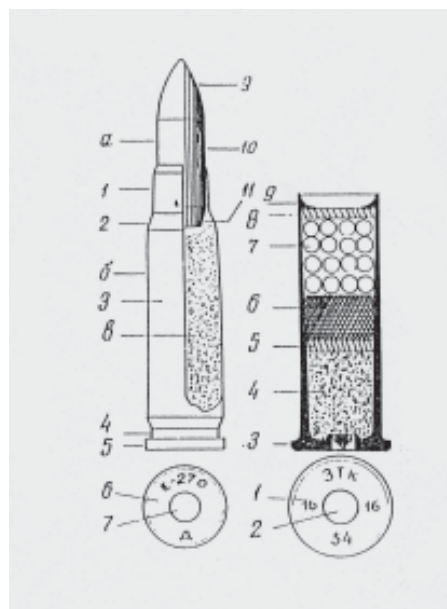

Рис. 76. Будова бойового патрона: а – куля; б – гільза; в – порох; 1 – дульце; 2 – скат; 3 – корпус; 4 – кільцева проточка; 5 – закраїна; 6 – денце; 7 – капсуль; 8 – оживальна частина; 9 – корпус; 10 – конічна частина.

Будова мисливського патрона:
1 – денце; 2 – капсуль; 3 – шляпка;
4 – порох; 5 – картонний пиж;
6 – повстяний пиж; 7 – дріб;
8 – картонний пиж на дріб;
9 – парафінова ізоляція

Патрони для мисливської зброї (рис. 76) мають циліндричні металеві або картонні гільзи багаторазового використання. Після першого пострілу гільзу можна спорядити вручну, використовуючи спеціальне пристосування, наприклад «Діану».

Кулі воєнних зразків за формою оживальної частини бувають гострі, тупокінцеві та овальної форми. Хвостова частина в деяких куль конічна (важка, бронебійна). За *конструкцією кулі* поділяють на *оболонкові і безоболонкові*. Оболонкові мають сталеву оболонку, всередині якої міститься свинець або сталевий сердечник для посилення пробивної здатності. Безоболонкові кулі – це моноліт з металу (свинець, чавун). Безоболонкові кулі використовуються в спортивних і мисливських патронах. При виготовленні боєприпасів злочинці найчастіше користаються безоболонковими кулями.

Спеціальні безоболонкові кулі застосовуються для полювання на великого звіра. Іноді спеціальні кулі використовують і злочинці для стрільби із обрізів мисливських рушниць.

24.4. Сліди вогнепальної зброї та механізм їх утворення

Застосування вогнепальної зброї утворює багато слідів на місці події. Сліди зброї різноманітні і залежать від низки чинників: моделі зброї, використовуваних боєприпасів, умов учинення злочину, дій, що проводяться суб'єктом для приховування слідів злочину.

По-перше, сліди зброї – це сліди-предмети: залишена зброя, боєприпаси, приладдя (шомпол, протирання, кобура, пакувальний матеріал, в якому зберігалася зброя, тканина, папір, дерево, патрони з осічкою, гільзи, дріб, пижі, прокладки, незгорілі порошинки, сліди кіптяви).

По-друге, сліди зброї – це сліди взаємодії зброї, боєприпасів з предметами матеріального середовища (обстановки), пробоїни, вм'ятини, зруйновані предмети (скляні, керамічні), нарешті, це сліди на тілі людини, пробоїни, розриви, окопчування тканини (пасок обтирання), порошинки, що в'їлися в тіло, опіки тощо.

Найбільша кількість слідів зброї залишається на гільзах, снарядах (куля, дріб), перешкодах, на предметах і тілі потерпілого і того, хто стріляв (на руках, обличчі, одязі). Тому при огляді місця події саме на ці джерела інформації треба звертати особливу увагу, проводити їх огляд і дослідження за участю фахівця. Вид слідів, особливості їх розташування допоможуть вирішити багато питань, що виникають перед слідчим. Крім того, їх фіксація забезпечить успішне проведення судово-балістичної та інших судових експертиз. Нижче розглядаються сліди вогнепальної зброї і механізм їх утворення відповідно до етапів стрільби: заряджанням, пострілом і екстрагуванням гільзи.

Механізм утворення слідів на гільзі патрона при заряджанні зброї (рис. 77). При заряджанні неавтоматичної мисливської зброї або переробленої з неї на денці гільзи утворюються сліди ковзання від нерівностей щитка колодки, іноді сліди ковзання від бойка. При заряджанні автоматичної зброї на гільзі може утворюватися слід досилача, характерний для АК і АПС, а на її корпусі – лінійні сліди губок магазину і слід зачепа викидача на ребрі гільзи.

Утворення слідів зброї на гільзі при пострілі (рис. 77-а). При натисканні на спусковий гачок ударник з бойком зривається з бойового зводу і, рухаючись вперед, шле патрон у патронник і замикає ствол. При натисканні на спусковий гачок бойок ударяє капсуль і утворює об'ємний слід бойка (рис. 77, відм. 2). При ударі вибухова

речовина капсуля вибухає і запалює пороховий заряд. У патроннику виникає величезний тиск порохових газів, під дією яких снаряд набуває кінетичної енергії і виштовхується із ствола, а гільза з такою ж силою притискується до затвора і на її денці утворюються сліди тиску (відм. 3), які називають *слідами переднього зрізу затвора* (патронного упора). Оскільки метал капсуля значно тонший ніж денце і м'якший, сліди переднього зрізу затвора утворюються насамперед на капсулі навколо сліду бойка (відм. 2). Отже, слід бойка і слід переднього зрізу затвора практично є на гільзах, відстріляних з будь-якої зброї, як заводської, так і атипової (рис. 77).

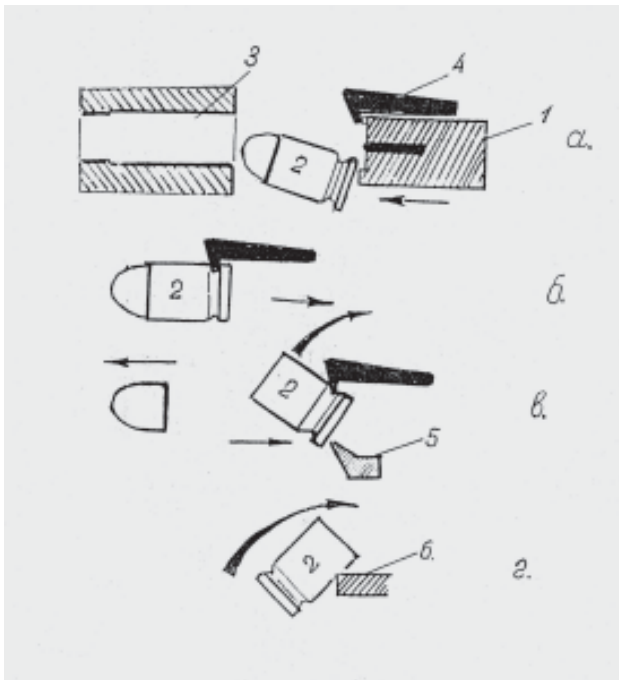

Рис. 77. Механізм утворення слідів на гільзі в момент пострілу (пояснення за текстом)

Утворення слідів при екстрагуванні гільзи (рис 77,б). Процедура пострілу триває мить, за цей час затвор одержує момент руху і, переборюючи стан спокою, починає рухатися назад (рис. 77, б). Зачіп викидача, що утримує гільзу в чашечці (віночку) затвора, витягує гільзу і разом з нею відходить назад. При русі гільзи в патроннику на її стінках можуть виникати *сліди патронника* від нерівностей на його стінках. Сліди патронника мають форму рівнобіжних трас, розташованих на циліндричній частині гільзи, ближче до її денця.

Як тільки гільза (відм. 2) залишає патронник, вона наштовхується на відбивач, одержує обертальний момент і викидається. Відбивач майже в усіх зразках зброї розташований ліворуч унизу, тому гільза вилітає праворуч. При цьому від удару

гільзи об відбивач на її нижній крайці утворюється слід тиску, який називається *слідом відбивача* (рис.76, відм. 1). У деяких зразках вітчизняної зброї, а саме АК, КС, ПМ, АПС, при екстрагуванні гільза в польоті ударяється об край вікна кожуха затвора (стволової коробки), і на ній (гільзі) утворюються характерні сліди тиску або ковзання (рис. 77,г, відм. 5), які називаються *слідами вікна кожуха затвора* (для пістолетів) або *слідами вікна ствольної коробки* (для автомата і карабіна СКС).

На снарядах (кулі, дріб) залишаються сліди каналу ствола зброї. При вході в нарізи на кулі залишаються *первинні сліди нарізів*, розташовані паралельно осі кулі у вигляді борозенок і валиків, а при подальшому русі куля повторює напрямок нарізів, здобуває обертальний рух, і на її поверхні залишаються вторинні сліди граней нарізів і полів у вигляді нахилених пучків трас.

У дробовому заряді не всі дробини торкаються стінок каналу ствола і не всією поверхнею, а тільки крайні та окремі точки, в яких утворюються сліди каналу ствола

у вигляді площин потертості на сферичній поверхні дробин. На дробинах [табл. 22-1], розташованих усередині заряду, слідів каналу ствола немає, іноді зустрічаються невеликі заглиблення від контакту з дробинами, що знаходяться поруч. Такі сліди називають *контактними плямами*. Останні іноді можна зустріти на поверхні пижа або на картонній прокладці.

Сліди на гільзах (рис. 78) і снарядах атипової зброї рідко відповідають стандартним, оскільки атипова зброя, як правило, ненарізна, неавтоматична, відбивач у зброї відсутній. Якщо ж атипова зброя, наприклад обріз, виготовлена із заводської зброї, то механізм і види слідів на кулях і гільзах залишаються такими ж, як і для зброї, з якого виготовлений атиповий екземпляр. Що ж стосується саморобної зброї, яку найчастіше виготовляють під 5,6 мм (малокаліберний патрон), то все залежить від якості виготовлення. У деяких саморобних пістолетах-кулеметах є всі деталі, що дозволяють автоматично перезаряджати зброю і вести автоматичну стрільбу, а отже, на гільзі є всі сліди автоматичної стандартної зброї.

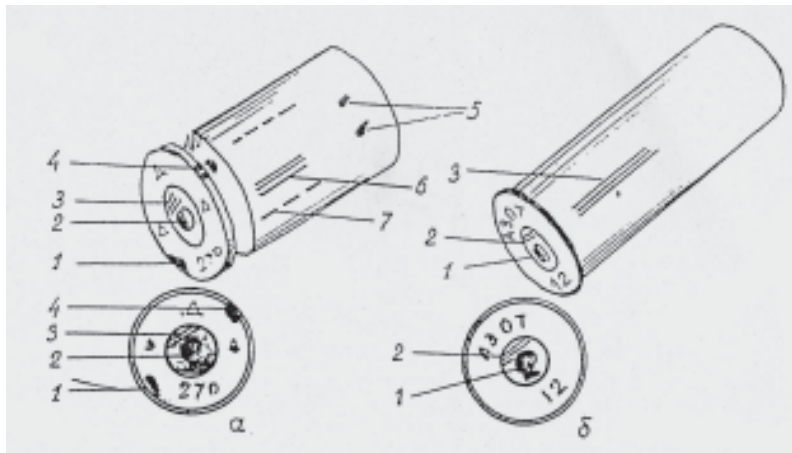

Рис. 78. Розташування слідів на гільзах: а) бойової зброї: 1 – відбивача; 2 – бойка; 3 – переднього зрізу затвора; 4 – зачіпки викидача; 5 – вікна ствольної коробки; 6 – патронника; 7 – губки магазину; б) мисливської зброї: 1 – бойка; 2 – щитка колодки; 3 – патронника

Сліди контакту снаряда з перешкодою. При досягненні перешкоди снаряд, маючи кінетичну енергію, може утворити об'ємний слід тиску, пробоїну (наскрізний отвір) або ненаскрізний («сліпий») отвір. Навколо пробоїни є сліди *кіптяви*, незгорілі *порошинки* (при близькому пострілі), на стінках кульового каналу можуть бути *сліди металізації*, як правило, невидимі, а на еластичних тканинах (на крайці отвору) – *пасок обтирання* у вигляді часток змащення, металу снаряда.

Сліди кіптяви є не тільки на поверхні «цілі», а й на інших об'єктах, що знаходяться в зоні дії порохових газів, а саме на тілі й одязі того, хто стріляв, і присутніх при цьому.

Сліди вибуху. Вибух – це процес швидкого вивільнення великої кількості енергії в обмеженому просторі. Слідоутворення відбувається внаслідок механічної, фізич-

ної, хімічної взаємодії вибухової хвилі, розкиданих осколків, тепла, що виділяється, і хімічних реакцій при згорянні вибухової речовини. Таким чином, слідами вибуху є: а) частини цілого (осколки снаряда, вибухового пристрою, пакувального матеріалу тощо); б) частки вибухової речовини (порошинки, запальні суміші), що не прореагувала; в) сліди кіптяви і згорання вибухової речовини; г) сліди запаху вибухових речовин; г) сліди механічних, хімічних змін (розрив, злам, крутіння, зрушення, окислення, поява нових речовин тощо). На тілі людини утворюються розриви тканин, переломи, синці, опіки.

24.5. Прийоми використання слідів вогнепальної зброї для її розшуку і ідентифікації

На місці події, де застосовувалася вогнепальна зброя, завжди є матеріальні сліди, які треба вміти виявити і «прочитати», щоб одержати інформацію, яка дозволяє встановити: вид зброї; напрямок пострілу; місце перебування того, хто стріляв; відстань до цілі, хто з ним був поруч; чи міг відбутися мимовільний постріл і за яких обставин; нарешті, за слідами на кулях і гільзах ідентифікувати зброю.

Для встановлення виду зброї треба знати, які сліди і на яких об'єктах залишає певна модель зброї, яке їх розташування на гільзах, снарядах і пошкоджених пострілом предметах. Так, на гільзах, відстріляних з мисливської несамозарядної зброї або з примітивної атипової, утворюються два сліди: бойка ударника і переднього зрізу затвора (патронного упора) рис. 78,б). У деяких зразках можливий слід зачепа викидача (МЦ-21, обріз з мисливського карабіна).

На гільзах 5,6 мм патрона, відстріляного із заводської спортивної або мисливської зброї, утворюються: а) слід бойка ударника, який має правильну форму прямокутника, кола, квадрата, розташованого по краю денця гільзи; б) переднього зрізу затвора; в) відбивача; г) зачепа викидача. Сліди відбивача і зачепа викидача зустрічаються рідко.

Вітчизняні 7,62 мм бойові патрони бувають декількох видів: 1) гвинтівковий; 2) револьверний; 3) пістолетно-кулеметний зразка 1930/1933 рр.; 4) пістолетно-кулеметний зразка 1943 р. (рис. 75-4). Гільзи названих патронів різні за конструкцією і розмірами, тому, знаючи, для якої зброї вони призначені, неважко на місці події за гільзою визначити модель зброї.

Гвинтівкова і револьверна гільзи відрізняються за формою і кріпленням кулі. В першому випадку куля кріпиться шляхом відтиску, а в другому – кернення, тому на боковій поверхні гільзи є дві вм'ятини, розташовані майже діаметрально посередині корпусу. Ці патрони часто використовуються для стрільби із гвинтівкових обрізів, саморобних і перероблених револьверів. Іноді злочинці використовують гільзи револьверних патронів для вторинного заряджання (спорядження), при цьому капсуль беруть мисливський, а кулі – саморобні (сталеві або свинцеві).

Пістолетно-кулеметний 7,62 мм патрон застосовується для стрільби з пістолета ТТ, пістолетів-кулеметів старого зразка періоду Великої Вітчизняної війни – ППС, ППД, ППШ. Диференціювати зброю можна за слідами на денці гільз. На гільзі, відстріляній з пістолета ТТ, є характерний слід бойка у вигляді «краплі» – вм'ятини зі зривом (язичком) і сліди переднього зрізу затвора у вигляді дугоподібних борозе-

нок і валиків, розташованих на капсулі (рис. 77-2). Якщо гільзу повернути нагору каплеподібним зривом, то праворуч угорі на закраїні і дні кільцевої проточки буде розташований слід зачепа викидача (відм. 4), а ліворуч унизу, діаметрально сліду зачепа, – слід відбивача (відм. 1).

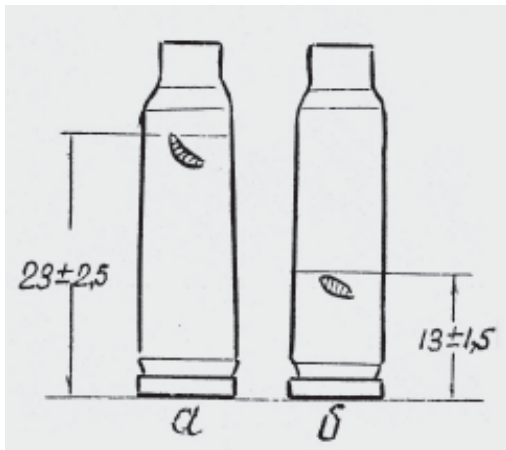

Рис. 79. Диференціація автомата АК і карабіна СКС за висотою розташування на гільзах вікна ствольної коробки: а – на гільзі, відстріляній із АК калібру $23 \pm 2,5$ мм; б – на гільзі, відстріляній із СКС калібру $13 \pm 1,5$ мм

ра і патронника (рис. 78-а). Якщо гільза використовується для стрільби з атипової зброї, то утворюються слід бойка і патронного упора (щитка колодки).

На денці патронів заводського виготовлення є маркування: цифри, знаки, що позначають калібр, найменування фірми-виготовлювача, номер заводу, рік випуску тощо.

Сліди зброї на стріляних снарядах. Для нарізної зброї застосовуються оболонкові і безоболонкові кулі, для мисливської зброї – дріб, картеч, спеціальні кулі (рис. 80). Якщо куля відстріляна з табельної зброї (заводської), то на її ведучій частині є сліди полів і нарізів, що найбільше чітко виражені, коли зброя нова. При зношеному стволі чіткість відображення втрачається, поверхня кулі стає всуціль покресленою рівнобіжними трасами. Ця картина ще більш характерна для саморобної зброї, ствол якої рідко має нарізи.

Оглядаючи кулю, треба виміряти її діаметр, висоту, ширину полів і нарізів, кут нахилу слідів, що дасть можливість судити про модель зброї. Кількість нарізів і полів допоможе визначити за кулю 5,6 мм, з якої зброї вона відстріляна – 6 нарізів характерні для спортивного пістолета Марголіна, а 4 – для спортивної гвинтівки. Для куль, відстріляних із вітчизняної бойової зброї (АК-74), характерні 4 нарізи. Іноземні зразки мають більше нарізів. Якщо для стрільби застосовувалися патрони-замінники меншого калібру, то на кулях не буде чіткого відображення полів і нарізів.

Дослідження слідів гладкоствольної зброї на снарядах. Наукові засади дослідження слідів каналу гладкоствольної зброї були закладені В.Ф.Гушиним (1914–1995) у Харківському науково-дослідному інституті судових експертиз ім. М.С.Бокаріу-

Гільзи 7,62 мм пістолетно-кулеметного патрона зразка 1943 р. використовуються для автомата Калашникова (АК) і самозарядного карабіна Симонова (СКС). Оглядаючи їх на місці події (рис. 79), треба звертати увагу на розташування слідів вікна ствольної коробки на корпусі гільз. Слід має форму поперечної вм'ятини, що закінчується слідом ковзання. Для визначення виду зброї за гільзою треба користатися правилом, сутність якого полягає в наступному. Якщо гільза відстріляна з автомата АК, відстань від денця гільзи до сліду вікна ствольної коробки дорівнює $23 \pm 2,5$ мм. Слід на гільзах, відстріляних із карабіна СКС, – $13,5 \pm 1,5$ мм (рис. 79), виражений набагато менш чітко.

9 мм пістолетний патрон застосовується для стрільби з пістолета Макарова (ПМ). На відстріляних гільзах утворюються такі сліди: бойка, переднього зрізу затвора, зачепа викидача, відбивача, країв кожуха затво-

са. В основі методики ототожнення гладкоствольної зброї за слідами каналу ствола на дробові, картечі та спеціальних кулях лежать такі принципи:

1) дріб, що рухається при пострілі, по каналу ствола у снарядах не обертається і не перемішується, а кожна дробинка зберігає своє положення, в яке вона була поміщена при спорядженні патрона;

2) звідси треба розрізняти дробинки крайові, розташовані по поверхні заряду (рис. 80а), і середні, що знаходяться в його середині;

3) при пострілі і русі дробового снаряда по стволу о його стінки труться тільки крайові дробинки, на їх поверхні в контактних точках виникають сліди ковзання у вигляді рівнобіжних борозенок і валиків (рис. 80в, відм. 1).. На середніх дробинах таких слідів немає, оскільки дріб при польоті не перемішується, спостерігаються лише контактні плями від зіткнення дробин одна з одною (рис. 80а, відм. 1,3).

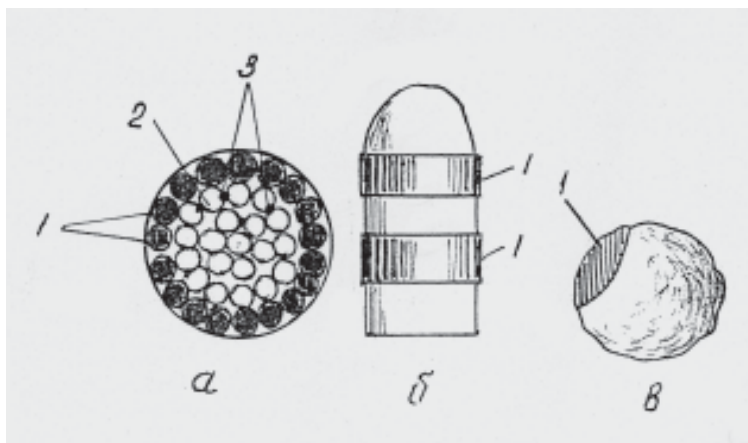

Рис. 80. Сліди на снарядах, відстріляних із гладкоствольної зброї: а) розташування дробин у зарядженому патроні: 1 – крайові дробинки, на яких залишаються сліди каналу ствола; 2 – центральні дробинки; 3 – сліди контактних плям; б) снаряд В. Ф. Гузціна для одержання експериментальних слідів каналу ствола: 1 – свинцеві кільці і сліди ствола на них; 2 – сліди ствола на кожній крайовій дробинці; в – сліди каналу зброї на дробині

При вильоті з каналу ствола дріб розсіюється у вигляді конуса, що розширюється. При цьому швидкість крайових дробин, тобто таких, на яких утворилися сліди каналу ствола, на 8–15 % є меншою ніж у центральних (за Е.В.Штейнгольдом), тому вони найчастіше цілі не уражають. Так, площа розсіювання на відстані 90 м утворює коло в 4 м². Звідси, природно, при точному прицілюванні в тілі трупа можна виявити частіше тільки середню частину дробового снаряда, на дробинках якого сліди каналу ствола відсутні. Цим можна пояснити, що тривалий час на місці події слідів каналу ствола на дробинках не виявляли. Якщо врахувати, що найчастіше злочинцями використовується короткоствольна атипова зброя, розсіювання якої є значним, то стане очевидним, що дробин, придатних для ідентифікації обріза, на місці події не знаходять. Звідси впливає важливий для практики висновок: на місці події необхідно відшукувувати і вилучати всі дробини заряду.

Для цього за допомогою фахівця треба визначити площу осипання дробу на місці перебування ураженого пострілом об'єкта і кількість дробин, що утворюють снаряд, використовуючи таблицю за Є.М.Тихоновим.

№ дробу	Кількість дробин у заряді	Кількість крайових дробин
0000	40	28
1	78	60
3	116	72
7	325	163
9	634	253

Крайові (периферичні) дробинки на місці події найчастіше треба шукати не тільки в ураженій цілі, а й на сторонніх предметах у зоні площі розсіювання.

Інформація про ознаки зброї, снаряда, заряду та обставини пострілу відображається в слідах пробоїн, кіптяви, незгорілих порошинках, пижах, прокладках. Форма і розмір пробоїн у металі, сухому дереві, кістці вказують на калібр зброї або діаметр (номер) дробу, що дає можливість відрізнити фабричний снаряд від кустарного, саморобного. Для останнього, як правило, характерні велике осипання, неправильна форма вхідного отвору з рваними краями і дефектом тканини. За формою відкладення кіптяви при близькому пострілі іноді можна визначити вид зброї. Наявність кіптяви вказує на напрямок пострілу, а розмір зони заокруглення – на відстань. При стрільбі з пістолетів і револьверів сліди кіптяви спостерігаються на відстані до 30–40 см. Якщо постріл зроблений з гвинтівки, порошинки летять до 1 м, а при стрільбі з мисливських рушниць димним порохом порошинки знаходять на відстані до 2 м (за М.І.Авдєєвим). Пиж летить до 5–7 м.

Методика і технічні засоби, розроблені В.Ф.Гуциним для ідентифікації гладкоствольної зброї за слідами на дробові, зараз модифіковані і успішно використовуються в експертній практиці (табл. 21,22)

Сліди зброї на тому, хто стріляв, і на присутніх. Сліди залишаються внаслідок відкладень продуктів пострілу із газової хмари, що утворилися при пострілі. Основна зона цієї хмари, витягнута в напрямку пострілу, знаходиться за дуловим зрізом зброї, але частина її огортає саму зброю, руки, плечі і голову того, хто стріляв, тому на них також залишаються ці сліди. Сліди відкладаються на кисті руки, в якій знаходилася зброя, обличчі, одязі і головному уборі. У цьому випадку названі предмети підлягають вилученню, а з обличчя і рук робляться змиви марлевым тампоном, змоченим дистильованою водою. При призначенні судово-медичної експертизи трупа обов'язково ставиться питання: чи є в дихальних шляхах потерпілого сліди газоподібних речовин вибухової і капсульної речовини. Якщо продукти пострілу виявлені, то можна вважати, що постріл зроблений у живу людину. При відсутності слідів пострілу впливає висновок, що стріляли в труп, а це є істотним для спростування версій обвинуваченого.

Прийоми визначення місця і напрямку стрільби за слідами зброї. Напрямок пострілу в склі визначається за правилом проф. Матвеева на основі трасологічних ознак, що утворюються на радіальних тріщинах.

Приблизне знаходження місця того, хто стріляв, можна встановити шляхом візування. Для цього визначають два сліди – пошкодження кулею перешкоди. Потім з'єднують їх тонкою мотузкою, напрямок якої повинен вказувати на місце, звідкіля стріляли.

Якщо оптичну вісь фотоапарата розташувати паралельно чи уздовж напрямку мотузки і здійснити зйомку, то на фотознімку можна бачити місце, де знаходився злочинець, який стріляв. Іноді це завдання вирішують експертним шляхом за допомогою графічного методу.

Складніше визначити місце перебування того, хто стріляв, з мисливської дробової або атипової спорядженої дробом, зброї. Для цього встановлюють напрямок стрільби за еліпсом розсіювання. Треба визначити розташування дробових пробоїн і оконтурити їх. Форма розташування пробоїн являтиме собою еліпс. Якщо провести його велику вісь, вона вкаже напрямок, звідкіль стріляли. Можливий і другий прийом. Для цього в дробові отвори вставляють спиці, які вкажуть точку їх перетину. Ця точка і позначить місце, де знаходився той, хто стріляв. Це завдання вирішується графічно за участю фахівця як у ході огляду місця події, так і після нього – шляхом призначення судово-балістичної експертизи.

24.6. Основи методики дослідження зброї і слідів пострілу

Судово-балістична експертиза в класі криміналістичних експертиз є однією зі складових для вирішення ідентифікаційних завдань, що виникають при розслідуванні злочинів з використанням вогнепальної зброї. Об'єктами судово-балістичної експертизи є: *вогнепальна зброя* (бойова короткоствольна, спортивна, мисливська, кустарна, саморобна), *боєприпаси* (патрони, вибухові речовини, кулі, гільзи, дріб, картеч, спеціальні кулі, пижі, прокладки), *предмети зі слідами пострілу* (пробоїни, вм'ятини, кіптява, порошинки).

Ідентифікаційне дослідження проводиться з метою визначення групової належності об'єктів, а також встановлення індивідуальної totoжності зброї.

Більшість слідів на гільзах, снарядах і пошкоджених предметах утворюється внаслідок механічної взаємодії з раніше названими частинами зброї, тому вони являють собою об'ємні сліди тиску, ковзання, тертя, обертання-ковзання. Так, сліди бойка, переднього зрізу затвора, відбивача, кульові вм'ятини, пробоїни – це сліди тиску, утворені при прямолінійному русі, їх форма і розміри конформні слідоутворюючому об'єкту, що використовується при ідентифікації. Особливістю деяких слідів зброї є їх складність, сполучення в одному сліді кількох простих форм, наприклад тиску і ковзання. Так, слід бойка на гільзі, відстріляній з пістолета ТТ, має форму круглої вм'ятини зі зривом – «язичком», який спрямований угору і являє собою слід ковзання. Він утворюється внаслідок двох форм руху: спочатку бойок рухається прямолінійно – виникає слід тиску, потім він починає рухатися поступально вгору – і утворюється слід ковзання. Сліди зачепа викидача, вікна ствольної коробки є комбінованими слідами: спочатку слід об'ємний, а наприкінці – слід ковзання.

У методиці судово-балістичної експертизи використовуються ті ж стадії дослідження: роздільна, порівняльна, оціночна і формулювання висновків.

Тут застосовуються ті ж самі прийоми порівняння: зіставлення, накладення, сполучення, така ж використовується техніка (МБС, МСК-1, ПОН). Розходження полягає в рівнях дослідження – макроскопічному і мікроскопічному, причому об'єкти досліджуються і порівнюються як безпосередньо, так і опосередковано. У першому випадку виготовляють об'ємну копію, наприклад, бойка, і порівнюють її безпосередньо з бойком зброї, або поміщають їх у поле порівняльного мікроскопа. Сліди з місця події порівнюють зі слідами, одержаними експериментально зі зброї, що ототожнюється.

Ототожнення зброї за слідами на гільзах і кулях. На балістичну експертизу слідчий представляє: зброю, гільзи, патрони з осічками, кулі, дріб, пижі, прокладки, боеприпаси (патрони для нарізної і мисливської зброї) з метою одержання експериментальних порівняльних зразків. Слідчому не можна самому одержувати порівняльні зразки і надсилати їх на експертизу замість боеприпасів; останні повинні бути аналогічними досліджуваним гільзам, кулям.

Експериментальний відстріл досліджуваної зброї експерт здійснює у спеціальних умовах, застосовуючи кулевловлювачі, що дозволяють одержувати порівняльні зразки.

Порівняльне дослідження гільз проводиться за всіма слідами зброї, відображеними на гільзах, насамперед бойка, переднього зрізу затвора (щитка колодки), що є на всякій гільзі, відстріляній з будь-якої зброї. Використання для ідентифікаційних цілей інших слідів залежить від виду зброї і виразності слідів. Для автоматичної зброї обов'язково треба порівняти сліди відбивача, зачепа викидача, а для 9 мм і 7,62 мм гільз проміжного патрона необхідно виявити сліди вікна кожуха затвора (стволової коробки). При достатній виразності сліду ідентифікацію можна проводити і за одним з них. Наприклад, сліди вікна ствольної коробки дуже інформативні і достатні для ототожнення АК за одним слідом (рис. 81).

Методика ототожнення зброї за кулями складніша, оскільки слід на кулі площинний, утворений при ковзанні по досить довгій поверхні каналу ствола і являє собою

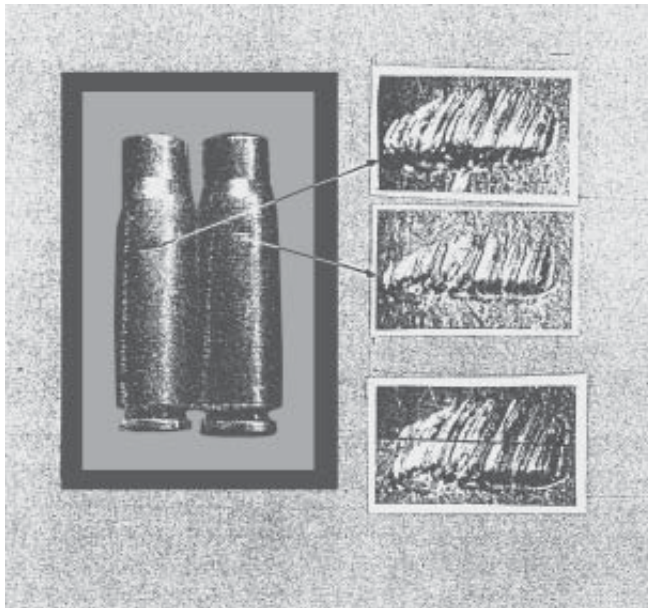

Рис. 81. Ототожнення автомата АК і карабіна СКС за слідом вікна ствольної коробки на гільзах патрона зразка 1943 р.:

- 1 – досліджувана гільза (мікроснімок сліду);*
- 2 – експериментальна гільза (мікроснімок і слід вікна ствольної коробки);*
- 3 – зіставлення слідів на мікроскопі МСК-1*

складну систему відтворень безлічі його профілів. Безпосереднє порівняння слідоутворюючого об'єкта зі слідом на кулях не проводиться, оскільки реально воно неможливо. Для порівняльного дослідження одержують експериментальні кулі шляхом відстрілу зброї, що ототожнюється. Порівняння слідів на кулях здійснюється безпосередньо на МС-51, МСК-1 (табл. 5). Обертаючи кулі в полі мікроскопа, порівнюють ширину полів і нарізів, заміряють їхні розміри, кут нахилу нарізів, вибирають відповідне збільшення; борозенки і валики розташовують у полі мікроскопа так, щоб закінчення одних було початком інших (рис. 81, табл. 31). Однак при такому прийомі порівняння в полі мікроскопа не можна одночасно порівнювати всі сліди на кулі. Тоді порівнюють їхні копії – фотознімки, одержані шляхом оптичного розгортання досліджуваної та експериментальної

куль на спеціальному приладі. Якщо досліджувана куля занадто деформована, то вдаються до механічного розгортання – кулю розрізають по вертикальній осі, оболонку розправляють, а потім фотографують і порівнюють знімки. Особливо складною при порівнянні слідів каналу ствола на кулях є оцінка одержаних збігів.

Ототожнення цілої зброї і боєприпасів за частинами. На місці події нерідко залишаються сліди-предмети, що утворилися внаслідок розподілу цілого на частині, тому ототожнення цілого за частинами є важливим фактором у розслідуванні злочину. В цьому зв'язку виникають такі запитання; чи складала куля і гільза до поділу один патрон; чи дана зброя зберігалася в представленій кобурі, виявленій у підозрюваного; одне чи ціле складала дерев'яна щічка і револьвер, вилученій в обвинуваченого. Оскільки сліди розчленовування різні за механізмом їх утворення (механічне, хімічне, біологічне), тому й використовувані методики щоразу визначаються залежно від слідів. Наприклад, для встановлення факту, чи зберігалася зброя в даній кобурі, використовуються трасологічні методики, а для встановлення слідів металізації і змащення на кобурі – фізико-хімічні.

Неідентифікаційні судово-балістичні дослідження дозволяють визначати: 1) стан вогнепальної зброї і боєприпасів; 2) обставини, за яких зроблені певні дії; 3) можливість провадження певних дій; 4) механізм виникнення пошкоджень і мікрочастинок-накладень. Розглянемо їх докладніше.

1. Судово-балістичне дослідження зброї для визначення її стану дозволяє встановити, чи є даний предмет вогнепальною зброєю, чи придатний він до стрільби і які його балістичні характеристики (убивча сила, дальність польоту кулі тощо), яка давність пострілу з даної зброї; чи є предмет снарядом, якого зразка, для якої зброї.

Абсолютна давність пострілу зараз не встановлюється, хоча вирішуються питання: чи проводилася стрільба із зброї після її останнього чищення? Яка вибухова речовина використана при стрільбі із зброї, вилученої в підозрюваного? Для вирішення цих питань зброя повинна бути відповідним чином упакована – ствол заткнутий ватою; якщо передбачається тривале зберігання, то ствол зброї протирається кілька разів стерильними марлевими тампонами, які поміщають у конверти, а потім – у поліетиленові пакети.

2. Значну групу завдань неідентифікаційного дослідження являє відтворення обставин, при яких відбулися певні дії, наприклад, з якого боку пошкоджена перешкода (розбито скло, завдано пробоїн), з якої відстані зроблено постріл, яке було розташування зброї щодо потерпілого, яка черговість кульових пошкоджень, яка послідовність пострілів.

Так, дистанцію пострілу (близького) визначають за особливостями відкладення продуктів пострілу (кіптяви, змащення, порошинок, металізації); напрямком польоту кулі встановлюють на місці події шляхом візування за участю фахівця, а також за допомогою експертизи, якщо зібрані необхідні вихідні дані.

3. Часті випадки, коли обвинувачений посилається на несправність зброї і висуває версію, нібито постріл відбувся без натискання на спусковий гачок, унаслідок, наприклад, падіння, струсу зброї тощо. Так, інспектор ДАІ затримав злочинця, який перебував в розшуку, і, конвоюючи його, тримав оголену зброю. При підході до КПП він випадково штовхнув затриманого в спину дулом пістолета ТТ, відбувся постріл, і затриманий був убитий.

Судово-балістична експертиза дозволила встановити, що пістолет ТТ виявився несправним. При зарядженій зброї досить з невеликою силою вдарити дулом об перешкоду, як відбудеться зрив курка з бойового зводу і постріл.

Таку зброю треба вилучати з особливою ретельністю, не можна змінювати положення частин зброї, можна лише розрядити її (втягнути магазин і патрон з патронника), у протоколі все відобразити.

При перевірці версій про самогубство із вогнепальної зброї треба встановити, чи міг потерпілий своєю рукою завдати ушкодження, яким при цьому повинно було бути положення зброї. Це завдання вирішується за допомогою комплексної експертизи, для якої необхідні матеріали справи і точне розташування раневого каналу на тілі потерпілого.

4. Встановлення механізму виникнення вогнепальних ушкоджень має принципове значення в практиці розслідування злочинів. Відповідь на питання, чи є ушкодження кульовим, може змінити напрямок слідства. Встановивши причину деформації снаряда, визначивши, які перешкоди він долав, можна будувати розшукові версії. На твердих предметах (листовий метал, сухе дерево) розмір наскрізного кульового отвору, як правило, відповідає діаметру кулі, а на дні «сліпої» пробоїни відображається мікрорельєф оживальної частини кулі. Складніше вирішувати ці завдання, коли перешкода повністю зруйнована. Тут можливі два випадки: 1) у перешкоді є кульовий отвір, і вона ціла (кульовий отвір у шибці); 2) перешкода повністю зруйнована (скло вибите і уламки валяються усередині приміщення).

1. Кульова пробоїна (рис. 82) — це результат механічної дії твердого тіла, що рухається з великою швидкістю, перед яким виникає ударна газова (повітряна) хвиля. Куля пробиває отвір і надає перешкоді енергію, яка разом з ударною хвилею прогинає цю перешкоду, остання навколо пробоїни розтріскується, утворює радіальні тріщини невеликої довжини і дуже вигнуті, «зламані» (рис. 82, а). Це перша ознака кульової пробоїни. Однак скло можна пробити сталевією кулькою (рис. 82, б), випущеною із гумової прасці (дитячої рогатки), або кинути рукою. У склі виникне отвір, схожий на кульовий, але радіальні тріщини будуть довгими і майже прямими (відм. р).

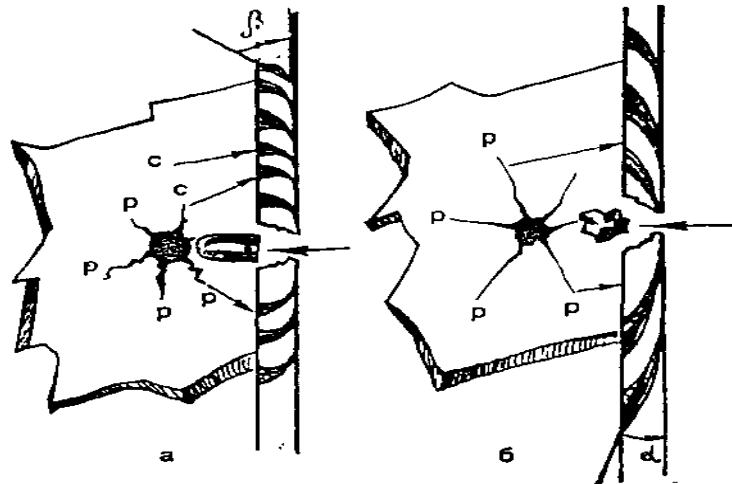

Рис. 82. Види слідів на торцевих поверхнях скла, зруйнованого кулею (а) і каменем, кинутим рукою (б). Пояснення за текстом

2. В другому випадку скло повністю зруйноване дробовим снарядом, каменем або видавлене рукою. Злочинці нерідко руйнують скло рукою із приміщення, збирають уламки і вкидають їх назад, щоб інсценувати проникнення в приміщення. Для викриття інсценування і встановлення факту, з якого боку зруйноване скло, і яким предметом, серед уламків треба вибрати кілька з радіальними тріщинами і досліджувати їх поверхню. Відповідно до правила Матвеева (1931), на радіальних і концентричних тріщинах уламків виникають характерні віялоподібні сліди «свілі» (відм. с), які частиною, що розширюється, на радіальних тріщинах звернені у бік руху кулі, а на концентричних — навпаки. Оглядаючи уламки при боковому або відблисковому освітленні, неважко визначити, з якого боку зруйноване скло. При цьому, який бік внутрішній, а який зовнішній, встановлюють за додатковими ознаками, наприклад, наявністю слідів замазки, забрудненням скла, його окислюванням тощо. Однак для вирішення питання, чим зруйноване скло, необхідні додаткові ознаки.

Експериментально (М.В.Салтевський, 1951) встановлено, що метнути камінь рукою (м'язовою силою), снаряд (металеву кульку) із гумової праці («рогатки») можна зі швидкістю не більше 50 м/с. При цьому радіальні тріщини на склі будуть довгі і прямі, а віялоподібні «свілі» на них положисті і утворюють невеликий кут з поверхнею. Це характерна ознака руйнування скла не кулею, швидкість якої значно перевищує 50 м/с. Для кулі «свілі» на радіальних тріщинах кругі, кут з поверхнею великий.

Пошкоджуючи перешкоду, снаряд сам деформується, причому форма деформації залежить від співвідношення твердості снаряда і перешкоди, а також кута зустрічі з нею кулі. Якщо рух кулі перпендикулярний до перешкоди, а остання має велику твердість, то куля розплющується і набуває форми «гриба». При кутах зустрічі менших 90° куля взаємодіє дотично, пошкоджується, як правило, оживальна частина з одного боку. Характер пошкоджень свідчить не тільки про перешкоду, а й про зброю. Так, розрив кулі в основі показує, що вона відстріляна, як правило, з обріза, дуловий зріз якого має задирки і нерівності, через які відбувається прорив газів і розрив оболонки кулі в основі.

Судово-балістичне дослідження засобів і слідів вибуху. Об'єктами балістичного дослідження засобів і слідів вибуху є: вибухові речовини, боеприпаси заводського виготовлення (вибухонебезпечні предмети), різні вибухові пристрої кустарного виготовлення (предмети, капсулі, начинені вибухівкою), пристрої дистанційного управління вибухом, а також уся гама матеріальних слідів механічного, фізичного, хімічного походження, що залишилися на місці події.

Експертиза вирішує ідентифікаційні завдання, наприклад, може ототожнити вибуховий пристрій за його частинами; вирішувати діагностичні завдання — визначити вид вибухової речовини, характер пристрою, спосіб виготовлення, кількість заряду тощо.

Балістичне дослідження засобів і слідів вибуху зараз називають вибухотехнічною експертизою. В експертних установах створюються вибухотехнічні лабораторії для провадження судових експертиз (табл. 18).

24.7. Сліди холодної зброї і використання їх для одержання інформації про подію злочину і злочинця

Холодна зброя — це зброя активного захисту і нападу в рукопашному бою. Найчастіше порівняно з іншими засобами вчинення злочину в злочинній діяльності викорис-

товується холодна зброя. Тому вона нерідко є речовим джерелом доказової інформації. Для кримінально-правової кваліфікації скоєного необхідно насамперед встановити, чи є предмет холодною зброєю.

Холодна зброя – це спеціальний пристрій багаторазового застосування для ураження людини чи звіра, що являє собою відносно міцний, повністю чи частково твердий, з досить зручним руків'ям предмет, який діє на тіло, що ушкоджується, своєю поверхнею в результаті удару, що завдає безпосереднім мускульним зусиллям людини (за В.С.Ахановим).

Холодну зброю класифікують за різними ознаками. Так, за місцем виготовлення її поділяють на *іноземну* і *вітчизняну*, а за способом – на *заводську*, *кустарну* і *саморобну*. Заводську зброю виготовляють за державними стандартами або технічними умовами для визначених цілей. За цільовою ознакою холодною зброєю поділяють на *бойову*, *мисливську* і *спортивну*. Крім того, існує так звана *національна холодна зброя*, виконана *заводським способом*.

Саморобна зброя відрізняється примітивністю виготовлення, іноді це які-небудь предмети, наприклад, напилек, шабер, викрутка, перероблені шляхом спеціального заточення, спрощення форми – зменшення довжини, вдосконалення руків'я тощо.

За конструкцією холодною зброєю поділяють на *клинкову* (ножі, кинджали, кортики, багнети, шаблі тощо), *ударно-роздвіблюючу* (кастет, булава, кийок, биток, пернач, шестопер, палиця, обушок) і *комбіновану*, яка в одному пристрої поєднує елементи клинкової, ударно-роздвіблюючої зброї, а іноді й вогнепальної.

У судово-слідчій практиці найчастіше зустрічається клинкова холодна зброя (рис. 83) заводського або кустарного виготовлення, що слід враховувати при кваліфікації злочинів. На практиці нерідко плутають національні «фінські ножі» (рис. 83, 1) з мисливськими (рис. 83, 7), вони за зовнішнім виглядом схожі, але розрізняються елементами конструкції та ознаками.

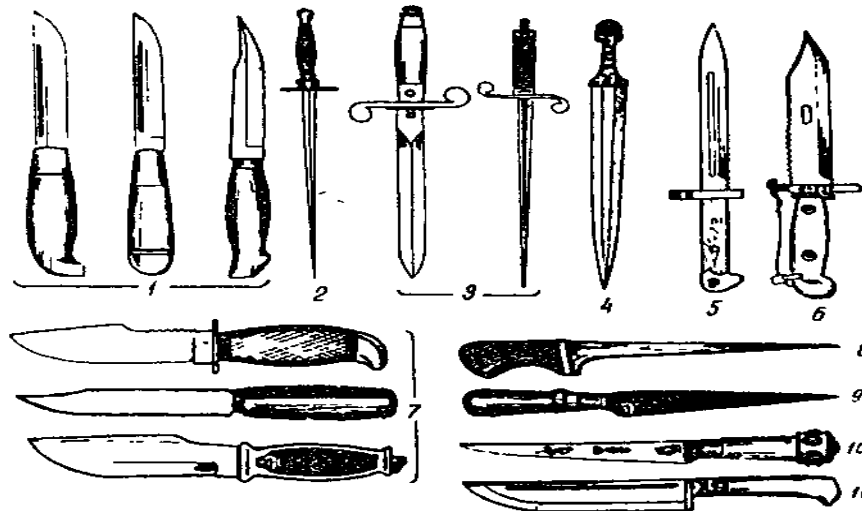

Рис. 83. Деякі види холодної зброї: 1 – фінські ножі; 2 – кортик; 3 – кортети; 4 – кинджал; 5, 6 – штики; 7 – мисливські ножі; 8, 9, 10, 11 – національна холодна зброя

Сліди холодної зброї на дереві, металі, пластмасах, гумі, шкірі та інших матеріалах можуть бути слідами тиску, ковзання, розрубання, проколювання, а іноді і розпили. Прийоми роботи зі слідами та одержання інформації для розшуку слідоутворюючих об'єктів аналогічні викладеним рекомендаціям для інших трасологічних слідів і засобів учинення злочину. Складніше працювати зі слідами холодної зброї на тканинах людини. У судовій медицині такі сліди класифікують як колоті, різані, рубані, колючо-ріжучі, розриви тканини, осаднення і тощо. Тому ідентифікація холодної зброї за слідами ковзання (розрубу, розрізу) на м'яких тканинах — явище дуже рідкісне. Якщо сліди зафіксовані на хрящах або кістковій тканині, то ідентифікація можлива для визначення, чи саме цим знаряддям здійснене розчленування трупа.

Яку ж інформацію несе слід холодної зброї? Величина пошкодження і форма країв рани свідчать про вид зброї: рубаюча, ріжуча, колюча чи ударно-роздроблююча. Форма колотої рани характеризує перетин зброї, а глибина і розміри «сліпого» ранового каналу відображають будову клинка. Тому в ході огляду трупа необхідно доручати фахівцю — судовому медику виготовляти полімерний зліпок ранового каналу (паста К, "Сіеласт"), який буде моделлю клинка застосовуваної зброї (рис. 84).

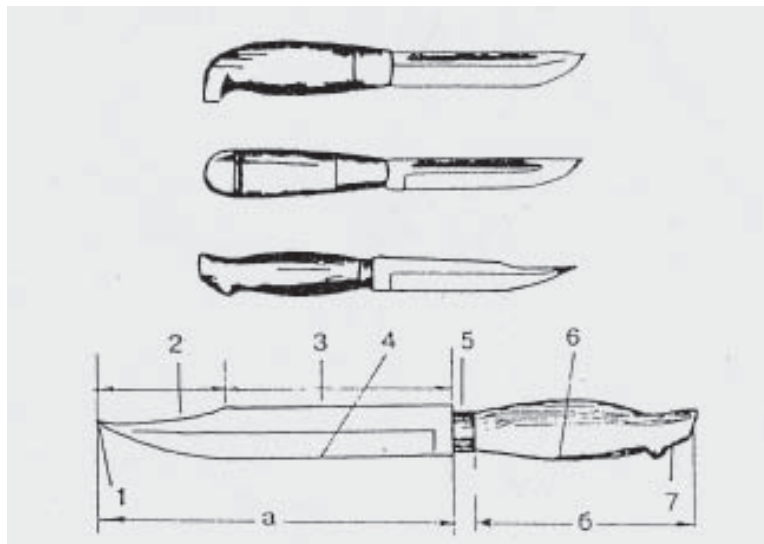

Рис. 84. Фінські ножі — холодна зброя та їх будова: а — клинок; б — рукоятка; 1 — вістря; 2 — скіс; 3 — обух; 4 — лезо; 5 — кільце; 6 — рукоятка; 7 — наконечник

Пошкодження на тілі людини, одягу та інших матеріальних предметах несуть інформацію про якісні властивості зброї. На тканині і матеріалі одягу залишаються сліди металізації, забруднення — частки фарби, іржі. Так, при дослідженні перелому основи черепа тупим предметом треба завжди досліджувати головний убір, на тканині якого можуть бути мікрочастинки застосовуваного знаряддя (зброї). Предмети (шматочки тканини) треба вилучати і надсилати на експертизу для визначення складу мікрослідів нашарування. Необхідно вживати заходів щодо збереження слідів пошкодження на кістках і хрящовій тканині. Оскільки звичайне знаряддя розчленування не завжди відразу відоме, сліди розрубу на кістках і хрящах вилучають і консервують.

До слідів застосування холодної зброї іноді відносять сліди крові, різних виділень на одязі потерпілого і злочинця. Таке тлумачення слідів холодної зброї є не зовсім точним, оскільки сліди мають інше походження.

Розшук особи, яка застосувала холодну зброю, проводиться на підставі комплексу слідів на місці події, в тому числі й слідів, що могли залишитися на злочинцеві. Однак чи відносити їх до слідів холодної зброї – питання спірне. При виявленні холодної зброї на місці події або при обшуку треба мати на увазі, що на ній є сліди власника і сліди використання, тобто інформація про те, кому належала зброя, її походження, спосіб виготовлення тощо. Тому зброя докладно описується, називаються всі її частини, маркіровочні позначення, де і які мікрочастинки виявлені. Природно, насамперед виявляються сліди рук, сліди крові і різних забруднень. При виявленні піхов (чохла), в яких зберігалася холодна зброя, проводиться ототожнення цілого за його частинами – чи зберігався ніж у даному чохла? Особливу увагу треба звертати на дослідження внутрішніх поверхонь піхов, де можуть бути частки крові, волокна тканин одягу.

Одним з найскладніших досліджень холодної зброї є встановлення мускульного зусилля для заподіяння конкретного ушкодження. Механічне пошкодження клинка свідчить лише про неабияку силу злочинця, а розташування ран і спосіб розчленування – про знання анатомічної будови тіла і професійних навичок людини.

На поверхнях ударно-роздроблюючої зброї особливо ретельно треба шукати мікрочастинки біологічних тканин і волокна одягу. Встановлення їх походження дозволить цілеспрямовано вести розшук злочинця.

Глава 25. Сліди транспортних засобів, механізмів, пристроїв виробничого і побутового призначення

Транспортні засоби, механізми і пристрої виробничого і побутового призначення за раніше прийнятою класифікацією віднесені до класу «Джерела підвищеної небезпеки». Транспортні засоби нерідко використовуються в злочинній діяльності як засоби вчинення дорожньо-транспортних злочинів і деяких інших, наприклад, навмисних вбивств.

Механізми і пристрої — це верстати, машини, пристосування, що утворюють знаряддя праці (засоби виробництва). Вони поділяються за призначенням на виробничі, використовувані на виробництві, і побутові, застосовувані в побуті: на кухні, у пральні, перукарні тощо. Як перші, так і другі використовують різні види енергії і нерідко є слідоутворюючими об'єктами при розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням правил техніки безпеки, нещасних випадків на виробництві і в побуті. Механізми і пристрої можуть слугувати і засобом вчинення злочину, якщо умисно з порушенням правил експлуатації їх використовувати як на виробництві, так і в побуті. Користувачу можна заподіяти травму або вбити його, наприклад, струмом при умисно неправильному підключенні верстата до електромережі: щоразу при таких видах взаємодій виникають матеріальні сліди, однак крім транспортних, у криміналістичному плані вони майже не досліджені.

25.1. Транспортні засоби та їх сліди

За чинним кримінальним законодавством до транспортних засобів належать: автотранспортні засоби, що підлягають реєстрації в Державній автомобільній інспекції, пасажирські і вантажні, тролейбуси і трамваї (електротранспорт), усі види тракторів, а також дорожні, будівельні, збиральні, сільськогосподарські та інші спеціальні самохідні машини і механізми (екскаватор, грейдер, автокран, скрепер, автонавантажувач тощо).

У криміналістичному розумінні транспортними засобами є не тільки віднесені до джерел підвищеної небезпеки, а й такі види транспортних засобів, як сани, вози, велосипеди. Звідси транспорт поділяють на *самохідний* і *несамохідний*.

Самохідний транспорт — це вантажні і легкові автомобілі, мотоцикли, моторолери, мотопеди, аеросани, трактори, комбайни та інші сільськогосподарські машини, будівельна самохідна техніка і транспортні засоби спеціального призначення.

Несамохідний транспорт — це вози, сани, ручні тачки, велосипеди, нарти. Наведена класифікація є безперечною. Як джерело енергії руху не названий гужовий транспорт. Крім того, транспорт може бути полозовим, колісним і гусеничним. Тому транспортні засоби в криміналістичному аспекті більш обґрунтовано класифікувати за механізмом утворення слідів: *колісний*, *гусеничний* і *полозовий*. Колісний транспорт утворює *сліди тиску-гойдання*, гусеничний — *сліди тиску*, а полозовий — *сліди ковзання*. Зрозуміло, можуть виникати сліди й інших частин транспорту, однак названі є основними, а механізм їх утворення підкорюється загальним принципам механізму утворення слідів при механічній взаємодії.

Слідова обстановка на місці дорожньо-транспортної пригоди включає різні види матеріальних слідів:

1) сліду тиску – протяжні сліди обертання-гойдання, ковзання і тертя, нанесені бампером, радіатором, крилом, кутом кузова та іншими виступаючими частинами, дверною ручкою, болтом, заднім мостом тощо;

2) деталі і частини, що відокремилися від транспорту (ручка, шайба, частина болта з гайкою, кришка бензобака, осколки фарного скла, уламки деревини кузова, плями олії, частки фарби тощо);

3) сліди вантажу, що транспортується (осипання зерна, піску, хімікатів, цегли);

4) сліди заподіяння тілесних ушкоджень: кров, частки тканини, волосся, волокна одягу, що супроводжують предмети (гребінець, складаний ніж, хустка, ціпок, окуляри тощо).

Таким чином, слідова обстановка на місці події дуже різноманітна. Вона включає всі види трасологічних слідів, механізм утворення яких може бути механічним, хімічним і біологічним.

Для активного розшуку слідів транспортних засобів їх доцільно класифікувати за джерелами походження:

а) сліди взаємодії транспортних засобів з обстановкою місця події (дорожнє полотно, огороження, транспортні засоби зіткнення, наїзду та ін.); б) сліди вантажу (зерно, гравій, пісок тощо), який перевозився; в) сліди людини і тварин (ніг, рук, крові, виділень); г) випадкові сліди, що утворилися до події пригоди або після неї (механічного, фізичного, хімічного і біологічного походження).

При огляді місця дорожньо-транспортної події треба відповісти на низку запитань, кількість яких, на думку різних авторів, різна. Так, І.Х.Максутов називав 16, а Б.Л.Зотов – тільки 3. В.П.Колмаков вважав, що при огляді будь-якого місця події необхідно відповісти на 13 питань. Стосовно огляду місця дорожньо-транспортної пригоди, то все можна звести до вирішення п'яти завдань:

1) визначення місця події пригоди;

2) встановлення часу слідоутворення в момент події злочину;

3) визначення виду засобів злочину, тобто транспортних засобів;

4) встановлення механізму події і взаєморозташування слідоутворюючих і слідо-сприймаючих об'єктів;

5) вилучення із матеріальних джерел інформації про осіб, учасників пригоди і події злочину в цілому.

25.2. Прийоми встановлення місця автотранспортної пригоди

Встановити місце дорожньо-транспортної пригоди не складно, оскільки завжди є певні сліди, розташування яких визначає границі місця події. Зазвичай це протяжна ділянка дороги, вулиці або іншої території. Однією з його границь є місце, в якому транспортний засіб перетнув (увійшов у) зону небезпечної обстановки. Тут можуть бути сліди початку гальмування предметів, що випали з кузова, сліди зміщення вантажу і пасажирів з місця. Місце події треба відрізнити від місця зіткнення, наїзду і перекидання транспорту, що саме по собі є центром місця події. Тут розташована основна маса слідів: уламки фарного скла, осипання бруду з бризковиків, плями олії, води, пошкоджені предмети, труп, кров, сліди ніг тощо. Усе це утворює центр місця події, який має бути зафіксований з особливою старанністю. Розташування слідів обов'язково повинно бути прив'язане до осьової лінії і бордюрів дорожнього полотна. Фотозйомку треба

здійснювати масштабним способом з використанням глибинних лінійних або квадратних масштабів (рис. 16). Схема місця дорожньо-транспортної пригоди складається тільки масштабна, іноді на спеціальних бланках міліметрового паперу.

25.3. Прийоми визначення часу автопригоди за слідами автотранспортних засобів, що утворюються на місці події

Час утворення матеріальних слідів транспортних засобів, а отже, і час події визначаються щодо відомої події, що трапилися пізніше. Теоретичною передумовою для цього слугує взаємодія матеріальних об'єктів наступної події з обстановкою місця події, внаслідок якої утворилися нові сліди, накладені за часом пізніше на старі, що справді є слідами злочину. Так, виявлений на місці події пошкоджений слідом колеса вантажного автомобіля слід протектора колеса машини свідчить про послідовність двох тимчасових подій: руху вантажного автомобіля і вантажного автомобіля, що перше передувало другому. Отже, будь-які зміни, внесені в слідову «картину» місця події, є точкою відліку реального часу події злочину.

Таким чином, сутність визначення часу конкретної події полягає у встановленні наявності в слідовій обстановці місця події слідів сторонніх змін, що утворилися після транспортної події і лежать «на поверхні» слідів злочину, тобто утворилися пізніше.

Встановивши час утворення сторонніх слідів-змін, судять про приблизний час події злочину. Так, свіжі сліди рейсового автобуса, накладені на слід «юз» (гальмування), свідчать про те, що екстрене гальмування на дорозі було раніше часу проходження рейсового автобуса. Встановивши, коли автобус проїжджав дане місце, судять про подію, що відбулася, внаслідок якої залишився слід «юза». Залиті водою або засипані снігом сліди вказують на приблизний час події, наслідком якої вони були. Зіставляючи ступінь висихання вологих слідів, можна зробити можливий висновок про час утворення слідів злочину. Тому, оглядаючи місце дорожньо-транспортної пригоди, треба піддавати дослідженню всі види слідів — механічного, фізичного, хімічного і біологічного походження. За характером окислення слідів на металах і наступного накладення мікрочастинок на них можна досить точно визначати час взаємодії, природно, з огляду на характер процесів, що вносять зміни в обстановку. Пояснимо це прикладом із практики.

Уночі на шосе Баку—Насосна трапилося зіткнення рейсового автобуса з вантажною ГАЗ-69, яка стояла на правій стороні дороги. Водій автобуса і два пасажери стверджували, що «стоп-сигнал» і лампочка освітлення номерного знака на машині ГАЗ-69 не горіли в момент аварії, коли водій автобуса наїхав на вантажний автомобіль. Водій останнього стверджував протилежне.

Таким чином, щоб довести, ким створена аварійна обстановка, необхідно було встановити, чи горіла лампа стоп-сигналу в момент наїзду. Це питання було вирішене шляхом дослідження слідів хімічного походження, які виникають при нагріванні спіралі електричної лампочки у вакуумі і на відкритому повітрі. Якщо нитку лампи нагрівати на відкритому повітрі, то при температурі вище 700⁰ вона окислюється і покривається окалиною бурого кольору. У вакуумі нитка при нагріванні не окислюється, оскільки немає кисню. Отже, якщо розбити колбу палаючої лампи, то її спіраль окислиться і перетвориться на окалину бурого кольору, оскільки вона якусь мить була нагрітою.

На місці події при огляді ушкоджень підфарника була виявлена спіраль розбитої лампи, причому спіраль мала бурий колір, що і послужило ключем до розгадки наїзду автобуса під керуванням водія, який підмовив двох пасажирів показати, що світлових сигналів не було.

Про час події можна судити за змінами у слідах біологічного походження: плямах крові, частках тканини, трупних явищах тощо. Таку інформацію повідомляє фахівець – судовий медик або лікар, який бере участь в огляді. Остаточне рішення виноситься на підставі судово-медичної експертизи і всіх зібраних у справі доказів.

25.4. Прийоми встановлення і ототожнення транспортного засобу за слідами на місці події

Збирання інформації про транспортний засіб для його розшуку і ототожнення проводиться слідчим протягом всього розслідування з використанням різних джерел, одним із яких є матеріальні сліди, що залишаються на місці події. Це сліди коліс, траків і полозів, а також частин і деталей, що відокремилися від транспортного засобу, уламки фарного скла, частки фарби, олії тощо. За цими слідами визначають тип, марку і модель автомашини, а іноді й здійснюють ототожнення.

На місці події найчастіше залишаються сліди ходової частини транспортного засобу, що дозволяють встановити: а) вид ходової частини (колісний, гусеничний, полозовий); б) ширину колії передніх і задніх коліс; в) базу транспортного засобу; г) кількість коліс і осей; г) модель шини.

Слід одного правого чи лівого колеса (трака гусениці, полозів саней) називається *біговою доріжкою* (рис. 85-а). Дві паралельно розташовані бігові доріжки визначають відстань між колесами, що знаходяться на одній осі, називаються *колією* (рис. 85-к). Транспорт може мати одну, дві і більше осі. Відстань між передньою і задньою осями називається *базою транспортного засобу*.

Для визначення виду ходової частини транспорту необхідно виміряти ширину бігової доріжки. Вона дорівнює ширині обода колеса візка, гусеничного трака, полоза саней, нарт.

Пневматична шина по окружності має рельєфний рисунок, який називається *протектором* (рис. 86, а-с). При русі транспорту найчастіше залишається слід протектора, ширина якого менше ширини бігової доріжки (рис. 85-а). Ширина бігової доріжки залежить від тиску в шині і завантаженості транспорту. При великому завантаженні і недостатньому тиску в шині ширина бігової доріжки буде більша, ніж за нормальних умов експлуатації транспортного засобу. Таким чином, бігова доріжка завжди ширша сліду протектора. Тому в протоколі треба відобразити два розміри – ширину протектора і ширину бігової доріжки. Ширина протектора – одна із ознак моделі шини, значення якої знаходять у довідниках, а ширина бігової доріжки є експлуатаційною ознакою, яка свідчить про стан тиску в шинах і пристроях, що регулюють його, а також про кількість вантажу в автомашині.

Ширина колії є конструктивною ознакою транспортного засобу – відстанню між колесами однієї осі. На місці події вимірюють колію передніх і задніх коліс. Колія передніх коліс є відстань між середніми лініями бігових доріжок або від зовнішнього краю протектора одного колеса до внутрішнього краю сліду протектора другого колеса (рис. 85, к). Якщо колеса спарені, тобто на одній осі є 4 колеса, то ширина

колії визначається лініями, проведеними між біговими доріжками спарених коліс. Можна виміряти ширину спарених коліс інакше: від чітко відображеного зовнішнього краю, наприклад, правого колеса, до чітко відображеного внутрішнього краю внутрішнього лівого колеса (рис. 85, к). Виміри треба проводити суворо по перпендикуляру до бігової доріжки з точністю до міліметра, оскільки моделі деяких автомашин лише на кілька міліметрів відрізняються одна від одної за шириною колії.

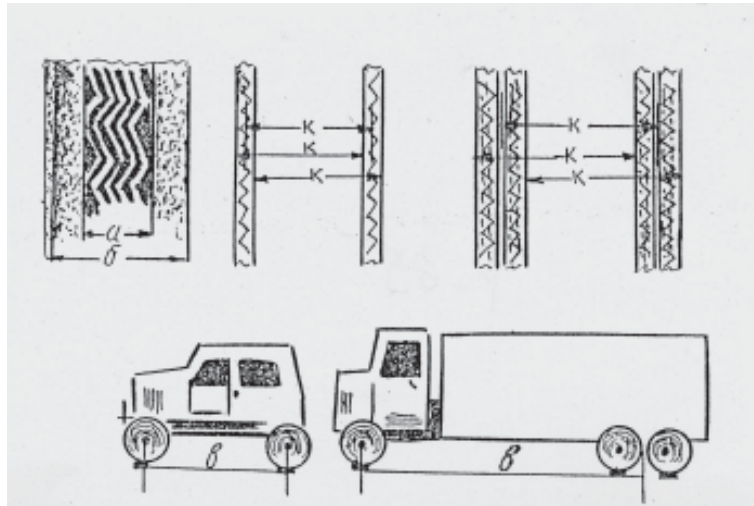

Рис. 85. Прийоми виміру слідів транспортних засобів (пояснення за текстом)

При огляді місця події і вимірі ширини колії передніх і задніх коліс треба мати на увазі, що ширина колії передніх коліс може бути виміряна тільки за слідами стоянки транспорту або слідами його руху при повороті, коли передні колеса зміщуються в протилежний від повороту бік. При прямолінійному русі сліди передніх коліс пошкоджуються задніми, останні наїжджають на них. Отже, при прямолінійному русі без зупинки (транспорт сховався з місця події) залишаються сліди тільки задніх коліс. Сліди передніх можна досліджувати лише на стоянці або поворотах транспорту.

База автомашини — це відстань між осями. Вона вимірюється за слідами таловин, тиску, що виникають на місці стоянки чи тимчасової зупинки в дорозі. Плями олії, осипання бруду дозволяють виміряти базу автомашини. Іноді базу можна визначити за слідами розвороту транспорту з використанням заднього ходу. В цьому разі відстань між точками зміни напрямку руху задніх і передніх коліс буде базою машини (рис. 85-в).

Значну інформацію несе слід шини, ознаки якої відображаються в ньому. Основні з них: *діаметр шини, ширина протектора, тип і розмір рисунка протектора*. За цими ознаками визначають модель шини, а за нею — вид транспорту.

Для визначення діаметра шини відшукують у сліді дві точки, в яких повторюється та сама ознака (пошкодження, пляма олії, фарби), відстань між ними буде довжиною окружності шини. Вимірявши довжину окружності, її ділять на 3,14 (число π) і одержують діаметр шини.

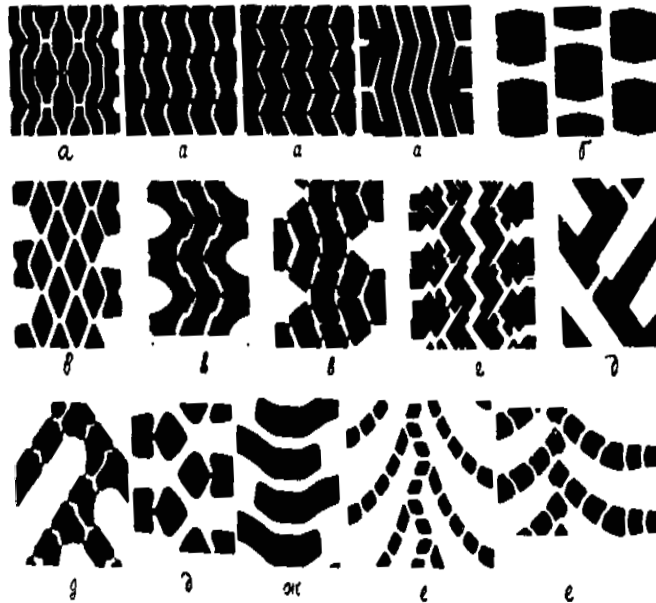

Рис. 86. Деякі види протекторів шин (пояснення за текстом)

Тип рисунка протектора (рис. 87), його ширину і довжину визначають за табличними даними, що є в довідниках, і на підставі цього роблять висновок про модель шини. Однак висновок про вид транспортного засобу за моделлю шини буде відносним, оскільки моделі однієї шини використовуються на різних марках автомашин. Зараз існують понад 140 видів рисунків для шин авто- і електротранспорту і понад 20 для мотоциклів і моторолерів, вони розрізняються і за шириною рисунка протектора: мотоцикли, моторолери – 70–105 мм; легкові автомобілі – 92–160 мм; вантажні, тролейбуси, автобуси – 140–500 мм.

Довжина рисунка називається *кроком*, розмір якого коливається від 14 до 360 мм. Крок може бути постійним, тобто мати однакову довжину і кілька разів повторюватися на всій довжині окружності шини, що легко простежити при досить великій довжині сліду, коли можна спостерігати повторення того самого рисунка кілька разів. При перемінному кроці довжина рисунка змінюється. Так, модель шини Я-260 для легкових автомобілів «Волга» ГАЗ-21, 22 має перемінний крок, в межах 52–64 мм. Усього в сліді повної окружності 36 кроків, що чергуються за довжиною.

Тип рисунка, крім ширини і кроку, характеризується формою будови виступів. За типом рисунки розрізняють у такий спосіб: дорожній (а); із трьома зйомними кільцями (б); універсальний (в); зимовий (г); підвищеної прохідності (г); кар'єрний (д) підвищеної прохідності підвищеної прохідності – арковий (ж), з регульованим тиском (е).

Визначення виду автомашини за моделлю шини зараз ускладнено в зв'язку з появою великої кількості імпортного автотранспорту, використанням шин іноземних фірм на автомашиних вітчизняного виробництва і навпаки. Крім того, на місцях події слідчі стали менше виявляти об'ємних слідів, оскільки переважають дороги з

асфальтовим покриттям. Об'ємні сліди найчастіше залишаються на узбіччях доріг при маневруванні і з'їздах з дороги. Поверхневі сліди на асфальті, як правило, недовговічні, легко знищуються, за якістю відображення поступаються об'ємним. Тому, розширюючи межі огляду місця події, треба прагнути відшукати об'ємні сліди, в яких відображаються індивідуальні ознаки експлуатації шини.

Вид і модель транспортного засобу можна визначити і за іншими слідами-предметами, наприклад, за загубленою деталлю чи її частиною, матеріалом (дерево, метал, вид фарбування тощо.). Особливе значення мають уламки фарного скла, що майже завжди залишаються на місці події. Для визначення типу фарного розсіювача, якому раніше належали уламки, розроблені спеціальні методики, що застосовуються при провадженні експертизи. Уламки фарного скла, зібрані на місці події, необхідно надіслати на криміналістичну трасологічну експертизу.

Однак у деяких випадках тип фарного розсіювача можна визначити безпосередньо на місці події, для чого треба знати основні конструктивні особливості фарного розсіювача і для яких машин вони призначаються. Ці відомості слідчий може одержати від фахівця або з довідників. За видом рельєфного рисунка на зовнішній поверхні розсіювача можна приблизно визначити вид розсіювача.

25.5. Прийоми одержання інформації для визначення напрямку руху транспортних засобів за їх слідами на місці події

Інформацію про напрямок руху транспортного засобу одержують від свідків-очевидців і з матеріальних джерел — слідів, що залишаються на місці події внаслідок дорожньо-транспортного злочину. При розкритті злочинів за «гарячими слідами» найчастіше доводиться працювати з матеріальними слідами і за ними встановлювати напрямок руху транспорту. Сліди, що містять інформацію про напрямок руху, доцільно розділити на три групи:

- 1) сліди контакту коліс і ходової частини транспорту;
- 2) сліди контакту виступаючих частин транспортного засобу;
- 3) сліди перевезеного вантажу.

Сліди контакту коліс і ходової частини транспорту відображають напрямок руху такими ознаками. При русі транспорту з великою швидкістю, переїзді через калюжу бризки летять убік вперед, утворюючи до напрямку руху певний кут (рис. 87-а). При цьому бризки розташовуються віялом, розкритим убік напрямку руху. В цьому разі пофарбований слід починаючи від калюжі, убік напрямку руху буде поступово убувати (рис. 87-б) сходять нанівець. Якщо колесо переїжджає невелику пляму фарби, бруду, то кожен наступний його слід буде поступово убувати по ходу транспорту, оскільки з кожним відбитком виснажується барвна речовина. Аналогічні сліди залишаються і при переїзді якої-небудь сипучої речовини, частки якої легко відокремлюються. Так утворюються пилові сліди, спочатку слід «жирний», а в напрямку руху його фарбування поступово виснажується.

В об'ємному сліді (грузька глина, вологий сніг) на дні утворюються сліди гойдання-тиску, що відображають форму рисунка протектора шини, а на стінках сліду — ознаки, що вказують напрямок руху. При обертанні колеса за годинниковою стрілкою і русі його вправо на стінках сліду утворюються дугоподібні борозенки і валики (сліди ков-

зання), розташовані у вигляді віяла, вершина якого звернена у бік напрямку руху транспорту (в). Під час екстреного гальмування утворюється слід ковзання – «юз». Кінець сліду різко обривається і звернений у бік руху автомашини (г). Початок такого сліду переривчастий внаслідок часткового повертання колеса на початку гальмування (зчеплення колодок гальм).

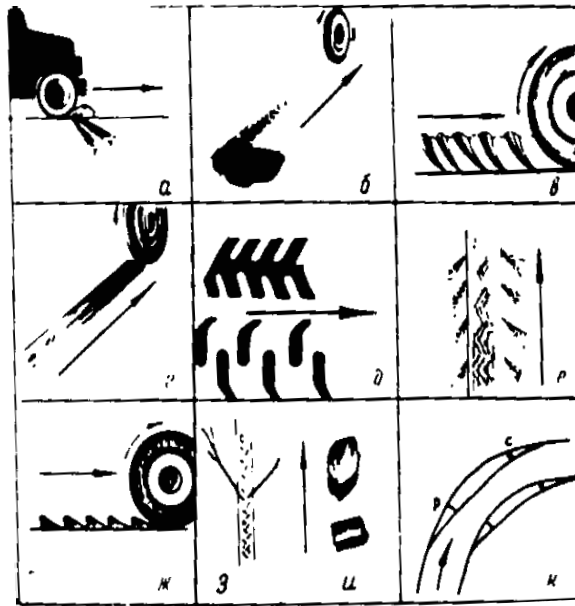

Рис. 87. Ознаки колісного транспорту, що відображаються в його слідах і використовуються для визначення напрямку руху транспорту при огляді місця події

Деякі типи рисунків протектора шини також указують на напрямок руху. При правильно змонтованих шинах кут деталей рисунка розкритий у бік напрямку руху (д). Ця ознака характерна для шин підвищеної прохідності (е).

При обертанні колеса пил, пісок, сніг відкидаються назад і вбік, утворюючи по краях бігової доріжки віялоподібні відкладення, звернені вершиною у бік напрямку руху (г). На дні такого сліду іноді утворюються зрушення у вигляді уступів, початок яких указує на напрямок руху транспортного засобу (ж). Існують й інші ознаки, менш стійкі. Так, при переїзді колесом через тонку гілку, прутик, окремі невеликі тонкі палички і навіть соломину, переламуються й утворюють кут, розкритий у бік руху транспорту (з). Транспорт, що рухається по траві, залишає слід прим'ятої трави у бік руху, а при провороті колеса (пробуксовуванні), навпаки, трава в цьому місці буде прим'ята в протилежний бік.

При переїзді колесом каменя, металевго, дерев'яного предмета, що частково знаходиться в ґрунті (вріс), звичайно з боку протилежного напрямку руху, утворюється невеликий зазор внаслідок зрушення предмета вперед (і). Для визначення напрямку руху на практиці іноді використовують ще одну ознаку – кут сходження і розбіжності коліс, який утворюється на крутих поворотах транспорту, наприклад, при об'їзді перешкоди, що зненацька з'явилася на проїзній частині. М.О.Селіванов і В.І.Теребілов

відзначають, що кут розбіжності (κ, p) буде більший за кут сходження (κ, c), тобто транспорт рухався у бік кута сходження. В літературі ознакою називають осипання ґрунту. При різкому гальмуванні ґрунт обсипається з різних частин машини, головним чином бризковиків, і утворює форму трикутника, зверненого вершиною у бік напрямку руху. При цьому відзначається, що у вершині трикутника відкладаються більш великі частки ґрунту. Видається, що при різкому гальмуванні найбільш надійною ознакою є слід «юза».

Сліди контакту виступаючих частин транспорту найчастіше утворюються на вертикально розташованих предметах дорожньої обстановки, з якими відбулося зіткнення або наїзд. Це дерева, стовпи огороження дороги, електроопори, стіни споруд тощо. Сліди виступаючих частин залежать від форми руху — при прямолінійному русі утворюються сліди тиску, а при прямолінійно-поступальному — сліди ковзання. Тому, вивчаючи слід ковзання, нанесений болтом борта кузова, заднім мостом, завжди можна визначити початок сліду і його кінець, що буде вказувати на напрямок руху транспорту. Розташування осипання перевезеного вантажу, частин, що відокремилися від автомашини, також дозволяє судити про напрямок руху. Краплі рідини — олії, що підтікає із картера, рідкого вантажу, що вихлюпується, досягаючи полотна дороги, витягуються у бік руху транспорту. Таким чином, для визначення напрямку руху транспорту є досить матеріальних слідів на місці події, треба лише вміти правильно їх «читати».

25.6. Прийоми одержання інформації про водія і потерпілого за слідами транспортних засобів на місці події

На місці дорожньо-транспортної події взаємодіють не тільки транспортний засіб з дорожньою обстановкою, а й люди — водій, потерпілий, свідки-очевидці. Тому на місці події виникає вся гама трасологічних, біологічних і хімічних слідів, що походять від людини і матеріальних об'єктів неживої природи. Комплексне їх дослідження дає можливість одержувати інформацію про обставини і суб'єктів злочину. Традиційні сліди рук, ніг, плям речовин, крові, волосся, супроводжуючих людину предметів разом зі слідами транспортних засобів підлягають не тільки виявленню і криміналістичному дослідженню, а й логічній оцінці. У ситуаціях, коли злочинець втік з місця події, а свідків немає, вони набувають вирішального значення.

Злочинець вчинив наїзд на пішохода і втік з місця події. Замінив розбиту фару, пофарбував її, помив машину. Всі ці дії виявилися підозрілими для співробітника ДАІ, який здійснював розшук автомашини за «гарячими слідами». У ході огляду днища автомашини на одному з виступаючих болтів був виявлений шматочок тканини з декількома сивими волосинами.

Подальшим дослідженням було встановлено, що шматочок тканини відділений з голови потерпілого, знайденого напередодні вночі на трасі збитим невідомим злочинцем. Висновок судово-біологічної експертизи в сукупності з трасологічними дослідженнями фарного скла, знайденого на місці події при повторному огляді, уможливили викриття злочинця.

У ситуації зіткнення автомашин і перекидання в салонах транспортних засобів залишається багато слідів водія, пасажирів — це сліди пальців рук, шкірних покривів обличчя, сліди запаху крові, супроводжуючих предметів і сліди знарядь, використовуваних злочинцем. Сліди рук необхідно шукати в таких місцях, де вони менш піддані сто-

роннім змінам – на внутрішніх поверхнях, уступах і нішах на приладовій панелі, колонці рульового управління. Для наступного встановлення осіб, що перебували в салоні, рекомендується вилучати сліди запаху із сидінь, предметів, яких торкалися пасажирів і водій.

Таким чином, слідова обстановка включає всі види трасологічних слідів, механізм утворення яких може бути механічним, фізичним, хімічним. Усе це ускладнює одержання інформації про суб'єктів злочину. Успішна робота полягає в підключенні логічних прийомів мислення для встановлення причинних зв'язків між слідами і механізмом їх утворення. Тому перед оцінкою виявлених слідів насамперед їх треба розділити на сліди: 1) транспорту; 2) обстановки місця події; 3) суб'єктів злочину; 4) перевезеного вантажу; 5) об'єктів, що випадково опинилися на місці події.

25.7. Прийоми одержання інформації для розшуку і ототожнення машин і механізмів за їх слідами на місці події

Безпосередньо машини і механізми виробничого і побутового призначення рідко використовуються як знаряддя вчинення злочинів. Вони найчастіше досліджуються як джерела походження предметів масового виготовлення – цвяхів, скріпок, гудзиків цигарок, сигарет, дроту тощо. При розслідуванні крадіжки на місці події було виявлено зламане ножівкове полотно, яким злочинець, мабуть, розкривав контрольний замок без пошкодження контрольного паперового вкладиша («контрольки»). Надалі в підозрюваного було вилучено вісім подібних ножівкових полотен. Було потрібно встановити, чи на одному верстаті виготовлені, чи одну партію утворюють полотна, вилучені в підозрюваного, і полотно, знайдене на місці події. Трасологічною експертизою було встановлено, що всі ножівкові полотна виготовлені на тому самому верстаті, тобто встановлене єдине джерело їх походження. Крім того, слідчий, збираючи докази, встановив, що на завод ножівкові полотна надійшли за тиждень до події і зі складу були видані в цех, де працював підозрюваний.

При розшуку предметів масового виготовлення необхідно встановлювати різні форми зв'язку між джерелами інформації, зокрема субстанціональну, виробничо-трасологічну, часову.

Субстанціональний зв'язок включає рівність об'єктів за якісно-кількісними ознаками, що встановлюють у ході судової експертизи, за допомогою дуже різноманітних методів спектрографії, хроматографії, атомно-абсорбційного аналізу тощо.

Виробничо-трасологічні зв'язки встановлюють збиранням інформації щодо виготовлення предметів на одному верстаті, агрегаті, походження об'єктів з однієї партії (упаковки, складу, цеху), зберігання в одному місці, шухляді тощо.

Часовий зв'язок встановлюється шляхом збирання джерел інформації про час руху об'єкта з моменту його виготовлення до використання як знаряддя злочину і виявлення на місці події.

Індивідуальність предметів масового виготовлення не викликає сумнівів: будь-який матеріальний предмет тотожний сам собі і може бути виділений із маси йому подібних. Але не для всіх таких предметів може бути встановлене джерело їх походження. Криміналісти активно розробляють методики встановлення ідентифікації предметів масового виготовлення. Складність полягає насамперед у відмінності таких предметів від звичайних об'єктів ототожнення. Предмети масового виготовлення виробляються за єди-

ною технологією, з однакового матеріалу, на однакових верстатах (інструментах). Тому їх зовнішні ознаки і внутрішні властивості відповідають технологічним умовам і носять характер групових. Природно, вони можуть варіювати в межах допусків, передбачених технічними умовами, що створює певні можливості для їх ідентифікації в конкретних ситуаціях.

Встановлено що на цигарках і сигаретах залишаються трасологічні сліди машин-автоматів, що дозволяють їх ідентифікувати, знаходити єдине джерело їх походження. Недопалок цигарки, сигарети несе й іншу інформацію про особу. Спосіб залому цигарки і тримання в зубах сигарети, наявність слини, губної помади дозволяють встановлювати стать особи, а при використанні методу ДНК-дактилоскопії – ідентифікувати людину.

Глава 26. Сліди фізичних явищ, сильнодіючих і отруйних речовин, сил і явищ природи

26.1. Поняття, види, механізм утворення і використання слідів сильнодіючих і отруйних речовин, застосовуваних як засоби вчинення злочинів

Сильнодіючі та отруйні речовини – це тверді, рідкі або газоподібні матеріальні утворення, які, потрапляючи на об'єкти органічного і неорганічного походження, вступають у фізичну або хімічну реакцію (взаємодію) і утворюють сліди-речовини. Отруйні та сильнодіючі речовини при потраплянні в організм людини викликають розлад здоров'я, а за певних умов – смерть. Оскільки будь-яка взаємодія утворює сліди-відображення, дослідження останніх з метою розшуку речовин і злочинця має визначене значення.

Фізична або хімічна взаємодія отруйних речовин викликає на тілі і внутрішніх органах людини утворення складних слідів – змін, для дослідження яких на місці події необхідний фахівець. Такі сліди на предметах органічного і неорганічного походження повинні розглядатися в криміналістичному вченні про сліди – слідознавстві, а на тілі людини – в курсі судової медицини. Однак слідчому з метою прийняття оперативних рішень на місці події деякі з таких відомостей необхідні.

Дія кислот утворює на тілі почервоніння – хімічний опік, наявність на тілі трупа великих плям світло-коричневого кольору свідчить про отруєння окисом вуглецю, а синьо-фіолетове забарвлення плям указує на застосування синильної кислоти. У разі наявності на трупі жовтих плям треба шукати фосфорні сполуки, що застосовувалися як засоби вчинення злочину.

При зовнішньому огляді трупа треба звертати увагу на порожнину рота. Опік губ, шкіри обличчя – результат застосування кислот, лугів. Губи зі слідами брудно-жовтого опіку свідчать про отруєння лугом, непомірно розширені зіниці – про застосування атропіну, настоянки беладони, білені. Навпаки, вузькі зіниці – ознака отруєння морфієм, опієм. Ці та інші сліди несуть інформаційне навантаження кольором, який змінюється згодом, що дозволяє судити про момент настання смерті. Тому для визначення кольору треба застосовувати альбом кольорів, наявний у слідчій валізі, здійснювати фотозйомку на кольорові матеріали. Особливо хороший ефект дає використання перетворюваних матеріалів для виготовлення кольорових діапозитивів, які можна демонструвати в суді, на попередньому слідстві.

Сліди отруйних речовин треба шукати на одязі, предметах туалету потерпілого, волоссі бороди, вусів, на руках, на підлозі, килимі, постільній білизні, урештках їжі, на посуді, інструментах (шприц, спринцівка). Всі склянки, пробірки зі слідами невідомих рідин чи інших речовин підлягають вилученню, герметичному упакуванню. Оглядаються і вилучаються коробочки, рецепти, папір та інші пакувальні матеріали отруйних речовин. Особливу увагу треба звертати на наявність одорологічної інформації. Запахи отруйних речовин бувають дуже сильними і специфічними. Для ціанистого калію характерний різкий запах гірко-мигдалю; при отруєнні лізолом відчувається неприємний запах фенолу, специфічні запахи оцтової кислоти, формаліну, алкоголю, ацетону тощо.

На місці події рекомендується відбирати зразки запаху отруйних речовин, останні присутні й в інших слідах, наприклад, блювотній масі, сечі, калі, слині, які треба вилучити і герметично упакувати. Наступні дослідження таких слідів допоможуть установити вид і групову належність отруйної речовини.

Фізичні явища — електричний струм, висока чи низька температура, високочастотні коливання тіл, радіація — належать до джерел підвищеної небезпеки, що іноді можуть використовуватися як засоби вчинення злочинів, наприклад, умисне підведення струму високої напруги до металевої огорожі, верстату, дотик до яких може заподіяти розлад здоров'я або викликати смерть. Приховане опромінювання високочастотними коливаннями (ультрафіолетовими променями, ультразвуком тощо) викликає шкідливі наслідки для людини, тварини. Неправильне зберігання або транспортування радіоактивних речовин може привести до захворювання, людських жертв.

При дії електричного струму на тілі людини утворюються опіки різних ступенів, а в місці контакту — електричні мітки («електромітки»). Електромітка має чорне, сіре або зеленувате забарвлення, що є слідом металізації, хімічний склад якої свідчить про вид металу провідника, що контактує з тілом людини.

Застосування радіоактивних речовин викликає появу в матеріальних об'єктах радіоактивних ізотопів, що у свою чергу стають джерелами радіації. Сліди радіоактивних речовин виявляють спеціальними приладами — радіометрами, дозиметрами, котрі застосовують, як правило, фахівці.

26.2. Одержання інформації про дії сил і явищ природи, відображені на місці події

Вогонь, обвал, вода належать до сил і явищ природи, які іноді використовуються для вчинення злочинів. Найчастіше в слідчій практиці зустрічається використання злочинцями вогню. Підпал як спосіб знищення людей і майна є найбільш небезпечним.

Підпал — це складна взаємодія суб'єкта, матеріальних предметів — пристроїв, механізмів, речовин і фізичних явищ, що викликають хімічну реакцію — горіння. Найпростішим з механічних взаємодій є тертя, що призводить до запалення.

Підпал і горіння як єдина дія, використовувана в злочинних цілях, утворюють поняття пожежі. Саме в цьому широкому сенсі у криміналістиці говорять про сліди пожежі, розуміючи під ними всі матеріальні утворення, що виникають внаслідок дії вогню — пожежі.

Сліди пожежі поділяються на три групи: 1) сліди підпалу; 2) сліди горіння; 3) сліди сторонніх причинних взаємодій.

Сліди підпалу. Підпал являє собою діяльність суб'єкта, спрямовану на застосування певних засобів для створення умов виникнення хімічної реакції з виділенням тепла. Тому сліди підпалу насамперед визначаються елементами підпалу як діяльності суб'єктом, використовуваними засобами (знаряддями) і результатами горіння. Звідси сліди підпалу треба розділити на *сліди суб'єкта*, тобто сліди рук, ніг, одягу, виділень, супроводжуваних предметів, що залишаються на місці події, і сліди *засобів підпалу*, тобто предмети, речовини, рідини, механізми, пристосування, пристрої для створення фізичних явищ.

При огляді місця пожежі сліди рук можна знайти на металевих полірованих предметах, скляному посуду, шибці. При цьому малопомітні сліди на гладких поверхнях іноді

стають видимими при закопчуванні їх димом. Сліди пальних рідин можна знайти у вогнищі пожежі, де найбільше за все вигоріли підлога, стіна, стеля. Грунт, попіл з вогнища пожежі вилучають у скляну банку, яку герметично закупорюють. Так зберігаються сліди застосованої пальної речовини.

Засобами підпалу можуть бути побутові нагрівальні прилади (ліхтар, електроплитка, праска), спеціально виготовлені пристрої, хімічно активні речовини, що загоряються на відкритому повітрі тощо.

Сліди горіння — це безпосередні зміни матеріальної обстановки, викликані хімічною взаємодією вогню. Горіння — це процес окислення, що може протікати повільно (папір на сонці вигорає, жовтіє), з поступовим виділенням тепла і бурхливим його виділенням, що призводить до горіння. Наслідком горіння є низка слідів: нагрівання (підвищення температури об'єкта до моменту запалення), закопчування продуктами горіння, оплавлення предметів, оплавлення при короткочасній дії високих температур, обвуглювання, спопеління (зола, попіл) і запах. Сліди горіння несуть інформацію про взаємодіючі об'єкти і дають можливість встановити вид, рід, а іноді й конкретно згорілий об'єкт, визначити вогнище пожежі, напрямок поширення вогню, причину пожежі, температуру горіння тощо.

Горіння супроводжується тепловим випромінюванням, що діє на відстані і викликає зміни, наприклад, нагрівання, плавлення і, нарешті, загорання. За слідами нагрівання можна судити про температуру у вогнищі пожежі і відстані до нього.

Сліди закопчування утворюються завдяки конденсації на предметах продуктів горіння. Так, у місці розташування вогнища пожежі внаслідок висхідних потоків продуктів горіння утворюється конусоподібне закопчування вертикальних стін, яке називається осередковим конусом, що вершиною звернений убік вогнища пожежі.

Наявність закопчування предмета під лежачою дошкою, стоячим цебром свідчить про переміщення цих об'єктів після пожежі. Закопчування поверхні навколо предмета утворює периферичний слід, іноді придатний навіть для ідентифікації.

Сліди оплавлення утворюються на легкоплавких металах, склі та інших предметах, наприклад, на кінцях електродротів при короткому замиканні; частки розплавленого металу у вогнищі горіння майже завжди є, так само як оплавлені частки ґрунту в місці удару блискавки. Вони характеризують температурний режим утворення слідів, механізм утворення вогню.

Обвуглювання — одна з характерних ознак горіння. За величиною обвуглювання визначають вогнище горіння. В міру наближення до нього глибина обвуглювання збільшується, тріщини стають дрібними, вигоряння предметів зростає, обвуглювання переходить у спопеління (золу), інтенсивне утворення якої спостерігається в епіцентрі вогню. Чим далі знаходиться предмет від джерела вогню, тим менше обвуглювання, тим більші тріщини. На обвуглених дерев'яних предметах у глибині тріщин іноді зберігаються сліди пальних рідин. Тому такі предмети треба вилучити, герметично упакувати.

Спопеління, тобто перетворення згорілого (обвугленого) предмета на попіл (золу), характеризує горіння з інтенсивним газообміном. Спопеління утворюється найчастіше в епіцентрі пожежі. Первинне вогнище є місцем виникнення вогню. Там звичайно знаходяться засоби підпалу (залишки клоччя, пальних рідин, предмети для запалювання). Зола і попіл несуть інформацію про фізико-хімічний склад згорілих об'єктів.

Вогнище пожежі — це місце виникнення вогню, тобто місце підпалу. Його треба відрізнити від вогнищ горіння, тобто місць інтенсивного зосередження вогню, високої

температури і найбільших руйнувань (вигорання). Вогнище пожежі і вогнище горіння можуть збігатися або перебувати на значній відстані одне від одного. При цьому вогнище пожежі може бути менш вигорілим, ніж вогнище горіння. Крім того, вогнище пожежі, як правило, одне, а вогнищ горіння може бути кілька.

В інформаційному плані вогнище — це сукупність слідів пожежі взагалі. Найчастіше у вогнищі пожежі знаходять сліди підпалу — залишки пальної рідини (під золою, у ґрунті під вигорілою підлогою); нагрівальні прилади (електропраску, паяльник, електроплитку); механічні пристрої для запалювання на відстані й у певний час, проводи, залишки батарейки, вимикачі тощо.

Сліди підпалу в широкому сенсі — це матеріальні зміни, що утворюються при дії осіб і використовуваних ними об'єктів для виклику реакції горіння. Сліди рук, ніг, одягу і різних виділень людини — це традиційні сліди людини, учасниці будь-якої злочинної діяльності. Крім цих двох груп — слідів підпалу і слідів горіння, на місці події є сторонні сліди, що виникають внаслідок взаємодій суб'єктів з матеріальними предметами і предметів один з одним під дією температури і горіння — руйнування. Це сліди сторонніх причинних взаємодій, наприклад, транспортного засобу, на якому сховався злочинець, вогнепальної, холодної зброї, якщо вона застосовувалася, знарядь злочину — вони причинно пов'язані з подією пожежі, хоча безпосередньо дією вогню не викликані.

РОЗДІЛ VI. ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

Глава 27. Теоретичні основи криміналістичної тактики

27.1. Предмет, система і завдання

Тактика в широкому розумінні слова – це розділ науки криміналістики, що акумулює в систему засоби і методи збирання, дослідження і використання доказів для розслідування і попередження злочинів. Проте єдиного визначення тактики не існує.

Теорія і практика управління військами при веденні бою утворюють воєнну науку, яка називається тактикою. Розслідування – діяльність державних органів, що управляється, але це не «ведення бою» зі злочинцем. Разом з тим досудове (розд. другий КПК) і судове (розд. третій КПК) слідство нагадує своєрідне правове «поле бою» сторін, що доказують. З одного боку, дізнавач, слідчий, прокурор і суд, а з другого – підозрюваний, обвинувачуваний, захисник, потерпілий, цивільний позивач і цивільний відповідач, які у змагальному процесі процесуальними засобами вирішують завдання кримінального судочинства. Це не «бій», а правоохоронна діяльність, яка включає до себе взаємодію між її суб'єктами і двосторонній обмін інформацією в установленому законом порядку. На кожний керівний вплив суб'єктів державних органів, об'єкт, що управляється, відповідає порцією інформації і так в інформаційному обміні відбувається поступовий рух сторін від незнання до знання і пізнання фактів протиправної події, тобто розкриттю і розслідуванню злочинів.

У російській літературі тактику визначають як систему «наукових положень і розроблювальних на їх основі рекомендацій щодо організації і планування попереднього розслідування і судового слідства, визначення поведінки осіб, які проводять судове дослідження, та прийомів провадження окремих процесуальних (слідчих і судових) дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів, на встановлення обставин, що сприяють вчиненню і прихованню злочинів» (Р. С. Белкін, 1995); у білоруській літературі тактика – «...найбільш раціональна і ефективна організація розслідування, включаючи прийоми по збиранню, дослідженню і використанню доказів» (М. І. Порубов, 1995).

У сучасній українській навчальній літературі розділяється визначення тактики за Р. С. Белкіним. Однак запропоновано два визначення: розгорнуте і коротке. Наведемо їх. Тактика – «...система наукових положень і рекомендацій організації і планування попереднього судового слідства, розроблювальних на основі встановлення оптимальної лінії поведінки осіб, прийомів проведення слідчих і судових дій, спрямованих на збирання, дослідження доказів і встановлення обставин, що сприяють вчиненню злочину» (В. Ю. Шепітько, 1998, 2004) і більш коротке визначення: «тактика – це система наукових положень (принципів)

і заснованих на них найбільш раціональних прийомів збирання, дослідження і використання доказів у процесі розслідування і попередження злочинів» (В. П. Бахін, 1978).

Зіставлення наведених визначень, показує, що тактика – це: а) самостійна частина науки криміналістики; б) система наукових положень; в) сукупність прийомів і рекомендацій для формування відносин між учасниками процесу; г) організація планування досудового і судового слідства; г) збирання, дослідження і використання доказів; д) розслідування і попередження злочинів.

З огляду на те, що кожна дефініція повинна відрізнятися стислістю і включати до себе лише істотні ознаки предмета чи явища, надаємо читачеві можливість обрати головні ознаки і сконструювати власне визначення приблизно так.

Тактика – це розділ науки криміналістики, який являє собою систему принципів і розроблених на їх основі тактичних прийомів збирання і дослідження доказів на досудовому і судовому слідстві для розслідування і попередження злочинів.

Система і завдання криміналістичної тактики. Система (структура) в науці – сполучення, поєднання, сукупність якісно визначених елементів, між якими існують закономірні зв'язки або взаємозалежності

Тактика як теоретичний напрямок розробляє: 1) загальні принципи діяльності; 2) вчення про версії, планування і управління досудовим і судовим слідством; 3) вчення про засоби виявлення і одержання інформації із джерел; 4) вчення про закономірності формування тактики психології стосунків учасників процесу і вибору лінії їх поведінки; 5) тактику проведення окремих слідчих і судових дій; 6) вчення про наукову організацію праці слідчих і суддів.

Практичний напрямок розробок криміналістичної тактики включає: а) узагальнення слідчої і судової практики; б) розроблення нових тактичних прийомів і засобів діяльності слідчого в ситуаціях нових економічних відносин, практичних рекомендацій інструментального одержання інформації при проведенні окремих слідчих дій; в) використання тактичних рішень і тактичних операцій; г) застосування нових досягнень природничих і технічних наук для наочного представлення доказів у кримінальному процесі.

Зв'язок криміналістичної тактики з іншими науками. Розслідування злочину являє собою складну діяльність уповноважених державою осіб, що застосовують свої знання і вміння цілеспрямовано діяти в слідчих ситуаціях, маневрувати силами і засобами, що є в їхньому розпорядженні; нарешті, тактика – це інтелектуальна прогностична діяльність, яка вимагає широких знань з інших наук, насамперед філософії, логіки, психології, інформатики, теорії спілкування, наукової організації праці тощо. Родинні зв'язки тактики спостерігаються насамперед із правовими науками – кримінальним і кримінально-процесуальним правом.

Кримінальне і кримінально-процесуальне право мають методологічне значення для криміналістики в цілому і її розділу – тактики зокрема. Слідство завжди проводиться для розслідування конкретного визначеного кримінальним законом злочину, а слідча діяльність здійснюється передбаченими кримінально-процесуальним законом засобам.

Криміналістична тактика і логіка. Зв'язок логіки з тактикою очевидний, оскільки судово-слідча діяльність у більшості випадків є вербальною. Закони логіки слугують основою спілкування і побудови різних умовиводів, конструювання слідчих версій, прогнозування очікуваних подій, дозволяють правильно оцінювати юридичні факти і події.

Загальна і судова психологія. Значну частину інформації на досудовому і судовому слідстві одержують від людей шляхом спілкування, яке так чи інакше пов'язане з психічними функціями людини, котрі вивчає загальна і судова психологія. Тому психологія слугує живильним середовищем для розроблення тактичних засобів діяльності слідчого в конфліктних ситуаціях на досудовому і судовому слідстві. Судова психологія формує професійну особу слідчого і судді як суб'єктів специфічного пізнання. Так, А. Р. Ратинов думав, що слідчий повинен володіти особливими інтелектуальними якостями, зокрема «наявним запасом знань», «бути гранично інакшим для інших», володіти ораторським мистецтвом, різноманітними прийомами спілкування, а саме вміти: зосереджуватися на об'єкті дослідження; раціонально розподіляти час і зберігати працездатність, ясність мислення; не падати духом при невдачі; керувати своїми емоціями і почуттями; бути прикладом для тих, чию поведінку він оцінює.

Криміналістична тактика і оперативно-розшукова діяльність. Тактичні прийоми і оперативно-розшукові заходи мають багато спільного в плані збирання доказової інформації. Застосування тактичних прийомів породжує джерело доказів, а оперативно-розшуковий прийом, як і вся оперативно-розшукова діяльність, створює лише орієнтуючу інформацію, яка може слугувати джерелом доказів, якщо її одержано відповідно до вимог кримінально-процесуального закону.

Зараз теорія оперативно-розшукової діяльності виділилася із криміналістики і стала самостійною галуззю наукового знання.

17.2. Принципи криміналістичної тактики

У криміналістичній тактиці при викладі її теоретичних основ використовується поняття «загальні положення». Однак правильніше оперувати терміном «принципи».

Принцип — це начало, основа, основне вихідне положення якоїсь теорії, вчення, науки тощо. Криміналістична тактика — це розділ науки криміналістики, який має самостійну теорію, побудовану на власних принципах з двома рівнями (ступенями) спільності.

Перший рівень спільності займає конституційно-філософські принципи, такі як воля, рівність, недоторканість особи, житла та кримінальні і кримінально-процесуальні принципи, що є методологічними для криміналістики взагалі.

На другому рівні розташовані власне принципи криміналістичної тактики, які безпосередньо регулюють прийоми планування та організації досудового і судового слідства, вибору лінії поведінки осіб. До них належать: законність, гуманність, етичність, плановість, економічність, невідкладність, технізація, взаємодія.

Законність означає, що вся діяльність учасників процесу відбувається в кримінально-процесуальній формі, будь-який відступ від неї веде до беззаконня, порушення прав учасників процесу. Одержанні незаконними засобами і методами джерела інформації втрачають доказову функцію, а особи, що застосували незаконні засоби, такі як насильство, погроза, підлягають відповідальності.

Гуманізм як принцип діяльності осіб, що здійснюють досудову і судове слідство, проявляється в гуманному ставленні до учасників процесу, створенні умов для прояву природних прав людини мати і висловлювати свої думки, висловлювати почуття

та емоції. Однак гуманне ставлення не означає вседозволеність і всетерпіння, поведінка учасників процесу обмежується кримінально-процесуальним законом.

Етичність — це сукупність правил поведінки учасників процесу між собою і головним чином дізнавача, слідчого, судді з підслідним (підозрюваним, обвинувачуваним, підсудним), свідками, потерпілими, фахівцями, що виявляються у формах звертання, зовнішній поведінці при виконанні слідчих дій.

Плановість і економічність. Будь-яка діяльність слідчого, дізнавача, судді повинна носити плановий характер, бути попередньо спланованою. Планування відповідальних слідчих і судових дій, таких як груповий обшук, затримання небезпечного злочинця, допит обвинувачуваного, який опирається, слід визнати обов'язковим елементом підготовки. Принцип «економної тактики» передбачає таке планування слідчих дій або оперативних заходів, щоб при мінімальних витратах сил і засобів можна було одержати необхідний результат.

Невідкладність, або оперативність, означає своєчасність і невідкладність проведення дій, спрямованих на збирання доказової інформації і нейтралізацію фактів, що впливають на її втрату. Від невідкладності слід відрізнити раптовість, тобто визначення найбільш сприятливого моменту для проведення слідчої дії або оперативного заходу. Раптовість — це несподіванка для учасників кримінального процесу.

Науковість як принцип означає використання тактичних засобів і прийомів, заснованих на досягненнях науки і техніки. Не допускається використання прийомів і технічних засобів, що заподіюють шкоду здоров'ю людини і знищують речове джерело доказів.

Технізація являє собою активне використання технічних засобів у провадженні слідчих дій щодо збирання, дослідження, представлення, оцінки і використання доказів. Технічні засоби забезпечують «трансформацію» досягнень науково-технічної революції в практику боротьби зі злочинністю.

Взаємодія — узгодження діяльності відповідних підрозділів і осіб, що здійснюють правоохоронну діяльність, для ефективності розслідування в цілому і проведення окремих слідчих дій, організаційних і оперативних зокрема.

Глава 28. Теорія спілкування в криміналістичній тактиці

28.1. Поняття і сутність спілкування

Термін «спілкування» досить часто зустрічається в розмовній практиці для позначення широкого кола явищ і взаємодій. Широко використовується цей термін у судовій і загальній психології.

Спілкування в судово-слідчій практиці найчастіше інтерпретують в інформаційному аспекті як одержання інформації в ході пізнавальної діяльності. При цьому під суб'єктами спілкування розуміються головним чином люди, а під засобами одержання і передачі інформації – інтелектуальна діяльність людини, її іманентні властивості, насамперед мовлення.

Мовлення – це засіб спілкування в науці і практиці. Разом з тим у загальній теорії криміналістики як спеціалізованому міждисциплінарному понятті воно не згадується. Ця прогалина заповнена останнім часом українськими криміналістами, які обґрунтували окрему криміналістичну теорію спілкування і запропонували ввести її в структуру загальної теорії криміналістики, а поняття «спілкування» – у мову науки криміналістики (В. Г. Лукашевич, 1989 р.).

У різних галузях знання поняття «спілкування» інтерпретують згідно зі своїми завданнями, специфікою методів і засобів дослідження предмета. У філософії спілкування – це невіддільний, властивий людині спосіб буття. В соціології спілкування інтерпретують як засіб масової комунікації людей. В фізіології та психології більше уваги приділяють комунікативній стороні спілкування.

Спілкування, стверджують психологи і фізіологи, – це вищий тип доцільної діяльності. Що ж таке спілкування? Як його слід інтерпретувати в криміналістиці?

Це діяльнісний процес, якому притаманна активність і який характеризується тим, що суб'єкт, який пізнає, здійснює перехід від незнання до знання шляхом спілкування з матеріальним і соціальним середовищем і тим самим змінює відносини людей і речей. Спілкування являє собою систему взаємодії двох об'єктів: той, що впливає і той, що сприймає вплив. Впливаючою може бути тільки людина, наділена мисленням і здоровим глуздом, а сприймаючими вплив можуть бути як люди, так і речі – будь-які фізичні тіла неорганічної й органічної природи, а також явища і події.

Спілкування за першою схемою «суб'єкт – суб'єкт» здійснюється інтелектуальними і логіко-вербальними засобами, головним чином мовними засобами і органами почуттів, безконтактно у формі мовного впливу або предметно-знакового обміну інформацією. Більшість слідчих дій і оперативно-розшукових заходів являють собою процедуру спілкування «суб'єкт – суб'єкт».

У другому випадку при структурній схемі «суб'єкт – річ предмет» спілкування здійснюється органолептично безпосередньо, коли суб'єкт органами почуттів впливає на досліджуваний об'єкт і в такий спосіб одержує про нього інформацію. Звідси справедливо підкреслюється, що сутністю огляду місця події є безпосереднє сприйняття і дослідження матеріальної «картини».

При опосередкованому спілкуванні суб'єкт для розширення діапазону чутливості органолептичних засобів використовує технічні засоби виявлення, досліджен-

ня, і передачі, і перетворення інформації. Зазначимо, що поняття безпосереднього і опосередкованого дослідження не можна плутати з принципом безпосередності в кримінальному процесі і процедурою його реалізації.

Усе це дає можливість стверджувати, що спілкування — нова криміналістична категорія, яка має методологічне значення насамперед для криміналістичної тактики. Тому вчення про спілкування слід визнати категорією загальної теорії науки криміналістики, а отже, й її тактики.

Криміналістичне спілкування допустимо інтерпретувати як динамічну категорію процесу міжособистісних стосунків суб'єктів, пов'язуючи їх з іншими формами життєдіяльності людини, що створює умови для соціально-психологічних наслідків. Нарешті, спілкування можна розуміти як спонукування до діяльності, самовираження суб'єкта і досягнення ним певної мети.

28.2. Характеристика властивостей спілкування

Спілкування — це діяльнісна, динамічна категорія. Тому її характеризують передусім *властивості*, що виявляються в діяльності. До таких властивостей спілкування належать: *динамічність*, *доцільність*, *результативність* і *вплив* (спонукування).

Динамічність являє собою специфічну форму самопрояву суб'єкта. Вся слідча і судова діяльність, хоча і здійснюється в рамках кримінально-процесуального закону, однак при цьому вона залишається суб'єктивною, оскільки здійснюють її суб'єкти в конкретних ситуаціях.

Доцільність розкриває суб'єктивну сторону спілкування як попереднє існування уявного образу, очікуваного результату, зміст якого слугує спонукальним мотивом (чинником) до спілкування і діяльності. Нарешті, доцільність відображає діяльнісну сторону спілкування, її програмність і плановість реалізації мети, наприклад, вирішення практичного або розумового завдання, виконання роботи, проведення слідчої дії тощо.

Індивідуальність характеризує ідентичність процесу спілкування як життєво необхідної потреби людини, що вносить у спілкування свій внутрішній світ, «суб'єктивне Я». Суб'єкти спілкування — люди, вони індивідуальні за зовнішньою організацією і внутрішньою структурою, що позначається на особливостях спілкування.

Конкретність розкриває унікальність спілкування із суб'єктивного боку. В ній проявляється єдність інтелектуальної і матеріальної взаємодії суб'єктів спілкування. Разом з тим конкретність характеризує невідворотність взаємодії і появу результатів спілкування.

Результативність — властивість процесу спілкування, завжди закінчується результатом — відображенням взаємодії, яка відбулася. При вербальному спілкуванні — це уявні образи сліди пам'яті в суб'єктів, що спілкуються, наприклад, при допиті. У соціометрії результати вербального спілкування вимірюються такими поняттями, як «досягнення взаєморозуміння», «встановлення психологічного контакту», «зняття стресу», «створення соціальної спільності», «вирішення комунікативної завдання» тощо.

При невербальній формі спілкування утворюються як ідеальні, так і матеріальні відображення. Найбільшого значення надається матеріальним слідам у широкому їх розумінні. Останні вимірюють точними методами, а їхні ознаки представляють якісно-кількісними параметрами.

Вплив – це спрямована енергетична дія на кого-небудь, на що-небудь з метою домогтися чого-небудь; вплинути, вселити щось¹.

Вплив у філософському контексті означає процес функціонування об'єктів у складній системі, коли взаємодіючі об'єкти (суб'єкти) впливають один на одного і керують процесом спілкування.

Вплив є важливим поняттям у сучасній мові науки криміналістики і досліджується в двох напрямках.

По-перше, у криміналістичному вченні «Слідознавство», де вплив найбільш досліджений і інтерпретується як робота слідоутворюючого предмета стосовно слідосприймаючого, що тягне за собою утворення слідів на рівні «елементарного» відображення.

По-друге, вплив як психологічний акт (прийом), використовуваний у тактиці для керування спілкуванням, що спонукає обирати певну лінію поведінки в допитуваного, щоб він добровільно розкрив суб'єктивний образ.

Вплив у криміналістиці – це психологічна категорія, тактика використання якої являє собою надзавдання сучасної психології, оскільки механізм психологічного впливу й керування психічними явищами залишається дуже проблематичним не стільки для криміналістів, скільки для психологів – фахівців найдавнішої науки психології.

28.3. Структура, види і суб'єкти спілкування

Спілкування – багатопланове поняття, зміст і структура його в різних галузях знань інтерпретуються по-різному. В психологічному аспекті спілкування характеризують як самостійну і специфічну сферу індивідуального буття людини, діалектично взаємопов'язану з іншими сферами її життєдіяльності, як процес міжособистісної взаємодії, умови появи і розвитку соціально-психологічних явищ (В. О. Кольцова, 1988 р.). В загальній теорії криміналістики спілкування не розглядалося як специфічна категорія, уперше на це звернув увагу В. Г. Лукашевич².

Поділяючи його думку, ми розглядаємо спілкування як засіб тактики в найбільш загальному розумінні, як пошуково-пізнавальну діяльність. **Спілкування – це єдиний процес дії і взаємодії, отже, його структура подібна до моделі соціальної діяльності взагалі, що включає чотири елементи: суб'єкт, засіб, предмет (об'єкт), результат.**

1. *Суб'єктами спілкування* на досудовому і судовому слідстві виступають учасники кримінального процесу: слідчий, прокурор, суд, обвинувачуваний, підозрюваний, потерпілий, свідок, експерт, фахівець, захисник, цивільний позивач і відповідач. Функції і завдання учасників кримінального судочинства регламентовані процесуальною формою. Звідси, види спілкування багато в чому детерміновані суб'єктами і їхньою роллю в доведенні.

¹ Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: 2002. – С. 92.

² Див.: Лукашевич В.Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования. – К., 1993.

2. *Засоби спілкування* являють собою інструментарій передачі та обміну інформацією. Засоби спілкування поділяють на види: інтелектуальні, мовні, динамічні, предметно-знакові і технічні. Розглянемо їх.

а) *Інтелектуальні засоби* слід розуміти як іманентну властивість суб'єкта, що належить до психічного життя людини², його розумовий розвиток, пізнавальні і творчі здібності, застосовувані як специфічний «інструментарій» у спілкуванні взагалі і судово-слідчому зокрема. Духовність, розум, інтелект, освіта людини, вміння логічно мислити, аналізувати ситуації, що виникають передбачати і випереджати дії супротивної сторони спілкування – це і багато чого іншого слід інтерпретувати як інтелектуальні засоби суб'єкта спілкування. Вони дають можливість переконувати співрозмовника, впливати на його психіку силою розуму й інтелекту. Інтелектуальні засоби широко використовуються в слідчих діях.

Мовні засоби спілкування становлять собою мовлення суб'єкта, за допомогою якого він здійснює пізнавальну діяльність і взаємодію в матеріальному середовищі. Усне звукове мовлення – це головний «інструментарій» вербального спілкування, що виконує комунікативні функції.

Динамічні (поведінкові) *засоби* являють собою виразні рухи тіла людини, що несуть певне смислове (інформаційне) навантаження про предмет спілкування. Серед них розрізняють: міміку, жестикуляцію і пантоміміку.

Міміка представляє рух м'язів особи, що виражає психічні процеси людини, які відбуваються, особливо її емоції: радість, сум, гнів, погрозу, задоволення тощо. Розрізняють мимовільну (рефлекторну) міміку та осмислену (керовану), яку суб'єкт нерідко використовує як один із способів спілкування.

Жестикуляція – це виразні рухи частин тіла людини: рук, ніг, голови, пальців рук та ін., що виражають психічний стан або смисловий зміст предмета спілкування. Сполучення рухів міміки і жестикуляції утворює поняття «мова жестів», де кожен рух являє собою код якогось слова, поняття, дії, фрази.

Пантоміміка являє собою виразні рухи тіла людини в цілому, що відображають психічний стан, емоції і якісь дії (діяльність). Пантоміміка в судово-слідчій практиці як засіб спілкування використовується рідко, в основному – це «інструментарій» сфери театрального мистецтва.

б) *Предметно-знакові засоби спілкування* становлять собою матеріальні об'єкти, що несуть певне семантичне (змістовне) навантаження. Це предмети-знаки, рисунки, лист графічний. Деякі предметно-знакові форми спілкування збереглися у злочинців. Сучасні вимагачі, рекетири нерідко як погрозу убивства посилають «хрестик», а підпалу – сірник.

в) *Технічні засоби* – це різні пристрої, що дозволяють спілкуватися на відстані за допомогою засобів зв'язку (телефон, радіо, телебачення тощо), транспорту, переміщати предмети-знаки спілкування тощо.

3. Предмет (об'єкт) спілкування являє собою матеріальні та ідеальні відображення – джерела інформації, що використовуються в доказуванні в кримінальних справах. Тому предметами безпосередньої діяльності, тобто спілкування, слідчого,

¹ Див.: Украинская советская энциклопедия. – К., 1981. – Т. 6. С. 476.

прокурора, судді є особистісні і речові джерела доказової інформації, тобто **люди і речі, явища і події**.

4. *Результат* (продукт) *спілкування* варто розуміти в широкому плані як будь-яку зміну в матеріальному і соціальному середовищі — це матеріальні сліди та уявні образи — сліди пам'яті, що виникають внаслідок взаємодії людей і речей. Наприклад, розкритий злочин, викритий злочинець, відшкодований збиток, відновлене право і свобода тощо.

28.4. Функції спілкування в криміналістичній тактиці

Функції спілкування детерміновані його сутністю, спрямованою на задоволення життєвих або професійних потреб. Спілкування завжди підкоряється практичній реалізації уявної моделі якоїсь взаємодії як засобу досягнення мети. Тому *одержання нової інформації для переходу суб'єкта від незнання до знання* є однією з головних функцій спілкування.

Поряд з метою функціональну роль відіграє тип спілкування. Прийнято розрізняти: *безпосереднє* і *опосередковане* спілкування, *ділове* і *емоційне*, *короткочасне* і *тривале*, *індивідуальне* і *групове*, *закінчене* і *незакінчене* тощо. З огляду на полімодальність суб'єктів діяльності у літературі зустрічаються інші класифікації, об'єднані єдиним класом, який називається «світ спілкування». Останній включає три основних види: 1) спілкування з реальним партнером; 2) спілкування з ілюзорним партнером (тварини, рослини, речі); 3) спілкування з уявним партнером (самоспілкування, художній, міфологічний образ тощо.).

Спілкування — цілеспрямована функція, результат її опосередкований суб'єктом діяльності. Тому один з провідних соціопсихологів сучасності Б. Ф. Ломов (1975) функцію спілкування вбачає у «подоланні обмеженості індивідуального досвіду» і «наданні можливостей суб'єкту засвоїти накопичений життєвий досвід» і в такий спосіб «забезпечити формування спільності індивідів, що виконують спільну діяльність»¹.

Судові психологи функцію спілкування вбачають насамперед в особливостях психофізіологічних властивостей суб'єктів спілкування, їх комунікабельності, перевтіленні, встановленні психологічного контакту². Найбільш загальними й істотними вчені-психологи називають три види функцій: *комунікативну*, *інтерактивну* і *перцептивну*³.

Комунікативна функція спілкування характеризує здатність суб'єкта виділяти і здійснювати спілкування в широкому діапазоні джерел інформації. Комунікабельність — це необхідна риса працівника правоохоронних органів. Це не тільки вміння спілкуватися, а й вміння розуміти одержувану інформацію, цілеспрямовано використовувати її, передусім для підтримання спілкування.

Інтерактивна функція спілкування в тактичному аспекті характеризується ступенем взаємодії суб'єктів при організації і проведенні слідчих дій. Взаємодія може приймати такі форми: співдружність, конкуренція і конфлікт.

¹ Ломов Б.Ф. Общение как проблема общей психологии. Методологические проблемы социальной психологии. — М., 1975. — С. 129.

² Див.: Коновалова В.Е. Правовая психология. — Харьков, — 1990. — С. 54, 55.

³ Див.: Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. — М., 1986. — С. 13.

Співдружність як форма спілкування припускає об'єднання суб'єктів на основі справедливих, коректних стосунків, без неправди й обману і виконання обіцяних вигод. При співдружності спільність інтересів суб'єктів виражається в прагненні досягти єдиної мети спілкування.

Об'єднання на основі конкуренції допускає кількох лідерів спілкування, які володіють неоднаковими особистими і професійними якостями, швидкістю реакцій на подразник, хоробрістю, ризиком, досвідом передачі знань, вмінням дискутувати тощо. Навколо таких суб'єктів групуються інші учасники колективного спілкування.

Конфліктна форма взаємодії спілкування виникає при наявності, наприклад, різних цілей у ході розподілу награваного, вирішення організаційних питань, вибору лідера тощо. Конфлікти частіше за все виникають у простих групах.

Перцептивна функція спілкування характеризує психологічну сторону суб'єкта спілкування, його здатність розуміти інших учасників спілкування. Роль перцептивної функції в психології проявляється в специфічних психологічних навичках: ідентифікації, стереотипізації, рефлексії і зворотному зв'язку. Вони не позбавлені значення в криміналістичній тактиці.

Ідентифікація розуміється як несвідоме уподібнення самого себе суб'єкта, з яким відбувається спілкування. Наприклад, слідчий, який проводить обшук, повинен уявити себе в ролі обшукуваного і спробувати змодельовати ситуацію, де б він найкраще сховав зброю, коштовності та інші об'єкти обшуку. Роль цього прийому велика в відшукуванні невидимих джерел інформації на місці події, виявлення можливих свідків-очевидців тощо.

Стереотипізація – це прийом сприйняття і мислення, сутність якого полягає в класифікації та оцінці сприйманих предметів і об'єктів на основі певних уявлень про нього¹. Простіше кажучи, у процесі сприйняття відбувається типізація об'єктів за схожими ознаками, тобто *формування сприйманої інформації в якісь типи, види, групи за схожими ознаками*.

Рефлексія – психологічна категорія, яка міцно увійшла в криміналістичну термінологію. Рефлексія інтерпретується як прийом мислення самосвідомості суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів суб'єкта, що спілкується, але головне в саморозумінні, виявлення того, як інші розуміють власні особистісні особливості, емоційні реакції. Рефлексія – це «дзеркальне» відображення суб'єктами спілкування один одного, імітація розумової діяльності і застосовуваних взаємодій.

Шахіст, рухаючи фігуру, намагається передбачити відповідний хід партнера і на основі цього розпочинає подальші кроки. Слідчий, перш ніж поставити запитання, повинен уявити собі можливу відповідь, психологічну реакцію допитуваного і знову «дзеркально» відбити відповідь і реакцію допитуваного, а після цього прийняти рішення, яке поставити наступне запитання або пред'явити доказ, щоб цілеспрямовано управляти спілкуванням для одержання об'єктивної інформації. Велике значення має рефлексія у вербальних слідчих діях (допит, перевірка показань, впізнання).

Зворотний зв'язок у спілкуванні – це інформаційно-комунікативний прийом, суть якого полягає в безупинному одержанні адресатом інформації про те, який вплив він справив на партнера, що спілкується, і прийняття рішень з коригування стратегії спілкування.

¹ Див.: Карпенко Л.А. Краткий психологический словарь. – М., 1985. – С. 341.

Глава 29. Вчення про методи криміналістичної тактики

29.1. Методологія криміналістичної тактики

Методологія – двоєдине поняття. З одного боку, її інтерпретують як сукупність засобів, методів, прийомів, використовуваних для пізнання предмета якої-небудь науки. Це методи наукового пізнання закономірностей, що лежать в основі предмета науки, засобів і принципів організації пізнавальної діяльності.

З другого боку методологія розуміється як галузь практичного знання використання методів і засобів для реалізації останніх в якій-небудь предметно-перетворюючій діяльності¹. Основу філософської методології складають матеріалістична діалектика і логіка, а їх закони і категорії утворюють базу теорії пізнання взагалі.

Для науки криміналістики матеріалістична діалектика і логіка є загальною методологією, на основі якої розроблені окремі теорії, криміналістичні вчення. Вагомий внесок у розробку методології криміналістики зробили С. М. Потапов (1948), Р. С. Белкін (1966), В. П. Колмаков (1968), Л. Ю. Ароцкер (1968), М. В. Салтевський (1969), М. Я. Сегай (1970), М. А. Селіванов (1974), В. К. Лисиченко (1974) та ін.

В даний час у криміналістичній методології розрізняють методи трьох рівнів спільності: всезагальний, загальні і окремі².

У науковій і навчальній криміналістичній літературі склалася суперечлива ситуація щодо методологічних розділів науки криміналістики, які зараз настільки відокремлені специфікою завдань інформаційного суспільства, методами і засобами пізнання свого спеціального предмета, що не помічати цього не можна. Тому існування спеціальних методологій – сучасна об'єктивна реальність, наприклад, судової фотографії, кінематографії та відеозапису, криміналістичної одорології, судової експертизи, судової акустики, криміналістичної тактики, методики розслідування взагалі. Однак у навчальній літературі замість проблем криміналістичної тактики розглядають «загальні положення» (Р. С. Белкін, 1987), «загальні питання» (І. Ф. Герасимов, 1994), «наукові основи» (В. П. Бахін, 1987), причому зміст цього поняття інтерпретується по-різному.

Криміналістична тактика є специфічною частиною цілого – науки криміналістики. Сутність цілого пізнається через його частини. Тому методологія тактики являє собою нижчий рівень спільності – окрему методологію щодо методології науки криміналістики. Змістом її є різні види практичної діяльності: оперативна, слідча, судова і виконавча. Зрозуміло, будь-яка діяльність у структурі обов'язково містить метод і засіб. Вчення про методи і засоби дослідження предмета пізнання криміналістичної тактики повинні складати її методологію.

Про методи в тактиці вперше згадував І. М. Якимов (1924), О. М. Васильєв (1955), В. П. Колмаков і А. Н. Колесниченко (1956), С. П. Митричев і В. О. Коновалова (1966) та ін. Однак вони не досліджували окрему методологію тактики.

¹ Див.: Украинская советская энциклопедия. – К., 1981. – Т. 6. – С. 444; Философский словарь под ред. И.Т. Фролова. – Изд. 2. – М., 1986. – С. 278.

² Див.: Белкин Р.С. Курс криминалистики. – М., 1997. – Т. 1; Салтевский М.В. Криминалістика. – Харьков, 1997. – Гл. 2.

Отже, існування методології криміналістичної тактики – як окремого вчення про методи, засоби, „інструментарій” пізнання, тобто практичної діяльності по збиранню, дослідженню і представленню інформації відповідно до норм кримінально-процесуального закону, видається цілком обґрунтованим і необхідним.

У структурному плані методологія являє собою багаторівневу систему трьох ступенів спільності: «всезагальний – загальний – окремий (спеціальний)», подібну структурі методології криміналістики як материнської науки. Тому структури окремих методологій окремих її частин, розділів, що представляють відносно самостійні галузі, такі як криміналістична техніка, тактика і методика, мають свої окремі методології, побудовані за типом методології материнської науки. Всезагальним методом буде матеріалістична діалектика, а загальним – спостереження, порівняння, експеримент, моделювання, технізація, інформатизація, прогнозування, що використовуються в різних науках, тобто справді є загальними. На третьому рівні розташовані власні, окремі (спеціальні) методи дослідження спеціальної частини, галузі материнської науки : техніки, тактики і методики.

Будь-яка діяльність предметно-пізнавальна знаряддйна (К. Маркс). Без засобів знаряддйної діяльності нема прийомів, способів і методів, оскільки практичне їх втілення – суть діяльності. Тому класифікація засобів криміналістичної тактики має принципове значення для методології взагалі і криміналістичної тактики зокрема.

Класифікація методів криміналістики все ще залишається проблематичною, оскільки використовуваний філософський поділ методів наук на всезагальний, загальний і окремі не завжди інтерпретуються вченими однозначно. Щодо двох перших рівнів спільності методів немає суперечок – всезагальним методом були і залишаються матеріалістична діалектика і логіка, а до загального відносять: спостереження, вимір, опис, порівняння, експеримент, моделювання, кібернетизацію (інформатизацію). Що ж стосується окремих методів криміналістики, то названі лише деякі, головним чином методи криміналістичної техніки (фотографічні, кінематографічні, звуко-відеозапису, фізичні та ін.). Методи тактики і методики взагалі не названі.

Як же варто розуміти приватні методи щодо криміналістики взагалі і окремі щодо її методологій – техніки, тактики і методики? Р. С. Белкін (1999 р.) поділяє окремі методи на власне криміналістичні (техніко-криміналістичні і структурно-криміналістичні) та спеціальні, запозичені з інших наук (фізики, хімії, біології). В. Я. Колдін (1995 р.) до окремих методів відносить деякі загальні (математичні, соціологічні), а В. Ю. Шепітько (2000 р.) окремі методи взагалі називає спеціальними і обмежується лише класифікацією прийомів.

29.2. Методи криміналістичної тактики

Метод як шлях, підхід до дослідження і пізнання як матеріального, так і духовного являє собою двоєдину сутність, діалектичне сполучення (взаємозв'язок) інтелектуального і практичного застосування засобів діяльності. Методи криміналістичної тактики стосовно методів криміналістики є частками, у структурі яких виявляються методи вищих порядків у вигляді прийомів, застосування спеціальних засобів діяльності. Однак провести жорстку грань між інтелектуально-теоретичною пізнавальною діяльністю і знаряддево-практичною складно, оскільки вони – дві сторони

одного способу дії. Перша завжди передує і супроводжує другу. Розходження між ними можна знайти лише в засобах і способі їх дії.

В теоретичних дослідженнях засобом пізнання для суб'єкта слугують його знання, розумові здібності, інтелектуальний рівень загального розвитку, тобто «**засіб → знання**». Зрозуміло, вони суб'єктивні, недоступні для стороннього спостерігача без добровільного волевиявлення суб'єкта. Спосіб дії (впливу, взаємодії) мислиться суб'єктам у загальному плані як щось ціле, деталі та ознаки якого проявляються пізніше.

В практичному дослідженні засобами пізнання слугують невіддільні частини – органи (рука, нога, плече, голова) або матеріальні предмети, інструменти, тобто матеріалізовані знання суб'єкта. Звідси останній для досягнення поставленої мети (вбивство, розбій) попередньо виготовляє або здобуває, тобто матеріалізує образ – знання. Отже, практичний засіб – це «**уречевлене знання**».

«Знання – засіб» представляє суб'єктивний образ – слідопам'яті, що виник внаслідок вивчення знання і завдяки практичному досвіду володіння ними. Тому злочинець іноді випадково використовує незнайомі йому засоби, найчастіше він вибирає знайоме, про яке знає, як його ефективно використовувати. Такий засіб практичної діяльності називається «**упредметнене – знання**».

В такий спосіб у теоретичному дослідженні засоби криміналістичної тактики мають інтелектуальну форму «знання – засіб», а в практичному – форму матеріалізовану – «упредметнене – знання», тобто конкретне знаряддя, предмет, інструмент.

Традиційно в загальних положеннях тактики розглядають прийоми, способи, планування, побудову версій (версіювання), моделювання, прогнозування ситуації та комбінації, тактичні рішення, класифікацію, систематизацію, узагальнення тощо. При цьому не розділяють методи і засоби: планування, прогнозування, версіювання, моделювання, реконструкція, ситуалізація, класифікація, узагальнення і систематизація – це тактичні методи, а прийоми, спосіб, тактичне рішення тощо становлять засоби тактики, які розглядаються в наступній главі. Тут же зупинимось лише на деяких методах криміналістичної тактики. При цьому будемо вважати, що метод – це дія, як діють, а засіб – чим діють, впливають.

29.3. Версіювання – метод криміналістичної тактики

Одним з важливих логічних методів дослідження закономірностей в природі і суспільстві є гіпотеза, тобто наукове припущення, висунуте для пояснення якогось явища, закономірності, що вимагає дослідної перевірки і наукового пояснення, щоб стати науковою теорією¹. Гіпотеза в широкому розумінні – здогад, ймовірне судження (М. І. Кондаков, 1971), яке має бути практично доведеним і науково поясненим.

Судово-слідча діяльність пов'язана з дослідженням окремого явища, яким є злочин (злочинець). Тому гіпотезу, яка пояснює якісь конкретні факти, події, називають версією. Отже, версія – це різновид окремої гіпотези.

¹ Див.: Украинская советская энциклопедия. – К., 1980. – Т. 3. – С. 42.

Вчення про версії входить у структуру загальної теорії криміналістики і виконує методологічну функцію в судово-слідчому пізнанні. Звідси криміналістична версія є засобом дослідження, а її практичне використання на досудовому і судовому слідстві називається версіюванням (В. П. Колмаков, 1967 р.).

Версіювання – це практичний процес оперування версіями як інструментами логічного пізнання в судово-слідчій практиці.

Отже, вчення про версію – це метод, а практичне застосування його в розслідуванні і судовому розгляді є складним тактичним прийомом, який називається *версіюванням*. І. Ф. Герасимов і Л. Я. Драпкін застосування версій у розслідуванні іменують «версійним методом»¹.

Криміналістична версія – це засноване на зібраній інформації з розслідуваної справи припущення (ймовірне судження) слідчого, дізнавача, прокурора, суду про подію злочину і злочинця в цілому або окремі факти і осіб, причинні та інші зв'язки між обставинами, що підлягають дізнанню.

За галузевій ознакою версії можуть бути слідчими, розшуковими, судовими, експертними тощо. Версії, що виникають у ході оперативно-розшукової діяльності, називаються *оперативними*. Слідча версія визначає напрямок досудового слідства, а судова – хід судового розгляду. Експертна версія будується щодо різних обставин наукового дослідження, найчастіше з приводу тотожності конкретного об'єкта, факту, механізму взаємодії.

Версія, що пояснює групу однорідних фактів, обставин, наприклад злочинів, називається *типовою*. З гносеологічної точки зору, типову версію можна розглядати за аналогією з категорією загального, оскільки загальне існує в окремому і виявляється через нього. Прикладом типових версій слугують версії про умисні вбивства, вчинені в умовах неочевидності.

Побудова (конструювання) версій є структурним елементом версіювання. Як розумова діяльність, процес побудови версії однаковий для всіх видів діяльності досудового і судового слідства. Логічна структура його включає: 1) збирання фактичного матеріалу для формування підстави версії; 2) побудову версії (аналіз, оцінка інформації); 3) виведення із версії наслідків; 4) перевірку наслідків на практиці і наукове їх пояснення; 5) висновок про істинність або хибність версії.

Розумова діяльність побудови версії проходить всі п'ять стадій розвитку, які відіграють роль ступенів пізнання при переході від ймовірного знання до достовірного. Однак у практичній діяльності не завжди помітні всі ці етапи розумового процесу, а виділяються лише три: 1) збирання матеріалу; 2) конструювання версії; 3) перевірка версії.

1. Збирання фактичного матеріалу зводиться до виявлення і дізнання джерел інформації, що мають відношення до розслідуваної події, з приводу якої будується версія.

2. Побудову версій у літературі іноді називають моделюванням «висуванням», «конструюванням», сутність понять яких, власне кажучи, однакові і позначають розумовий процес широкого використання аналізу і синтезу, індукції і дедукції, аналогії.

¹ Криміналістика. Под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. – М., 1994. – С. 56.

Висування версії починається аналізом зібраної інформації та її оцінкою в цілому, що веде до виникнення, як правило, загальних версій.

3. Перевірка версій. Перевірка версій здійснюється проведенням слідчих дій, оперативно-розшукових і організаційних заходів.

29.4. Прогнозування – метод криміналістичної тактики

Прогнозування являє собою процес наукового передбачення майбутнього стану об'єкта чи явища на основі аналізу його минулого і сьогодення. Це специфічне наукове дослідження, притаманне будь-якій інтелектуальній та практичній діяльності, в тому числі і судово-слідчій.

Процес прогнозування звичайно закінчується складанням прогнозу, тобто формуванням знання про майбутнє. Однак прогноз – не просто нова інформація, знання, одержане суб'єктом, а *наукове пророкування*, побудоване на основі даних про особливості розвитку якого-небудь предмета, явища, процесу. Наукове пророкування завжди носить версійний характер, що звужує межі застосування прогнозу в доказуванні. Разом з тим планування розслідування, вибір головного напрямку прикладення сил і засобів розкриття злочину по гарячих слідах навряд чи можливі без прогнозування.

В тактиці, де превалюють вербальні засоби збирання інформації, іноді важко помітити, а тим більше якось виділити елементи прогностичної діяльності, які завжди присутні в структурі тактичних прийомів, рішень, що приймаються. Тут розумовий прогноз передуює прийняттю тактичного або процесуального рішення.

Криміналістичне прогнозування як новий науковий напрямок у криміналістиці був розроблено Р. С. Белкіним, пізніше В.А.Журавлем.

29.5. Моделювання – метод криміналістичної тактики

Моделювання – опосередкований метод наукового дослідження об'єктів пізнання на їх моделях, коли безпосереднє вивчення неможливе або недоцільно¹.

В криміналістиці моделювання відносять до числа загальних методів науки². Аналогічну позицію займає Р. С. Белкін, який визначає моделювання через його сутність, що полягає в заміщенні об'єкта наукового дослідження моделлю і вивчення останньої з поширенням результатів дослідження на об'єкт пізнання³.

Моделювання слід відрізнити від експериментування як засобу дослідження. Моделювання і експеримент – це самостійні загальні методи в науці і практиці пізнання. Вони є різними за сутністю і процесуальною формою. Наукову основу моделювання становить теорія подібності, а експерименту – дослідні дії. Прикметною рисою моделювання є проведення дослідження на моделях реального предмета різного рівня подібності.

¹ Див.: Украинская советская энциклопедия. – К., 1981. – Т. 6. – С. 530.

² Див.: Лузгин И.М. Расследование как процесс познания. – М., 1969. – С. 229.

³ Див.: Р.С. Белкин. Курс криминалистики. – М., 1997. – Т. 1. – С. 351.

Модель слід відрізняти від макета, який використовується в деяких слідчих діях, наприклад, у слідчому експерименті для відтворення обстановки при аналізі слідчих ситуацій, в ході проведення судових експертиз. Макет — це лише об'ємно-просторове відтворення предмета, виробу, звичайно в зменшеному розмірі, із матеріалу-замінника (пап'є-маше, картон тощо), наприклад, макет знаряддя вчинення злочину із пінопласту, картону. Макет схожий з реальним об'єктом, передає його розмірні характеристики та їх співвідношення, але макет не має фізико-хімічних і механічних властивостей. Тому досліджувати на макеті внутрішні властивості-якості предмета не можна.

В слідчій практиці використовуються головним чином два види моделей: *фізичні та уявні*. Цьому відповідають дві процедури процесу: моделювання фізичне і моделювання уявне.

Фізичне моделювання відтворює об'єкт дослідження зі збереженням його природних функцій, оскільки модель виготовляють із того ж матеріалу, що й об'єкт. Модель може бути натуральною, в масштабі один до одного, або масштабною, тобто зменшеною чи збільшеною.

Уявна модель — це суб'єктивна логічна конструкція, уявний образ реального предмета, явища. Уявне моделювання в слідчій практиці — поширене явище, що передує плануванню майже кожної взаємодії. До уявного моделювання як тактичного методу слідчий вдається при розробленні напрямів розслідування, для програмування слідчих ситуацій, очікуваних у ході розкриття і розслідування злочину. Головною умовою моделювання є основне правило, щоб між моделлю і досліджуваним об'єктом існувала *відома подоба, що вкладається в подібності фізичних характеристик моделі та об'єкта або в схожості їх істотних функцій*.

29.6. Реконструкція — метод криміналістичної тактики

Реконструкція являє собою тактичний метод дослідження складних слідчих ситуацій події злочину. В слідчій практиці застосовується досить часто, головним чином при підготовці до слідчих дій, таких, як слідчий експеримент, допит на місці події тощо, коли попередньо необхідно відтворити матеріальну обстановку, в якій відбувалася розслідувана подія.

У першій ситуації, якщо обстановка повністю втрачена (знищена), слідчий відтворює речову обстановку заново за матеріалами справи. Аналізуючи протоколи оглядів, допитів, перевірок показань на місці, і на основі опису, планів, схем, креслень, фотознімків, відеозапису, він самостійно створює речову обстановку, іноді зі слів (показань) очевидців. При цьому слідчий, як правило, використовує схожі предмети або об'єкти-замінники, тобто макети.

У другій ситуації, коли обстановка змінена частково, наприклад, переставлені меблі, окремі екземпляри її замінені, піддалися ремонту, перебудові, прибрані взагалі, при підготовці до слідчої дії слідчий пропонує допитуваній особі — очевидцю відновити матеріальну обстановку: пересунути меблі і розмістити їх так, як вони розміщувалися в момент сприйняття події злочину. Нові предмети обстановки, що з'явилися, видаляють (виносять) з місця події, а відсутні замінюють схожими або макетами.

Відновлення або відтворення матеріальної обстановки фіксується в протоколі, а виконані плани, схеми, фотознімки, відеограми додаються до нього.

Реконструкція – поняття архітектурно-технічне, що позначає побудову, перебудову якоїсь споруди, відтворення порушеного первісного вигляду¹. Тому навіть в етимологічному аспекті реконструкція – не моделювання. Однак, за сутністю процесу діяльності, – це самостійні загальні методи пізнання, вони розрізняються функціональним змістом і практичними результатами.

1. Моделювання як процес – це створення копії об'єкта різного рівня подібності, а реконструкція – відновлення порушеного реального об'єкта дослідження.

2. Моделювання – це процедура копіювання, а реконструкція – процес створення нового або реконструювання старого.

3. Моделювання – це інформаційний процес представлення джерел інформації на основі дотримання принципів теорії подібності. Реконструкція – це представлення інформації, джерелами яких є суб'єктивні процеси сприйняття, запам'ятовування і відтворення.

4. Моделювання – це процедура наукового дослідження реального предмета на його моделі, а реконструкція – лише підготовчий етап до дослідження, тобто створення певних умов для наукового дослідження. В цьому зв'язку реконструкцію допустимо інтерпретувати як метод підготовки умов і засобів дослідження.

У криміналістиці розроблено прийоми реконструкції і запропоновано її віднести до криміналістичного методу².

¹ Див.: Украинская советская энциклопедия. К., 1983. Т. 9. С. 234.

² Див.: Зазулинский А.Б. Правовые основы и криминалистические методы исследования места события с целью проверки показаний на месте. Автореф. дис. канд. юр. наук. Харьков, 1969.

РОЗДІЛ VII. ЗАСОБИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

Глава 30. Слідчі дії та організаційні заходи – засоби криміналістичної тактики

30.1. *Поняття засобів і слідчої діяльності*

Розслідування – пізнавальний процес, здійснюваний у рамках суворо окресленого процесуально-правового поля, де як джерела інформації використовуються лише результати слідчих дій, названих у законі. Тому «докази можуть бути одержані тільки за допомогою засобів доказування, поза ними вони не можуть фігурувати в кримінальному процесі»¹.

Для процедури розслідування в законі важко передбачити всі форми і засоби збирання, дослідження і використання джерел доказової інформації. Багато *дій слідчого* не названі в законі, так їх і недоцільно називати; багато які з них визначені в підзаконних актах, відомчих інструкціях, наказах, розпорядженнях та інших документах.

У тлумачних словниках поняття «засіб» інтерпретується як «прийом, спосіб дії, пристосування, знаряддя для здійснення якої-небудь діяльності»². У криміналістиці під засобами розуміють предмети, пристрої, механічні прилади, машини, матеріали, що застосовуються для виявлення, дослідження матеріальних та ідеальних слідів. Розрізняють криміналістичні, оперативно-технічні, спеціальні, організаційні, тактичні і методичні засоби. В філософії засіб – це сукупність видимих елементів – продуктивних сил, а в економічній теорії засобами називають не тільки знаряддя праці, а й гроші, валюту, цінні папери, що перебувають в економічному обігу. В інформатиці розрізняють засоби фіксації, передачі, оброблення і збереження інформації.

Отже, в криміналістиці «прийом, спосіб, пристосування, знаряддя» нерідко тлумачать як синоніми і позначають поняттям «засіб». Перших два – «прийоми» і «спосіб» – розкривають як інтелектуальну дію: впізнав, довідався, почув, прийняв рішення, застосував розумовий прийом. Два інших поняття: «пристосування» і «знаряддя» – це предметні засоби, матеріальні об'єкти, тобто знаряддя праці, якими слідчий предметно (матеріально) здійснює діяльність.

Таким чином, поняття «прийом», «спосіб», «пристосування», «знаряддя» розкривають дві сторони одного й того самого поняття – «діяльність»: 1) інтелектуально-функціональну, тобто як суб'єкт діяв і 2) предметно-функціональну, тобто чим він діяв. Тому поняття «прийом» і «спосіб» допустимо називати **інтелектуальними засобами**, а поняття «пристосування» і «знаряддя» – **матеріальними**. Останні в крим-

¹ Див.: Советский уголовный процесс / Под общ. ред. М. И. Бажанова и Ю. М. Грушевого. – 2-е изд., доп. – К., 1983. – С. 115-116.

² Див.: *Ожегов С. И.* Н.Ю. Шведова. Толковый словарь русского языка. – М., 2002. – С. 92

іналістиці називають **знаряддями злочину**, а перші і другі, разом узяті, — **засобами вчинення злочину**.

Отже, у криміналістиці існують не тільки технічні засоби — криміналістична техніка, а й тактичні засоби вилучення із джерел інформації та оперування нею в доказуванні. Звідси структура засобу відображає дві сторони діяльності суб'єкта: *інтелектуально-функціональну і предметно-матеріальну*.

Інтелектуально-функціональна сторона характеризує те, як діяв суб'єкт засобом, тобто який його спосіб дії, яким прийомом, способом він реалізував поставлену мету. Тому перша сторона висвітлює функціональні ознаки і властивості суб'єкта, а саме — рівень володіння логічними правилами мислення, вміння прогнозувати, аналізувати обстановку і обирати напрямок діяльності; наявність у суб'єкта професійних знань і практичного досвіду їх використання; наявність психофізіологічного статусу — володіння почуттями, емоціями в стресових ситуаціях.

Предметно-матеріальна сторона характеризує безпосередньо засіб, тобто чим діяв суб'єкт, які фізичні властивості предмета — інструмента, пристрою, машини або їх системи. Засоби самі по собі є пасивними, для взаємодії необхідне джерело енергії — суб'єкт, який додає їм функціональних властивостей. Тому засоби детерміновані насамперед суб'єктом і слідчою ситуацією, яка виникає в матеріальному середовищі внаслідок використання у взаємодії конкретних прийомів, способів, пристосувань, знарядь.

Таким чином, поняття «засіб» як елемент тактичної діяльності видається обов'язковим при визначенні предмета науки криміналістики взагалі і криміналістичної тактики зокрема.

Ще в першому підручнику з криміналістики тактику визначали як «систему прийомів попереднього слідства», застосовуваних «ефективно з найменшою витратою сил і засобів»¹. Однак у наступних визначеннях предмета тактики увагу учених було перенесено лише на «систему прийомів», а засоби як «технічний інструментарій» здійснення прийомів були упущені і майже не піддавалися дослідженню в криміналістичній тактиці.

Іншу позицію займала школа українських криміналістів, очолювана професором В. П. Колмаковим. Ще в 1973 році В.О. Коновалова елементами предмета тактики вважала «систему наукових засобів і методів» або тактичних засобів і методів. Авторка, згадуючи про наукові засоби, не розкриває їх змісту, хоч і називає наукові основи тактики, до переліку яких відносить: законність тактичних засобів і методів; планування і визначення напрямку розслідування; використання логіки і психології; узагальнення та аналіз передового досвіду². Звідси засоби діяльності у криміналістичній тактиці фактично поділяються на інтелектуальні та матеріально-технічні.

Інтелектуальні засоби — це знаряддя вербальної діяльності суб'єкта кримінального процесу. До них відносять прийоми, способи, спосіб розумової діяльності слідчого, дізнавача, прокурора, судді. Тому інтелектуальні засоби суб'єкта, з одного

¹ Див.: Криміналістика. — М., 1938. — С. 4 — 5.

² Див.: Радянська криміналістика / За заг. ред. проф. В.П. Колмакова. — К., 1973. — С. 173.

боку, становлять сукупність знань-прийомів, способів вербальної діяльності, а з другого – рівень володіння засобами матеріалістичної діалектики і логіки пізнання, уміння аналізувати події, розкривати зв'язки між явищами, фактами і речами. Отже, інтелектуальні засоби суб'єктивні, іманентні і характеризують професійний рівень суб'єкта судово-слідчої діяльності.

Матеріально-технічні засоби – це інструментарій, знаряддя реалізації тактичних прийомів і методів у практиці досудового і судового слідства в кримінальних справах. У реальності – це предмети, пристосування, інструменти, верстати, комп'ютерні засоби, а також транспорт, зв'язок, засоби наукової організації праці, що у сполученні з інтелектуальними засобами дають можливість досягти максимального результату використання технічних засобів, щоб праця стала більш продуктивною і менш стомлюючою.

Засоби криміналістичної тактики за цілями її діяльності поділяють на засоби **збирання, дослідження, оцінки і представлення** доказової інформації в кримінальному процесі. Їх прийнято поділяти на **процесуальні** та **непроцесуальні**.

Процесуальні засоби збирання доказів характеризуються двома ознаками, названими законодавцем, а саме: 1) засоби повинні бути названі конкретно і наведено їх вичерпний перелік; 2) тактичний засіб повинен бути не тільки названий, а й регламентований.

Справді в кримінально-процесуальному законі названі слідчі і судові дії, тобто тактичні засоби: огляд, допит, обшук, впізнання, слідчий експеримент тощо. Разом з тим не всі з них регламентовані.

Регламентація – це встановлення правил, що визначають порядок якої-небудь діяльності. Вона додає процесуального статусу діяльності, визначає межі реалізації засобів доказування, наприклад, тактику впізнання, і будь-яке порушення цього порядку позбавляє результати доказового значення.

Такі тактичні засоби слід назвати **процесуально розкритими**. Тактика їх провадження не допускає зміни процесуальної форми, запропонованої законодавцем. Наприклад, перед початком обшуку обшукуваний повинен бути повідомлений про добровільну видачу розшукуваного об'єкта, допитуваний свідок – попереджений про кримінальну відповідальність за давання явно неправдивих показань тощо. Заміна *процесуально розкритих засобів доказування* іншими засобами не допускається, наприклад, не можна замінити допит відібраним пояснень, а огляд – доглядом.

Разом з тим законодавець не всі засоби доказування детально і однозначно регламентує, в тактиці провадження деяких з них допускаються елементи альтернативної діяльності, тобто слідчий може обирати прийоми і засоби збирання і дослідження джерел інформації. Такі тактичні засоби слід називати **процесуально неповно розкритими**. Так, слідчий огляд допускає варіювання технічними засобами і прийомами діяльності для одержання одних й тих самих результатів.

Законодавець передбачив ще один вид засобів кримінально-процесуальної діяльності, які **лише назвав, але не регламентував** узагалі. До них належать: оперативно-розшукова діяльність (ст. 103 КПК), прийняття заяв і повідомлень, відібрання пояснень, витребування документів, відібрання зразків тощо. Отже, вони є **законними**, оскільки названі в кримінально-процесуальному законі, але процесуально нерозкритими.

Таким чином, клас процесуальних засобів криміналістичної тактики допустимо поділяти на три види: **процесуально розкриті**, **процесуально неповно розкриті** і **процесуально нерозкриті** (рис. 88).

Рис.88. Засоби криміналістичної тактики

30.2. Структура слідчих дій як засобів криміналістичної тактики

Слідча дія як тактичний засіб становить собою послідовність процедур, що утворюють структуру із чотирьох етапів: 1) підготовчого; 2) безпосереднього провадження; 3) фіксації результатів; 4) оцінки результатів і визначення їх місця в системі зібраних доказів. Розглянемо їх докладніше.

1. Підготовка до проведення слідчої дії починається з визначення завдань, а саме необхідно: а) чітко сформулювати мету слідчої дії; б) обрати місце її провадження; в) визначити час провадження; г) визначити коло учасників і роль кожного із них; г) з'ясувати необхідність використання технічних засобів (які, для яких цілей); д) встановити можливість використання допомоги громадськості і в якій формі.

Сформульовані завдання підготовлюваної слідчої дії реалізуються в плані її проведення, що включає такі наступні дані (за Р. С. Белкіним):

— докладну інформацію про осіб, щодо яких проводиться слідча дія, а також про об'єкти, що використовуються у слідчій дії;

— вказівки на наявні у справі докази, потреба у використанні яких може виникнути при провадженні слідчої дії, з приводу яких вона проводиться;

— вказівки на прийоми використання цих доказів, а також оперативну інформацію, якщо вона є в розпорядженні особи, яка проводить слідчу дію;

— вказівки на тактичні прийоми безпосереднього проведення слідчої дії, послідовність їх виконання з урахуванням можливого розвитку ситуації, в якій здійснюється процесуальна дія, тобто прогнозування лінії поведінки її учасників, а також вказівки на необхідні технічні засоби.

Істотним елементом плану є інформація про учасників слідчої дії. Слід розрізнити *обов'язкових учасників*, тобто названих у законі, і *необов'язкових*. Коло учасників судового слідства чітко визначено законом. На досудовому слідстві поряд з обов'язковими (названими в законі) учасниками слідчий на свій розсуд може запрошувати необов'язкових, наприклад, робітників для проведення розкопок, охорони та огороження місця події, громадян для «прочісування» місцевості тощо. *Вибір місця і час проведення слідчої дії* залежать від ситуації, що складається. Так, допит свідка, який добросовісно помиляється, доцільно проводити на місці сприйняття події. Час проведення слідчої дії являє собою тактичний прийом, який підсилює його ефективність. Арешт злочинця змусив родичів винести цінне майно із будинку і сховати його в сусідів. Тому перший обшук не дав результатів. Слідчий став вибирати час обшуку. Він чекав, коли речі і цінності будуть повернуті в будинок. Тільки-но надійшли оперативні дані про те, що речі на місці, слідчий здійснив обшук, який дав позитивні результати. Тому визначення часу проведення слідчої дії — це тактичний прийом, а реалізація тактичного прийому — раптовість.

У ході підготовки до проведення слідчих дій вирішується низка організаційно-тактичних завдань, а саме:

— встановлення взаємодії з моменту порушення кримінальної справи з усіма державними органами, що здійснюють розкриття і розслідування злочинів і проводять нагляд за цією діяльністю;

— забезпечення технічного супроводження (документування) перевірочних дій за фактами заяв і повідомлень про ознаки злочину і осіб, підозрюваних у ньому;

— забезпечення перевірочних дій суворим додержанням конституційних прав і свобод громадян, їх житла і майна;

— технічне супроводження перевірочних дій здійснювати не тільки оперативно-технічним документуванням, а й шляхом використання практики громадського документування відповідно до права громадян одержувати інформацію.

На стадії підготовки до проведення слідчих дій вирішуються й інші важливі завдання — розміщення необхідних сил і засобів, визначення форми взаємодії між ними.

2. Безпосереднє проведення слідчої дії — це другий етап, коли складений план знаходить реальне втілення в діяльності слідчого. В криміналістичній методиці розслідування прийнято поділяти на три етапи: *первісний, наступний і заключний*. Відповідно до цього і слідчі дії поділяють на *первісні, наступні і заключні*.

Первісні слідчі дії спрямовані на виявлення джерел доказової інформації, організацію розкриття злочину за гарячими слідами. Тому розслідування в більшості випадків починається з огляду місця події, допиту учасників події пригоди (злочинця,

потерпілого, свідків-очевидців), затримання підозрюваного, особистого обшуку, обшуку за місцем роботи, на квартирі; пред'явлення для впізнання тощо. Зібрана інформація є основою для визначення напрямку розслідування, версіювання і планування.

Наступні слідчі дії в основному здійснюються для дослідження, оцінки і використання доказів, формування сукупності доказових фактів, перевірки версій, доказування елементів складу злочину, з'ясування причин і умов, що сприяли вчиненню злочину.

3. Фіксація слідчих дій. Основною формою процесуального закріплення результатів є протоколювання, тобто виклад ходу слідчої дії особою, яка проводить слідство. Як додаткові засоби закон дозволяє використовувати графічні, фотографічні, кінематографічні, звуко-відеографічні методи. Результати застосування додаткових засобів фіксації служать додатками до протоколів слідчих дій і оперативних документів.

4. Оцінка одержаних результатів – важливий етап слідчої дії. Це розумова діяльність, яка здійснюється в логічних формах і спрямована на вирішення, принаймні, трьох завдань: 1) вірогідність одержаних результатів; 2) відносність їх щодо доказуваної обставини; 3) можливість використовувати джерело інформації в процесуальному доказуванні.

Доказ – це єдність матеріального джерела і відображеної ним інформації. Тому для встановлення його вірогідності необхідно переконатися в безберечності походження матеріальної основи джерела і об'єктивності відображення інформації. Оцінюючи матеріальну переконливість джерела, виявляють причину його появи на місці події, у системі злочинної діяльності, з'ясовують наявність причинного зв'язку з подією злочину і встановлюють його форму.

Однак цього недостатньо. Джерело може виявитися на місці події, але не брати участі в активній взаємодії і слідоутворенні. Тому для встановлення вірогідності відображеної інформації звертають увагу на реальність процесу відображення, оскільки *ідеальні та матеріальні відображення є закономірним наслідком енергетичної взаємодії об'єктів*.

Разом з тим треба враховувати, що адекватність відображення залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників взаємодіючих об'єктів. Тому судити про вірогідність джерела інформації можна за його причинним зв'язком, тобто безперечністю походження як наслідку злочинної діяльності.

Причетність джерела інформації до події злочину в цілому або до однієї із обставин, що підлягають встановленню, характеризує їх інформаційні відносини і становить міру близькості результату слідчої дії до доказуваного факту.

В теорії ідентифікації розрізняють три ступені близькості порівнюваних об'єктів: *схожість, групова належність і тотожність*. Схожість – найнижчий ступінь близькості, оскільки схожими вважаються предмети, що мають хоча б одну загальну ознаку.

Оцінюючи результати слідчої дії щодо доказуваної обставини, суб'єкт завжди мислить завдання тотожності: він чи не він вчинив злочин; цим чи не цим знаряддям нанесений слід; можливо чи неможливо вчинення конкретної дії тощо. Тому встановлення схожості і групової належності становить лише етапи оцінки як розумової діяльності при переході до схожості. Формування висновку про останній відбувається поступово при наростанні інформації до певного рівня, що дозволяє дійти

висновку, що в порівнюваних зразках виділена сукупність ознак утворена тим самим об'єктом.

Отже, **оцінка причетності** – це розумова процедура формування судження про тождественність слідуючого об'єкта.

30.3. Організаційні дії слідчого – засоби криміналістичної тактики

Вище відзначалося, що в процесі розслідування слідчий використовує не тільки процесуальні, а й непроцесуальні дії, такі, які в кримінально-процесуальному законі названі, але не регламентовані, тобто порядок застосування засобів і прийомів діяльності не визначений. Останнє стосується діяльності слідчого з перевірки первинної інформації, що служить приводами і підставами для порушення кримінальної справи (ст. 94 КПК).

Діяльність з перевірки слідів – це організаційні прийоми по застосуванню тактичних вербальних засобів (опитування, розповідь, розпитування, пояснення) і технічних засобів витягування інформації із матеріальних джерел. Це за своєю суттю тактична організаційна діяльність, здійснювана непроцесуальними засобами, оскільки вона є перевіркою і проводиться до порушення кримінальної справи, отже, здійснюється поза процесуальним полем, але при суворому дотриманні принципу законності.

Так, слідчий після одержання повідомлення про ознаки події виконує систему організаційних дій з перевірки первинної інформації, наприклад, організує і направляє роботу оперативно-розшукових заходів, одержує від джерел інформацію, відбирає пояснення, вимагає представлення документів, матеріалів, продукції, здійснює контрольні закупки, вимагає проведення ревізій, організує раптові фінансові перевірки, інвентаризацію тощо. Це організаційно-тактичні дії, названі в КПК, хоча тактика їх не розкрита. Тому вони нерозкриті взагалі або недостатньо розкриті і допускають альтернативні прийоми.

Поряд з такими законними діями в доказуванні застосовується ряд тактичних засобів, які навіть не названі в КПК, – це *непроцесуальні* засоби, головним чином криміналістичної тактики і профілактики злочинів

Отже, стає очевидним, що організаційно-тактичні дії слідчого поділяються на дві групи: 1) засоби, названі в КПК; 2) засоби, не названі. Як перші, так і другі не породжують засобів доказування. Разом з тим перші названі в КПК, а другі не названі. Звідси перші організаційно-тактичні дії слід називати *законними*, а другі – просто *тактичними засобами*.

Процесуальні дії відрізняються від організаційно-тактичних тим, що ці дії відносно розкриті, тобто законодавець у нормі розписує процедуру, власне тактику слідчої дії.

Наприклад, «Перед обшуком або виїмкою слідчий пред'являє постанову особам, що займають приміщення, або представнику підприємства, установи чи організації, де проводиться обшук чи виїмка, і пропонує їм видати зазначені в постанові предмети або документи, а також вказати місце, де ховається злочинець...» і так далі (ст. 183 КПК). Законодавець навіть визначає, як повинен діяти слідчий у разі відмови виконати його вимоги – він може відчиняти приміщення, сховища, забороняти

особам, які перебувають у приміщенні, де проводиться обшук, спілкуватися один з одним, залишати приміщення. Все це являє собою тактику обшуку і виїмки, викладену в законі, прийоми якої не втрачають тактичної сутності і повинні досліджуватися в криміналістичній тактиці.

30.4. Сучасна класифікація слідчих дій

У сучасній криміналістиці найбільш поширеною є класифікація слідчих дій за часом їх провадження на: *невідкладні, первісні і наступні*. За суб'єктом провадження слідчі дії поділяють *на слідчі і судові*; за етапами розслідування — на *досудові і судові*.

Певна класифікація слідчих дій простежується в Кримінально-процесуальному кодексі України; слідчі дії, пов'язані з одержанням інформації із особистісних джерел, тобто від людей, названих у певному порядку: допит підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка; очна ставка; пред'явлення для впізнання.

Потім названі такі слідчі дії, як огляд, догляд, обшук, виїмка, відтворення обстановки і обставин події. За своєю сутністю вони спрямовані на одержання інформації із речових джерел — матеріальних слідів, від «німих» свідків злочину, тобто речей. Таким чином, наявний відомий поділ слідчих дій за джерелом доказів на *особисті і речові*¹.

Останньою слідчою дією в КПК і його проекті названа судова експертиза як засіб одержання доказів за допомогою використання спеціальних знань, що застосовуються в кримінальному процесі в двох формах: спеціаліста і експерта.

Спеціаліст, беручи участь у слідчій дії, інтерпретує матеріальні сліди відображення, їх походження, механізм утворення тощо. Його участь у слідчій дії не породжує нових доказів, а отримані відомості слідчий вносить до протоколу і відзначає, що в слідчій дії брав участь спеціаліст.

Експерт на основі постанови проводить дослідження речових доказів, як правило, в лабораторних умовах. У висновку експерт повідомляє нову інформацію про факти і обставини, що підлягають встановленню по кримінальній справі. Висновок експерта є джерелом доказів.

Злочин відображають люди і речі (предмети), перші — ідеально, а другі — матеріально. Тому слідчі дії можна класифікувати за видами джерел інформації і представити у вигляді схеми (рис. 92).

До першої групи віднесені слідчі дії для одержання інформації від людей за схемою взаємодії «*слідчий - людина*» (люди - люди), а саме: допит, очна ставка, перевірка показань на місці і пред'явлення для впізнання. Витягування інформації проводиться шляхом спілкування, органолептичними засобами — словом, тому ці слідчі дії називають **вербальними**.

Другу групу **нонвербальних** слідчих дій складають: *огляд, догляд, обшук, виїмка та ексгумація*, тобто дії для одержання інформації за допомогою речей (із речових джерел) за схемою взаємодії «*слідчий - предмет*».

Нарешті, до третьої групи віднесені: судова експертиза і слідчий експеримент, тобто слідчі дії для одержання інформації із складного джерела, яке представляє си-

¹Див., напр.: *Бентам И.* О судебных доказательствах / Пер. с англ. К., 1976; Теория судебных доказательств в советском уголовном процессе. 2-е изд. — М., 1973. — С. 257.

стему із простих джерел, що діє за схемою взаємодії «люди - складне джерело» або «люди - речі»).

Такі основні характерні риси класифікації слідчих дій за видами джерел фактичних даних, тобто засобів доказування. Розглянута класифікація дозволяє зробити такі висновки.

1. В чинному КПК України в переліку розташування глав простежується поділ слідчих дій за видами джерел інформації, а саме: люди, речі, складні джерела «Люди - речі».

2. В основі слідчих дій одержання інформації від людей лежать органолептичні засоби криміналістичної тактики, засновані на почуттєвому пізнанні при безпосередньому спілкуванні. Такі слідчі дії називаються *вербальними*.

3. В основі слідчих дій одержання інформації від речей лежать засоби криміналістичної техніки і тактики, засновані на сполученні почуттєвого пізнання з інструментарієм і прийомами криміналістичної техніки, що розширюють можливості почуттєвого пізнання. Такі слідчі дії називаються *нон вербальними*.

4. В основі слідчих дій одержання інформації із складних джерел «Люди - речі» лежать засоби криміналістичної тактики, засновані на прийомах почуттєвого пізнання спеціаліста (обізнаної особи) у сполученні з інструментальним дослідженням експерта. Такі слідчі дії називаються *змішаними*, або *складними* (експертиза і слідчий експеримент).

Глава 31. Вчення про тактичний прийом

31.1. Тактичний прийом і спосіб, їх сутність

Тактичний прийом — це загальнонаукове поняття, що використовується в різних галузях науки і практики та застосовується для характеристики засобів діяльності суб'єкта. Звідси прийом — це динамічна категорія, об'єктивно властива будь-якій соціальної діяльності. Сутність прийому відображає спосіб дії суб'єкта, тобто як він взаємодіє з навколишнім середовищем, якими засобами реалізує поставлену мету діяльності.

Отже, прийом становить єдність інтелектуальної і предметно-перетворюючої діяльності. Перш ніж реалізувати мету, суб'єкт обирає знаряддя праці і прогнозує спосіб його застосування в сформованій ситуації. Без цих двох сторін — інтелектуальної (розумової) і матеріально перетворюючої не можна уявити тактичний прийом як планований, раціональний і доцільний засіб діяльності взагалі.

Разом з тим у підручниках з криміналістики прийом ототожнюється із способом. При цьому увага акцентується лише на інтелектуальній стороні діяльності. В прийомі вбачають рекомендацію або організаційно управлінську сторону, а предметна, тобто знаряддево-інструментальна, сторона діяльності залишається в тіні, що суперечить структурі діяльності взагалі.

Визначення тактичного прийому через спосіб є найбільш поширеним у літературі (В.Я. Колдін, В.П. Колмаков, В.О. Образцов, В.Ю. Шепітько та ін.). Однак кожний з цих авторів у поняття прийому вносить свої нюанси, що підсилюють характерні його сторони, — «найефективніший», «раціональний», «цілеспрямований» тощо.

О.М. Васильєв (1976) та інші науковці визначають тактичний прийом через рекомендацію, пораду до дії, наукову рекомендацію, побудовану на використанні даних, головним чином логіки, психології і науки управління¹. Деякі учені в прийомі як способі підкреслюють його організаційно- управлінську сторону (О.В. Дулов, 1979; О.М. Гусаков, 1973).

Таким чином, тактичний прийом у сучасній криміналістиці інтерпретують головним чином як *спосіб, рекомендацію, лінію поведінки, спосіб дії, модель, програму, організаційний захід, систему форм рухів*.

Отже, коротко в загальному вигляді **тактичний прийом можна визначити так: це спосіб дії суб'єкта щодо застосування засобів криміналістичної тактики на досудовому і судовому слідстві**.

31.2. Структура, ознаки і властивості тактичного прийому

В енциклопедичних і тлумачних словниках структуру пояснюють як розміщення, розташування, взаємозв'язок предметів, явищ природи якоїсь спільності, сис-

¹ Див.: Васильєв А.Н. Следственная тактика. — М., 1976. — С. 33.

теми¹. Тактичний прийом — це діяльнісна категорія, яка відображає вплив і взаємодії з предметами і явищами навколишньої дійсності, це рухові акти суб'єкта, спрямовані на зміну зовнішнього середовища — утворення слідів злочину. Тому структура тактичного прийому обов'язково включає елементи: суб'єкта і засоби. Без суб'єкта і засобів діяльності не може бути самої діяльності. Тому структура прийому — це частина цілого — структури діяльності взагалі. Структура злочинної діяльності повторюється в способі як способі дії тактичного прийому і включає такі елементи: а) суб'єкт; б) засоби; в) предмет; г) результат (продукт).

Суб'єкт — основний елемент у структурі прийому. З одного боку, він — причина діяльності і джерело енергії виникнення руху, а з другого — конструктор і організатор тактичного прийому, сліди якого відображаються в результатах предметного впливу.

Засіб як структурний елемент — характерна сторона тактичного прийому. Вище відзначалося, що тактичний прийом — це єдність двох сторін: інтелектуальної і предметно-матеріальної, тобто технічної. Звідси допустимо говорити про інтелектуальні і технічні прийоми. У перших логічна діяльність переважає, перебуває мовби на поверхні, а технічна — завуальована. Такі прийоми називають вербальними. В технічних прийомах, навпаки, інструментальна діяльність перебуває на першому плані, а інтелектуальна — нібито прихована. Тому такі прийоми називають *технічними* на відміну від *вербальних*.

«Інтелектуальність» і «технічність» — це дві сторони єдиної дії, взаємодії. Тому фактично будь-який тактичний прийом — інтелектуально-технічний або техніко-інтелектуальний. Поділ прийомів на вербальні і технічні є умовним.

Прийом — це складне динамічне утворення, яке характеризує спосіб дії суб'єкта, що представляє систему простих рухів, рухових актів, в основі яких лежить навичка. Тому при визначенні і описі прийому, способу діяльності як засобу вчинення злочину можна зустріти такі поняття, що характеризують прийом: **законність, науковість, етичність, вибірковість, пізнавальність, доцільність, ефективність, раптовість, конспіративність, структурність, комунікативність, регулятивність, прогностичність, пізнавальність, планомірність, оперативність, взаємодія, допустимість.**

Наведені терміни-поняття за своєю етимологічною сутністю можуть виконувати принаймні, три функції: одна — це принципи, друга — властивості, а третя — ознаки. Тому в навчальній літературі їх використовують для характеристики тактичних прийомів і при цьому інтерпретують далеко не однозначно. В одних підручниках — це **загальні положення**, в других — **принципи, рекомендації**, в третіх — **ознаки і властивості**. Чим же вони є насправді? Які сторони тактичного прийому характеризують?

Порівняльний аналіз названих вище понять показує, що по суті їх можна класифікувати на дві групи.

Поняття першої групи характеризуватимуть вимоги і умови, що ставляться до тактичного прийому, наприклад, науковість, законність тощо.

Друга група понять позначає функції і завдання, що вирішуються тактичним прийомом. До них належать такі, як пізнавальність, комунікативність, регулятивність тощо.

¹ УСЭ. — К., 1984. — Т. 10. — С. 499.

Вимоги і умови, функції і завдання лише побічно характеризують прийом як спосіб дії суб'єкта щодо засобів криміналістичної тактики. Справжні ознаки і властивості повинні відображати *динаміку тактичного прийому*, однак такі ознаки і властивості рідко зустрічаються в існуючих визначеннях.

Сутність прийому (способу) найчастіше визначається як *рекомендація, порада до дії, програма, лінія поведінки, організаційний захід, модель, система форм рухів, спосіб дії*, при цьому кожне визначення нагороджується епітетом: *раціональний, оптимальний, цілеспрямований, найбільш раціональний*, що не вносить чіткості і не збільшує обсяг поняття, а лише робить його громіздким і важкозапам'ятовуваним. Тому єдиного загально визнаного визначення прийому не існує.

Прийом за своєю сутністю — динамічна категорія, отже, ознаки, що його характеризують, і властивості повинні відображати головну сутність — динамічність, рух, його форму, кількість, напрямок (вектор), джерело енергії, її вид. Ознаки і властивості необхідно диференціювати — це різні поняття.

Ознака характеризує зовнішню будову предмета, розташування в просторі, його просторові межі, геометричну форму, розмір, рельєф поверхонь, розташування сторін, точок, борозенок, валиків і борозенок, що утворюють шорсткість, гладкість предмета. Саме сполучення таких ознак утворює сукупність, оцінювану суб'єктом як індивідуальну, неповторну, що дозволяє йому знаходити схоже в предметах, впізнавати і ототожнювати їх.

Властивість на відміну від ознаки характеризує внутрішню якість предмета і його стан: гарячий, холодний, твердий, рідкий, газоподібний, сипучий. Твердість, плинність, теплопровідність, електропровідність — це не властивості предмета, що зберігаються при поділі цілого на частини. В таких об'єктах — рідких, газоподібних і якісно однорідних твердих — **частина характеризує ціле**, наприклад, порція крові, отруйної рідини, наркотику, забір газу, дробинка і тощо. Тому властивості зберігаються при поділі цілого і уможливають встановлення загального джерела походження об'єктів. Зазначимо, що ознака також може зберігатися в частині цілого, якщо вона є окремою. Наприклад, при ударі відламався кінчик ножа і перебуває на місці події. Природно, ознаки загальної будови, форми і розміри ножа відламаний кінчик не зберігає, але він зберігає окрему ознаку — форму заточення, наявність на ньому вищерблюваності. Разом з тим він зберігає загальні якісно-кількісні властивості металу, з якого виготовлений ніж¹.

Ознака становить прикмету, знак, показник, пояснює С. М. Ожегов, за якими можна узнавати предмет, а властивість — якісна ознака², тобто ознака — зовнішня якість, а властивість — внутрішня. В логіці і філософії властивість — це сторона предмета, що проявляється в процесі взаємодії предметів³. Отже, властивість — внутрішній стан, який можна знайти лише в русі. Звідси припустимо констатувати, що ознаки характеризують зовнішній стан предмета в статиці, а властивості — висві-

¹ Див.: Салтевський М. В. Специализированный курс криминалистики. — К., 1987. — С. 32.

² Див.: Ожегов С. И., Н.Ю. Шведова Толковый словарь русского языка. — М., 2002. — С. 539, 650.

³ Див.: Кондаков Н. И. Логический словарь. — М., 1971. — С. 416, 457; Философский словарь. — М., 1986. — С. 42.

плюють внутрішню сутність предмета і стають доступними для об'єкта лише в русі. Так, ходу можна визначити тільки в русі людини, так само це стосується прийому і способу вчинення чогось.

Отже, наведене вище коротке визначення тактичного прийому як *способу дії суб'єктів щодо застосування засобів криміналістичної тактики на досудовому і судовому слідстві* характеризує динамічну сутність прийому наступними властивостями: **динамічність, індивідуальність, стійкість, варіативність, автоматичність. Розкриємо їх.**

Динамічність – основна властивість прийому взагалі, що відображає сутність прийому – рух м'язів суб'єкта, пов'язаний з його розумовою діяльністю щодо застосування засобів (знарядь праці). Динамічність тактичного прийому реалізує думку – уявну модель. Ще І. М. Сеченов установив, що будь-який прояв мозкової діяльності можна звести до м'язового руху.

Індивідуальність прийому – це його відносна характеристика, оскільки рух, спосіб дії припускають планування, програму відбору засобів, що відповідають мети діяльності. Отже, абсолютно однакових способів дії в різних суб'єктів не може бути. Завжди знайдуться якісь прикметні нюанси. Тому індивідуальність не є копіюванням зовнішньої оболонки (форми) прийому як прийому-дії, руху. Вона відображає навичкову сутність дискретних елементів прийому. Наприклад, при удушенні жертви руками особливістю руху може бути прикладання сили в життєво важливих точках на шиї, використання для цього спеціального знаряддя тощо.

Стійкість прийому безпосередньо пов'язана з його індивідуальністю. Це властивість, яка здобувається людиною внаслідок її кількаразового повторення в практичній діяльності. Прийом відносно стійкий у своїй зовнішній формі і більш стійкий у деталях, оскільки останні мають навичкову природу або виявляються безпосередньо навичками.

Варіативність (вибірковість) прийому є наслідком відносної стійкості. Тому майже усі учені розглядають варіативність як властивість. Вибірковість прийому припускає застосування іншого способу дії, але приводить до однакових результатів. Тут слід відзначити, що не всі тактичні прийоми є варіативними і взаємозамінними. Тактичні прийоми, названі в кримінально-процесуальному законі, не можна замінювати: наприклад, замість впізнання не можна проводити оперативне дізнання або допит свідка, який упирається, не можна замінити відібранням пояснення.

Автоматичність – це навичкова властивість, і вона може характеризувати тактичний прийом лише в якихось структурних актах руху, що виконуються автоматично. Тому автоматичність прийому – вельми відносна властивість тактичного прийому, використовувана головним чином для його загальної характеристики.

31.3. Види тактичних прийомів

У філософії розрізняють п'ять видів рухів: психічний (суспільний), механічний, фізичний, хімічний, біологічний. Поняття «просте» і «складне» – це відношення частини і цілого. Будь-який процес впливу суб'єкта – це складний рух, складний прийом, оскільки в кожному прийомі як русі обов'язково присутній психічний компонент – розумова діяльність, яка з'єднана з одним або декількома видами названих вище рухів.

Прості прийоми дії-руху зустрічаються в неживій природі на мікрорівні (Броунівський рух), у людській діяльності всі рухи є складними. Разом з тим поділ тактичних прийомів на прості, складні, загальні і спеціальні зустрічається в навчальній літературі нерідко (Л.Я. Драпкін, 1994).

Тактичний прийом як діяльнісна категорія – багатофакторне явище, вид якого визначається багатьма чинниками суб'єктивного і об'єктивного характеру, виділити і оцінити всі їх не завжди вдається. Форма дії сприймається як цілий простий рух, складність якого виявляється лише при дослідженні дискретних актів, порцій руху. Звідси в даний час немає єдиної класифікації і приблизного переліку видів тактичних прийомів. «Ні закон, ні підзаконні акти не можуть дати вичерпного переліку тактичних прийомів, що використовуються при розкритті і розслідуванні злочинів» (Р. С. Белкін, 1993).

Тактичні прийоми можна класифікувати, будувати переліки за різними ознаками, наприклад, за **видом діяльності, метою і завданням, суб'єктом, засобами, джерелом походження тощо.**

Так, за видом діяльності тактичні прийоми можна поділяти на оперативні, слідчі, судові. За метою і завданнями їх поділяють на пізнавальні, управлінські і організаційно-технічні, за рівнем вирішуваних завдань – на первинні, проміжні і кінцеві (В.Я. Колдін, 1995). За змістом тактичні прийоми поділяють на діяльнісні (оперативні) і поведінкові. За джерелом походження розрізняють логічні, психологічні, наукової організації праці (О. М. Васильєв, 1976), за видом інтелектуальної діяльності – вербальні і нонвербальні (М. В. Салтевський, 1978).

Останнім часом з'явилися змішані ознаки для класифікації (В. І. Комісарів, 1989; В. Ю. Шепітько, 1995). Останній називає чотири підстави: 1) сфера реалізації прийому (огляд, допит, обшук тощо.); 2) діапазон застосування прийому (для одного виду слідчої дії і для кількох); 3) спрямованість прийому (психічний вплив або дослідження матеріальної обстановки); 4) зміст інформації прийому (словесні прийоми і прийоми матеріалізованої інформації).

Наведені ознаки не позбавлені теоретичного інтересу і практичної значущості.

Разом з тим багато учених, які досліджують тактичні прийоми, реально в пропонуваніх переліках об'єктів класифікації називають не тактичні прийоми як такі, а їх системи, групи. Наприклад, встановлення психологічного контакту, викриття неправдивого свідка, припинення неправди допитуваного, порушення інтересу до теми спілкування тощо – все це не одиничні тактичні прийоми як «целинки» – частини цілого, а готові системи, алгоритми, програми діяльності слідчого. Саме такі психологічні і тактичні прийоми повинні висвітлюватися в класифікаціях поряд з назвою їх систем, груп.

Для класифікації тактичних прийомів як методологічну основу необхідно обрати діяльнісний підхід, що відображає динамічну сторону прийому. Звідси до підстав, на нашу думку, можна віднести: 1) законність; 2) науковість; 3) вид діяльності; 4) суб'єкта діяльності; 5) мету і завдання діяльності; 6) засоби діяльності.

Законність і науковість хоча і не відображають динаміку – сутність тактичного прийому, але вони є атрибутивними ознаками, які називають майже всі криміналісти при характеристиці тактичних прийомів. Законність – це вимога до прийому, щоб зміст його не суперечив нормам закону, а його застосування забезпечувало ефективне збирання, дослідження і використання доказів у кримінальному судочинстві.

Отже, законність треба розуміти як констатацію, визначення тактичного прийому в законі.

Звідси тактичні прийоми поділяють на законні, тобто процесуальні, і непроцесуальні, або оперативні.

Науковість тактичного прийому побічно характеризує його динаміку, оскільки вона позначає, що прийом сформований на основі даних фундаментальних галузей знань природничих і технічних наук, особливо психології, логіки, науки управління і організації діяльності (праці).

Вид діяльності – найбільш загальна ознака для класифікації. За даною підставою тактичні прийоми поділяють на профілактичні, оперативно-розшукові, слідчі, судові, експертні, адвокатські тощо.

Мета діяльності і завдання – найбільш поширена підстава поділу тактичних прийомів, оскільки будь-яка соціальна діяльність є цілеспрямованою і має свої завдання.

Тактичні прийоми за видами діяльності поділяють на **інтелектуальні і предметно-перетворюючі**. У свою чергу інтелектуальні прийоми слід поділяти на філософсько-логічні, психологічні та управлінсько-організаторські, тобто прийоми наукової організації і управління праці. Група предметно-перетворюючих прийомів складає два види: вербальні і невербальні.

Побудована відповідно до цих ознак класифікація тактичних прийомів наведена на рис. 89.

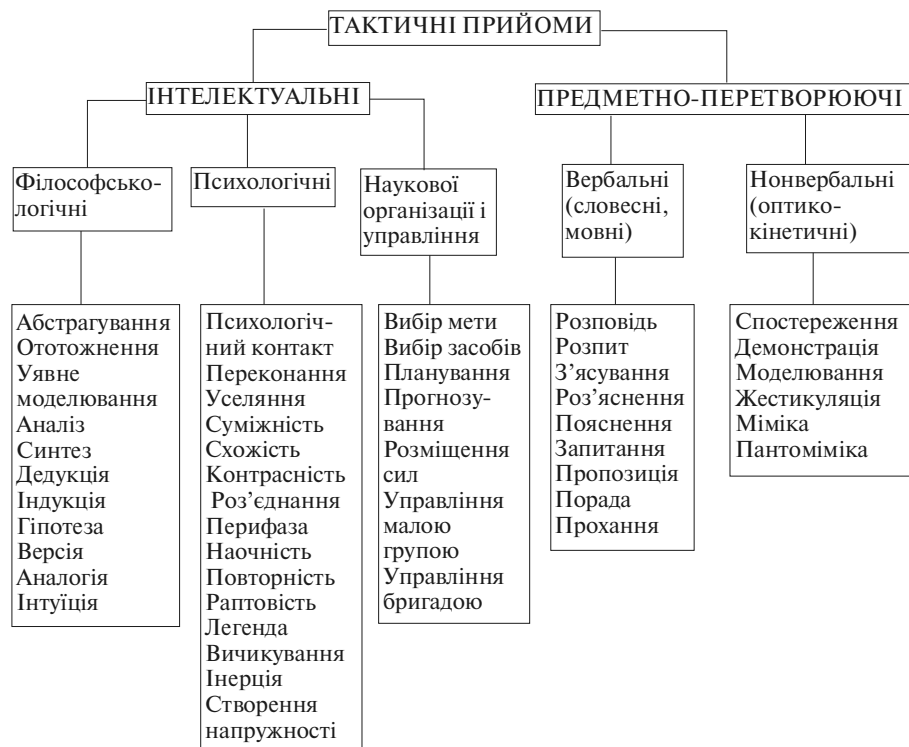

Рис. 89. Схема класифікації тактичних прийомів

Пропонована класифікація підтверджує нашу думку про те, що більшість назв тактичних прийомів, які зустрічаються в криміналістичній літературі, фактично являють складні системи (комплекси) прийомів, що розкривають структуру певного виду діяльності (огляду, допиту, обшуку, затримання тощо).

У цьому зв'язку ми розділяємо спроби розкрити структуру деяких тактичних прийомів. Так, прийом «Психологічний вплив» включає такі структурні елементи: умовляння, прохання, вимогу, пораду, погрозу, шантаж (В.Г. Лукашевич, 1993). Цей автор до структури активного впливу включає: переконання, застереження, демонстрацію, а для пасивної форми впливу пропонує: приховування своїх намірів, демонстрацію непоінформованості, відволікання уваги та ін.

До структури тактичного прийому «Контакт» (В.Ю. Шепітько, 1995) включаються такі прийоми: усунення перекручень, суперечностей, спонукання і викриття неправди.

Не менш цікаві пропозиції й інших авторів, які вважають, що для порушення емоційної напруженості застосовуються: бесіда, настроювання, зняття напруження, раптовість, використання особистісних властивостей, вичікування, а для визначення хибності повідомлень — форсований темп, роз'єднання, перифраз, припинення неправди тощо. (Г. Г. Доспулов, 1976). Не всі елементи, названі структурними, є простими прийомами — «цеглинками», однак наведені спроби не можна не визнати корисними.

Звідси в теорії і практиці слід розрізнити «тактичний прийом» як структурний елемент діяльності і «тактичний прийом» як сукупність останніх, що визначають вид конкретної діяльності, наприклад, огляд, обшук, спілкування, затримання, версіювання, планування, розслідування тощо.

Глава 32. Слідча ситуація, тактична операція, комбінація і тактичне рішення

32.1. Ситуація – поняття, сутність, структура

Ситуація – сукупність обставин, стан, обстановка¹. В логіці ситуація – це непорожня впорядкована множина сумісних станів предметів (М.І. Кондаків, 1971). У психології ситуацію розуміють як систему зовнішніх стосовно об'єкта умов, що спонукають і сприяють його активності (О.О. Карпенко, 1995). У фундаментальних науках ситуація розуміється як пошукове завдання «проблемна ситуація», метод, науковий підхід. Тому й існують такі поняття, як «ситуаційний підхід», «ситуаційна етика», «ситуаційний аналіз» тощо.

Ситуація – це реальний стан матеріальних речей, явищ, подій і фактів, з якими зіштовхується суб'єкт у практичній діяльності.

Ситуація існує за наявності лише пізнаючого суб'єкта. Сама сукупність матеріальних предметів, їх стан і зв'язок між собою являють лише *матеріальну обстановку* – «слідову картину» взаємодії речей і людей, яка містить потенційну інформацію «вважати», «витягти її» і зробити корисною для себе, тобто актуалізувати може тільки суб'єкт. Звідси ситуація є категорією суб'єктивною.

Матеріальна обстановка лише спонукає суб'єкта до діяльності, ставить перед ним мету пізнання: чи є ця сума джерел закономірним чи випадковим явищем, про яку взаємодію свідчить кожне джерело, який зв'язок між ними тощо. На цій стадії відносин «суб'єкт а об'єкт» реальна сутність ситуації – всього лише потенційна («мертва») інформаційна модель.

Ситуація своєю сукупністю обставин, предметів, їхніх стосунків, створює для суб'єкта проблему (завдання). У цьому плані ситуацію допустимо розуміти як засіб, підхід у пізнавальній діяльності. Звідси поняття «ситуаційний підхід» треба інтерпретувати як специфічний процес діяльності, в якому ситуація слугує *пізнавальним засобом*.

Сутність ситуаційного підходу в науковому і практичному обігу полягає в тому, що створювана якоюсь взаємодією (подією) сукупність речей і обставин породжує в суб'єкта завдання її пізнання. Звідси наукову і практичну діяльність можна представити як послідовний перехід від попередньої до наступної проблемної ситуації внаслідок дискретного прирощення знання про досліджуваний об'єкт. Такий пізнавальний процес називається **ситуаційним**, оскільки рух до знання (мети) відбувається за рахунок послідовної побудови і вирішення проблемних ситуацій, які виконують роль методу, засобу дослідження.

32.2. Слідча ситуація в криміналістичній тактиці: поняття, сутність

У криміналістичній тактиці слідча ситуація – це спеціальне поняття. Згадування про нього в криміналістиці зустрічалося в працях Р.С. Белкіна ще в 1959 р. Однак

¹ Див.: Ожегов С.И., Н.Ю. Шведова. Толковый словарь русского языка. – М., 2004. – С. 719.

серйозне дослідження було здійснено лише О. М. Колесниченком (1967), де він уперше дав визначення слідчої ситуації. Однак єдиного поняття слідчої ситуації немає, існує лише кілька підходів. Він розумів ситуацію як певний стан у розслідуванні злочинів, який характеризується наявністю тих чи інших доказів, що виникають у зв'язку з конкретними завданнями їх збирання і перевірки.

Зараз поняття «слідча ситуація» дедалі частіше стали визначати в інформаційному плані як сукупність інформаційних та інших чинників, або як динамічну інформаційну систему (Л.Я. Драпкін, 1975), «суму значущої для розслідування інформації» (А.Н. Селиванов, 1977), сукупність даних про подію злочину і обставини на конкретному етапі розслідування (В.П. Бахін, 1978), сукупність умов у даний момент розслідування (Р.С. Белкін, 1979) тощо.

Інформаційний підхід є таким, який найбільше відповідає сучасному розвитку науки і техніки, що дозволяє більш реально визначити методологічну роль і сутність слідчої ситуації.

Слідча ситуація – це сукупність обставин конкретної події злочину, актуалізованих слідчим, дізнавачем, прокурором, судом, що здійснюють його розкриття, розслідування і попередження. Коротше, слідча ситуація — це сукупність актуалізованої суб'єктами кримінального процесу доказової інформації, відображеної в матеріальній обстановці події злочину.

32.3. *Методологічна сутність і структура слідчої ситуації*

Структуру будь-якого об'єкта прийнято розглядати як внутрішню будову цілого, взаєморозташування і зв'язок його складових частин.

Структура слідчої ситуації включає *об'єктивні і суб'єктивні чинники* (умови), а також *суб'єкта*, який, по суті, формує для себе ситуацію.

До об'єктивних чинників (умов) треба відносити пізнану на даний момент розслідування слідчу обстановку, яка становить сукупність матеріальних і ідеальних відображень, тобто *речових і особистісних джерел інформації*.

Суб'єктивні чинники – це умови, безпосередньо пов'язані із суб'єктом діяльності, його професійним рівнем, практичним досвідом, видом пам'яті, рівнем розвитку абстрактно-логічного мислення, станом здоров'я і нервової системи та інших психофізіологічних особистих якостей.

У цьому зв'язку не можна відносити до суб'єктивних факторів помилкові дії слідчого; протидію осіб діям слідчого; розголошення даних попереднього слідства; непередбачені дії потерпілого.

На методологічну роль слідчої ситуації в криміналістичній тактиці вперше звернув увагу Д.О. Турчин (1985). Він назвав її «одним із засобів пізнання злочину». Пізніше учені стали розуміти ситуацію як сукупність обставин, умов, у яких здійснюється розслідування, або як динамічну сукупність «інформаційних, доказових, організаційно-технічних і тактичних чинників, аналіз і оцінка яких впливають на напрям розслідування» (В.П. Бахін, 1987). Наведене непрямо свідчить про те, що слідча ситуація використовується в розслідуванні як засіб діяльності слідчого, метод визначення напрямку дослідження. Звідси стає зрозумілою поява таких понять, як «ситуаційне дослідження», «ситуаційний підхід», «ситуаційна експертиза»,

що дозволяють *розуміти ситуацію в науці криміналістиці як метод наукового і практичного дослідження*. Ситуаційне дослідження застосовується в усіх розділах криміналістики, тому її слід відносити до методологічних засобів криміналістичної тактики.

32.4. Види слідчих ситуацій

Ситуації, що виникають у ході розслідування, є слідчими. Вони можуть бути пошуковими, розшуковими, організаційними, а за ступенем інтересів і цілей слідчого та учасників процесу – конфліктними або безконфліктними; за ступенем їх вирішення – простими і складними; за послідовністю формування – початковими, проміжними, кінцевими. Значний внесок у наукову класифікацію слідчих ситуацій зробив Л. Я. Драпкін (1975).

Наведемо класифікації деяких учених.

В.П. Бахін і Р.С. Белкін однаково класифікують слідчі ситуації на: 1) сприятливі і несприятливі; 2) безконфліктні і конфліктні; 3) початкові, проміжні і кінцеві; 4) типові і специфічні.

Сприятлива ситуація характеризується найбільш повним комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників (умов). Об'єктивним чинником при сприятливій обстановці є те, що відображується джерелом інформація «лежить» мовби на його поверхні, у більшості випадків вона очевидна і легко зчитується суб'єктом. У цій ситуації завдання слідчого полягає в тому, щоб ефективно реалізувати наявні можливості.

В основі **несприятливої ситуації** лежать такі чинники: 1) недостатнє відображення матеріальним середовищем механізму слідоутворення з причин об'єктивного характеру, наприклад, через фізико-хімічні властивості взаємодіючих об'єктів, характер енергетичної взаємодії, форми відображень (видимі чи невидимі) тощо; 2) різний рівень психофізіологічного стану та інтелектуального розвитку об'єктів, що формують слідчі ситуації. Тому однакова матеріальна (слідова) картина того самого злочину для одного слідчого видається простою, і він швидко знаходить шляхи і засоби її вирішення, а для іншого – складною, наприклад, внаслідок незначного професійного досвіду. Складні ситуації вимагають багатогодового рішення із залученням спеціальних знань і технічних засобів.

Сприятливі і несприятливі ситуації, так само як прості і складні, нерідко слугують підставою для поділу слідчих ситуацій на безконфліктні і конфліктні.

Безконфліктна слідча ситуація виникає при збігу або відсутності принципових розходжень інтересів і цілей учасників розслідування. Протидіюча сторона, як правило, не перешкоджає встановленню істини, прагне допомогти слідчому відшукати відсутні джерела доказів. Добровільність і зацікавленість в об'єктивності розслідування учасників кримінального процесу завжди бажані. При розслідуванні побутових вбивств найчастіше виникають безконфліктні ситуації. Злочинець сам заявляє про подію, розповідає її механізм, показує засоби вчинення злочину, називає свідків, надає допомогу потерпілому тощо.

Хоча й рідко, але трапляються випадки інсценування явки з повинною, наприклад, коли злочинець інсценує самогубство, наносить неправдиві сліди і знищує правдиві, залишає зброю в руці трупа тощо, нерідко завдає ушкоджень на своєму одя-

гові, тілу. Все це перетворює безконфліктну ситуацію на *конфліктну*. Злочинець говорить неправду на допитах, протидіє розслідуванню.

У процесі досудового слідства постійно відбувається зміна конфліктних ситуацій, оскільки вирішення останніх за рахунок нарошення нового знання не тільки означає досягнення мети, а й породжує нову ситуацію — проблему. Такий схематично шлях ситуаційного дослідження.

Кожен злочин індивідуальний і неповторний, а його вчинення створює умови для формування *специфічної слідчої ситуації*, засоби і методи якої також специфічні. Специфічність ситуації визначається характером її об'єктивної і суб'єктивної сторін. Наприклад, специфічні знаряддя злочину, застосовані для проникнення в грошове сховище банку, втеча із слідчого ізолятора вимагають конкретних засобів дослідження слідчої картини, особливих навичок логіко-аналітичного мислення на основі обмежених посилок виводити правдоподібні наслідки і найбільш ймовірні версії.

Початкова (вихідна) слідча ситуація відображає первісний етап розслідування злочину. Такі ситуації виникають у ході прийняття заяв і повідомлень про ознаки злочину.

Кінцеві слідчі ситуації характеризують підсумки проведеного розслідування: чи досягнута поставлена мета, а зібрані докази підтверджують версію слідчого або не підтверджують.

Проміжні слідчі ситуації виникають у ході розслідування між початковою ситуацією і кінцевою. За видом вони можуть бути як сприятливими, так і несприятливими, конфліктними і безконфліктними, типовими і специфічними. Вони виникають в ході розслідування, процес якого видається ситуаційним.

Отже, проміжні слідчі ситуації виникають щоразу у зв'язку з нарошенням і оцінкою інформації внаслідок практичної реалізації тактичного рішення.

32.5. Тактична операція і тактичне рішення

Вчинення злочину завжди супроводжується змінами в зовнішньому середовищі, створенням слідчої картини, яка суб'єктами досудового слідства оцінюється як слідча ситуація, що породжує проблему її кримінально-процесуального пізнання, тобто розслідування. Засобами вирішення слідчих ситуацій є: провадження слідчих дій, оперативно-розшукових заходів, тактичних операцій і комбінацій.

Тактична операція (від лат. *operatio*) — дія, виконувана за певним планом, спрямованим на вирішення якого-небудь завдання, досягнення мети¹, сукупність погоджених за метою, часом дій².

Отже, операція — це сукупність погоджених за єдиним планом дій, спрямованих на вирішення якого-небудь завдання.

Будь-яка проблема породжує конкретні цілі, для досягнення яких суб'єкт планує свою діяльність, тобто вирішує тактичне завдання: які застосувати засоби, використовувати тактичні прийоми і слідчі дії, в якій послідовності застосовувати їх, щоб досягти максимального ефекту при мінімальних затратах сил і засобів.

¹ Див.: Украинская советская энциклопедия. — К., 1982. — Т. 7. — С. 500.

² Див.: Словарь иностранных слов. — М., 1986. — С. 347.

За складністю їх вирішення тактичні завдання поділяють на два види: прості і складні. Для вирішення простого тактичного завдання досить застосувати яку-небудь одну слідчу або оперативно-тактичну дію. Це так звана одноходова операція, наприклад, здійснити фізичне захоплення злочинця – і мета досягнута. Складні операції є багатоходовими, їх вирішення вимагає, як правило, комплексної програми, сукупності дій.

Комплексні програми дій з проведення складних операцій у криміналістичній тактиці стали називати тактичними операціями (О.В. Дулов, 1979). Наприклад, складна тактична операція «Розшук злочинця, який переховується,» вирішується сукупністю слідчих дій, оперативно-розшукових заходів, різного роду перевірних і організаційних дій слідчого. Передусім проводяться:

1) слідчі дії – огляд місця події, допити очевидців-свідків, потерпілих, обшуки за місцем проживання родичів і знайомих; 2) оперативно-розшукові заходи – переслідування за гарячими слідами, подвірний обхід, оперативне спостереження за місцями ймовірної появи злочинця; 3) організаційні заходи – складання словесного і суб'єктивного портретів (фоторобота) зі слів потерпілого і свідків-очевидців, направлення запитів у криміналістичні та оперативні обліки, направлення запитів у різні установи, організації (військкомати, лікувальні, спортивні, фінансові, податкові установи, комерційні структури і тощо), де можуть бути якісь відомості про злочинця, що переховується.

Все це лише невеликий перелік засобів, які може використовувати слідчий для розробки тактичної операції «Розшук злочинця, що переховується».

Розслідування як пізнавальний акт характеризується динамічністю, тобто безперервністю збирання інформації і дискретністю її вилучення та використання, коли кожна нова порція інформації доповнює вже наявну, і на цій основі приймається рішення про подальшу слідчу діяльність.

Тактична операція – це засіб діяльності слідчого, застосований для вирішення тактичних завдань, що виникають при розкритті, розслідуванні і попередженні злочинів.

Тактична операція становить сукупність різномірних тактичних засобів: слідчих, оперативних і організаційних, об'єднаних єдиною метою вирішення тактичного завдання. Тому тактична операція реалізується в процесі всього розслідування за єдиним планом, під керівництвом слідчого.

О.В. Дулов (1987) запропонував лаконічне визначення тактичної операції, яке ми розділяємо і наводимо нижче:

«Тактична операція – це сукупність слідчих, оперативних та інших дій, планованих слідчим з метою вирішення тактичного завдання, що виникає в процесі розслідування кримінальної справи».

Близькі до цього розуміння тактичної операції Л.Я. Драпкін (1976), В.О. Князев (1982), В.І. Комісаров (1987), В.Г. Лукашевич (1987), О.С. Подшибякін (1981). Багато учених у визначення тактичної операції включають такі епітети, як «відносно самостійна», «специфічна система», що не додає точності і переконливості визначенню.

На нашу думку, **тактична операція – це впорядкована система засобів криміналістичної тактики, планована слідчим для вирішення складних проблемних ситуацій, що виникають на досудовому і судовому слідстві.**

32.6. Тактичне рішення – метод криміналістичної тактики

Процес розслідування злочинів становить специфічну пізнавальну діяльність, здійснювану в рамках кримінально-процесуального закону. Ця діяльність має ситуаційний характер, тобто слідчий, приступаючи до доказування якогось факту обставини, передусім досліджує слідову картину події злочину, на основі якої у його свідомості виникають слідчі ситуації, вирішення котрих є метою пізнання.

Вирішення (пізнання) кожної слідчої ситуації слідчий планує. Сукупність обраних сил і засобів для вирішення слідчої ситуації одержала назву *тактичного рішення*.

Сутність процесу прийняття тактичного рішення становить вольовий, інтелектуальний акт, заснований на аналізі зібраної на даний момент інформації, кваліфікації і особистому досвіді слідчого. Звідси тактичні рішення можуть бути правильними, такими, що забезпечують розкриття і розслідування злочину, або помилковими, такими, що призводять до тупикових ситуацій.

Зміст тактичного рішення як вольового акту становить спосіб дії слідчого по обранню засобів криміналістичної тактики для одержання нової порції інформації про доказувану обставину. Наприклад, потерпілий показав, що бачив, як злочинець часто заходить до більярдної з групою осіб. На підставі цієї інформації слідчий приймає рішення зібрати про злочинця додаткову інформацію, а саме: 1) встановити оперативне спостереження за особами, які відвідують більярдну; 2) провести оперативне впізнавання підозрюваного потерпілим; 3) якщо підозрюваний буде впізнаний, затримати його; 4) допитати затриманого; 5) оцінити зібрану інформацію і порушити кримінальну справу або відмовити в її порушенні.

Наведений зміст тактичного рішення являє собою логічну модель діяльності, сформовану слідчим і відображену у вигляді сліду пам'яті (уявний образ). Незважаючи на це, тактичне рішення обов'язково планується, розробляється план його проведення і погоджується з прокурором, начальником слідчого відділу або начальником органу дізнання.

Таким чином, зміст тактичного рішення становить сполучення засобів криміналістичної тактики і техніки для вирішення ситуаційних завдань, що виникають на досудовому і судовому слідстві.

Підстави тактичного рішення становлять інтелектуально-практичну діяльність, яка включає: а) аналіз зібраної інформації, що обумовлює застосування конкретних засобів криміналістичної тактики; б) визначення мети застосування конкретного засобу; в) визначення найбільш ефективної методики застосування обраних засобів; г) закріплення уявної моделі-рішення на матеріальному носії (план, протокол).

Підставою прийняття рішення завжди слугує якийсь обсяг вихідної інформації, наприклад, одержаної при прийнятті заяви про подію, огляді місця події, опитуванні свідка, потерпілого тощо. Вибір засобів тактичного рішення здійснюється за результатами оцінки наявних і прогнозованих можливостей одержання нової інформації для вирішення завдання. Оцінюється результативність обраних дій і засобів тактики.

Негативні наслідки не повинні розглядатися як виняток прийняття тактичного рішення, оскільки слідчій діяльності «органічно притаманний тактичний ризик» (В.П. Бахін, 1987). Ситуації неповної поінформованості зустрічаються досить час-

то, тому прийняте тактичне рішення завжди містить елемент ризику, оскільки в основі рішення лежить внутрішнє переконання слідчого, що саме по собі є суб'єктивним. У зв'язку з цим той самий обсяг інформації для одного слідчого може бути достатнім, щоб розпочати досудове слідство, а для іншого – недостатнім. Тому в ситуаціях ризику прийняття тактичного рішення спрямоване на збирання джерел додаткової інформації (процесуальних і непроцесуальних).

Властивості тактичного рішення. Оскільки тактичне рішення – це методичний засіб діяльності суб'єктів кримінального судочинства, то прийняття і реалізація його повинні бути обмежені кримінально-процесуальними, етичними і моральними рамками, тобто тактичне рішення повинно прийматися за певних умов, коли: а) сформована слідча ситуація вимагає для свого вирішення застосування комплексного використання засобів криміналістичної техніки і тактики; б) зібрана криміналістична інформація є достатньою для прийняття тактичного рішення; в) сформована слідча ситуація забезпечує реальне виконання прийнятого рішення, тобто коли дозріло інформаційне середовище для його успішної реалізації.

Тому прийняте тактичне рішення має відповідати:

а) законності засобів криміналістичної тактики, використовуваних для реалізації тактичного рішення, тобто засоби і методи не повинні суперечити принципам кримінального процесу, ущемлювати і порушувати конституційні права особистості;

б) етичності і моральності, тобто не порушувати етичних норм і моральних вимог при реалізації тактичних рішень;

в) науковості, тобто відповідати сучасним досягненням науки і техніки;

г) доступності і простоті, надійності і наочності результатів застосування тактичного рішення.

Таким чином, тактичне рішення слід розуміти як єдність двох начал: з одного боку – це вольовий акт інтелектуальної діяльності щодо формування ідеальної моделі (програми) діяльності, а з другого – предметно-перетворююча діяльність з реалізації засобів криміналістичної техніки і тактики. У цьому полягають сутність тактичного рішення і його роль у загальній теорії криміналістики.

32.7. Тактична комбінація, поняття, сутність

Комбінація (від лат. *combinatio*) – сполучення чогось у певному порядку, система прийомів для здійснення складного задуму, хитрування, виверт¹.

Очевидно, що операція і комбінація – це засоби діяльності, використовувані суб'єктом для досягнення якої-небудь мети, вирішення завдання, що виникає в предметно-пізнавальній діяльності. Разом з тим є справедливою думка О. В. Дулова і В. І. Шиканова (1978) про те, що термін «комбінація» є атрибутом оперативно-розшукової діяльності у вигляді сполучення тактичних прийомів, реалізованих у ході однієї тактичної операції.

Тактична комбінація – це нові, специфічні засоби головним чином для співробітників правоохоронних органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність,

¹Див.: Украинская советская энциклопедия. – К., 1982. – Т. 7. – С. 500.

дизнання, попереднє слідство. Тактична операція і тактична комбінація – це динамічні категорії, сутністю яких є дія, взаємодія і вплив.

Комбінація у структурному плані, так само як і операція, становить систему елементів. Відмінність між ними полягає в складності елементів. У тактичній операції елементами слугують слідчі дії, оперативно-розшукові процедури, організаційні заходи, тобто *різнопорядкові тактичні засоби*. Структура тактичної комбінації включає систему *однопорядкових* засобів, головним чином прийомів криміналістичної та оперативно-розшукової тактики. Звідси тактична або оперативна комбінація реалізується в ході однієї слідчої дії чи оперативного заходу. Це одноходове вирішення завдання, наприклад застосував один прийом – затримав злочинця, надів наручники тощо. Комбінація має просту структуру, тоді як тактична операція становить багатиходові операції, дії, прийоми. Наприклад, тактична операція «Викриття неправдивого свідка», «Створення в допитуваного установки поінформованості слідчого», «Демонстрація поінформованості слідчого», «Комбінації: бар'єр, виклик, раптовість, відволікання уваги» тощо. Тому операція здійснюється в ході кількох слідчих дій.

Тактичну операцію як засіб вирішення складних завдань треба відрізнити від обставин, які підлягають доказуванню, що у пізнавальному процесі уявляються як завдання, вирішення яких нерідко затягується до закінчення кримінального процесу. Тактична операція завжди реалізується в рамках розслідування.

32.8. Види і властивості тактичних операцій і комбінацій

Вид тактичної операції визначається сутністю ситуаційного завдання, що виникає в пізнавальному процесі розслідування злочину. Необхідність слідчої діяльності виникає там, де існує проблема – завдання одержання якоїсь інформації. Саме в таких ситуаціях розслідування слідчий звертається до засобів криміналістичної тактики, відбирає необхідні, визначає порядок їх застосування, тобто планує (розробляє) тактичну операцію.

При вирішенні складного завдання, де це неможливо здійснити провадженням однієї слідчої дії, використовують тактичну операцію. Якщо ж завдання просте і вирішується в рамках провадження однієї слідчої дії або оперативного заходу, то застосовують тактичну комбінацію.

У навчальній літературі немає яких-небудь класифікацій тактичних операцій. Називають лише окремі операції, наприклад, «Затримання особливо небезпечного злочинця», «Відшкодування матеріального збитку», «Розшук злочинця за «гарячими слідами», «Атрибуція трупа» тощо. Аналіз показує, що кожна з наведених операцій вирішує кілька простих завдань. Так, розшук злочинця за «гарячими слідами» включає серію послідовних оперативних заходів (переслідування по сліду, фізичне захоплення, впізнавання), процесуальні дії (затримання, допит, ідентифікація особи). Таким чином, *кожна процедура вирішує окреме просте завдання, а сукупність процедур – засобів діяльності, тобто вирішення завдань, утворює тактичну операцію*.

В криміналістиці завдання прийнято поділяти на прості і складні, відповідно до цього треба поділяти і засоби їх вирішення. Простим тактичним засобом є комбінація, а складним – тактична операція. Вони є ефективними засобами тактики і характеризуються наступними властивостями.

1. Тактична операція і комбінація — діяльнісні категорії, які розкривають функціональний бік тактичних засобів. Ці категорії характерні не тільки для криміналістичної, а й для інших видів наукової і практичної діяльності, наприклад, воєнної, правоохоронної, комерційної, адміністративної тощо.

2. Операція і комбінація — це специфічні системи пізнавальних засобів криміналістичної тактики, які мають цільову впорядкованість для вирішення завдань, що виникають у процесі розслідування.

3. Тактична операція і комбінація характеризуються однаковою властивістю цілісності, тобто повне досягнення мети можливе тільки при реалізації функцій всіх елементів системи.

Структура тактичної операції і комбінації одними вченими інтерпретується як спосіб, система. Оперуючи близькими поняттями «структура» і «система», слід мати на увазі, що структура — це властивість системного об'єкта, спосіб його існування.

32.9. Нетрадиційні засоби в криміналістичній тактиці

Історичний поділ криміналістики на техніку і тактику сформував нездоровий «методологічний стереотип» роздільного існування технічних і тактичних засобів збирання і дослідження доказів. При цьому і дотепер багато учених дотримуються «вульгарної» детермінації сутності цих засобів, що тактичні прийоми — це застосування лише інтелектуально-розумових засобів, а технічні — всього лише застосування «заліза».

Така інтерпретація вкрай неспроможна і являє собою тупикову проблему. Вона суперечить діяльнісному розумінню процесу пізнання як предметно-перетворюючої взаємодії, що будь-яка дія людини становить інтелектуально-знаряддеву систему, тобто в структурі тактичного прийому є *знаряддевий* (технічний) *компонент*, а в структурі технічного прийому — *інтелектуальний*.

Отже будь-яка діяльність інтелектуально-знаряддевою, або предметно-перетворюючою.

Жорсткий поділ засобів діяльності на технічні і тактичні в теорії збирання призвів до перекосу в слідчій практиці — була віддана перевага тому, що лише вербальними засобами можна розкрити суб'єктивний образ, який зберігається в пам'яті злочинця. Тому вербальні засоби, замішані на засадах загальної психології, дотепер не дали відчутних результатів, як викривати обвинуваченого, який говорить неправду, або свідка, який присягнув суду говорити тільки правду.

Що недавно інструментальне дослідження психіки і психічних процесів людини визнавалося антигуманним, а застосування інструментарію вважалося антинауковим. Про такі прилади й інструментальні методи основоположник криміналістики І. М. Якимов писав, що «ніхто не може проникнути під черепну коробку людини і довідатися, які процеси і як відбуваються в її мозковій речовині, а головне — яке відношення вони мають до правди чи неправди в її словах». Це був суворий вирок, винесений у 1928 р., що практично зупинив дослідження в розкритті внутрішнього відображення на підставі зовнішніх реакцій і використання інструментарію, про які говорили великі фізіологи І. П. Павлов і Н. М. Сеченов.

Особливо «реакційним» вважалося застосування поліграфа (приладу, що фіксує кілька фізіологічних функцій людини), неправильно названого в США «лайдетектором» — викривачем неправди.

Треба помітити, що неправда і правда — інтелектуальні судження, доступні лише людині, а не машині. Будь-який технічний засіб здійснює лише інформаційне забезпечення суб'єкта для формування оцінного судження. Технічний засіб у пізнавальному процесі лише розширює пізнавальні здібності, але оцінку їх результатів залишає за людиною. Не помічаючи цього, багато учених і практиків огульно критикують складні технічні прилади, оскільки вони поки ще не можуть оцінювати результати свого дослідження, тому що цього бажають слідчий, суд.

Звідси проблема впровадження технічних засобів для детекції внутрішнього відображення на основі зовнішнього вимагає додержання двох умов: а) наукової вірогідності технічного приладу; б) наявності спеціаліста, який вміє інтерпретувати дані вимірювального приладу.

Перша умова вирішується шляхом процедури атестації і сертифікації технічного засобу (сертифікат, авторське свідоцтво, патент), а друга — спеціальною підготовкою слідчого, судді, що вміють зчитувати і оцінювати дані приладу або залучають спеціаліста.

Останнім часом використання подібних технічних засобів у криміналістичній тактиці, що дозволяють одержати прямі відповіді про факти без їх аналітичної оцінки слідчим, називають нетрадиційними способами і формами дослідження доказів при розслідуванні злочинів (В. М. Тертишник, 1994, М. І. Клименко і О. Клевцов, 1998).

Що таке нетрадиційне знання в криміналістичній тактиці і науці криміналістиці взагалі?

Нетрадиційне знання означає знання, що відрізняється від відомого, стандартного, використовуваного в якійсь галузі. За природою воно повинно бути новим, раніше не відомим, наприклад, відкрита нова закономірність, явище або метод, засіб дослідження, нарешті, це новий спосіб (технологія) практичної діяльності в кримінальному судочинстві або знання «здорового глузду» людської практики (М.І. Клименко, 1998). Звідси нетрадиційне знання — це нове, раніше не використовуване в науковому обігу. Тому поняття «нетрадиційний» є невдалим, оскільки йдеться про впровадження в слідчу практику нових наукових знань і створених на їх основі технічних засобів дослідження. Тут немає нічого нетрадиційного, є спроби впровадити нове для вдосконалення старого.

Деякі вчені вважають, що нетрадиційні знання можуть бути: криміналістичними (одорологія, голографія, детекція неправди, прогнозування); спеціальними (ергономіка, кінесика, генетика і генез) і психоенергетичними (телепатія, ясновидіння, біолокація, біоритмологія). В.М. Тертишников (1994) до нетрадиційних відносить оперативно-розшукову діяльність, нові норми щодо вдосконалення дізнання і затримання, а О. Клевцов (1998) — мову жестів. Наведені знання, такі як одорологія, голографія, генетика, ергономіка, кінесика, біолокація, є науковими і впровадження їх у кримінальне судочинство слід вважати виправданим.

Таким чином, нетрадиційних знань немає, є нові наукові і науково-непідтверджені знання, що межують з окультними. Тому в криміналістиці йдеться про впровадження нових наукових знань, розроблених на їх основі методів і засобів збирання, дослідження і використання доказів у розслідуванні злочинів. Забороняти цю діяльність марно, оскільки не можна стримувати розвиток науки, що живить практику пізнання. Можливо лише розумне управління впровадженням досягнень науки і техніки.

РОЗДІЛ VIII. ОСНОВИ УПРАВЛІННЯ ЗАСОБАМИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

Глава 33. Управління в криміналістичній тактиці

33.1. *Поняття управління і його структура*

Управління в тлумачних словниках інтерпретується як процес, притаманний високоорганізованим системам, спрямований на збереження їх цілісності та оптимальне функціонування для досягнення певної мети. Тут «процес» позначає взаємодію сил двох матеріальних систем, що функціонують як єдине ціле для отримання очікуваного результату. Отже, управління завжди припускає вплив однієї системи на іншу. Першу систему називають *керуючою*, а другу – *керованою*.

Боротьба зі злочинністю становить одну із соціальних функцій держави. У структурному плані вона складається з двох високоорганізованих систем впливу, що дає можливість державі цілеспрямовано впливати на стан злочинності, прогнозувати її рівень, активно вести профілактичну роботу, змінювати рівень окремих видів злочинів.

За рівнями складності керуючі системи поділяють на *ригідно детерміновані* і *статистично детерміновані*. Перші є жорстко детермінованими, тобто процес взаємодії і відображення між системами заздалегідь запрограмований і однозначно визначає реакцію керованої системи. Останнє характерно насамперед для простих матеріальних систем взаємодії, наприклад, у трасології при копіюванні слідоутворюючого об'єкта матеріальною субстанцією слідосприймаючого. Тут керована система стає джерелом інформації про механізм слідоутворення, властивості і якості керуючої системи. Прості ригідно детерміновані системи індивідуальної криміналістичної ідентифікації твердих об'єктів за матеріально фіксованими відображеннями.

Статистично детерміновані системи – це головним чином матеріальні системи, структура яких перебуває на молекулярно-атомарному рівні. У таких системах панують статистичні закономірності. На дію керуючої системи керована система відповідає певним набором (сукупністю) реакцій, що перебувають в обмеженому діапазоні ймовірно можливих відображень у сформованій ситуації. Таким чином, статистична детермінованість становить для керованої системи право вибору якогось одного виду відображення – матеріального або ідеального.

Розслідування і розкриття злочинів являють собою типовий випадок керуючого впливу статистичних систем державних органів досудового і судового слідства на складну статистичну систему, якою є злочинність у цілому і окремі види-системи злочинів зокрема.

Управлінська діяльність – це інтелектуальна, психологічна процедура, тому вона є найбільш складною, а механізм її розкритий ще недостатньо. Управлінська діяльність допускає альтернативні тактичні рішення, заміну засобів діяльності. Психологічна управлінська діяльність опосередкована вантажем постійної взаємодії

суб'єктів кримінального процесу, безупинною творчою оцінкою її результатів і прийняттям рішень – процесуальних, організаційно-тактичних або організаційно-технічних.

Слідчий постійно зобов'язаний обирати лінію поведінки, форми спілкування при кожній зустрічі із суб'єктом кримінального процесу. Тому в літературі до числа найбільш важких управлінських завдань відносять проблеми спілкування суб'єктів у ході слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, оцінку виникаючих ситуацій і прийняття рішень. Назвемо деякі з них: а) встановлення психологічного контакту; б) надання допомоги слідчим свідку, потерпілому та іншій особі у вирішенні пізнавальних завдань, наприклад, згадати забуте; в) формування сприятливої психологічної обстановки в міжособистісних відносинах при управлінні розслідуванням у цілому або провадженні окремої слідчої дії; г) надання допомоги в об'єктивному розкритті суб'єктивного образу (сліду пам'яті) у разі неправильного його сприйняття або навмисного перекручування; г) вибір прийомів рефлексивного спілкування тощо.

Рефлексія – це розуміння суб'єктом не тільки самого себе в ході спілкування, а й з'ясування того, як інші знають і розуміють його особистісні особливості, емоційні реакції. Тому рефлексивне управління є дзеркальним самовідображенням суб'єктів, що спілкуються. Прийоми рефлексивного управління дозволяють формувати в протилежній сторони психофізіологічну установку взаєморозуміння для досягнення загальної мети, наприклад, активної участі обвинуваченого в слідчих діях, таких як експеримент, відтворення обстановки і обставин події. У психології відомі психологічні прийоми управління спілкуванням. Нагадаємо їх: суміжність, роз'єднання, перифраз, вічікування, припинення неправди, допущення легенди, раптовість тощо.

Відповідна реакція керованої системи як загального соціально-реального цілого носить статистичний характер, де критерієм ефективності служить адаптація керуючої системи до змін, що відбуваються в керованій системі. Наприклад, збільшення сил і тактичних засобів безпосереднього впливу; створення підрозділів швидкого реагування; спеціалізація дізнання і досудового слідства за видами злочинів (тероризм, організована, економічна злочинність); технізація діяльності і професіоналізація особового складу органів боротьби зі злочинністю; визначення мети і напрямку «головного удару»; концентрація засобів криміналістичної тактики на головному напрямку впливу на криміногенну ситуацію – все це і багато чого іншого змінюють структуру і рівень злочинності.

Оскільки в соціальних системах зміни відбуваються повільно, то їх результати фіксують, як правило, за якісь тривалі відрізки часу (квартал, півріччя, рік, п'ятирічка). Керуюча система за цей час адаптується до змін, що відбулися в керованій системі, і у свою чергу змінює форми керуючого впливу, наприклад, створює нові системи (Координаційний комітет боротьби зі злочинністю, Федеральне бюро розслідування, розширення дізнання і слідства, створення податкової міліції, спеціальних підрозділів швидкого реагування тощо), розробляє нові закони і вдосконалює старі, створюючи нову правову базу боротьби зі злочинністю.

У взаємодіючих системах змінюються методи і засоби управління та обміну інформацією. Все це, як і багато чого іншого, дозволяє зберегти структурну цілісність керуючої системи і підвищувати її керуючий вплив.

Найпростіші жорстко детерміновані керуючі системи з'явилися у зв'язку з бурливим розвитком науки і техніки, насамперед математики, кібернетики та інфор-

матики, створенням обчислювальних машин, людино-машинних технологій, засобів програмного забезпечення тощо. Системи автоматизованого управління в різних галузях народного господарства (АСУ), автоматизовані інформаційно-довідкові системи (АІДС), автоматизовані інформаційно-пошукові системи (АІПС) та інші, по суті, є жорстко детермінованими. Вони одержали широке поширення в науці, виробництві, побуті, державних системах управління. Разом з тим найпростіші жорстко детерміновані системи можуть працювати як у ригідному, так і в статистично детермінованому режимі, якщо увести відповідну програму.

Найбільш складні системи управління – соціальні і біологічні. Вони мають складну багаторівневу ієрархічну структуру управління і лише на останньому, нижчому рівні здобувають класичну форму управління – **«керуючий – керований об'єкт (система)»**, наприклад, *«слідчий – обвинувачений»*; *«дізнавач – підозрюваний»*, *«суд – підсудний»* тощо. Нарешті, *«слідчий – місце події»*, *«слідчий – засіб криміналістичної тактики»*.

На нижчому рівні управління характер системи визначається видом взаємодіючих об'єктів та їх структурою. Якщо об'єктами взаємодії є об'єкти живої природи, то система, як правило, має статистичний характер. При взаємодії об'єктів неживої природи характер керуючого впливу визначається структурою об'єктів (тверда, рідка, газоподібна). При взаємодії рідких і газоподібних систем, як правило, результат керуючого впливу має статистичний характер. Звідси криміналістична ідентифікація рідких і газоподібних тіл неможлива. Все це має безпосереднє відношення до методології криміналістичної тактики, її предмета, який у сучасному інформаційному суспільстві не можна мислити без управління засобами тактики, тобто прийомами, способами, технічними засобами і джерелами їх рухів, дій, що в теорії управління, називають силами. У цьому зв'язку визначити предмет криміналістичної тактики тільки як *«систему планування і організації розслідування, систему найбільш ефективних прийомів...»*¹ некоректно. Тому в сучасних умовах **криміналістичної тактика** – це система закономірностей планування, організації і управління та розроблені на їх основі принципи і способи збирання, дослідження, надання та оцінки доказів.

33.2. Принципи управління засобами криміналістичної тактики

Тактика – динамічна категорія, що характеризує *роботу, діяльність, взаємодію, управління*, спрямовані на перетворення реальної дійсності.

Структура будь-якої діяльності являє собою багатокомпонентну систему взаємодіючих об'єктів, серед яких завжди можна виділити впливаючий об'єкт, що відображає свої ознаки і властивості в змінах ознак і властивостей іншого об'єкта, що піддається впливу. Перший об'єкт у теорії відображення називають відображуваним, тобто *управляючим*, а другий – відображаючим, тобто *керованим*.

Управління – закономірна властивість, притаманна будь-якому процесу взаємодії. У живій природі управління є основою розробки принципів і методики іден-

¹ Див.: Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Криминалистическая тактика: теория и тенденции. – Харьков. – 1997. – С. 7.

тифікації людей і речей за їх слідами пам'яті, а в неживій природі закономірності управління є основою слідознавства і методики трасологічної ідентифікації.

У науці управління названі загальні принципи, такі як: єдність політичного і господарського управління; демократичний централізм; наукове планування¹.

Боротьба зі злочинністю взагалі і розслідування окремих злочинів зокрема входять у структуру складної державної системи управління. Звідси для криміналістичної діяльності, зокрема управління використанням тактичних засобів розслідування злочинів, характерні як загальні принципи науки управління, так і деякі окремі принципи, що регулюють управління конкретними засобами криміналістичної тактики. На нашу думку, до таких принципів належать: а) законність методів і засобів управління; б) демократичний централізм; в) плановість і контроль; г) єдиноначальність і особиста відповідальність; г) єдність цілей керівної вертикалі.

Розглянемо їх зміст.

1. Законність методів і засобів управління, тобто засоби і методи, застосовувані в керівному процесі, повинні бути законними, не порушувати конституційних прав і свобод громадян у соціально-біологічних системах («людина – людина», «людина – річ»), а в матеріальних системах («річ – річ») зберігати цілісність взаємодіючих об'єктів, не змінювати їх ознак і властивостей як джерел доказової інформації.

2. Демократичний централізм можна розглядати як принцип керуючого впливу на керовані об'єкти ієрархічних систем. Керуюча система – багатоярусна, нагадує піраміду, на вершині якої приймаються рішення, що визначають загальні управлінські завдання боротьби зі злочинністю, наприклад, Указ Президента України «Про національну програму боротьби з корупцією» №319/97. На наступних рівнях управляючої системи (обласна, міська, транспортна, міжрайонна прокуратура) загальне керуюче рішення (указ, розпорядження, постанова, наказ, вказівка) здобуває конкретний характер керівних впливів на органи дізнання, досудового слідства і суду, тобто на найнижчі рівні керівної системи: «*слідчий – злочин*», «*злочинець – слід*», «*знаряддя злочину – слід*», «*слідчий – орган дізнання*», «*слідчий – засіб криміналістичної тактики*» тощо.

Таким чином, принцип демократичного централізму в управлінні допустимо інтерпретувати як збереження єдиної мети на всіх рівнях управління при постійному переході від складних систем до більш простих.

3. Плановість – організаційний принцип будь-якої діяльності, в тому числі й управлінської, сутність якого зводиться до впорядкованої передачі (видачі) інформації впливу суб'єктам керованої системи. У складних біологічних системах послідовність видачі керівних впливів належить суб'єкту, наділеному мисленням і здатному передбачати, будувати прогнози, аналізувати ситуації, що виникають і планувати їх вирішення.

У ригідно детермінованих системах послідовність, наприклад слідоутворюючих, впливів або пропонується заздалегідь створеним алгоритмам, або визначається механізмом слідоутворення, матеріальною структурою взаємодіючих систем і зовнішніх чинників. Так, у простій жорстко детермінованій системі «*знаряддя злочину > слід*» перше виконує функцію керівної системи, в якій відображаються механізм застосу-

¹ Див.: Украинская советская энциклопедия. – К., 1984. – Т. 11. – С. 405.

вання знаряддя злому, зовнішні умови (положення і перебування в матеріальному середовищі слідосприймаючої системи), фізико-хімічні властивості взаємодіючих об'єктів – знаряддя і сприймаючого об'єкта тощо.

Отже, керівним як ймовірним, так і детермінованим системам притаманна внутрішня організованість. Її відсутність призводить до збоїв, втрати цілісності системи. Тому плановість в керівних системах – це, з одного боку, розкриття природного закону збереження цілісності керівної системи і відображення цього закону в плані практичної діяльності, а з другого – внесення суб'єктивних коригуючих впливів, що відображають сучасний рівень науково-технічного розвитку, наукової організації праці і управління для виконання поставленого завдання.

4. Єдиноначальність і особиста відповідальність. У складних і простих соціальних керівних системах на будь-якому рівні суб'єкт управління приймає управлінське рішення і відповідає за його практичну реалізацію. Слідчий самостійно приймає управлінські рішення, наприклад, порушує кримінальну справу або відмовляє в її порушенні; затримує підозрюваних; проводить обшук; накладає арешт на майно, поштову кореспонденцію тощо.

Наведені принципи управління взаємозалежними в практичній управлінській діяльності, їх важко диференціювати, кожний з них як методологічна засада присутній в будь-якому управлінському рішенні.

Глава 34. Планування в криміналістичній тактиці

34.1. План і планування: поняття і сутність

План і планування — це тактичні категорії, що часто вживаються. Вони взаємопов'язані і перебувають у відношенні «об'єкт ® метод». В етимологічному аспекті план — це заздалегідь визначений порядок, послідовність здійснення якоїсь програми, виконання роботи, проведення заходів, виконання дій тощо. Отже, план у широкому значенні являє собою засіб предметно-перетворюючої діяльності, а у вузькому значенні — засіб здійснення правоохоронної діяльності.

В криміналістичній тактиці планом називають рельєф місцевості, розташування предметів, слідів на якійсь ділянці місцевості, площі, усередині будівлі тощо. Графічне або інше технічне відображення (зображення) предметів, будівель, слідів та інших об'єктів на плоскому носії також називається планом (план місця події, план садиби, план дорожньо-транспортної пригоди та ін.). Нарешті, планом називають суб'єктивний образ (слід пам'яті), що містить прогноз діяльності щодо здійснення певного прийому, операції, тактичного рішення. Якщо такий суб'єктивний образ-план буде матеріалізований, тобто закріплений на матеріальному носії (папері, магнітній стрічці тощо), то його теж називають планом, наприклад, письмовим, графічним тощо.

Таким чином, план у криміналістичній тактиці слід розуміти як засіб, «інструментарій» суб'єктів діяльності з реалізації тактичних прийомів розслідування злочинів узагалі.

Планування — процес діяльності, взаємопов'язаний з поняттям «план», у результаті якого народжується план як наслідок інтелектуальної і предметно-перетворюючої діяльності суб'єкта. Тому планування розглядається як «метод найбільш повного задоволення матеріальних і духовних потреб на основі урахування вимог системи економічних законів»¹. Звідси планування в криміналістичній тактиці — це процес реалізації її методологічних основ (методів і засобів) у практиці розкриття, розслідування і попередження злочинів.

Діяльність слідчого по розслідуванню і попередженню злочинів є складною і багатогранною. Їй властиві організованість, плановість, прогнозування і цілеспрямованість, що є загальними засадами судово-слідчої діяльності.

34.2. Види планування і його організація

Сутність судово-слідчої діяльності припускає її планування щодо здійснення практичної діяльності організаційного характеру, а саме:

а) планування роботи слідчого, дізнавача в цілому; планування розслідування по кожній кримінальній справі, що перебуває в його провадженні; планування окремих слідчих дій, оперативно-розшукових і організаційних заходів;

б) координацію сил і засобів, необхідних для ефективного розслідування і здійснення інших функцій слідчого;

¹ Див.: Украинская советская энциклопедия. — К., 1982. — Т. 8. — С. 283.

- в) систематичне взаємне інформування взаємодіючих органів і осіб у необхідних межах, що забезпечують успішне виконання ними своїх завдань;
- г) широке використання наукової організації праці, передового досвіду, досягнень науки і техніки;
- г) безперервне прогнозування і коректування діяльності взаємодіючих організацій;
- д) повсякденне виконання профілактичної і виховної функції слідчої діяльності взагалі.

Вся організаційна діяльність носить цілеспрямований, прогностичний характер, у ній знаходить відображення *програмно-цільовий метод*, сутність якого зводиться до визначення загального напрямку діяльності на основі чітко сформульованих цілей.

Перший етап програмно-цільового методу зводиться до визначення цілей розслідування, їх важливості і значущості в пізнавальному процесі, інакше кажучи – це систематизація (ранжування) цілей за їх значущістю для розслідування. Ранжування цілей за значущістю (вагою) дозволяє визначити черговість їх досягнення, що забезпечує оптимальність планування, економію сил і засобів.

Другий етап програмно-цільового методу в практиці розслідування полягає в розробці робочої програми (тобто власне планів), яка є основою конкретного планування, наприклад, провадження певної слідчої дії.

Планування – це найбільш доцільна і цілеспрямована діяльність, яка дозволяє швидко і ефективно організувати збирання, дослідження і використання доказової інформації для розшуку і встановлення злочинця та інших обставин, що підлягають доказуванню.

Планування є обов'язковою умовою розслідування. Це складний розумовий процес, що полягає у виборі напрямку і оптимізації тактичних завдань, засобів і методів для їх вирішення відповідно до вимог кримінально-процесуального закону.

Планування базується на фактичному матеріалі, тобто інформації, зібраній на конкретний момент розслідування. У цьому зв'язку розрізняють планування на досудовому і судовому слідстві. Планування на досудовому слідстві прийнято поділяти на етапи: *первісний і наступний*.

Первісний етап включає планування: а) попередньої перевірки матеріалів про ознаки злочину; б) збирання додаткових матеріалів для порушення кримінальної справи; в) планування порушення кримінальної справи; г) початку дізнання або слідства.

На первісному етапі проводять невідкладні слідчі дії, огляд місця події, оперативні заходи – розкриття злочину за гарячими слідами, забезпечення слідства показаннями свідків тощо. Безперечно, і провадження невідкладних дій не обходиться без планування.

На наступних етапах слідства будуються слідчі версії, плануються слідчі і оперативні заходи щодо їх перевірки тощо. У плануванні взагалі і судово-слідчому плануванні зокрема, крім програмно-цільового методу, застосовується метод сіткового планування.

Сіткове планування в практику розслідування злочинів увів О.М. Ларін (1970), А.Н. Литвинов, Р.Л. Степанюк (2004) вважаючи, що процес розслідування можна подати як складну розробку, тобто систему дій слідчого: слідчих дій, оперативно-розшукових заходів, організаційних заходів тощо.

Перед початком планування визначають перелік дій і заходів, які слід провести для досягнення мети. У слідчій діяльності кінцевою метою є розслідування, яке закінчується складанням обвинувального висновку, пред'явленням матеріалів слідства обвинуваченому і передачею матеріалів справи до суду. Весь цей процес, починаючи від порушення кримінальної справи необхідно розписати у вигляді кроків діяльності слідчого, а потім визначити час для виконання кожної дії (наприклад, у днях) і таким чином установити загальний час розслідування. Якщо слідчий не всі дії буде проводити сам (багато з них він доручає органу дізнання), то загальний час розслідування буде зменшуватися.

Сіткове планування рекомендується застосовувати головним чином при бригадному методі розслідування складних кримінальних справ, економічних злочинів, замовних убивств, злочинів, учинених організованими групами, злочинів минулих років.

Центральним елементом сіткового планування є складання сіткової моделі (графіку, стрілочної діаграми) діяльності. Для її розробки слідчий визначає загальну мету розслідування і складає перелік послідовних робіт-дій слідчого. Потім він розробляє сіткову модель, яка розкриває послідовність дій слідчого. Модель має два види: сітковий графік і стрілочну діаграму¹.

34.3. Принципи планування розслідування

Практична реалізація методу планування спрямована на відшукування шляхів і способів встановлення істини у справі. Вона базується на досвіді теорії і практики, сформульованому у вигляді загальних положень, які називаються принципами планування. Розглянемо основні із них.

Принцип законності полягає в тому, що методи, прийоми і засоби для досягнення конкретної мети повинні відповідати нормам Кримінально-процесуального кодексу. В план не можна включати дії, що суперечать закону, а тим більше використовувати їх. Принцип законності дозволяє найбільш повно розкрити і зрозуміти інші принципи попереднього слідства: об'єктивності, всебічності, повноти і швидкості розслідування.

Принцип науковості зобов'язує слідчого виходити із об'єктивних закономірностей процесу пізнання, рекомендацій криміналістики щодо механізму утворення і збереження слідів, прийомів і засобів їх виявлення.

Названі принципи носять загальний методологічний характер, пронизують весь процес розслідування.

Безпосередніми принципами планування розслідування є: індивідуальність, динамічність (безперервність), реальність і конкретність.

Принцип індивідуальності означає, що план розслідування для кожної кримінальної справи повинен передбачати певні методи і засоби її дослідження. Індивідуальність допускає вміле поєднання загального, тобто норм кримінально-процесуального закону, із окремими особливостями розслідуваної кримінальної справи і не

¹Див.: Ларин А.М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация. — М., 1970. — С. 120.

припускає схематичності, шаблонності використання засобів і методів без їх ретельної перевірки.

Практика розслідування злочинів одного й того ж виду показує, що на первісному етапі розслідування, коли зібрана необхідна інформація, прийняте рішення про порушення кримінальної справи, коло організаційних, слідчих і оперативно-розшукових заходів може бути типовим. Наприклад, при виявленні ознак квартирної крадіжки розслідування починається, як правило, з огляду місця події, однак це не означає, що в окремих випадках розслідування не можна починати із затримання злочинця з речовими доказами, допиту потерпілого і тощо. Кожен розслідуваний злочин має свої особливості, врахування яких робить планування суворо індивідуальним.

Принцип динамічності проявляється в безперервності планування, тому він іноді називається принципом безперервності. План змінюється і доповнюється в міру надходження доказової інформації, що спростовує або підтверджує доказувані обставини. Динамічність планування означає його гнучкість, рухливість, необхідність пристосовувати планування до постійно змінюваної обстановки слідства.

Принцип реальності планування характеризується обґрунтованістю, реальністю слідчих версій, а також оптимальною можливістю в заздалегідь намічені планом строки виконати зазначені заходи по справі. Реальність означає, що при складанні плану необхідно виходити із реальної оцінки фактів і реальних версій, а також реальної необхідності і можливостей слідчого щодо використання допомоги інших слідчих, спеціалістів і громадськості, оперативних можливостей. Реально здійсненими повинні бути всі намічені слідчим у плані дії. Принцип реальності планування виражається також у вимозі розробляти програму-алгоритм дій слідчого для досягнення необхідного результату на основі знання слідчим сучасних досягнень у тій чи іншій галузі науки.

Конкретність припускає врахування усіх реально можливих версій, способів і методів їх перевірки, строків виконання дій, що відповідають закону. Конкретність характеризує план як робочий інструмент слідчого. У ньому не повинно бути загальних, неконкретних цілей і завдань. Конкретність планування – це визначеність строків проведення окремих слідчих дій (виходячи із строків розслідування, передбачених законом). При груповому розслідуванні принцип конкретності реалізується в окремих (конкретних) планах розслідування (план розслідування епізоду).

34.4. Тактика планування розслідування

Використовуючи закони логіки і категорії діалектики, слідчий оцінює слідчі ситуації, що виникли моделює версії і шляхи, необхідні для їх практичного вирішення. У спеціальній літературі є рекомендації з планування розслідування, що включають такі правила: 1) правильно користуватися юридичними поняттями, точно визначати ознаки предметів і явищ, не допускати змішування понять, користуватися логічним прийомом поділу понять; 2) використовувати логічні операції, тобто системи суджень і умовиводів; 3) точно дотримуватися законів тотожності, несуперечності, виключення третього і закон достатньої підстави; 4) використовувати форми мислення у вигляді гіпотези, тобто слідчої версії.

Діяльність слідчого щодо планування включає застосування тактичних прийомів. Вона може бути усною і письмовою. Тому розрізняють плани усні і письмові.

Усний план не фіксується матеріально, він реалізується в усній формі (висловлювання, поради, рекомендації, накази). Складається він, як правило, для перевірки нескладних слідчих, оперативних або експертних версій.

Письмовий план доцільно складати у всіх випадках розслідування кримінальних справ. За нескладними кримінальними справами письмовий план може бути складений у вигляді окремих заміток, переліку питань (обставин), які підлягають доказуванню. Складні кримінальні справи, особливо багатоєпізодні, не можна розслідувати без письмового плану. Останній забезпечує повноту планування, створює наочність, дисциплінує слідчого як дійовим засіб контролю і самоконтролю. Складаючи письмовий план, висувачи версії, слідчий моделює свою діяльність, визначає, за допомогою яких слідчих дій і оперативно-розшукових заходів можна в найкоротший строк досягти цілей, що випливають із завдань розслідування. План створює можливість передбачити перевірку з справи всіх виведених наслідків за версіями, гарантує повноту і об'єктивність розслідування.

Планування при розслідуванні починається негайно після виявлення ознак злочину. На цій стадії воно має, як правило, усну форму. Висунуті версії стосуються організації розшуку злочинця за гарячими слідами, виявлення джерел матеріальних та ідеальних відображень. Після провадження невідкладних слідчих дій і оперативно-розшукових заходів звичайно виникає можливість письмового планування розслідування.

Діяльність щодо планування поділяється на два етапи: 1) вивчення фактичних даних; 2) складання робочої програми розслідування, тобто власне складання планів.

Вивчення зібраних у справі фактичних даних являє собою оціночну діяльність слідчого і включає: а) аналіз зібраної інформації, що міститься в матеріальних і ідеальних відображеннях; б) класифікацію інформації за видами джерел: речові, вербальні, підтверджуючі або спростовуючі версію конкретної обставини, яка перевіряється; в) формування систем доказів за видом обставин, що підлягають доказуванню, тобто утворення системи доказів.

Оцінюючи зібрану інформацію, слідчий використовує її для вирішення таких завдань: 1) обґрунтування побудови версій, виявлення, закріплення і вилучення доказів, що можуть бути втрачені з об'єктивних і суб'єктивних причин; прогнозування можливих латентних джерел інформації; 2) організація розшуку злочинця за гарячими слідами; 3) виявлення викраденого майна і вжиття заходів щодо забезпечення відшкодування матеріального збитку; 4) одержання інформації про причини і умови, що сприяли вчиненню злочинів.

Вирішуючи ці завдання, слідчий визначає, які факти є достовірними, які мають потребу в перевірці, які треба встановити.

Складання робочої програми включає: 1) *висування слідчих версій* на основі оціненого і систематизованого матеріалу. Кожна обставина, яка підлягає доказуванню, співвідноситься із системою наявних доказів, і на цій підставі будуються слідчі версії (як правило, спочатку загальні). Кожна загальна версія, якщо це необхідно, деталізується на окремі. Після висування всіх версій доцільно виписати їх на окре-

мий аркуш і систематизувати за якоюсь підставою, наприклад, за важливістю одержуваної інформації, кількості джерел, що підтверджують або спростовують версію; 2) *виведення наслідків із сконструйованих версій*, тобто формулювання безпосередньо питань, що підлягають перевірці; 3) *визначення засобів і методів перевірки*, тобто слідчих дій, оперативно-розшукових і організаційних заходів; 4) *визначення строків виконання, перевірки і відповідальних виконавців*; 5) *складання письмового плану*.

34.5. *Форми і реквізити планів*

Стандартної форми плану розслідування не існує, однак на основі криміналістичних рекомендацій і практичного досвіду склалося загальне правило: форма плану відображає вид діяльності. Видам діяльності відповідають і назви планів, наприклад, план розслідування за кримінальною справою, план проведення групового обшуку, план розслідування за багатоепізодною справою тощо. Форми всіх планів, за винятком календарного плану роботи слідчого, принципово однакові і містять чотири, п'ять і більше граф, у яких відображають: версії; обставини, що підлягають з'ясуванню; слідчі дії; оперативні і організаційні заходи; строки виконання; відповідальних за виконання осіб і примітку про виконання. Іноді вводять графу «Використовувані матеріали справи та їх адреса» (рис. 90).

ПЛАН
розслідування з кримінальної справи № 3484284
за звинуваченням Сидорова І. П. за ст. 142 КК України
(Короткий зміст справи: гр. Сидоров І. П. у глибині парку «Маяк» напав
на гр. Козыреву і, погрожуючи ножем, заволодів її торбинкою,
золотою обручкою та грошима)

Слідча версія	Обставини (питання), які треба з'ясувати	Слідчі дії та оперативно-розшукові заходи	Строк виконання	Виконавець	Примітки (черговість виконання, зміни, позначка про виконання тощо)
1	2	3	4	5	6

Рис. 90. Форма плану розслідування

План розслідування може мати й іншу форму. Наприклад, у випадках, коли за кожною версією план складається окремо, версія викладається вгорі, відразу після обставин справи, а перша графа плану виключається. Якщо план складається за епі-

зодами, обставинами, джерелами, особами, то в першу графу замість версії вносять-ся епізод, обставина або факт, що підлягають встановленню.

Крім планів, слідчий може скласти різні графічні схеми, наприклад, злочинних зв'язків, руху документів, перевезень товарно-матеріальних цінностей¹ тощо. Їх форма може бути довільною. Цікавою у цьому зв'язку є форма «шахматка», яка дозволяє бачити систематизацію матеріалів справи за епізодами та особами, особливо коли в справі є кілька обвинувачених. У «шахматці» звичайно в рядку називають епізоди, а в графах — обвинувачених, які беруть участь у цих епізодах. Така графічна форма є зручною при складанні обвинувального висновку і ознайомленні з матеріалами справи при підтриманні обвинувачення в суді.

План «шахматка» зручний для контролю за ходом слідства і дає можливість бачити наявність зібраних матеріалів одночасно за епізодами і обвинуваченими, які брали участь у реалізації епізодів. «Шахматка» корисна і прокурору, який підтримує обвинувачення в суді, оскільки наочно подає зібраний матеріал по особах і епізодах на одному листі. Разом з тим «шахматка» не виключає обов'язкового складання загального плану розслідування.

Особливість планування по багатоепізодних справах полягає в тому, що керівник складає загальний план, в якому передбачає: а) загальні версії і шляхи їх відпрацювання; б) основні напрямки роботи кожного слідчого; в) обов'язки керівника групи і перелік слідчих дій, які він проводить особисто; г) координацію дій між слідчими; г) порядок узагальнення даних, одержуваних слідчими.

Кожному слідчому доручається розслідування певного епізоду, обставини, для чого він складає план і погоджує його з керівником групи.

Планування за знову відновленою провадженням кримінальною справою відрізняється тим, що його фактично підставою є обставини, що знову відкрилися, тобто одержана нова інформація. Вона повинна бути оцінена в комплексі з раніше зібраною, і на її основі побудовані нові версії або уточнені старі.

¹ Див.: *А.Н. Литвинов, В.Л. Степанюк. Прогнозирование и планирование в криминалистике.* — М., 2004.

РОЗДІЛ ІХ. ТАКТИКА ПРОВАДЖЕННЯ ДОСУДОВИХ СЛІДЧИХ ДІЙ

Глава 35. Джерела інформації досудових слідчих дій

35.1. Поняття і види джерел інформації

Інформація про ознаки злочину ставить пізнавальне завдання перед органами слідства. З цього моменту діяльність слідчого набуває пошуково-пізнавального характеру, спрямованого на виявлення джерел інформації, застосування тактичних засобів її зчитування і використання для придбання нових знань.

Повідомлення і заяви про ознаки злочину слугують лише приводом для початку перевірних дій слідчим і одержання нової інформації, достатньої для порушення кримінальної справи. Факти, що перевіряються, належать до минулої події, тому слідчий шукає джерела інформації, які збереглися в теперішньому.

Джерела інформації – це об'єкти живої і неживої природи, в тому числі й люди, які були учасниками події злочину і відображали його у вигляді ідеальних слідів пам'яті (суб'єктивних образів-знань, уявлень) і в такий спосіб стали джерелами інформації про раніше вчинений злочин.

Інші матеріальні об'єкти в будь-якому енергетичному стані «були присутні» на місці події і «запам'ятали його» матеріально у вигляді *слідів-предметів, слідів-відображень, слідів-речовин*, що зберігають інформацію про подію злочину. Це об'єкти живої природи, не наділені свідомістю: тварини, птахи, рослини, мікроорганізми, або предмети як природного, так і штучного походження, що перебувають у твердому, рідкому, газоподібному стані і, отже, можуть бути джерелами інформації про минулу подію злочину. Такі джерела інформації узагальнено названі *речами*.

Отже, *люди і речі* або їх сполучення, причинно пов'язані з подією злочину, є джерелами доказової інформації. Вони по-різному відображають об'єктивну реальність: люди – ідеально (суб'єктивно), а речі – матеріально і об'єктивно. Розглянемо їх.

Люди – узагальнене поняття, що представляє різні категорії вільного і особисто залежного населення¹.

Людина – високоорганізована істота, наділена мисленням, здатністю усвідомлено приймати рішення. Її особиста недоторканність, честь і гідність, недоторканність і безпека гарантовані Конституцією України. Людина вільна спостерігати, одержувати інформацію і зберігати її в пам'яті, але відтворювати її вона може тільки за власною волею, добровільно. Звідси одержання інформації від людей – складне тактичне завдання слідчого і суду, основу якого становить теорія спілкування.

¹ Див.: Украинская советская энциклопедия. – К., 1981. – Т. 6. – С. 202.

У кримінальному процесі люди – це учасники процесу, названі в КПК України (підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, свідок та ін.).

Речі – широке поняття, що позначає матеріальні об'єкти. У праві – це матеріальні предмети як у природному стані (грунт, вугілля, нафта, ліс тощо), так і створені працею людини¹. У філософії річ – об'єкт пізнання, предмет діяльності; система, що складається із безлічі елементів (часток).

Матеріальна обстановка місця події являє собою сукупність об'єктів живої і неживої природи. Перелічити об'єкти неможливо, у цьому і немає необхідності. Типові обстановки місця події зустрічаються рідко, та й то загалом (застосовуване знаряддя, спосіб, сліди рук). Щоразу злочин вчиняється, як правило, на новому місці, де природна обстановка була сформована раніше. Учасники злочину лише змінюють її: вносять нові об'єкти, залишають сліди тощо. У такий спосіб на основі природної обстановки створюється обстановка місця вчинення конкретного злочину як сукупність (система) взаємопов'язаних предметів, які називаються *речами*.

Люди і речі – прості джерела, що відрізняються за видом відображення інформації. Якщо джерело складається із двох простих, то його називають *складним*, або *системним*.

35.2. Особливості відображення і тактика одержання інформації від людей (особистісних джерел)

Люди є специфічними джерелами інформації, оскільки людина як високоорганізована істота має мислення, відображає об'єктивну реальність ідеально. Крім того, людина – це біологічне живе тіло, здатне відображати взаємодіючі об'єкти у вигляді матеріальних слідів у трасологічному їх значенні (сліди розрубу, рани колоті, рвані, сліди нашарування інших речовин).

При вчиненні злочину люди вступають у взаємодію між собою, утворюючи систему «людина - людина» і з матеріальним середовищем за схемою «людина - річ». Людина за допомогою органів почуттів сприймає механізм події і осіб, які беруть участь у ній; обстановку, тобто навколишнє матеріальне середовище, внаслідок чого в її пам'яті з різною точністю формується уявний образ – слід пам'яті.

Слід пам'яті – уявний образ становить реальну зміну – реальний слід² у матеріальному субстраті головного мозку людини. Звідси некоректно називати уявний образ ідеальним слідом або поділяти сліди на ідеальні і матеріальні.

Крім слідів пам'яті, людина як біологічне живе тіло може відображати матеріально, тобто за рахунок зміни тканин, маси і будови цілого. Це звичайні сліди на незвичайному живому біологічному матеріалі. Тому за якістю відображення вони поступаються слідам на твердих тілах, що мають залишкову деформацію. Разом з тим сліди на трубчастих кістках і хрящах досить чіткі і придатні для ідентифікації знарядь.

¹ Див.: Украинская советская энциклопедия. – К., 1979. – Т. 2. – С. 209.

² Це було відкрито на порозі третього тисячоліття (див.: Нобелевские премии 2000 года. Секреты нервных клеток // Наука и жизнь. – 2001. – №1. – С. 30).

Тільки люди є джерелами специфічних відображень — слідів пам'яті у вигляді суб'єктивних образів, специфічність яких полягає в тому, що вони недоступні для стороннього спостереження, їх не можна бачити і копіювати технічними засобами. Вони доступні поки що тільки для самого джерела. Наявність сліду-відображення в людини можна встановити тільки побічно з використанням тактичних засобів, і то лише з певним ступенем імовірності. Розшифрувати слід пам'яті більш точно поки що не видається можливим.

Існуючі в тактиці прийоми розкриття змісту суб'єктивного образу побудовані на прийомах теорії спілкування, вербальних тактичних засобах: поясненні, повідомленні, розповіді, демонстрації лише при добровільному волевиявленні в ході слідчих, оперативних дій.

Дії, в основі яких лежить спілкування, називаються вербальними¹. Методологічною основою вербального одержання інформації слугує теорія спілкування.

Спілкування слід інтерпретувати як взаємодію двох і більше осіб, спрямовану на узгодження і об'єднання зусиль для досягнення загального результату — мети, а також встановлення між суб'єктами спілкування певних відносин, що можуть допомогти у вирішенні спільного завдання.

Для дослідження механізму спілкування і розкриття сутності вербальних засобів одержання інформації певне значення має класифікація рівнів спілкування, запропонована М. В. Саратовським (1980). Вона містить чотири рівні. Назвемо їх.

Перший рівень — «маніпулювання», коли один суб'єкт розглядає іншого як засіб або перешкоду для досягнення своєї діяльності, як об'єкт особливого роду, «знаряддя, що говорить».

Другий рівень — «рефлексивна гра», сутність якої полягає в тому, що один суб'єкт у проекті своєї діяльності (меті) враховує контрпроект (мету) другого суб'єкта, але не визнає її самоцінності і прагне до «виграшу», реалізації саме своєї мети і до блокування мети другого суб'єкта (чужої мети).

Третій рівень — «правове спілкування», коли суб'єкти визнають право на існування власних цілей (проектів діяльності) і намагаються узгодити їх; замість «виграшу» і влади на рівні спілкування, на думку автора, прагнуть до справедливості.

Четвертий рівень — «моральне суспільство», коли суб'єкти добровільно приймають загальний проект і розділяють мету взаємної діяльності, наприклад, обвинувачений погоджується активно діяти для встановлення істини у розслідуваній справі.

Механізм вербального спілкування в криміналістичній тактиці нерідко інтерпретують як обмін інформацією між суб'єктами слідчої дії, але це не так. Судово-слідчий процес — це особливе пізнання, регламентована кримінально-процесуальним законом діяльність, що слугує захисту інтересів держави та її громадян. Тому спілкування, крім обміну інформацією, має на меті управління судово-слідчою діяльністю для досягнення суспільних цілей боротьби зі злочинністю.

У ході досудового слідства виникають різні системи суб'єктів спілкування, наприклад, «слідчий «свідок», «дознавач «потерпілий», «прокурор «обвинувачений», «слідчий «обвинувачений», «свідок «свідок» і тощо. Структурно-логічна схема та-

¹ Verbus (лат.) — слово, словесне спілкування. Звідси слідчі дії в літературі стали називати вербальними (С. А. Шейфер, 1981; М. В. Салтевський, 1987). Нонвербальні, тобто несловесні, засновані на чуттєвому пізнанні (М. В. Салтевський, 1987; С. А. Шейфер, 1981).

кого спілкування і управління включає три елементи: 1) суб'єкт, що пізнає; 2) керований суб'єкт; 3) засоби спілкування і управління суб'єктів, що спілкуються.

Відмінність структури спілкування в кримінальному судочинстві від структури спілкування взагалі полягає в ранжуванні засобів спілкування за суб'єктами, тобто суб'єкти управління спілкуванням використовують тільки встановлені законом засоби доказування, а керовані суб'єкти спілкування можуть використовувати як загальновідомі в психології прийоми спілкування, так і спеціальні, якими користується слідчий, суд.

Разом з тим вербальні засоби спілкування криміналістичної тактики характеризуються специфічними особливостями. До них належать такі: 1) зміст ідеального образу, тобто відображення в сліді пам'яті людини, можна розкрити тільки спілкуванням з його джерелом. Тому тактичний засіб вербальної діяльності включає передачу керівного впливу (постановку завдання, роз'яснення прав, переконання), тобто здійснює «маніпулювання», що спонукає суб'єкта, який намагається спочатку почати актуалізувати (пригадувати) уявний образ і конструювати свою версію, що відповідає поставленому завданню, а потім повідомляти її зміст; 2) тактичні засоби для вербального одержання інформації засновані на системі прийомів спілкування, до яких належать: розповідь, розпитування, пояснення, переконання, демонстрація, графічне відтворення образу, міміка, жести; 3) тактичні засоби і прийоми одержання вербальної інформації засновані на обов'язковому врахуванні вільного волевиявлення джерела спілкуватися і добровільно передавати інформацію, що зберігається в пам'яті. Небажання джерела розкрити зміст сліду пам'яті призводить до конфліктних ситуацій, появи помилкової інформації тощо. Тому наукою криміналістикою розроблені системи тактичних прийомів для одержання від допитуваного в конфліктних ситуаціях об'єктивної інформації про приховуваний слід пам'яті і його зміст.

35.3. Особливості відображення і тактики одержання інформації від речей (із речових джерел)

Речі, тобто предмети матеріального світу, що перебувають в будь-яких агрегатних станах, у процесі взаємодії відображають один одного матеріально, на обох об'єктах виникають сліди відображення: об'ємні і поверхневі, нашарування і відшарування, тиску і ковзання, периферичні і локальні, відділення і поділу, видимі і маловидимі¹. Матеріальні сліди відображають форму і будову всього об'єкта (наприклад, сліду взуття) або його частини (слід каблука), масу об'єкта (пляма олії, крові, розсипаний цукор, цемент), або вид цілого (недопалок, пістолетна гільза). Такі сліди майже завжди видимі, виявлення їх і «зчитування» відображеної інформації не становлять труднощів.

Речі, як джерело елементарних матеріальних відображень, відображають фактичні дані, інформацію про злочин в очевидній (видимій) або прихованій формі. Для виявлення сліду і зчитування відображеної інформації досить *спостереження*,

¹ Див.: Салтевський М. В. Криміналістика. – Харків, 1997. – Т.1. – Глави. 14, 25.

дотику, нюху, слуху, тобто органолептичних засобів, що є прийомами чуттєвого пізнання. Якщо сліди відображення (невидимі) лежать за порогом чуттєвого сприйняття, то застосовуються технічні засоби (мікроскопія, спектроскопія, хроматографія тощо), що розширюють чуттєве пізнання.

Тактичні засоби, в основі яких лежать чуттєві засоби збирання інформації, називаються органолептичними, а засновані на них слідчі дії одержали назву «*нонвербальні*» (огляд, обшук тощо).

Нонвербальні засоби криміналістичної тактики – це тактичні прийоми в опосередкованій формі. Між суб'єктом і об'єктом пізнання поміщають інструментарій (технічний засіб), що зчитує інформацію про пізнаваний об'єкт, а суб'єкт сприймає її, логічно обробляє і формує уявний образ або фіксує його на матеріальному носії.

Нонвербальні засоби криміналістичної тактики в основному *контактні*, оскільки приймачі (датчики) інформації повинні перебувати в безпосередньому контакті з джерелом. Разом з тим такі чуття, як зір, нюх, слух, використовуються для зняття інформації при дослідженні як живих, так і неживих об'єктів, не вимагають обов'язкового контакту датчика з об'єктом дослідження. Щоб пізнати об'єкт, встановити його властивості і ознаки, необхідно насамперед візуально знайти і виділити його серед подібних (предмет, слід, явище), зафіксувати розташування, вид, забарвлення. Для встановлення фізичної сутності (дерево, камінь, метал) його треба взяти в руки і органами чуттів «зважити», визначити температуру (теплий, гарячий), вологість, шорсткість, твердість, чим він пахне, які сторонні речовини знаходяться на ньому тощо.

Якщо об'єкт або його ознаки і властивості перебувають за порогом сприйняття органів чуттів, то суб'єкт використовує інструментарій, тобто криміналістичну техніку, що розширює пізнавальні можливості органів чуттів і в тактичному аспекті слугує їх предметним продовженням. У цьому зв'язку нагадаємо ще раз, що будь-який технічний засіб, що включається в тактичний прийом, є його структурним елементом, стороною, що виконує предметно-перетворюючу функцію. Такі засоби, застосовувані в сполученні з органами чуттів, називають нонвербальними засобами криміналістичної тактики.

Нонвербальні тактичні засоби практично важко відокремити від вербальних, оскільки тактичний прийом у своїй структурі містить дві сторони: інтелектуальну і предметно-перетворюючу. Разом з тим на практиці вербальні прийоми, засновані на мовному спілкуванні суб'єктів, безконтактні і призначені для одержання інформації в основному від людей як єдиних джерел ідеальних відображень.

Таким чином, нонвербальні засоби криміналістичної тактики – контактні і в основному використовуються для добування (зняття) інформації із об'єктів неживої природи, тобто *речей*. Вони характеризуються такими особливостями: 1) використання одних й тих самих нонвербальних прийомів, заснованих на чуттєвому пізнанні, до яких належать: спостереження, вимір, пошук, зіставлення, порівняння. Звідси логічна сутність і структура діяльності слідчого при одержанні інформації однакової для всієї групи слідчих дій; вони включають безпосередній або опосередкований вплив на джерело інформації і таким чином у ході сприйняття або відчуття відбувається формування інформації про матеріальне відображення; 2) використовуваних тактичних прийомів і технічних засобів у більшості випадків не зачіпають особистісні права громадян. Тому огляд, тобто одержання інформації з матеріальних джерел, допускається проводити до порушення кримінальної справи; 3) нарешті, для всієї

групи слідчих нонвербальних дій однакова вимога безпосереднього чуттєвого пізнання. *Слідчий повинен сам безпосередньо сприймати обстановку місця події, оглянути об'єкт, досліджувати слід тощо.*

35.4. Особливості відображення і одержання інформації із складних системних джерел (РЕЧІ «ЛЮДИ»)

Розслідування злочину можна подати як алгоритм послідовних дій слідчого щодо виявлення простих джерел і одержання з них доказів інформації за схеми взаємодії «людина « людина», «людина « річ». Прості джерела зберігають інформацію з минулого і в основному знаходяться на місці злочину після його вчинення. Тому первісне завдання слідчого зводиться до виявлення і збереження простих джерел доказової інформації – людей (свідків, потерпілих, підозрюваних) і речей (слідів-предметів, слідів-відображень і слідів-речовин).

Особливістю складного системного джерела є те, що кожний його елемент, як просте джерело, існує і може використовуватися окремо, оскільки воно є носієм в основному одного виду відображення. Система двох джерел виникає тоді, коли слідчий проводить дії для встановлення внутрішніх зв'язків, виявлення властивостей і закономірностей, що існують між матеріальними та ідеальними відображеннями.

Логічна структура і криміналістична сутність такої діяльності зводяться до формулювання суб'єктом А завдання і передачі його складному джерелу (В « С – обвинувачений, потерпілий, свідок, спеціаліст) керівного впливу, завдання (постановка питання, пропозиція показати, розповісти тощо.) (рис. 91).

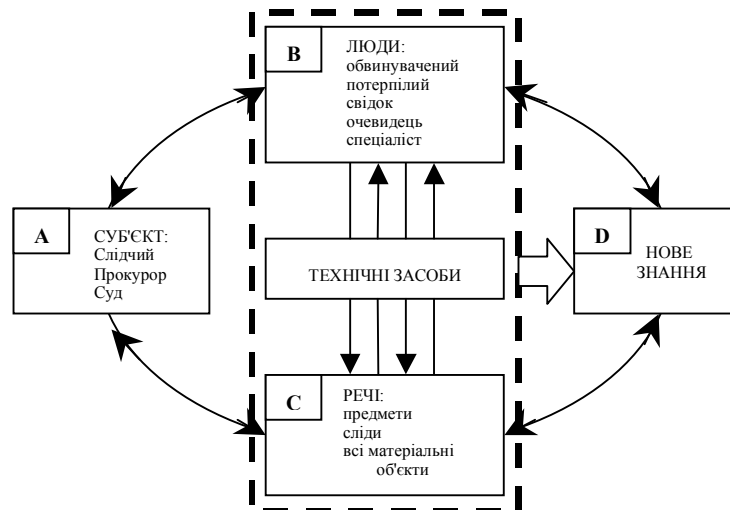

Рис. 91. Структурно-логічна схема одержання інформації із системного (складного) джерела «люди - речі»

Одночасно джерелу (В « С) ідеальних відображень пред'являється річ – матеріальне відображення (С), наприклад, слід, знаряддя вчинення злочину тощо.

Людина (потерпілий, обвинувачений, свідок, спеціаліст) як елемент системного джерела «люди «речі» у рамках керівного впливу проектує своє ідеальне відображення на матеріальний об'єкт (С) і пояснює матеріальне відображення з позицій ідеального відображення, наприклад, спеціальних знань експерта або суб'єктивного образу, сприйнятого потерпілим у момент вчинення злочину. Одержана на емпіричному рівні інформація (D) обробляється раціональними прийомами: на теоретичному рівні пізнаються її внутрішні зв'язки і сторони явищ, слідів і встановлюється їхня сутність, тобто закономірності утворення відносин між відображеннями. У такий спосіб одержуємо нову інформацію і фіксуємо її у висновку експерта, протоколі слідчого експерименту або в усній рекомендації спеціаліста.

Отже, використовуються засоби криміналістичної тактики для одержання інформації із системних джерел, а сама процедура дослідження і формування нового знання становить експеримент або судову експертизу. Завдання одержання нового знання зводиться до вирішення питання про можливість чи неможливість існування в минулому події, яка перевіряється, факту, явища.

Справді, в слідчому експерименті використовуються два види простих джерел інформації: 1) учасник кримінального процесу, чий показання про спосіб дії перевіряються, це суб'єктивні знання-зразки; 2) реальна слідова картина, що виникла після дослідного відтворення події, що перевіряється. Наприклад, перевіряється спосіб злому замка, про що заявляє обвинувачений, який готовий його продемонструвати. Експеримент – досвідна дія, що нерідко вимагає створення таких само або схожих умов проведення досвідних дій, використання тих же чи таких само засобів. У досвідних діях бере участь особа, чий показання перевіряються, вона за бажанням може демонструвати, відтворювати досвідні дії або їх проводить статист. Сліди, що утворилися, і механізм рухів суб'єкта фіксуються, тобто одержуємо реальну матеріальну слідчу картину, характерну для способу дії, що перевіряється.

У такий спосіб одержують два види інформації: перша характеризує суб'єктивні показання суб'єкта (обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого тощо), а друга – подає інформацію, відображену матеріальними слідами – джерелами, що виникли в ході досвідних дій.

Два види інформації, що утворилися, слідчий порівнює зіставленням або накладенням одну на одну. Якщо реальна слідова картина, одержана під час досліджень, відрізняється від тієї, про яку заявляє обвинувачений, то в слідчого формується *нове знання*, що виникло на основі порівняння матеріального і ідеального відображень, про те, що: 1) події, яка перевіряється, не було; 2) якщо вона була, то воно вчинена іншою особою й іншими інструментами.

У такий спосіб формування нового знання в ході використання складного джерела інформації «людина - річ» являє процес тактики розумової діяльності, має свою специфіку, а саме: 1) сутність і логічна структура тактичних прийомів зводяться до уявної проєкції (нібито накладання) ідеального на матеріальне відображення та інтерпретації результатів порівняння матеріального відображення на основі ідеального; одержувана нова інформація як результат проєкції ідеального на матеріальне відображення виникає лише при порівнянні та оцінці системного джерела «люди - речі»; 2) самі по собі речі (сліди, предмети) не породжують нової інформації в даній слідчій дії. Щоб зробити якимось судження, висновок про об'єкт, що спостерігається, треба відображену в ньому інформацію («мертву») актуалізувати, образно кажучи,

«оживити». Для цього потрібен сторонній суб'єкт, який має ідеальне відображення – слід пам'яті про предмет, подію, яку він сприймав раніше, або особа (спеціаліст), що володіє спеціальними знаннями або дослідними знаннями про такі предмети; 3) слідчі дії, застосовувані для одержання інформації із складного системного джерела, у свою структуру включають процедуру проведення дослідів. Слідчий сам не проводить дослідів, а лише проектує їх результати на матеріальні зміни (сліди), порівнює і оцінює їх і процесуально закріплює нове знання, що свідчить про можливість або неможливість існування взаємодії системних об'єктів, що перевіряється.

За видом джерел відображення інформації досудові слідчі дії розділені на три групи: 1) *вербальні* – для одержання інформації з особистісних джерел (від людей); 2) *нонвербальні* – для одержання інформації з речових джерел (від речей); 3) *змішані* – для одержання інформації із складних (системних) джерел (*“люди - речі”*). У навчальній і науковій криміналістичній літературі тактика відкривається переважно розглядом нонвербальних слідчих дій (огляду, обшуку, виїмки тощо). Ми додержуємося традиційної практики подачі навчального матеріалу і будемо розглядати слідчі дії в такому порядку: нонвербальні, вербальні та змішані. Однак зауважимо, що більш логічно було б спочатку розглянути вербальні дії, оскільки вони є основними засобами описання, а розмовна та письмова мова – найбільш поширений „інструментарій” їх реалізації.

РОЗДІЛ Х. ТАКТИКА ПРОВАДЖЕННЯ НОНВЕРБАЛЬНИХ СЛІДЧИХ ДІЙ

Глава 36. СЛІДЧИЙ ОГЛЯД І ОСВІДУВАННЯ

36.1. Огляд – метод дослідження матеріальних джерел інформації

Огляд – це діяльністьна категорія, що позначає підхід до пізнання – дослідження речей і людей. Тому огляд як вид діяльності суб'єкта дослідження допустимо інтерпретувати як тактичний метод взагалі. Неважливо, які матеріальні об'єкти і явища досліджуються, завжди, перш ніж відповісти на питання: «Що є що?» і «Хто є хто?», треба оглянути їх органолептичними засобами, а в разі необхідності застосувати технічні засоби.

Сутність огляду в методологічному аспекті поки що недостатньо розкрита, хоча вона проглядається в еволюції розуміння слідчого огляду¹. Безпосереднє сприйняття об'єктів здійснюється за допомогою спостереження, що включає використання не тільки зору, а й інших органів чуттів (нюху, дотику, слуху). Метод дослідження як система діяльності має свою структуру, яка включає: суб'єкт, досліджуваний об'єкт, умови і засоби вивчення об'єкта — органи чуттів, прилади².

Огляд як метод не можна ототожнювати з поняттям слідчого огляду як слідчої дії. Метод огляду як пізнавальний прийом входить в інші засоби збирання доказів. Так, не можна знайти приховане, не оглянувши маскуючі предмети і речі. Виявлений предмет повинен бути оглянутий у ході обшуку, а потім вилучений. Допит починається з установлення особи допитуваного. Однак цю дію не називають оглядом у процесуальному розумінні, оскільки в допиті вона використовується як пізнавальний прийом — метод одержання інформації від людей. У цьому полягає сутність зв'язку «загальне — часткове».

Таким чином, огляд має ознаки самостійного методу дослідження і характеризується: а) безпосереднім сприйняттям; б) органолептичним і інструментальним дослідженням; в) аналітичною функцією.

¹ Так, І. Н. Якимов (1950) в огляді вбачав установлення матеріальних даних, а Ю.М. Кубицький (1958) — вивчення матеріальних ознак об'єктів. Відомий процесуаліст М.О Чельцов (1948) під оглядом розумів огляд предметів зовнішнього світу, причому огляд тлумачився більш широко — не тільки як спостереження, а й як виявлення і закріплення. М.К. Терзів (1955) уперше звернув увагу на те, що слідчий огляд — це безпосередній огляд і вивчення матеріальних об'єктів, тобто активна чуттєва діяльність суб'єкта. Пізніше це підкреслювали В. П. Колмаков (1956), О. М. Васильев (1960), а зараз цей елемент входить у всі визначення слідчого огляду, що зустрічається у підручниках криміналістики.

² Див.: Ленинская теория отражения и современность. — София, 1969. — С. 452.

Методи огляду прийнято класифікувати за різними ознаками. Так, за характером дослідження огляд умовно поділяють на статичний і динамічний; за повнотою дослідження – на вибірковий (суб'єктивний) і суцільний (об'єктивний); за послідовністю застосування засобів дослідження – на ексцентричний, концентричний, фронтальний, секторний і вузловий; за глибиною дослідження – на загальний і детальний.

При **статичному** огляді засоби тактики застосовуються до об'єкта дослідження без його механічного переміщення з місця виявлення. Використовується цей метод з метою загального огляду предметів зовнішнього світу, для орієнтації в матеріальній обстановці. Тому статичний огляд завжди передує іншим методам дослідження матеріальної обстановки.

Динамічний огляд дозволяє застосовувати засоби дослідження до об'єкта пізнання, що перебуває в динаміці. Предмет дослідження можна брати в руки, повертати і всебічно досліджувати його ознаки, не змінюючи сам предмет.

Сутність **концентричного** методу огляду полягає в застосуванні засобів дослідження по спіралі, що згортається, тобто від периферії до центру. Цей метод зручний для дослідження великих ділянок місцевості, коли необхідно знайти сліди підходу і відходу злочинця тощо (рис. 92-1).

При **ексцентричному** огляді пропонується досліджувати об'єкт (місцевість, закрите приміщення), рухаючись по спіралі, що розгортається від центру до периферії (рис. 92-2).

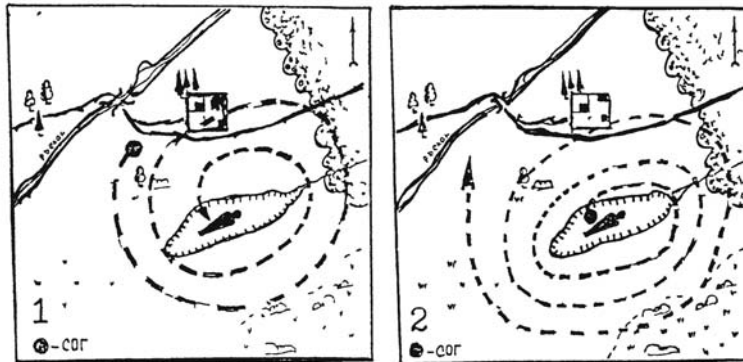

Рис. 92. Методи огляду: 1 – концентричний; 2 – ексцентричний

Фронтальний метод огляду являє собою дослідження об'єкта засобами, які розташовані в лінію і переміщуються фронтально (рис. 93-1). Звичайно метод фронтального огляду застосовується для обстеження великих територій при відшукуванні захованих трупів, викрадених речей та інших слідів злочину. Для цього декілька суб'єктів дослідження розташовуються в лінію (ланцюжок) і, рухаючись фронтально, “прочісують” територію, що підлягає дослідженню (рис. 93-1).

При **вузловому** огляді засоби дослідження застосовуються до об'єкта, попередньо розділеного на ділянки, вузли, квадрати. Цей прийом найчастіше використовують для пошуку дрібних слідів, куль, гільз, схованок у предметах меблів тощо. (рис. 93-2).

Секторний метод огляду припускає дослідження території за секторами. Слідчий, перебуваючи у центрі досліджуваної території, по компасу визначає напрямки маг-

нітного меридіану (північ — південь) і за ходом годинникової стрілки відкладає сектор, наприклад, з кутом у 30° . Оглянувши територію одного сектора, він відкладає другий, після його дослідження — третій і т.д., поки не дослідить всю обстановку (рис. 93-3).

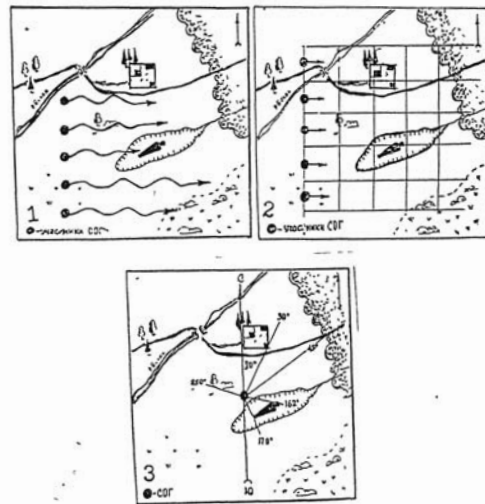

Рис. 93. Методи огляду: 1 — фронтальний; 2 — по квадратах (ділянках); 3 — по секторах

Метод **загального** огляду програмує організаційну діяльність, що включає сприйняття і аналіз обстановки місця події в цілому в статичному її стані. Сутність загального огляду полягає в прикладанні сил і засобів дослідження до об'єкта. Тому таку діяльність і називають оглядовою стадією, або доглядовим методом огляду.

Метод **детального** огляду (іноді його називають стадією) зводиться до послідовного застосування засобів дослідження для пізнання предмета у всіх його властивостях і якостях, доступних для даних засобів. Звичайно детальний огляд здійснюють по «квадратах» — ділянках, на які розділяють територію, що оглядається; починаючи з якогось одного квадрата, послідовно оглядають усі.

Вибірковим методом огляду рекомендується досліджувати об'єкти тільки в місцях розташування слідів кількох учасників злочину, тобто вибірково окремо кожного. Тому цей метод огляду деякі учені називають суб'єктивним, слідчий моделює рух злочинця і рухається по його слідах на місці події.

При суцільному методі огляду засоби дослідження застосовують з однаковою скрупульозністю до будь-якої частини, деталі об'єкта пізнання. Суцільний огляд називають об'єктивним, оскільки він дозволяє обстежувати всю територію, всі сторони предметів.

Таким чином, огляд як загальнонауковий метод дослідження в науці криміналістиці і кримінальному процесі можна визначити так.

Огляд — це загальне методологічне поняття, що характеризує спосіб дії суб'єкта, який здійснює безпосереднє сприйняття і дослідження фізичних тіл і явищ для одержання інформації з метою пізнання механізму і причин взаємодії.

У цьому зв'язку процедуру огляду як методу криміналістичної методики не можна плутати з процедурою слідчого огляду як процесуального засобу.

36.2. Огляд – процесуальна слідча дія і засіб криміналістичної тактики Види слідчого огляду

Слідчий огляд є тактичним засобом процесуальної діяльності «з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обстановки злочину, а так само інших обставин, що мають значення для справи» (ст. 190 КПК).

Враховуючи сучасний інформаційно-діяльнісний підхід у науці і практиці боротьби зі злочинністю як соціальним злом, огляд місця події був і залишається головним засобом інформаційного забезпечення слідчого для розкриття злочину за гарячими слідами, встановлення і викриття винних. Звідси можна запропонувати розгорнуту і коротку дефініцію огляду. Наведемо першу.

Слідчий огляд – це процесуальна діяльність уповноважених осіб щодо безпосереднього застосування методів і засобів криміналістичної техніки і тактики для виявлення, фіксації дослідження і вилучення з матеріальних джерел інформації, а також встановлення інших обставин, що мають значення для справи.

В сучасному інформаційному аспекті діяльність слідчого взагалі інтерпретується як інформаційне забезпечення розслідування кримінальної справи. Тому коротке визначення слідчого огляду є таким.

Слідчий огляд – це процесуальна діяльність слідчого щодо застосування методів і засобів для дослідження матеріальних джерел інформації при розслідуванні кримінальних справ.

Завдання огляду впливають із загальних цілей боротьби зі злочинністю і спрямовані на охорону прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть у ній участь, а також швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних і забезпечення правильного застосування закону для того, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний (ст. 2 КПК). Відповідно до загальних завдань у криміналістиці сформульовані окремі завдання (цілі) огляду:

а) безпосереднє вивчення слідчим обстановки місця події, з'ясування характеру і обставин події злочину;

б) виявлення, дослідження, фіксація і вилучення джерел матеріальних відображень;

в) аналіз матеріальних джерел і одержання криміналістичної інформації для конструювання версій про механізм події, її учасників та особу злочинця;

г) збирання інформації для організації розшуку злочинця по гарячих слідах;

г) одержання інформації про деякі обставини, що сприяли вчиненню злочину.

До числа конкретних окремих завдань нерідко відносять встановлення можливості одержання даних про обставини злочину із джерел, що перебувають за межами місця події, наприклад: хто міг чути, звідкіля можна було бачити, які сліди залишилися на тілі та одязі злочинця тощо.

Принципи слідчого огляду. Вчення про слідчий огляд у спеціальній літературі відносять до окремої криміналістичної теорії, яка має загальні і окремі принципи, що називаються тактичними. Вони мають два рівні: загальний і окремий.

Загальні принципи відображають кримінально-процесуальні і криміналістичні підстави, на яких будується система слідчих дій як окремих криміналістичних теорій. До загальних принципів слідчого огляду належать *законність, об'єктивність, всебічність, повнота дослідження, цілеспрямованість, планомірність і технізація дослідження.*

Окремі принципи слідчого огляду – це тактичні закономірності для розробки конкретних прийомів слідчого огляду та їх практичної реалізації. Вони відображають теоретичні засади і практичні сторони конкретної слідчої дії. До них належать: *невідкладність, неповторність.*

Невідкладність – це тимчасова властивість слідчого огляду, тобто він повинен проводитися негайно після одержання повідомлення про подію в будь-який час доби при інших обставинах. Існують лише рідкісні винятки: місце пожежі, стихійних лих оглядається пізніше, відразу ж після ліквідації вогню пожежними, розчищення завалів, обвалів. Однак і в цих випадках – під час пожежі або розбирання засипаною лавиною дороги, будівлі – бажана присутність слідчого, оскільки сприйняття дії (механізм пожежі, вогнище, колір диму, полум'я) з боку дозволяє пізнати багато ознак причини події.

Неповторність – безпосередньо пов'язана з невідкладністю і залежить від неї. Чим швидше слідчий з'явиться на місці події, тим більше можливості об'єктивно дослідити і пізнати її. Слідова картина після вчинення події швидко змінюється під дією об'єктивних причин, випадкових або умисних чинників. Тому спостерігати справжню картину події слідчий має можливість лише один раз, то й то рідко. В основному сприймає її з деякими змінами: потерпілий видалився з місця події, а злочинець сховався, сліди частково пошкоджені випадковими особами, які опинилися там раніше за слідчого. Слідову картину можна відтворити, але створити справжню неможливо, навіть якщо буде вчинено нову подію, але це буде лише аналогічне та інше.

Види слідчого огляду. Законодавець розрізняє такі види огляду: місцевості, приміщення, предметів, документів (ст. 190 КПК), трупа (ст. 192 КПК), освідування – огляд слідчим тіла живої людини (ст. 193 КПК) і ексгумація трупа. Слідчий огляд у навчальній літературі поділяють на первинний, додатковий і повторний.

Первинний огляд – це неповторювана дія, оскільки обстановка на місці події може швидко змінитися. Тому первинний огляд за будь-яких інших умов і обставин проводиться ретельно і повно. За несприятливих умов може бути зроблена перерва, причому місце події має охоронятися до поновлення огляду.

Додатковий огляд проводиться тоді, коли первинний огляд з вини слідчого був проведений неякісно і, як правило, за обставинам, що знову відкрилися.

Кожен вид огляду має свої тактичні особливості, вимагає застосування специфічних технічних засобів, спеціальних знань для його здійснення. Так, огляд трупа відрізняється від огляду дорожньо-транспортної пригоди, предметів і документів, останні найчастіше досліджуються в кабінеті слідчого з використанням технічних засобів. Поштово-телеграфна кореспонденція оглядається, як правило, за місцем її виймки.

Дуже близька до слідчого огляду самостійна дія – освідування. Справді, останнє за своєю сутністю є специфічним видом огляду, який полягає в безпосередньому сприйнятті і дослідженні тіла живої людини. Освідування проводиться слідчим у

присутності понятих однієї статі з освідуваним і спрямоване на виявлення слідів злочину, прихованих ознак (особливих прикмет) на тілі, яких-небудь маніпуляцій на тілі людини (наприклад, взяття крові) слідчий не проводить. Слідче освідування треба відрізнати від судово-медичного, а так само від відібрання зразків тканин людини, що проводиться фахівцем.

Ексгумація – слідча дія, що полягає в розкопуванні і розкритті поховань людей з наступним оглядом виявленого трупа (трупів). Тому поки ексгумація проводиться в рамках слідчого огляду, у новому КПК законодавець виділив ексгумацію в самостійну слідчу дію. З тактичного боку ексгумація – це процесуальний засіб одержання інформації від речей за схемою «людина > річ».

36.3. Слідчий огляд – процесуальна форма реалізації тактичних прийомів і технічних засобів для одержання інформації від речей

Слідчий огляд – це процесуальна діяльність уповноважених осіб по застосуванню методів і технічних засобів криміналістичної тактики для виявлення, фіксації, дослідження і вилучення із матеріальних джерел інформації, а також встановлення інших обставин, що мають значення для справи. Слідчий огляд проводиться за порушеною кримінальною справою слідчим, дізнавачем, прокурором у присутності понятих, а в деяких випадках – за участю фахівця та інших осіб. У випадках, які не терплять зволікання, огляд може проводитися до порушення кримінальної справи. Ця зміна була внесена в закон ще в 1971 р. Однак процесуально законодавець норму не розкрив, порядок дій не визначив. Лише в 2001 р. законодавець вирішив порядок огляду до порушення кримінальної справи, конкретизував і привів його у відповідність до процесуальних вимогам. Назвемо їх.

Огляд проводиться без постанови суду у випадках:

- заподіяння шкоди здоров'ю людей, майну, виявленому у житловому чи іншому приміщенні, будівлі, ділянці місцевості;
- безпосереднього переслідування підозрюваного, який вчинив злочин і переховується в жиллому приміщенні, іншій будівлі, ділянці місцевості;
- письмової заяви особи про згоду огляду «житла та інших володінь», а так само на підставі заяви і повідомлення особи про злочинні дії щодо неї або її майна.

У цих випадках слідчий у протоколі огляду відзначає причину, що послужила провадженням огляду без постанови судді, про що повідомляє прокурора.

Слідчий огляд являє собою цілеспрямовану діяльність, яку прийнято поділяти на стадії: *підготовчу, робочу і заключну*. Зрозуміло, кожна стадія (етап) планується усно або письмово.

Підготовча стадія (етап) починається з моменту одержання повідомлення про подію безпосередньо чи черговим по прокуратурі або органу дізнання. Особа, яка одержала повідомлення (усно, письмово, по телефону), організує роботу з підготовки до виїзду на місце події, а саме вживає таких заходів: а) організує охорону місця події; б) надає медичну допомогу потерпілим; в) ліквідує причини, що породжують злочинні дії (гасіння вогню, припинення дій злочинця, відключення енергії живлення тощо); г) визначає склад слідчо-оперативної групи (СОГ); г) повідомляє слідчому; д) доводить до відома прокурора, начальника органу дізнання; е) готує

технічні засоби, транспорт; ж) визначає час виїзду; з) запрошує фахівців, а іноді і понятих у разі огляду вдалині від населеного пункту.

Робочий етап огляду починається після прибуття СОГ на місце події. Безпосереднє дослідження (безпосередній огляд) – складна процедура, яку необхідно планувати усно, а за складними оглядами – письмово (хоча б у формі переліку питань, що підлягають з'ясуванню). Таке планування включає:

- 1) визначення обсягу дослідження, тобто меж або предметів огляду;
- 2) вибір методів і технічних засобів огляду;
- 3) безпосереднє дослідження матеріальної обстановки;

4) *мобілізацію і розміщення сил* чітко визначення завдань присутнім понятим і кожному учаснику огляду: фахівцю, оперативному працівнику, дільничному інспектору, кінологу, представникам громадськості та іншим особам, що беруть участь у огляді;

5) *визначення виду засобів і форми взаємодії слідчого огляду з оперативно-розшуковими заходами*. Взаємодія як тактичний засіб являє собою вид тактичної операції, планування якої бажано, а безпосереднє визначення виконавців є обов'язково. Вирішення тактичних операцій становить комплексне вирішення завдань огляду і розкриття злочину шляхом поєднання слідчих дій і оперативно-розшукових заходів при активному використанні допомоги громадськості.

Взаємодія включає: а) створення умов для швидкого і ефективного провадження огляду; б) організацію розшуку злочинця по гарячих слідах (переслідування, блокування шляхів відходу, оперативне спостереження за місцями ймовірної появи злочинця тощо); в) паралельне з оглядом проведення невідкладних слідчих дій, таких як затримання, освідування, особистий обшук, якщо для цього є достатні підстави; г) використання криміналістичних обліків, слідознавчих колекцій, інформаційно-довідкових систем, центральних банків МВС, області тощо; г) виявлення свідків і очевидців, збирання інформації про подію злочину і злочинця;

б) *організацію дослідження матеріальної обстановки* – це головна діяльність – безпосередній огляд, тобто робочий етап, що включає чотири стадії: *орієнтуючу, доглядову, вузлову і детальну*.

Орієнтуюча, або ознайомлювальна, стадія переслідує такі цілі: а) з'ясування, тобто виділення місця події із середовища матеріальної обстановки, тобто що і де розташовано, які шляхи підходу, відходу. Слідчий повинен обрати точку спостереження так, щоб зорово схопити все місце події, визначити, що примикає до нього праворуч, ліворуч, з тилу і поставити собі запитання: хто з кожної сторони міг бачити, чути про подію, тобто встановити джерела інформації.

У ході доглядової стадії огляду слідчий залишає в полі зору тільки центр місця події і досліджує його послідовно з усіх боків.

Під час вузлової стадії слідчий досліджує місце події по вузлах, наприклад, вхід у магазин, відчинені двері в підсобне приміщення і зламані пристрої, що запираються, знаряддя, залишені поруч, тощо.

Детальний огляд спрямований на дослідження матеріальних носіїв для одержання інформації про злочинця, знаряддя злочину, потерпілого та інші об'єкти злочину (виявлення, фіксація джерел на місці події і вилучення інформації, необхідної для організації розкриття і розслідування злочину).

Тактика огляду місця події будується так, щоб застосування засобів виявлення і фіксації одного виду інформації не пошкоджувало джерела іншої інформації. Тому спочатку використовуються технічні засоби для виявлення одорологічної інформації, потім досліджується об'єкт на предмет установаження невидимих пото-жирових слідів і слідів контакту взуття, одягу, знарядь злочину. Далі цей об'єкт піддається дослідженню за допомогою лупи, мікроскопа, і тільки після цього на ньому фіксують видимі і маловидимі сліди – об'ємні і поверхневі.

Заключний етап завершує огляд. Слідчий оформляє протокол, який підписується учасниками огляду; обробляє додані до протоколу матеріали; документи, предмети упакує, складає опис, якщо їх багато; обробляє матеріали фото-кіно-звуко-відеозапису, плани огляду, графіки, схеми, здійснює упакування вилучених джерел інформації.

36.4. Тактико-психологічні прийоми дослідження матеріальної обстановки для прогнозування обставин події злочину

Сутність тактико-психологічних прийомів дослідження матеріальної обстановки в ході огляду полягає в безперервній розумово-пошуковій та оціночній діяльності. Щоразу при сприйнятті і дослідженні об'єкта (факту) слідчий поряд із застосуванням технічних прийомів постійно звертається до логічних засобів розумової діяльності – категорій діалектики і законів логіки і на їх основі оцінює істотні зв'язки між речами, прогнозує механізм їх взаємодії, що дає можливість виявляти видимі і невидимі сліди, «зчитувати» відображувану ними інформацію.

Безперервна оціночно-розумова діяльність щодо досліджуваних об'єктів і отриманих результатів відбувається за схемою «версія → план → тактичне рішення» або «проблемна ситуація → тактичне рішення». Така тактика використання логічних і технічних засобів розумової діяльності в процесі огляду уможлиблює вирішення наступних завдань, сформульованих В.П. Колмаковим.

Мав місце злочин чи його не було?

Чи вчинено злочин на місці, де проводиться огляд?

Які цілі переслідували злочинці?

У чому сутність події злочину, який спосіб його вчинення?

Які шляхи проникнення осіб на місце події і яким шляхом вони пішли?

Які транспортні засоби використовували?

Які подібні дії обов'язково повинні вчинити злочинці?

Скільки було осіб на місці події?

Які їх ознаки, хто вони?

Як довго (скільки годин) вони перебували на місці події?

Які предмети залишив злочинець?

Які сліди повинні залишитися на тілі потерпілого, предметах посягання?

Хто і звідкіля міг бачити, чути, те що відбувається на місці події?

Які є дані, що свідчать про обставини, котрі сприяють вчиненню злочину?

Зрозуміло, цей перелік приблизний, він може бути розширений за рахунок деталізації обставин стосовно конкретного виду злочину.

Чи мала місце подія злочину і чи вчинений він на місці огляду? Іноді навіть швидше ознайомлення з картиною події дозволяє правильно вирішити питання про існу-

вання факту події, що сталася: розбиті транспортні засоби, людські жертви, пошкоджені предмети звичайно свідчать про дорожньо-транспортну пригоду. Чи був цей злочин – відповісти відразу не завжди можливо. Треба провести повне дослідження місця події, оцінити кожен факт окремо і всю їх сукупність, зважити інформацію із непроцесуальних джерел і тільки після цього змодельовати подію, що сталася, встановити її кримінально-правову сутність, тобто був це злочин чи інша подія.

Матеріальні сліди майже завжди несуть достатню інформацію про місце вчинення злочину, місце приховання і місце виявлення його слідів. Сліди злочину треба відрізнити від слідів місця його вчинення наявністю негативних обставин, наприклад: вологе ложе трупа, хоча дощ пройшов після вчинення вбивства; сліди крові відсутні при значних пораненнях великих судин; відсутні сліди боротьби; на шії трупа немає странгуляційної борозни, хоча труп перебував у петлі, тощо. Місце розташування слідів на предметах відповідає механізму їх утворення. Тому, уявно відновивши характер взаємодії, можна визначити місце перебування невидимих слідів і вирішити питання: чи на даному місці відбулася подія злочину? Бажано для цього запрошувати фахівців різних галузей знань.

У чому сутність події злочину і в який спосіб він вчинений? Спосіб – це спосіб дії, тому про вид і характер його судять за матеріальними відображеннями, які найчастіше “лежать” на поверхні і очевидні для спостерігача. Колото-різані рани, електромітки, сліди опіку, вогнепальної зброї на трупі свідчать про спосіб заподіяння смерті. Пролом у стіні, підкоп, вирвана дужка замка, перепиляні ґрати, розбите скло у вікні, сліди транспортного засобу в магазині, з якого вивезли товари – все це сліди різних способів учинення злочину.

Разом з тим сліди як наслідки причин не завжди очевидні. В таких слідових ситуаціях, як відчинений замок при відсутності на ньому пошкоджень; відсутність на трупі транспортних травм, хоча він виявлений на автотрасі; непошкоджені замки при відсутності в сховищі цінностей; наявні отвори менші за розміром, ніж вилучений об’єкт, не можна відразу судити про спосіб вчинення злочину.

Яким шляхом злочинець прийшов і пішов, які засоби використовував для цього? Для встановлення цих обставин застосовують наступні тактико-психологічні прийоми:

1) дослідження прилягаючих ділянок місцевості, що дозволяє встановити використований транспорт, його вид, напрямок руху, характер перевезеного вантажу та інші ознаки. Треба не забувати, що придатні сліди транспорту, що сховався, іноді можуть перебувати на значній відстані від місця події по шляху його проходження, наприклад, у місці пошкодження асфальтного покриття дороги, на ділянці розташування бруду, об’їздів по ґрунті. Такі сліди треба фіксувати під час огляду;

2) застосування службово-розшукового собаки для відшукування шляху приходу і відходу злочинця може проводитися від предмета, який перебував у руках злочинця. Виявлений шлях приходу чи відходу проробляється собакою, що нерідко приводить до розкриття злочину за гарячими слідами. Загублені предмети: (етикетки, упаковки, розсипане зерно, цукор, тютюн) нерідко вказують на шлях руху злочинця;

3) дослідження перешкод і отворів, які долав злочинець, дозволяє відповісти на запитання: як він проникнув у сховище? Наявний пролом у стіні ще не означає, що через нього проникав злочинець і вилучив украдене. Доводячи факт проникнення, необхідно: зіставити розміри отвору з розмірами людини і викрадених предметів; досліджувати з оптичними засобами краї отвору, що особливо виступають, оскільки

ки на них повинні бути мікрочастинки, якщо мало місце проникнення; на краях отворів іноді розташовуються сліди застосування засобів проникнення.

Скільки осіб було на місці події і які їх ознаки? В матеріальних слідах уречевлюються фізичні і психологічні ознаки людини, що свідчать про мотиви, мету вчинення злочину, властивості особистості.

Форма, розмір і розташування слідів у трасологічному плані відображають вид слідоутворюючого знаряддя, а в психологічному – деякі властивості особи, у руках якого воно перебувало. Наприклад, сліди катування жертви свідчать про жорстокість і садизм, нездійснену мету, а сліди зайвого і безмотивного пошкодження майна – про озлобленість злочинця або помсту.

Висновок про кількість осіб, які брали участь у події злочину, звичайно будують на даних дослідження: а) слідів ніг, рук, зубів та інших частин тіла людини; б) характеру змін матеріальної обстановки і розміру заподіяного збитку. Пересунутий важкий сейф, пророблений у стіні прохід, перенесені предмети, руйнування на місці події – все це відображена інформація про кількість зробленої роботи, величину сили, якою повинна володіти людина, а отже, про кількість осіб, що брали участь у вчиненні злочину; в) наявності і характеру предметів, принесених на місце події. Недопалки різних марок, сліди губної помади на них, спосіб тримання в зубах цигарки, загублені злочинцем предмети, залишені знаряддя злому, сліди пострілу – все це непрямі джерела інформації про кількість осіб, треба лише вміти їх правильно оцінити, зіставляти з іншими і на цій основі будувати версії.

Одержання інформації про моральні, інтелектуальні та інші властивості особи злочинця в ході огляду проводиться шляхом оцінки обстановки місця події на основі даних, розроблених психологією і криміналістикою, а також відомих із життєвого досвіду. Наведемо деякі з них.

Знищення слідів злочину	ознака обережності, наявність злочинної навички
Вбивство без пограбування	помста, афект, захворювання, замовлення
Вартість викраденого (взяті менш цінні речі, а цінні залишені)	Обмеженість розумових здібностей, відсутність професійних навичок, діяли неповнолітні
Відсутність майна на місці події	користь, хитрість
Вилучення конкретних речей, предметів з маси рівноцінних	наявність мети, установки
Катування жертви	жорстокість, садизм, помста
Укуси, положення трупа, сліди в ділянці статевих органів	садизм, викривлені потяги
Безмотивне пошкодження обстановки місця події	озлобленість, невдоволеність результатом
Відкриття заборів, злами перешкод без видимих слідів знарядь	наявність професійних навичок злому перешкод, відмикання заборів
Сліди спеціальних злочинських інструментів	злочин-рецидивіст, наявність злочинних навичок злому перешкод

Відсутність слідів рук, наявність слідів рукавичок	наявність навичок приховування слідів злочину
Великі руйнування, глибокі сліди	наявність навичок неабиякої сили, спритності
Розташування слідів на трупі в ділянці життєво важливих органів	наявність професійних навичок
Атаксія почерку	ознака, старості, захворювання, підробка приховування слідів джерела
Застосування вогнепальної зброї, вбивство випадкових свідків	Холодний розрахунок, наявність стійкої антигромадської установки
Залишена або викинута поблизу місця події вогнепальна зброя	Злочинець поспішав, був помічений, кілер, замовлення
Стиль, орфографія	ступінь грамотності, освіта
Грабіж, розбій, хуліганство, зґвалтування	злочинець — чоловік
Отруєння, сліди кислот, сильнодіючих речовин	ймовірно, злочинець — жінка
Довжина кроку 80 см	чоловік ростом близько 170 см
Довжина кроку (середня) 70 — 80 см	ймовірно, йшов чоловік
Довжина кроку (середня) 60 -70 см	ймовірно, йшла жінка
Довжина сліду ноги	у 7-8 разів менше від зросту

Коли вчинено злочин і який час злочинець перебував на місці події? Сліди можуть нести об'єктивну і відносну інформацію про час. Так, оглядаючи місце дорожньо-транспортної пригоди, слідчий знайшов на руці трупа годинник з розбитим склом і відсутніми стрілками. Фахівець, який бере участь в огляді, ретельно досліджував годинник і встановив, що він зупинився о 23 години 30 хвилин, оскільки на його циферблаті були втиснені сліди годинникові і хвилинної стрілок, що утворилися в момент удару транспортного засобу об руку потерпілого, на якій знаходився годинник.

Про час вчинення злочину свідчать випадкові або спеціально виготовлені знімки, сигнали приладів охоронної сигналізації, що надходять на централізований пульт спостереження. Однак у більшості випадків про час судять за змінами слідів і часу подій, що протікають паралельно. Наявність іржі на слідах злому замка, вицвілий чорнильний текст документа, що знаходиться поруч із трупом, характер і вид трупних плям, вигорілий у лампі гас, згоріла свіча, наліт пилу і утворення павутиння — все це матеріальні джерела інформації про відносний час вчинення злочину.

Час перебування злочинця на місці події встановлюють, виходячи із кількості змін матеріальної обстановки, тобто зробленої злочинцем роботи; місця перебування викрадених предметів, для виявлення яких потрібний певний час; кількості слідів ніг, рук на обстежених злочинцем предметах; наявності решток їжі, випивки, слідів перевдягання, відпочинку тощо.

Які сліди обов'язково повинен залишити злочинець на місці події? Це одорологічні (запахів) сліди, а також сліди рук і ніг. Слідів засобів вчинення злочину (зна-

ряддя, зброя, джерела підвищеної небезпеки) іноді може і не бути. Тому, вирішуючи питання про наявність обов'язкових слідів на місці події, виходять з конкретної події злочину. Так, при крадіжці з зачиненого магазину обов'язково повинні залишитися сліди запаху, рук, ніг, знарядь злочину, використаних з метою проникнення в магазин; приходу і відходу злочинця, змін матеріальної обстановки; відсутності товарів, цінностей і дій злочинця на місці крадіжки. При виявленні трупа з ознаками насильницької смерті треба шукати сліди: рук, ніг, запаху злочинця, знарядь вбивства, приходу і відходу злочинця, сліди боротьби жертви з убивцею, рук, ніг потерпілого тощо.

Хто міг бачити або чути подію? Для відповіді на це запитання звичайно рекомендують слідчому стати в центрі місця події і органолептично вивчити (оглянути) прилеглу до місця вчинення злочину обстановку, тобто встановити оглядовість: житлових будівель та інших об'єктів, у яких могли перебувати люди в момент вчинення злочину. Таким прийомом нерідко встановлюють свідків-очевидців.

Глава 37. Ексгумація трупа

37.1. Поняття ексгумації як слідчої дії

Ексгумація — це витягання трупа з могили для спеціального його дослідження. Ексгумація — специфічний метод одержання доказів і проводиться в ході провадження судово-медичної експертизи. Наприклад, потрібно установити час поховання, додатково вирішити судово-медичні питання про причину смерті, використовувати знаряддя вбивства тощо. Слідчий виносить постанову про провадження судово-медичної експертизи, у якій після формулювання питань експерт вказує, що для дослідження необхідно провести ексгумацію трупа, тобто підготувати трупний матеріал для дослідження. Таким чином, в одній постанові призначаються дві слідчих дії: провести судово-медичну експертизу трупа і виконати ексгумацію трупа.

В новому КПК України законодавець усунув цю неточність і відокремив провадження судово-медичної експертизи трупа від його ексгумації як самостійної досудової слідчої дії, оскільки кожна з них має різну сутність і завдання.

Ексгумація як слідча дія полягає у витяганні трупа з могили, його огляді і освідуванні. Оскільки, перш ніж надіслати об'єкти на експертизу, слідчий повинен їх оглянути в кабінеті слідчого і прилучити до справи як речові докази, то при ексгумації слідчий потрапляє в аналогічну ситуацію: він витягає труп і оглядає його на місці ексгумації. Оскільки труп — це останки тіла людини, то слідчий одночасно проводить його освідування. Результати огляду і освідування відображаються в протоколі проведення ексгумації.

37.2. Підготовка до ексгумації трупа

Ексгумація — особлива слідча дія, яка зачіпає особисті права родичів і близьких покійного і відбивається на формуванні суспільної думки. Тому підготовку треба проводити ретельно, насамперед вирішити, чи необхідно взагалі проводити ексгумацію, а якщо проводити, то треба чітко визначити мету огляду і освідування витягнутого трупа, а також визначити, які завдання для слідства може вирішити судово-медична експертиза, для якої, власне, і ексгумують труп. Слід установити, чи будуть ці завдання вирішені на місці ексгумації, чи трупний матеріал доведеться доставити в бюро судово-медичної експертизи. Можливо, для експертизи буде потрібно лише витягання трупного матеріалу. Ці питання треба вирішувати при консультації з фахівцями.

Законодавець чітко визначив сутність ексгумації, хто її проводить: “Труп витягається з місця поховання і у присутності слідчого, судово-медичного експерта, понятих в оглядається і освідується”. Тому запрошуються: судово-медичний експерт, поняті і технічні працівники, які будуть розкривати могилу і витягати труп. Доцільно для цієї мети залучати працівників ритуальної служби, зрозуміло, не безкоштовно. Обов'язково треба запросити технічного помічника прокурора-криміналіста з технічними засобами фіксації (фотозйомка, відеозапис (табл. 13), захисними засобами роботи в отруйній газовій атмосфері (респіратори, маски, гігієнічні рукавички тощо). На допомогу судово-медичному експерту бажано залучити лаборанта, санітара.

Ексгумація звичайно проводиться в денний час, тому треба забезпечити охорону місця її проведення. Таким чином, програма підготовки до ексгумації містить наступні процедури.

1. Вирішення питання про необхідність провадження ексгумації, одержання дозволу прокурора – затвердження постанови на проведення ексгумації.

2. Встановлення і усвідомлення мети і завдання ексгумації, які обставини можуть бути встановлені цією слідчою дією.

3. Одержання консультації фахівців і чітке визначення, які нові фактичні дані можна одержати шляхом дослідження трупа.

4. Запрошення для ексгумації судово-медичного експерта і технічних помічників експерта (лаборанта, санітара).

5. Вирішення питання про необхідність транспортування трупа в лабораторію бюро судово-медичної експертизи чи експертне дослідження провести на місці ексгумації.

6. Запрошення понятих і виконавців ексгумації (власне розкопки, витягування трупа та інших підсобних робіт із трупним матеріалом).

7. Забезпечення участі прокурора-криміналіста і технічного помічника слідчого. Забезпечення учасників технічними засобами фіксації і дослідження, витягування і упакування трупного матеріалу, а також засобами захисту (респіратори, маски, гігієнічні рукавички), пакувальним матеріалом.

8. Визначення часу проведення ексгумації, сповіщення близьких покійного і ритуальної адміністрації місця поховання.

9. Забезпечення охорони місця проведення ексгумації.

37.3. Тактичні прийоми огляду і освідування в ході ексгумації

Законодавець визначив сутність ексгумації – огляд і освідування трупа. Огляд полягає в безпосередньому сприйнятті всього виявленого після розкриття поховання і витягування трупа або його останків. Отже, ексгумація – це невербальна слідча дія, спрямована на одержання інформації із речей.

Сутність слідчого освідування зводиться до органолептичного дослідження тіла живої людини з метою виявлення особливих прикмет, слідів пошкоджень (кров, плями тощо), виявлення засобів учинення злочину. Освідування трупа – це огляд фізичного тіла, тому це теж невербальна дія – витягування (одержання) інформації від речей. Слідче освідування проводить слідчий, який може запрошувати фахівців. Обов'язково медичний експерт надає допомогу слідчому, але не проводить дослідження трупа, оскільки це функція медичної експертизи, яку проводить експерт після ексгумації на місці або в лабораторії, куди доставляють труп.

Таким чином, ексгумація і судово-медична експертиза трупа проводяться по-слідовно: ексгумація а експертиза. Ексгумація проводиться з дотриманням усіх процесуальних правил і включає: *розкриття поховання; витягування трупа з могили; огляд і освідування; фіксацію проведених дій.*

Розглянемо ці етапи ексгумації.

Прибувши до місця поховання, слідчий переконується, що це – те саме поховання. Потім організує його охорону, фіксує фотозйомкою, складає план (схему),

пропонує робітникам починати розкриття. По ходу розкопки відзначає стан ґрунту, рослинності. Якщо можливо, обережно піднімають труну, інакше огляд роблять по ходу розкопки, витягаючи поступово останки трупа, одягу і засобів поховання (матеріал упакування, деревина, тканини). Розташування виявлених кісток фіксується фотозйомкою, відеозаписом, відзначається на плані.

Так проводяться огляд і освідування. Якщо труп не скелетований, то, оглядаючи його, слідчий може знайти вогнепальні, колото-різані пошкодження, зафіксувати місце їх розташування. Фахівець при огляді консультує слідчого, рекомендує, який трупний матеріал треба вилучити для лабораторного дослідження.

Після закінчення огляду вирішується питання із судово-медичним експертом, чи може він провести експертне дослідження на місці, чи необхідно доставити труп в лабораторію моргу. Якщо експертиза проводиться на місці, то огляд закінчується. Складається протокол, усі учасники, крім охорони і запрошених для розкопки могили, звільняються.

У ході експертизи слідчий може бути присутнім і надавати допомогу в фіксації процесу експертного дослідження. Після закінчення експертизи труп поміщають у труну і закривають поховання. Причому роблять це з найменшими пошкодженнями, намагаючись привести поховання в первісний стан.

У ситуаціях, коли експертиза проводиться в лабораторії бюро судово-медичної експертизи, труп доставляють до місця дослідження, а по закінченні експертизи труп повертають на місце поховання і приводять його в попередній вигляд.

Глава 38. Обшук і виїмка

38.1. Поняття і сутність обшуку і виїмки

Обшук — це процесуальна слідча дія, сутність якої полягає у виявленні, дослідженні і вилученні матеріальних джерел інформації, а також живих осіб, трупів і тварин, що перебувають в розшуку. Отже, об'єктами обстеження і дослідження обшуку є два класи матеріальних тіл: *люди і речі*.

Люди як об'єкт обшуку — це особи, що перебувають у розшуку, трупи і тварини. На нашу думку трупи і тварини, а також всі об'єкти живої природи, крім людей, слід відносити до класу речей, оскільки вони не мають суспільної свідомості.

Речі — широке поняття. Річ у філософії — це категорія, що відображає дискретність, відносну відокремленість і стійкість існування матеріальних утворень. У логіці — це все те, що може знаходитися у відношенні з чимось або має якусь власність¹.

Речі у праві — це матеріальні предмети як природного, так і штучного походження, вугілля, нафта, одяг, взуття, засоби праці, верстати, машини, знаряддя вчинення злочину, житло, приміщення (складські, виробничі тощо), що перебувають у володінні якого-небудь суб'єкта. Речі як об'єкти обшуку, виявлення і вилучення становлять матеріальні тіла-предмети, що раніше були названі класом — *речі*.

Серед класу речей слід розрізнити об'єкти, що обшуковуються, і об'єкти пошуку в ході обшуку. До об'єктів пошуку і наступного вилучення законодавець відносить знаряддя вчинення злочину, речі і цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші предмети і документи, що мають значення для встановлення істини в справі або забезпечення цивільного позову, такі, що знаходяться у певному приміщенні чи місці або в якої-небудь особи, а так само розшукувані особи, трупи і тварини. Трупи і тварини, на нашу думку, ближче належать до класу речей, ніж до класу людей. Трупи, кісткові останки людини — це предмети, речі, а тварина і будь-яка жива істота, не наділена свідомістю, ближча до класу матеріальних предметів — речей.

За своєю сутністю обшук і виїмка схожі, оскільки спрямовані на виявлення і вилучення матеріальних джерел інформації, причинно пов'язаних з розслідуваним злочином. Разом з тим вони істотно розрізняються. Назвемо розходження.

1. Обшук і виїмка розрізняються за процесуальними підставами їх провадження. Обшук провадиться тільки за порушеною кримінальною справою на підставі постанови судді, яка оскарженню не підлягає.

Виїмка може бути проведена як до порушення кримінальної справи, так і в процесі її розслідування на підставі постанови слідчого. Примусова виїмка провадиться на судовому слідстві за ухвалою (постановою) суду.

2. Обшук і виїмка розрізняються за об'єктами виявлення і вилучення. При обшуку відшукують розшукуваних осіб, тобто людей, а також знаряддя злочину, речі, цінності, предмети і трупи, тобто два класи об'єктів — *людей і речі*, а при виїмці — тільки *речі*.

¹ Див.: Украинская советская энциклопедия. — К., 1979. — С. 209.

3. Обшук відрізняється від виїмки конкретністю об'єктів, що відшуковуються. Об'єкти обшуку законодавцем повністю не розкриті за винятком розшукуваних осіб, трупів і тварин. Інші об'єкти названі взагалі: знаряддя злочину, речі, цінності. Тому слідчий види об'єктів обшуку лише прогнозує згідно з матеріалами справи, крім того, місце перебування шуканих об'єктів невідоме.

Види об'єктів виїмки, тобто речі, визначені точно — це предмети або документи, що мають значення для справи, перебувають у певної особи чи у певному місці, що слідчий зобов'язаний зазначити в постанові про виїмку.

4. Обшук і виїмка розрізняються за процесуальною процедурою їх провадження. Слідчий в обох випадках, перш ніж розпочати слідчу дію, зобов'язаний зажадати добровільно видати предмети і документи, які цікавлять слідство. Якщо обшукуваний видав якісь предмети і цінності і запевняє, що це все, *то це не веде до припинення або відмови від обшуку взагалі*. Можливо, обшукуваний видав лише частину предметів, а щось приховав. Крім того, продовжуючи обшук, слідчий не виключає можливості знайти речі, виключені з цивільного обороту, про які він не здогадувався.

Добровільна видача предметів і документів виїмки служить підставою для її припинення. Якщо ж суб'єкт відмовляється видати документи або предмети, то його відмова є приводом для провадження обшуку. В цих випадках виїмка припиняється, слідчий виносить постанову про обшук і проводить його в ситуації обставин, що не терплять зволікання (ч. 4 ст. 177 і ст. 184 КПК).

Обшук і виїмка схожі з оглядом за видом об'єктів, де проводяться ці дії, і за об'єктами безпосереднього пошуку і вилучення — це люди і речі.

Незважаючи на схожість об'єктів обшуку і огляду, вони розрізняються за правовою природою. Об'єкти обшуку і виїмки завжди перебувають у володінні певних осіб або установ, організацій, підприємств. Вилучення їх у ході обшуку і виїмки є примусовим актом. Тому законодавець суворо регламентував провадження цих слідчих дій. Відступи від процесуальних вимог призводять до порушення законності, прав і свобод, гарантованих громадянам Конституцією України.

Таким чином, виїмка і обшук є слідчими діями досудової діяльності. У методологічному аспекті вони є методами судово-слідчого пізнання, в кримінально-правовому — процесуальною формою, а в криміналістичному — засобами криміналістичної тактики, її “інструментарієм” для збирання, дослідження джерел доказової інформації в процесі розкриття і розслідування злочинів.

Обшук — це примусова слідча дія, яка полягає в дослідженні і обстеженні осіб, займаних ними приміщень, робочих місць, належного їм майна, ділянок місцевості з метою виявлення розшукуваних злочинців, знарядь злочину, речей і цінностей, а також інших предметів, що мають значення для встановлення істини у справі.

Виїмка — слідча дія, спрямована на вилучення конкретних предметів і документів, що мають значення для справи, а також забезпечення цивільного позову або можливої конфіскації.

Загальні і окремі завдання обумовлені конкретним видом злочину і зводяться до виявлення, дослідження і вивчення засобів і слідів учинення злочину; предметів злочинного посягання; осіб, що приховуються від слідства; речей, вилучених законом з обігу.

38.2. Принципи організації, керування обшуком і виїмкою

Основу організації і провадження обшуку і виїмки становлять загальні принципи криміналістичної тактики. В числі специфічних, окремих принципів можна назвати: а) координацію сил і засобів; б) раптовість; в) прихованість (конспіративність). Розглянемо їх.

Комплексне використання слідчих і оперативних сил і засобів — важливий принцип обшуку. Так, груповий обшук без взаємодії слідчого з іншими підрозділами органів внутрішніх справ провести дуже важко. Обшуком керує слідчий.

Оперативність і результативність обшуків досягається за участі слідчо-оперативної групи, склад якої бажано підтримувати постійним. Учасники групи повинні мати певну спеціалізацію. Висока кваліфікація учасників і погоджені дії при провадженні обшуку, як правило, забезпечують успіх розслідування.

При підготовці обшуку і виїмки учасники оперативно-слідчої групи нерідко взаємодіють із працівниками ЖЕКу, адміністрацією організацій, установ і підприємств. При цьому треба пам'ятати, що обшук особи або виїмка в неї предметів і документів проводиться без постанови лише в таких ситуаціях: 1) при фізичному захопленні підозрюваного уповноваженими на те особами; 2) при затриманні підозрюваного; 3) при взятті під варту; 4) при перебуванні осіб у приміщеннях, де проводиться обшук (ч. 3 ст. 184 КПК).

Раптовість обшуку — один з найважливіших організаційних і тактичних принципів. Обшук повинен бути завжди несподіваним як для обшукуваного, так і для інших осіб, зацікавлених у результатах розслідування в справі. Момент провадження обшуку визначає слідчий з урахуванням матеріалів справи і конкретно сформованої ситуації. Час обшуку погоджується з особами, які здійснюють контроль за діяльністю слідчого.

Принцип раптовості тісно пов'язаний із принципом приховуваності (конспіративністю) підготовки обшуку. Підготовка до обшуку не підлягає розголосу навіть серед працівників прокуратури і органів внутрішніх справ, які не беруть особистої участі в розслідуваній справі. Ці ж принципи поширюються на організацію і провадження виїмки, особливо коли вона проводиться одночасно в різних осіб, організаціях, на підприємствах. Заходи конспірації забезпечують успіх обшуку і виїмки.

Раптовість і прихованість — не тільки організаційні засади (принципи), вони можуть розглядатися і як тактичні прийоми, характерні для типових ситуацій. Так, раптовість обшуку є доцільною в наступних ситуаціях: а) на початку розслідування, коли факт порушення кримінальної справи відомий обмеженому колу осіб; б) коли підозрювані або зацікавлені особи здогадуються, що правоохоронні органи мають відомості про їхню причетність до злочину і місце приховування викраденого; в) до виклику підозрюваного в учиненні злочину, співучасників або зацікавлених осіб; г) до затримання підозрюваного чи співучасників або негайно після цього; г) коли особа захоплена при вчиненні злочину, або на неї вкажуть очевидці, або на її одязі і тілі будуть виявлені сліди злочину; д) через деякий час після першого обшуку, який не дав позитивних результатів.

38.3. Види обшуку і виїмки

Обшук і виїмка — схожі слідчі дії, сутність яких має пошуково-пізнавальний характер. Це примусові слідчі дії, вид яких визначається насамперед особливостями досліджуваних об'єктів і послідовністю провадження слідчих дій. Так, за видом об'єктів дослідження і пізнання розрізняють:

— обшук приміщень, що перебувають у постійному або тимчасовому володінні окремих громадян, установ, підприємств, фірм;

— обшук на відкритій місцевості, тобто обшук ділянок місцевості, що перебувають у постійному або тимчасовому володінні окремих громадян, підприємств, організацій;

— особистий обшук;

— обшук транспортних засобів.

За послідовністю провадження обшуку і виїмки розрізняють: первинні і повторні. За часом провадження обшуку і виїмки можна поділяти на різночасні та одночасні. Розглянемо їх коротко.

Обшук приміщень — найпоширеніша слідча дія, метою якої є: а) виявлення і вилучення джерел доказової інформації, якими можуть бути будь-які об'єкти матеріального світу, що причинно пов'язані з розслідуваною подією і відображають її; б) виявлення розшукуваних осіб і матеріалів, що полегшують їх розшук (фотографії, листи, щоденники тощо); в) відшукання майна, на яке може бути накладений арешт з метою забезпечення цивільного позову або можливої конфіскації; г) виявлення предметів, вилучених з цивільного обороту (вибухові, радіоактивні, сильнодіючі, наркотичні, отруйні речовини, порнографічні видання тощо).

Обшук на відкритій місцевості являє собою обстеження і реалізацію цілей обшуку на окремих ділянках місцевості, якими можуть бути присадибна територія, дачні і садові ділянки, будівельні майданчики, що перебувають у постійному або тимчасовому володінні (користуванні) конкретної особи, установи, підприємства, будівельної організації.

Особистий обшук — це самостійна слідча дія, яка полягає в обстеженні одягу, взуття, супутніх речей і тіла людини. Особистий обшук слід відрізнити від освідування і оперативно-тактичного прийому *обеззброювання*. Останній обов'язково застосовується при затриманні підозрюваного. Сутність обеззброювання зводиться до виявлення і вилучення зброї та інших засобів учинення злочину, якими підозрюваний може раптово скористатися для звільнення (зброя, ножі, порошки, рідини невідомого походження тощо). Вони, як правило, знаходяться в одязі і супутніх предметах (сумці, тростині, транспортному засобі, барсетці). При обеззброюванні огляд проводити не можна, оскільки обеззброювання — це не особистий обшук, який проводиться обов'язково в присутності учасників однієї статі.

Обшук транспортних засобів як слідча дія реалізує мету і завдання обшуку взагалі. Обшук транспортних засобів проводиться з дотриманням усіх процесуальних процедур і являє собою досудову слідчу дію, що нагадує обеззброювання особи при затриманні підозрюваного. Його треба відрізнити від адміністративного догляду, що проводиться органами дізнання, митного і прикордонного контролю.

Первинний обшук нерідко використовується як тактичний засіб і проводиться на початку розслідування, наприклад, після затримання обвинуваченого, вважаю-

чи, що злочинець ретельно сховав шукані об'єкти, видалив з будинку, з місця роботи тощо. Тому повторний обшук, який проводиться через деякий час, досягає результату: злочинець "заспокоюється" і поступово починає повертати шукані речі в будинок. Сусіди, знайомі і навіть родичі, як правило, не бажають зберігати викрадене, побоюючись стати співучасниками.

Різничасний обшук — це звичайні обшуки, які проводяться в різний час у тієї самої особи або в різних осіб, що проходять обвинуваченими по тій самій справі.

Одночасний обшук — це сукупність декількох звичайних обшуків, що проводяться за тією самою кримінальною справою в той самий час у різних обвинувачених або інших осіб — співучасників, родичів, знайомих тощо.

Виїмки також можуть бути первинними, повторними, одночасними і різничасними. Все залежить від обставин справи і слідчих ситуацій, що складаються.

38.4. Підготовка до обшуку і виїмки

Підготовка до обшуку, як правило, є обов'язковим етапом лише в окремих випадках. Коли обшук проводиться спонтанно, наприклад, при затриманні або в обставинах, що не терплять зволікання, підготовка як попередній етап обшуку відсутня. Підготовка до обшуку включає наступні процедури:

- збирання необхідної орієнтуючої інформації стосовно об'єктів, що обшуковуються, осіб, ділянок місцевості, розташування підприємств, організацій, робочого місця обшукуваного, стану і наявності особистої охорони, сигналізації тощо;

- комплектування слідчо-оперативної групи (групи захоплення), проведення інструктажу;

- розробку плану обшуку і визначення часу обшуку;

- оснащення слідчо-оперативної групи технічними і спеціальними засобами, транспортом (табл. 7,8,9,10,13,14,17);

- забезпечення структури управління і зв'язку з вищими підрозділами і членами слідчо-оперативної групи;

- винесення постанови і одержання санкції прокурора;

- одержання постанови на обшук у судді, якщо обшук проводиться згідно з ч. 5 ст. 177 КПК, тобто обшукується особа, житло або володіння особи.

Слідчий і члени слідчо-оперативної групи повинні уявляти властивості і ознаки предметів, які шукаються. Тому попередньо оперативним шляхом встановлюються вид зброї, кількість, особисті якості та уміння обшукуваних поводитися зі зброєю. Треба мати на увазі, що шукані предмети і речі можуть бути видозмінені (перекрашані, перероблені, перешиті, бути в розібраному стані тощо). Про все це треба подбати слідчому і довести до відома членів слідчої групи.

Яку ж інформацію про особу, котра обшукується, необхідно зібрати слідчому? Така інформація включає передусім відомості про вік, професію, спеціальні навички (володіння зброєю, знання схованок), рід занять, спосіб життя, особливості поведінки в побуті, характер, тип нервової діяльності, схильності, захоплення (азартні ігри, вживання наркотиків, алкоголю тощо), склад родини, наявність судимості, приводів, адміністративних затримань тощо.

Якщо обшук готується у приміщенні, необхідно попередньо одержати таку інформацію: місце розташування приміщення (точна адреса), розташування на

місцевості, підступи до приміщення, як можна проникнути в приміщення, конструктивні особливості приміщення, що обшукується (кількість входів і виходів, вікон, планування кімнат і підсобних приміщень, підвалів, господарських будівель), кількість і склад постійно проживаючих або працюючих у ньому; взаємини між проживаючими; розпорядок дня; наявність телефонного та іншого зв'язку, сигналізації, способів оповіщення.

Готуючись до обшуку на відкритій місцевості, треба зібрати відомості: про точне місце розташування, шляхи проходження на місцевість, рельєф місцевості, наявність будівель на ділянці, стан охорони, сигналізації, телефонного та іншого зв'язку тощо.

Вибір часу обшуку має серйозне значення для результатів обшуку. Практика показує, що найбільш зручним часом є ранок. При цьому треба враховувати спосіб життя обшукуваного, розпорядок дня в приміщенні, на роботі. За певних обставин обшук може проводитися вночі, такі обставини необхідно зазначати в постанові.

Технічне оснащення слідчо-оперативної групи і підбір фахівців мають не останнє значення. Точні знання про предмет пошуку допоможуть визначити технічні засоби. Фахівець-криміналіст і навіть прокурор-криміналіст не завжди володіють навичками і мають технічні засоби для виявлення, наприклад, схованок у кам'яних, залізобетонних, металевих стінах того, що зберігається в схованках: об'єкти фізичного, біологічного, синтетичного походження. Тому запрошуються фахівці і використовуються наукові засоби з різних галузей знань, а не тільки криміналістична техніка.

Види об'єктів, що відшукуються, багато в чому визначають профіль фахівця і його технічні засоби. Наприклад, при обшуку в комп'ютерному центрі підприємства обов'язковою є участь фахівців в галузі інформатики, обчислювальної техніки і програмування, знання систем передачі і збереження інформації (Internet і тощо). Для пошуку дорогоцінних металів і ювелірних виробів запрошуються фахівці-ювеліри, працівники пробірного нагляду, фахівці, пов'язані з виробництвом штучних алмазів, дорогоцінних каменів, а для розмежування предметів одягу промислового чи кустарного виготовлення запрошують товарознавців, майстрів-закрійників, модельєрів.

Організація охорони має особливе значення. Слідчий доручає організацію охорони органу дізнання, керівник групи охорони входить до складу слідчо-оперативної групи. Він разом зі слідчим визначає способи розміщення охорони, управління і зв'язок її зі слідчим.

38.5. Загальні тактико-психологічні особливості обшуку і виїмки

Тактико-психологічні особливості обшуку визначаються предметом і місцем обшуку, тобто обставинами, що і де шукати. Разом з тим існують загальні положення, що відображають структуру будь-якого обшуку як пошукової слідчої діяльності і процесуальної процедури. Можна назвати чотири етапи, стадії цього процесу:

1) підготовча стадія полягає в прибутті на місце обшуку, проникненні в приміщення або на відкриту ділянку, локалізації суб'єкта особистого обшуку (захоплення і доставлення в зручне місце для обшуку);

2) **оглядова стадія** полягає в ознайомленні (обході) з місцем обшуку, розташуванням і плануванням кімнат (ділянкою місцевості); визначенні порядку обшуку, місця розташування осіб, крім обшукуваного, що перебувають у приміщенні; розміщенні охорони усередині приміщення, надвірних будівель, на дачній ділянці;

3) **детальна стадія** включає безпосередній пошук і дослідження предметів і обстановки. Саме на цій стадії найбільш активно реалізуються засоби криміналістичної тактики;

4) **заклучна стадія** являє собою підбиття підсумків обшуку. Слідчий, вичерпавши тактичні, психологічні і технічні можливості, оцінює отримані результати і приймає рішення припинити обшук або зробити перерву (на відпочинок, проведення консультації). Якщо прийнято рішення припинити обшук, то складаються протокол, план і схеми, до яких додають матеріали фіксації процесу обшуку (відеокасети, фотоплівки, звукозапис, зліпки), предмети зі слідами. Об'єкти-джерела доказової інформації, вилучені в ході обшуку, відзначаються в протоколі, а інші речі, що підлягають накладенню на них арешту, включаються в опис, що додається до протоколу.

Обшук і виїмка – примусові досудові нонвербальні слідчі дії, в основі яких лежать органолептичні прийоми пізнання, головним чином органи чуттів у сполученні з технічним “інструментарієм”, що розширює їхні пізнавальні можливості. Пошук, обстеження і дослідження – складові елементи пізнавальної діяльності: *знайти, оглянути і дослідити*.

Спостереження, нюх, дотик дозволяють виділити шуканий предмет із середовища подібних. Обстеження знайомить слідчого із зовнішніми ознаками: розміром, розташуванням, формою, виглядом предмета, його виробничо-побутовими і вартісними властивостями.

Дослідження сутності об'єкта слідчим припускає планування і логічне розкриття його внутрішніх якостей, встановлення його зв'язків з подією злочину. Дослідження фахівцем – це процес інструментального витягування інформації із джерела.

При пошуку предметів обшуку застосовуються відомі методи огляду і дослідження: *концентричний, ексцентричний, фронтальний*. Досліджуючи предмет як матеріальну цінність, наприклад, гроші, облігації, треба мати на увазі, що на них можуть бути сліди рук, запаху, мікрочастинки тощо, які мають велике значення для встановлення особи злочинця та інших обставин. Відтак усі рекомендації з дослідження слідів предметів на місці події повинні дотримуватися і при обшуку.

Іноді серед тактичних прийомів (способів) називають вибірковий і суцільний, одиночний і груповий, спільний, роздільний, рівнобіжний і зустрічний методи; способи з порушенням і без порушення цілісності досліджуваного предмета, метод мікрообшуку і «словесної розвідки». Останній являє собою прогнозування місця перебування захованої речі на основі психофізіологічних реакцій обшукуваного на пред'явлення йому емоціогенного подразника¹.

¹ Див.: Закатов А. А. Тактика обыска и выемки // Криминалистика / Отв. ред. А.Г. Филиппов. – М., 1998. – С. 274.

38.6. Тактико-психологічні особливості провадження обшуку і виїмки

Що, де і як шукати — одне з головних тактико-психологічних завдань обшуку. Вирішення його обумовлене насамперед видом і предметом обшуку, професійними навичками слідчого і застосовуваними засобами криміналістичної тактики. У цьому зв'язку особливості тактики обшуку бажано розглядати за видами обшуку.

Обшук у приміщеннях. Обшук у приміщеннях розрізняється за видами приміщень, що обшуковуються, і відношенням осіб, що обшуковуються, до цього приміщення. За цією ознакою можливі наступні ситуації:

- обшук у приміщеннях індивідуального користування (приміщення являє собою окрему будівлю, що належить окремій особі; у будинку проживає одна родина);
- обшук у приміщеннях загального (колективного) користування.

Розглянемо їх.

1. *Обшук у приміщеннях індивідуального користування* (котедж, індивідуальна квартира). Обшук починається з підготовчої стадії. Після прибуття на місце слідчо-оперативної групи вирішуються питання охорони, способу раптового проникнення в квартиру. Найчастіше звертаються за допомогою до сусідів, працівників ЖЕКу, знайомих обшукуваного. Слідчий повідомляє обшукуваному про наявність постанови судді на обшук і пропонує відчинити двері. Коли відомо, що в приміщенні ховається озброєна група злочинців, то проникнення здійснюється раптово без повідомлення про майбутній обшук та наявність постанови. Останнє пред'являється після проникнення в приміщення, захоплення і знешкодження злочинців.

Якщо в приміщення, що обшукується, увійшли без ексцесів, то слідчий пред'являє обшукуваному постанову судді і пропонує добровільно видати предмети і цінності, що підлягають вилученню, а також об'єкти, вилучені з цивільного обігу. Потім з'ясує, скільки осіб перебуває в приміщенні, чи є сторонні. Знайомиться з планом будинку, квартири, наявністю надвірних будівель, підвалів, дачі і садової ділянки. Приймає рішення про їх охорону. Потім зосереджує всіх осіб, що перебувають в приміщенні, крім обшукуваного, в окремому приміщенні і встановлює за ними спостереження.

Після цього слідчий визначає план обшуку: або одночасне обстеження приміщень квартири, або послідовне, самим слідчим. За всіх обставин обшук починається з місць загального користування (туалет, ванна, кухня, коридор). Потім обшуковуються окремі приміщення квартири (спальня, дитяча, їдальня, кімната для гостей).

Обстеження приміщень починається з фіксації меблів, загальної обстановки, що де стоїть, що висить на стінах, аналізу, як давно меблі стоять, а картини і килими висять на стінах. Треба звернути увагу на сліди переміщення меблів, перевішування картин, переклеювання шпалер, сліди свіжого фарбування — усе це, як і багато чого іншого, буде поштовхом до побудови окремих версій подальшого пошуку. Після фіксації меблів можна пересувати, обстежувати місце, де вони розмішувалися, досліджувати її призначення, ступінь зношеності. Шафи, шухляди треба відчинити, витягти вміст і зробити вимір із зовнішнього і внутрішнього боків. Значна розбіжність результатів виміру дозволяє припускати наявність схованки (подвійних стінок, подвійного дна шухляд і тощо).

Весь вміст зі сховищ витягають і оглядають. При пошуку коштовностей звертають увагу на квіткові вази, різні скриньки, ідальню, посуд. Наприклад, у скриньці серед гудзиків, гачків та іншої фурнітури нерідко знаходяться дорогоцінні кристали, алмази, діаманти. Гроші нерідко ховають у білизні, шухлядах з подвійним дном, у схованках. Треба враховувати психологію обшукуваного: зброя, гроші повинні бути захищені добре, але зручно для швидкого їх вилучення. Тому схованки в предметах, стінах, супутніх предметах ретельно маскуються, водночас вони іноді натисканням однієї кнопки розкриваються. Особливо слід звернути увагу на ліжка хворих, дитячі коляски, де знаходяться діти, тому що в них нерідко ховають предмети обшуку.

На кухні, у коморі, оглядаючи сипучі речовини, їх слід пересипати, а рідкі — переливати. Треба перевіряти каміни, димоходи, піддувала. У недіючих димоходах нерідко ховають зброю, боєприпаси. Іноді злочинець шуканий предмет на нитці, волосіні вивішує за вікно через квартиру, а кінець нитки (волосіні) закріплює на рамі.

Способи приховування предметів злочину важко передбачити, а тим більше перелічити. Кожен предмет при відповідних умовах може стати схованкою. Технічні засоби для їх виявлення тут необхідні.

Успіх обшуку багато в чому залежить від використання психологічних і логічних прийомів, таких як увага, ува, аналіз і синтез. Нерідко, поставивши себе на місце обшукуваного, слідчий прогнозує місце, де б сам сховав цінності. Такий прийом дозволяє визначити важкодоступні місця, де захищені або лежать шукані об'єкти, буквально на найвиднішому місці (розрахунок простий — слідчий не зверне уваги).

У ході обшуку треба звертати увагу на дії осіб, які проявляють елементи послужливості і прагнення в усьому полегшити роботу слідчого, пов'язану з проведенням обшуку. Ці дії можуть бути спрямовані на відволікання уваги слідчого, на створення неправильного уявлення про особу обшукуваного.

Обшук у приміщеннях загального користування. Обшук у комунальних квартирах, гуртожитках, готелях має процесуально етичні особливості, недотримання яких нерідко призводить до порушення прав і свобод громадян. Якщо обшук проводиться в одного із жителів комунальної квартири, то обстежується тільки займане ним приміщення. Якщо в цій кімнаті (номері готелю) проживає ще громадянин, то обшук його речей, ліжка, тумбочки, відділення в шафі, валізи не допускається. За необхідності обстежити речі особи, яка проживає разом з обшукуваним, слідчий пропонує йому оглянути свої речі з метою виявлення не належних йому предметів. У разі відмови виконати ці вимоги слідчий виносить постанову і без санкції суду проводить обшук в особи, що відмовилася.

Розкриття замкнених шаф і сховищ проводиться главою родини або одним з її членів. Якщо обшукуваний відмовляється розкрити сховище, слідчий здійснює це сам або за участю фахівців, зрозуміло, не заподіюючи зайвих пошкоджень майну.

Аналогічні прийоми обшуку застосовуються в кухнях, сараях, коридорах, підвалах загального користування кількома громадянами. Звичайно на кухню комунальної квартири треба запросити всіх господарок, провести обшук речей тільки обшукуваного, а іншим запропонувати самим оглянути свої шафки, сміттєві відра, газові плити або попросити дозволу оглянути їх слідчому. Так, при обшуку комунальної кухні одна із господарок відмовилася переливати рідину в сміттєвому відрі і сказала:

“Копайтеся в смітті самі”. Слідчий оглянув сміттєве відро і на дні знайшов колье, яке сусідка, що обшукується, непомітно опустила в чуже відро.

При розслідуванні справи про валютні операції було відомо, що злочинець ховав золоті монети царського карбування в шматках гіпсу, які маскував під шматки кам'яного вугілля і зберігав їх у сараї в купі вугілля, де було вугілля ще трьох сусідів. Первинний обшук не дав позитивних результатів, оскільки купи вугілля не піддавалися пересипанню та огляду. При повторному обшуку в купі вугілля обшукуваного були виявлені чотири шматки гіпсу, замасковані під шматки антрациту. У кожному шматку зберігалося по 10 золотих монет десятикарбованцевого достоїнства.

Обшук на відкритій місцевості. Під відкритою місцевістю розуміється територія присадибної ділянки: сад, город, оранжерея, басейн, майданчик для гри в гольф тощо, а також дачна і садова ділянки, надані в тимчасове користування особі. Коротше кажучи, це територія, що перебуває в постійному або тимчасовому користуванні особи. Якщо територія (ліс, рілля, сад) є державною або колективною власністю, а дії слідчого не заповдіють збитків власнику, то на таких ділянках проводиться не обшук, а огляд місця події, наприклад, для пошуку трупа, захованих предметів у лісі тощо.

Ділянка місцевості може бути самостійним об'єктом обшуку або складовою його частиною (території двору, садиби, що перебувають у володінні конкретних осіб, установ, організацій, підприємств).

Специфіка тактичних прийомів обшуку на місцевості погоджується з розмірами ділянок, визначається характеристикою об'єктів, що шукаються, тощо. Наприклад, город нерідко доводиться скопувати чи переорювати, застосовувати металошукачі, копицю сіна обстежувати щупами, а при необхідності перекладати з місця на місце.

При обстеженні великих ділянок місцевості використовують такі методи огляду, як прочісування, огляд по квадратах та ін.

Обшук ділянок місцевості треба відрізнити від слідчого огляду, який не вимагає винесення постанови. Обшук проводиться у випадках, коли слідчим оглядом можуть бути заповдіані серйозні матеріальні збитки особі або установі, якій належить ділянка місцевості. Наприклад, територію кооперативного саду потрібно оглянути на предмет виявлення захованого трупа; якщо пошуки трупа будуть пов'язані з пошкодженням дерев або яких-небудь будівель, то в цьому разі треба проводити не слідчий огляд місця події, а обшук з дотриманням усіх процесуальних вимог.

38.7. Особистий обшук і обшук транспортних засобів

Окремі тактичні прийоми реалізуються в конкретних видах обшуку, в ході вирішення типових ситуацій, що виникають при особистому обшуку, обшуку приміщень і ділянок місцевості, автотранспортних засобів, тварин, машин, агрегатів, що були в користуванні обвинуваченого (підозрюваного). Вид обшуку визначається в типовості ситуацій, що є основою для конструювання тактики провадження обшуку і виїмки.

Особистий обшук являє собою певну складність як з тактичного, так і з психологічного боку. Ситуації різниці статі, необхідності ретельного обстеження тіла особи, всіх природних отворів, а також застосування технічних засобів, наприклад, рент-

ген-апаратури, ультрафіолетових джерел, створюють складність ситуації. Тому, перш ніж розпочати відшукувати об'єкти, які цікавлять слідство, варто переконати обшукуваного в необхідності добровільної видачі речей, документів, зброї та інших предметів, що є у нього. Слід дотримуватися необхідних заходів обережності, бути готовим до припинення дій обшукуваного, спрямованих на втечу, заподіяння шкоди або знищення об'єктів, що мають значення для справи.

В обшукуваного вилучають усі речі, що знаходяться при ньому, предмети. Обстеження тіла починається згори вниз – від зачіски до взуття. Дослідження схованок на тілі обшукуваного доручається фахівцю-медику. Заподіяння ушкоджень тіла обшукуваного з метою виявлення схованих предметів заборонено. Обстеження одягу, речей, предметів проводиться в ході їх огляду; допускається доцільне їх пошкодження, наприклад, видалення підкладки одягу, позначки взуття тощо (табл. 6, 13, 14).

Обшук транспортного засобу треба відрізнити від адміністративного огляду, що проводиться без постанови судді працівниками органів дізнання. Для провадження обшуку транспортного засобу необхідна постанова судді, обшук проводиться в присутності понятих за участю фахівця. При огляді пошук здійснюється органолептичним методом. У разі виявлення ознак схованок у транспорті слідчий виносить постанову на обшук і проводить його без постанови судді, а потім доводить до відома прокурора. Для обшуку машину ставлять на естакаду, обстежують конструктивні порожнини в корпусі, моторі, в обшивці, сидіннях салону. Звертають увагу на запасні ємності, деталі. Зрозуміло, тактичні прийоми залежать від об'єкта обшуку. Складніше шукати дорогоцінні камені, наркотики, ювелірні вироби [табл. 6, 14, 15, 16].

38.8. Фіксація ходу і результатів обшуку та виїмки

Фіксація ходу і результатів обшуку та виїмки проводиться в процесі провадження обшуку по стадіях (етапах). Якщо проникнення в приміщення, що обшукується, відбувалося спонтанно, супроводжувалося застосуванням фізичної сили, технічних засобів, то бажано момент проникнення фіксувати відеозаписом. При оглядовій стадії проводяться орієнтуюча і оглядова зйомки, робиться чорновий начерк плану. Взагалі ведення чорнових записів під час обшуку повинно стати традицією, оскільки це дозволяє в подальшому деталізувати протокол. У протоколі обов'язково відзначаються:

- місце перебування шуканих об'єктів, схованок;
- докладний опис предметів, що вилучаються, із зазначенням номерів, індивідуалізуючих ознак, властивостей, ваги, розміру, фірмових знаків тощо;
- технічні засоби, за допомогою яких були виявлені шукані предмети (оптичні засоби, рентген, ультрафіолетове джерело, стандартні проби на кольорові метали, інструменти тощо);
- виверти і протидії, застосовувані обшукуваним (спроби знищити шукані об'єкти, опір, симулювання випадків тощо);
- завдання пошкоджень предметам, речам при провадженні обшуку (пошкодження дверей, замків, шухляд при розкритті, пошкодження при виявленні і розкритті схованок тощо).

При виявленні схованки треба описати її пристрій, розміри, форму, вміст зафіксувати фотозйомкою. На обстежуваних предметах треба фіксувати наявність траєкторічних слідів (рук, інструментів та ін.). Фіксація відеозаписом і фотозйомкою проводиться в ході обшуку. Важливо показати, як була виявлена схованка, як вона була розкрита, що в ній знаходилося. Фіксація ведеться вимірвальним способом. У протоколі треба фіксувати акт добровільної видачі предметів обшуку. Особливо це необхідно при обшуку в приміщеннях загального користування. Наприклад, Сидоровій було запропоновано оглянути свої речі. Вона оглянула і у валізі знайшла ніж зі слідами крові. Петрову було запропоновано оглянути шухляди столу. Обшукуваний послався на те, що загубив ключі. Шухляди були відкриті фахівцем. Такі записи в протоколі є процесуальною гарантією законних дій слідчого.

Предмети, що вилучаються, упаковують і опечатують на місці обшуку; складається опис майна і разом із протоколом вручається обшукуваному.

РОЗДІЛ ХІ. ТАКТИКА ПРОВАДЖЕННЯ ВЕРБАЛЬНИХ СЛІДЧИХ ДІЙ ДЛЯ ОДЕРЖАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ВІД ЛЮДЕЙ

Загальні зауваження

Сутністю вербальних (словесних, мовних) слідчих дій є спілкування за схемою “Людина « людина”, коли два суб’єкти обмінюються інформацією. Однак спілкування в ході слідчої дії є особливим, таким, що відрізняється від спілкування взагалі деякими особливостями: а) спілкування проходить у процесуальній формі; б) суб’єкти спілкування мають різний процесуальний статус, цілі і завдання спілкування; в) процес процесуального спілкування в ході слідчих дій керується слідчим, уповноваженим вести розслідування.

Сутність керованого спілкування полягає в тому, що слідчий, справляючи керуючий вплив на того, з ким спілкується (допитуваного), створює ситуацію, в якій джерело ідеальних відображень: обвинувачений, підозрюваний, потерпілий, свідок – добровільно, при вільному волевиявленні повідомляє інформацію про зміст сліду пам’яті.

До таких слідчих дій відносять: допит, очну ставку, пред’явлення для впізнання, перевірку показань на місці події.

Глава 39. Допит і очна ставка

39.1. Поняття допиту, його види і сутність

Допит – це досудова, слідча і судова дія, в процесі якої орган розслідування або суд одержують інформацію від допитуваного про обставини, що мають значення для встановлення істини в справі. Допит у цьому плані є найбільш поширеним методом збирання доказів. Допит займає 25% усього робочого часу слідчого¹.

Особливість одержання інформації в ході допиту полягає в тому, що джерелом її є людина, її психічне (ідеальне) відображення, яке необхідно розкрити. У цьому зв’язку допит у літературі розглядається комплексно: як *засіб доказування*, як *процес специфічного спілкування* для одержання інформації та як *соціальне явище*, що має етичну і виховну функції. *Допит*, з одного боку, допустимо розглядати як *метод одержання інформації* про психічне (ідеальне) відображення фактичних даних, відбитих у свідомості людини, а з другого – як *діяльність з реалізації цього методу*, втілену в процесуальну форму. Такий підхід відкриває перспекти-

¹ Див.: Криміналістика: Учебник / Под ред. проф. А.Г. Филиппова и А.Ф. Волынского. – М., 1998. – С. 282.

ви систематизації тактичних прийомів допиту в єдиний метод практичної діяльності.

Допит як метод спілкування в широкому плані являє собою вчення про специфічні прийоми і засоби спілкування, використовувані у кримінальному судочинстві для одержання інформації від допитуваного. Вчення включає систему засобів криміналістичної тактики, окремих вчень про психологічні і морально-етичні засоби дослідження особи допитуваного. Звідси одержання інформації методом допиту становить упорядковану сукупність прийомів і засобів спілкування з джерелом, що має відношення до розслідуваної події.

Вид допиту визначається наступними даними: а) процесуальним становищем допитуваного; б) соціально-демографічними особливостями допитуваного; в) тактико-психологічними міркуваннями. Розрізняють такі види допиту: а) за процесуальним становищем: допит свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, експерта, фахівця; б) за віковими особливостями: допит дорослого, допит неповнолітнього, допит малолітнього; в) за психофізіологічним станом: допит глухонімих, допит психічно хворого; г) за тактичними підставами: допит на місці події, допит у конфліктних і безконфліктних ситуаціях, первинний допит, повторний і додатковий допит, допит за участю третіх осіб (фахівець, прокурор, начальник слідчого підрозділу).

39.2. Структура і підготовка до допиту як керованого процесу одержання інформації з ідеальних відображень

Допит – це спосіб (методика) пізнання змісту ідеального відображення, джерелом якого є люди. Розкриття змісту ідеального відображення, тобто витягування інформації з джерела, здійснюється при вільному волевиявленні людини, добровільній згоді спілкуватися і передати інформацію про зміст сліду пам'яті.

Спілкування – діяльнісна сутність допиту, управляваної слідчої дії. Процес спілкування в ході допиту має п'ять етапів, що утворюють власне структуру тактики спілкування, а саме: 1) прогнозування і планування майбутнього спілкування; 2) встановлення психологічного контакту; 3) обмін мовною (та іншою) інформацією; 4) закінчення допиту (вихід із спілкування) і 5) аналіз його результатів.

Прогнозування і планування майбутнього спілкування входять у підготовку до допиту і спрямовані на вирішення наступних завдань: а) визначення мети і часу допиту; б) визначення тактичних і психологічних прийомів (засобів досягнення мети); в) прогнозування майбутнього спілкування допитуваної особи і слідчого.

Визначення мети допиту становить основне завдання підготовки. Вона повинна бути чітко сформульована для кожного допитуваного, деталізована, продумана: які обставини будуть з'ясовані першими, як буде поставлене запитання, який пред'явлений доказ тощо. Мета найчастіше зводиться до встановлення обставин події та оцінки їх допитуваними, продовження вивчення особи допитуваного, справляння на нього керівної дії, надання виховного впливу.

Вибір моменту допиту для деяких учасників процесу визначений законом. Іноді послідовність допиту визначається віком, колишньою судимістю, життєвим досвідом, роллю у вчиненому злочині тощо. Так, неповнолітнього обвинуваченого або підозрюваного бажано допитувати невідкладно. Допит за гарячими

слідами осіб з недостатнім життєвим досвідом нерідко дає позитивні результати, оскільки допитуваний не встигає самостійно деформувати уявлення. Навпаки, допит дорослого обвинуваченого іноді доводиться відкладати на якийсь час для вибору тактичного моменту, місця допиту і відповідних доказів. Якщо особа має судимість, то її, як правило, допитують після осіб, що мають менший досвід злочинної поведінки.

Формування інформаційної бази майбутнього допиту. Інформаційну базу для вирішення названих завдань, а також для визначення прийомів керівного впливу складають матеріали порушеної кримінальної справи і оперативно-розшукові дані, зібрані за розслідуваною подією, що досліджуються: для визначення обсягу інформації про допитуваних осіб, для систематизації та аналізу зібраних у справі доказів, визначення можливої структури спілкування.

Інформація про особу допитуваного повинна характеризувати вікові, психофізіологічні особливості, суспільно-політичну і трудову діяльність, моральне обличчя, поведінку в колективі і побуті тощо. Без знань про особистість недоцільно розпочинати допит.

Матеріали справи підлягають предметній систематизації та аналізу, тобто докази необхідно згрупувати за особами, фактами, епізодами, подіями, що цікавлять слідство, і видами зв'язків з головним фактом, що дає можливість черпати відомості деталізуючого і уточнюючого характеру в ході допиту. Виявляються суперечності в доказах, прогалини, виділяються матеріали, що можуть бути використані як контрольні при оцінці свідчень допитуваних. Після аналізу і систематизації зібраних доказів, вивчення і збирання необхідної інформації про осіб, що проходять у справі, виникає необхідність синтезувати всі дані у систему для визначення оптимальної структури спілкування слідчого з допитуваними.

Прогнозування майбутнього спілкування в стадії підготовки і безпосередньо в ході допиту спрямоване на створення моделі поведінки допитуваного. Тому на кожному умисну негативну відповідь допитуваного необхідно підготувати відповідні докази, власне програвання ситуацій, що можуть виникнути при реалізації складеного плану допиту. Прогнозування включає: а) визначення власних дій слідчого в ході спілкування; б) підготовку тактичних прийомів переконання і впливу у разі неправди, ухилення від спілкування або іншої протидії слідству з боку допитуваного. Результати прогнозування відображаються в плані допиту.

Планування є заключним етапом підготовки до спілкування. У ньому відображаються всі дії, що будуть здійснені в ході допиту. План складається в довільній формі. Іноді це окремі замітки, перелік епізодів або обставин, питань, що підлягають встановленню, а в ряді випадків – розгорнута програма дій слідчого. У ній визначені обставини, які необхідно з'ясувати, сформульовані питання, що будуть поставлені для цього; зазначені докази для пред'явлення допитуваному в разі виникнення конфліктної ситуації; визначена послідовність постановки питань.

39.3. Психологічні засади спілкування в ході допиту

Спілкування в ході допиту – це взаємодія допитуючого з допитуваним. Мета першого – одержати об'єктивну інформацію про суб'єктивне відображення – слід пам'яті, а другого – розкрити суб'єктивний образ і передати про нього інформацію.

Ідеальне відображення в пам'яті допитуваного виникло внаслідок відчуттів (зорових, слухових, нюхових), коли джерело інформації виявилось учасником або очевидцем розслідуваної події. Відомо, що органолептичні засоби обмежені певними дозвільними ситуаціями, які у тактиці називають сприятливими і несприятливими умовами сприйняття і формування в пам'яті спостерігача сліду пам'яті. Внаслідок впливу зовнішніх і внутрішніх факторів образ, що запам'ятався, носить риси суб'єктивного сприйняття. При цьому те саме явище, факти різними особами можуть бути сприйняті неоднаково, особливо в деталях.

Повнота і точність відображення залежать від багатьох психофізіологічних властивостей суб'єкта, насамперед обсягу і характеру уваги, емоційного забарвлення сприйняття, характеру діяльності сприймаючого, його темпераменту, стану нервової системи, професійних якостей тощо, а також від зовнішніх факторів – умов сприйняття: часу, відстані, стану погоди тощо. Усі ці суб'єктивні і об'єктивні умови впливають на повноту формування суб'єктивного образу, глибину запам'ятовування його свідком.

У загальній і судовій психології розроблені тактичні прийоми, що дозволяють обирати тактику допиту і допомагати допитуваному згадати забуте, вести діалог спокійно і у такий спосіб найбільш об'єктивно відтворити зміст ідеального відображення події, що спостерігається. Для цього треба встановити вид запам'ятовування: чи було воно випадковим, тобто мимовільним, чи осмисленим і свідомим, коли суб'єкт знав і очікував подію, що спостерігається.

Психологи і криміналісти стверджують, що осмислена діяльність підвищує рівень запам'ятовування, а стереотип, автоматизм і імпульсивність знижують його¹. Серйозний вплив на сприйняття справляють емоції, особливо на мимовільне запам'ятовування. Подія, сприйнята при сильному емоційному потрясінні, впливає на сприйняття подальших фактів. Так, потерпілі нерідко внаслідок переляку докладно розповідають, як розвивалася подія, але зовсім не пам'ятають, що з ними було після цього.

Відомо, що зір з фотографічною точністю передає інформацію в мозок. Відомо також і те, що майже вся вона фіксується в субстраті мозку, але відтворюється лише невелика її частина. Інше зберігається мовби забутим. У цьому зв'язку в психології існує явище – *ремінісценція*, коли при збігу сприятливих обставин назавжди втрачене в пам'яті може бути оживлене в повторних показаннях.

Завдання слідчого – допомогти допитуваному об'єктивно відтворити сприйняте, але не перетворити цю допомогу на схилення до дачі «правдивих» показань. У слідчого є один тактичний засіб для одержання об'єктивної інформації – це переконання, сила якого дозволяє допитуваному обирати ситуацію поведінки: розкрити суб'єктивний образ, умовчати про нього або стати на шлях неправди.

Мистецтво слідчого і власне тактика полягають у вмінні створити ситуацію, коли допитуваний, як її учасник, добровільно обирає лінію поведінки і визнає факти події злочину, тобто при вільному волевиявленні розкриває сутність ідеального відображення сліду пам'яті.

¹ Див.: Криміналістика / Под отв. ред. Н.И. Порубова. – Минск, 1997. – С. 134.

39.4. Встановлення психологічного контакту

Психологічний контакт – це образний вираз, що позначає взаєморозуміння, довіру і бажання двох осіб обмінюватися інформацією. Це форма людських відносин, сутність яких зводиться до “панування – підпорядкуванню” або суто ділових контактів – “взаємне слідування своїм обов’язкам”.

Психологічний контакт слідчого з допитуваним – це специфічна форма взаємин представника держави, якому доручено розслідування, з учасниками кримінального процесу. Він базується на нормах кримінально-процесуального закону і наукових положеннях криміналістики, правової психології, логіки і теорії управління.

У криміналістичній літературі й дотепер немає єдиного поняття психологічного контакту. Найбільш перспективним є інформаційний підхід до визначення психологічного контакту (О. В. Дулов, 1976). Спілкування в ході допиту завжди пов’язане з процесом адаптації – соціальної, особистісної, ситуативної, що вимагає безперервно надходження інформації про умови, суб’єкта спілкування і засоби управління спілкуванням. Тому психологічний контакт доцільно розглядати як діяльність по створенню таких відносин.

У психології налагодження психологічного контакту формулюється як проблема емоційного контакту, тобто створення двосторонніх відносин, інтерпритованих В. О. Коноваловою як контакт, при якому “індивід, з яким встановлюється контакт, повинен почувати себе предметом зацікавленості і симпатії, а також випробувати емоційну “співзвучність” з оточенням”².

Встановлення психологічного контакту – це цілеспрямована діяльність слідчого по управлінню рухом інформації в процесі спілкування, що забезпечує розвиток спілкування в потрібному напрямку протягом всього розслідування. Водночас встановлення психологічного контакту – це діяльність тимчасова, характерна для кожного допиту, що відповідає настрою на спілкування.

Встановлення психологічного контакту обумовлено особистісними особливостями індивіда, його типологією, життєвим і соціальним досвідом, займаною позицією і роллю в події злочину.

При встановленні психологічного контакту не можна допускати ситуації “значенневого бар’єру”, коли в процесі спілкування настають взаємне відчуження, нерозуміння, недовіра, “психологічна непроникність”, тобто всі доводи слідчого видаються обвинуваченому спробою обдурити його.

Наведемо найбільш загальні тактичні прийоми налагодження психологічного контакту: створення належної обстановки допиту; коректна поведінка слідчого, який представляє інтереси держави; допит наодинці; доброзичливість, неупереджене ставлення до допитуваного; вміння вислухати до кінця, не підвищуючи тон; проведення бесіди на вільну тему; звернення до логічного мислення; створення обстановки, що збуджує інтерес до допиту; встановлення істини в справі, навпаки, не можна: допускати тривалого чекання допиту, проявляти зацікавленість, співчувати, обіцяти нездійснене, використовувати неправду, закликати до дій, що суперечать моралі, тощо. Правильне оперування названими тактичними прийомами є важливою передумовою встановлення психологічного контакту.

² Див.: Коновалова В.Е. Правовая психология. – Х., 1997. – С. 86.

39.5. Тактика допиту і управління спілкуванням у безконфліктних ситуаціях

Тактика допиту і його засоби визначаються насамперед процесуальним становищем допитуваного, слідчою ситуацією, метою допиту і особистісною характеристикою допитуваного. Тому тактичні прийоми доцільно розглядати не тільки як засіб одержання інформації, а й як засіб управління такою діяльністю, тобто спілкуванням. Звідси тактичні прийоми необхідно групувати, класифікувати залежно від конкретних ситуацій і мети допиту, з огляду на конфліктний чи безконфліктний характер спілкування. Найбільш повна класифікація тактичних прийомів здійснена В. Ю. Шепітьком (1997), М. І. Порубовим (1976), Г.Г. Доспуловим (1966), В.І. Комісаровим (2002) та ін. Спілкування в ході допиту прийнято поділяти на вільну розповідь, порушення питань і пред'явлення доказів. Звідси і тактичні прийоми доцільно класифікувати за цими ознаками.

У процесі вільної розповіді не рекомендується вести запис протоколу, бажано обмежуватися нотатками. Неуважне ставлення до розповіді допитуваного, наприклад, розмова по телефону, виконання якоїсь іншої роботи, показ поінформованості слідчого про предмет вільної розповіді нерідко є початком конфліктної ситуації. Правильно визначена з самого початку допиту тактика дозволяє слідчому закласти підвалини психологічного контакту і активного керування спілкуванням на наступних стадіях допиту. Вільна розповідь є необхідним етапом обміну інформацією, в її ході слідчий визначає і коригує лінію своєї подальшої поведінки.

Якщо допит проводиться без підготовки, то слідчий повинен обрати таку тактику, щоб зробити першу “розвідку” про характер особи допитуваного. Іноді на початку допиту при заповненні анкетних даних і встановленні особи допитуваного корисно постановкою сторонніх питань перевести спілкування на вільну тему, природно, не фіксуючи питання і відповіді на них у протоколі. Потім поступово повернутися до постановки питань для вільної розповіді.

Тактичні прийоми керування спілкуванням у ході вільної розповіді допитуваного. Вільна розповідь починається постановкою запитання допитуваному в найбільш загальній формі, наприклад: “Розповість, що вам відомо про напад на гр. Р. П. Петрова біля кінотеатру “Перемога”. Допитуваному надається можливість вільно викласти показання. Такий прийом допомагає краще зосередитися, згадати все бачене або чує, більш правильно і точно відтворити деталі суб'єктивного образу. Причому допитуваний може повідомити таку інформацію, про характер якої слідчий не допускав і не прагнув її одержати. Не слід без причини ставити запитання, що відволікають від мети допиту і порушують послідовність оповідання. Переривати допитуваного допустимо лише тоді, коли він явно виходить за межі теми поставленого запитання, говорить занадто тихо і невиразно.

Після закінчення вільної розповіді слідчий ставить уточнюючі, контрольні запитання, може запропонувати повторити початок або якийсь епізод розповіді.

Іноді після постановки загального питання: “Розкажіть, що вам відомо за фактом виявлення трупа гр. Козлова”, свідок відповідає: “Розповісти я не можу. Краще ставте запитання”. У цьому разі допит здійснюється шляхом постановки питань і вислуховування відповідей.

Тактичні прийоми керування спілкуванням при постановці питань допитуваному. Постановка запитань є одним з поширених прийомів управління спілкуванням узагалі. Після вільної розповіді найчастіше стає ясним характер ситуації спілкування: *конфліктна* або *безконфліктна*. Розглянемо їх окремо.

У безконфліктній ситуації, коли позиція допитуваного позитивна, тактичне завдання допиту полягає в збереженні безконфліктного характеру спілкування, перевірки правдивості і вірогідності¹ отриманих показань, наданні допомоги допитуваному з метою відновлення в його пам'яті забутого, одержання нових доказових фактів. Для цього використовується допит у різних планах: допитуваному пропонують спочатку розповісти все, що він знає про факт, а потім відтворити викладене частинами із середини або з кінця. Кожна частина показання уточнюється в деталях. Іноді цей прийом називають деталізованим допитом.

Для оживлення в пам'яті допитуваного забутих фактів використовуються тактичні прийоми, які збуджують асоціативні зв'язки, що дає можливість управляти допитом осіб, які добросовісно помиляються, або осіб, які неправильно відтворюють явище, що спостерігається, факти. Тут застосовуються наступні три прийоми: 1) асоціація за суміжністю, коли забуте відновлюється в зв'язку з відтворенням попередньої або наступної події. Наприклад, при встановленні часу події слід допитати про дії свідка до появи на місці події; 2) асоціації за схожістю, тобто нагадування про аналогічний факт або пред'явлення предмета, схожого з тим, який допитуваний спостерігав раніше; 3) асоціації за протилежністю (контрасту), тобто збудження уявлення про протилежний об'єкт. Так, якщо достеменно відомо, що волосся у злочинця було світлим, то слід запропонувати згадати про людину з темним кольором волосся. Цим прийомом добре перевіряти правильність сприйняття.

Тактичним прийомом, що оживляє забуте в пам'яті допитуваного, є пред'явлення матеріальних джерел доказової інформації або речових доказів, пов'язаних із забутими фактами. Допитуваний узнає предмет, який бачив у момент злочину, і згадує деталі. З цією метою іноді використовують допит на місці події, коли повторне його сприйняття оживляє в пам'яті забуті факти.

39.6. Тактика допиту і управління спілкуванням у конфліктних ситуаціях

Обвинувачений або підозрюваний – єдині джерела інформації, які найкраще і детально пам'ятають обставини вчиненого злочину. Факти забування тут дуже рідкісні і нехарактерні. Підозрюваний і обвинувачений завжди зацікавлені в події, постійно програють її в пам'яті ще до допиту. При цьому вони в ряді випадків замовчують скоєне і не розкривають справжньої картини події, тобто створюють конфліктну ситуацію.

¹ Правдивими показаннями є такі, які адекватні психічному відображенню людини, тобто суб'єктивному образу, що сформувався в процесі сприйняття події. Звідси правдиві показання не завжди достовірні, тобто адекватні фактам об'єктивної реальності, оскільки останні можуть бути сприйняті неточно, а іноді перекручено внаслідок психічних особливостей індивіда.

Негативна позиція допитуваного в конфліктній ситуації проявляється в даванні явно неправдивих показань, замовчуванні відомих фактів або у відмові від спілкування взагалі. Мотиви негативних позицій різні, засобами їх подолання є тактичні прийоми, розроблені на основі методу переконання, а саме: а) роз'яснення процесуального становища допитуваного; б) правових наслідків займаної позиції; в) його ролі у встановленні істини в справі, г) підкреслення суперечностей показань зібраним доказам – усе це нерідко дозволяє переконати допитуваного в безглуздість зайнятої ним позиції, що не впливає в кінцевому результаті на розкриття злочину.

У деяких випадках сприятливу роль можуть відіграти прийоми, що стимулюють позитивні якості допитуваного, наприклад: 1) звернення до почуття власної гідності; 2) шляхетності і справедливості; 3) ідейності і жалю. Останнє нерідко допомагає допитуваному подолати страх перед покаранням, можливою помстою співучасника.

Тактичний прийом, побудований на методі переконання, повинен бути зрозумілий допитуваному, досить аргументований і мати обмежену кількість зв'язків, бути гранично емоційним, передаватися якомога переконано. Переконувати можна лише в тому, у чому сам переконаний. Переконання слід повторювати.

В основу тактичного прийому повинні бути включені прогалини в показаннях допитуваного, відсутність логіки фактів, суперечності зайнятої позиції зібраним матеріалам справи – все це дозволить викрити допитуваного в неправді, змінити його позицію. Для досягнення цих цілей використовуються наступні тактичні прийоми.

1. Замовчування окремих відомих слідству обставин і прояв зацікавленості до дрібних, другорядних фактів, що створює в допитуваного перебільшене уявлення про поінформованість слідчого.

2. Створення умов, при яких у допитуваного створюється думка, що слідство має у своєму розпорядженні весь обсяг доказів з даної справи. Це досягається: а) поступовим пред'явленням перевірених доказів, між якими потрібно встановити зв'язок; б) замовчуванням до певного часу відомих фактів; в) допитом про другорядні деталі; г) пред'явленням головного доказу; г) тимчасовим залишенням допитуваного в непоінформованості щодо дій слідчого, планів інших учасників злочинної групи тощо.

3. Застосування тактичних комбінацій у допиті, побудованих на послідовності запитань, що ставляться, пред'явленні доказів, матеріалів справи, фонозапису, використанні емоційного стану і постановки так званих несподіваних запитань, що стосується головної мети допиту.

4. Демонстрація слідчих і науково-технічних можливостей встановлення прихованих обставин незалежно від показань допитуваного. Це досягається, наприклад, оглядом у ході допиту речових доказів за участю особи, яка дає неправдиві показання, роз'ясненням і демонстрацією можливостей методів технічного дослідження документів, зброї, дактилоскопічної експертизи тощо.

Застосування цих прийомів, як правило, дає можливість не тільки спонукати допитуваного до давання правдивих показань, а й полегшує подальший психологічний контакт. Він переконується, що розслідування ведеться об'єктивно, і незалежно від його заперечування істина буде встановлена.

Поширеною позицією підозрюваних і обвинувачених, що заперечують свою причетність до злочину, є посилення на алібі, наприклад, на вигадані або дійсні, але

зміщені у часі факти. Для перевірки алібі рекомендується застосовувати наступні тактичні прийоми: а) докладний допит за всіма обставинами заявленого алібі і ретельна фіксація показань; б) повторне звернення до обставин, що вже були виявлені в процесі допиту; в) використання непоінформованості особи про факти, що згідно з алібі повинні бути їй відомі; г) пред'явлення доказів, що спростовують показання допитуваного, оголошення показань інших осіб; г) спростування логічних і хронологічних суперечностей у показаннях; д) виявлення і використання «злочинної поінформованості», тобто фактів і обставин, які може знати тільки особа, яка вчинила злочин.

Конфліктна ситуація «відмови від давання показань». У цій ситуації важливо з'ясувати мотиви заперечування і переконати обвинуваченого, що відмова від давання показань лише тимчасово ускладнює і затягує слідство, ставить його в невідгідне становище, що виключає своєчасне з'ясування обставин, які пом'якшують вину або виключають відповідальність. Необхідно викликати побоювання спізнитися з визнанням, оскільки це можуть зробити раніше його співучасники.

Таким чином, можна назвати наступні тактичні прийоми, спрямовані на подолання відмови обвинуваченого від дачі показань: а) постановка запитань, спрямованих на виявлення мотивів і причин ухиляння від дачі показань, переконання в неправильності зайнятої позиції; б) звернення до позитивних сторін особистості; в) оголошення доказової інформації, що міститься в показаннях очевидців, свідків, співучасників; г) використання суперечностей між інтересами співучасників; г) оголошення даних освідування, висновків експертиз, пред'явлення речових доказів.

Тактичні прийоми, спрямовані на подолання заперечування обвинуваченого, дозволяють слідчому тримати ініціативу спілкування у своїх руках, справляти психологічний вплив, що приводить до зміни установки допитуваного, налагодження психологічного контакту і поновлення спілкування.

39.7. Тактичні прийоми управління спілкуванням при пред'явленні доказів у ході допиту

Тактичні прийоми управління спілкуванням при пред'явленні доказів допитуваному. Тактичні прийоми управління спілкуванням у ході допиту реалізуються шляхом використання доказової інформації, яку передають у матеріальній формі шляхом безпосереднього пред'явлення об'єктів або викладають усно зміст її джерела. Сила використовуваних доказів багато в чому залежить від способу їх пред'явлення. За характером використання доказів розрізняють прийоми одноразового пред'явлення доказів на допиті і багаторазового пред'явлення на декількох допитах.

За обсягом використовуваних доказів прийоми пред'явлення можна класифікувати на: а) роздільне пред'явлення одиничних доказів; б) пред'явлення комплексу взаємопов'язаних доказів; в) пред'явлення всієї системи зібраних доказів.

За характером демонстрації доказів на допиті розрізняють наступні прийоми: а) згадування про наявні докази; б) перелічення наявних доказів із вказуванням джерел їх походження; в) показ доказів допитуваному не повністю, мовби ненавмисно; г) надання допитуваному можливості розглянути, вивчити доказ; г) підкреслена демонстрація ознак пропонованого доказу, що вказують на їхній зв'язок зі злочинною подією.

За послідовністю пред'явлення доказів прийоми поділяють на: а) пред'явлення доказів “наростаючої сили”; б) пред'явлення доказів “убуваючої сили”.

За характером додаткових умов, що підсилюють вплив пропонованих доказів на допитуваного, прийоми поділяють на: а) несподіване пред'явлення доказів; б) пред'явлення доказів після попереднього з'ясування обставин, пов'язаних з ними; в) пред'явлення доказів і роз'яснення їх значення в кримінальній справі; г) використання науково-технічних засобів для роз'яснення допитуваному особливостей пропонованих доказів; г) супровід пред'явлення доказів усним описом передбачуваного ходу розслідуваної події та її обставин.

Використання названих прийомів пред'явлення доказів дає можливість слідчому у спілкуванні вирішувати наступні завдання при одержанні інформації від допитуваного: 1) надання допомоги для згадування забутого (актуалізація асоціативних зв'язків); 2) орієнтування допитуваного на виклад відомостей про факти, що цікавлять слідство; 3) з'ясування обставин, пов'язаних з походженням і властивостями пропонованих доказів; 4) деталізація і конкретизація показань; 5) викриття допитуваного, який дає неправдиві показання; 6) зміна установки допитуваного, який відмовляється давати показання, і формування в нього установки на давання повних і правдивих показань.

39.8. Види питань і прийоми постановки їх на допиті

Постановка запитань являє собою форму спілкування, без якої не обходиться обмін думками, судженнями між людьми. Слідчий ставить запитання, а допитуваний відповідає на них – це зміст процесуального спілкування при допиті.

З логічного боку питання – це форма думки, що містить знання і незнання, причому знання перебувають у згорнутому вигляді, а незнання підкреслюється, виводиться на передній план. А тому запитання при спілкуванні в ході допиту повинно ставитися так, щоб допитуваний витягав якнайменше відомої слідчому інформації і більше розкривав свою.

З цієї метою на підставі загальних вимог формальної логіки розроблені наступні тактичні правила формулювання і постановки запитань.

1. Запитання повинно бути конкретним і стосуватися однієї якої-небудь обставини, не містити двозначності і припускати розгорнуту відповідь.

2. Запитання не повинно давати привід для можливої відповіді, наприклад: “Чи міг хто-небудь бачити вас після 22-ї години?”.

3. Не слід підкреслювати запитання, які цікавлять слідство, і показувати, яке значення надається відповідям на них. Основне запитання краще ставити зненацька, поряд з іншими.

4. Не можна ставити допитуваному навідні і запитання-пастки, тобто такі, які прямо чи побічно підказують йому певну відповідь, наприклад, запитувати: “Чи не в червоному платті була дівчинка?”, “Вас було троє?” “Ніж Кулагін тримав у лівій руці?”. Правильно сформульовані запитання в цих випадках повинні говорити: “Якого кольору плаття було на дівчинці?”, “Скільки з вами було людей?”, “У кого був ніж?”, “У якій руці тримав ніж Кулагін?” тощо.

У криміналістичній тактиці розрізняють запитання: основні, додаткові, уточнюючі, нагадуючі, деталізуючі і контрольні.

Основні запитання спрямовані на з'ясування предмета допиту. Зміст запитання і вибір моменту його постановки визначаються конкретними обставинами справи, планом допиту.

Додаткові запитання ставляться для з'ясування фактів, упущених допитуваним у вільній розповіді. Тому заздалегідь передбачати постановку додаткових запитань неможливо.

Уточнюючі запитання спрямовані на конкретизацію показань про факти, явища. Вони завжди стосуються сутності відомостей, що повідомляються: розмірів, відстаней, часу, місця, ознак особи і предметів, суми, ваги і кількості, кольору, форми тощо. Уточнюючі запитання нерідко використовуються для перевірки і оцінки показань, викриття неправди.

Нагадуючі запитання ставляться для з'ясування супутніх фактів чи подій, що цікавлять слідчого, про які допитуваний забув розповісти. Як правило, нагадуючі запитання пов'язані з обставинами, що передували події, супроводжували її або слідували за нею.

Деталізуючі запитання допомагають розкрити сутність деталей, частин, моментів цілого (предмета, події, факту), вони одночасно є засобом перевірки показань. Такі запитання не пов'язані прямо (причинно) з фактом, що з'ясовується (у цьому їх відмінність від уточнюючих), але сприяють правильній оцінці показань допитуваного. Наприклад, під час допиту свідка, який заявляє, що бачив передачу хабара обвинуваченому, деталізуючими будуть запитання про обстановку приміщення, місця передачі хабара і місця; звідки свідок бачив, тощо.

Контрольні запитання спрямовані на перевірку отриманих даних, з'ясування джерел одержання свідком відомостей про факти, зіставлення з фактами, точно встановленими в справі.

39.9. Закінчення допиту, фіксація і аналіз його результатів

Закінчення допиту – це заключний етап, вихід із спілкування, закріплення результатів та їх аналіз. У структурі стосунків слідчого з допитуваним його треба розглядати як тактичний прийом, що визначає підтримання і розвиток психологічного контакту на майбутнє. Для цього необхідно: а) закінчувати допит так, щоб усталений психологічний контакт не був порушений; б) щоб допитана особа в майбутньому бажала зустрічі зі слідчим або ставилася до неї без упередження.

В гостроконфліктній ситуації, коли застосовані прийоми не дали негайних результатів, допит доцільно закінчити повідомленням допитуваному інформації для розмірковування, тобто дати можливість оцінити зайняту ним негативну позицію. Мистецтво слідчого полягає в тому, щоб наприкінці допиту передати таку інформацію, яка б спонукала допитуваного шукати з ним нового спілкування. Тактично грамотно побудований вихід із спілкування зберігає можливість управління розумовою діяльністю допитуваного в майбутньому.

Основним засобом при фіксації допиту є протокол, в якому слідчий записує показання по можливості повно, від першої особи, зі збереженням своєрідності мови допитуваного. Як правило, не фіксуються жаргонні вислови. Після вільної розповіді записуються додаткові запитання і відповіді. Кожна сторінка протоколу скріплюється

підписами всіх присутніх при допиті осіб, перед підписом слідчий повинен зачитати текст сторінки.

Якщо допитуваний виявив бажання записати показання власноручно, то після постановки першого запитання слідчий дає протокол допитуваному, який записує показання. В разі необхідності після закінчення власноручного запису допитуваного слідчий ставить додаткові запитання і записує відповіді. Допитуваному надається можливість пояснити свої показання схемою, планом, рисунком. Останні додаються до протоколу.

Фіксація допиту – це процесуальне право слідчого. Тому слідчий повинен обирати засоби фіксації, які б найбільш повно і об'єктивно закріплювали процес допиту. Природно, універсальними засобами є відеозапис, звукозапис, покадрова кіно- і фотозйомка.

Кабінет, у якому проводиться допит, повинен бути обладнаний технічними засобами фіксації заздалегідь, запис, як правило, має вести фахівець. Засоби запису повинні бути розташовані так, щоб вони не відволікали уваги допитуваного. Відтак не обов'язково, щоб вони перебували на виду. Мікрофон може бути вмонтований у стіл, а відеокамера розміщена в куті під стелею. Перед допитом слідчий зобов'язаний попередити, що хід допиту фіксується відеозаписом, звукозаписом, назвати технічні засоби.

Застосування технічних засобів фіксації має велике психологічне значення, стримує допитуваного і дисциплінує слідчого, зобов'язує застосовувати законні тактичні прийоми, виключає погрози, залякування. У суді запис дозволяє бачити і чути допит, що є сильним інформативним засобом. Разом з тим обвинувачений має право відмовитися від давання показань або ведення відеозапису допиту. Виходом з конфліктної ситуації є переконання.

У практиці по вбивствах на замовлення, корупції та інших тяжких злочинах, вчинених організованими групами, склалася традиція наприкінці слідства проводити основний допит за всіма обставинами справи з відеозаписом з огляду на те, що тим самим “закріплюють” зібрані докази. Однак практика показує, що 80% осіб, що далі визнані свідчення, зафіксовані на відеограмі, у суді відмовляються від цих показань, посилаючись на психологічний тиск. У цьому зв'язку по особливо важливих справах слідчий повинен вести запис усіх допитів, починаючи з першого після затримання. Експертне дослідження таких магнітних записів дасть можливість установити законність застосовуваних технічних засобів на попередньому слідстві, відсутність психологічного тиску, на який дедалі частіше стали посилатися обвинувачені в суді.

Фонограми і відеограми опечатуються і зберігаються в справі.

Аналіз ходу і результатів допиту. Постійний аналіз ходу допиту служить засобом коригування спілкування. Після закінчення допиту слідчий поетапно аналізує отриману інформацію, поведінку і реакцію допитуваного на запитання, оцінює власну діяльність, виявляє недогляди, помилки в застосуванні тактичних прийомів тощо. Істотну допомогу в цьому надають перегляд відео-кіноматеріалів, прослуховування звукозапису, де зафіксовані не тільки запитання слідчого, а й репліки, інтонації, реакції і прояв емоцій з приводу тих чи інших фактів. Це дає можливість зрозуміти, чому застосовані до допитуваного методи впливу не дали очікуваних результатів, де саме і в чому слідчий припустився помилки. У ході оцінки отриманої інформації

треба встановити: а) стосунок її до розслідуваного злочину; б) допустимість, тобто відповідність встановленим у законі вимогам, що належать до джерела і форми їх одержання; в) вірогідність – відповідність фактам і об'єктивній дійсності; г) значущість для справи (визначення сили і переконливості доказової інформації, що міститься в показаннях); г) достатність отриманої інформації для вирішення кримінально-правових, процесуальних питань, а також для тактики проведення подальших слідчих дій.

Об'єктом аналізу має бути і психічний стан слідчого після допиту. Якщо його охопило роздратування, то треба ретельно розібратися, які події цьому передували, пояснюється це поведінкою допитуваного чи власними діями. Такий аналіз часто дає можливість виявити помилки в застосуванні тактичних прийомів.

Тактично грамотний аналіз результатів допиту дає можливість встановити якість і достатність отриманої інформації, оцінити її правдивість і вірогідність, прогнозувати поведінку допитуваного на наступних етапах спілкування.

39.10. Тактичні особливості управління спілкуванням у ході очної ставки

Очна ставка – спільний (поперемінний) допит двох раніше допитаних осіб про обставини справи, щодо яких на попередніх допитах були дані суперечливі показання.

Це самостійна слідча дія, спрямована на одержання інформації від людей. Вона характеризується низкою прикметних ознак: а) особливою процесуальною метою; б) поєднанням різних методів дізнання; в) процесуальними умовами, порядком і тактикою провадження; г) своєрідною психологічною атмосферою; г) спеціальною формою фіксації результатів.

Основну мету очної ставки не можна зводити до простого вирішення існуючих суперечностей у показаннях раніше допитаних осіб, вона полягає у встановленні правдивої ситуації і виявленні сутності цих суперечностей.

Тактичну основу спілкування на очній ставці утворюють *пізнавальні прийоми: розповідь, розпитування, міміка і жести, а також логічні прийоми порівняння і зіставлення*. Особливість спілкування полягає в тому, що воно розвивається одночасно між трьома особами. У його ході допитувані обмінюються інформацією. *Слідчий шляхом постановки доповнюючих, уточнюючих і контрольних запитань керує цим обміном і спрямовує його на з'ясування обставин усунення суперечностей*, з приводу яких проводиться очна ставка, здійснює повне чи часткове зняття запитань, які допитувані ставлять один одному.

Очна ставка є тактично складною і конфліктною слідчою дією, в якій слідчий для встановлення істини нерідко застосовує тактику загострення обстановки. При цьому треба пам'ятати, що неправильна тактика пов'язана з ризиком можливої зміни правдивих показань добросовісного учасника, розголошення даних слідства.

Психологічна атмосфера очної ставки пов'язана з низкою як позитивних, так і негативних моментів. Вона характеризується наступними особливостями: а) можливим виникненням конфліктної ситуації між допитуваними; б) можливістю не тільки позитивного, а й негативного впливу одного учасника на позицію іншого.

У процесі очної ставки слідчий справляє психологічний вплив на її учасників,

унаслідок якого із добросовісним учасником повинні налагодитися відносини, засновані на загальних інтересах, прагненні викрити особу, яка дає неправдиві показання. Для недобросовісного учасника досить забезпечити психологічний контакт на рівні бажання взаємно сприймати інформацію. Надаючи моральну підтримку (“ефект присутності”) добросовісному учаснику, слідчий разом з ним справляє могутній психологічний вплив на того, хто говорить неправду.

Порядок проведення очної ставки досить докладно визначений кримінально-процесуальним законом. Тому зупинимося лише на деяких організаційно-тактичних особливостях цієї слідчої дії.

Предметом очної ставки є обставини, з приводу яких виникли істотні суперечності в показаннях раніше допитаних осіб. Суперечності слід вважати істотними, коли щодо тих самих фактів, що входять у предмет доказування, є показання, що виключають одне одного. Звідси насамперед треба намітити обставини, що підлягають з’ясуванню, визначити точки зору учасників очної ставки зі спірних обставин. На підставі матеріалів справи необхідно встановити, хто з допитаних осіб дає достовірні показання, а хто добросовісно помиляється або повідомляє неправду. З огляду на це загальна мета очної ставки може конкретизуватися в двох напрямках: 1) допомога в подоланні добросовісної омани; 2) викриття неправди допитуваного. Відповідно до цього очну ставку допустимо використовувати для викриття неправдивого алібі, інсценування злочину, самообмови, обмови одного допитуваного іншим тощо.

Паралельно з основною метою при плануванні очної ставки можуть ставитися і додаткові тактичні цілі: справляння психологічного впливу на недобросовісного її учасника, зміцнення вольових якостей і позиції добросовісного допитуваного, перевірка правдивості показань учасників, продовження вивчення особи допитуваних, одержання нових доказів.

Далі слід **визначити, яким шляхом і якими діями можна досягти** поставленої мети, сформулювати запитання і визначити їх послідовність, підготувати докази та інші матеріали, визначити, з кого слід починати допит. Для усунення можливого негативного впливу одного учасника очної ставки на другого рекомендується спочатку порушувати питання перед тим із них, хто дав на попередньому допиті правдиві показання. З цієї ж причини в першу чергу недоцільно також допитувати неповнолітнього при очній ставці його з дорослим учасником. Якщо очна ставка проводиться між обвинуваченим і свідком, котрий його викриває, або між співучасниками злочину, *один з яких викриває іншого, починати допит слід з особи, яка дає викриваючі показання.*

Однак з цих правил є винятки. Недобросовісного учасника допустимо допитувати першим у трьох випадках: 1) коли слідчий вважає, що добросовісний учасник, почувши неправду, більш повно і аргументовано обґрунтує свою позицію; 2) коли слова недобросовісної особи можуть настільки обурити іншого допитуваного, що він повідомить слідству нові дані; 3) коли недобросовісна особа просить про це, щоб схилити іншу до зміни показань на свою користь, а слідчий упевнений у зворотному і має намір використовувати ситуацію для одержання правдивих відомостей.

Прогнозування і планування майбутнього спілкування в ході очної ставки. Особливості проведення очної ставки вимагають ретельної її підготовки, в ході якої слідчий вирішує наступні основні тактичні завдання: а) на якому етапі розсліду-

вання доцільно її провести; б) між якими особами і в якій черговості; в) які суперечності підлягають усуненню, їх сутність; г) які прийоми керівного впливу використовувати.

Визначаючи момент проведення очної ставки, потрібно враховувати характер показань, що підлягають перевірці, їх місце в системі інших доказів, а також індивідуально-психологічні якості її учасників, існуючі між ними стосунки.

Важливе значення в підготовці очної ставки має вирішення питань технічного характеру: очна ставка повинна проводитися в умовах, що виключають можливість неконтрольованого спілкування допитуваних між собою, обміну знаками, записками або іншого впливу один на одного; завжди необхідно мати план її проведення.

Тактичні прийоми управління спілкуванням у ході очної ставки. Тактична схема проведення очної ставки виглядає так. Слідчий пропонує по черзі кожному учаснику дати показання по суті спірних обставин. З цією метою він ставить одному із допитуваних запитання: що йому відомо про певний факт. Вислухавши і зафіксувавши його показання, слідчий ставить запитання другому учаснику: чи правильними є вислухані ним показання і чи підтверджує він їх. Потім першому з допитуваних ставиться запитання: чи правильні показання другого учасника очної ставки. Послідовно з'ясувавши всі питання і зафіксувавши відповіді на них, слідчий може дозволити допитуваним ставити запитання один одному. При цьому слідчий повинен керуватися низкою загальних тактичних правил, в основі яких лежить важлива закономірність очної ставки – сила психологічного впливу, яка залежить від тривалості її проведення. Звідси: а) показання добросовісного учасника, допитаного першим, не повинні бути розтягнуті в часі; б) запитання, звернені до добросовісного учасника, мають бути сформульовані так, щоб він міг на них відповісти коротко і виключно по суті суперечностей; в) треба уникати запитань, що охоплюють широке коло спірних обставин; г) недоцільно ставити відразу комплекс запитань, логічно не пов'язаних за змістом; г) добросовісному учаснику необхідно дати можливість висловитися першим з усіх спірних питань, інакше, зрозумівши, що його показання йдуть урозріз з показаннями другої особи, він може змінити їх на неправдиві.

Очну ставку доцільно проводити, по-перше, тоді, коли слідчий має у своєму розпорядженні дані, що дають можливість об'єктивно оцінити показання її учасників, визначити, які з них відповідають істині; по-друге, тоді, коли ознайомлення недобросовісного учасника з показаннями особи, викликаної з ним на очну ставку, не порушить загального тактичного плану слідчого. Однак зволікання з провадженням очної ставки може призвести до того, що вона втратить характер раптовості, який сприяє успішному досягненню мети. Тому іноді рекомендується заздалегідь не сповіщати учасників про проведення очної ставки, щоб використовувати чинник раптовості.

Розглянута слідча дія може бути здійснена між *свідками, потерпілими, підозрюваними та обвинуваченими в будь-якому поєднанні*. Однак існують деякі обмеження тактичного і морально-етичного плану. Не рекомендується проводити очну ставку: а) між особами, які дають явно неправдиві показання; б) між обвинуваченими, які частково визнають свою вину і схильні до зміни показань; в) між особами, з яких той, хто дає правдиві показання, перебуває в матеріальній, сімейній чи іншій залежності від іншого учасника; г) коли один з учасників очної ставки відмовляється да-

вати показання в присутності іншої особи.

Обережно слід підходити до вирішення питання про провадження очної ставки між обвинуваченим і потерпілим, який зазнав у зв'язку зі вчиненням злочину значного емоційного потрясіння. Особливої уваги і обережності вимагає вирішення питання про провадження очної ставки за участю неповнолітнього. Великі емоційні перевантаження в процесі її проведення, а також підвищена сугестивність, властива дитячому віку, збільшують ризик невдачі (невірогідності показань) у результаті негативного впливу з боку дорослого учасника очної ставки. У цих умовах доцільно усунути суперечності в показаннях іншими засобами.

Очна ставка повинна проводитися тільки між двома особами. З тактичного боку – це одночасний допит двох осіб. Тому провадження так званих групових очних ставок між трьома і більше особами тактично недоцільно і не обумовлене в законі.

Добре організована очна ставка повинна проводитися активно, наступально, за максимально короткий проміжок часу, а керівний вплив має бути спрямований на вирішення наступних завдань.

1. Активізація пам'яті учасника, який добросовісно помиляється. Для цього доцільно використовувати: а) тактичні прийоми, що активізують асоціативні зв'язки (постановка нагадуючих запитань, пред'явлення доказів тощо); б) деталізацію показань; в) розгляд спірних питань у зворотній послідовності розвитку подій та інші.

2. Викриття неправди. Для цих цілей можна рекомендувати: а) максимальну деталізацію предмета очної ставки; б) розподіл її теми; в) використання правдивих показань співучасника; г) створення враження, що один співучасник повністю зізнався у вчиненні злочину; г) загострення суперечностей у показаннях учасників очної ставки за менш значущими спірними обставинами; д) припинення неправди одного учасника з підкресленням правдивості показань іншого; ж) демонстрацію слідчим недобросовісному учаснику своїх сумнівів щодо правдивості його показань; з) форсований, а в деяких випадках уповільнений, темп очної ставки та інші тактичні прийоми.

3. Подолання небажаного впливу одного учасника на іншого. Тут основну роль відіграє несподіване проведення очної ставки і доцільне розташування допитуваних у місці її провадження; іноді доцільно запросити для участі в очній ставці другого слідчого.

4. Подолання відмови допитуваного від участі в очній ставці вимагає від слідчого значних зусиль і вміння використовувати такі тактичні прийоми, як: а) нейтралізація в допитуваного страху помсти; б) роз'яснення значення давання правдивих показань; в) стимулювання його позитивних особистісних якостей; г) використання інформації, що передає емоційний стан обвинуваченого при вчиненні злочину, та ін.

Тактично грамотно проведена очна ставка, навіть якщо в ході її і не вдалося подолати істотні суперечності в показаннях, повинна справити на недобросовісного учасника психологічний вплив, розхитати його установку на неправду, допомогти слідчому перевірити правдивість показань учасників, глибше вивчити психологію їхньої особи, намітити нові шляхи вирішення спірних питань.

Глава 40. Тактика пред'явлення для впізнання

40.1. Поняття впізнання, його сутність і види

Для встановлення факту, чи є даний об'єкт тим самим, який свідок, потерпілий, підозрюваний бачили раніше, проводиться пред'явлення для впізнання. Це вербальна дія, психофізичну сутність якої становить *впізнавання*. Людина сприймає навколишній світ органами чуттів, унаслідок цього в її пам'яті утворюються сліди пам'яті – уявні суб'єктивні образи: *зорові, слухові, нюхові, дотикальні*. У повсякденній практичній діяльності людина безперервно сприймає реальні предмети і порівнює їх з образами, що зберігалися в її пам'яті, раніше сприйнятих предметів. Якщо ознаки і властивості реального предмета збігаються з ознаками образу, що запам'ятався, суб'єкт констатує, що це той самий предмет або схожий з ним. Такий механізм впізнавання, яким людина користується в практичному житті, поповнюючи свої знання новими суб'єктивними образами пізнаваних об'єктів.

Пред'явлення для впізнання – це процесуальна слідча дія, процедура провадження якої суворо регламентована законом, наприклад, не всякі об'єкти матеріального світу і не всіх суб'єктів можна пред'являти, сам процес пред'явлення обмежений тактичними особливостями.

Раніше вказувалося, що пред'явлення для впізнання – це спосіб (форма, метод) ідентифікації по пам'яті. Звідси пред'явлення для впізнання є специфічною слідчою дією, у ході якої здійснюється криміналістична ідентифікація або групофікація за ідеальними відображеннями (уявними образами, слідами пам'яті).

Сутність цієї дії полягає в тому, що попередньо допитана особа (впізнаючий) при пред'явленні їй об'єкта порівнює¹ його з уявним образом і дає показання про те, чи впізнає вона об'єкт як такий, що сприймався раніше при певних обставинах, пов'язаних з розслідуваним злочином, а також пояснює, за якими ознаками чи обставинами. Таким чином, впізнаючий у ході слідчої дії здійснює ототожнення за ідеальним відображенням, результати якого фіксуються в протоколі впізнання.

Отже, пред'явлення для впізнання – це взаємодія, в якій беруть участь впізнаючий і впізнаваний. **Впізнаючий об'єкт** – це людина (люди), що колись бачила (сприймала) предмет, річ і запам'ятала його, тобто суб'єкт, який володіє ідеальним відображенням. Впізнаючими суб'єктами можуть бути тільки люди: свідки, потерпілі, обвинувачені, підозрювані.

Впізнаваний – це об'єкт, який впізнає (узнає) впізнаючий. Пред'являти для впізнання можна будь-які об'єкти живої і неживої природи, що мають ознаки і функціональні властивості. У криміналістиці розрізняють наступні об'єкти впізнання: люди, предмети, тварини, трупи, частини цілого, рослини, ділянки місцевості, окремі будівлі.

Законодавець назвав два види об'єктів пред'явлення для впізнання: люди і предмети, тобто «люди і речі», і, відповідно, два види процесуального впізнання:

¹ Здатність порівнювати раніше сприйняте І.М. Сеченов назвав найбільш дорогоцінним розумовим скарбом людини.

«пред'явлення особи для впізнання» (ст. 174 КПК) і «пред'явлення предметів для впізнання» (ст. 175 КПК). Однак у криміналістиці прийнято конкретизувати названі об'єкти. Так, розрізняють пред'явлення людей і трупів, тварин і предметів, приміщень і ділянок місцевості¹.

Способом процесуального впізнання служать дії щодо застосування органів чуттів упізнаючим, головним чином зору, слуху, нюху, дотику. Тому впізнання найчастіше полягає в спостереженні впізнаваного об'єкта при зоровому сприйнятті. Однак впізнання може бути на слух, із застосуванням нюху і дотику. У практиці м. Києва був випадок, коли злочинці напали на сходовій площадці на сліпого і пограбували його. Потерпілий сліпий у момент нападу устиг провести рукою по обличчю нападника і запам'ятав його образ. У суді були пред'явлені три чоловіки, серед яких був грабіжник. Потерпілий провів рукою по обличчю кожного і точно впізнав злочинця.

Впізнання за голосом, запахом об'єкта, структурою його поверхні — це своєрідні форми, що вимагають спеціального розгляду. Це окремі випадки, коли пред'являються речі — невидимі фізичні тіла — звук, газ, маловидимі (прозорі рідини), фізичні властивості яких перебувають на молекулярному рівні (джерела запаху) або атомарному (хвильове електромагнітне коливання — звук). Це функціональні властивості речей, за ними проводиться впізнання органолептичними або технічними засобами. У цьому зв'язку реальним є впізнання об'єкта за функціональними ознаками, наприклад, людини за ходою.

Метою пред'явлення для впізнання може бути, наприклад, одержання даних про перебування підозрюваного на місці події, про контакти між упізнаючим і впізнаваним, про належність предметів впізнаючий особі тощо.

За загальним правилом впізнання недоцільно проводити в таких випадках: а) якщо впізнавані об'єкти не мають чітко вираженої індивідуальної сукупності ознак; б) якщо впізнавані об'єкти зазнали змін, що позбавили їх колишніх властивостей і ознак; в) коли допитуваний затрудняється назвати ознаки об'єкта і категорично стверджує, що він не може впізнати об'єкт; г) коли особа, якій повинні бути пред'явлені об'єкти для впізнання, внаслідок своїх фізичних недоліків або стану здоров'я не може впізнати їх.

40.2. Підготовка до пред'явлення для впізнання

Результати пред'явлення для впізнання залежать від упізнаваного об'єкта, умов його пред'явлення, повноти і стійкості образу, що запам'ятався впізнаючому, коли він раніше спостерігав предмет впізнання. Тому порядок впізнання заснований не тільки на рекомендаціях криміналістичної тактики, він докладно регламентований кримінально-процесуальним законом. Наприклад, забороняється показувати впізнаючому об'єкт, що підлягає впізнанню, або повідомляти його ознаки. Впізнаваний об'єкт пред'являється в числі однорідних, а упізнаючий попередньо допитується про обставини сприйняття об'єкта і його ознаки, за якими він запам'ятав і може впізнати об'єкт.

¹ Див.: Криміналістика / Под ред. проф. А.Г. Филиппова и проф. А.Ф. Волынского. — М., 1998. — С. 301; Криміналістика / Отв. ред. Н.И. Порубов. — Минск, 1987. — С. 147.

Таким чином, підготовка для впізнання включає: а) допит впізнаючого; б) підбір однорідних об'єктів, серед яких буде пред'явлений впізнаваний; в) вибір місця проведення впізнання; г) підготовку технічних засобів фіксації.

Допит впізнаючого проводиться тільки в тих випадках, якщо він раніше не допитувався з приводу впізнаваного об'єкта. Наприклад, особи, що заявили про безвісти зниклих, обов'язково допитуються про зниклого. Тому, коли пред'являється не-впізнаний труп потерпілим, тобто заявникам про безвісти зниклого, повторний допит їх є недоцільним.

Допитом впізнаючого слідчий повинен зібрати, принаймні, таку інформацію: де, коли, за яких обставин він спостерігав впізнаваний об'єкт; з якої відстані, які були метеорологічні умови; як і за яких обставин він звернув увагу на об'єкт; чим він сам займався в цей час і в якому емоційному стані перебував. Нарешті, які ознаки об'єкта він запам'ятав, які це ознаки (статичні ознаки форми, розміру або функціональні, манера поведінки, жестикуляція, голос і мова). Однак головне — це ознаки зовнішності. Якщо допитуваному важко назвати ознаку і правильно визначити її, то можна використовувати асоціативні образи, наприклад, показати існуючі форми брів і попросити вибрати найбільш схожі. Допит про ознаки зовнішності, що запам'яталися, рекомендується проводити від загального до окремого. Можна використовувати альбоми “Типи та елементи зовнішності”, “Портрет”, а також комп'ютерні програми “Словесний портрет”.

Підготовка однорідних об'єктів. Впізнаваний об'єкт пред'являється впізнаючому в числі однорідних об'єктів. Зазначимо, що законодавець не вказав кількість однорідних об'єктів, хоча пред'явлення людини проводиться серед не менше трьох однорідних осіб.

Однорідність означає, що предмети повинні мати схожі загальні ознаки форми, розміру, кольору. Якщо ніж був фінський, то його треба пред'являти серед фінських ножів, що можуть відрізнятися окремими деталями. Якщо речова сумка — об'єкт пред'явлення для впізнання — була темною, шкіряною, то однорідні сумки теж повинні бути темними, шкіряними. Труднощі виникають з підбором однорідних об'єктів при пред'явленні об'єктів, що мають прикметні ознаки, наприклад, у пропонуваного відсутнє око, рука тощо. У цих випадках впізнання безпосередніх об'єктів можна замінити впізнанням фотознімків, які підібрати простіше.

Особи, що підбираються, повинні бути приблизно одного віку. Якщо впізнаючий вказує на колір волосся, носа, то й ці ознаки необхідно враховувати. Неправильним буде пред'являти впізнаваного, який має бороду або руде волосся, серед безбородих і з темним волоссям. Такий підбір об'єктів може бути розцінений адвокатом як своєрідна підказка впізнаючому для впізнання конкретної особи.

Безпосереднє спостереження впізнаваного впізнаючим є основною умовою впізнання. Однак «у виняткових випадках, з метою безпеки особи, яка впізнає, впізнання проводиться поза візуальним спостереженням того, кого впізнають» (ч. 4 ст. 174 КПК). Для такого впізнання обладнується спеціальне приміщення, що дає можливість впізнаючому спостерігати впізнаваного, а останній не бачить впізнаючого.

Тварини звичайно пред'являються в череді і тут підбір однорідних об'єктів особливих труднощів не викликає.

Складніше підібрати однорідні приміщення, ділянки місцевості, серед яких потрібно пред'явити впізнаваний об'єкт. Практично розташувати впізнавану ділянку

або будівлю серед однорідних неможливо, оскільки це нерухомі об'єкти. Автори, що рекомендують ділянки місцевості і приміщення як об'єкти впізнання, посиляються на те, що будь-яка ділянка місцевості знаходиться серед однорідних ділянок, що оточують її. Фактично це так, але розташування ділянки — це не єдина ознака, яку впізнаючий запам'ятав. Там є й інші ознаки, наприклад, форма рельєфу, вид чагарників, дерев тощо. Такі ознаки на поруч розташованих ділянках навряд чи є. Отже, порушений принцип пред'явлення об'єктів серед однорідних. У цьому зв'язку правильніше буде проводити впізнання за фотознімками або шляхом перевірки показань на місці, що, по суті, нагадує пред'явлення для впізнання.

Підготовка до пред'явлення для впізнання трупа. Труп пред'являється без однорідних об'єктів. Якщо пред'явлення трупів проводиться за фотознімками, то фотознімок трупа пред'являється в числі фотознімків, на яких сфотографовані трупи, за видом однорідні з упізнаваним.

У підготовку до пред'явлення трупа для впізнання входить його туалет, який слідчий доручає судовому медику.

40.3. Загальна тактика пред'явлення для впізнання і управління ним

Перед пред'явленням для впізнання необхідно допитати впізнаючого, якщо він раніше не допитувався з цього приводу. Слідчий повинен установити: а) за яких обставин він сприймав впізнаваний об'єкт; б) чи може він впізнати його і за якими ознаками; в) чи не має допитуваний дефектів органів чуттів і психіки, що можуть позначитися на характері і повноті сприйняття впізнаваного об'єкта; г) хто може підтвердити його показання.

Як найважливіший елемент підготовки до пред'явлення для впізнання, допит впізнаючого дозволяє визначити доцільність провадження цієї слідчої дії, встановити інші джерела, за допомогою яких можна підтвердити показання допитуваного, а також актуалізувати (оживити) у пам'яті образ раніше сприйманого об'єкта і зберегти його для наступного впізнавання.

З огляду на останню обставину попередній допит впізнаючого проводиться якомога раніше. Якщо в ході первинного допиту з достатньою повнотою і ясністю не були встановлені і зафіксовані індивідуальні ознаки об'єкта або з моменту його проведення минуло багато часу, для перевірки повноти збереження і оживлення в пам'яті ознак об'єкта, що запам'ятався, доцільно безпосередньо перед впізнанням *провести повторний* допит із зазначених обставин. Під час допиту допитуваному можна запропонувати намалювати об'єкт, щоб більш точно передати його ознаки або створити іншу матеріальну модель. Наприклад, для встановлення загальних і окремих ознак злочинця можна рекомендувати використовувати науково-технічні засоби і методи, що містять типізовані елементи зовнішності людини (ИКР-2, багатоканальний проектор, посібник "Портрет" тощо).

Процесуальні правила провадження впізнання приписують пред'являти впізнаваний об'єкт у числі інших однорідних, що не мають зовнішніх розходжень. Це зобов'язує слідчого ретельно підбирати об'єкти, керуючись наступними тактичними рекомендаціями: а) родові і видові ознаки об'єктів повинні цілком збігатися, щоб вони розрізнялися тільки за окремими особливостями; б) пропонувані особи повинні бути приблизно одного віку, однакової статури, мати однаковий колір волосся, носити

приблизно таку ж зачіску, бути одягненими в одяг з родовими ознаками, що збігаються (матеріал, фасон, колір); в) пропонувані речі повинні бути одного найменування, виду, марки, моделі, розміру, форми, кольору, стану; г) тварин потрібно пред'являти серед інших такої ж породи, що не мають між собою істотних розходжень у зовнішньому вигляді.

Особлива ситуація виникає при необхідності впізнати рідкісний унікальний об'єкт (твір мистецтва, коштовності, предмет, виконаний у єдиному екземплярі тощо). У таких випадках практично неможливо забезпечити необхідний ступінь схожості об'єктів, пропонуваних для впізнання, тому втрачається сенс у провадженні цієї слідчої дії. Акт впізнавання унікального об'єкта може бути проведений і зафіксований у процесі допиту, коли він пред'являється допитуваному для огляду.

За загальним правилом об'єкт пред'являється для впізнання в числі не менше трьох. Тільки труп, а також його окремі (розчленовані) частини пред'являються для впізнання в однині. Перед впізнанням трупа проводиться його реставрація. Впізнаючому не можна показувати об'єкт або його фотознімок перед пред'явленням для впізнання.

Пред'явлення для впізнання проводиться в просторому, добре освітленому приміщенні. Впізнаючому пропонують оглянути об'єкти, при цьому слідчий повинен з'ясувати: чи влаштовують впізнаючого умови спостереження, чи достатньо добре помітні ознаки; у необхідних випадках треба змінювати ступінь і спрямованість освітлення, надавати можливість використовувати найпростіші вимірювальні та оптичні засоби, переміщати об'єкти в просторі тощо. Треба дати впізнаючому час подумати, придивитися.

Шляхом постановки уточнюючих і конкретизуючих запитань наприклад: «Впізнаєте ви даний об'єкт як той самий чи тільки схожий?» — слідчий з'ясовує ступінь точності впізнання. Фактично йдеться про встановлення тотожності або групової належності.

У процесі пред'явлення для впізнання, як і при провадженні інших слідчих дій, пов'язаних з одержанням інформації від людей, слідчий справляє на впізнаючого певний психологічний вплив, що *не повинно обмежувати волі вибору впізнаваного об'єкта*, виключати будь-яку підказку і навідні дії.

Психологічний вплив, який справляє слідчий на впізнаючого, має на меті активізувати його мислення, створити сприятливі для нормального ходу слідчої дії умови. Для цього можна рекомендувати такі прийоми, як попередня бесіда з впізнаючим, в якій роз'яснюється порядок пред'явлення для впізнання, його важливість, звертається увага на те, що участь у його провадженні — важливий громадянський обов'язок впізнаючого тощо.

Пред'явлення для впізнання того самого об'єкта, як правило, можна проводити тільки один раз. Результат впізнання може бути виражений у категоричній або в можливій (чи ймовірній) формі. Результат впізнання слід вважати позитивним у тих випадках, коли впізнаючий заявляє про впізнавання і називає не тільки ознаки, а й їх сукупність, на якій базується впізнання.

У криміналістиці пред'явлення для впізнання підрозділяється на наступні види: 1) впізнання людей; 2) впізнання трупа; 3) впізнання речей (предметів); 4) впізнання тварин.

Будь-який з перелічених видів пред'явлення для впізнання може здійснюватися в двох формах: пред'явлення об'єктів у натурі або пред'явлення їх фотографічних зображень.

40.4. Пред'явлення для впізнання людей

Процес пред'явлення людей для впізнання – складна дія, в якій беруть участь близько десяти чоловік. Для пред'явлення одного підозрюваного беруть участь, як правило, слідчий і його помічник, впізнаючий і впізнаваний, двоє понятих, три статисти, серед яких буде пред'явлений впізнаваний, технік-криміналіст для фіксації впізнання, а також конвой (не менше двох чоловік), якщо впізнаваний перебуває під вартою. Таким чином, одному слідчому керувати упізнанням складно і він обов'язково запрошує другого слідчого або свого помічника. Виклик на впізнання слід організувати так, щоб впізнаючий і впізнаваний не зустрілися один з одним, наприклад, у коридорі, на дворі тощо. Виклик впізнаючого і впізнаваного планують у різний час, а після прибуття до місця впізнання їх поміщають у різні кімнати.

З огляду на складність впізнання і чисельність учасників слідчий готує велику світлу кімнату (іноді впізнання можна організувати в закритому дворі), меблі, щоб розмістити учасників, засоби для фіксації впізнання.

Потім слідчий запрошує в приміщення понятих, статистів, фахівця, яким роз'яснює мету і план впізнання. Понятим він роз'яснює їхні права і обов'язки і попереджує про кримінальну відповідальність. Статистам пропонує зайняти три із чотирьох стільців або стати в лінію, після чого просить свого помічника ввести впізнаваного. Якщо він у наручниках, то їх необхідно зняти. Слідчий пояснює впізнаваному, що він буде пред'явлений для впізнання, і пропонує йому зайняти за його бажанням будь-яке місце серед трьох статистів (стати або сісти, якщо вони сидять). Впізнаваний не попереджається, він має право відмовитися від впізнання. Нарешті впізнаваний зайняв місце серед статистів, і слідчий фіксує це в протоколі: “ Впізнаваний Петров І.М., зайняв третє місце серед статистів, рахуючи справа наліво (фото 1)”.

Після цього слідчий просить помічника запросити впізнаючого, котрого слідчий попереджає про кримінальну відповідальність за давання явно неправдивих показань, а якщо впізнаючий – свідок, то і за відмову від дачі показань. Потім слідчий пропонує впізнаючому уважно оглянути пропонованих і відповісти на запитання, чи немає серед них людини, яку він раніше спостерігав і запам'ятав. Впізнаючий оглядає пропонованих, може когось з них попросити встати, повернутися. Якщо впізнаючий заявляє, що того, хто стоїть третім справа наліво він впізнає як людину, яку він бачив на місці події, то слідчий запитує, за якими ознаками він був впізнаваний. Впізнаючий повинен назвати ознаки, які він називав у протоколі допиту перед впізнанням. Останнє фіксується в протоколі впізнання.

Акт впізнання, що відбувся, фіксується фотозйомкою, відеозаписом. Іноді на фотознімку впізнаючий вказує пальцем на впізнаваного. Така вказівка рукою не додає доказового значення. Краще впізнаваного сфотографувати крупним планом одного або записати відеозаписом і додати знімки до протоколу, який підписують усі учасники впізнання. Матеріал відеозапису додається негайно, а фотознімки – пізніше, після виготовлення.

У ситуаціях, коли впізнаючих кілька, а впізнаваний один, він пред'являється кожному окремо, причому щоразу серед нових осіб (статистів). Упізнання людини за функціональними ознаками на практиці можливо лише у випадках яскраво вираженої індивідуальності цих ознак, змінити які зусиллям волі практично неможливо.

Впізнання за особливостями ходи здійснюється у випадках, коли впізнаваний кульгає, має особливості в розміщенні ніг (наприклад, характерний кут розвороту стопи), швидкості руху тощо. Для впізнання за особливостями ходи впізнаючому слід продемонструвати ходу не тільки впізнаваного, а й інших осіб, які пропонуються разом з ним і мають схожість у ході¹. При цьому необхідно дотримуватися таких основних тактичних правил: усі пропоновані особи повинні проходити повз впізнаючого не одночасно, а кожний окремо; впізнаючому повинно бути надано досить часу для спостереження за переміщенням пред'явлених на впізнання осіб.

40.5. Пред'явлення для впізнання предметів (речей)

Пред'явлення речей для впізнання посідає важливе місце після пред'явлення людей. Об'єктами для пред'явлення служать різноманітні предмети, засоби вчинення злочину, а також інші об'єкти, причинно пов'язані з подією злочину і його учасниками. Тактика пред'явлення предметів і речей аналогічна пред'явленню людей. Відмінність полягає в тому, що пред'являється предмет (реч). Тому слідчий готує три однорідних із пропонованим предмети. Сам процес розпочинається так. Слідчий запрошує понятих, пояснює їм мету впізнання, показує предмет, що впізнається, і повідомляє, що впізнаючий заявив на допиті, що він впізнає предмет, наприклад ніж, за формою клинка і руків'я і шербатістю на лезі біля основи клинка.

Потім слідчий на столі або аркуші паперу розкладає однорідні предмети і пропонує *понятим помістити серед них предмет, що впізнається, за їхньою згодою*. Після того, як об'єкт розміщений, під кожним предметом ставлять номери 1, 2, 3, 4 і відзначають у протоколі, що предмет, який впізнається, поміщений серед однорідних, наприклад, під номером 2. Цей стан фіксується фотозйомкою і відзначається в протоколі².

Потім запрошують впізнаючого, попереджають його про відповідальність, пропонують оглянути представлені предмети і впізнати той, котрий він бачив у злочинця і запам'ятав. Якщо впізнаючий впізнав предмет, то цей факт фіксується фотозйомкою. Впізнаний предмет фіксується окремо масштабним способом. Після складання протоколу і підписання його учасниками впізнання закінчується.

¹ Докладніше про тактику впізнання за ходою див.: Салтевский М.В., Головецкий М.Я. Тактика опознания человека по походке // Криминалистическая и судебная экспертиза. 1993. Вып. 46, С. 57.

² На практиці непоодинокими є випадки, коли цих зауважень у протоколі немає. Це дає підставу обвинуваченому стверджувати, що при впізнанні порушена його тактика, начебто впізнаючий впізнав ніж, що належить мені, тільки тому, що йому підказав слідчий, що ніж лежатиме, наприклад, під номером 3.

40.6. Пред'явлення трупа для впізнання

Труп і його частини пред'являються поодиночі. На практиці виникають дві типові ситуації. Перша пов'язана з виявленням трупа невідомої особи, коли слідом за оглядом місця події з метою встановлення його особи він пред'являється жителям навколишньої місцевості, особам, які випадково перебували поблизу місця виявлення трупа, а також посадовим особам, які за характером роботи спілкуються з населенням даної місцевості. Таке впізнавання є оперативно-розшуковою дією і відбувається поза процесуальними правилами пред'явлення для впізнання: впізнаючий попередньо не допитується, поняті не запрошуються, протокол не складається. Якщо в цьому разі труп буде впізнаний, то показання особи, яка впізнала, мають бути відображені в протоколі її наступного допиту. Потім труп необхідно пред'явити для впізнання відповідно до вимог кримінально-процесуального закону.

Друга ситуація виникає в зв'язку з заявою про особу, яка безвісти зникла, коли передбачається, що нею може бути виявлений труп. У цій ситуації заявники повинні бути докладно допитані про ознаки зовнішності зниклої особи в момент прийняття заяви про зникнення. При цьому важливо встановити прикмети на прихованих одягом частинах тіла, а також ознаки, які найменше піддаються зміні і руйнуванню — особливості зубів, родимі плями, бородавки, шрами, татуювання тощо.

У цих випадках впізнання проводиться в анатомічній палаті, де виставляють труп для впізнання. Слідчий повідомляє всіх осіб, що заявляли про безвісти зниклих, і взагалі громадян, які мають прийти в палату і подивитися, чи не впізнає хто-небудь у трупі свого близького або знайомого. Понятих при такому впізнанні не запрошують, труп пред'являє відвідувачам черговий лікар. Якщо хто-небудь впізнає труп, то черговий лікар викликає слідчого, який після прибуття запрошує понятих проводити впізнання (складає протокол), а громадянина, який упізнав, допитує.

40.7. Пред'явлення для впізнання людей і речей у специфічних слідчих ситуаціях

У сучасній слідчій практиці трапляються ситуації, коли впізнаючий учасник процесу з якихось причин не бажає, щоб його впізнав обвинувачуваний. Закон про захист учасників у кримінальному процесі¹ дозволяє впізнання, що коли впізнаючий бачить впізнаваного, а останній не бачить впізнаючого. На нашу думку, таке впізнання можливо, якщо створити спеціальні умови: два приміщення, розділені склом, яке пропускає світло лише в один бік.

У цьому разі в кожній кімнаті повинні бути по двоє понятих, в одному приміщенні — слідчий, а в другому — його помічник. Процедура впізнання повинна повторюватися двічі, при цьому поняті, які засвідчують факт впізнання, міняються приміщеннями. При сучасній техніці організація впізнання можлива по телеканалу при досить грамотній режисурі слідчого. Однак поняті як гаранті впізнання при повторенні процедури впізнання обов'язково повинні мінятися місцями.

¹ Див.: Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, що беруть участь в кримінальному судочинстві» // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 11. Ст. 51.

Аналогічна ситуація виникає при впізнанні за голосом і звуковою мовою.

Впізнання за голосом і мовою людини використовується в слідчій практиці здавна. Ідентифікаційними ознаками при цьому виступають: сила, висота, тембр голосу, шепелявість, гаркавість, заїкуватість та інші дефекти мови.

Тактика пред'явлення для впізнання має свої особливості, а саме: а) впізнання повинно проводитися так, щоб впізнаючий не бачив впізнаваного, а лише чув його голос; б) необхідно надати можливість впізнаючому порівняти голос впізнаваного з голосами інших осіб; в) зміст розмови під час впізнання не повинен стосуватися обставин розслідуваної справи, але в його тексті мають бути слова, які чув упізнаючий в момент сприйняття.

За звуковим образом можна впізнавати не тільки людей і тварин, а й предмети, агрегати, машини, що є джерелами звуку, наприклад, характерного звуку працюючого мотора автомашини тощо.

Впізнаваний пред'являється серед статистів, які мають однорідні ознаки мови. Для переконливості впізнання слідчий повинен підготувати спеціальні тексти, в яких слова і фрази, що їх чує впізнаючий, розміщують серед нейтральних пропозицій. Такі підготовлені тексти слідчий пропонує для читання впізнаючому і статистам. При цьому *послідовність прочитання обирає сам впізнаючий*. Ця умова фіксується понятими і відзначається в протоколі. Впізнаючий слухає тексти, що зачитуються, один за одним і заявляє, що впізнає за мовою людину, яка читала текст другою. Цю заяву, тобто факт впізнання, посвідчують поняті, а слідчий заносить до протоколу.

Потім поняті міняються місцями, і процедура впізнання повторюється, однак текст для читання використовується інший, підготовлений за такою ж методикою.

Результатом впізнання за функціональними ознаками, звичайно, є встановлення більшого чи меншого ступеня схожості, хоча і не виключено встановлення тотожності.

Повторне пред'явлення для впізнання людини допустиме, коли первісне впізнання проводилося в умовах, що ускладнюють або навіть виключають можливість впізнання. Як правило, це випадки, коли первісне впізнання проводилося з грубими порушеннями тактичних і процесуальних рекомендацій. До повторного його проведення треба підходити дуже обережно.

Іноді, коли потрібно пред'явити для впізнання лише функціональні ознаки об'єкта, що впізнається, наприклад, навичкові звички поведінки, жестикуляцію, манеру тримати паузу в конкретних випадках, виникає нетрадиційна ситуація. Видається, що пред'явлення таких навичкових властивостей і поведінкових прийомів є можливим. Безперечно, таке впізнання вимагає спеціальної підготовки із запрошенням фахівців.

У випадках, коли пред'являються антикварні речі, предмети індивідуального виготовлення, рідкісні старовинні монети, марки тощо, рекомендується пред'являти ці об'єкти у вигляді фотознімків.

Пред'явлення фотознімків для впізнання можливе для будь-якого виду об'єктів упізнання. Однак треба пам'ятати, що фотознімки — це всього лише площинна копія, яка не відображає всіх ознак об'єкта. Для цього потрібно виготовити голограми об'єкта. Спостереження голограм створює «ефект присутності», коли зображення об'єкта не можна відрізнити від його реального сприйняття. Зрозуміло, за такими

голограмами у майбутньому будуть проводити впізнання, пересилаючи їх окремим дорученням у будь-яку точку по каналах зв'язку.

Фіксація процесу впізнання і його результатів здійснюється, як правило, техніком-криміналістом фотозйомкою, відеозаписом, складанням планів, схем, що відображають розташування ділянок впізнання і місць установки засобів (камер) фіксації.

Глава 41. Перевірка показань на місці

41.1. Поняття, сутність і завдання перевірки показань на місці

У ситуаціях, коли слідчий, суд сумніваються в об'єктивності і вірогідності сприйнятого учасником кримінального процесу матеріального середовища, в якому виникла і розвивалася подія злочину, проводиться слідча дія, яка дозволяє перевірити об'єктивність показань суб'єкта.

Суб'єктами перевірки показань на місці є злочинець (обвинувачений, підозрюваний), потерпілий і свідки-очевидці, які спостерігали подію злочину або були його учасниками і запам'ятали матеріальне середовище – речову обстановку, свідками якої вони були.

Сутність перевірки показань на місці полягає в тому, що вірогідність раніше даних показань особи (свідка, потерпілого, обвинуваченого) визначається шляхом зіставлення його уявного образу з реальною обстановкою на місцевості. Одночасне сприйняття і зіставлення двох інформаційних потоків, що йдуть з різних джерел, є однією із специфічних особливостей перевірки показань на місці.

Завданнями перевірки показань на місці є: а) встановлення факту відповідності раніше отриманих показань і реальної обстановки на місцевості; б) з'ясування того, чи справді перебувала особа на цьому місці в момент здійснення події, яка перевіряється, чи інформація про неї узята з інших джерел.

Цілями перевірки показань на місці можуть бути: а) уточнення окремих обставин, наприклад, де саме знаходиться пункт, в якому відбувалися події; хто де перебував; звідки і хто з'явився; що і куди переміщався тощо; б) відшукування ще не виявлених слідів події, які повинні бути, якщо показання відповідають дійсності; в) “іспит на поінформованість”, тобто вказівка на реально існуючі деталі обстановки, знання яких свідчить про поінформованість особи про подію; г) перевірка об'єктивності суперечливих показань двох і більше осіб, які перебували, за їхніми словами, на місці події.

Перевірка показань на місці – це досудова слідча дія, яка полягає в зіставленні і порівнянні змісту сліду пам'яті суб'єкта кримінального процесу з реальною обстановкою на місці.

У радянському законодавстві України перевірка показань на місці як самостійна дія була відсутня, а її перевірна функція розглядалася як тактичний прийом і входила до складу слідчої дії “відтворення обстановки і обставин події”.

Перевірка показань на місці є близькою до огляду, оскільки вона також проводиться на місці події, де матеріальну обстановку спостерігав суб'єкт. Однак огляд відрізняється за своєю сутністю від перевірки показань. При огляді суб'єкти сприймають і досліджують обстановку місця події, а тому огляд є активною дією. У ході перевірки суб'єкт, перебуваючи на місці події, порівнює реальну обстановку з уявним образом (слідом пам'яті) і повідомляє, демонструє, що реальна обстановка збігається з його ідеальним відображенням, про яке він розповів на допиті.

Перевірка показань на місці схожа на впізнання, оскільки впізнаючий порівнює об'єкт, що впізнається, зі змістом уявного образу – слідом пам'яті. При перевірці

суб'єкт на місці показує реальний предмет, схожий на той, який він спостерігав раніше і запам'ятав. При *впізнанні суб'єкт* для пошуку схожого об'єкта, що *впізнається, вибирає його з кількох* однорідних, а при перевірці на місці *суб'єкт не вибирає впізнаний* об'єкт серед однорідних, оскільки ця умова практично нездійсненна.

Такі деякі відмінності перевірки показань на місці від схожих слідчих дій.

41.2. Підготовка до перевірки показань на місці

Підготовка включає: попередній допит; рекогносцировку; планування і тактико-технічне забезпечення слідчої дії. Для перевірки показань звичайно виникає ситуація, коли обвинувачений (підозрюваний, потерпілий, свідок) заявляє, що він добре запам'ятав певне місце, його розташування в просторі і може показати, як туди пройти, яку він бачив і запам'ятав обстановку, показати окремі предмети.

Перед перевіркою слідчий допитує особу, показання якої перевіряються, уточнює, чи справді свідок знає це місце, як повно він описує його, який маршрут до місця і, головне, чи готовий він добровільно показати і розповісти про все сприйняте. Добровільну згоду особливо важливо встановити, якщо перевіряються показання обвинуваченого, його щирий намір довести якусь обставину. Слід мати на увазі припущення, що обвинувачений бажає використовувати перевірку для втечі, встановлення зв'язку зі співучасниками тощо.

Рекогносцировка — це попереднє ознайомлення слідчого з місцем, де буде проводитися перевірка. Слідчий, відповідно до показань особи, яка перевіряється, повинен пройти маршрутом і насамперед переконатися, що реальна обстановка місця відповідає показанням, а там, де є прогалини, зробити замітки, щоб уточнити це в ході перевірки. На рекогносцировку бажано запросити техника-криміналіста, який буде фіксувати перевірку.

Планування. Після рекогносцировки слідчий складає план, визначає учасників перевірки, “програє” маршрут руху, погоджує охорону перевірки, вибирає час її проведення. Перевірка проводиться в основному в світлий час доби, доцільніше, коли інтенсивність руху на маршруті проходження зменшується. Саме місце охороняється особливо. Разом з технічним помічником слідчий намічає “опорні точки”, де треба зупинити рух для уточнення маршруту, і “точки зйомки”, з яких буде проводитися фіксація. При підготовці до перевірки показань на місці треба повторно допитати особу, чиї показання будуть перевірятися, з метою уточнення і деталізації відомостей про обстановку і предмети на місці майбутньої перевірки, маршрут руху до неї і визначення основних орієнтирів на місцевості.

41.3. Особливості тактики перевірки показань на місці

При перевірці показань на місці обов'язкова участь особи, чиї показання перевіряються. Якщо особа відмовляється брати участь, слідча дія не проводиться, вірогідність показань перевіряється іншими засобами.

Після збору учасників перевірки слідчий всім учасникам (понятим, фахівцям, технічним помічникам), крім особи, чиї показання перевіряються, пояснює мету слідчої дії, розповідає про примірний маршрут руху і засоби, деякі моменти зачитує з протоколу допиту для того, щоб поняті знали, яким шляхом по-

веде той, хто перевіряється, які предмети він обов'язково повинен показати, підтверджуючи об'єктивність своїх показань. Ці обставини треба відзначати в протоколі.

Основним тактичним правилом проведення перевірки показань на місці є *самостійність дій особи у виборі маршруту руху і показу об'єктів, що ілюструють її пояснення*. Якщо особа, яка перевіряється, – особливо небезпечний злочинець, то його з'єднують з конвоїром наручниками (один наручник – на руці особи, яка перевіряється, другий – на руці конвоїра). Бажано для цих цілей роз'єднувати наручники тросиком або ланцюжком на 20-50 см. Тоді обвинувачений завжди буде йти трохи попереду конвоїра. Інакше на фотознімках, відеозаписі створюється видимість, що особа, яка перевіряється веде конвоїра. На це обвинувачені іноді посилаються в суді. Зрозуміло, у подібних випадках охорона не обмежується одним конвоїром, звичайно це група з кінологом. Тактична схема цієї слідчої дії виглядає так.

Після прибуття учасників слідчої дії в пункт, звідки намічено почати перевірку показань, слідчий шляхом постановки запитання пропонує особі, чиї показання перевіряються, вказати шлях до місця події, і вся група рухається визначеним нею маршрутом. При цьому особа, чиї показання перевіряються, повинна рухатися трохи попереду інших учасників, показувати місця і об'єкти, пов'язані з розслідуваною подією, давати пояснення з приводу події, що сталася, і супроводжувати їх демонстрацією окремих об'єктів. Прибувши на місце події, особа, чиї показання перевіряються, вказує їй загальні межі, обстановку, предмети і обставини, про які вона раніше давала показання, пояснює їх зв'язок з подією, що перевіряється, указує на зміни, що відбулися в обстановці. З метою конкретизації і перевірки раніше отриманих показань особі можуть бути поставлені уточнюючі, деталізуючі і контрольні запитання.

Характерним тактичним прийомом є те, що особа, чиї показання перевіряються, дає пояснення з “попередженням”. Наприклад, якщо вона повідомляє про подію, яка сталася на певному місці, то попередньо в присутності понятих у деякому віддаленні від нього розповідає про деталі обстановки, а потім, наблизивши до об'єкта, указує на них, підтверджуючи цим правильність свого повідомлення.

При перевірці показань на місці необхідно повністю виключити можливість якоїсь підказки або навіювання. Навіть помітивши певну невідповідність фактичних даних, що містяться в показаннях і навколишньому оточенні, не слід квапитися з вказівкою особі на цю обставину.

Аналізуючи показання і результати перевірки на місці, слід мати на увазі, що їх відповідність говорить лише про те, що даній особі відома обстановка події. Завдання слідчого установити: джерелом цієї поінформованості є особисте перебування даної особи на цьому місці в момент події чи злочину чи її поінформованість має інше джерело.

При добиранні та інструктажі понятих потрібно врахувати, що перевірка показань на місці вимагає від них особливої уваги, щоб вони могли не просто свідчити про факт провадження слідчої дії та її результат, а вникати в хід подій і свідомо за-свідчити, а при необхідності підтвердити, як саме відбувалася дія, йшла особа на місце перевірки самостійно чи її привели, розповідала про деталі обстановки сама чи підтверджувала правильність сказаного іншими тощо.

41.4. Фіксація перевірки показань на місці

Перевірка показань – суцільна слідча дія, яка вимагає ретельного керівництва, організації і управління процесом. Тому слідчому не треба самому здійснювати фіксацію перевірки показань. Для цього треба запрошувати фахівців, особливо якщо передбачається відеозапис, кінозйомка або фотозйомка.

Слідчий ще при складанні плану і рекогносцировки позначає “опорні точки”, з яких буде вестися фіксація. Вибір ракурсу має велике значення. Щоб показати, що особа, яка перевіряється, сама веде групу по маршруту, треба вибрати бокову точку зйомки, причому з двох сторін: з боку конвоїра і з боку особи, яка перевіряється. Не рекомендується знімати маршрут групи ззаду, треба вибирати точку зйомки трохи попереду збоку і знімати рух панорамним методом, пропускаючи групу, що рухається. Пошук окремих предметів, що перевіряються треба знімати вузловою і детальною зйомкою, а ознаки предметів – крупномасштабно.

Для фіксації окремих етапів перевірки показань на місці доцільно використовувати фото-, кінозйомку чи відеозапис. При цьому прагнення практичних працівників зафіксувати саме той момент, коли особа вказує на щось, є зайвим. Доказове значення мають не відображені на фотографії жести особи, а фактичне перебування її на тому ж місці, біля того ж об’єкта, на які вона показувала на допиті перед проведенням перевірки показань на місці.

Показання кількох осіб, що показують ті самі місця й об’єкти, перевіряються окремо. Кінофіксацію, відеозапис і фотозйомку рекомендується здійснювати з тих самих точок для того, щоб наочніше показати, чи справді вказувалися ті самі об’єкти. Так, якщо при пішохідному русі по маршруту особа, яка дає показання, рухається попереду групи, точку зйомки треба вибирати збоку від маршруту руху. У разі, якщо в ході перевірки показань виявляють і вилучають сліди та інші речові докази, цей процес докладно фіксують великим планом.

Для фіксації показань особи на місці застосовується також складання планів і схем.

У протоколі перевірки показань на місці треба зафіксувати наступні основні моменти: 1) порядок проходження на місце перевірки; зміст показань особи, яка перевіряється; відомості про те, чи підтверджує особа ці показання чи змінює їх, у чому саме і чому; 2) зміст дій щодо уточнення показань та їх результати; 3) пояснення особи, якщо результати не підтверджують даних раніше показань.

Розділ XII.

ТАКТИКА ПРОВАДЖЕННЯ ЗМІШАНИХ СЛІДЧИХ ДІЙ ДЛЯ ОДЕРЖАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ІЗ СКЛАДНИХ (СИСТЕМНИХ) ДЖЕРЕЛ “ЛЮДИ - РЕЧІ”

Складні джерела інформації характеризуються комплексним використанням двох простих джерел, що утворюють систему “люди - речі”. Тому як засоби витягання інформації використовують: а) прийоми і методи, характерні як для вербальних, так і невербальних слідчих дій, б) прийоми і наукові методи впізнання, властиві тільки групам змішаних слідчих дій, до яких належать слідчий експеримент і судова експертиза.

Глава 42. Слідчий експеримент

42.1. Поняття, сутність і види слідчого експерименту

Експеримент – це цілеспрямована діяльність, основу якої складає дослідне відтворення в спеціально створених умовах упізнаного явища, події, речі. Відтворення дозволяє помістити досліджуваній об’єкт за волею людини в штучні умови і тим самим виключити вплив причин, які важко фіксуються, на кінцеві результати дослідження. Експеримент дає можливість вичленувати з існуючого різноманіття причинних зв’язків конкретну залежність або закономірність і досліджувати її в чистому вигляді.

Слідчий експеримент – це досудова слідча чи судова дія, проведена для перевірки і одержання доказів шляхом цілеспрямованого впливу на впізнавані об’єкти або їхні копії в ході постановки спеціальних дослідів.

Значний внесок у розробку наукових засад слідчого експерименту зробили Л. Е. Ароцкер, Р.С. Белкін, О. М. Васильєв, О. В. Дулов та ін. Однак практичне розв’язання цієї проблеми законодавцем здійснено неоднаково: в одних пострадянських республіках був передбачений слідчий експеримент, а в інших – відтворення обстановки і обставин події. Необхідно зазначити, що ці слідчі дії розрізняються за джерелами і методами одержання інформації.

Слідчий експеримент відрізняється від близьких йому слідчих дій за: *джерелом і методами одержання інформації*. Так, при огляді джерелом інформації є «речі» (предмети, речовини), що відтворюють злочин матеріально, а при слідчому експерименті джерелами інформації є система “люди - речі”, кожне з них відображає злочин по-різному – людина («люди») відображається ідеально, а речі (предмети, речовини) – матеріально. *У ході слідчого експерименту ідеальне відображення людей мовби накладають (сполучають) на матеріальне відображення, внаслідок чого виникає нова інформація про факт, що перевіряється, яка окремо в кожному дже-*

релі була відсутня (рис. 93). Різними є і методи одержання інформації: у першому випадку – безпосереднє *спостереження*, а в другому – *дослід*.

Від перевірки показань на місці слідчий експеримент відрізняється за сутністю і суб'єктом. Перевірка проводиться особою, яка безпосередньо сприймала подію. Суб'єкт розкриває уявний образ шляхом демонстрації (показу) його на реальних предметах матеріальної обстановки на тому ж місці. При слідчому експерименті, навпаки, дослідні дії складають його сутність і служать методом одержання і перевірки інформації. Експеримент може бути проведений і під час відсутності особи, чий показання перевіряються, причому в ряді випадків провадження його не обов'язково на тому ж місці, де відбувалася досліджувана подія.

Слідчий експеримент відрізняється також від допиту особи на місці, де відбувалася подія, що перевіряється. Допит без допитуваного неможливий, тоді як слідчий експеримент може проводитися за відсутності джерела інформації, якщо остання зафіксована в матеріалах справи, наприклад, експеримент на встановлення механізму утворення слідів, можливості проникнення через отвір.

Таким чином, *слідчий експеримент відрізняється* від всіх інших слідчих дій за істотними ознаками: *завданням і метою слідчої дії, джерелами інформації, методами витягування інформації, місцем провадження* слідчої дії.

У криміналістичній літературі розрізняють наступні види слідчого експерименту: а) для встановлення можливості вчинення певних дій; б) для перевірки можливості сприймати органами чуттів явища, події, об'єкти; в) для встановлення механізму утворення слідів.

42.2. Організаційні і тактичні принципи провадження слідчого експерименту

Слідчий експеримент проводиться на підставі розроблених криміналістикою організаційних і тактичних положень, які допустимо називати загальними організаційно-тактичними принципами, серед яких особливе значення мають кримінально-процесуальні і морально-етичні, а саме: а) дослідні дії проводяться у суворій відповідності з принципами дотримання законності; б) застосування експериментального методу в ході слідчої дії (крім судової експертизи) не допускає зміни і знищення речового доказу; в) експериментальний метод не повинен заподіювати фізичних страждань, принижувати честь і гідність особи, має бути безпечним для життя; г) технічні засоби, застосовувані для реалізації експериментального методу, повинні бути науково обґрунтованими і відповідати морально-етичним вимогам.

Крім того, при організації і проведенні слідчого експерименту необхідно керуватися спеціальними вимогами (положеннями), які допустимо називати *окремими принципами*. До них належать наступні: 1) проведення дослідів здійснюється в таких же або максимально наближених до них умовах обстановки, місця і часу; 2) для дослідів використовуються ті ж або такі ж об'єкти; 3) кількаразове повторення дослідів; 4) зміна умов проведення дослідів.

Проведення дослідів у максимально наближених умовах з використанням тих же або таких самих об'єктів не повинно призводити до втрати речових доказів, заподіяння великих матеріальних збитків і настання протиправних наслідків; звідси експеримент на тому ж місці проводиться лише у випадках, коли він неможливий в

іншому місці. Наприклад, експерименти на можливість чути, бачити майже завжди проводяться на тому ж місці, оскільки важко, а іноді і неможливо штучно відтворити обстановку, в якій спостерігалася подія, що перевіряється.

Поняття “такий же об’єкт (предмет)” означає, що він повинен мати однакову зовнішню форму і розміри. Що ж до інших фізичних ознак предмета, то відображення їх у натуральній моделі залежить від мети експерименту і властивостей справжнього об’єкта, що перевіряються. Так, для встановлення можливості витягування конкретного предмета через отвір у стіні не має значення, з якого матеріалу буде виготовлена модель стіни. Важливо, щоб отвір був у натуральну величину і повторював форму предмета. Для дослідів із трупом людини досить використовувати звичайний манекен, але коли перевіряється, наприклад, можливість переміщення трупа певною особою, то вага манекена повинна відповідати вазі конкретної людини.

Зміна умов проведення дослідів дозволяє встановлювати настання події в межах, за рамками яких вона неможлива. Так, для встановлення можливості проникнення злочинця в магазин через квартиру не обов’язково, щоб він сам робив це (можливо, він відмовиться брати участь в експерименті, а якщо і побажає, то може умисне не пролізти). Досить визначити межі розмірів грудної клітки людини, яка може проникнути через квартиру. Якщо дослідями встановлено, що через квартиру вільно пролазить підліток з об’ємом грудей не більше 115 см, то, зрозуміло, що підозрюваний з об’ємом грудей 150 см проникнути через неї ні за яких обставин не міг.

Обов’язкова зміна умов дослідів необхідна при перевірці можливості сприймати явища. Так, водій автомашини з начіпним снігоочисником вчинив наїзд на пішохода, який перебував на середині вулиці. Оглядовість з кабіни водія була хорошою, але він стверджував, що пішохода не бачив, оскільки наїзд відбувся в момент підняття ножа снігоочисника, що частково закриває можливість спостерігати дорогу. Слідчим експериментом було встановлено, що у разі підняття ножа на допустиму висоту оглядовість дороги зменшується, і на відстані 10 м людину середнього росту із кабіни справді не видно. У справі були дані, що людина перебігала вулицю в безпосередній близькості (5 – 6 м) від машини, коли ніж був піднятий. Отже, водій не міг бачити потерпілого.

42.3. Підготовка до слідчого експерименту

Слідчий експеримент – складна (системна) слідча дія, у провадженні якої використовуються два простих джерела інформації: люди і речі (вербальні і невербальні). Експеримент – динамічна дія, сутність якої полягає у проведенні дослідів. Перш ніж проводити дослідні дії (експериментувати), необхідна попередня підготовка, що включає: а) прийняття рішення про проведення слідчого експерименту; б) визначення його мети, тобто які обставини можуть бути встановлені слідчим експериментом; в) визначення часу і місця проведення експерименту; г) забезпечення умов, максимально наближених до обстановки, що перевіряється; г) підбір учасників слідчого експерименту; д) підготовка об’єктів, необхідних для постановки дослідів; з) складання плану експерименту і забезпечення охорони місця його проведення.

Якщо прийняте рішення провести слідчий експеримент, треба чітко визначити його мету, постаратися точно сформулювати завдання і назвати, які нові докази можуть бути отримані, які перевірені або уточнені. Вид слідчого експерименту дозво-

ляє визначати, передбачати та оцінювати його результати. Не може бути два результати: можливо або неможливо. Наприклад, суб'єкт не міг бачити або вчиняти якісь дії. Такий результат експерименту має значення категорично достовірного висновку, що даної події не було: суб'єкт не міг чути, не міг пролізти через отвір тощо. При позитивних результатах експерименту доводиться, що суб'єкт вчинив певну дію, наприклад, увіз через квартиру в квартиру, відімкнув замок відмичкою тощо. Такі висновки оцінюються як ймовірні, оскільки факт проникнення через квартиру прямо не пов'язаний зі зникненням майна з квартири. Тому не рекомендується проводити експеримент, якщо заздалегідь будуть відомі його позитивні результати.

Експерименти на визначення можливості існування якого-небудь факту (чути, бачити), як правило, проводяться на тому ж місці, де цей факт сприймався суб'єктом, приблизно в той же час. Для перевірки наявності в людини професійних навичок допустимо намалювати купюру, виготовити підроблений бланк документа, відремонтувати годинник тощо, експеримент можна проводити в будь-якому зручному місці.

Перед слідчим експериментом слідчий обов'язково повинен побувати на місці, ознайомитися з обстановкою, визначити і погодити час проведення експерименту. В усякому разі місце визначається залежно від цілей і виду експерименту.

Особливо точно треба ставитися до визначення звукового середовища – обстановки, яка була в момент часу події, що перевіряється. Якщо подія, що перевіряється, відбувалася вночі, коли шум вулиці стихає, то й слідчий експеримент треба проводити приблизно в такий же час, коли стихає шум вулиці.

У деяких видах експерименту, наприклад, на встановлення фактів можливості: чути, бачити, виконувати якісь дії (проникнути в отвір тощо), участь особи, чії показання перевіряються, є не обов'язковою, а іноді й шкідливою, оскільки обвинувачений майже завжди не «чує» або не «бачить» того, що спостерігають, чують і встановлюють як реальний факт інші учасники і поняті. У цьому зв'язку присутність обвинуваченого є бажаною як тактичний прийом, що може похитнути його неправдиву позицію. Крім понятих, яких при деяких експериментах повинно бути не менше чотирьох, запрошуються статисти – виконавці дослідних дій. Участь фахівця в більшості експериментів є бажаною.

Дослідні дії іноді вимагають використання тих об'єктів, що використовувалися в ході перевірки встановлюваної події. У цих випадках слідчий підбирає подібні за зовнішніми ознаками об'єкти, іноді моделює подібні, тобто виготовляє макети, найчастіше холодної і вогнепальної зброї. Реальну зброю використовувати не можна.

42.4. Експеримент, моделювання і реконструкція – загальнонаукові засоби одержання інформації в ході слідчого експерименту

Експеримент – один із поширених загальних методів пізнання в науці і практиці. Механізм виникнення і сутність взаємодій, що приводять до утворення слідів, не завжди лежать на поверхні. Для встановлення взаємозв'язку явищ і речей, їх природи і сутності, перевірки можливості існування подій у минулому і виникнення в

майбутньому, дослідження механізму слідоутворення і пояснення інших обставин, пов'язаних з дослідною діяльністю, застосовують експериментальний метод.

Моделювання – це загальний метод наукового пізнання, використовуваний для вирішення теоретичних і практичних завдань у різних галузях знань. В основі цього методу лежить теорія подібності, що дозволяє розкрити зв'язки якісних і кількісних сторін у явищах однакової фізичної природи.

Розрізняють уявне і матеріальне моделювання, відповідно і моделі – уявні і матеріальні (фізичні). Уявна модель – це суб'єктивний образ, призначений для абстрактного дослідження логічними методами пізнання. Матеріальна модель – це система реальних предметів, використовувана для дослідження подій, явищ, об'єктів.

Моделювання може бути повним, наближеним, натурним, фізичним, математичним. Вид моделі і ступінь подібності її оригіналу залежать від цілей дослідження.

Важливою властивістю моделі є її подібність з оригіналом за фізичними характеристиками. У криміналістиці це означає, що для виготовлення моделі використовується матеріал, що має такі ж властивості і якості, які й перевіряються на моделі. Тому використовувани в слідчих діях моделі повинні бути виготовлені тільки з того ж матеріалу, що й справжні об'єкти.

Подібними повинні бути вимоги до тимчасового, а також ситуаційних факторів. Так, для проведення експерименту на можливість чути вибирається такий же час доби, при якому відбувалася подія, що перевіряється. Встановлення можливості спостерігати подію вимагає проведення експерименту на тому ж самому місці.

Звідси модель – результат діяльності власне моделювання. Це створена конструкція, на якій перевіряються конкретні закономірності. Тому конструювання моделі і проведення дослідження на ній – це два самостійних процеси, які треба розрізняти.

Реконструкція – відтворення, відновлення матеріальної обстановки або предметів за раніше відомою інформацією. Джерелами інформації для реконструкції є люди: свідки, потерпілі, обвинувачені, а також речі – різні матеріальні сліди, що відобразили подію злочину. Тому реконструкцію можна здійснювати: а) за матеріалами справи, використовуючи, наприклад, протокол огляду, фотознімки тощо; б) за ідеальними відображеннями, по пам'яті.

Сутність реконструкції як діяльності полягає у відновленні об'єкта, що існував раніше, для цілей наукового і практичного впізнання. Реконструкція схожа з моделюванням, оскільки відтворений предмет або система предметів представляють натурну модель, а сам процес – моделювання. Однак це лише зовнішня схожість. Реконструйована модель – це натуральна копія реального об'єкта, виготовлена в масштабі один до одного. Саме в слідчих діях найчастіше використовуються моделі в натуральну величину. Виготовлений у ході моделювання предмет – це модель також реального об'єкта, але побудована з дотриманням принципів подібності. Тому *модель може мати будь-які розміри, тоді як реконструйований предмет – тільки натуральну величину.*

Реконструкції властива мета діяльності, вона дозволяє одержувати інформацію про поінформованість людини, обставини, що цікавлять слідство. Справді, коли потерпілий відновлює картину місця події, вона розкриває зміст уявного образу в речовому відтворенні і, таким чином, здійснює його «матеріалізацію». Суб'єктом

реконструкції в цьому разі є тільки очевидець події (свідок, потерпілий, обвинувачений), який виявив бажання відновити обстановку події в ході слідчої дії.

Реконструкція здійснюється слідчим у процесі підготовки і проведення слідчих дій, провадженні судової експертизи. Тому реконструкція тут виступає як прийом слідчої дії і може являти собою метод наукового дослідження, наприклад відновлення особи за черепом (М. М. Герасимов).

Таким чином, **реконструкція** — це прийом наукового і практичного дослідження, що являє собою натурне відтворення об'єктів, які існували раніше, та їх систем за матеріальними й ідеальними відображеннями.

42.5. Тактичні прийоми проведення і керування слідчим експериментом

В тактиці організації, проведення і управління слідчою дією реалізуються його принципи, що визначають прийоми і засоби діяльності як предметно-перетворюючої сутності. Слідчий експеримент у цьому плані становить одну з найбільш програмованих дій, обмежених тактико-організаційними та управлінськими засадами.

Нагадаємо їх ще раз: 1) проведення експерименту в обстановці (умовах), максимально наближеній до тієї, в якій відбувався факт, що перевіряється; 2) використання в ході дослідів тих ж або таких же об'єктів; 3) програмування дослідних дій і суворе дотримання послідовності їх виконання; 5) проведення дослідних дій у кілька етапів.

Тактично найбільш складним є експеримент з перевірки можливості людини органолептично сприймати подію. Найчастіше експериментально перевіряються можливості сприймати за допомогою зору і слуху (бачити — не бачити, чути — не чути). Допустимі експерименти з перевірки сприйняття інформації та інших органів чуттів, наприклад, нюхом — того чи іншого виду запаху, дотиком — температури і структури поверхні тіла тощо.

Особливістю експериментів по встановленню фактів на видимість або чутність є розосередження джерела інформації і сприймаючої її особи. Як правило, між джерелом інформації, наприклад, людиною, що кличе на допомогу голосом, є якась перешкода — стіна, велика відстань, ліс тощо. Сприймаючий цю інформацію, як правило, не бачить джерело звуку, або бачить, але з якихось об'єктивних причин (шум вулиці, транспорту, вітру, працюючих машин) практично не може чути, але стверджує, що в конкретних умовах він чув. При підготовці до експерименту така особа підлягає лікарському освідуванню.

Експеримент проводиться на тому ж місці, вибирається час доби, коли метеорологічні та інші умови, що впливають на чутність, будуть приблизно такими ж.

Розслідуючи вбивство на дачі, розташованій на березі моря, слідчому необхідно було визначити точний час вбивства. Він знайшов свідків — двох жінок, які у цього дня вранці працювали на виноградниках і чули крик про допомогу, що долітали до них з дачі. Дача розташована на схилі берега, на відстані близько 2 км. Між виноградниками і дачею розкинувся фруктовий сад. Слідчий двічі проводив експеримент у новий час доби, але експеримент був негативним. Ознайомившись з результатами експерименту, прокурор порадив звернутися до метеослужби. Фахівець-метеоролог порадив провести експеримент уранці, оскільки в цей час вітер дме у бік моря і чутність

поліпшується. Проведення експерименту вранці і ввечері показало, що вранці лемент і навіть голосну мову чути на винограднику, а в інший час доби не чути.

Таким чином, дотримання всіх умов експерименту забезпечує вірогідність його результатів.

Готувати такий експеримент і керувати ним складно. Існують тактичні рекомендації, наведемо деякі з них.

1. Кількість учасників повинна бути значною, обов'язково запрошують помічників слідчого і статистів для виконання дослідних дій.

2. Всі учасники експерименту поділяються на дві групи: одна перебуває на місці джерела інформації, а друга – на місці сприймаючого суб'єкта. У цьому разі поняття має бути не менше чотирьох, вони попарно присутні при проведенні дослідних дій у кожному місці перебування учасників експерименту.

3. Групи забезпечуються засобами радіо- або проводового зв'язку фіксації результатів експерименту, встановлюються сигнали початку і закінчення дослідних дій. Керує слідчим експериментом слідчий. Фіксація результатів експерименту проводиться одночасно в двох місцях після закінчення кожної дослідної дії. Зрозуміло, такий слідчий експеримент повинен бути ретельно спланований.

4. Досліди обов'язково повторюються в трансформованих умовах, наприклад, змінюються звучання голосу і зміст тексту. Спочатку вимовляються фрази тихо, потім голосніше і голосно, іноді відтворюється лемент, наприклад: "Караул! Допоможіть! Рятуйте!". Змінюється відстань між джерелом інформації і сприймаючою особою, вводяться перешкоди, наприклад, сторонній шум транспорту, коли це диктується умовами експерименту.

5. Оскільки учасники і поняті розділені на дві групи, одні спостерігають тільки дії учасників у місці джерела інформації, а інші – у місці перебування особи, чії показання перевіряються. Рекомендується проводити експеримент у два етапи, тобто після провадження всіх дослідних дій поняті повинні помінятися місцями, і експеримент необхідно повторити ще раз, що обов'язково відзначається в протоколі.

Слідчий експеримент на встановлення механізму утворення слідів найбільш близький до судової експертизи, але не адекватний їй. Він найчастіше проводиться для визначення взаєморозташування слідоутворюючих об'єктів у момент події, наприклад, потерпілого і транспортного засобу; зняття в руці злочинця і положення жертви; способу проникнення, механізму злону перешкоди або замикаючого пристрою; настання конкретних подій при певних обставинах (самозаймання змоченого олією клоччя, неправильно складованого кам'яного вугілля тощо). Складність таких експериментів очевидна, оскільки для їх провадження потрібно відтворити реальну обстановку, а це не завжди можливо. Тому такі завдання рекомендується вирішувати за допомогою експертизи.

У криміналістичній тактиці особливе місце посідає тактичний експеримент (О.В. Дулов і П.Д. Нестеренко, 1971). Тактичний експеримент інтерпретується ученими по-різному. Одні вважають, що тактичний експеримент – це прийом, інші бачать у ньому вид слідчого експерименту або нову слідчу дію, що народжується.

Тактичний експеримент – це вид слідчого експерименту, який проводиться для встановлення поінформованості особи про факти, що цікавлять слідство. Експеримент

передбачає штучне створення обстановки, яка спонукає особу добровільно виконувати дії, що розкривають зміст тільки їй відомої інформації.

Цей експеримент застосовується для викриття співучасників злочинів у стадії як їх вчинення, так і підготовки та приховування. Він розкриває наявність в осіб попереднього злочинного зговору, служить засобом реалізації оперативних матеріалів. Від звичайних видів слідчого експерименту тактичний експеримент відрізняється специфічними ознаками, до яких можна віднести:

а) включення до його змісту елементів оперативно-розшукової діяльності;
б) проведення в дві стадії, перша з яких включає оперативно-розшукові дії, а друга – слідчі;

в) проведення дослідних дій у реальних умовах, при цьому особу, чия поінформованість перевіряється, на першій стадії не доводять до відома про провадження експерименту; на другій стадії експерименту особі розкривають сутність вчинення нею умисних дій відповідно до створеної штучної обстановки і проводять слідчу дію, наприклад, затримання з доказами.

Тактичний експеримент учені визначають як специфічний, заздалегідь запланований перехід сукупності оперативних заходів у процесуально фіксовану слідчу дію – слідчий експеримент у результаті встановлюваних дій причетних до вчинення злочину осіб, що могли бути вчинені ними тільки в результаті знання певних обставин, отриманих у ході злочинного зговору до експерименту¹.

За сутністю тактичний експеримент нагадує тактичну операцію, в якій поєднуються організаційні, тактичні і слідчі дії для вирішення одного тактичного завдання. Особливе значення тактичний експеримент може мати при виявленні і документуванні ознак корупції, підкупу і хабарництва, розкриття злочинних афер в економічних злочинах, для встановлення, наприклад, змови щодо одержання пільгового банківського кредиту тощо. На нашу думку, тактичний експеримент – це майбутня самостійна дія, яка поки що перебуває в стадії формування і розробки її теоретичних основ. Зараз тактичний експеримент – це тактична операція, розробка теоретичних засад і практичне застосування якої необхідні.

Оцінка результатів слідчого експерименту має практичне значення для використання їх у доказуванні. Якщо встановлено можливість вчинення певної дії, то це не означає, що вона обов'язково мала місце насправді. Якщо буде встановлено, що з місця перебування свідка можна чути лемент жертви про допомогу, то це не означає, що свідок справді його чув (він мав можливість чути, оскільки там перебував, якщо в нього нормальний слух). Таким чином, при позитивних результатах слідчого експерименту прямий зв'язок з подією, що перевіряється, не встановлюється.

Негативний результат експерименту свідчить про відсутність зв'язку між відтвореною обстановкою і подією, що перевіряється. У даних умовах подія, що перевіряється, відбутися не може, отже, її не було взагалі. Тому при встановленні факту неможливості сприймати в даних умовах певну подію вона оцінюється як доказ того,

¹ Див.: Дулов А.В., Нестеренко П.Д. Тактика следственных действий. – Минск, 1971. – С. 233.

що свідок добросовісно помиляється або говорить неправду, коли він стверджує, що безпосередньо сприймав подію.

Таким чином, негативний результат слідчого експерименту оцінюється як доказ відсутності явища, що перевіряється, у минулому.

42.6. Фіксація ходу і результатів слідчого експерименту

Слідчий експеримент – це динамічна дія, сутність якої полягає у проведенні дослідів. Звідси засоби фіксації повинні забезпечувати закріплення не тільки початкових і кінцевих фаз досліду, а й фіксувати процес досліду. Такими засобами є кінозйомка і відеозапис. Якщо застосовується фотозйомка, то фіксація повинна представляти покадрову зйомку окремих фаз досліду, наприклад, злом перешкоди, проникнення в отвір, розташування знаряддя щодо слідосприймаючого об'єкта. При фіксації повільно розвиваються процеси, наприклад, самозаймання неправильно складованого пального матеріалу, застосовується покадрова зйомка або відеозапис. Якщо потрібно зафіксувати швидкоплинний процес, руйнування об'єктів при зіткненні, проводиться швидкісна кінозйомка камерою, що перебуває в черговому режимі. Так фіксують реальні події на ділянках доріг з інтенсивним рухом. Установлена кінокамера в черговому режимі починає вести фіксацію після появи в полі її зору конкретного заданого епізоду, події. Так, оперативна камера може стежити і подавати сигнал на пульт спостереження за викраденими автомашинами через мережу Інтернет, якщо злочинці не встигли поміняти номерні знаки.

Особливо велике значення повинні мати засоби зняття інформації з електронних радіопроводових та інших мереж, комп'ютерів з метою встановлення ознак злочинів. Така інформація, включена в тактичну операцію, дозволить цілеспрямовано вести боротьбу з корупцією і організованою злочинністю взагалі.

Глава 43. Призначення і провадження судової експертизи

43.1. Засади використання спеціальних знань для збирання інформації на досудовому слідстві

Інститут спеціальних знань у кримінальному судочинстві виник на зорі науково-технічної революції з появою нових засобів і методів пізнання об'єктивної реальності. Винахід мікроскопа, відкриття рентгенівських променів, природної радіоактивності, методів спектроскопії і хроматографії уможливили розширення меж людського пізнання речей. Учених фізиків, хіміків, біологів стали запрошувати до суду для одержання відомостей (інформації) з речових джерел, що лежать за межами органолептичного пізнання. Таких людей стали називати “знаючими особами”, “фахівцями”, що володіють спеціальними знаннями.

І в минулому і нині законодавець не розкриває сутність спеціальних знань, тільки вказує, що в необхідних випадках слідчий для проведення слідчих дій може запрошувати фахівця. Він зобов'язаний з'явитися на виклик, брати участь у проведенні слідчих дій, використовувати свої навички і знання для виявлення доказів, звертати увагу слідчого на особливості виявлення і закріплення доказів, давати пояснення на основі своїх спеціальних знань тощо. З тексту кримінально-процесуального закону випливає, що за змістом спеціальні знання є науковими, якими не слідчий володіє.

Знання, якими володіє фахівець, одержані ним у процесі професійного навчання і являють собою певну сукупність, що характеризує фахівця, наприклад юриста, лікаря, інженера тощо. Називати їх спеціальними для особи, яка володіє ними, не можна, оскільки їх застосування становить коло її професійних обов'язків. Вони є спеціальними для людини, яка має іншу професію. Наприклад, знання інженера з електротехніки для слідчого є спеціальними, тоді як відомості з криміналістики в галузі судової фотографії про правила зйомки слідів на місці події належать до професійних знань фахівця-юриста, оскільки вони входять у його компетенцію.

Таким чином, знання називаються спеціальними лише стосовно інших знань, що відрізняються за змістом, — це знання, відсутні в адресата доказування (А. А. Ейсман, 1967). Проблемність використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві підкреслюється їх неоднаковою процесуальною регламентацією. Так, в одному випадку законодавець суворо обмежує їх застосування переліком слідчих дій, а в іншому — вони можуть використовуватися в усіх слідчих діях. Практика підтверджує, що фахівця можна використовувати для збирання інформації в будь-якій слідчій дії, причому він може застосовувати лише методи і засоби витягування інформації, що відповідають його компетенції, і тільки ті, які *не тягнуть за собою зміни, пошкодження і знищення матеріального джерела*.

Це загальне правило може мати винятки, якщо досліджується матеріальне джерело — сумативне ціле (сипуча, рідка або газоподібна речовина). Розподіл таких об'єктів не змінює властивостей їх частин. Тому на місці події допустимо відокремлювати частину джерела і проводити дослідження, як це робиться фахівцем-медиком при визначенні групових ознак крові в плямі, наявності алкоголю у видихуваному повітрі тощо.

Слідчий може використовувати допомогу інших осіб, знання і навички яких не є для нього спеціальними. Так, у ході огляду, обшуку або слідчого експерименту співробітник експертно-криміналістичного відділу, що входить до складу слідчо-оперативної групи, у ряді випадків не дає слідчому яких-небудь порад, консультацій, заснованих на спеціальних знаннях, а виконує технічну роботу, наприклад, здійснює фотографування чи відеозапис, складає масштабні плани і схеми, закріплює і вилучає звичайні сліди. Слідчий міг би сам виконати ці дії, оскільки вони входять у коло його професійних знань і обов'язків, але внаслідок тактичної доцільності розслідування він доручає таку роботу запрошеній особі.

Зрозуміло, таких осіб не можна вважати фахівцями в процесуальному розумінні, оскільки застосовувані ними знання входять у комплекс професійних для слідчого. На відміну від фахівця такого учасника в літературі і на практиці називають техніком-криміналістом або технічним помічником слідчого.

Процесуальні форми використання спеціальних знань. Законодавець прямо називає одну форму використання спеціальних знань — це висновок судової експертизи.

Разом з тим у ряді слідчих дій рекомендується запрошувати фахівця, а окремі дії пропонується проводити за участю фахівця, наприклад, освідування, ексгумацію, допит неповнолітнього, огляд трупа проводяться за участю фахівця. Звідси другою процесуальною формою використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві є *участь фахівця* в досудових слідчих і судових діях.

43.2. Судова експертологія і судова експертиза

Судову експертизу в криміналістичній літературі прийнято розглядати як форму застосування спеціальних знань при розслідуванні злочинів або як процесуальну слідчу дію, для проведення якої необхідні наукові, технічні та інші спеціальні знання. Відтак експертиза — *це дослідження для вирішення питань, що вимагають спеціальних знань, відсутніх у слідчого, суду*. Таке розуміння експертизи підкреслює головним чином процесуальну і залишає в тіні криміналістичну сторону цієї слідчої дії. Криміналістична наука досліджує і розробляє слідчі дії в плані тактики їх проведення і використання отриманої інформації в доказуванні у кримінальних справах.

Судова експертиза — *це науковий метод дослідження складних, системних матеріальних джерел фахівцем-експертом для одержання доказової інформації*. Таке поняття розкриває методологічну сутність експертизи як діяльності фахівця щодо застосування наукових і технічних знань, але не відображає ролі слідчого, який здійснює організаційно-тактичну діяльність. У цьому ракурсі *судова експертиза являє собою організаційно-тактичну діяльність слідчого, що включає: а) підготовку матеріалів; б) вибір фахівця-експерта та експертної установи; в) визначення часу призначення експертизи і використання її висновків у доказуванні*. У такій інтерпретації відображені тактична і організаційна сторони діяльності слідчого як процесуальної постаті, що здійснює розслідування. Таким чином, наведені визначення, що нерідко зустрічаються в криміналістиці (кожне окремо), не відображають сутності судової експертизи як слідчої дії. Цього можна домогтися інтегруванням їх у єдине поняття, що відповідає за змістом криміналістичним вимогам. Таке визначення може бути наступним.

Судова експертиза — це слідча дія з організації тактики застосування спеціальних знань експерта для дослідження за дорученням слідчого і суду речових доказів та інших матеріалів справи з метою одержання доказів інформації.

В теоретичному аспекті судова експертиза — це одна із окремих теорій науки криміналістики. Вона найбільш повно розроблена в теоретичному і практичному планах. Для провадження експертизи створено розгалужену мережу спеціальних експертних установ при міністерствах внутрішніх справ, юстиції, охорони здоров'я та ін. Ця зовні удавана відокремленість судової експертизи, мабуть, породила прагнення в деяких учених виділити її із криміналістики створити самостійну науку (Р.О. Шляхов, 1979). Інші вчені пропонують загальне вчення про закони, методологію формування і розвитку судової експертизи назвати судовою експертологією (О.І. Вінберг, Н.Т. Малаховська, 1979). Дискусія щодо цієї проблеми ще далеко не закінчена, але очевидно те, що судова експертологія чи вчення про судову експертизу — теорія судової експертизи — має право на самостійне існування, повинна залишатися в рамках загальної теорії науки криміналістики.

43.3. Проблеми класифікації судових експертиз

Класифікація судових експертиз розкриває для науки їхнє пізнавальне значення, а для практики забезпечує правильний вибір спеціальних знань, які необхідно використовувати для витягування інформації із складного джерела доказів. Однак єдиної класифікації судових експертиз поки що не існує, є лише так звані традиційні системи, що склалися на основі практики і криміналістичної науки.

За характером розв'язуваних завдань експертизи поділяють на ідентифікаційні, діагностичні та ситуаційні. Поділ судових експертиз на *ідентифікаційні та неідентифікаційні* став традиційним.

Ідентифікаційне дослідження спрямоване на встановлення тотожності об'єкта, а неідентифікаційне вирішує інші завдання, що стосуються людей і речей, дані про яких необхідні в доказуванні за кримінальною справою. Вирішення цих неідентифікаційних завдань складає предмет дослідження двох видів криміналістичних експертиз: діагностичної та ситуаційної¹.

Діагностична експертиза вирішує завдання встановлення часу події, механізму дій, що сталися, встановлення окремих властивостей, що стосуються людини, речей, тварин. Сюди ж відносять і виявлення невидимих слідів, наприклад рук, отруєння тощо.

Ситуаційна криміналістична експертиза використовує різноманітні спеціальні пізнання, що дають можливість досліджувати всю матеріальну обстановку місця події в комплексі і вирішувати такі питання, як встановлення способу вчинення злочину; спосіб дії осіб, що перебували на місці злочину: скільки було осіб, які засоби і яким чином застосовувалися, які фізичні ознаки осіб, що брали участь у злочині, тощо. Підставою для таких суджень служать матеріали кримінальної справи, матеріальна обстановка і результати різних судових експертиз.

¹ Див.: *Винберг А.И., Малаховская Н.Т. Судебная экспертология. Волгоград, 1979.*

Таким чином, при ситуаційній експертизі експерт оцінює дані інших фахівців і моделює, наприклад, спосіб вчинення злочину. Принципово така експертиза можлива, але її предмет повинен стосуватися однієї галузі знань, наприклад судової медицини, криміналістики. В ситуаційній експертизі експерт оцінює різні види експертиз, що фактично видається неможливим. Оцінка матеріалів справи — це прерогатива слідчого, а не експерта. Тому ситуаційне дослідження не можна визнати самостійним видом криміналістичної експертизи. Його предмет ще чітко не визначений, оскільки велика частина дій експерта входить у компетенцію слідчого і вирішується тільки ним, а частина — традиційними видами судових експертиз.

За обсягом дослідження експертизи поділяються на основні і додаткові, а за послідовністю проведення — на **первинні і повторні**. За кількістю експертів, що беруть участь у провадженні експертизи, останні поділяються на *одиничні і комісійні*. Одиничну експертизу проводить один експерт, а комісійну — кілька експертів, що мають один профіль знань. Якщо в комісію входять фахівці різних галузей знань (криміналіст, судовий медик), то така експертиза називається *комплексною*.

Основними видами спеціальних знань для класифікації судових експертиз є криміналістичні, медичні, психіатричні, технічні, екологічні та інші знання.

Класифікація судових експертиз — це процес, який не можна вважати завершеним, оскільки це ускладнило б повсякденну практику вдосконалення методики дослідження речових доказів на основі останніх досягнень науки. Так, в експертних установах системи Мін'юсту України в 1998 р. проводилося 8 класів судових експертиз¹, а в 2002 р. кількість їх зросла до 15 класів. Назвемо їх: 1) почеркознавча і авторознавча; 2) технічна експертиза документів; 3) балістична експертиза; 4) траєкторна експертиза; 5) вибуховотехнічна експертиза; 6) фототехнічна і портретна експертиза; 7) експертиза фоно- і звукозапису; 8) експертиза матеріалів, речовин і виробів; 9) біологічна експертиза; 10) інженерно-технічна експертиза; 11) економічна експертиза; 12) товарознавча експертиза; 13) експертиза охорони прав і об'єктів інтелектуальної власності; 14) психологічна експертиза; 15) мистецтвознавча експертиза.

Найбільш поширеними є наступні класи судових експертиз: криміналістичні, технічні, матеріалів, речовин і виробів і клас інших експертиз, що розвиваються.

43.4. Клас криміналістичних експертиз

Клас криміналістичних експертиз історично сформувався першим і бурхливо розвивається сьогодні у зв'язку з науково-технічним прогресом, особливо в електроніці, інформатиці, комп'ютерній і обчислювальній техніці. Нижче наводяться види експертиз даного класу.

Судово-почеркознавча експертиза — один з найпоширеніших видів криміналістичних експертиз, об'єктами дослідження якого служать рукописи, підписи і цифровий аркуш, що відображають ознаки почерку. Завданням експертизи є ототож-

¹ Див.: Экспертизы в судебной практике. — К., 1987. — С.198.

нення особи за ознаками почерку і вирішення неідентифікаційних завдань: встановлення статі, вікової групи, професії, умов виконання рукопису, фізичного та емоційного стану виконавця, наявності ознак хвороби, що порушує координацію рухів.

Авторознавча експертиза — ідентифікаційна експертиза, вона встановлює автора тексту документа, в якому відсутні ознаки почерку. Тому об'єктами дослідження є машинописні документи, виконані засобами сучасної поліграфії. Методика експертного дослідження встановлення автора документа заснована на аналізі ознак письмової мови, виконаної машинними засобами або зафіксованої на магнітних носіях. На авторознавчу експертизу може бути надісланий письмовий документ. У цьому разі треба розрізнити автора документа (його творця) і виконавця, який пише під диктовку або переписує з оригіналу. Тут автора встановлює авторознавча експертиза, а того, хто писав, тобто виконавця, — почеркознавча.

Авторознавча експертиза може встановити: а) автора тексту, виконаного на друкарських машинках або поліграфічним способом; б) автора тексту, виконаного під диктовку або переписаного іншою особою; в) особистісні дані, наприклад національність, регіон проживання, ступінь володіння мовними засобами, професія і деякі інші дані, звісно, з відомою часткою імовірності, при наявності достатнього матеріалу.

Техніко-криміналістична експертиза документів вирішує наступні завдання: а) відновлення спалених і пошкоджених документів (згаслих, витравлених, змитих, стертих, вискоблених або іншими способами знищених текстів); б) установлення змісту текстів, закритих барвниками та іншими непрозорими матеріалами; в) ототожнення штампів і печаток за їхніми відбитками; г) ототожнення друкарських машин та інших друкувальних пристроїв (принтери, плотери, ксерокси) за їх відбитками на паперових носіях; г) ідентифікація знарядь листа — олівців, пер для листа і малювання, кулькових ручок та інших пишучих інструментів; д) встановлення групової належності матеріалів листа: чорнила, паст, паперу тощо.

Судово-трасологічна експертиза вирішує наступні завдання: а) ототожнення людини за слідами: рук, ніг, зубів, губ, інших частин шкірного покриву; б) ідентифікація матеріальних предметів, що мають стійку зовнішню форму, за їх відображенням. Клас таких предметів дуже широкий: знаряддя злочину, інструменти, холодна зброя, транспортні засоби, взуття і одяг людини, машини і агрегати та інші засоби вчинення злочину; в) неідентифікаційні питання, наприклад, які напрямки дії знаряддя злочину, величина прикладеної сили для нанесення сліду злочину або руйнування, як давно нанесені сліди злочину, в якому положенні перебували слідоутворюючі об'єкти в момент слідоутворення, скільки предметів брало участь у слідоутворенні тощо.

Трасологічна експертиза поділяється за видом об'єктів дослідження на: а) дактилоскопічну, що займається дослідженням слідів пальців рук людини з метою її ототожнення і вирішення діагностичних завдань; б) експертизу слідів ніг і взуття. Об'єктами дослідження є сліди босих і взутих, у носках ніг, сліди взуття одиночні і доріжка слідів; в) експертиза слідів знарядь злочину та інструментів, тобто об'єктами є засоби вчинення злочину, використовувані для злочину перешкод, замикаючих пристроїв (замків); г) ідентифікація цілого за частинами; г) експертиза слідів зубів вирішує ідентифікаційні і неідентифікаційні завдання.

Серед трасологічних експертиз менш поширеним є встановлення джерела походження виробів масового виготовлення, наприклад, цвяхів, скріпок, гудзиків, дамських шпильок, цигарок, сигарет, зошитів і багатьох подібних предметів. Дослідження таких об'єктів вимагає використання різних галузей знань, тому експертизи, як правило, є комплексними і повністю відносити їх тільки до трасологічних необґрунтовано.

Судово-балістична експертиза досліджує вогнепальну зброю, боєприпаси і сліди пострілу з метою: а) ідентифікації зброї за слідами на гільзах і снарядах; б) встановлення обставин застосування вогнепальної зброї, тобто вирішення неідентифікаційних завдань. До числа останніх належать: встановлення напрямку пострілу через перешкоду, місця перебування особи, яка стріляла, визначення величини убивчої сили снаряда, напрямку і дальності польоту снаряда, положення потерпілого щодо зброї і особи, яка стріляла, послідовність пострілів, відносна давність стрільби тощо. Слід звернути увагу на недостатню наукову розробку проблеми визначення абсолютної давності пострілу і відсутність об'єктивних методик. Відносну давність пострілу завжди співвідносять з якоюсь точно відомою подією, наприклад, останнім чищенням зброї, заміною якоїсь деталі тощо.

Вирішення деяких неідентифікаційних завдань є предметом комплексної експертизи, оскільки нерідко знань баліста-криміналіста недостатньо. Серед відносно нових ідентифікаційних завдань, розв'язуваних балістичною експертизою, є ототожнення гладкоствольної зброї за слідами каналу ствола на дробовому снаряді. Розроблена В.Ф. Гуциним методика дозволяє ототожнювати мисливську рушницю навіть за одною витягнутою з трупа дробинкою, на якій відобразилися сліди (табл. 21, 22).

Вибуховотехнічна експертиза близька до балістичної, але об'єктами її дослідження є факти вибухів, їх причина, механізм вибуху, вибухові пристрої контактної і дистанційної дії, вибухові речовини.

Судово-портретна (портретно-криміналістична) експертиза досліджує фотографічні, графічні і скульптурні зображення людини для її ототожнення. Найчастіше дослідженню піддаються фотознімки, на одному з яких зображена відома особа, а на другому – невідома. На вирішення експертизи ставиться завдання: встановити, чи зображене на представлених (досліджуваних) фотознімках і фотознімку такого-то громадянина та ж сама особа.

Ототожнення людини іноді проводиться за скульптурним портретом, створеним за методом М. М. Герасимова. Скульптурне зображення порівнюють зі збереженими прижиттєвими фотознімками або іншими зображеннями особи. Такі судово-портретні експертизи є комплексними, вони вимагають знання медичної остеології, антропології і криміналістики.

Однак єдиної думки про вірогідність такого ототожнення в літературі не існує.

Фото-кінотехнічна експертиза – ідентифікаційна, вона досліджує закономірності утворення зображення для ототожнення фото-кіноапаратури за негативними і позитивними. Тому об'єктами експертизи є: фото-, кіноапаратура, фотознімки, кіноплівки негативні і позитивні. Ідентифікаційне дослідження вирішує питання: чи на даному апараті (камері) знята, зроблена кінострічка, чи на цьому пристрої виготовлений даний фотознімок.

На експертизу представляють фотознімки, кіноплівки, фото-кіноапаратуру, матеріали і приналаддя, що несуть інформацію про подію злочину.

Експертизу холодної зброї відносять до виду класифікаційних, коли потрібно визначити, до якого виду холодної зброї належить досліджуваний предмет. Об'єктами експертизи холодної зброї найчастіше є саморобні об'єкти, виготовлені за типом (видом) холодної зброї. Якщо об'єкти заводського виготовлення (багнети, шаблі, кортики, мисливські ножі тощо.), то експертизу проводити недоцільно, слідчий за участю фахівця, за заводськими клеймами, маркуючими позначеннями сам повинен установити належність об'єкта до холодної зброї.

Експертиза холодної зброї визначає належність предмета до холодної зброї; його походження (заводського чи кустарного виготовлення); чи піддавалася зброя переробці; чи не виготовлений представлений предмет із спортивної або бойової зброї тощо.

43.5. Клас технічних експертиз

Технічна експертиза поєднує наступні підвиди судових експертиз: технічну експертизу загального характеру; пожежно-технічну; будівельно-технічну; агротехнічну і судово-автотехнічну.

Технічна експертиза загального характеру призначається для визначення стану механізмів і придатності їх для виконання конкретних технічних операцій; виявлення технічних причин дефектів механізмів; часу і причин їх виникнення, а також для встановлення причин порушення технологічних процесів тощо.

Пожежно-технічна експертиза проводиться у справах про порушення правил пожежної безпеки для встановлення причин і механізму виникнення пожежі. Експертизою встановлюють місце виникнення пожежі, час і напрямок поширення вогню. Уточнюють обставини події, визначають коло осіб, причетних до події, ступінь їх відповідальності, а також вирішують питання про встановлення факту порушення правил техніки безпеки (табл. 10).

Агротехнічна експертиза проводиться для встановлення обставин, пов'язаних із псуванням сільськогосподарської продукції в процесі її вирощування, збирання, збереження і доставки споживачеві, з'ясування причин загибелі, псування чи погіршення якості продукції.

Судово-автотехнічна експертиза проводиться при розслідуванні кримінальних справ про дорожньо-транспортні пригоди (ДТП). Предметом автотехнічної експертизи є: технічний стан транспорту, дорожня обстановка; дії учасників і механізм ДТП, а також обставини, що сприяють виникненню ДТП. Об'єктами дослідження служать: 1) автотранспорт, міський електротранспорт, трактори і самохідні механізми, агрегати, деталі і сліди на них; 2) дорога, поле, двір та інші місця, де рухається транспорт; 3) матеріали справи і речові докази.

Найбільше значення має визначення технічного стану транспортного засобу, стану гальмівної системи та ефективності її дії, порушення правил дорожнього руху, яка була дорожня ситуація при ДТП: небезпечна чи аварійна, і хто її створив (табл. 10, 17).

43.6. Клас експертиз матеріалів, речовин і виробів (КЕМРВ) і експертиз, що розвиваються

Багато криміналістів експертизу матеріалів, речовин і виробів відносять до криміналістичної за видами досліджуваних об'єктів, що є речовими джерелами доказо-

вої інформації. Об'єктами дослідження експертизи є сліди-предмети і сліди-речовини. Це тверді, сипучі, рідкі, газоподібні речовини природного, біологічного, синтетичного походження (метали, пластмаси, волокна, скло, кераміка, фарби, наркотики тощо)(табл. 28,30).

Методами дослідження в даній експертизі служать спеціальні знання з різних галузей природничих наук, головним чином хімії, фізики, біології і морфології, комплексне використання яких дозволяє вирішувати питання диференціації об'єктів за джерелом походження, виявляти і систематизувати схожі і однорідні ознаки. Результати дослідження КЕМРВ формуються у вигляді групової належності, віднесення об'єктів до однієї групи чи визначення єдиного джерела походження верстата, партії товару, масового виробу.

КЕМРВ – класифікаційна експертиза, оскільки в остаточному підсумку при порівнянні залишаються два об'єкти, що можуть бути як завгодно схожими, однорідними, але це два об'єкти, а не один, тотожний сам собі.

КЕМРВ включає наступні підвиди: експертиза наркотичних речовин; експертиза металів і сплавів; експертиза фарб і лаків; експертиза пально-мастильних речовин; експертиза волокон; експертиза скла і кераміки; експертиза пластмас і полімерів.

Клас інших видів судових експертиз включає рідкісні експертизи, що перебувають у стадії становлення. За класифікацією українських криміналістів, до цього класу віднесені: експертиза звуко- (відео)записів фоно- (відео)апаратури; експертиза з метою ототожнення джерела звуку; органолептично-одорологічна експертиза; іхтіологічна експертиза; ситуаційна і діагностична експертиза.

Серед названих експертиз, що розвиваються, значного поширення набула судово-акустична експертиза, предметом дослідження якої є звуко- і відеозапис.

Судово-акустична експертиза виникла з потреб практики в зв'язку з широким впровадженням у судово-слідчу практику звукозаписної техніки. Це криміналістична експертиза, що вирішує завдання ототожнення джерел звуку (людини, звукозаписних об'єктів – магнітофонів, диктофонів). Судово-акустична експертиза поділяється на три види: 1) судово-фоноскопічну; 2) судово-електроакустичну; 3) судово-фонетичну.

Судово-фоноскопічна експертиза досліджує фізичні і лінгвістичні параметри людської мови для ототожнення конкретної особи. У розв'язанні цієї проблеми намітилися два підходи: 1) автоматичне дослідження фізичних параметрів мови диктора за допомогою технічних пристроїв і 2) напівавтоматичне дослідження, що включає застосування технічних приладів з обов'язковим семантичним аналізом мови фахівцем-лінгвістом (табл. 31).

Теоретичну основу першого підходу складає математична модель, що показує можливість ідентифікації диктора за варіаціями спектральних переходів голосних звуків. Ця модель реалізується з технічним пристроєм автоматичного аналізу – синтезу мовних сигналів¹.

¹ Див.: *Жариков Ю.Ф.* Теоретические основы и практическая реализация технического комплекса для исследования речевых сигналов в криминалистике // Теория и практика собирания доказательственной информации техническими средствами на предварительном следствии. К., 1980. С.118-129.

Для ідентифікації людини за звуковою мовою з допомогою розробленої системи розпізнавання слухових образів необхідно мати записану на магнітну стрічку мову людини і зразки її мови.

Судово-електроакустична експертиза досліджує звукозаписуючі об'єкти і фонограми для ідентифікації конкретного магнітофона або іншого звукозаписуючого пристрою, а також вирішує неідентифікаційні питання, пов'язані з використанням магнітного звукозапису на досудовому і судовому слідстві, а саме: чи піддавалася фонограма механічним змінам (механічному або електроакустичному монтажу); яка використовувалася для запису стрічка — нова чи така, що була у вживанні; чи є запис первинним (справжнім) чи це копія (перезапис за допомогою іншого магнітофона); на одному чи на різних магнітофонах записані дві або кілька фонограм; визначення за фонограмою класу магнітофона, на якому зроблений запис, чи на даному магнітофоні записана доставлена фонограма; відновлення змісту інформації, записаної на фонограмі.

Фонетична експертиза — третій вид акустичної експертизи. Якщо метою фоноскопичної експертизи є ідентифікація людини за фізичними параметрами усного мовлення, а метою електроакустичної експертизи — ідентифікація за акустичними параметрами засобів звукозапису, то *метою фонетичного дослідження* фізичних параметрів звукової мови людини є *діагностика емоційного стану людини, що говорить*, тобто фоноскопічна ідентифікаційна експертиза відповідає на запитання: «Хто говорить?», а фонетична визначає «Як говорять, у якому емоційному стані?». При цьому в обох випадках досліджуються фізичні параметри усного мовлення, зафіксованого на магнітних носіях.

Фонетична експертиза — діагностична, її висновок про наявність емоційного порушення може бути сформульований як у категоричній формі, так і в ймовірній. Що ж до встановлення причин появи емоційного порушення і чи не є його ознаки наслідком діагностики сліду пам'яті, то на ці питання висновки експерта можуть бути висловлені лише в ймовірній формі.

Фонетика — галузь мовознавства, вивчає будову мови. Вивчення ведеться у фізіологічному аспекті, акустичному і лінгвістичному¹. Тому фонетична експертиза є складною і перебуває у стадії становлення. Незважаючи на це, ймовірний висновок фонетичної експертизи повинен фігурувати в кримінальному процесі, оскільки будь-які докази оцінюються в сукупності на підставі внутрішнього переконання.

Судова одорологічна експертиза займається встановленням джерела запаху за різними слідами — носіями запаху за допомогою біологічних і технічних детекторів. Отже, це експертиза ідентифікаційна, оскільки її завданням є встановлення конкретних джерел газоподібної речовини, до яких належать люди, речі, тварини, рослини і речовини органічного і неорганічного походження.

Одорологічне дослідження запахових слідів за допомогою біодетектора — службово-розшукового собаки і використання одержуваних результатів поширене в оперативно-розшуковій діяльності, однак визнати таке дослідження судовою експертизою поки що немає підстав, оскільки дуже важко технічними методами перевірити отримані дані. Запропонована ймовірно-статична модель

¹ Див.: Украинская советская энциклопедия. — К., 1984. — Т. 11. — Кн. 1. — С. 552.

обґрунтування вірогідності одорологічної ідентифікації (Г. М. Собко, 1987) не вносить нового в проблему, оскільки виходить із широкого поняття ідентифікації в технічних науках як встановлення тотожності двох і більше об'єктів, що входять у певну сукупність. Відомо, що криміналістичне поняття тотожності — це рівність об'єкта самому собі.

Таким чином, судово-одорологічна експертиза поки що перебуває в стадії становлення, наукові засади її останнім часом розробляються в експертно-криміналістичному центрі Росії і мають 15-літню апробацію. За 1998 р. у лабораторіях Росії було виконано близько 250 експертиз. Працями російських криміналістів цікавляться криміналісти Німеччини, Польщі, Угорщини, США. Висновки одорологічних досліджень поки що носять ймовірний характер і можуть бути представлені у формі однорідності, групової належності чи навіть єдиного джерела походження. Запах — матеріальний об'єкт, що перебуває в газоподібному стані, відтак інструментальне порівняльне дослідження двох зразків газоподібних об'єктів для сучасного рівня науки — звичайне явище. Тому ідентифікаційна експертиза сипучих, рідких і газоподібних об'єктів на рівні їх атомарно-молекулярних властивостей — очевидно справа недалекого майбутнього інформаційного суспільства¹.

43.7. Система експертних державних установ України

Кримінально-процесуальне законодавство допускає провадження експертиз у державних експертних установах і поза ними, по відповідних думках. Однак криміналістичні, судово-медичні і судово-психіатричні експертизи проводяться тільки в державних спеціалізованих установах, науково-дослідних інститутах судових експертиз, науково-дослідних лабораторіях судових експертиз, бюро судово-медичних експертиз, науково-дослідних, експертно-криміналістичних центрах головних управлінь і обласних управлінь, міністерствах юстиції, внутрішніх справ, охорони здоров'я, оборони і Служби безпеки.

Експертні установи у відомстві одного міністерства утворюють субординовану систему. Так мережу експертних установ системи Мін'юсту України очолює Департамент експертного забезпечення. Нині в Україні діють 7 науково-дослідних інститутів судових експертиз: Київський, Харківський імені М.С. Бокаріуса, Одеський, Львівський, Кримський (м. Сімферополь), Дніпропетровський і Донецький (рис. 94). Організаційна структура інститутів включає відділення і профільні лабораторії: 1) судово-почеркознавчого дослідження письма; 2) судово-технічного дослідження документів; 3) судово-трасологічних і балістичних досліджень; 4) судово-хімічних і фізичних досліджень; 5) судово-біологічних досліджень; 6) судово-автотехнічних досліджень; 7) судово-бухгалтерських досліджень; 8) будівельно-технічних і товарознавчих досліджень; 9) пожежно-технічних і вибухотехнічних досліджень і 10) відділ теорії судової експертизи. В окремих інститутах є фоноскопичні лабораторії і лабораторії дослідження комп'ютерних засобів. Деякі інститути мають експертні відділення (рис. 94).

¹ Див.: Салтевський М. В. Криміналістическая одорология. — К., 1976; Использование запаховых следов для раскрытия и расследования преступлений. — К., 1982; Кириченко А. А. Основы судебной микрологии. Днепропетровск, 1994.

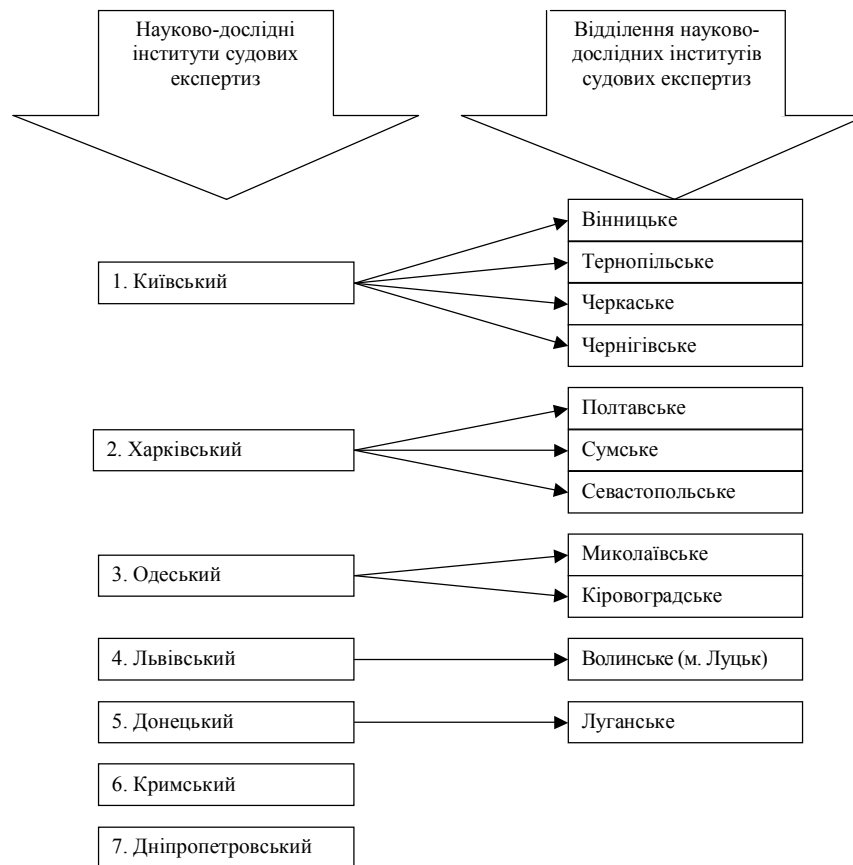

Рис. 94. Система експертних установ Міністерства юстиції України

До експертної мережі Міністерства охорони здоров'я входять: Український НДІ соціальної і судової психіатрії та його відділення на місцях; Державне бюро судово-медичної експертизи України; в областях діють обласні бюро судово-медичної експертизи при управліннях охорони здоров'я держадміністрації області. В бюро судово-медичної експертизи є профільні лабораторії: дослідження живого тіла людини; дослідження трупів; дослідження біологічних об'єктів; фізико-хімічна лабораторія; гістологічна лабораторія та ін.

Найбільш розгалуженою є мережа експертних установ у системі МВС. Головною методичною установою є науково-дослідний експертно-криміналістичний центр, який організує науково-дослідницьку роботу і виконує складні судові експертизи (Наказ МВС №682-1999 р). У кожній області є науково-дослідні експертно-криміналістичні центри при управліннях МВС областей (рис. 95). Основна роль низових експертних підрозділів – забезпечувати кваліфіковане збирання, фіксацію і використання криміналістичних об'єктів, а також провадження судових експертиз по деяких видах експертиз.

Організаційна структура експертної служби МВС України

Рис. 95. Організаційна структура експертної служби МВС України

Обласні експертно-криміналістичні центри у своїй структурі містять профільні лабораторії. Тут згідно з наказом №682 проводяться всі види криміналістичних експертиз: мікрооб'єктів і речовин, харчових продуктів, автотехнічні, біологічні, хімічні, пожежно-технічні, вибуховотехнічні – останні не у всіх областях.

Науково-дослідні експертно-криміналістичні центри є в структурі управлінь внутрішніх справ на залізничному, морському і повітряному транспорті (рис.99). Галузеві експертно-криміналістичні підрозділи є в службі оперативно-технічного управління Державної безпеки.

У постанові про призначення експертизи слідчий коротко викладає фабулу справи, формулює запитання експерту, називає державну експертну установу, якій доручає провадження судової експертизи.

Конкретного експерта визначає керівник установи, він же попереджає про кримінальну відповідальність. Якщо експертизу проводить приватний експерт, то слідчий безпосередньо вручає постанову фахівцеві-експерту. До постанови додаються досліджувані об'єкти і зразки для порівняння. Зброя, боєприпаси, вибухові речовини, як правило, на експертизу доставляються *нарочним*.

43.8. Призначення експертизи, підготовка матеріалів

У ситуаціях, коли слідчому або суду для дослідження джерел доказів інформації необхідні спеціальні знання, вони призначають судову експертизу. Слідчий вино-

силь постанову про проведення експертизи, а суд — ухвалу, в яких у вступній частині коротко викладається фабула справи. У резолютивній частині постанови або ухвали ставляться запитання експерту, вказується експертна установа, якій доручається проведення експертизи і називаються матеріали, що представляються експерту.

Розрізняють два види зразків — вільні та експериментальні. Вільні зразки — це об'єкти (сліди-відображення, сліди-предмети і сліди-речовини), що виникли до порушення кримінальної справи (письмові, друковані документи, виконані особою до порушення кримінальної справи). Такі зразки слідчий одержує шляхом виїмки або обшуку.

Експериментальні зразки — це об'єкти, отримані слідчим на досудовому слідстві або суддею в суді. Для одержання експериментальних зразків, наприклад, почерку, відбитків печаток, друкованих машин і друкуючих пристроїв, зразків сипучих, рідких і газоподібних речовин, слідчий виносить постанову, а суд — ухвалу.

Для одержання зразків, пов'язаних з фізіологічною діяльністю людини і порушенням недоторканності особи, слідчий запрошує фахівця. Відібрання експериментальних зразків крові, сперми, волосся тощо доручається медичній установі, для чого в резолютивній частині називається конкретна установа.

43.9. Технологія і структура висновку експерта

Експертне дослідження незалежно від виду експертизи включає послідовно виконувані етапи: 1) огляд досліджуваних об'єктів експертизи і зразків; 2) порівняльне дослідження; 3) аналітичний, оціночний етап результатів порівняння; 4) формування висновків висновку.

Огляд досліджуваних об'єктів і зразків. Це відповідальна процедура. Експерт розкриває упаковку, описує, хто і як засвідчив речові докази, дорправлені посиленням або поштою. Потім досліджує їх загальний стан — цілісність (чи не пошкоджені). Далі із застосуванням вимірювальних і оптичних засобів досліджує наявність загальних і окремих ознак, групує їх у сукупність і оцінює її неповторність, тобто ідентифікаційну цінність. Якщо об'єктів одного походження (слідів, гільз, куль) кілька, попередньо їх групує по загальних ознаках і частках, об'єднаних у сукупність. Об'єкти вимірюються, зважуються — все докладно фіксується у висновку і фотографується.

Потім слідчий приступає до дослідження вільних і експериментальних зразків. Приблизно в такій же послідовності спочатку вільні зразки, потім експериментальні. Встановлює в них наявність однакових загальних і окремих ознак, формує з них певну сукупність, тобто вирішує, що зразки походять від одного джерела. Зрозуміло, перелічуються загальні і окремі ознаки, що увійшли в сукупність зразків.

Порівняльне дослідження проводиться складанням сукупностей ознак досліджуваного об'єкта із сукупностями ознак зразків органолептично або з використанням технічних засобів зіставлення, накладення, сполучення. Ознаки, що збігаються, фотографуються, а на фототаблицях розмічаються кольором. Значну допомогу в порівнянні надають комп'ютерна техніка і спеціальні програмні системи для порівняння, наприклад, параметричних характеристик динамічних ознак. Порівняльне дослідження детально описується, іноді робляться посилання на використовувану методичну, довідкову та іншу літературу.

Аналітичний оціночний етап полягає у визначенні кількості ознак, що збігаються, і ознак, що розрізняються, у порівнюваних сукупностях, сформульованих і оцінених індивідуальними і відносно немінливими. Тут же обов'язково дається пояснення ознакам, які не збігаються і називаються причини їх виникнення, що найчастіше виникають внаслідок механізму слідоутворення і часу, що минув між подією злочину, коли виникли сліди, і часом одержання зразків на досудовому слідстві.

Закінчується аналітичний етап формуванням в експерта переконання, що порівнювані сукупності ознак досліджуваного об'єкта і його зразків однакові, тобто походять від того самого джерела. Отже, констатується факт встановлення тотожності: якщо сукупності не збігаються, то встановлюється розходження — досліджуваний об'єкт не той, від якого отримані зразки.

Якщо кількість ознак, що розрізняються, у сукупностях більше, ніж кількість таких, що збігаються, а останні дуже стійкі і характерні, то результат порівняння може бути оцінений як схожість, тобто об'єкти схожі. У цих випадках експерт зобов'язаний назвати як однакові ознаки, так і такі, що розрізняються, дати їм своє пояснення, а висновок сформулювати на користь однорідності об'єктів або загального джерела походження. Таким чином, структура експертного висновку включає наступні частини: вступ, дослідження, висновок.

Оцінюючи висновок, слідчий встановлює, чи на всі запитання отримані відповіді, в якій формі. Відповіді формують у позитивній і негативній формі або із зазначенням групової належності. Іноді експерт відмовляється від вирішення питання. Відмова повинна бути докладно мотивованою із зазначенням причини, наприклад, відсутність розробленої методики дослідження або непридатність досліджуваного матеріалу. Після закінчення експертизи експерт може бути допитаний. Правильна оцінка висновку дасть можливість побудувати переконливий ланцюг доказів.

РОЗДІЛ XIII. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ

Глава 44. Поняття, сутність і джерела криміналістичної методики

44.1. Поняття, завдання і предмет криміналістичної методики

Розслідування злочину – це специфічна пізнавальна, організаційно-тактична і процесуальна діяльність, обумовлена особливостями збирання і представлення доказової інформації, необхідної для встановлення події злочину і осіб, що його вчинили. Ці загальні особливості розслідування доповнюються характерною специфікою для окремих груп і видів злочинів.

Злочин, як і будь-яке явище об'єктивної діяльності, є індивідуальним і неповторним. Його розслідування відрізняється індивідуальними специфічними рисами. Разом з тим у кожному злочині, способах його вчинення зустрічаються повторювані ознаки, що служать основою для визначення і розробки типових прийомів розслідування як у цілому, так і стосовно окремих видів злочинів.

Методика є заключною частиною науки криміналістики, що розробляє теоретичні засади і практичні рекомендації, як найбільш ефективно використовувати процесуальні засоби, тактичні і технічні прийоми для розслідування злочинів. У методиці знаходять практичне втілення криміналістична техніка і криміналістична тактика, образно кажучи, методика – це сплав технічних засобів і тактичних прийомів збирання, представлення, дослідження, оцінки і використання доказів з метою вирішення завдань припинення, розкриття і попередження злочинів.

Криміналістична методика – це завершальний розділ науки криміналістики, який являє собою систему наукових положень (закономірностей, принципів) і розроблених на їх основі практичних рекомендацій (алгоритмів, програм), що забезпечують оптимальну організацію розслідування і попередження окремих видів злочинів.

У криміналістичній методиці здійснюється практична реалізація положень криміналістичної техніки і тактики, оскільки поза реальними умовами розслідування стосовно особливостей конкретного виду злочинів немає їх застосування і використання. Немає допиту взагалі, а є допит конкретних категорій осіб (свідків, потерпілих, підозрюваних) стосовно специфічних умов їх ролі, зацікавленості тощо у рамках обставин різних злочинів. Розробка криміналістичної характеристики окремих злочинів має на меті заповнення даної прогалини.

Рекомендації з методики розслідування не можуть розглядатися як просте поєднання положень криміналістичної техніки і тактики. Вони являють собою якісно новий засіб вирішення практичних завдань розслідування, що виник за рахунок ос-

мислення і пристосування загальних положень і закономірностей до конкретних особливостей виявлення, збирання, оцінки і використання доказової інформації стосовно різних видів джерел інформації.

Здійснювана в останні роки розробка наукових засад криміналістичної методики базується на узагальненнях окремих методик розслідування, що сприяє конкретизації, виділенню загального із окремого, а також конкретних особливостей, властивих кожному виду злочинів. Теоретична розробка проблем класифікації злочинів, їх криміналістичних характеристик, тактичних засобів організації, алгоритмізації розслідування і розкриття злочинів тощо створює необхідні передумови для побудови окремих методичних рекомендацій та їх систем окремих методик, наприклад, розслідування вбивств, учинених найманими особами, викрадень людей і захоплення заручників з метою викупу, розслідування злочинів у сфері економіки тощо.

Завдання методики розслідування випливають із загальних завдань кримінального судочинства, сформульованих у Конституції України і підзаконних актах, згідно з якими охорона прав і законних інтересів громадян, швидке і повне розкриття злочинів, охорона державної безпеки і суверенітету України утворюють загальні завдання юридичних наук.

Таким чином, методика – це цілісний розділ криміналістики, що вивчає: досвід і механізм вчинення злочинів; практику їх розслідування; основи організації і управління розслідуванням; криміналістичні рекомендації, системи тактичних і технічних засобів, способів і прийомів ефективного розкриття, розслідування і попередження злочинів, що утворюють у сукупності предмет перетворюючої діяльності.

44.2. Джерела криміналістичної методики

Джерело – це форма, спосіб вираження встановлених чи санкціонованих державою норм права. Джерелами права є закони, нормативні акти, договори, санкціоновані державою, акти громадських організацій, прецедент і правовий звичай¹. Відтак джерелами криміналістичної методики є насамперед Основний Закон – Конституція України, в якому виражені воля держави, право в цілому і його галузі, передусім кримінальне і кримінально-процесуальне право.

Норми кримінального права встановлюють караність діянь і характер обставин, що визначають відповідальність. Останні служать спонукальним началом для розробки окремих методик розслідування і орієнтиром визначення предмета доказування стосовно конкретного виду злочинів.

Норми кримінально-процесуального права, що регламентують порядок проведення досудового і судового слідства, впливають на структуру окремих криміналістичних методик, їх форму, зміст, послідовність здійснення слідчих дій.

Практика є основою пізнання і критерієм його істинності. Взаємозв'язок слідчої практики з криміналістичною методикою реалізується в наступних основних напрямках, які допустимо розглядати як закономірності загальної частини криміналістичної методики. Назвемо їх.

¹ Див.: Украинская советская энциклопедия. – К., 1980. – Т. 4. – С. 358; Т. 11. – С. 555.

1. Безперервність удосконалення конкретних методик розслідування на основі досвіду судово-слідчої практики.

2. Контроль практикою істинності і корисності рекомендованих наукових, загальнонаукових і криміналістичних знань для вдосконалення методики розслідування злочинів і розвитку криміналістичної науки взагалі.

3. Формування теоретичних засад криміналістичної методики розслідування, розробка нових процедур збирання, оброблення і представлення доказової інформації на основі інформаційних технологій.

Важливим науковим напрямком, а отже, джерелом формування методичних рекомендацій є досягнення науки, передусім криміналістики, теорії ідентифікації, криміналістичної техніки, основ слідознавства, судової одорології і фоноскопії, прогностики і системного підходу в криміналістичній тактиці, що вплинуло на:

а) розробку нових технічних засобів і тактичних прийомів, які обумовлюють необхідність створення (або уточнення) нових методичних рекомендацій щодо їх застосування в процесі розслідування;

б) виявлення невідповідності методичних рекомендацій розв'язуванню завдань розслідування в сучасних умовах, що змінилися (поява нових способів вчинення і приховування злочинів, пов'язана з цим зміна характеру доказів інформації і можливостей її одержання, представлення, використання тощо). Це примушує учених-криміналістів звертатися до фундаментальних галузей знань, що досліджують форми руху матерії для розкриття нових властивостей її сутності, руху і зміни.

Дані інших наук широко застосовуються з метою забезпечення ефективності розслідування злочинів. При цьому окремі методи і засоби використовуються практикою безпосередньо, не змінюючи своєї належності до материнських галузей знання, а інші, переутворюючись відповідно до завдань і цілей криміналістичного забезпечення слідчої діяльності, стають складовою частиною загальної теорії і окремих методичних рекомендацій науки криміналістики, породжуючи нові джерела криміналістичної методики.

Глава 45. Принципи і загальні положення в методиці

45.1. Принципи і загальні положення в методиці

Принцип – це основне начало, вихідне положення якої-небудь теорії, вчення; керівна ідея, основне правило діяльності. Нарешті, принцип – це внутрішнє переконання, погляд суб'єкта на речі, що визначає норму його поведінки¹. Звідси принципи є методологічними категоріями, що лежать в основі технологій по застосуванню теоретичних концепцій і методів пізнання в різних сферах практичної діяльності. Криміналістична методика не є винятком і становить різновид спеціального пізнання, споріднений з діалектичним.

Криміналістична методика в практичному плані – це система впорядкованих слідчих дій, організаційних і оперативно-розшукових заходів, орієнтованих на розкриття, розслідування і попередження конкретного виду злочину. Як і будь-яка система, методика будується відповідно до певних принципів, тобто наукових засад. Такими організаційними засадами – принципами є:

1. Законність, тобто вся діяльність по розслідуванню і профілактиці злочинів на досудовому і судовому слідстві повинна будуватися на законодавчій базі правової держави Україна і відбуватися в суворих рамках її правового поля.

2. Науковість і спроможність методів і засобів діяльності, тобто їх фактична відповідність сучасному рівню розвитку науки і техніки.

3. Пізнання фактів минулого на основі збереженої інформації в сьогоденні, її логічного, семантичного і психологічного аналізу.

4. Безперервність версіювання, планування і наукової організації праці суб'єктів досудового і судового слідства.

5. Ситуаційність і етапність діяльності суб'єктів досудового і судового слідства – «ситуація ® проблема ® тактичне рішення ® нове знання ® нова ситуація тощо»

6. Технізація та інформатизація досудового і судового слідства відповідно до законів України «Про національну програму інформатизації» і «Про національну Концепцію програми інформатизації».

7. Максимальна наочність і очевидність представлення джерел доказів відображуваних чи сигналів (ознак) інформації на досудовому і судовому слідстві.

8. Комплексність використання сил і засобів слідчих, оперативно-розшукових і спеціальних підрозділів для забезпечення повноти і швидкості припинення, розкриття і профілактики злочинів.

Названі принципи становлять методологічні категорії, загальні положення, що служать об'єктивно-закономірними засадами конструювання теоретичних засад криміналістичної методики як розділу науки криміналістики і окремих методик розслідування окремих видів злочинів, що утворюють її особливу частину. Тому вони названі принципами. В даний час багато учених-криміналістів ототожнюють поняття «загальні положення» і «принципи» у методиці. Це близькі поняття, але нерівноцінні за змістом.

¹ Украинская советская энциклопедия. К., 1982. – Т. 8. С. 527.

Положення – це місцезнаходження чогось у просторі, стан, обставини; сукупність; звід правил, сформульована думка, нарешті – розпорядок¹. Справді, принципи іноді інтерпретують як положення, але не більше. В етимологічному аспекті принцип – це загальна категорія для якогось процесу діяльності, що межує або є природною закономірністю, притаманною великому класу явищ, яким є методика розслідування злочинів узагалі. Звідси вступні знання в методику розслідування правильніше називати не «загальні положення», а «принципи методики».

45.2. Структура криміналістичної методики

Методика в найширшому значенні являє собою координовану діяльність державних правоохоронних структур, що ведуть боротьбу зі злочинністю. Однією з її складових є діяльність уповноважених осіб органів дізнання і прокуратури на досудовому слідстві по розслідуванню злочинів. Це слідча, оперативна і розвідувальна діяльність. Вона має загальну елементну структуру будь-якої людської діяльності, в якій суб'єкт справляє вплив на навколишнє середовище, внаслідок чого його об'єкти (предмети, люди) взаємодіють один з одним і речами, утворюють в зовнішньому світі зміни – сліди в криміналістичному розумінні.

Вчинення злочину і його розслідування – структурно однакові діяльні процедури. Вони розрізняються за сутністю цілей: у першому випадку суб'єкт впливає і взаємодіє з матеріальним середовищем у протиправних особистих ситуаціях мета суб'єкта: виявлення ознак протиправної взаємодії, а в другому – пізнає факти протиправних дій і виявляє осіб, що їх вчинили; встановлює факти порушення правопорядку і прав громадян, доказує вину обвинуваченого.

У такому контексті структура криміналістичної методики може бути представлена як структура специфічної діяльності – методики розслідування злочинів, що є закономірним і об'єктивним, оскільки вона адекватна структурі пізнавальної діяльності взагалі, яка відрізняється від криміналістичної тим, що вирішує лише окремі криміналістичні завдання розслідування, хоча діяльність слідчого не обмежується тільки цим.

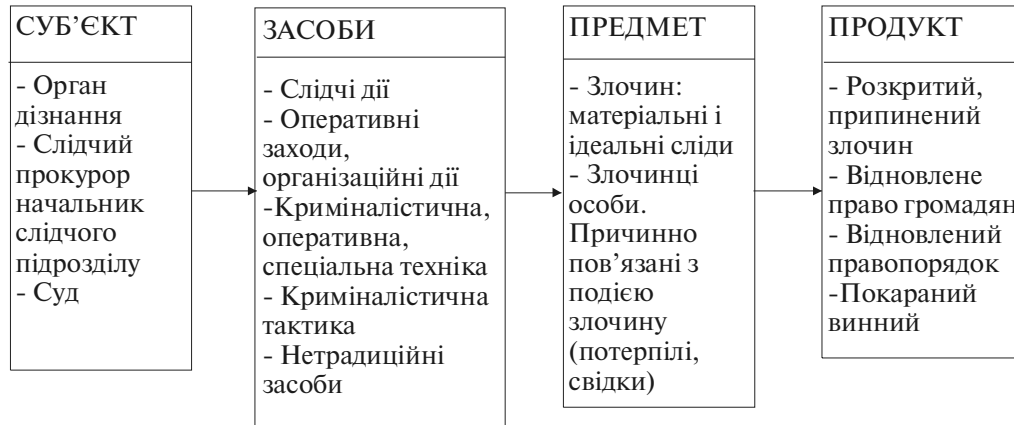
Слідчому доводиться вирішувати кримінально-правові, процесуально-правові, адміністративно-правові та інші завдання, що не входять у предмет криміналістики і не вивчаються в її курсі.

Тому запропонована структура – це елементна структура окремої криміналістичної методики, її елементи своїм змістом відображають специфіку розслідування як процес пізнавальної діяльності, заснованої на категоріях матеріалістичної діалектики і законах формальної логіки.

Наведена чотиричленна елементна структура, на нашу думку, вигідно відрізняється від окремих методик, що зустрічаються в літературі, однак ця структура в науці криміналістиці майже не розроблялася, зміст її елементів не розкрито, не досліджені кореляційні зв'язки між ними. Основний акцент робиться на криміналістичну характеристику, що не можна визнати обґрунтованим. Звернемося

¹ Див.: *Ожегов Е. И., Шведова Н. Ю.* Толковый словарь русского языка. – М., 2002. – С.555.

до сучасного розуміння структури методики як заключної частини науки криміналістики.

Криміналістична методика як розділ науки складається з двох частин: загальних положень-принципів і окремих методик розслідування.

Перша частина включає: 1) дані вивчення загальних закономірностей організації і проведення розслідування; 2) понятійний апарат цього розділу науки¹; 3) завдання і принципи криміналістичної методики; 4) проблемні питання розвитку методики, характеристику структури окремих методик розслідування тощо. Загальні положення відображають і забезпечують системність складових окремих методик розслідування, їх наукову обґрунтованість і взаємозв'язок.

Друга частина розділу включає окремі методики розслідування окремих видів злочинів, розроблені відповідно до потреб практики на основі загальних положень криміналістичної методики. Головним у цій процедурі є: встановлення виду і характеру відносин, які складаються між елементами структури злочинної діяльності, що створює пізнавальні проблеми і ставить розумові завдання, котрі спонукають слідчого використовувати ситуаційний метод пізнання, тобто аналізувати слідчі ситуації і проектувати тактичні операції для їх вирішення.

Окрема методика включає найбільш типові версії та особливості планування, розслідування конкретних видів злочинів. Для кожного виду злочинів характерні не тільки особливості їх вчинення, причини й умови, що сприяють їх вчиненню. Тому завданням окремих методик є вивчення відображення особливостей і збирання інформації про обставини, що сприяли вчиненню злочинів конкретного виду, і характеристика профілактичної діяльності слідчого.

Спробу визначення єдиної структури окремих методик не слід змішувати з пошуками єдиної схеми розслідування, що мали місце в минулому, оскільки останнє означало нівелювання індивідуального, а встановлення єдиної структури ставить за

¹ Див.: М. Скрипчиюк. Криміналістична термінологія. — К., 2003; А.В. Іщенко. Методологічні проблеми криміналістики. — К., 1997; В.П. Бакин. Криминалистика. — К., 2002.

мету вичленовування найбільш істотних для розробки і вдосконалення структури елементів окремих методик.

Щодо структури немає єдиної думки, однак більшість вітчизняних криміналістів – В.П. Бахін, В.І. Гончаренко, М.І. Клименко, В.К. Лисиченко, В.Ю. Шепітько, а також зарубіжних – Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкін, О.В. Дулов, В.Я. Колдін, В.О. Образцов, М.О. Селіванов, Н.П. Яблоков – у структурі окремої методики називають такі елементи:

- криміналістичну характеристику відповідного виду злочинів;
- перелік обставин, що підлягають встановленню;
- особливості порушення кримінальної справи;
- перелік первинних слідчих дій і оперативно-розшукових заходів досудового слідства;
- характер наступних слідчих дій досудового слідства;
- виявлення обставин, що сприяють вчиненню злочинів, і визначення заходів для їх усунення.

Стосовно окремих методик, що формуються на основі особливостей «слідчої картини» у широкому її значенні, учинення злочинів особливе місце здобуває часовий фактор, встановлення шкали події злочину – діяльності злочинця в часі; потерпілого і свідків у даний момент. Так, при розслідуванні злочинів минулих років або «затягнутих» провадженням особливого значення набуває тактика повторного слідства. Тут відбувається не стільки перевірка вербальних і матеріальних джерел інформації, скільки встановлення надійності збереження відображеної в минулих джерелах інформації, що збереглася в сьогоденні.

Тому проблеми відновлення забутого новими психотехнологіями¹ (гіпнопедія, психоаналіз) дедалі більше привертають увагу слідчих, однак у криміналістиці і судовій психології ці проблеми ще не були серйозно досліджені.

Нового звучання в методиці одержують технології прямого і непрямого відновлення за допомогою технічних засобів слідів пам'яті, тобто інформації, що зберігається, але втрачена потерпілим у зв'язку з подією злочину та об'єктивними його наслідками.

¹ Див.: Игорь Вагин. Психология зла. Практика решения конфликтов. – М., С.-Петербург, Воронеж; К., Харьков, 2003; Делай3 как я хочу! Тренинг психопоставления (пер. с англ.). М.; С.-Петербург., 2003

Глава 46. Криміналістична характеристика

46.1. *Поняття криміналістичної характеристики*

Характеристика — це опис прикметних властивостей, якостей, достоїнств, ознак якого-небудь явища, події, людини. Оскільки злочин вивчається різними юридичними науками, то й опис його властивостей і ознак проводиться конкретною наукою. Звідси характеристика злочину може бути кримінально-правовою, кримінологічною, адміністративно-правовою, криміналістичною та ін.

Кримінально-правова характеристика описує правовий характер діяння, вказує, чи містить воно прикметні ознаки складу злочину, яка міра суспільної небезпечності вчиненого, які заподіяні збитки, яке встановлене покарання за вчинене та інші ознаки.

Кримінологічна характеристика описує генезу злочину, його причини і умови вчинення, частоту зустрічності і класифікацію злочинів за різними підставами, наприклад, вік, професія, освіта тощо. Кримінально-правова і криміналістична характеристики найбільш повно розроблені в юридичній науці і нерідко використовуються в криміналістиці.

Криміналістична характеристика — поняття порівняно нове, недостатньо розроблене. Разом з тим криміналістична характеристика, за визнанням більшості учених-криміналістів (Р.С. Белкін, А.Н. Васильєв, І.Ф. Герасимов, В.Г. Танасевич та ін.), є основою конструювання ефективних методик розслідування. У літературі зустрічаються, принаймні, три підходи до конструювання визначення криміналістичної характеристики.

Прихильники першого підходу формулюють поняття характеристики простим переліком ознак і властивостей злочину, однак простий перелік ознак — не кращий спосіб конструювання дефініцій. Такі визначення, як правило, громіздкі і погано сприймаються.

Прихильники другого підходу визначення поняття криміналістичної характеристики формулюють не переліком ознак і властивостей, а через підкреслення їх інформаційної значущості. Такі визначення більш лаконічні. Наприклад, І.Ф. Герасимов визначав криміналістичну характеристику як сукупність відомостей про такі загальні, типові ознаки, обставини та інші характерні риси певного виду (групи) злочинних діянь, що мають важливе організаційне і тактичне значення для розкриття цього виду (групи) злочинів.

Нарешті, прихильники третього підходу переносять акцент на опис механізму злочинного діяння, типових відображуваних у відображуючих і об'єктів, взаємодіють у процесі вчинення злочину.

Найбільш досконалим видається інформаційний підхід при конструюванні визначення криміналістичної характеристики. Такий підхід означає, що:

а) криміналістична характеристика — це сукупність інформації, яка певним чином субординована у систему, що являє собою абстраговану узагальнену інформаційну модель конкретної події;

б) опису підлягають не всі, а тільки типові ознаки, тобто загальні для даного виду (групи) злочинів. Тому поняття криміналістичної характеристики є видовим, типізованим;

в) ознаки описують на якісному рівні, характеризуючи співвідношення їх кількісних сторін. Тому в інформаційній моделі описані ознаки повинні мати ймовірно-статистичні показники, що відображають взаємозв'язок між елементами криміналістичної характеристики. З урахуванням названих елементів інформаційного підходу можна запропонувати наступне визначення.

Криміналістична характеристика — це інформаційна модель, що являє собою якісно-кількісну систему опису типових ознак конкретного виду (групи) злочинів.

46.2. Структура криміналістичної характеристики

Структура криміналістичної характеристики розкриває її зміст, тобто які елементи злочину підлягають опису. На думку Л.О. Сергеева, її зміст включає: спосіб вчинення злочину; обстановку і умови, в яких вчинено злочин; обставини, пов'язані з предметом злочинного посягання, суб'єктами і суб'єктивною стороною злочинів; схожі зв'язки конкретного злочину з діями, що не є кримінально каранними.

О. М. Колесниченко оперував у своїй докторській дисертації терміном «криміналістична характеристика»¹, але не розкрив його змісту. Найповніше розкрив криміналістичну характеристику Р.С. Белкін (1972 р.), за яким вона включає опис: даних про спосіб вчинення і приховування злочину і типових наслідків його застосування, особи ймовірного злочинця і ймовірних мотивів і мети злочину, деяких обставин вчинення злочину (місце, час, обстановка). Однак і це визначення дотепер трансформується ученими.

Аналіз наявних визначень і структур криміналістичної характеристики показує, що всі вони розрізняються як за кількістю, так і за змістом елементів. Разом з тим порівняльний аналіз запропонованих структур дозволив нам стверджувати, що в основному вони описують чотири сторони злочину: 1) предмет безпосереднього посягання; 2) спосіб вчинення злочину в його широкому розумінні; 3) типову обстановку — «слідову картину» в її широкій інтерпретації і 4) особу злочинця².

Структуру криміналістичної характеристики не можна ототожнювати з обставинами, що підлягають доказуванню за кримінальною справою. Предмет доказування — це насамперед елементи кримінально-правової характеристики злочину, тобто «факти, обставини кримінальної справи, що для правильного вирішення справи підлягають установленню за допомогою доказів»³.

Тому елементи криміналістичної характеристики описують головним чином типові властивості й ознаки злочинної події і не можуть охоплювати всі елементи предмета доказування.

Змішування структур і ототожнення обставин предмета доказування з елементами криміналістичної характеристики допускаються, мабуть, тому, що поняття і

¹ Див.: Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений. Автореф. дис. д-ра юрид. наук. — Х., 1967. С. — 9.

² Див.: Салтевский М. В. Специализированный курс криминалистики для слушателей ВУЗов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования. — К., 1987. — С.310.

³ Див.: Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. — Т. 1. М., 1968. — С. 361.

зміст елементів предмета доказування визначено суворо і чітко, а елементи криміналістичної характеристики поки що залишаються дискусійними. Звідси іноді замість опису криміналістичної сутності злочину для його характеристики використовують відомі кримінально-правові, кримінологічні та інші ознаки, наприклад, суспільну небезпечність, розмір терміну покарання та ін. Безперечно, ці ознаки мають певне значення для висування пошукових і слідчих версій, для розкриття і розслідування злочинів узагалі. Разом з тим вони не повинні домінувати над криміналістичними. Наприклад, вікова характеристика особи має значення для визначення кола осіб дуже приблизно, вона менш інформативна, ніж сліди рук чи знарядь злочину.

Кримінологічні і кримінально-правові ознаки в криміналістичній характеристиці «працюють» тільки в сукупності з усіма іншими. Тому знання криміналістичних ознак, якими описують елементи криміналістичної характеристики, важливо як з теоретичного, так і з практичного боку.

Предмет безпосереднього посягання — це найрізноманітніші фізичні об'єкти (речі і предмети) органічного і неорганічного походження, що є матеріальним вираженням суспільних відносин.

Фізичні об'єкти характеризуються насамперед ознаками їх агрегатного стану — твердий, рідкий, сипучий, газоподібний; споживчим призначенням — предмети праці (знаряддя, інструменти), предмети побуту, туалету, прикраси тощо; фізико-хімічними властивостями — колір, вага, розмір, летючість, подільність, хімічна активність тощо.

На відміну від кримінально-правового поняття предмета злочину предметом безпосереднього посягання в криміналістичному аспекті є людина, тобто її тілесна організація, розглянута як фізико-біологічна система, що, вступаючи в різні взаємодії, відображає себе в матеріальному середовищі, оскільки суспільні відносини органічно пов'язані з речами і виявляються як речі.

Звідси криміналістика при розслідуванні злочинів досліджує насамперед матеріальні об'єкти (неживі, живі та їхні сліди — відображення, що виникають внаслідок взаємодії матеріальних об'єктів). Саме за слідами-відображеннями слідчий пізнає, які матеріальні об'єкти взаємодіяли і у які конкретні відносини вступали.

Для криміналістичної характеристики предмет злочинного посягання — це насамперед *слідоутворюючий об'єкт* — які сліди він може залишити на взаємодіючих матеріальних об'єктах (тілі злочинця, потерпілого, обстановці місця події). Тому опис саме цих ознак дає можливість найбільш об'єктивно прогнозувати наявність слідів-відображень у матеріальній сфері. Наприклад, сліди вкраденої сипучої речовини найчастіше можна знайти на одязі і тілі злочинця, знаряддях злочину; при розкраданні хімічно активних речовин (кислоти, луги, сильнодіючі радіоактивні речовини) — на предметах одягу і тілі злочинця, пакувальних предметах, а при зберіганні можуть виникати характерні сліди опіку, окислювання, розкладання, відновлення тощо. Взаємодія їх із предметом, що має ознаки подільності й адгезії, дає можливість прогнозувати утворення слідів — речовин і мікрочастинок на предметах обстановки, знаряддях злочину і злочинці.

Типова слідова картина вчинення злочину як елемент криміналістичної характеристики — поняття збірне, що включає опис матеріальних, ідеальних слідів-відображень — ознак злочину на момент його виявлення. Тому поняття «слідова картина»

включає ідеальні відображення і матеріальні сліди, як джерела видимих і невидимих, прогнозованих слідів, що утворилися в момент вчинення злочину, розташування, і види схованок та деякі інші ознаки, що іноді називаються самостійними елементами криміналістичної характеристики.

Слідова картина включає джерело ідеальних відображень, тобто людину, яка виступає в події злочину обвинуваченим, потерпілим, свідком-очевидцем. Вона включає обставини, що сприяють вчиненню злочину. До них належать: а) структура і організація діяльності підприємства, організації, установи, зокрема: технологічний процес, стан охорони, особливості документообігу і розпорядчо-виконавчої діяльності, що сприяють формуванню антисупільних поглядів і установок, перетворенню їх на злочинний намір чи злочинну необережність; б) стан виховної роботи і мікроклімат у колективі. Інформація про ці обставини міститься як у матеріальних, так і ідеальних відображеннях, що характеризують злочин на момент його вчинення.

Отже, слідова картина конкретного злочину — це реальна матеріальна¹ слідова обстановка на конкретний момент часу, що відображає і зберігає різну інформацію про конкретну подію злочину і особу, яка вчинила його в даній обстановці².

У пізнавальному плані елементи криміналістичної характеристики взагалі і слідова картина зокрема — сукупність абстрагованої інформації про типові матеріальні джерела, характерні для даного окремого виду злочинів, наприклад, крадіжки зі зломом, розбійного нападу із застосуванням зброї тощо.

Слідова картина містить типовий опис слідів та їх джерел (людей, речей) і обставин події. Тому вона, як будь-яке загальне, менш конкретна в деталях (подробностях), але більш змістовна як ідеальна модель конкретного виду злочинів, що дозволяє більш повно виділити окреме на підставі загального. У цьому полягає прогностична роль криміналістичної характеристики, що дає можливість будувати версії про місце перебування ще не виявлених об'єктів, не виявлених ознак і властивостей.

Спосіб вчинення злочину як елемент криміналістичної характеристики називають усі вчені-криміналісти, причому деякі з них як на самостійний елемент вказують ще й на спосіб приховування злочину.

Спосіб — це спосіб дії суб'єкта, використовуваний для досягнення поставленої мети в якій-небудь діяльності. Криміналістична характеристика описує спосіб як процес взаємодії і слідоутворення, тобто які об'єкти вступають у взаємодію при конкретному способі і які при цьому утворюються сліди, де вони розташовуються, якими ознаками і властивостями характеризуються. Такий опис способу є криміналістичним і дає можливість за слідами-відображенням прогнозувати властивості злочинця, спосіб дії й ознаки застосовуваних конкретних знарядь.

Спосіб так чи інакше являє собою взаємодію одного простого руху або сполучення в одному декількох простих рухів (механічного, фізичного, хімічного, біологічного, суспільного), опис яких дозволяє прогнозувати інші властивості способу вчинення злочину, наприклад, суспільну небезпечність, поширеність, жорстокість тощо.

Тому опису підлягають: спосіб руху, дій суб'єкта, наприклад, знаряддям, що

¹ „Реальна матеріальна слідова обстановка” вміщує як ідеальні, так і матеріальні відображення (сліди). Ідеальні відображення теж матеріальні — це доведено у 2000 р. (Див.: Нобелівська премія 2000 року (секрети нервових клітин).// Наука и жизнь, 2001р. — №1. — С. 30.

знаходиться в його руках, як завдавав удару, відтискав ригель. Так, руйнування перешкоди може бути здійснене видавлюванням, вирізуванням, випилюванням, висвердлюванням, руйнуванням, іншими способами, в основі яких лежать термічні, хімічні або фізичні форми руху матерії. Отже, у криміналістичній характеристиці спосіб вчинення злочинів включає опис: а) прийомів реалізації способу проникнення шляхом злому, пролому, підкопу; вбивства шляхом удушення, отруєння, застосування вогнепальної зброї; створення неврахованих «надлишків» шляхом пересортиці, обмірювання, обважування, фальсифікації товару, сировини; б) виду взаємодіючих об'єктів, наприклад, ніж, виготовлений кустарним способом за типом «фінського» тощо; в) механізму взаємодії і форми руху – контактний, механічний, прямолінійно-поступальний, безконтактний, фізичний, тепловий, хімічний; г) слідів способу – обов'язкові сліди мікрочастинок пальців рук, ніг, запаху.

Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики відзначається всіма ученими-криміналістами. Однак питання про те, які ознаки і властивості треба описувати, залишається відкритим. Тому іноді особу злочинця характеризують у кримінально-правовому, а частіше в кримінологічному аспекті, що найбільш розроблені в науці.

Криміналістична характеристика особи злочинця повинна давати опис людини як соціально-біологічної системи, властивості й ознаки якої відображаються в матеріальному середовищі і використовуються для розслідування злочинів. До таких властивостей людини належать: фізичні, біологічні і соціальні.

Криміналістична характеристика – це такий опис рис зовнішності і внутрішніх властивостей людини, що дозволяє уявити образ людини, її портрет як соціально-біологічної істоти.

46.3. Криміналістична характеристика – основа побудови методики розслідування окремих видів злочинів

Роль криміналістичної характеристики для побудови методики розслідування окремих видів злочинів очевидна, оскільки вона являє собою інформаційну модель, що описує на якісно-кількісному рівні типові ознаки і властивості певної групи (виду) злочинів, наприклад, крадіжки особистого майна, розбійного нападу, хабарництва, корупції тощо. Порівнюючи типові ознаки криміналістичної характеристики з конкретною ситуацією злочину, можна прогнозувати окрему методику розслідування одиничного злочину. Наприклад, узагальнення досвіду розслідування вбивства, вчиненого «своїми», тобто родичами, близькими, знайомими чи сусідами, дозволяє говорити про те, що злочинець, як правило, прагне сховати труп, спотворити особу, знищити документи для того, щоб ускладнити наступне встановлення особи потерпілого, а потім і злочинця.

Якщо ж вбивство вчинене сторонньою особою, «чужим», то таких запобіжних заходів убивця звичайно не розпочинає. Тому при виявленні ретельно захованого трупа зі значними ушкодженнями в ділянці обличчя є підстави вважати, що злочинця треба шукати серед «своїх», тобто родичів, друзів, недругів, знайомих, сусідів. При висуванні і перевірці версій у цьому разі звичайно вирішується питання: «Кому це вигідно?». Звідси розслідування справ про вбивства, порушені за фактом виявлення трупа, розпочинається з огляду місця виявлення трупа, встановлення його особи,

допиту особи, що виявила труп, встановлення і допиту осіб, які останніми бачили потерпілого і зустрічалися з ним.

Криміналістичну характеристику багато хто з учених являють як «еталон», «трафарет», котрий мовби накладають на вихідні дані розслідуваного злочину для вичленовування загального із окремого з метою визначення напрямку розслідування і конструювання методики. Звідси криміналістична характеристика повинна являти собою відносно стабільну сукупність інформації про ознаки конкретного виду злочинів. Якщо допустити, що зміст криміналістичної характеристики постійно змінюється в міру розслідування злочину, то тоді ні з чим було б порівнювати ознаки конкретної події злочину.

Розуміння криміналістичної моделі дозволяє заздалегідь будувати типову прогностичну модель розслідуваного злочину, визначати ймовірні співвідношення між її елементами та обставинами реальної події, намічати шляхи розшуку людей і речей.

З практики відомо, що безпосередній предмет *крадіжки* нерідко характеризує особу злочинця. Так, наркотичні речовини найчастіше викрадають наркомани; продукти харчування і спиртні напої – бродяги, неповнолітні; крадіжки тварин на фермах вчиняють тільки дорослі, причому мотивом служить придбання спиртного. Знання таких залежностей дозволяє будувати найбільш ймовірні розшукові версії.

Таким є значення криміналістичної характеристики для методики розслідування окремих видів злочинів.

Глава 47. Вчення про спосіб вчинення злочину

47.1. *Поняття способу вчинення злочину*

Спосіб вчинення злочину — явище об'єктивної дійсності, його правове і наукове поняття є предметом досліджень ряду правових наук.

У науці кримінального права склалося уявлення про спосіб вчинення злочину як про неодмінну частину кожного злочину. Тому в кримінальному праві спосіб — це характеристика передбаченого законом для даного злочину дії (бездіяльності) (В. М. Кудрявцев, 1957), певний порядок, метод, послідовність рухів і прийомів.

Криміналістика розглядає спосіб як комплекс усіх взаємозалежних дій, операцій і рухів злочинця при вчиненні злочину.

Спосіб вчинення злочину — узагальнене поняття: це комплекс динамічних актів рухів, що залишають у навколишній середовищі зміни — сліди злочину, які є джерелом інформації для розкриття злочинів, виявлення і викриття винних.

В основі криміналістичного використання даних про способи вчинення злочинів лежить емпіричне положення про те, що діяльність суб'єкта несе на собі відбиток його індивідуального і соціального досвіду, індивідуальних здібностей, навичок і психофізичних властивостей. За наявними джерелами, ця закономірність була помічена ще в середині XIX ст. і використовувалася з метою розкриття і розслідування злочинів. Для цих цілей видавалися збірники з описом прийомів обману і шахрайства, властивих представникам різних дрібних соціальних груп тодішнього суспільства. Згодом збірники описів способів використовувалися для розшуку злочинців та їх викриття. Так з'явилися обліки злочинців.

Криміналістичний облік злочинців за способом вчинення злочинів був розроблений на початку XX ст. Л. Етчерлі в Англії і А. Фолмером у США. Система Л. Етчерлі була пристосована для розкриття крадіжок зі зломом і враховувала десять «модусів» — ознак способу вчинення злочинів. Система А. Фолмера також включала десять «модусів» — ознак, позначених літерами. У свою чергу, кожна деталь «модусу», тобто окрема ознака способу, позначалася певним числом, що давало можливість скласти формулу способу вчинення злочину і використовувати її для виявлення схожих способів, властивих відомим чи невідомим особам.

Спосіб вчинення злочину як закономірне явище виникнення доказової інформації має методологічне значення для криміналістики і служить одним із елементів для розробки загальної теорії криміналістики, її техніки, тактики і методики, визначення напрямку її розвитку взагалі, розробки нових рекомендацій, засобів і методик розкриття і розслідування злочинів.

Разом з тим і дотепер спосіб визначають з позиції опису ознак події в кримінально-правовому його значенні. Нерідко спосіб, наприклад крадіжки, характеризують лише як спосіб проникнення в сховище (шляхом злому, підбору ключа, розбирання грубої труби тощо), спосіб вбивства або тілесного ушкодження характеризувався за видом застосовуваного знаряддя (вогнепальна, холодна зброя, предмет побутового призначення тощо)

Розпочаті в 60-70-х роках XX ст. дослідження способів вчинення злочинів з позицій системно-структурного, системно-компонентного і системно-функціональ-

ного підходів відкрили можливість вироблення наукового поняття способу вчинення злочину, що відповідає криміналістичним завданням.

Спосіб вчинення злочину являє собою комплекс причинно і функціонально пов'язаних довільних (і почасти мимовільних) цілеспрямованих дій злочинця. Він детермінований сукупністю фактів об'єктивного і суб'єктивного характеру, склад і дія яких є ситуаційними, що обумовлює відкритий характер способу як системи, відносно стійкість і повторюваність способів.

47.2. Структура способу вчинення злочину і формуючі його фактори

Системно-структурний аналіз дає можливість правильно пізнати структуру способу вчинення злочину, виявити системну цілісність і виділити його з інших систем. Разом з тим структура способу відносно стабільна. В умисних злочинах її звичайно утворюють дії, спрямовані на підготовку, безпосереднє вчинення і приховування злочину. Деякі структурні елементи способу для інших видів злочинів можуть бути відсутні.

Для криміналістів найбільше значення мають повноструктурні способи. Тому встановлення структурних способів, що мали місце в розслідуваному злочині, дозволяє слідчому найбільш повно виявляти наявні сліди злочину, прогнозувати взаємозв'язок між ними, що нерідко веде до розкриття злочину

Поряд з виявленням структури способу вчинення злочину необхідно моделювати детальне компонування дій, що входять до складу кожної його субструктури. Тут можливі кілька підходів. Одним з них є компонентний аналіз, що ґрунтується на ієрархічній цільовій підпорядкованості рухів діям, дій — операціям, операцій — діяльності. Він сполучається з класифікацією структурних компонентів способу вчинення злочину за їх складністю. При цьому можуть бути виділені:

а) комплексні компоненти, що являють собою частини структури діяльності злочинця, котрі складаються з внутрішньо пов'язаних окремих операцій і дій. До них можуть бути віднесені прийоми проникнення на об'єкт, подолання перешкод, зв'язки і спілкування зі співучасниками, дезінформація й усунення слідів тощо. Більш-менш повний набір комплексних компонентів може бути розроблений для кожного виду злочину на основі аналізу способів їх вчинення;

б) окремі цілеспрямовані дії злочинця, що характеризуються відносно коротким часом і одним місцем виконання. Вони найбільш важливі для криміналістичного пізнання, тому що в них виявляються професійні і злочинні навички виконавця, характеристика його особи, об'єктивні умови здійснення дій;

в) рухові акти, елементарні (прості) рухи. Якщо вони відображаються в слідах, то мають найбільшу інформативну цінність для індивідуалізації злочинця і ототожнення знаряддя.

Системно-компонентний аналіз показує наявність у способі компонентів не тільки діяльнісного, а й пов'язаних з ним компонентів речового характеру. Характер дій злочинця визначає необхідність певних засобів учинення злочину і, навпаки, наявність у злочинця реальних засобів, що можуть бути використані для вчинення злочину, визначає обрання відповідних їм дій. Знаряддя — це комплекс рече-

вих засобів, використовуваних злочинцями, вони взаємопов'язані з діями і залишають сліди-відображення, що характеризують дії злочинця.

Кожен спосіб вчинення злочину ґрунтується на використанні обставин часу і місця, на подоланні несприятливих умов зовнішнього середовища. Отже, структура способу вчинення злочину являє собою комплекс речових, діючих і просторово-часових компонентів, пов'язаних функціонально. Таким чином, для умисних злочинів спосіб вчинення — це система об'єднаних загальним задумом дій злочинця з підготовки, вчинення і приховування злочину, детермінованих об'єктивними і суб'єктивними факторами, поєднаних з використанням відповідних знарядь і засобів (Г.Г. Зуйков, 1978).

Особливо слід зупинитися на способі приховування злочину як самостійному понятті. Спосіб приховування злочину як самостійне криміналістичне поняття відрізняється від дій по приховуванню, що входять у спосіб як компоненти. Він має місце в тих випадках, коли: а) дії щодо приховування умисного злочину здійснюються після повної реалізації злочинного задуму і не є заздалегідь передбаченим продовженням дій з приховування, виконаних у період вчинення злочину; б) дії щодо приховування умисно вчинених імпульсивних чи вербальних злочинів (образа, наклеп), приховування яких у період вчинення неможливе і здійснюється пізніше; в) при приховуванні злочинів, учинених з необережності.

В усіх цих випадках дії щодо приховування злочинів можуть утворювати самостійний взаємопов'язаний комплекс, тобто певний спосіб. Такі комплекси можуть мати певну стійкість і повторюваність, але, як правило, не в тих самих, а в різних осіб, які перебувають у детермінованих умовах, що збігаються.

Спосіб приховування як самостійне явище реалізується тоді, коли злочин вчинений, у багатьох випадках зареєстрований і щодо нього ведеться розслідування. Усе це докорінно перебудовує систему його детермінуючих факторів. Коло можливих дій суб'єкта значно розширюється і може включати обмову, неправдиві показання, залякування свідків, підкуп, наклеп, підробку документів тощо. У злочинах, вчинених у співучасті, спосіб вчинення може бути один, а способи приховування — різні в кожного співучасника.

У структурі способу вчинення злочину відображаються його формуючі фактори, що являють собою джерела особистісної і речової інформації. У вченні про способи вчинення злочину їх прийнято підрозділяти на об'єктивні і суб'єктивні за їх природою.

До факторів об'єктивного характеру належать насамперед обстановка, умови зовнішнього середовища, властивості предмета злочинного посягання, наявність чи відсутність зв'язку між злочинцем і названими елементами. Можливі декілька варіантів ставлення злочинця до умов зовнішнього середовища, що впливає на зміст вчинюваних дій: а) суб'єкт правильно і повно сприймає і оцінює об'єктивну обстановку і буде свої дії згідно з поставленою метою, з огляду на всі фактори, що складають її зміст; б) суб'єкт правильно і повно сприймає і оцінює об'єктивну обстановку, використовує фактори, що сприяють досягненню мети, але внаслідок зайвої самовпевненості чи з інших причин зневажає окремими її несприятливими факторами, не враховує їх у своїх діях; в) суб'єкт внаслідок неувважності, недбалості, недостатності знань, недостатнього розвитку органів почуттів тощо неправильно або не повністю усвідомлює об'єктивну обстановку, перекручено її сприймає чи помиляється.

ся в оцінці її факторів; г) суб'єкт може діяти, свідомо зневажаючи факти об'єктивної обстановки, не докладаючи зусиль для використання в обраному способі дії сприятливих факторів, не вживаючи заходів до того, щоб пристосуватися до несприятливих умов чи подолати їх.

До суб'єктивних факторів, що впливають на формування способу вчинення злочину, належать: психологічні властивості особи, що виявляються у вигляді мотиву, мети, знань, умінь, звичок; характерологічний образ, що складається з рис характеру і психічної спрямованості особистості, а також соматичні властивості — стать, вік, зріст тощо. У своїй сукупності суб'єктивні фактори впливають на спосіб вчинення злочину. Так, мотив і мета злочину, знання і вміння злочинця визначають вибір засобів і прийомів реалізації задуму, визначають характер основних дій і пов'язують їх у більш-менш складний комплекс.

Навичка — автоматизований елемент свідомої діяльності — додає способу вчинення злочину індивідуального забарвлення. І ще більшою мірою спосіб вчинення злочину і сліди його застосування персоніфікують звички злочинця, що являють собою повністю автоматизований елемент поведінки людини. Звичні дії індивідуальні, вони відбуваються машинально, звільняючи з-під контролю свідомості не тільки техніку виконання, а й сам факт їх вчинення.

47.3. Детермінованість способу вчинення злочину

Криміналістичне значення способів учинення (і способів приховування) злочинів і використання даних щодо них на досудовому слідстві ґрунтуються на властивості їх повторюваності в злочинній діяльності тих самих і різних осіб. Тому уявлення про причинні зв'язки, можливі їх форми, межі стійкості досягається в результаті системно-генетичного аналізу на основі діалектичного підходу до пізнання соціальних явищ.

Детермінованість способу не можна розуміти як вільний вибір суб'єктом тактичних прийомів і технічних засобів з раніше сформованого суб'єктом банку даних і стверджувати, що обрані тактичні засоби жорстко визначені факторами зовнішнього середовища і мають для суб'єкта фатальний характер.

Спосіб як засіб предметно-перетворюючої діяльності щодо вчинення або приховування злочину являє систему як автоматизованих, так і логічно обраних засобів діяльності, підпорядкованих єдиній меті.

Безперечно, в детермінованості способу (способу дії) лежить вчення І. П. Павлова про динамічний стереотип як стійку відповідну реалізацію, усякий щоразу виникає на однаковий сигнал інформації зовнішній подразник. Відповідна реакція — це одномоментна діяльність, простий рух, наприклад, захисний рух руки, відповідь на реальну загрозу заподіяння шкоди, мимовільний елемент тощо. Оскільки спосіб являє собою складну систему простих рухів «цеглинок», підпорядкованих єдиній меті, його структура включає як прості, так і складні компоненти руху, що опосередковані суб'єктом і характеризуються лише відносною стійкістю.

Відтак не можна стверджувати, що спосіб — це конструкція, жорстко детермінована зовнішніми умовами і особою суб'єкта (злочинця), що вона повторюється в усіх деталях як шаблон, завчене правило.

Дії, що складають спосіб вчинення злочину, як і вся діяльність людей, «породжені об'єктивним світом і припускають його». Об'єктивна дійсність впливає на поведінку людини через її свідомість, породжує в неї певні потреби, почуття, переконання. У людини все, що спонукає її до діяльності, неминуче повинно пройти через її голову, відбитися у вигляді думок, спонукань, проявів волі.

Головний висновок із аналізу детермінації полягає в тому, що абсолютна повторюваність способів учинення злочинів у всіх їх ознаках як у той самій особи, так і в різних осіб повністю виключена. Повторюваність не можна розглядати як повторення всіх властивостей явища. Лише загальні умови існування якого-небудь явища, факту визначають повторюваність цих явищ. Однак це не означає втрати криміналістичного значення даних про способи вчинення злочину, повторюваність яких можлива в різних формах. Підстава для припущення про вчинення злочинів тією самою особою виникає тільки в двох випадках: 1) за наявності в способах дій сукупності видових ознак, що утворюють сполучення, повторення якого в діях інших осіб мало ймовірно; 2) за наявності в способі вчинення злочину ознак, що індивідуалізують особу злочинця. У всіх інших випадках схожість ознак способів дозволяє висувати лише припущення про належність невідомого злочинця до певної групи осіб, тобто встановлення групової належності.

47.4. Використання даних про способи вчинення злочинів

Криміналістичне вчення про способи вчинення злочинів являє собою одну із окремих теорій криміналістики. Її об'єктом є способи вчинення злочинів, а предметом — закономірності їх формування, детермінація, зміни, структурна побудова. Дані про способи вчинення злочинів використовуються для розробки криміналістичних тактичних прийомів, технічних засобів і методичних рекомендацій з розслідування окремих видів злочинів. Найбільш широке застосування дані про спосіб знаходять при розробці методичних основ криміналістичної профілактики окремих видів злочинів

Знання існуючих і передбачення можливих способів учинення злочинів допомагають криміналістам розробляти технічні засоби, що ускладнюють чи роблять неможливим здійснення конкретних злочинів даним способом; розробляти нові тактичні технології висування версій про особу, яка вчинила злочин; приймати оптимальні рішення при організації і плануванні розслідування; створювати ефективний тактичний прийоми провадження окремих слідчих дій.

Розробка практичних рекомендацій на основі даних про способи вчинення злочинів розвивається в наступних основних напрямках: а) розкриття вчинених конкретних злочинів; б) розшук злочинців; в) криміналістичне попередження злочинів.

Злочин як матеріалізований акт діяльності, що виступає в єдності його об'єктивних і суб'єктивних елементів, відображається в навколишньому середовищі через спосіб вчинення. Діючий суб'єкт злочину опосередковано відображає інформацію про спосіб вчинення злочину, детермінуючі його фактори, особливості окремих дій, властивості суб'єкта, використані знаряддя.

Процес розкриття злочину і доказування відбувається в основному порядку: від виявлення змін у матеріальному середовищі до встановлення способу, від способу вчинення злочину до виявлення суб'єкта злочину. Головним змістом виявлення спо-

собу є встановлення слідів змін та їх зв'язку з подією злочину. Роль способу вчинення злочину, який певною системою передав у зовнішнє середовище закодовану інформацію про злочин і його учасників, видається в цьому процесі дуже значною. Дешифрування інформації дає змогу встановити особу злочинця, знайти (розкрити) його причинний зв'язок зі способом вчинення злочину.

Встановлення на основі окремих слідів способу вчинення злочину, а потім обставин розслідуваного злочину і фактів, що зумовили спосіб дії, ставить перед слідчим складне розумове завдання. Його вирішення пов'язане з використанням методів моделювання та аналогії. Побудова моделі шуканого способу вчинення злочину проводиться за аналогією схожості способу розслідуваної події зі слідами способу вчинення злочинів у минулому, характеристика слідів яких відома в науковій літературі чи зареєстрована в криміналістичних обліках або збереглася в пам'яті слідчого.

Розшук злочинців за ознаками способів учинення злочинів заснований на їх повторюваності. Незважаючи на ситуаційність і повторюваність, пошук є цілком реальним, що зумовлено наявністю в підрозділах органів дізнання криміналістичних обліків автоматизованих інформаційно-пошукових систем (АПС), реалізованих на базі сучасних комп'ютерних технологій і мереж (табл. 27, 28, 29). Їх застосування знімає суперечність між повнотою накопичених облікових даних і можливістю їх швидкої обробки. АПС передбачає логічну обробку наявних даних за способом вчинення злочину, що забезпечує максимальний пошуковий ефект. При цьому в програмному забезпеченні використовуються положення математичної теорії множин, теорії статистичних рішень, багатофакторного аналізу в умовах невизначеності і наявності різних перешкод.

Наявна практика використання АПС свідчить про успішність пошуку за ознаками способів учинення злочинів навіть в ускладненій, але типовій для оперативної роботи ситуації.

Дані про способи вчинення злочинів використовуються в уніфікованих АПС разом з даними про зовнішність злочинців та інші ознаки, що фіксуються в картах криміналістичних обліків і АПС. Така організація обліку при машинній обробці даних значно підвищує пошукові можливості розшуку людей і речей (табл. 27).

Глава 48. Розкриття злочинів за гарячими слідами

48.1. Розкриття злочинів за гарячими слідами

Загальне поняття злочину треба відрізнити від досить поширеного в криміналістиці, слідчій і оперативно-розшуковій практиці поняття розкриття злочинів за гарячими слідами. Це діяльність органів дізнання, досудового слідства, що відрізняється від звичайної слідчої діяльності, тобто розслідування, особливою організацією, використанням таких джерел інформації, застосуванням таких прийомів її витягування, що приводять до швидкого і повного встановлення обставин злочину, виявлення і викриття винного. Тому розкриття злочину за гарячими слідами одночасно являє собою окреме завдання, що нерідко ставлять перед практичними органами при розслідуванні конкретного злочину.

Разом з тим розкриття злочину за гарячими слідами — досить умовне поняття в слідчій і оперативній практиці. Це специфічна за змістом засобів і організації їх використання діяльність методологічного порядку, це підхід, метод дії, що базується на сукупності специфічних засад — принципів розкриття злочину за гарячими слідами. Інакше, якщо не використовувати такі сліди — гарячі, вони „вистигнуть” і розкриття злочину буде звичайною оперативно-слідчою діяльністю.

Гарячі сліди — це звичайні матеріальні та ідеальні сліди відображення, що виникають внаслідок події злочину. В історичному аспекті поняття «гарячі сліди» виникло в середні віки в період становлення розшукового процесу, коли при розкритті злочинів застосовувалися розшук, катування, ордалії, повальний обшук, тобто негайний збір чуток про «лихих людей» (підозрюваних) за місцем їх проживання і місцем виявлення злочину¹. Пізніше будь-які дії, що розпочинаються негайно після виявлення ознак злочину і спрямовані на виявлення і затримання злочинця шляхом використання збережених матеріальних і ідеальних слідів стали, називати розкриттям злочину за гарячими слідами².

Тактика розкриття за гарячими слідами характеризується низкою особливостей такої діяльності: 1) негайним (невідкладним) виявленням і фіксацією гарячих слідів на місці події; 2) швидким і об'єктивним декодуванням на місці події до відображення інформації в слідах; 3) формуванням інформаційної моделі механізму події та її учасників; 4) раптовістю і конспіративністю оперативних заходів; 5) концентрацією сил і засобів на розкриття злочину в перші дні після виявлення його ознак.

Таким чином, поняття «гарячі сліди» дуже складне, воно характеризує, принаймні, дві обставини: 1) час, що минув з моменту утворення слідів до моменту їх виявлення з метою розкриття злочину; 2) відрізок часу, протягом якого можна найбільш ефективно використовувати сліди для розкриття злочину на досудовому слідстві. За змістом це поняття включає: а) матеріальні відображення, відбиті речо-

¹ Див.: *Строгович М.С.* Уголовный процесс. — М., 1946. — С.55.

² Поняття “гарячі сліди” — фразеологізм. Тому в роботах з кримінального процесу, криміналістики його брали в лапки. Однак останнім часом у документах оперативної діяльності, підручниках криміналістики, відомчих нормативних актах стали опускати лапки, що робимо й ми в даному підручнику

вими джерелами (засоби вчинення злочину, сліди рук, ніг, знарядь злому, мікро-сліди, сліди запаху); б) уявні образи, відбиті в пам'яті обвинуваченого, потерпілого і свідка-очевидця.

Нарешті, поняття гарячі сліди є умовним і не відображає реальної сутності. В оперативній діяльності були спроби замінити його, наприклад, поняттям «свіжі сліди». Однак і останнє однозначно не визначає, який слід варто вважати «свіжим», а який – «несвіжим». Ця проблема пов'язана з установленням збереження слідів та інформації, відображеної ними. Останні залежать від багатьох факторів: виду відображення, фізичних властивостей матеріальних об'єктів, що беруть участь у відображенні, наступних умов, пов'язаних зі збереженням, виявленням і фіксацією. Слід пальця на хоршому папері може бути «старим», але не втратити своєї інформаційної значимості. Навіть після десяти років його можна виявити і, навпаки, такий же слід на погано проклеєному папері вже через чверть години стає непридатним, він втрачає свою інформативність, хоча його треба вважати «свіжим».

У криміналістиці проблема збереження інформаційної цінності слідів досить складна, вона пов'язана з встановленням ідентифікаційного періоду, тобто часу, протягом якого предмет залишається тим, чим він є, і уможливує його ідентифікацію. Отже, у кримінально-процесуальному плані ідентифікаційний період – це оцінне поняття, коли законодавець декларує частину прав суб'єкту правозастосування. Так ст. 103 КПК ставить за обов'язок органу дізнання застосовувати необхідні заходи для виявлення ознак злочину й осіб, які його вчинили, але не вказує в який період здійснювати цю діяльність.

Тому період виявлення і використання слідів злочину іноді називають розкриттям за гарячими слідами в оперативно-розшуковому розумінні. У цей період орган дізнання зобов'язаний знайти ознаки злочину й осіб, які вчинили його (ст. 103 КПК), зібрати і закріпити докази, тобто розкрити злочин за гарячими слідами.

Якщо кримінальну справу порушує слідчий, то невідкладні первісні слідчі дії також носять активний пошуковий характер і спрямовані на розкриття злочину за гарячими слідами на досудовому слідстві. Свою діяльність він координує з органами дізнання, дає їм доручення і вказівки про провадження пошукових і слідчих дій, використовує допомогу установ підприємств, посадових осіб і громадян, для яких вимоги слідства обов'язкові і законні.

Таким чином, злочин, розкритий у період провадження оперативно-розшукових і невідкладних слідчих дій на досудовому слідстві припустимо вважати розкритим за гарячими слідами. Встановлювати абсолютний час розкриття доцільно лише для статистичної звітності. Для практики розслідування, у науковому аспекті, воно не має значення, оскільки дії слідчого й органу дізнання в період досудового слідства мають невідкладний характер і повинні проводитися негайно після виявлення ознак злочину.

48.2. Організаційно-тактичні засади розкриття злочинів по гарячих слідах

Розкриття злочинів за гарячими слідами здійснюється в стадії досудового слідства, в ході дізнання і попереднього слідства. В організаційно-тактичному плані діяльність по розкриттю злочинів за гарячими слідами можна розділити на два етапи:

- 1) заходи щодо розкриття злочину в стадії проведення дізнання;
- 2) заходи щодо розкриття злочину під час провадження слідчих дій щодо порушеної кримінальної справи.

Розкриття злочинів за гарячими слідами починається, як тільки органу дізнання і попереднього слідства стає відомо про ознаки злочину. У цей період починаються дії, що здебільшого носять непроцесуальний характер і включають:

- припинення триваючих протиправних дій злочинця;
- фізичне затримання (захоплення) злочинця на гарячому і доставлення затриманого в громадський пункт охорони порядку, відділ міліції, на пост патрульно-постової служби;
- вжиття заходів щодо ліквідації тяжких наслідків, пов'язаних із заподіянням шкоди здоров'ю людини, знищенням державного, особистого, кооперативного майна;
- збереження джерел інформації про подію злочину;
- попереднє дослідження і перевірку інформації про ознаки злочину.

Суб'єктами цієї діяльності є звичайно особи, що перебували на місці події чи випадково поблизу нього, з обов'язку служби, наприклад, оперативні працівники, дільничні інспектори, співробітники патрульно-постової служби, контрольно-пропускних пунктів, митниці, прикордонних застав, підприємств, установ, члени добровільних формувань, спецпідрозділів «Беркут» тощо. Виявившись на місці події, ці особи насамперед вживають заходів щодо припинення злочинних дій і фізичного затримання злочинця на гарячому, надають допомогу потерпілим, охороняють затриманих до прибуття слідчо-оперативної групи, чергового наряду міліції або доставляють у найближчий пункт охорони громадського порядку; вживають заходів щодо охорони місця події (видаляють сторонніх громадян, виставляють огороження), виявляють свідків, очевидців і забезпечують їх зустріч із членами слідчо-оперативної групи; записують адреси свідків або пропонують дочекатися прибуття слідчого.

Особливе місце в розкритті злочинів за гарячими слідами на цьому етапі належить черговому по РВВС чергової частини. Одержавши повідомлення про злочин, черговий організує роботу з його розкриття, для чого: а) інструктує (телефоном) заявника про подальші його дії; б) змінює маршрут найближчого патрульно-постового наряду і направляє його на місце події; в) доводить до відома про подію дільничного інспектора; г) висилає на місце події слідчо-оперативну групу, наряд міліції; ґ) повідомляє про подію начальнику РВВС; д) за погодженням з начальником РВВС інформує державні органи; е) забезпечує постійний зв'язок з місцем події і слідчо-оперативною групою.

Наступний етап розкриття злочину за гарячими слідами починається відразу ж після прибуття на місце події слідчо-оперативної групи. Діяльність слідчого (дізнавача) спочатку спрямована на оцінку сформованої слідчої ситуації, уявну фіксацію наявних джерел матеріальних і ідеальних відображень, виявлення причинного зв'язку між ними, встановлення стосунку їх до події пригоди. У цей період слідчий орієнтує на місці події і, оцінивши ситуацію, що виникла, іноді ще до огляду приймає тактичне рішення про проведення оперативно-розшукових або організаційних заходів для розкриття злочину за гарячими слідами, наприклад, опитує заявника, свідка, затримує підозрюваних тощо.

Однак найчастіше розкриття за гарячими слідами починається паралельно з провадженням деяких невідкладних слідчих дій (переважно огляду, допиту, обшуку), коли буде зібрана вихідна для розшуку і викриття злочинця інформація, або після них. У цей же час виготовляють фотознімки, схеми, складають орієнтування для розшуку речей, портрети, фотороботи для розшуку людей; здійснюють виявлення, фіксацію і попереднє дослідження речових джерел інформації; фіксують ідеальну інформацію звукозаписом, відеозаписом, кінозйомкою, забезпечуючи тим самим успіх розкриття злочину.

Кожна невідкладна слідча дія в широкому розумінні вирішує розшукові завдання. Однак головна увага приділяється організації оперативно-розшукових заходів, що включають: а) переслідування і затримання злочинця по запахових слідах за допомогою службово-розшукового собаки або за предметами, загublеними злочинцем (розсипане зерно, тютюн, краплі крові, олії тощо); б) організацію загороджувальних заходів і блокування шляхів відходу злочинця; в) організацію пошуково-розшукового патрулювання за участю потерпілого або свідків-очевидців; г) організацію засідок у місцях ймовірної появи злочинця (горища, підвали, покинуті будівлі); ґ) спостереження за місцями ймовірної появи злочинця (ринок, вокзал, кафе, кінотеатри тощо); д) «прочісування» території, що прилягає до місця події; е) організацію подвірного, поквартального опитування осіб, що проживають поблизу місця події.

Методика розкриття за гарячими слідами обумовлена обставинами конкретного злочину і тієї слідчої картини, що створює слідчу ситуацію. Тому розкриття може бути здійснене за матеріальними і ідеальними відображеннями. Використовуючи матеріальні відображення, розшук можна починати: а) з речей, віднесених з місця події або залишених на ньому; б) слідів-засобів учинення злочину (знаряддя злому, транспортні засоби, зброя); в) слідів-відображень, наприклад, рук, ніг, зубів; г) способу вчинення злочину; ґ) з ідеальних відображень слідів пам'яті, відбитих потерпілими, свідками-очевидцями, про ознаки зовнішності злочинця.

У кожному випадку структура методики вирішення тактичної операції «Розшук» буде різною. Наприклад, для розшуку особи за ознаками зовнішності вона включає: 1) допит свідків-очевидців, потерпілих; 2) матеріалізацію ідеальних відображень (протоколювання), складання орієнтувань, словесного портрета, фоторобота по пам'яті тощо; 3) проведення оперативного дізнання шляхом огляду потерпілого або свідком-очевидцем, фотознімків із оперативних обліків, а іноді спостереження потерпілим злочинця в ході проведення оперативного заходу; 4) перевірку зібраної інформації в АБД по АІГС («Профілактика – розшук», «Заслін», картотека невпізнаних трупів тощо); 5) проведення портретно-криміналістичної експертизи; б) виготовлення скульптурного портрета і використання його для впізнання.

Структура розшуку за слідами пальців рук, виявлених на місці події, включати-ме: 1) огляд сліду за участю фахівця; 2) перевірку за картотекою слідів пальців рук з місць нерозкритих злочинів; 3) перевірку за дактилоскопічною картотекою осіб, узятих міліцією на облік; 4) провадження дактилоскопічної експертизи при наявності підозрюваних; 5) допит підозрюваного з пред'явленням висновку дактилоскопічної експертизи.

Розкриття злочинів за гарячими слідами на початку провадження невідкладних слідчих дій відрізняється від діяльності в завершальній стадії. До цього часу вже буває

зібрано досить інформації, виявлено і закріплено основні джерела інформації, що були на місці події, у деяких випадках є і підозрювана особа. Цей період характеризується **аналітичною діяльністю**. Поряд із триваючими оперативно-розшуковими заходами і невідкладними слідчими діями слідчий веде роботу з матеріальними джерелами інформації у своєму кабінеті: він проводить їх огляд і попереднє дослідження із застосуванням технічних засобів і провадження судових експертиз. Оскільки цей період вимагає діяльності в різних напрямках, слідчий координує роботу з розкриття і розслідування злочину за гарячими слідами з іншими правоохоронними структурами. Тут особливо важлива взаємодія з органами дізнання і громадськими організаціями.

Можна назвати наступні основні організаційно-тактичні форми взаємодії слідчого з органами дізнання: 1) участь слідчого в оцінці оперативних матеріалів при вирішенні питання про порушення кримінальної справи, за якого досудове слідство є обов'язковим; 2) взаємне інформування про здобуті у справі факти, що належать до предмета розслідування; 3) спільне планування по кримінальній справі, передусім у тому разі, коли винних у вчиненні злочину не встановлено; 4) спільне провадження слідчих дій і розшукових заходів; 5) давання слідчим у порядку ст. 118 КПК доручень оперативним працівникам про провадження ними самостійно окремих слідчих дій і розшукових заходів; 6) надання слідчому організаційно-технічної допомоги.

Глава 49. Основи забезпечення і представлення інформації на досудовому слідстві

49.1. Поняття, сутність і структура забезпечення

Забезпечення є дія. У тлумачних словниках забезпечення роз'яснюють як поставити когось чимось; уможливити дійсним, а у військовій справі — як зробити розвідку, маскування, охорону якогось об'єкта, або забезпечити нормальну роботу радіозв'язку, діяльності підрозділу. Наведена інтерпретація не звужує сутності аналізованого поняття, а лише свідчить про специфіку потреб користувача інформацією.

Забезпечення — процес діяльнісний, припускає наявність у своїй структурі суб'єкта, що здійснює досудове слідство (ст. 102 КПК). Слідчий провадженням слідчих дій, організаційних і тактико-оперативних заходів здійснює збирання, дослідження, оцінку і використання фактичних даних (тобто інформації та її джерел) і в такий спосіб забезпечує інформацією обставини, що підлягають доказуванню по кримінальній справі.

Цей процес інформаційного «самозабезпечення» у ході розслідування треба відрізнити від *забезпечення*, що виникає в ситуаціях професійної інформаційної недостатності, коли слідчий не може одержати інформацію, що вимагається, або коли з тактичних міркувань самостійне одержання її вважає недоцільним. Він звертається до органів дізнання, спеціальних наукових і практичних організацій, установ, громадських формувань і вступає з ними в інформаційні відносини, сутність яких зводиться до одержання відсутньої спеціальної інформації в якійсь-то галузі знань. Слідчий стає замовником інформації і розріджує інформаційну ситуацію спільною діяльністю з виконавцем:

Замовник → предмет замовлення → виконавець → продукт замовлення.

Отже, інформаційне забезпечення — це специфічний самостійний етап у діяльності слідчого при розслідуванні злочинів.

Його треба інтерпретувати так: **забезпечення інформацією на досудовому слідстві** — це слідча діяльність, спрямована на прирощення (додавання) порції нової інформації до вже наявної, але недостатньої для вирішення адресатом (замовником) фізичного або інтелектуального завдання.

Таким чином, забезпечення, з одного боку, — функція слідчого як замовника, а з другого — діяльність державних органів, організацій, установ, підприємств кооперативної і приватної форм власності, а також фізичних осіб як виконавців інформаційного замовлення. Стає очевидним, що суб'єкти досудового слідства (ст. 102 КПК) якусь частину доказової інформації одержують у ході етапу забезпечення шляхом інформаційного замовлення, для чого слідчий з виконавцем замовлення вступає в інформаційні відносини, врегульовані кримінально-правовим законодавством і законами України про інформацію.

Законодавець назвав джерела інформації досудового слідства (ч.2 ст. 65 КПК) і розкрив їх перелік у ст. 78 КПК, де визначив джерела як всі інші предмети, що можуть бути засобами для розкриття злочину. Тому предметом інформаційного замовлення можуть бути різні види матеріальних джерел інформації, перелік яких дати неможливо, а загалом — це об'єкти живої і неживої природи, тобто люди і речі.

Для успішного аналізу, пошуку і організації розшуку джерел інформації з кримінальної справи останні рекомендується поділяти на два види: 1) об'єкти — джерела, що були безпосередньо «присутні» на місці події злочину і «спостерігали» (відобразили) слідову картину: злочинець, потерпілий, свідки-очевидці; 2) об'єкти-джерела, пов'язані з подією злочину біологічними і соціальними зв'язками (родичі близькі і далекі, товариші по службі, сусіди, знайомі, друзі дитинства, спільного навчання тощо).

Одержана інформація на етапі забезпечення — це звичайні фактичні дані про обставини — факти події, що підлягають доведенню. Разом з тим такі фактичні дані, одержані в ході реалізації інформаційного замовлення, характеризуються такими особливостями:

- інформація являє порцію до вже наявної сукупності відомостей про доказуваний факт;
- інформація відображає нову ознаку, властивість, не відому раніше;
- інформація одержана на основі використання непрофесійних знань для особи, що веде слідство.

Таким чином, основне інформаційне забезпечення слідчий здійснює сам шляхом провадження слідчих дій, лише незначну частину нової спеціальної інформації (непрофесійних знань) слідчий одержує інформаційним замовленням. Тому в розслідування, у структуру якого прийнято включати *збирання, дослідження, оцінку і використання доказів*, доцільно додати інформаційне забезпечення і представити структуру так:

Збирання → забезпечення → дослідження → оцінка → використання.

49.2. Інформація як предмет забезпечення

Науково-технічна революція ХХ ст. змінила не тільки спектр злочинності, а й методи і засоби її розкриття і попередження. Україна на порозі ХХІ ст. вступила в інформаційне суспільство, про що свідчать прийняті закони¹.

В інформаційному суспільстві, на відміну від постіндустріального, інформація перетворилася не тільки на продукт комунікацій і спілкування, а й на товар купівлі-продажу.

¹ Див.: Закони України: «Про інформацію» від 2.10.1992. № 2657 // ВВР. № 48. — Ст. 650; «Про Національну програму інформації» від 4.02.1998. № 74/98 — РР // ВВР. — 1998. № 27-28. — Ст. 181; «Про концепцію Національної програми інформатизації» від 4.02.1998. № 7 5/98 — ВР // ВВР -1998, № 27-28, С.182.

Інформація, інформаційні системи, передача, обробка і збереження інформації стали зараз на слуху в кожного сучасного індивіда, а комп'ютер став засобом виробництва і знаряддям вчинення злочинів на робочому місці. Інформатизація одержала роль основи інформаційного суспільства. Майже в кожній галузі знань з'явилися визначення поняття «інформація» на рівні власних потреб. Наприклад, інформація кримінально-правова, економічна, оперативна, криміналістична, процесуальна, кримінологічна і, нарешті, правова інформація, зміст якої все ще залишився на рівні інтуїтивного-побутового уявлення: відомостей про факти, події, об'єкти живої і неживої природи.

Студенту корисно знати хоча б основні підходи сучасного визначення поняття «інформація», про яке дискутують філософи і фізики.

Появу терміна «інформація» пов'язують із творцем кібернетики Н. Вінером. Коли його запитували: «Що таке інформація?», він ученим відповідав: «Це не матерія і не енергія», а журналістам: «Це те, що всі знають, але пояснити не можуть».

Інформація — одне із загальнонаукових понять. У широкому значенні — це «нові відомості» про навколишній світ, одержувані в результаті взаємодії з ним¹. Отже, не будь-які відомості можна відносити до інформації. Остання з'являється при взаємодії суб'єкта, і її не можна зрозуміти поза матеріальним і поза взаємодією суб'єкта з матеріальним світом.

Злочин — «суспільно-небезпечне діяння» (ст. 11 КК). Звідси злочин породжує інформацію про нього і його суб'єктів, а будь-який матеріальний об'єкт живої і неживої природи, причинно пов'язаний з подією злочину, стає джерелом інформації, хоча саме джерело — не інформація.

У філософії «інформація» — це властивість, споріднена відображенням матерії. Фізики трактують «інформацію» як «кількісну міру невизначеності»², чим більше інформації про об'єкт пізнання, тим імовірніші знання про нього. Тому інформацію можна вимірювати, передавати, трансформувати з одного виду в інший, бажаний для користувача, при цьому її сутність не змінюється, якщо досконалі прилади і технологія її обробки.

У криміналістиці *інформацію інтерпретують як зміну в зовнішньому і внутрішньому середовищі, що виникає внаслідок взаємодії суб'єкта, або властивість відображення, яку можна «зчитувати», списувати і процесуально фіксувати технічними засобами.*

У кримінально-процесуальному праві інформація — це фактичні дані, відомості про факти (ст. 65 КПК).

На порозі інформаційного суспільства з'явився синергетичний підхід до поняття інформації, відповідно до якого інформацію представляють у вигляді вибору одного варіанта з багатьох можливих і рівноправних, при цьому всі варіанти належать одній множині.

Справді, суб'єкт, що приймає тактичне рішення конкретного завдання, вибирає одне з ймовірно можливих, наприклад, порушити кримінальну справу чи відмовити. Для цього слідчий фактично інтуїтивно вирішує багатофакторне завдання, що

¹ Див.: Украинская советская энциклопедия. — К., 1980. — Т. 4. — С. 305.

² Див.: Словарь по кибернетике. — К., 1989. — С. 237.

у математиці описується диференціальними рівняннями динамічних перемінних. Практично слідчий не вирішує складних математичних рівнянь, але інтуїтивно на основі життєвого досвіду і професійних знань щодня оцінює багатофакторні події й в більшості випадків має рацію. Так, пішохід, збираючись перейти вулицю, спочатку оцінить, принаймні: швидкість транспорту, що рухається, частоту руху, довжину шляху, власну швидкість руху, стан дорожнього покриття, своє взуття, здоров'я, видимість, стан погоди і тощо. Тільки після цього вибере момент переходу, швидкість власного руху, зону небезпеки праворуч і ліворуч і тільки після цього почне рух — перехід.

Звідси очевидно, що кожне рішення розумної людини приймається на основі оцінки ситуації, що складається, і вибору найбільш оптимального для суб'єкта рішення.

49.3. Види забезпечення інформацією

Забезпечення інформацією — це інформаційна діяльність, що являє собою сукупність інтелектуальних і матеріально перетворюючих дій, спрямованих на задоволення потреб громадян, юридичних осіб, державних органів інформацією (ст. 12 Закону «Про інформацію»).

Основними видами інформаційної діяльності є: *одержання, використання, поширення і збереження інформації* (ст. 14 Закону — «Про інформацію»).

Джерелами інформації служать: документи, різні матеріальні носії інформації, а також люди і речі, так чи інакше пов'язані з розслідуваною подією злочину. Оскільки інформація являє відомості про щось і про кого, то, з'єднуючи спеціальний предмет дослідження або галузь знання з терміном «інформація» одержують нові спеціальні поняття, наприклад, інформація медична, економічна, соціальна, криміналістична, оперативно-розшукова тощо.

Термін «забезпечення» — дуже широкий за своїм значенням. У криміналістичній літературі зустрічаються поняття: криміналістичний, процесуальний, оперативний та інші види забезпечення, хоча по суті їх зміст залишається невизначеним. Розглянемо криміналістичне і процесуальне забезпечення.

Криміналістичне забезпечення як нове поняття з'явилося в зв'язку з виходом підручника за редакцією проф. Р. С. Белкіна і проф. Т.В. Аверьянової. Р. С. Белкін визначає криміналістичне забезпечення як «функціональну систему», до змісту якої входять: криміналістичні знання, криміналістична техніка і освіта. Суб'єктами такого забезпечення є слідчі, працівники органу дізнання, а також керівники підрозділів — «керівник повинен вміти на високому професійному рівні виконувати роботу слідчого або оперативного працівника, замінюючи його в сформованій ситуації»¹.

Не зовсім можна погодитися із запропонованим змістом криміналістичного забезпечення. Явна освіта слідчих і оперативних працівників не суть криміналістичного забезпечення, хоча криміналістичні знання, як і знання інших правових і не-

¹Белкин Р. С. Понятие и содержание криминалистического обеспечения деятельности криминальной милиции // Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования. — М., 1997. — С. 64-65.

правових наук, мають особливе значення. Зазначимо, що сучасні професійні знання працівника правоохоронних органів — прокуратури, Служби безпеки, органів внутрішніх справ, податкової міліції — повинні бути орієнтовані на основи фундаментальних галузей знань, і навпаки, підготовка фахівців фундаментальних знань повинна включати основи гуманітарних галузей знань.

Криміналістичне забезпечення необхідно відрізнити від процесуального, коли слідчий витребує відсутню інформацію процесуальними засобами (вносить постанову, направляє окрему вимогу, посилає повістку або лист-відношення).

Криміналістичне забезпечення — це непроцесуальна форма використання знань, якими адресат не володіє. При необхідності він може одержати інформацію в бесіді, на консультації, по телефону, прослухати виступ учених на семінарі, тематичних, практичних заняттях зі слідчими, оперативним складом тощо.

Якщо слідчий для одержання інформації залучає фахівця або експерта, то спілкування стає процесуальним. Для цього слідчий повинен винести постанову, послати окрему вимогу, повістку або по телефону викликати фахівця на допит.

Процесуальне забезпечення — це процесуальна форма інформаційної діяльності. Матеріали, одержані не процесуальним шляхом, набувають статусу доказів по кримінальній справі.

Оперативне забезпечення, а точніше, оперативно-розшукове — також непроцесуальна дія, здійснювана в двох видах: а) взаємодія органів досудового слідства і дізнання; б) збирання оперативної інформації за дорученням слідчого. Якщо органу дізнання доручається провести слідчу дію, то це є процесуальне забезпечення. Відтак, *професійне забезпечення, тобто процесуальне, треба відрізнити від різних форм взаємодії з різними суб'єктами на досудовому слідстві.*

49.4. Представлення інформації на досудовому слідстві

Представлення в правоохоронній діяльності — відоме процесуальне поняття, що означає письмовий документ, який складається прокурором у порядку нагляду за слідством і дізнанням, а також слідчим про профілактичну діяльність у порядку ст. 23 КПК по розслідуваному ним злочину.

У криміналістичній методиці представлення — непроцесуальна дія, спрямована на задоволення інформаційних потреб шляхом одержання і передачі інформації в ході звичайного спілкування суб'єктів до порушення кримінальної справи. На вимогу слідчого йому можуть представляти певні предмети, документи або демонструвати їх ознаки і властивості, нарешті, лише повідомити про наявність таких матеріалів на досудовому слідстві.

Таким чином, у методиці розслідування злочинів треба розрізнити процесуальне і криміналістичне представлення інформації. Криміналістичне представлення інформації є елементом збирання доказів. Перш ніж щось представляти (передавати), необхідно передане (предмет, річ, інформацію) зібрати, одержати, придбати. Тому очевидно, що збирання і представлення як етапи діяльності слідчого об'єднані в одній нормі (ст. 66 КПК), хоча поняття «збирання» і «представлення» різні.

Законодавець назвав дві форми представлення: 1) «збирання» шляхом провадження слідчих дій і 2) подача доказів учасниками процесу (ч. 2 ст. 66 КПК). Для криміналістичної методики важливі не тільки процесуальне представлення як право по-

дачі доказів учасниками процесу, скільки тактика і прийоми цієї діяльності – збирання доказової інформації, її перетворення на таку форму, щоб вона була доступна для чуттєвого сприйняття, щоб адресат міг надійно сприйняти джерело, правильно прочитати відображену інформацію і об'єктивно оцінити її.

Все це виконує криміналістичне представлення як необхідний етап збирання доказів і додання їм властивостей наочності, про сутність якої говорив проф. С.М. Потапов: «Як частина криміналістики, вона є системою науково вироблених способів фотографічної зйомки, застосовуваної з метою розкриття злочинності і представлення суду наочного доказового матеріалу»¹. Хоча автор мав на увазі розділ науки криміналістики «Судова фотографія», який, як і вся криміналістична техніка, має першорядне значення в доданні спостережності доказового матеріалу.

Наочність – один із принципів дидактики і теорії управління динамічними системами. Система вважається такою, що спостерігається, якщо за інформацією на виході системи можна визначити її стан. Наочність і спостереженість характеризують об'єкт як різносторонність зовнішньої і внутрішньої структур об'єкта, що дає можливість суб'єкту дізнаватися і ототожнювати його. Таким чином, поняття «наочність» і «спостереженість» – це властивості речей, предметів, явищ, тобто джерел інформації і сигналів її відображення.

Наочність і спостереженість – природні властивості об'єкта. Вони з'являються з його виникненням (помітні прикмети, форма, колір, розмір, положення). Разом з тим властивості і ознаки виникають внаслідок експлуатації предметів у виробничій чи злочинній діяльності як засобу і знарядь (особливі ознаки і властивості, особливі прикмети), що використовуються в ідентифікації.

Наочність і спостереженість слід відрізнити від близького їм поняття «очевидність», яким нерідко оперують у юридичній літературі.

Очевидність – властивість суб'єкта пізнання, що являє даність істинності деяких видів знань. Очевидно істинним вважається знання (інформація), доступне безпосередньому чуттєвому сприйняттю суб'єктом простих фактів дійсності, що закріплюються у свідомості як досвід людської діяльності і утворюють знання-аксіоми². Отже, очевидність – оціночне поняття: що очевидно одному, може виявитися неочевидним іншому із суб'єктивних обставин (хвороба органів почуттів, намір).

Таким чином, можна зробити такі висновки про криміналістичне представлення:

- криміналістичне представлення є функцією науки криміналістики;
- сутність криміналістичного представлення зводиться до додання джерелу і відображуваним ним сигналам інформації властивостей наочності і спостережності;
- криміналістичне представлення – це спеціальний етап у збиранні доказів на досудовому слідстві.

¹Див.: Потапов С.М. Судебная фотография. – М., 1936. – С.3.

²Украинская советская энциклопедия. – К., 1982. – Т. 8. – С. 38.

Глава 50. Основи взаємодії слідчого і оперативно-розшукових органів при розслідуванні злочинів

50.1. Поняття, сутність і завдання взаємодії

Головне завдання досудового слідства – розкриття і розслідування злочину. Це комплексна діяльність різних державних правоохоронних органів, наділених різними методами і засобами пізнання. Важко визначити і зважити частку участі кожного з них у розкритті (ст. 102 КПК), але відомо одне, що в даний час розкрити злочин без використання оперативно-розшукових, пошуково-розвідувальних і організаційно-управлінських засобів, прийомів і можливостей практично неможливо. Тому при розкритті і розслідуванні в стадії досудового слідства слідчий вступає у **взаємодію** з підрозділами органів дізнання (ст. 101 КПК), наділеними різними технічними засобами, гласними і негласними прийомами їхнього застосування для збирання і обробки доказової інформації про пізнавану подію, ознаки якої виявлені.

Взаємодія – це філософське поняття, одна із загальних форм взаємозв'язку явищ і предметів, сутність якої полягає в зворотному впливі одного предмета чи явища на інший¹. Тому акт взаємодії, його структура припускають обов'язкову наявність суб'єкта дії – причини і джерела енергії; засобів (знарядь) впливу і предмета, який піддавався впливу.

Отже, взаємодія – це відносини двох об'єктів, що обмінюються енергією впливу, внаслідок чого виникають відображення – матеріальні та ідеальні – сліди взаємодії. В основі взаємодії лежать форми руху матерії: механічний, фізичний, хімічний, біологічний, психічний (суспільний). Форма руху визначає вид взаємодії і особливість слідів-відображень, що утворюються (матеріальні та ідеальні).

В криміналістиці досліджуються всі види взаємодій, оскільки взаємодіючі об'єкти в минулому – це джерела доказової інформації в реальному розслідуванні злочинів. Розкриття злочину починається з виявлення відображень минулої події і за допомогою дослідження їх ознак установлення механізму взаємодії і осіб, що беруть участь у розслідуваній події.

Розглянутий філософський підхід поняття і сутності діяльності «взаємодія» має методологічне значення для теорії криміналістики і окремих криміналістичних методик розслідування деяких видів злочинів. У літературі, крім філософського, називають ще два підходи: соціально-юридичний і соціологічний (В. П. Колпаков, 1993). Сутність соціально-юридичного підходу зводиться до аналізу нормативної бази взаємодії міліції з громадськістю, а соціологічний підхід (В. М. Кудрявцев, 1986) досліджує правові установи і функціонування правових інститутів взаємодії посадових осіб і громадян.

На нашу думку, існує ще третій, криміналістичний підхід (аспект) тлумачення і змісту взаємодії слідчого з органами дізнання. У цьому аспекті взаємодію можна

¹Див.: Украинская советская энциклопедия. – К., 1979. – Т.2 – С. 210.

інтерпретувати як: а) погоджену діяльність двох і більш суб'єктів, що вирішують ту саму проблему (завдання) різними методами і засобами правоохоронних органів, суб'єкти яких здійснюють розкриття і розслідування злочинів; б) організаційно-тактичний прийом одержання нового знання, одержати яке окремо кожному суб'єкту взаємодії не завжди вдається; в) організаційно-розпорядницьку діяльність, засновану на взаємній довірі сторін, об'єднаних єдиним завданням розкриття і розслідування злочинів і боротьби зі злочинністю взагалі.

Тому взаємодія слідчого з органами дізнання становить обов'язковий елемент діяльності двох і більше суб'єктів різних правоохоронних структур, наділених функціями досудового слідства (ст. 102 КПК). Незважаючи на розходження аспектів взаємодії в специфічній пізнавальній діяльності, загальним є розкриття і розслідування злочинів, здійснювані різними правоохоронними органами, принципи взаємодії залишаються однаковими — як для загальнотеоретичного, так і для окремого методичного аналізу філософської категорії «взаємодії» у криміналістичній науці.

50.2 Принципи взаємодії

Взаємодія як погоджена і підпорядкована єдиній меті діяльність заснована на загальних принципах діалектичного матеріалізму і окремих принципах, характерних для конкретної слідчо-оперативної діяльності розкриття і розслідування злочинів.

До числа окремих принципів взаємодії, що забезпечують успіх і результативність, належать: предметність; погодженість за місцем, часом і формою; керованість; системність. Розглянемо їх.

Предметність виражає ідею сполучення різних видів діяльності для дослідження того самого явища, події різними підходами, методами, тактико-технічними засобами. Тому предметом взаємодії виступає не якесь одне питання, а завдання, що включає комплекс обставин, які підлягають установленню.

Погодженість — це вимога до взаємодіючих суб'єктів здійснювати свою діяльність, погоджуючи за часом, місцем і формою закріплення результатів індивідуальної і загальної роботи. Для цього складають загальний план взаємодії, тобто план фактичного вирішення тактичної операції. Так, при виявленні трупа з ознаками насильницької смерті на початковому етапі вирішується головне тактичне завдання — «атрибуція трупа» (В. М. Шиканов, 1987), що включає встановлення таких обставин: особа трупа, спосіб вчинення вбивства і розшук злочинця.

Слідчий вирішує це завдання самостійно: оглядає місце виявлення трупа, повідомляє оперативному працівнику про ознаки злочинця і засоби вчинення вбивства, здійснює впізнання і судово-медичну експертизу.

Працівник органу дізнання кримінального розшуку в цей час збирає і повідомляє слідству інформацію про подію злочину, виявляє свідків-очевидців, переслідує злочинця за гарячими слідами, затримує його, проводить особистий огляд, опитування затриманого. Таким чином, одержана інформація у своїй сукупності дає можливість розкрити сутність обставин події і здійснювати їх інформаційне забезпечення в ході доказування.

Керованість як принцип означає наявність у взаємодіючій системі керуючого суб'єкта. У системі «слідчий — орган дізнання» керуючим є слідчий. Він очолює слідчо-оперативну групу, організовує взаємодію в розкритті злочину за гарячими

слідами, управляє силами і засобами на наступних етапах розслідування, при цьому управлінська роль більше носить організуючий характер.

Системність як принцип означає впорядкованість, алгоритмізацію дій учасників взаємодії, погодження індивідуальних планів і цілей із загальним завданням розкриття злочину. Тому кожна сторона взаємодії складає свої плани вирішення приватних тактичних і оперативних завдань. Погоджені оперативний і **слідчий** плани утворюють **план тактичного вирішення завдання** (проблеми), що впливає із слідчої ситуації, затверджується тільки вищестоящим начальством і служить формою контролю.

Для складання і погодження загального плану тактичного вирішення завдання корисно використовувати часову шкалу, розташовану в центрі форми плану, ліворуч поміщати обставини, що перевіряються, із плану слідчого, а праворуч – із оперативно-розшукового плану. Якщо за точку відліку шкали взяти час виявлення трупа, то примірний план може бути представлений на рис. 96.

Замість пропонованого зведеного плану взаємодії, погодженого за часом, у практичних органах дізнання складається план-запитальник обставин, що підлягають з'ясуванню щодня, а слідчі виконують «план-шахматку», в якому по горизонталі називаються обставини, що підлягають з'ясуванню (встановленню), по вертикалі – взаємодіючі учасники, а в клітинці на перетинанні рядка і стовпця відзначають дату виконання.

Матеріали із плану тактичного рішення	Шкала	Матеріали із плану тактичного рішення органу дізнання
Виявлений труп – Сформувати СОГ – Оглянути місце події і труп	20.10.06 20.20.06	Виявлений труп. Участь в огляді місця події – здійснити опитування заявника і присутніх на місці події. Дослідити підвали, дахи, будови біля місця події
– Дані огляду повідомити органу дізнання	21.00.06	Встановлений свідок-очевидець – розпочати розкриття злочину за горячими слідами: переслідування по сліду, патрулювання, контроль на КП
– Допитати свідка-заявника – Допитати свідка-очевидця – Огляд одягу і призначення експертизи: судово-медичної КЕРМВ	22.00.06 23.00.06	Затриманий підозрюваний, проведений особистий обшук, огляд одягу
– Пред'явити для впізнання підозрюваного – Допитати підозрюваного	10.00.07 12.00	– Провести обшук за місцем проживання підозрюваного – Перевірити підозрюваного за криміналістичними і оперативними облікам
– Допитати як обвинуваченого тощо	20.00.07	– Здійснити опис майна обвинуваченого тощо

Рис. 96. Загальний план тактичного рішення взаємодіючих суб'єктів

50.3. Підстави і форми взаємодії

Взаємодію як загальний вид погодженої криміналістичної діяльності державних правоохоронних органів по розкриттю і розслідуванню злочинів необхідно розглядати в двох аспектах: а) як **взаємодію учасників боротьби зі злочинністю взагалі**; б) як **розкриття і розслідування окремих видів злочинів**.

Суб'єктами взаємодії боротьби зі злочинністю є не тільки державні правоохоронні структури, а й інші державні органи, наприклад, Національний банк, Міністерство фінансів, Міністерство економіки, Антимонопольний комітет, Державний комітет у справах охорони державного кордону, Державна податкова адміністрація, Державна контрольно-ревізійна служба, Фонд державного майна та ін.

Це загальна форма взаємодії на рівні процесуальної і непроцесуальної спільної діяльності, насамперед інформаційно-довідкової.

Друга форма взаємодії є окремою, здійснюється на рівні розкриття і розслідування конкретного злочину певного виду. Суб'єктами взаємодії тут виступають представники державних правоохоронних структур, наділені функціями досудового слідства (ст. 102 КПК), і органи дізнання (ст. 101 КПК).

Безперечно, суб'єктами взаємодії можуть бути й інші державні органи, оскільки розкриття і розслідування – це один із елементів проблеми боротьби зі злочинністю. Однак взаємодія в конкретній кримінальній справі має більше процесуальний відтінок, ніж інформаційно-довідковий, хоча останній не виключається.

У криміналістичній методиці взаємодія найчастіше виникає в стадії порушення і проведення слідства по кримінальній справі. Законодавець визначив лише процесуальні засоби слідства, залишивши за межами процесуального поля багато організаційних і тактичних засобів породжує між учасниками кримінального провадження конфліктні ситуації. Звідси засоби діяльності досудового слідства в криміналістиці прийнято розглядати в двох формах: процесуальній і непроцесуальній. Природно, форми взаємодії опосередковані видом слідчої дії. Взаємодія в ході огляду місця події взагалі і специфічного зокрема безперечно відрізняється від допиту підозрюваного, обвинуваченого, фахівця, що беруть участь у слідчій дії.

Законодавець не розкриває поняття «взаємодія», але називає форми взаємодії: постанова, окреме доручення і вказівка (ст. 118 КПК).

Постанова слідчого – це основний процесуальний документ управління розслідуванням.

Постанова слідчого є обов'язковою для виконання учасниками кримінального процесу і служить підставою процесуальної діяльності, а отже, і взаємодії з особами, що виконують постанову.

Постанова виноситься за основними положеннями руху кримінальної справи та її розслідування (про порушення, припинення або призупинення, прийняття до провадження, передачу за підслідністю, визначення становища учасників процесу, давання доручень органам дізнання тощо).

У такий спосіб постанова як форма процесуальної зміни руху кримінальної справи і стосунків її учасників між собою і слідчим використовується для прийняття важливих процесуальних дій (порушити, припинити, відмовити, розшукати, подати, затримати, допитати, впізнати тощо).

Поряд з постановою існують ще дві форми: окреме доручення і вказівка. Про зміст цих процесуальних форм можна лише здогадуватися.

Окремі доручення і вказівки (ст. 118 КПК) – процесуальні управлінські документи нижчого рангу, спрямовані на вирішення, так би мовити, «внутрішніх» потреб, що виникають у слідчого в ході розслідування, разом з тим вони є різними в процесуальному і криміналістичному аспектах.

Окреме доручення – це право слідчих проводити слідчі дії в інших слідчих районах, вони мають право доручати проведення цих дій відповідному слідчому або органу дізнання, які зобов'язані це доручення виконати в десятиденний строк (ст. 118 КПК).

Із змісту тексту закону випливає, що доручення – це письмова форма процесуального звернення з проханням до іншого слідчого чи підрозділу органу дізнання, що знаходяться за межами слідчого району (міста) на території України, а також за її межами. Доручення – це форма цивільного договору довірити від свого імені виконання якої-небудь дії. У кримінально-процесуальному праві – це право слідчого проводити слідчі дії в інших слідчих районах і він може доручати провадження цих слідчих дій відповідному слідчому чи органу дізнання.

Тому окреме доручення можна розуміти як своєрідну процесуальну форму письмового звернення до слідчого взаємодіяти в розкритті злочинів і боротьбі зі злочинністю взагалі для виконання загального завдання (ст.2 КПК). Однак доручення не носить імперативного характеру постанови, у ньому лише міститься прохання здійснити певні дії від імені поручителя, тобто надавати один одному професійну слідчу допомогу: «сьогодні ви виконуєте наші доручення, а завтра – ми ваші». Це форма процесуальної взаємодії органів досудового слідства і дізнання.

Криміналістична характеристика окремого доручення залежить від виду доручення і змісту слідчої дії і оперативно-розшукового заходу. Тут треба не тільки назвати, наприклад, слідчу дію - допитати свідка-очевидця, а й попросити, на які обставини слід звернути особливу увагу. Для цього до окремого доручення може бути додано план допиту, копії деяких документів, необхідних для пред'явлення, фотознімки, план місця події з позначенням місць перебування свідків-очевидців події.

Без підготовки такі доручення, як впізнання за фото-зображеннями, якісно виконати не можна. У криміналістиці існують тактичні прийоми впізнання за фото зображеннями але, на жаль, ці прийоми не закріплені законодавчо в КПК.

Вказівка названа формою процесуальної взаємодії органів досудового слідства. Порівняно з постановами, окремим дорученням вказівка – найбільш проста організаційна форма завдань спільної діяльності (ст. 102 КПК) і дізнання (ст. 103 КПК).

Вказівка – це наставляння, роз'яснення, як діяти при проведенні дізнання, попереднього слідства, виконанні окремих тактичних завдань для вирішення слідчих ситуацій.

Вказати – означає звернути увагу виконавця на якийсь недогляд, неточність дії, неефективність заходу, що вимагає великих витрат сил і багато часу. Тому вказівка стосується головним чином структури слідчої чи оперативної діяльності, виду використовуваних прийомів, послідовності виконання, наприклад, в огляді, впізнанні, окремому дорученні, оперативній комбінації.

Зміст вказівки носить організаційно-управлінський характер і є засобом контролюючого: прокурора, начальника слідчого відділу (підрозділу), слідчого, керівни-

ка СОГ і слідчої групи тощо. У цьому аспекті вказівку допустимо вважати початком взаємодії або нагадування про її існування.

Вказівку дають у письмовій формі і вона викликає процесуальні наслідки.

Непроцесуальні форми взаємодії — це тактико-організаційні форми спілкування, управління колективними діями членів, наприклад, слідчо-оперативною групою, слідчою бригадою, нарешті, слідчими з інших підрозділів. Фактично тут процесуальна форма резюмується, взаємодіючий колектив, група створюються розпорядженням, наказом. Тому взаємодія у великих слідчих групах може носити письмову форму доручень і вказівок. Однак в основному — це усне спілкування, колективне планування і погодження індивідуальних планів, що додає результатам взаємодії продуктивності і об'єктивності одержуваної інформації. Особливого значення набуває психологічна установка суб'єктів при використанні спеціальних знань експертів, фахівців для встановлення механізму злочину, слідів-речей і відносин між ними. Відтак для результативності рекомендується:

- запрошувати фахівців, що володіють сучасними методами і засобами дослідження матеріальних та ідеальних відображень;
- надати їм максимум можливостей ознайомитися з реальною обстановкою і зібраними матеріалами справи;
- вміло використовувати нові способи пізнання реальності, надати можливість висловити своє судження щодо сформованої ситуації і вміти відокремлювати об'єктивне від суб'єктивного;
- створювати «нову психологію» відносин «слідчий — оперативний працівник», «слідчий — фахівець, експерт»;
- не «заглядати через плече» і не забігати вперед. Слідчий у взаємодіючій системі — головний-керуючий суб'єкт. Передчасність і категоричність його висновків являють собою сумнівні творчі засади керованих суб'єктів;
- не намагатися бути «апостолом істини» і не вимагати від фахівців остаточної істини, враховувати, що між «так» й «ні» існує поняття «ймовірне знання», що нерідко приводить до істинного.

Взаємодія для слідчого — реальна необхідність по кожній порушеній кримінальній справі і підстава всебічного дослідження обставин справи, а не тільки закріплення і перевірки фактичних даних. Тому необхідність взаємодії може виникнути в будь-який момент попереднього слідства. Практика показує, що досвідчені злочинці, особливо при вчиненні економічних злочинів, особливо небезпечних злочинів проти державної безпеки тощо, розпочинають різні виверти для приховування злочинів, наприклад, залякування свідків, підкуп, знищення основних свідків, речових джерел — слідів, фонограм, документів тощо. Уникнути такої протидії вдається при активній взаємодії з органами дізнання шляхом давання доручень про проведення оперативно-розшукових заходів, що іноді зводять нанівець дії злочинців.

У звіті, рапорті, довідці, повідомленні оперативний працівник повідомляє про дії злочинців, що готуються, вказує приблизних виконавців, час і місце, що дає можливість успішно використовувати оперативні дані при допитах.

Практично взаємодія слідчого з органом дізнання припиняється після закінчення досудового слідства і направлення справи до суду. Таким чином, взаємний і своєчасний обмін інформацією слідчого з органом дізнання і координація діяльності по розкриттю і розслідуванню злочинів — головна умова взаємодії в будь-якій її формі.

РОЗДІЛ XIV. ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ, ЗДОРОВ'Я, ВОЛІ І ГІДНОСТІ ЛЮДИНИ

Загальні зауваження

Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності людини названі в трьох розділах нового Кримінального кодексу України. Аналіз їх показує, що всі вони мають однаковий об'єкт безпосереднього посягання, тобто матеріальний предмет, насамперед такий, що піддається злочинному впливу. Таким предметом для розглядуваних злочинів є потерпіла людина, а не особистість, що є всього лише сукупністю її соціальних і біологічних властивостей.

Людина взагалі – найбільш інформативне джерело інформації в криміналістичній методиці. Вона – як біофізичне явище живої природи, продукт найвищого розвитку матерії – характеризується соціальними, механічними, біологічними, фізичними, хімічними ознаками і властивостями. Взаємодіючи зі злочинцем і матеріальним середовищем, людина відображає їх матеріально та ідеально. Тому для методики розслідування цих злочинів важливе значення мають виявлення і дослідження передусім слідів – відображень людини, потерпілої від злочину.

Криміналістична характеристика описує основні, типові для досліджуваних злочинів ознаки і властивості найбільш важливих джерел доказової інформації, до яких ми відносимо: предмет безпосереднього посягання, слідову картину, спосіб вчинення злочину, особу злочинця і потерпілого і називаємо їх елементами криміналістичної характеристики.

Глава 51. Основи методики розслідування вбивств

51.1. Криміналістична характеристика вбивств

Вбивство – це позбавлення життя людини шляхом заподіяння їй таких ушкоджень, що порушують нормальне функціонування життєво важливих органів, як зовнішніх, так і внутрішніх. Відтак сліди ушкоджень, вбивства людини можуть бути очевидними (розрізи, забиті місця, рани), і неочевидними, схованими, прогнозованими фахівцем.

Не пов'язані з убивством розглядувані сліди так чи інакше заподіюють шкоду здоров'ю, порушують волю, гідність, честь і недоторканність людини – потерпілого. Тому елементна структура таких злочинів схожа зі структурою характеристики вбивств. Нижче розглядається єдина криміналістична характеристика.

Предмет безпосереднього посягання вбивств, заподіяння шкоди здоров'ю, незаконного позбавлення волі і порушення особистої недоторканності так чи інакше

пов'язаний з безпосереднім фізичним або психічним впливом на людину, заподіяння їй якоїсь шкоди (ушкоджень, болючих відчуттів, позбавлення пересування і волі, спілкування тощо).

У методиці розслідування злочинів людину – потерпілого і злочинця – слід розглядати в двох аспектах: 1) як активну біофізичну систему, наділену свідомістю і мисленням; 2) як пасивну фізико-механічну систему, здатну копіювати відображення. Криміналістика розробляє методи і засоби виявлення і «зчитування» інформації із джерел безпосереднього посягання, точніше, впливу, яким виступає людина – потерпілий або злочинець, що є елементами криміналістичної характеристики.

За видом безпосереднього посягання в криміналістичній методиці розрізняють приватні методики, наприклад, розслідування вбивств неповнолітніх, осіб без громадянства, що тимчасово проживають на території конкретної держави, злочинів терористичної спрямованості, вбивств на замовлення та ін.

Спосіб вчинення вбивства. У загальному значенні – це спосіб дії, тобто діяльності злочинця проти життя і здоров'я, волі і недоторканності людини. У вузькому розумінні – вид рухів тіла людини або окремих її частин (рук, ніг, голови, обличчя), спрямованих на здійснення якоїсь роботи, наприклад, переміщення вантажу, руйнування перешкоди, завдати удару знаряддям, постріл зі зброї тощо. Це діяльнісний бік способу.

З фізичного боку спосіб – це момент певної форми рухів матерії або їх сукупності, що породжують відповідно до форм руху матеріальні сліди: механічні, фізичні, хімічні, біологічні і психічні – сліди пам'яті. Таким чином, криміналістична характеристика описує спосіб вчинення злочину як процес взаємодії і слідоутворення, наприклад, при вбивстві шляхом удушення руками, петлею, нунчаками, поліетиленим кульком або протигазом; де і які повинні залишатися сліди, на що слід звертати увагу при огляді вогнепальних поранень, колото-різаних ран, де необхідно шукати сліди боротьби на тілі потерпілого і злочинця.

Спосіб вбивства залежить від об'єктивних (обстановки місця вбивства, використаних знарядь, часу тощо) і суб'єктивних факторів як злочинця, так і потерпілого. Суб'єктивні фактори – це психічні і морально-етичні властивості особи: дратівливість, запальність, егоїзм, цинізм, звірство тощо. При вчиненні злочину об'єктивні і суб'єктивні фактори взаємодіють і формують спосіб вчинення дії злочинця і протидії потерпілого проти застосованого способу злочинця. Оскільки будь-яка взаємодія породжує сліди, то наявність їх на місці вбивства, тілі трупа, в злочинця і потерпілого слугує «візитною карткою» для їх виявлення.

Слідова картина вбивства – це речове поле матеріальних і ідеальних джерел інформації. Слід мати на увазі, що матеріальні джерела певний час можуть перебувати на місці вчинення злочину, а ідеальні – люди – перебувають на місці події лише в момент його вчинення; потерпілих доставляють у лікувальні установи, а злочинці ховаються. На тілі, одязі, супроводжуючих речах як перших, так і других можуть бути сліди – ушкодження (синці, розриви тканин, відділення частин тіла, пробоїни), що несуть інформацію про застосовуване знаряддя і механізм впливу. Криміналістика розробляє методи і засоби виявлення цих матеріальних та ідеальних слідів, їх «прочитання», тобто витягування сигналів відображеної інформації про минулу подію злочину. У цьому полягає специфіка криміналістичного підходу до предмета безпосереднього посягання, яким є людина, при розслідуванні вбивств та інших злочинів.

Відтак виявлення слідів — джерел інформації про подію — невіддільне завдання слідчого, органу дізнання. При деяких видах убивств (автокатастрофа, убивства із застосуванням вогнепальної зброї, вибухових речовин, холодної зброї тощо) слідова картина події вбивства виявляється очевидною, її треба лише технічно і тактично грамотно зафіксувати. Іноді при очевидності вбивства (кров, ушкодження вогнем, транспортом тощо) слідова картина реального вбивства виявляється випадково або умисно замаскована неправдивими джерелами інформації. Слідчому треба звертатися до фахівців, запрошувати їх на місце події, на огляд вилучених із місця події матеріальних предметів зі слідами злочину.

Слідова картина вбивства дає можливість установлювати, хто злочинець, як він пересувався на місці події, чи вистежував жертву, як напав, як здійснив мету — позбавив життя людину, де і які *обов'язкові* сліди злочинець повинен залишити, які сліди залишилися на його одязі і тілі. Головне — вміти знаходити і «читати» джерела інформації при розслідуванні вбивств, як очевидних, так і неочевидних, особливо «замовлених» злочинів.

Особа злочинця. Характеристика особи злочинця взагалі і окремого злочину зокрема повинна відображати криміналістичні ознаки і властивості, що уможливають вести його цілеспрямований розшук. На першому плані повинні бути персоналістичні ознаки, потім виробничі, спортивні, світоглядні, побутові і моральні, медичні і психофізіологічні.

При цьому криміналістичний портрет треба орієнтувати на вид предмета безпосереднього посягання, спосіб вчинення злочину і особу потерпілого. Це має бути типова модель, наприклад, вбивці-маніяка, гвалтівника або сексуального розбещенця, терориста, загарбника заручників з метою викупу, організатора замовленого вбивства, виконавця, розкрадача в кредитно-банківській сфері тощо. Такі дійсні криміналістичні портрети у працях В.Ю.Шепитько та В.І.Боярова далеко не досконалі і спірні. Розробка їх — завдання сучасних криміналістів.

Особа потерпілого. Це елемент, обов'язковий не для всіх видів злочинів, а для злочинів, пов'язаних з убивством, заподіянням шкоди здоров'ю, незаконним позбавленням волі, порушенням недоторканності. Характеристика особи потерпілого є обов'язковим елементом. Характеристика особи потерпілого, так само, як і злочинця, відображає видові ознаки і властивості. До раніше названих для злочинця необхідно додати віктимологічні ознаки. Віктимність потерпілого іноді є причиною злочину. Психофізіологічні і побутові властивості повинні знайти чітке відображення в характеристиці потерпілого.

51.2. Особливості порушення кримінальних справ про вбивства, заподіяння шкоди здоров'ю, незаконне позбавлення волі і недоторканність людини

Тактика порушення кримінальних справ опосередкована слідчими ситуаціями, що виникають після одержання інформації про ознаки злочину.

В теорії і практиці розглядають дві ситуації: 1) порушення кримінальної справи за фактом виявлення трупа з ознаками насильницької смерті; 2) за фактом зникнення людини. При встановлених наступних обставинах: а) труп знищений (спалений, розчинений в агресивній рідині); б) встановлене місце поховання трупа, але на

цьому місці побудований житловий масив, знаходиться смітник і виявлення трупа стає економічно недоцільним.

Оцінюючи другу ситуацію про людину, що безвісти зникла, слідчий повинен зібрати інформацію про те, що цю людину, найімовірніше, вбито. Для цього він здійснює попередню перевірку, суть якої полягає в організаційно-оперативній перевірній діяльності, здійснюваній головним чином органами дізнання. Слідчий надсилає запити: 1) за місцем роботи зниклого; 2) в органи міліції (можливо, він затриманий); 3) в ізолятори тимчасового утримання; 4) у медичні виверезники; 5) у лікарні; 6) в організації з набору робочої сили для використання усередині країни або направлення за кордон; 7) у військові комісаріати; 8) до родичів і близьких знайомих; 9) у криміналістичні обліки, зокрема картотеку невпізнаних трупів.

Наприклад, перевіркою не встановлено ознак, які свідчать про те, що зниклий мертвий. Тоді діють так: якщо аналіз матеріалів перевірки свідчить про її недоброякісність, то слідчий складає додатковий план перевірки і здійснює його, залучаючи нові сили і засоби. Якщо ж вичерпані всі реальні оперативно-технічні і організаційно-тактичні можливості, а місце перебування зниклого чи його труп не встановлено, то слідчий порушує кримінальну справу і проводить розслідування «без трупа». У деяких випадках труп, справді, не можна знайти, оскільки він знищений або похований у такому місці, що виявлення його сучасними засобами неможливо. Так, один із 9 трупів злочинець вивіз на міський смітник Луганська. Через рік злочинець показав місця поховання 8 трупів, останки яких були виявлені. Знайти останній труп було неможливо, тому що він знаходився під 12-метровим шаром сміття, що зібрався за рік.

51.3. Організаційно-тактичні основи початкового етапу досудового слідства при порушенні кримінальної справи за фактом виявлення трупа

Початковий етап організаційно-тактичної діяльності слідчого характеризується: 1) невідкладністю слідчих дій; 2) оперативністю і раптовістю оперативно-розшукових заходів та 3) організаційно-управлінською діяльністю щодо зосередження сил і засобів для розкриття злочину за гарячими слідами. До числа невідкладних слідчих дій відносять: огляд трупа, впізнавання, впізнання, допит свідків-очевидців, експертизу трупа.

На місце виявлення трупа, як правило, виїжджає слідчо-оперативна група (СОГ) у складі: слідчого, прокурора-криміналіста, технічного помічника слідчого, інспектора карного розшуку, дільничного інспектора, фахівця і понятих. Нерідко в огляді трупа беруть участь прокурор і начальник міліції району, міста. Однак керує СОГ слідчий.

Формування СОГ і організація огляду залежать від ситуацій виявлення трупа, що складаються. За місцем виявлення трупа розрізняють: 1) огляд трупа в приміщенні; 2) на відкритій місцевості; 3) у водоймі; 4) у важкодоступних місцях, де слідчий безпосередньо не може досліджувати обстановку події. У двох останніх випадках функції огляду слідчий надає фахівцю, наприклад водолазу, для огляду місця виявлення трупа на дні водойми. Практиці відомі випадки, коли слідчий надягав скафандр і сам обстежував місце події. Огляд трупа, виявленого в каналізаційних

відстійниках, загазованих шахтах, вимагає обережності, застосування протигаза, респіратора. У загазованих вибоях, як правило, слідчий доручає огляд представникам гірничорятувальної служби, яких включають у СОГ як фахівців. Після ліквідації наслідків слідчий сам оглядає труп.

Таким чином, огляд трупа у важкодоступних місцях розпочинає фахівець-технік, а закінчує слідчий після витягування трупа з небезпечної зони.

Огляд трупа в приміщенні або на місцевості слідчий проводить самостійно з особистою участю фахівця – судового медика. Починаючи огляд, слідчий фіксує місце розташування трупа, його позу і сліди, що знаходяться біля нього. Безпосереднє дослідження трупа слідчий доручає фахівцю, дії останнього фіксує слідчий, звертаючи увагу на сліди, частини тіла трупа, які необхідно досліджувати насамперед і вилучити. Огляд тіла звичайно починається згори вниз з дослідження одягу, потім труп роздягають і оглядають оголене тіло. При цьому в протоколі обов'язково відображаються: стать, статура, приблизний вік, температура тіла в пахвових западинах на початку і наприкінці огляду; температура навколишнього середовища; наявність трупних плям; характер трупного задубіння; гниття; положення язика, ока; вид живота; стан заднього проходу; статевих органів. Опис трупа в протоколі здійснює сам слідчий зі слів фахівця і відображає місце розташування, форму, розмір, колір ознак. Паралельно дослідженням місце виявлення і труп фіксують фотозйомкою або відеозаписом. Описуючи сліди-ушкодження не можна робити однозначні висновки про механізм і час їх утворення, яке застосовувалося знаряддя, які з ушкоджень були фатальними тощо. Це питання для судової експертизи.

За способом заподіяння смерті розрізняють: 1) огляд трупів, що піддавалися дії високих температур; 2) огляд трупа, що перебував у петлі; 3) огляд загиблих внаслідок падіння з висоти; 4) огляд загиблих при ДТП, залізничних і авіакатастрофах; 5) огляд загиблих при впливі радіаційних, високочастотних, електромагнітних випромінювань і дії вибухових речовин. У цих випадках до СОГ слідчий включає фахівців з відповідних галузей знань, наприклад, інженерів з радіаційного захисту, вибухової техніки, автотехніки тощо.

На початковому етапі паралельно з оглядом слідчий організує розкриття злочину за гарячими слідами. Після прибуття на місце події він доручає дільничному інспектору і співробітнику карного розшуку почати розкриття за гарячими слідами: а) зібрати інформацію про факт виявлення трупа (хто, коли знайшов труп); б) встановити особу загиблого; в) виявити можливих свідків (хто міг бачити, чути); г) здійснити подвірний (поквартирний) обхід у пошуках злочинця та інформації про подію і потерпілого, якщо встановлено його особу; г) за наявності запахів слідів застосувати службово-розшукового собаку; д) заблокувати вокзали, аеропорти; сповістити КПП на автомагістралях; е) встановити оперативне спостереження за місцями ймовірної появи злочинців; ж) на основі результатів огляду визначити деякі ознаки одягу і зовнішності злочинця і організувати затримання підозрюваних.

До числа невідкладних слідчих дій, крім огляду, звичайно відносять *впізнання, допит свідків, провадження судово-медичної експертизи*, а при встановленні особи – *огляд місця проживання і робочого місця* за місцем служби; *допит родичів, близьких і товаришів по службі*; при огляді місця проживання і робочого місця вилучаються особисті документи, листування, щоденники, прижиттєві фотознімки.

Допит свідків. При виявленні трупа в числі свідків можуть бути: 1) очевидці злочину; 2) особи, що знайшли труп; 3) громадяни, які випадково опинилися на місці злочину; 4) родичі, знайомі, товариші по службі.

Допити різних свідків спрямовані на встановлення даних:

а) *про особу, що заподіяла смерть потерпілому.* У зв'язку з цим треба з'ясувати, чи знає свідок людину, якій заподіяно смерть; де, коли з нею зустрічався, чи може назвати її прізвище, місце проживання або роботи; які її зовнішні ознаки; чи не бачив свідок яких-небудь осіб на місці події до або після події;

б) *про потерпілого.* Необхідно з'ясувати: чи знає свідок потерпілого, хто він, де проживає, як його прізвище; які ознаки зовнішності; який спосіб життя вів потерпілий; який його характер; був він життєрадісний, товариський, похмурий; які плани будував на життя; чи не вирізнявся підвищеною обережністю; чи боявся злодіїв, здирників; не мав намір покінчити життям; яка обстановка в родині, не ревнував дружину, чи не влаштовував скандали; чи зловживав спиртними напоями, бився; де і за яких обставинах свідок бачив потерпілого, чи не очікував кого-небудь останній; куди збирався піти, поїхати, когось зустріти; які цінності, предмети мав при собі. Якщо труп виявлений у кімнаті, службовому кабінеті, то у свідків треба з'ясувати: хто входив до нього, чи сам потерпілий відчиняв двері; хто останнім вийшов із приміщення; як потерпілий виявився на місці події, приїхав, прийшов, з ким? Як поведився потерпілий у момент здійснення злочину?

51.4. Організаційно-тактичні основи початкового етапу розслідування кримінальних справ, порушуваних за фактом зникнення людини

Повідомлення про безвісти зниклу чи раптово зниклу людину є всього лише приводом, але не підставою для порушення кримінальної справи. Тому законодавець передбачив попередню перевірку таких повідомлень для встановлення достатніх підстав, які свідчать, що зникла людина мертва.

По закінченні перевірки слідчий аналізує дві ситуації: 1) перевіркою виявлений труп зниклого, а іноді і затриманий підозрюваний; 2) перевіркою встановлені достатні дані про останнє місце перебування зниклого. Збирають інформацію, з якого приводу він був на місці, чи був розстроений, що помітили в його поведінці, що він говорив, чи не бажав кудись виїхати.

Необхідно докладно встановити, як був одягнений зниклий, які супроводжуючі речі були при ньому; охарактеризувати його зовнішність за ознаками словесного портрета.

Значний інтерес становлять відомості про свідка-заявника, допитом останнього треба встановити: чим викликана заява, коли вона подана: відразу чи після зникнення через деякий час, як поведився заявник до і після подання заяви, де бував; яка була поведінка всіх близьких після зникнення.

Огляд місця можливого вбивства. З криміналістичної характеристики вбивств, учинених за умов неочевидності, відомо, що вбивства вчиняють в основному чоловіки (93%), робітники (79%) віком 30-45 років, що характеризуються негативно; у 70% вони були родичами, подружжям або товаришами по службі, конкурентами по бізнесу, співвласниками конкуруючої фірми, які нерідко виступають замовниками.

Причиною вбивства найчастіше були помста, ревнощі, приховання іншого злочину¹. Статистика свідчить, що з наведених мотивів убивства звичайно вчиняються в житлових приміщеннях (квартира, дача), при цьому «свій злочинець» намагається ретельно приховати сліди – удається до розчленування трупа, спалення або поховання поблизу місця вбивства.

У ході перевірки дій дослідження житлових приміщень, надвірних будівель спрямовано на виявлення місця можливого вбивства – слідів крові, забитих і зафарбованих, пошкоджень обстановки. Сліди крові нерідко знаходять у щілинах паркетної, дощатої підлоги, на ворсистих килимах, біля ліжка, на килимових доріжках на підлозі, бризки крові можуть бути на обшивці меблів. Корисно для пошуку слідів крові затемнити кімнату і оглянути обстановку з ультрафіолетовим джерелом. Помітні плями крові на білизні, рушнику будуть виглядати темними.

Підвали, льохи, надвірні будівлі підлягають огляду для виявлення слідів злочину і поховання трупа.

Оглядаючи місце останнього проживання зниклого, слід звернути увагу на зміну обстановки, заміну меблів, здійснений ремонт. Огляду і вилученню підлягають особисті речі, щоденники, ділове листування, фотоальбоми. На предметах обстановки можуть зберегтися сліди пальців зниклого, які треба вилучити.

Обшук доцільніше проводити тоді, коли пошук слідів злочину пов'язаний з виявленням і розкриттям схованок, підлог у пошуках слідів крові, меблевих шаф, особистих сейфів, відкрити які при огляді місця події власник приміщення відмовився. У ході обшуку, як і огляду, що проводяться з дотриманням загальних процесуальних і тактичних правил, застосовуються пошукові засоби, трупощукачі, металощукачі. Особливо важливо досліджувати російські печі, плити, де можна знайти останки спалених тканин людини (кістки, особливо трубчасті); золу в цьому випадку слід вилучати. Експертиза може встановити, що спалено: тканина людини або тварини.

Способи вбивства, особливо при викраденні, позбавленні волі, різноманітні, тому пошук зброя, слідів її дії є важливим. Здійснюючи обшук, слідчий завжди повинен пам'ятати, що шукає ретельно сховані сліди тяжкого злочину, тому тут недопустимі поспіх, вибірковий пошук, відсутність сучасних засобів криміналістичної і оперативної техніки. Суцільне дослідження обстановки при обшуку є обов'язковим.

51.5. Організаційно-тактичні основи діяльності слідчого на наступних етапах досудового слідства при розслідуванні вбивств

У цьому разі можливі дві типові ситуації: злочин розкритий по гарячих слідах або залишився нерозкритим. Розглянемо ці ситуації.

Злочин розкритий по гарячих слідах, тобто проведені необхідні невідкладні слідчі дії і оперативно-розшукові заходи; органами дізнання виконані всі доручення слідчого; зібрані і закріплені сліди, що свідчать про ознаки вбивства; встановлено особу потерпілого; виявлені основні свідки-очевидці, родичі, знайомі, друзі, товариші по службі; встановлений і затриманий підозрюваний, що визнається у вчиненні вбив-

¹Див.: Селиванов Н. А. Расследование убийств // Руководство для следователей. – М., 1997. – С. 403-404.

ства. Зібраний і закріплений достатній матеріал для версіювання і планування наступного етапу досудового слідства.

Вибір слідчих дій визначається відпрацюванням основної версії головного напрямку: чи достатні матеріали розкриття злочину по гарячих слідах для побудови системи доказів, що підозрюваний є злочинцем, чи зібраних матеріалів недостатньо і необхідно продовжувати збір інформації, а зібрані докази переперевіряти.

Таким чином, мета слідства зводиться до критичної оцінки матеріалів, отриманих провадженням невідкладних слідчих дій і оперативних заходів, і побудови плану, спрямованого на перевірку достатності зібраних доказів по кожній обставині, що підлягає доказуванню: хто вбитий, ким, коли, чим і в який спосіб, з якою метою.

Для вирішення цих завдань слідчий проводить будь-як слідчі дії, тісно координує свою діяльність з органами дізнання. Найчастіше проводяться допити, впізнання, перевірка показань на місці, слідчий експеримент, ексгумація та різні види експертиз.

Злочин залишився нерозкритим, хоча виконані невідкладні слідчі дії, проведені оперативно-розшукові заходи щодо розкриття злочину за гарячими слідами. У цій ситуації головний напрямок початкового етапу залишається в силі. Слідчий:

- продовжує збір первинної інформації про злочин, наприклад, здійснює повторні запити, проводить повторний огляд місця події, призначає ексгумацію трупа і додаткову або повторну експертизу, повторно допитує свідків, перевіряє показання на місці тощо.

- аналізує матеріали початкового етапу, виявляє прогалини у провадженні оперативно-розшукових заходів, доручає провадження нових у сполученні з слідчими діями;

- планує тактичні операції, зокрема «атрибуцію трупа» (В. М. Шиканов, 1978); «розшук злочинця від трупа». Атрибуція трупа – це комплекс слідчих, організаційних і оперативно-розшукових заходів, спрямованих на встановлення особи потерпілого, насамперед використання криміналістичних і оперативних обліків, розшук за словесним портретом, використання методів суб'єктивного і скульптурного портрета у разі виявлення останків трупа; проведення різних експертиз;

- концентрує сили і засоби на розкриття злочину. Нерідко органи дізнання після безуспішного розкриття вбивства за гарячими слідами згортають оперативну активність. Це недопустимо.

Слідчий, використовуючи процесуальні можливості наступного етапу, концентрує оперативні і слідчі засоби на розкриття вбивства, насамперед встановлення особи потерпілого, механізму події і виявлення підозрюваних. Основна роль належить аналітичній діяльності, вмінню користатися законами логіки, будувати версії і здійснювати їх перевірку засобами криміналістичної тактики.

51.6. Організаційно-тактичні основи перевірки причетності запідозреного до вчинення убивства

На початковому і наступному етапах розслідування вбивств установлення злочинця починається з визначення групи запідозрених осіб, серед яких може бути підозрюваний – вбивця, гвалтівник, викрадач, загарбник заручників. Можна назвати три таких групи громадян: а) вбивця чужий, тобто не знайомий з потерпілим і не проживав разом з ним; б) вбивця знайомий, але не проживає в цій місцевості;

в) вбивця свій – близький родич, який проживає разом з потерпілим. Відпрацьовуючи ці версії, слідчий формує коло запідозрених, а потім починається робота зі звуження кола підозрюваних, тобто встановлення особи, яку можна допитати як підозрюваного або обвинуваченого, відповідно роз'яснити сутність підозри або висунути обвинувачення. Тут можливі наступні ситуації:

- 1) підозрюваний повністю визнає себе винним і дає розгорнуті показання, однак вони викликають сумнів щодо їх правдивості;
- 2) підозрюваний частково визнає себе винним;
- 3) підозрюваний не визнає себе причетним до злочину, заперечує зібрані докази.

Якщо запідозрений відразу зізнався в учиненні вбивства, не можна поспішати з пред'явленням обвинувачення¹. Необхідно детально перевірити всі обставини, що підлягають доказуванню, і продовжувати збирати докази з інших джерел, щоб доказувані факти були взаємопов'язані і кожний з них забезпечувався позитивною інформацією, бажано з різних джерел (вербальних і речових). У цьому разі можна висунути обвинувачення або допитувати як підозрюваного.

Допити підозрюваного і обвинувачуваного в тактичному плані схожі. Кожен допит починається з роз'яснення формули підозри чи обвинувачення, а потім у підозрюваного з'ясовують, що він може навести у своє виправдання, як пояснює факти підозри. При допиті обвинувачуваному пред'являються обвинувачення і ставиться запитання: «Чи визнаєте себе винним?» Якщо він визнає це повністю і сутність обвинувачення йому зрозуміла, то обвинуваченому пропонується викласти все відоме йому в справі. Потім слідчий ставить запитання про факти, що дозволяють закріпити визнання обвинуваченого, з'ясувати нюанси події злочину, відомі тільки безпосередньому виконавцю вбивства. Якщо обвинувачений не визнає обвинувачення повністю, то слідчому варто подумати, чи всі докази зібрані для обвинувачення, чи точна «формула обвинувачення»; це краща форма захисту і дискредитації наслідку взагалі (судять невинного). Такі ситуації досить часті в сучасних умовах, особливо при розслідуванні вбивств, учинених в умовах неочевидності і найманими кілерами.

Перед допитом необхідно зібрати всю можливу інформацію про особу допитуваних, механізм злочину і слідову «картину» на місці вбивства представляти детально, скласти докладний план допиту і перелік доказів, що будуть пред'явлені. План допиту обвинуваченого, який говорить неправду, слідчий повинен думкою «прорепетувати» і уточнити, які докази, він може пред'явити, щоб викрити кожну неправдиву, помилкову відповідь допитуваного. Якщо таких доказів не зібрано і не побудовано логічний їх ланцюг, то приступати до допиту обвинуваченого, який говорить неправду, немає сенсу. Потрібно допит відкласти і збирати докази – вербальні і матеріальні.

Допит свідків щодо запідозрених має істотне значення для інформаційного забезпечення пред'явлення обвинувачення і визнання особи підозрюваним. Тут необхідно з'ясувати наступні обставини про запідозрених:

- де, коли, за яких обставин бачив свідок запідозреного напередодні розслідуваної події (що було підозрілого в його поведінці, наприклад, виявляв почуття ревності, погрожував розправою, скаржився на боржника тощо);

¹Запідозрений – це особа, якій не повідомлено, в чому вона підозрюється, й не допитана як підозрюваний. Після допиту запідозрений набуває процесуального статусу підозрюваного. До цієї процедури – він запідозрений громадянин.

- які були взаємини потерпілого із запідозреним на роботі, у побуті;
- яка особистісна характеристика запідозреного (корисливий, мстивий, чи не зазнавав матеріальної нестачі, як ставився до роботи, чи не мав доступу до зброї, якої, де; вибухових, отруйних речовин; чи не бачив свідок у запідозреного предметів, виявлених на місці події, тощо);
- які були взаємини запідозреного з потерпілим (родичі, знайомі по дозвіллю; товариші по роботі, разом відбували покарання; чи не було між ними конфліктів, сварок, на якому ґрунті);
- що відомо свідку про поведінку запідозреного після вчинення вбивства, чи не було якихось підозрілих моментів, наприклад, наступна купівля будинку, одержання тимчасової відпустки, поява на одязі якихось слідів; термінова здача одягу в ремонт, хімчистку, продаж одягу; чи не змінював зовнішність, наприклад, поголив вуса, відпустив бороду, змінив зачіску; став замкнутим, не з'являється в громадських місцях; став жити «не по кишені», здійснив дорогі покупки тощо.

Отримані відомості класифікують по особах і використовують їх на допитах при пред'явленні обвинувачення або допиту як підозрюваного.

Для перевірки причетності запідозрених до події злочину необхідно провести огляд запідозреного, якщо він не проведений, оглянути його одяг, а іноді обшук за місцем проживання.

Огляд бажано проводити за участю судового медика або лікаря, при огляді в протоколі необхідно відображати наступну інформацію: 1) наявність тілесних ушкоджень; 2) їх локалізацію; 3) форму і характер країв; 4) колір ушкоджень; 5) наявність ознак побічних явищ (наявність струпа, сукровиці, нагноєнь; 6) наявність плям крові, сперми, забруднень, саден; 7) наявність прилиплених часток бруду, волокон, ґрунту, рослин, волосся; 8) наявність особливих прикмет – шрамів, татуювань, родинних плям.

51.7. Судові експертизи при розслідуванні вбивств, заподіянні шкоди здоров'ю, незаконному позбавленні волі і недоторканності особи людини

Оскільки всі види злочинів, розглядуваних у главі, пов'язані із заподіянням шкоди і цілісності людині, то провадження судово-медичних, психіатричних експертиз у край необхідно. Не менше значення мають біологічні, психологічні і криміналістичні судові експертизи. Перелік обов'язкових судових експертиз, об'єктом дослідження яких є людина, названий у ст. КПК. Серед криміналістичних особливе значення має комплексна експертиза матеріалів і речовин (КЕМР), об'єктами дослідження якої є волокнисті матеріали, продукти пострілу, вибуху, нашарування і відшарування мікрочастинки при взаємодії «людина > предмет», «предмет > предмет», «людина > людина», внаслідок чого утворюються так звані перехідні частки контактуючих один з одним об'єктів.

Виявлення мікрооб'єктів, вилучення і підготовка їх до експертизи були викладені вище, це можна знайти і в довідковій літературі¹.

¹ Див., напр.: *Тугаєв Н. Н.* Судебно-медичная експертиза в уголовном и гражданском судопроизводстве. Справочник. – Харьков, 1998; *Його же.* Следы крови в следственной и экспертной практике. Методическое пособие. – Харьков, 1998.

Глава 52. Основи методики розслідування злочинів проти статевої недоторканності і статевої свободи людини

52.1. Криміналістична характеристика і кримінально-правові особливості розглядуваних злочинів

Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи включають злочини, пов'язані з статевою недоторканністю і статевою свободою особи. В слідчій практиці цю групу злочинів нерідко називають «статевими» або «злочинами проти статевої недоторканності і статевої свободи особи»¹. В новому Кримінальному кодексі України ці злочини класифіковані в трьох розділах: «Злочини проти життя і здоров'я особи», «Злочини проти волі, честі та гідності особи» і «Злочини проти статевої недоторканності особи»².

Предметом безпосереднього посягання в кожному злочині в кінцевому підсумку є здоров'я людини як одна з найважливіших функцій біологічної живої системи, котрою є людина.

У навчальній криміналістичній літературі з названих вище злочинів прийнято розглядати методику розслідування зґвалтування (ст. 152 КК), оскільки інші злочини мають багато спільного в особливостях порушення кримінальних справ і проведенні розслідування. Як правило, кримінальні справи порушуються за: а) заявою потерпілого, б) фактом виявлення ознак злочину про порушення статевої свободи або статевої недоторканності особи потерпілого, що перебуває у важкому стані з ознаками заподіяння шкоди здоров'ю людини.

Розслідування зґвалтувань становить значну складність, пов'язану з вкрай обмеженою базою свідків, об'єктивними і суб'єктивними ситуаціями, що виникають на досудовому слідстві. Об'єктами зґвалтувань і насильницьких дій сексуального характеру є статева свобода жінки, або статева недоторканність неповнолітніх. Особливу небезпеку являють собою насильницькі посягання на дітей. Тому своєчасне розкриття таких злочинів і покарання злочинців має соціальне значення, зміцнює впевненість у надійному захисті державою прав і свобод громадян.

Предметом безпосереднього посягання на зґвалтування та інших злочинів, пов'язаних з насильницькими діями сексуального характеру, є фізична цілісність тіла людини як біологічної системи і статева свобода жінки як соціального індивіда. Діяльнісна сторона розглядуваної групи злочинів досить складна, вона складається з двох дій (взаємодій): здійснення статевих зносин і застосування фізичного насильства або погроза його здійснення чи використання безпорадного стану потерпілої.

«Статеві зносини» – поняття медичне, а не юридичне, його слід розуміти так, як воно інтерпретується в сексології: «це фізіологічний акт, спрямований на продовження роду»³.

¹Див.: Руководство для следователей. – М., 1997. – С. 418.

²Див.: Українське право. – 1997. – №2(7).

³Авдеев М.И. Судбно-медицинская экспертиза живых лиц. – М., 1968. – С. 287.

Згвалтування та інші насильницькі сексуальні дії – це взаємодія злочинця з потерпілою. Цей вплив проявляється в трьох формах: 1) у вигляді фізичного насильства, тобто вплив злочинця на тіло жінки силою (механічною, фізичною), що викликає заподіяння шкоди її здоров'ю; 2) погрози – психічний вплив, тобто вербальне вираження майбутньої дії злочинця або демонстрація засобів впливу (кулак, ціпок, ніж, зброя); 3) використання безпорадного стану потерпілої. Названі форми взаємодії утворюють сліди на місці вчинення злочину, тобто слідову картину, досліджуючи яку, можна зібрати джерела доказової інформації.

Фізичне насильство залишає матеріальні сліди на одязі і тілі потерпілої, злочинця і на предметах місця події. Одяг потерпілої нерідко виявляється забруднений плямами, має розриви, колото-рвані пошкодження. На тілі потерпілої можна знайти синці, садна, сліди здавлювання дихальних шляхів, укусу, виривання волосся тощо. На тілі гвалтівника можуть бути укуси, подряпини на обличчі, розриви одягу, перехідні мікрочастинки одягу потерпілої, нашарування часток ґрунту, рослинності місця виявлення потерпілої. На місці події є сліди боротьби, опору потерпілої (пошкоджена трава, розкидані меблі, постільна білизна тощо).

Психічне насильство у вигляді погрози застосування фізичних дій залишає ідеальні відображення – сліди пам'яті у свідомості потерпілої, свідків, а іноді й матеріальні сліди у вигляді фонограм запису погрози, висловленої у вербальній формі. У практиці відомі випадки, коли психічне насильство потерпіла спеціально записує на магнітофоні, або запис може виявитися випадково, коли магнітофон був на місці події включеним на запис. Сучасна техніка звукозапису дозволяє різними способами прослуховувати закриті приміщення. Якщо телефонний автовідповідач випадково залишити включеним, то він може автоматично записати всю звукову картину в спальні, їдальні, де стоїть телефон. Про це треба знати слідчому, щоб у ході огляду місця події знайти випадковий запис звукових слідів у певному приміщенні.

Використання безпорадного стану потерпілої також залишає сліди присутності злочинця (ніг, рук, запаху, звуку) на місці події, на одязі, тілі потерпілої і самому злочинці.

Особа злочинця. Відомості про особу гвалтівника мають значний розкид: за віком, освітою та іншими даними. За віком пік припадає на період від 18 до 27 років. У побуті злочинці характеризуються цинічним ставленням до жінок, вульгарною поведінкою, багато хто з гвалтівників раніше судилися за хуліганство, грабежі, розбійні напади і згвалтування. Більшість з них на роботі характеризуються негативно. Деякі вживають наркотики, страждають на алкоголізм, розлучені або пішли з дому.

52.2. Особливості порушення кримінальних справ

Фізичний чи психічний вплив на людину приводить до заподіяння шкоди її здоров'ю. Згвалтування і насильницькі дії сексуального характеру також заподіюють шкоду здоров'ю людини різного ступеня тяжкості, тому загальним положенням для порушення кримінальних справ є *виявлення факту заподіяння шкоди здоров'ю людини і повідомлення про це правоохоронним органам*.

Ступінь тяжкості заподіяння шкоди здоров'ю створює особливості порушення кримінальних справ про згвалтування та інші ненасильницькі дії сексуального характеру. Слід пам'ятати, що згвалтування, вчинене без обтяжуючих обставин, пору-

шується лише за скаргою — заявою потерпілої, але не припиняється за примиренням сторін.

Якщо зґвалтування вчинене за обтяжливих обставин, названих у ст. 152 КК, то кримінальну справу порушують на загальних підставах, незалежно від наявності заяви потерпілої. Умисне вбивство, поєднане зі зґвалтуванням, зґвалтування неповнолітньої, статеві зносини з малолітньою тягнуть за собою розлад здоров'я, психіки, самогубство потерпілої, втрату зору, слуху, переривання вагітності, визнаються особливо тяжкими. Тому при порушенні кримінальної справи ці обставини повинні одержати всебічне інформаційне забезпечення.

Насильницькі дії сексуального характеру охоплюють насильницьке мужолозтво і лесбійанство, а також будь-які насильницькі дії чоловіка щодо жінки, вчинені з метою задоволення статевої потреби, але не у формі статевих зносин.

Таким чином, кримінальну справу про зґвалтування або інші насильницькі дії сексуального характеру порушують: 1) за заявою потерпілої (потерпілого); 2) за фактом виявлення ознак зґвалтування та інших насильницьких дій сексуального характеру.

52.3. Організація розкриття злочинів про зґвалтування та інші насильницькі дії сексуального характеру в типових ситуаціях початкового етапу розслідування

Початковий етап розслідування злочинів про зґвалтування та інші насильницькі дії сексуального характеру починається діяльністю слідчого з координації взаємодії з органами дізнання, концентрації сил і засобів для розкриття злочину гарячими слідами. Ця оперативна діяльність органу дізнання починається відразу після виявлення ознак злочину і поєднується зі слідчою після порушення кримінальної справи і початку досудового слідства. До цього моменту відомі приводи до порушення кримінальної справи і деяка первинна інформація, почерпнута із заяви потерпілої та її опитування; повідомлень осіб про факти виявлення ознак злочину. Все це приводить до виникнення типових слідчих ситуацій, вирішення яких становить завдання початкового етапу розслідування.

Перша ситуація характеризується заподіянням потерпілій тяжких тілесних ушкоджень, коли зґвалтована перебуває на місці вчинення злочину в тяжкому стані, а іноді в несвідомому і безпорадному, і не може давати показання.

Одержавши таке повідомлення, черговий направляє оперативно-слідчу групу, викликає на місце події швидку допомогу. Якщо інформація про подію надійшла від патрульно-постового наряду або дільничного, то останні організують охорону місця події і надають першу допомогу постраждалій. Якщо постраждала перебуває у тяжкому стані, а лікар забороняє спілкування з нею, то її евакуюють. Слідчий дає доручення своєму помічнику супроводжувати потерпілу і спробувати з дозволу лікаря опитати її про основні обставини зґвалтування. Бажано показання записувати на диктофон. Після поліпшення стану здоров'я проводиться перший допит потерпілої для збирання інформації про злочинця і обставини зґвалтування. Звичайно рекомендується одержати відповіді лише на основні питання: чи знає вона злочинця. Якщо не знає, то які його основні ознаки — зріст, вік, чи був у масці, у чому був одягнений, які характерні ознаки одягу — куртка, плащ, якого кольору, які запам'ятала помітні прикмети, як напав гвалтівник.

Друга ситуація характеризується тим, що, зґвалтована, яка перебуває на місці події, за станом здоров'я може давати показання. Природно, спочатку їй надають невідкладну допомогу, а потім вона пише заяву про зґвалтування, її допитують і проводять освідування. Якщо це відбувається на місці події, то слідчий проводить короткий допит про основні обставини злочину: хто гвалтівник, знайомий чи незнайомий, якщо знайомий, то як його прізвище, де проживає. Коли злочинець не знайомий – чужий, то передусім треба встановити його загальні ознаки – приблизний вік, особливі прикмети, колір волосся, вид одягу і прикметні ознаки – незвичайний колір, форма, розцвічення одягу, нашивки на ньому, як злочинець поведився, чи не намагався приховати обличчя, очі.

В обох ситуаціях цієї інформації звичайно буває досить, щоб організувати розкриття зґвалтування гарячими слідами. Починаючи розшук, слід будувати наступні пошукові версії: злочинець «свій» і проживає в районі вчинення злочину і злочинець «чужий», у даній місцевості не проживає. На основі первинної інформації про особу злочинця слідчий доручає працівникам органів дізнання: а) обстежити будинки і підвали, що прилягають до місця події (подвірний, поквартирний обхід і опитування). Якщо місце події в лісі, то організувати прочісування, переслідування по можливих шляхах відходу злочинця; б) кінологу організувати застосування службово-розшукового собаки від запахового сліду на місці події або залишеної речі; в) повідомити про ознаки злочинця патрульно-постовим нарядам, на контрольно-пропускні пункти і доручити їм вести спостереження і перевірку, запідозрених затримувати до прибуття слідчого з потерпілою, щоб провести оперативне впізнавання; г) організувати розшук злочинця шляхом впізнавання його потерпілою. Для цього потерпілій, при її згоді і доброму стані її здоров'я, пропонують взяти участь у патрулюванні на машині вулиць, площ, де можливо «розчинився» злочинець. Нерідко під час патрулювання потерпіла в юрбі на вулиці впізнає злочинця. Запідозреного затримують і організують процесуальне пред'явлення для впізнавання, що проводять пізніше.

При здійсненні цього тактичного прийому треба організувати його так, щоб потерпіла могла бачити злочинця, а він її – ні. Якщо злочинець побачить зґвалтовану під час оперативного впізнавання, то в наступному проводити процесуальне впізнавання не можна, оскільки впізнаюча бачила впізнаваного попередньо.

Третя ситуація виникає в зв'язку з характером заяви потерпілої: якщо потерпіла знає гвалтівника і повідомляє його прізвище, місце проживання, роботи, то гвалтівника затримують за підозрою і проводять детальну перевірку заяви потерпілої про його причетність до зґвалтування.

Однак потерпіла не завжди повідомляє про злочин негайно після зґвалтування. Трапляється, минають дні і тижні, поки вона вирішує зробити заяву. Не поодинокі випадки, коли про зґвалтування неповнолітньої довідаються батьки, роблять заяву і через деякий час указують на конкретну особу.

Дослідження таких ситуацій починається після прийняття заяви про зґвалтування, детального допиту потерпілої та її освідування. При допиті з'ясовують особу гвалтівника, місце, час вчинення злочину, характер насильства і слідів-ушкоджень на тілі, одязі потерпілої, на місцевості.

Детальний допит дозволить перевірити показання і викрити потерпілу в обмові, що нерідко зустрічається в слідчій практиці. Допиту підлягають родичі, подружки,

знайомі, котрі можуть повідомити про стан здоров'я потерпілої, її скарги, про якісь особливості в її поведінці. Після допиту потерпіла повинна бути оглянута, вилучений і досліджений одяг, натільна і постільна білизна, речові докази з місця події.

Разом з розкриттям згвалтування по гарячих слідах слідчий на початковому етапі проводить наступні слідчі дії: *огляд місця події, судово-медичну експертизу потерпілої, розшук і затримання злочинця, допит потерпілої і свідків, ввізнання.*

Огляд місця події. Якщо на місці події виявляється потерпіла у тяжкому стані здоров'я, іноді в непритомному, то після надання невідкладної допомоги її евакуюють. Якщо здоров'я потерпілої дозволяє, проводиться її опитування або допит. Потім слідчий проводить огляд місця події для виявлення слідів боротьби (опору потерпілої і насильницьких дій злочинця; слідів ніг, рук, пошкоджень предметів обстановки); загублених предметів (носова хустка, запальничка, сірники, головний убір, окуляри), а також слідів крові, плям сперми, піхвової рідини, випорожнень. Про сліди опору потерпілої свідчить безладний стан постільної білизни, перевернуті меблі, безладдя на туалетному столику, сліди помарок на стіні біля ліжка, розкидана білизна, пошкодження на ній, відірвані гудзики, застібки, розриви тканини тощо.

Огляд місця події бажано проводити за участю потерпілої відразу ж після заяви про згвалтування. Треба перевірити, наскільки обстановка відповідає показанням потерпілої. При згвалтуванні, поєднаному з вбивством, огляд місця події проводиться за загальними правилами дослідження обстановки місця і трупа. На відкритій місцевості огляд території слід розширювати по шляху ймовірного відходу злочинця, де можуть бути виявлені чіткі сліди ніг, загублені предмети туалету, кинуті недопалки. У приміщенні треба звертати увагу на скляний посуд, поліровані меблі, шукати маловидимі сліди рук, взуття, одягу (рукавички, носки, штани).

Судові експертизи. При розслідуванні згвалтувань і заподіяння інших дій сексуального характеру експертному дослідженню піддаються потерпіла, її речі, матеріальні та ідеальні сліди-відображення. Проводяться судово-медичні, психологічні, психіатричні і криміналістичні судові експертизи. Судово-медична експертиза є обов'язковою для встановлення статевої зрілості, визначення віку потерпілої (ст. 76 КПК).

Психіатрична і психологічна експертизи вирішують питання про стан психіки потерпілої і злочинця, можливість усвідомлювати свої дії, ступінь сугестивності потерпілої. При призначенні судово-медичної експертизи не можна ставити запитання: «Чи мало місце згвалтування потерпілої?» Його вирішує суд. Експерту слід формулювати питання так: «Чи є на тілі потерпілого ознаки, що свідчать про статеві зносини?» Питання «Чи був статевий акт насильницьким?» належить до компетенції слідства і суду. Уявляється, що неправильно вимагати від експерта відповіді «Чи мали місце статеві зносини в неприродній формі?» Правильніше порушувати питання про наявність на тілі і статевих органах потерпілої слідів, що дозволяють робити висновок про статевий акт у неприродних формах. Ці питання можуть вирішити судово-сексологічна і судово-психіатрична експертизи. Особливо важливим є висновок експерта-психолога при пред'явленні обвинувачення про згвалтування потерпілої в безпорадному стані.

Затримання і допит підозрюваного. Нерідко до початку провадження невідкладних слідчих дій підозрюваний виявляється затриманим, проведене його освідування, здійснений особистий обшук, огляд одягу і його вилучення.

Допит підозрюваного починається з пред'явлення йому формули підозри і позиції розповіді, що йому відомо по цій справі. Свої показання він може записати власноручно. Потім постановкою запитань слідчий уточнює деталі показань підозрюваного. Зокрема: а) чим він займався і як проводив час до вчинення злочину; б) як потрапив на місце події, де до цього знаходився (очікував у кав'ярні, перебував у засідці), хто може підтвердити його показання; в) які насильницькі дії застосовував до потерпілої; г) чи пручалася потерпіла, якщо так, то як він подолав її опір; г) які дії починав після вчинення статевого акта (утішав, надав допомогу, провів до транспорту тощо), як поводитися потерпіла; д) як залишив місце події; куди пішов, де перебував, хто може підтвердити.

Якщо підозрюваний – знайомий потерпілої, то, крім названих запитань, доцільно встановлюють його взаємини з потерпілою: коли, де, при яких обставинах познайомилися, які налагодилися відносини, як часто зустрічалися, чи вступали в статевий зв'язок, що стало причиною припинення взаємин.

Первинний допит підозрюваного необхідно проводити відразу після затримання, лише в окремих випадках, коли затриманий – досвідчений злочинець, то допит слід відкласти, провести особистий обшук, освідування і огляд одягу.

Допит потерпілої проводиться відразу ж після прийняття заяви про зґвалтування або після виявлення потерпілої на місці події, коли стан здоров'я її, на думку лікаря, дозволяє спілкування.

Повторний допит проводиться головним чином з метою уточнити прикмети невідомого злочинця, скласти орієнтовку або фоторобот, перевірити показання як потерпілої, так і підозрюваного. Якщо показання занадто суперечливі, то плануються перевірочні слідчі дії: перевірка показань на місці, слідчий експеримент, призначення судових експертиз.

Особливо складно при допиті встановити відкритий діалог, створити психологічний контакт, щоб потерпіла, переборовши сором і незручність (особливо неповнолітні дівчатка і хлопчики), могла вільно і повно описати насильницькі дії сексуального або розбещеного характеру. У цьому разі корисний тактичний прийом надати можливість неповнолітньому власноручно описати подію, що сталася. Для правильного опису зовнішності гвалтівника по ознаках словесного портрета рекомендується використовувати наочні приладдя, зокрема «Типи елементів зовнішності», систему «РАІПС-Портрет», версію – «Фоторобот».

Практика відзначає, що основним недоліком допиту потерпілих є неповнота встановлення фактів про характер насильства і опору потерпілої, про обставини знайомства, зустрічі, наступну поведінку гвалтівника і потерпілої (потерпілого)¹.

52.4. Організаційно-тактичні основи провадження слідчих дій на наступному етапі розслідування

На наступному етапі в слідчого буває зібрано досить доказів, щоб обґрунтувати одну із можливих версій, організувати всебічну її перевірку, викрити злочинця і розкрити злочин.

¹Див.: Игнатов А. Н. Расследование преступлений против половой неприкосновенности и половой свободы личности // Руководство для следователей. – М., 1997. – С. 418-436.

Для цього слідчий проводить очні ставки, перевірки показань на місці, судові експертизи, обшуки, допити, повторне дослідження речових джерел інформації. Все це переслідує рішення головних тактичних завдань, які дозволяють зробити висновок, що заява потерпілої про зґвалтування обґрунтована, а сам факт зґвалтування реально мав місце; що зібрана інформація свідчить про контактну взаємодію тіла й одягу потерпілої і злочинця; що затриманий запідозрений справді вчинив інкримінований злочин. Таким чином, тактичні завдання стосуються: 1) особи потерпілої; 2) існування факту зґвалтування; 3) особи злочинця. На нашу думку, їх можна сформулювати так: 1) установлення контактної взаємодії потерпілої і злочинця; 2) викриття обвинуваченого в учиненні зґвалтування; 3) викриття потерпілої в обмові обвинуваченого. Розглянемо їх.

На рис. 97 схематично представлена система видів доказової інформації, яка дозволяє зробити висновок, що контактні взаємодії злочинця і потерпілої мали місце, оскільки сліди взаємного контакту у вигляді перехідних часток є на тілі і статевих органах як потерпілої (потерпілого) так і злочинця (гвалтівника). Ліворуч наведено мікрочастинки, які, можливо, залишаються на обвинуваченому, а праворуч — мікрочастинки потерпілої, що, можливо, залишаються на обвинуваченому.

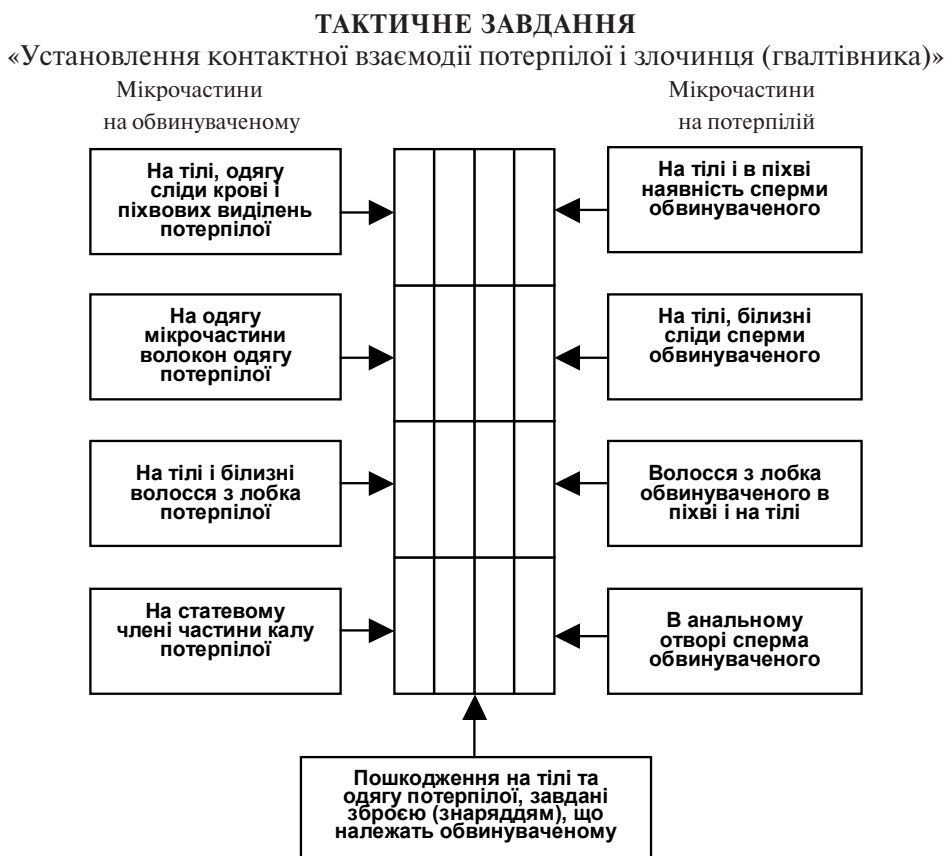

Рис. 97. Принципова схема забезпечення доказами контактної взаємодії злочинця і потерпілого при доказуванні зґвалтування

Якщо встановлений факт події злочину, то природно виникає запитання: а чи не вчинив його затриманий підозрюваний, обвинувачений. Слідчий збирає докази, перевіряє їх декілька разів, тобто вирішує тактичне завдання «Викриття обвинуваченого», навіть якщо він зізнався. Сутність вирішення тактичного завдання зводиться до формування сукупності фактів, що вибудовані у повній послідовності і свідчать, що затримана особа є злочинцем. Докази формуються в дві групи (рис. 101): ліворуч – докази, що містяться в протоколах слідчих, головним чином вербальних дій, а праворуч – інформація, почерпнута з речових доказів.

На принциповій схемі наведено приблизний перелік джерел викривальної інформації. Однак фактично за суб'єктивними і об'єктивними факторами не завжди вдається сформулювати цілісне уявлення. У цьому разі схема служить приблизною моделлю, що орієнтує, яку інформацію зібрав слідчий і яку треба ще зібрати (рис. 98).

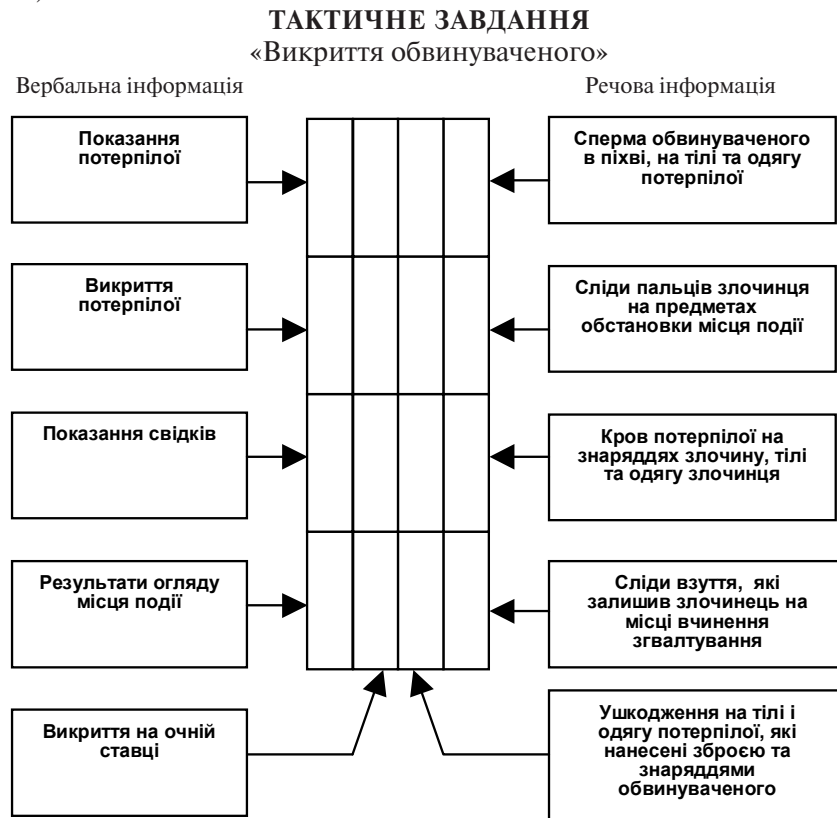

Рис. 98. Принципова схема інформаційного забезпечення тактичного завдання «Викриття обвинуваченого» при розслідуванні зґвалтування

У справах про зґвалтування та інші насильницькі дії сексуального характеру, порушуваних за заявою потерпілої (потерпілого), непоодинокі випадки обмови, тобто повідомлення неправдивих відомостей в обвинуваченні особи в зґвалтуванні. Потерпіла, яка раніше добровільно вступила в статевий зв'язок з відомою або не-

Глава 53. Методика розслідування незаконного обороту наркотичних засобів

53.1. Криміналістична характеристика

Зростання незаконного обороту наркотичних засобів на території України набуває дедалі загрозливіших розмірів. Наркоманія веде до вчинення інших злочинів, створює умови для формування наркоринку, злочинних груп і формувань, злочинно пов'язаних з міжнародним наркобізнесом, різними мафіозними структурами.

Прийнята Національна програма боротьби зі зловживаннями наркотичними засобами і незаконним їх оборотом в Україні поки ще не приносить очікуваних результатів.

Злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин чи прекурсорів та інші злочини проти життя і здоров'я населення відрізняються багатоепізодністю, тривалим характером, наявністю посередників, що здійснюють переміщення наркотичних засобів, виробників, розповсюджувачів, організаторів кубел. При цьому дії більшості з них утворюють самостійний склад злочину, наприклад, організація і утримання кубел, посів і вирощування наркотичної сировини тощо.

Предметом безпосереднього посягання для злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків у кінцевому підсумку є життя і здоров'я людини, а засобом вчинення — наркотичні засоби.

Наркотичні засоби — це група речовин різної природи рослинного чи синтетичного походження, зловживання якими веде до розвитку наркоманії. Наркотики викликають стан ейфорії, а відсутність їх в організмі призводить до депресії, виснаження організму і смерті.

Відповідно до міжнародної конвенції 1961 р. усі наркотичні засоби поділяють на чотири групи.

До першої групи відносять опійний мак та його похідні: опій, опій технічний (сирець), морфін, морфілонг, кадеїн, етилморфін, героїн, макову солому, а також синтетичні препарати з морфієподібними властивостями. Ці наркотики викликають ейфорію, знеболювання, полегшення страждань.

Другу групу складають наркотичні засоби, що стимулюють особливий стан нервової системи: кокаїн, кофеїн, первітон, ефедрин тощо.

Третю групу складають барбітурати і снодійні, крім барбамілу, барбітану-натрію тощо.

До четвертої групи входять похідні коноплі (маньчжурської, індійської). Це маріхуана, гашиш, гашишна олія різного ступеня очищення.

За медичним критерієм наркотичні засоби поділяють на психотропні і прекурсори.

Психотропні — це група лікарських препаратів, здатних впливати на психічні функції людини. Зловживання психотропними наркотиками призводить до розладу здоров'я, психіки людини, викликає психоз. Це лікувальні препарати типу седуксена, фенаміна, синдокарба, мескаліна, ДЛК.

Прекурсори — це синтетичні або рослинного походження речовини побутового чи медичного призначення, що мають хімічну структуру і властивості, схожі з нар-

котичними, а при вживанні викликають депресію, галюцинації, що тягнуть за собою розлад здоров'я і захворювання на наркоманію.

Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, затверджений Комітетом з контролю за наркотиками МОЗ України 7 лютого 1996 р. Перелік включає чотири таблиці наркотичних засобів, що становлять різний ступінь небезпечності для здоров'я людини при зловживанні ними.

Спосіб вчинення злочину становить введення в організм людини наркотичних засобів. Останні можуть перебувати в різних агрегатних станах: твердому, рідкому і газоподібному. Тому тверді наркотики курять, жують, ковтають; рідкі – вводять шприцом у вену. Деякі прекурсори підігрівають і вдихають пари. У кублах наркотик нерідко приймають колективно, для чого його випаровують або спалюють і дихають парами. Отже, спосіб залежить від виду наркотику. Звідси майже кожен склад злочинів, учинених у сфері незаконного обігу наркотиків, у кінцевому підсумку – це введення наркотику в організм. Тому немає підстав спосіб придбання суб'єктом наркотику інтерпретувати як елемент загального способу всіх складів злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків.

Слідова картина. Складний спосіб вчинення злочинів, пов'язаних з незаконним оборотом наркотиків, створює умови для утворення слідів на стадії виготовлення, придбання наркотику і безпосереднього вчинення злочину, тобто введення наркотику в організм людини.

Тому треба розрізняти слідову картину способу підготовки до вчинення злочину і картину безпосереднього його вчинення. Принаймні наведена вище розмаїтість способів підготовки і вчинення злочину свідчить про складну різноманітну слідову картину. Тут можуть мати місце всі форми взаємодії людей і речей – як складні, так і прості.

При розслідуванні незаконного виготовлення наркотичних засобів, придбання, збереження, обліку, відпуску, перевезення чи пересилання наркотичних засобів треба шукати порушення правил виробництва (інструкції технологічних процесів, журнали з техніки безпеки тощо).

Якщо йдеться про відпуску, то сліди концентруються в бухгалтерських і облікових документах, а під час перевезення – в дорожньо-транспортних накладних, транспортних документах тощо. Тут можуть бути майже всі сліди людини, транспортних засобів, машин, верстатів, поточкових ліній, що виготовляють наркотики.

Більш чітко виражена слідова картина введення наркотику в організм – це наявність шприців, банок, склянок з наркотиком, сліди уколів у вену, залишки упаковок від наркотиків. Якщо наркотик вводиться курінням, то варто шукати недопалки, засоби для подрібнення макової соломи, листя конопель, м'ясорубки, сікачі, дерев'яні коритця, засоби виготовлення мундштуків, пристосувань для набивання цигарки, трубки для куріння тощо. Навіть у найпростішому випадку важко перелічити всі можливі сліди. У ході огляду їх треба прогнозувати за видом взаємодіючих об'єктів: «людина - людина», «людина - річ», «річ - річ».

Особа злочинця, пов'язаного з незаконним обігом наркотиків, має особливе значення для розуміння предмета посягання і способу вчинення злочину. Для розглядуваних складів злочинів (а їх двадцять три в чинному КК) дати єдину характеристику особи навряд чи можливо, оскільки від виготовлення наркотику до його вживання існує мережа посередників, що займаються: а) виготовленням; б) реалізацією наркотичних засобів.

Перша група осіб являє собою організоване співтовариство з виробництва (виготовлення) наркотиків і включає: виготовлювачів, виробників, посередників-скупників, що поставляють наркотики оптовому скупнику, а останній за допомогою перевізників доставляє їх помічнику групи з реалізації. Останній через оптових скупників дрібними порціями передає їх у мережу продавців, безпосередньо зайнятих реалізацією.

Таким чином, від виготовлювача до споживача наркотик проходить складний шлях, наприклад, Пакистан – Європа, частина якого проходить через Україну. Про це свідчить кількаразове затримання великих партій наркотиків правоохоронними органами України.

Споживачів наркотиків треба поділяти на дві групи: ті, хто нерегулярно вживає і ті, що регулярно вживають наркотики. Перша група – це найчастіше молоді люди (учні загальноосвітніх і спеціальних шкіл). Вони характеризуються відсутністю достатньої волі, піддані впливу хуліганів, недисциплінованих підлітків, що легко вступають у контакт з наркоманами, починають вживати наркотики, як правило через цікавість, бажання відрізнитися, «побалдіти».

Друга група – це хворі люди – наркомани. Вони мляві, малорухомі, виснажені, мало цікавляться їжею. Їхнє бажання – це придбання і прийом наркотика; пригніченні у стані «наркотичного голоду», вони агресивні, вчиняють крадіжки, грабежі. Прийом наркотика викликає ейфорію, відчуття припливу сил, спраги діяльності. Ейфорія швидко минає, настають апатія, пригніченість, спустошеність.

53.2. Особливості порушення кримінальних справ і слідчі ситуації, що при цьому виникають

Особливості порушення кримінальних справ про незаконний обіг наркотичних засобів обумовлені розмаїтістю обставин, пов'язаних з поняттям предмета безпосереднього посягання (наркотичні засоби), його кількістю і способом його використання для вчинення злочину. Справді, на початку розслідування треба не тільки встановити належність виявленого об'єкта (твердого, сипучого, рідкого, газоподібного) до групи наркотиків, психотропних речовин, прекурсорів або їх аналогів, а й точно визначити їх кількість, оскільки від величини наркотичного засобу залежить вид відповідальності – кримінальна або адміністративна. Крім цього, треба встановити, яким чином наркотик використовувався як засіб заподіяння шкоди здоров'ю людини.

Перш ніж використовувати наркотик, його необхідно виготовити, доставити, придбати. Тому в криміналістичній методиці розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним оборотом наркотиків, суб'єктів злочину прийнято поділяти за способом на «своїх» і «чужих». Перші – це посадові і матеріально-відповідальні особи (начальники баз, відділів, завскладами, аптеками), а «чужі» – що не мають доступу до наркотичних засобів. Перші вчиняють злочини шляхом присвоєння, розтрата чи зловживання службовим становищем, а другі – шляхом крадіжки, грабежу, вимагання, шахрайства.

Таким чином, виникають дві ситуації: «розкрадання» і «крадіжка». У ситуації «розкрадання» про ознаки злочину слідчому, органу дізнання стає відомо з повідомлень керівників установ, організацій про нестачу, виявлену різними перевірками,

ревізіями, інвентаризацією, а також з публікацій преси. Тут ознаки злочину не завжди очевидні і вимагають попередньої перевірки. Тому кримінальну справу порушують за матеріалами різних відомчих перевірок, ревізій, матеріали яких керівник підприємства, установи, де виявлена нестача, направляє в правоохоронні органи.

У ситуації «крадіжка» орган дізнання або слідчий у ході огляду самі переконуються в наявності факту злочину і його ознак. У цьому разі лише іноді (у разі інсценування) проводиться попередня перевірка. Тому кримінальна справа в ситуації «крадіжка» порушується за фактом виявлення ознак злочину.

Особлива роль у безпосередньому виявленні ознак злочину у справах про незаконний обіг наркотичних засобів відведена органам дізнання, засоби і прийоми збирання інформації в них значно багатші і ширші, ніж у слідчого. Крім того, на органи дізнання законом покладені функції виявляти ознаки злочину й осіб, що його вчинили (ст. 103 КПК). Тому в 98% випадків ознаки злочину виявляють органи дізнання, і тільки в 2% – слідчі після оцінки заяв і повідомлень самостійно¹.

Таким чином, кримінальні справи про злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, найчастіше порушують:

- 1) за фактом безпосереднього виявлення ознак злочину, оперативно-розшуковими заходами органів дізнання;
- 2) за матеріалами різних відомчих перевірок.

53.3. Організаційно-тактичні дії слідчого в типових ситуаціях початкового етапу розслідування

На початковому етапі провадження у справах про незаконний обіг наркотичних засобів слідчий організує проведення слідчих дій: а) за фактом безпосереднього виявлення ознак злочину і б) за матеріалами відомчих перевірок. Розглянемо їх.

А. Організаційні і тактичні дії слідчого при порушенні кримінальної справи за фактом безпосереднього виявлення ознак злочину.

При даній формі порушення кримінальної справи виникають дві слідчі ситуації: «оперативні матеріали» і «крадіжка».

Ситуація «оперативні матеріали» формується внаслідок оперативно-розшукової діяльності органу дізнання з виявлення ознак злочину і осіб, що його вчинили, коли орган дізнання або слідчий безпосередньо встановлюють ознаки злочину, наприклад, у ході огляду виявленого посіву коноплі, маку тощо; підпільної «лабораторії» з переробки і кустарного виготовлення наркотичних речовин; при затриманні з доказами збувальника-продавця; при огляді транспорту на КПП, особистого багажу; нарешті, при виявленні приміщення, де відбувається незаконне введення наркотиків в організм людини. Огляд місця події в цих випадках дозволяє знайти речовини, схожі на наркотичні, вилучити засоби виготовлення (м'ясорубки, сита, склянки для перегонки, нагрівальні прилади, дистильатори, шприци тощо), відібрати зразки і надіслати їх на попереднє дослідження фахівцю.

¹Див.: *Одерий А.В.* Расследование преступлений о незаконном обращении наркотических средств: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Харьков, 1998. – С. 8.

Хоча виявлені факти очевидні, однак вони не завжди містять ознаки злочину. Наприклад, затриманий продавець-збувальник з порошкоподібною речовиною білого кольору заявляє, що це не наркотик, або визнає, що речовина наркотична, але для власного вживання. У цьому разі необхідна попередня перевірка, яку орган дізнання звичайно проводить протягом доби.

При затриманні провадиться огляд особистих речей, огляд одягу, де можуть бути виявлені сліди наркотичних речовин або сировини. Затриманого піддають медичному освідуванню.

Таким чином, у ситуації «оперативні матеріали», приступаючи до розслідування, слідчий має досить матеріалу для планування слідчих дій. Якщо затриманий підозрюваний, то проводяться допит, огляд за місцем проживання, якщо він не проводився, медичне освідування; огляд одягу, призначається хімічна експертиза для встановлення виду, властивостей наркотичної речовини, її походження.

Встановлені свідки, як правило, допитуються перед допитом підозрюваного. Отже, у ситуації «оперативні матеріали» проводяться наступні невідкладні дії: затримання, освідування, огляд місця події, одягу, допит свідків і підозрюваного.

Ситуація «крадіжка» виникає внаслідок крадіжки, грабежу, шахрайства чи вимагання наркотиків. У цих випадках злочинець – найчастіше наркоман або особа, пов'язана з наркобізнесом. До моменту огляду злочинець невідомий. Ситуація характеризується такими ознаками: злочинець «чужий», наркотичні засоби відсутні, потерпілий – матеріально-відповідальна особа – відома, сліди проникнення в сховище очевидні. Розслідування починається з огляду місця події, дослідча перевірка не проводиться.

Після огляду обов'язково призначають ревізію для встановлення матеріальних збитків. При огляді місця події треба встановити: чи справді мав місце злом перешкоди, замикаючих пристроїв чи це інсценування. Якщо в стіні пророблено отвір, то треба з'ясувати, чи проникав злочинець і чи витягав через нього викрадені предмети.

Огляд проводиться з дотриманням звичайних методик, відомих з тактики і таксології. До огляду бажано залучати матеріально-відповідальну особу, яка за пропозицією слідчого може повідомити: що викрадено, скільки, в якій упаковці, де розташовувалося, в якому порядку. Останнє важливо для цілеспрямованого дослідження обстановки, встановлення механізму злочину: як пересувався злочинець, яких предметів обов'язково торкався, тобто де обов'язково повинні бути сліди рук, ніг, запаху, які треба знайти і вилучити.

Слід пам'ятати, що наркотичні речовини і препарати у твердому і рідкому стані ретельно упаковані і, якщо коробки розкривалися або їх тримали в руках, то на них обов'язково залишаються сліди рук. Так, крадіжка імпортованих наркотиків на республіканському медскладі була розкрита через півроку, коли у випадково затриманого водія в гаражі були виявлені порожні ламіновані коробки з-під наркотичних речовин, на яких були сліди рук, що послужили підставою для розкриття і затримання всіх осіб злочинної групи.

Сліди на місці події дають підставу будувати версії про особу злочинця. При огляді районної аптеки на підлозі валялася розірвана упаковка кодеїну, зникли шприци і дві упаковки морфіну, що дало можливість швидко знайти злочинця – наркомана, який приїхав у село погостювати до брата. Сліди зухвалого нападу і

пошуку наркотиків нерідко свідчать про дію особи в стані наркотичного голодування.

Після огляду проводяться допит потерпілого, обшук на робочому місці, а іноді і за місцем проживання. Допит потерпілого доцільніше проводити після закінчення інвентаризації і ревізії. У числі свідків першими допитують товаришів по службі, потім родичів, знайомих. Розшук злочинця ведеться від слідів, виявлених на місці події, за видом і призначенням викрадених наркотичних засобів шляхом перевірки криміналістичних і медичних обліків.

Б. Організаційні і тактичні дії слідчого при порушенні кримінальної справи за матеріалами відомчих перевірок, тобто ситуація «розкрадання» чи «крадіжка»

Ситуація «розкрадання» характеризується наявністю підозрюваного і відсутністю наркотичних засобів. Вона виникає при перевірці заяв і повідомлень, матеріалів відомчих інвентаризацій, ревізій, відібранні пояснень, витребуванні документів, які свідчать, що в матеріально-відповідальній особі – завідувача складом, аптекою, кіоском виявлена нестача наркотичних засобів, тобто злочинець «свій». Однак не виключається версія «крадіжка» – злочинець «чужий».

Розслідування починається допитом матеріально-відповідальної особи, виявленням і допитом свідків, виїмкою облікової і бухгалтерської документації про рух і товарообіг складу, аптеки, бази, фармацевтичного підприємства, їх оглядом і дослідженням сховищ. Свідків допитують про умови збереження, спосіб життя завідувача, вид продукції і наркосировини, що надходить на склад, в аптеку; хто мав доступ до складу і аптеки, які особи найчастіше відвідували завідувача складом тощо.

У цій ситуації перевіряються загальні версії: 1) в організації вчинене розкрадання наркотичних засобів або розкрадання не було, а нестача утворилася внаслідок інших причин; 2) розкрадачем є матеріально-відповідальна особа, яка, ймовірно, пов'язана з наркоділками, можливо є постачальником наркотичних засобів, що викрадаються, і входить до злочинної групи; 3) можливо, крадіжка.

53.4. Проведення слідчих дій на наступному етапі розслідування

Завдання наступного етапу – перевірити ще раз і одержати відсутні докази, побудувати логічний ланцюг доказів, які викривають підозрюваного, що дасть підстави пред'явити йому обвинувачення. Фактично для вирішення цього завдання придатні всі слідчі дії. Однак використовуються в основному *допит, повторний огляд, обшук, судова експертиза*. Особливе значення має організація взаємодії слідчого з органом дізнання. Продовжуючи уточнювати і перевіряти ще раз первинну інформацію, необхідно встановити джерело наркотичних засобів, місце їх виробництва, шлях транспортування до споживача; осіб, що беруть участь у скупці (оптовиків), перевізників, торговців, тобто простежити весь ланцюжок руху наркотичних засобів і в такий спосіб розкрити злочинну групу.

Допит свідків. Факти незаконного виготовлення, збереження, пересилання чи збуту наркотичних засобів завжди стають відомими свідкам. Тому виявлення і допит останніх відбуваються протягом всього розслідування.

Зміст і мета допиту визначаються виникаючою слідчою ситуацією, а тактичні прийоми – характеристикою особи свідка. Так, у справах про розкрадання нарко-

тичних речовин на хіміко-фармацевтичних заводах чи виготовлення в «підпільних лабораторіях» при заводах свідками звичайно є робітники, службовці, що за родом роботи поінформовані про факти створення неврахованих надлишків, наприклад, понаднормативним списанням у брак готової продукції або сировини. Співробітники КПП, бухгалтери, працівники ВТК, водії, вантажники та інші особи можуть бути свідками.

У справах про виготовлення наркотиків у кустарних умовах, збереження і перевезення або пересилання наркотичних засобів свідками можуть бути родичі, сусіди, знайомі, водії, продавці магазинів, аптек, що могли бачити осіб, які перевозять, купують прекурсори, пристрої, пристосування для виготовлення наркотиків тощо.

У справах про схиляння до вживання наркотиків і утримання кубел свідками найчастіше бувають особи, що вживають наркотики, їхні родичі, товариші по службі, друзі по дозвіллю, сусіди та ін. Питання для з'ясування обставин залежатимуть від статусу свідка. В очевидця затримання з доказами з'ясовують: а) за яких обставин здійснено затримання; б) хто проводив затримання; в) як поведився затриманий; г) чи мав затриманий речі, які; г) чи намагався він позбутися яких-небудь предметів (викинути, залишити); д) де затриманий сів у громадський транспорт, хто його супроводжував тощо.

В усіх випадках у свідків з'ясовують: 1) який вантаж перевозили, переносили, в якій упаковці, скільки; 2) чи велися при цьому розмови про грошові розрахунки, які підозри викликали дії осіб, що перевозили вантажі, хто їх супроводжував тощо.

Допит підозрюваного. Розрізняють допит: а) при затриманні з доказами, при виявленні в затриманого наркотиків; б) при вживанні наркотиків або присутності при цьому.

При допиті підозрюваного, затриманого з доказами при збереженні, перевезенні, пересиланні, збуті і безпосередньому незаконному введенні наркотику в організм людини з'ясовують такі обставини: кому належить наркотик, за яких обставин він виявився в особи; як давно вона його зберігає, в якій кількості і видах; де зберігає; де виготовлявся наркотик; яке джерело його придбання; хто брав участь у виготовленні тощо.

Допит обвинуваченого — складна і відповідальна дія. Щоразу її треба планувати детально, виходячи з особливостей кримінальної справи. Залежно від способу вчинення злочину про незаконний оборот наркотичних засобів допити обвинувачених можна розрізнити за видами способів учинення злочинів:

- розкрадання, крадіжка і вимагання наркотичних засобів;
- виготовлення, збереження, перевезення чи пересилання, збут;
- схиляння особи до вживання чи незаконного введення наркотичних засобів;
- організація і утримання кубел для вживання наркотичних засобів;
- незаконна видача або підробка рецептів чи інших документів на придбання наркотиків.

Кожен допит будується на підставі загальних рекомендацій криміналістичної тактики і судової психології. Зрозуміло, допит планується і відрізняється деталізацією обставин злочину, пов'язаних з видом наркотичного засобу, способом його виготовлення, придбання, збереження, збуту, перевезення і пересилання, безпосереднього введення наркотику в організм людини.

Обшук – примусова дія, спрямована на обстеження людей, приміщень, споруд, ділянок місцевості, які перебувають у віданні обшукуваної особи, для відшукання наркотичних засобів, сировини або напівфабрикатів для їх виготовлення, а також предметів і технічних засобів, використовуваних при цьому. Розрізняють особистий обшук, обшук приміщень. Специфічна особливість полягає в тому, що шукана речовина – наркотик, кількість якого звичайно мінімальна, зберігається, як правило, замаскованим під медикаменти, препарати і речовини звичайного споживання. З огляду на малі дози наркотиків злочинець може швидко їх знищити, наприклад спустити в унітаз, раковину тощо. Тому, готуючись до обшуку приміщення, варто запросити помічника й обов'язково фахівця з технічними засобами. Обшук треба планувати раптово, а час його провадження тримати в секреті.

Особливості обшуку полягають у моделюванні місць збереження, (схованок) наркотиків, які можуть бути в найпростіших предметах, знаходяться на очах. Нерідко схованки роблять поза приміщенням, у саду, двірських будівлях, але недалеко від житлового приміщення. У квартирі схованки найчастіше обладнують у туалеті, ванні, на кухні, що дає можливість при небезпеці швидко позбутися наркотиків. Якщо в кімнаті (гуртожиток, квартира) проживають кілька людей, то злочинець зберігає наркотик не у своїх предметах і речах (тумбочка, стіл, ліжко, шафа), а прагне сховати в речах сусіда по кімнаті, родича, товариша. Нерідко наркотик приховують у ліжку хворого, колисці сплячої дитини тощо.

Дослідження речей, що не належать обшукуваному, проводиться за загальними правилами провадження обшуку в приміщеннях загального користування. У разі потреби особи, що перебувають в приміщенні, яке обшукується, підлягають особистому обшуку, оскільки вони можуть зберігати наркотичні речовини. Для приховування малих доз наркотиків багато можливостей є в жіночому одязі, косметичці. Упаковані в пластикові пакети наркотики нерідко зберігаються в природних порожнинах тіла людини: між ногами, пальцями рук, у роті, а іноді в шлунку.

Для обшуку транспортних засобів, купе вагонів треба запрошувати фахівців, що допоможуть розкрити можливі порожнечі, де можуть зберігатися наркотики. Предмети, що виявляють у ході огляду, вилучають. Так, у приміщенні, де виготовляли наркотичні засоби, треба шукати предмети для виготовлення тютюнових виробів, сировину, тютюн, змішаний з гашишною олією, анашою; піпетки, трубки, шприци, голки, упаковки, нагрівальні прилади для перегонки тощо. Особливому дослідженню підлягають носильні речі обшукуваного (кишені, манжети, складки), де можна знайти сліди наркотиків або рослинної сировини. Інтерес становлять документи таємної «бухгалтерії», де ведеться облік купленої, збутої продукції.

Судові експертизи. При розслідуванні злочинів про незаконний обіг наркотичних засобів можуть проводитися практично всі види експертиз: криміналістична, судово-медична, хімічна, судово-фармакологічна, агротехнічна, психіатрична. Судова експертиза обов'язкова для визначення виду і властивостей виявленої речовини, віднесення її до наркотичних засобів.

Хімічна і фармакологічна експертизи найчастіше проводяться за даною категорією кримінальних справ. Вирішуються такі основні питання: чи належить дана речовина або її слід до наркотичної; яка кількість наркотиків у досліджуваній речовині; який спосіб виготовлення – кустарний чи фабричний; чи не є речовина лікарською, якщо так, то для яких цілей вона застосовується, тощо.

При медичній і психіатричній експертизах ставлять такі запитання: чи є в людини ознаки недавнього вживання наркотиків; чи є в особи ознаки наркоманії; чи має особа потребу в примусовому лікуванні; чи перебувала дана особа в момент вчинення злочину в стані гострого наркопсихозу чи патологічного афекту.

Оскільки коло матеріальних слідів при розслідуванні незаконного обігу наркотичних речовин дуже широке (це речовини рослинного, тваринного і синтетичного походження в малих дозах, головним чином у вигляді мікрочастинок), то серед криміналістичних експертиз найпоширенішою є експертиза матеріалів, речовин і виробів (КЕМРВ).

РОЗДІЛ XV. ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ

Глава 54. Основи методики розслідування крадіжок, грабежів і розбоїв

54.1. Криміналістична характеристика

Предметом безпосереднього посягання крадіжок, грабежів і розбоїв є державна, кооперативна або особиста (індивідуальна) власність. Конституція України привняла всі форми власності і захищає їх однаково.

Власність — це майно, що належить кому-небудь. Суб'єктом власності може бути громадянин, колектив, держава. Звідси і розрізняють державну, колективну та індивідуальну власність. Майно являє собою матеріальні знаряддя праці, продукти праці, речі, цінності, продукти життєзабезпечення тощо. У кожному разі — це матеріальні предмети, речі, споживчі продукти. Тому предметом безпосереднього посягання крадіжок, грабежів, розбоїв є всі матеріальні утворення.

Крадіжка — це таємне заволодіння чужим майном, як державним, так і особистим.

Грабіж відрізняється від крадіжки відкритим способом заволодіння чужим майном, поєднаним з насильством, безпечним для життя чи здоров'я особи, або погрозою застосування такого насильства.

Розбій — найбільш небезпечний спосіб заволодіння майном як державним, так і особистим. Це відкритий напад, поєднаний з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або погрозою застосування такого насильства.

Для криміналістичної методики розслідування названих злочинів насамперед має одержання інформації про наступні обставини: а) особу; б) викрадений предмет, його зовнішні ознаки; в) спосіб проникнення до викраденого (відібраного) майна (предмета), його ознаки; г) прийом-спосіб заволодіння предметом; д) використувані знаряддя і засоби для заволодіння майном. Якщо це грабіж або розбій, то джерелами інформації є люди і речі, а при крадіжці — головним чином речові докази, тобто речі.

Встановлення цих обставин, дає можливість визначити напрямок слідства, організувати розшук злочинця і майна за гарячими слідами «від людей» (за ознаками словесного портрета) або «від речей» (за їх зовнішніми ознаками).

Здавна вид зниклого (украденого, викраденої людини, предмета) був джерелом інформації про злодіїв і викрадачів. На скаргу потерпілого про крадіжку старійшина громади відповідав: «Скажи, що украли, а я скажу, хто украв», тобто хто злочинець.

Способи вчинення корисливих злочинів дуже різноманітні. За способом проникнення розрізняють: 1) крадіжки зі зломом; 2) крадіжки без злому з відкритих схо-

вищ. Для проникнення в сховище зламують найменш міцні його частини – вікна, двері, стельові перекриття, іноді роблять підкопи. Вид і надійність сховища і замкаючого пристрою визначають знаряддя і засоби злomu, від найпростіших побутових знарядь (брухт, сокира, молоток, монтировка) до складних інструментів (газоварювальних апаратів, електроінструментів: дріль, електропилка). Металеві сейфи, броньовані двері в квартири, залізобетонні банківські сховища зламують із застосуванням вибухових речовин, агресивних рідин, які впорскують у механізм замка. Із вибухових речовин найчастіше застосовують пластикову вибухівку.

Крадіжки без злomu ще непоодинокі. Це: 1) проникнення в приміщення через відкриту квартиру, вікно, двері; 2) відмикання замка знайденим ключем; 3) проникнення шляхом подолання перешкод (переліз через паркан, відчинив незачинену хвіртку); 4) відкрите проникнення в приміщення шляхом обману дітей, під виглядом працівників міліції, газової служби тощо; 5) поширеним способом крадіжки є викрадення того, що «погано лежить», не охороняється (на вокзалах, пляжах); 6) крадіжки автомобілів зі стоянок, з гаражів, крадіжки особистих речей з автомобілів, залишених відчиненими на вулиці, в під'їзді.

Грабіж і розбійні напади найчастіше відбуваються ввечері, вночі, у погано освітлених малолюдних місцях. Разом з тим останнім часом зросла кількість грабежів і розбійних нападів у квартирах, офісах, причому зухвалі розбої відбуваються вдень, в обідню перерву, санітарний день. Засобом насильства і погрози злочинці використовують холодну і вогнепальну зброю, побутові нагрівальні прилади (праску, електроплитку, паяльник, запальничку), спеціальні засоби (стоматологічні щипці, шприци з наркотиком, шоківі кийки) тощо.

Слідова картина розглядуваних злочинів залежить від місця вчинення злочину, використовуваних засобів для проникнення в приміщення, відмикання заборів, пошкодження охоронної сигналізації, злomu перешкод, виду предметів безпосереднього посягання. Для крадіжки характерні головним чином матеріальні сліди злочинця і знарядь вчинення злочину на предметах обстановки місця події, предметах і речах, що стали предметом крадіжки. Треба не забувати, що при виявленні в підозрюваного речей, цінностей, які не належать йому, можуть залишитися сліди як потерпілого, так і злочинця. На одязі, взутті, тілі підозрюваного треба шукати мікросліди з місця події.

В основному слідова картина крадіжки державного майна схожа зі слідами злomu і проникнення в приватні сховища, склади, гаражі, приміщення офісів, квартири. Однак державні і колективні сховища, особливо банківські, складські, арсенальні, іноді більш надійно захищені засобами електронного спостереження, складною охоронною сигналізацією, засобами зв'язку і особистої охорони. Все це визначає характер слідової картини, наприклад, при механічному зломі дверей і електронному зломі програми в якому-небудь банку.

Спосіб вчинення злочину завжди характеризує і відображає ознаки і навички діяльності злочинця. Тому особа злочинця – важливий елемент криміналістичної характеристики.

Особа злочинця (зłodій, грабіжник, розбійник). Значну кількість крадіжок вчиняють неповнолітні, а також особи, що зловживають наркотиками, спиртними напоями. Серед зłodіїв переважають особи з низьким рівнем освіти і культури. Кишенькові зłodії найчастіше вчиняють крадіжку шляхом зловживання довірою у мет-

ро, поїздах, на автотранспорті. Злодії нерідко раніше засуджені, не тільки за крадіжки, а й за інші злочини. Серед злодіїв-рецидивістів існує «спеціалізація»: фахівці з квартирних крадіжок, крадіжок з камер схову, з автомашин, а іноді зі сховищ-сейфів.

Злодій-одинак нині рідкість, злодії частіше працюють групами, нерідко стійкими, особливо для вчинення грабежів. Іноді в групу включають жінок, що відіграють роль навідниць або виконавиць відпрацьованих способів, наприклад, проникнення в квартиру, входження в довіру тощо.

Розбійні напади, як правило, вчиняють добре організовані злочинні групи, озброєні вогнепальною зброєю, сучасними видами стільникового і мобільного зв'язку, першокласним транспортом. У таких групах, як правило, спостерігаються чіткий розподіл ролей, висока дисципліна. Забороняється пити, вживати наркотики, з'являтися в окремих місцях у конкретний час.

Усіх злочинців, що вчиняють крадіжки, умовно можна розділити на декілька груп:

а) примітивні неорганізовані злочинці, що вчиняють крадіжки без використання технічних засобів, поодиноці — за наміром, що раптово виник. Побачив річ — узяв; відчинені двері в салон — забрав речі; відкритий гараж — викрав інструменти тощо;

б) кваліфіковані злодії — це особи зі стійкою антисуспільною установкою, мають навички крадіжок певних предметів, речей, грошей, коштовностей. Вони знають куди хазяїн ховає такі об'єкти. Це, як правило, раніше засуджені за аналогічні злочини. Нерідко вони об'єднані в групу, керовану авторитетом;

в) професійні злодії, що вчиняють крадіжки внаслідок постійної антисуспільної установки. Вони мають злочинні навички, раніше майже всі були засуджені. Обов'язково об'єднані в злочинні групи, збройні, мобільні. Наприклад, групи кишенькових злодіїв, що орудують у поїздах далекого прямування; групи, що контролюють ринки, стадіони, дискотеки тощо. Нерідко такі групи «гастролюють» по містах.

Нарешті, при крадіжках, особливо грабежах і розбоях, треба вивчати **особу потерпілого**. Нерідко крадіжці передували сусідські чи дружні стосунки, розпиття спиртного. Тому встановлення стосунків потерпілого зі злодієм, грабіжником має принципове значення.

54.2. Особливості порушення кримінальних справ

Приводом для порушення кримінальних справ про крадіжки найчастіше є заяви потерпілих, повідомлення адміністрації готелів, підприємств, а також приватних фірм, що рідше за всіх звертаються до правоохоронних органів, громадських організацій. Виникають дві ситуації: а) повідомлення приймає черговий по телефону; б) заява робиться особисто. У першому випадку черговий фіксує вихідні дані: що, де, хто, коли, в який час, адресу і організує перевірку повідомлення, наприклад, через патрульно-постовий наряд чи дільничного, котрі проводять огляд місця крадіжки і фіксують сліди. В другому випадку приймається заява і складається протокол-заява. Якщо в заяві достатньо ознак злочину, то орган дізнання зобов'язаний порушити кримінальну справу і розпочати дізнання з огляду місця події.

Приводом для порушення кримінальної справи про грабіж і розбійний напад служать: а) заява потерпілих; б) повідомлення свідків-очевидців; в) виявлення фак-

ту грабежу чи розбійного нападу працівниками міліції, а при розбійних нападах – повідомлення медичних установ, куди були доставлені потерпілі від розбійного нападу.

Якщо в заявах і повідомленнях наявні ознаки злочину, черговий негайно організує охорону місця події і відправляє слідчо-оперативну групу на місце події. Слідчий, переконавшись, що є ознаки грабежу і розбійного нападу, порушує кримінальну справу і розпочинає розслідування, а орган дізнання – розкриття злочину за гарячими слідами.

54.3. Особливості розслідування крадіжок у типових ситуаціях початкового етапу

Після порушення кримінальної справи і провадження оперативно-розшукових заходів для розкриття злочину за гарячими слідами зібрана інформація про подію злочину дає можливість сформулювати три типові слідчі ситуації: 1) є інформація про крадіжку і підозрювана особа затримана; 2) є інформація про крадіжку і підозрювану особу, але вона не затримана; 3) є інформація про крадіжку, але немає відомостей про злочинця. Розглянемо дії слідчого в цих ситуаціях.

Ситуація перша. Вихідні дані в первинних матеріалах про крадіжку звичайно не викликають сумнівів щодо її вчинення, що дозволяє слідчому прийняти правильний напрямок, побудувати обґрунтовані версії про вину затриманого підозрюваного. Незалежно від удаваної очевидності першої ситуації (затримання підозрюваного на місці крадіжки або поблизу неї при спробі сховатися) слідчий повинен довести, що затриманий – особа, яка вчинила крадіжку, чи це помилка – затриманий не причетний до крадіжки, його треба звільнити і шукати справжнього злодія.

Для відпрацювання тактичного рішення з перевірки першої ситуації і встановлення злочинця проводять наступні слідчі дії: *затримання* підозрюваного; *особистий обшук* і *виїмка* викраденого майна, *обшук* за місцем проживання; допит підозрюваного, допити осіб-свідків, що затримали підозрюваного; повторний *огляд місця події*, якщо його не здійснив слідчий; пред'явлення для впізнання викрадених речей потерпілим.

Друга ситуація. Зібрані матеріали не викликають сумніву в крадіжці, підозрюваний – особа відома, але не затримана або була затримана, але сховалася. Для вирішення цієї ситуації основні дії слідчого спрямовані на збирання інформації про підозрюваного, який сховався, побудову пошукових версій про можливе місце його перебування: 1) злочинець виїхав за межі населеного пункту; 2) не виїхав і ховається: а) у родичів, б) в знайомих, в) в друзів; 3) залишився в даному населеному пункті на легальному чи нелегальному становищі; 4) потрапив у лікувальну установу.

Для розробки тактичного рішення слідчий проводить огляд місця події для виявлення речових джерел і фактичних даних, що характеризують зовнішні ознаки і поведінкові навички злочинця. Проводить допити потерпілого, свідків-очевидців та інших обізнаних осіб (мешканців будинку, де вчинена крадіжка, працівників підприємств, магазинів, складів, павільйонів, ларків) та інших осіб, які щось знають про злочинця. Виявляє і допитує родичів, знайомих, товаришів по службі, друзів для встановлення зовнішніх ознак і властивостей особи; накладає арешт на пошто-

во-телеграфну кореспонденцію, дає вказівки органам дізнання влаштувати «заслони», облави, вести зовнішнє спостереження тощо.

Третя ситуація. Третя ситуація не містить достатньої інформації про особу, яка вчинила крадіжку. Відомості про злочинця в основному містяться в матеріальних слідах, тому спочатку якісно і професійно проводиться огляд місця події, спрямований на збирання відомостей про зовнішність злочинця, знаряддя вчинення крадіжки. Розшук злочинця починається від слідів, що залишилися в матеріальному середовищі. Тому слідчому рекомендується після порушення кримінальної справи обов'язково зробити повторний огляд місця крадіжки, змоделювати механізм проникнення і злому перешкоди, встановити, яких предметів обов'язково повинен був торкатися злочинець, вилучити їх і піддати спеціальному дослідженню для встановлення невидимих і маловидимих слідів. При огляді бажана участь потерпілого, а також осіб, що проводили первісний огляд. Доцільно здійснити повторний допит потерпілого і свідків – перших, що виявили крадіжку. У ході огляду за механізмом події слідчий встановлює навичкові властивості злочинця, вміння володіти інструментом, безшумно видавити скло; відключити сигналізацію без виявлення на пульті спостереження; яку силу треба застосувати, щоб зробити певну роботу, наприклад, пересунути шафу, зламати (розібрати) цегельну кладку, зробити підкоп; скільки потрібно витратити часу на це тощо. Усе це спрямоване на концентрацію відомостей, що формують портрет злочинця – злодія.

Сліди засобів учинення злочину перевіряються по слідотеках, у НКЦ міста, області; а особистісні дані – по картотеках оперативних і криміналістичних обліків. Зібрані дані дають можливість побудувати розшукові і слідчі версії, наприклад: 1) крадіжка вчинена однією особою або групою осіб; 2) крадіжка вчинена особою, яка має відомості про потерпілого (злочинець – близький знайомий, родич); 3) крадіжка вчинена особою, яка не має безпосереднього відношення до потерпілого, але за участю осіб, що знають його (при наведенні); 4) крадіжку вчинив злочинець, який не знає потерпілого і не пов'язаний з його оточенням (за Б.Г. Долею, 1997).

Для вирішення третьої ситуації, крім огляду місця події, допиту потерпілого або особи, яка заявила про крадіжку, і можливих свідків, слідчий проводить розшук шляхом використання оперативно-розшукових засобів і можливостей обліків, фотоальбомів. Тактичні операції «розшук від слідів» і «розшук від засобів учинення злочину», «розшук за способом вчинення злочину», «розшук від викрадених речей» є необхідними тактичними прийомами. Успіх залежить від ретельної розробки і використання багатоходових комбінацій і ситуацій.

54.4. Особливості початкового етапу розслідування грабежів і розбоїв

Грабежі і розбійні напади – найбільш небезпечні злочини, оскільки заволодіння майном як особистим, так і державним, вчиняється із застосуванням фізичного або психічного насильства, небезпечного для здоров'я чи життя людини.

Звичайно оперативно-розшукова робота з грабежів і розбоїв починається відразу після одержання повідомлення чи заяви, попередня перевірка яких спеціально майже не проводиться. Черговий по РВВД негайно висилає на місце патрульно-постову групу, дільничного для затримання злочинців за гарячими слідами, блокування

шляхів відходу злочинців та їх затримання. Розкриття починається опитуванням потерпілих, свідків-очевидців, що повідомили про грабїж, розбій. До моменту прибуття слідчого з оперативною групою (СОГ) на місце події звичайно складаються наступні слідчі ситуації: а) злочинець затриманий з доказами на місці події; б) злочинець затриманий при збуті викраденого; в) затриманий скупник чи реалізатор викраденого, яким відомий злочинець; г) злочинець відомий, але сховався з місця події; ґ) злочинець невідомий, але про нього є певні дані (деякі ознаки зовнішності, прізвисько); д) злочинець невідомий і про нього немає ніяких даних.

Для вирішення слідчих ситуацій, що виникли, слідчий буде типові версії: 1) злочинець – відома особа; 2) злочинець – затриманий збувальник; 3) злочинець – раніше засуджений; 4) неповнолітній; 5) злочинці – група раніше незасуджених за корисливі злочини; 6) злочинець – непрацюючий, наркоман, бомж; 7) злочинці – «гастролери». Для перевірки версій найбільш ефективним напрямком на початковому етапі розслідування грабежів і розбоїв є розробка тактичних операцій і планів їх вирішення. Наприклад, для першої ситуації, коли злочинець затриманий з доказами на місці вчинення розбою або при реалізації викраденого, основними тактичними операціями є: «Затриманий-обвинувачений»; «Розбій (грабїж) вчинений групою»; «Розбій за «наведенням»; «Грабїж за «наведенням»; «Злочин, вчинений «гастролерами» тощо.

Завдання слідчого – провадженням слідчих дій і оперативно-розшукових заходів створити необхідне інформаційне забезпечення для швидкого і ефективного виконання тактичного рішення, тобто з'ясування якоїсь обставини, що є сутністю слідчої ситуації. Інформаційне забезпечення тактичної операції, наприклад, «затриманий – обвинувачуваний» можна представити так (рис.100).

Рис. 100. Принципова схема інформаційного забезпечення тактичної операції «Затриманий, підозрюваний в грабежі або розбої є злочинцем»

Природно, в схемі наведені лише основні типові обставини, сукупність яких дозволяє зробити висновок про те, що затриманий за підозрою справді вчинив розбій чи грабїж і його можна звинуватити в їх вчиненні.

54.5. Організаційно-тактичні основи провадження окремих слідчих дій при розслідуванні крадіжок, грабежів і розбоїв

Для розглядуваних злочинів, як на першому, так і наступному етапах розслідування, важливими слідчими діями служать: огляд, затримання, допит, впізнання, обшук, перевірка показань на місці, слідчий експеримент і експертиза. Зрозуміло, їх перелік і послідовність виконання визначаються характером слідчих ситуацій. Тому нижче розглядаються особливості лише деяких слідчих дій, пов'язаних з розслідуванням названих вище злочинів.

Огляд місця події. В усіх випадках грабежів і розбоїв огляд місця події є невідкладним і обов'язковим. На відкритій місцевості чи в приміщенні огляд починається від периферії до центру, оскільки сліди нерідко залишаються вдалині від безпосереднього місця нападу. Природно, центр місця – головне джерело інформації, де можна знайти сліди боротьби злочинця з жертвою. Їх слід шукати на ґрунті, підлозі і предметах, а також на одязі потерпілого і злочинця. Сліди взуття, рук, шматки паперу, недопалки, відірвані гудзики, предмети туалету (гребінець, помада), що випали, зірвані сережки, стріляні гільзи, піжма та загублені предмети злочинця – це не тільки сліди-предмети, а й носії запахів слідів. Для їх виявлення необхідно визначати місця, яких злочинець торкався руками (тримав ціпок, залишену зброю, ніж), саме ці предмети – носії запахової інформації треба вилучити та упакувати герметично, або відібрати запаховий слід на сорбент (АВТ – активована вугільна тканина; марлевий, фланелевий тампон). На відкритій місцевості треба вилучити зразки ґрунту, рослинності, а з асфальту чи паркетної підлоги в закритому приміщенні – мікросліди пилу, бруду на липку плівку або зволожений фотопапір. У майбутньому мікрочастинки послужать засобом установлення факту перебування злочинця на місці події.

У ході огляду необхідно оглядати місця, пов'язані з підготовкою і приховуванням. Розбійний напад злочинці вчиняють майже завжди раптово через якесь укриття, де вони очікували на появу жертви. Таке місце може бути поблизу, а іноді у віддаленні від центру. Тому розширюють зону огляду, обстежують підвали, сходові клітки, горища. Крім слідів підготовки до вчинення, там можна знайти і злочинців, що приховуються, а іноді викрадене майно, залишені речі злочинця, недопалки, взагалі «сліди чекання» перед нападом.

Сліди крові мають особливе значення. Це мазки, бризки на ґрунті, одязі, предметах обстановки – важливо вміти їх знайти і правильно вилучити.

Затримання підозрюваного. При затриманні підозрюваного обеззброюють і доставляють у зручне приміщення, де провадиться особистий обшук, а іноді – огляд. При виявленні на одязі розривів, плям крові, олій, ґрунту одяг вилучають і упаковують. Оскільки в більшості випадків затримання здійснюють працівники органів дізнання, то огляд одягу затриманого слідчий проводить пізніше, звичайно перед допитом затриманого.

Допит потерпілого проводиться негайно після одержання заяви, якщо дозволяє стан його здоров'я, або переноситься на пізніший час, якщо потерпілий доставле-

ний у лікарню. У лікарні допит проводиться за згодою лікаря, по можливості фіксується аудіо-відеозаписом. Враховуючи стан здоров'я, спочатку встановлюють основні відомості: де, коли, при яких обставинах був учинений напад; чи бачив нападника, як він одягнений, які його особливі прикмети; куди сховався; яким майном заволодів. Отримані відомості дозволяють організувати розшук по гарячих слідах. Потім інформація про злочинця доповнюється при наступних допитах, а також з огляду місця події, допитів свідків.

Якщо потерпілий може давати показання, то його допитують за повною програмою, яка включає одержання комплексу відомостей, на думку Б.Г. Долі (1997), не менш як за двома десятками обставин, а саме: 1) де, коли вчинений напад; 2) у зв'язку з чим потерпілий опинився на місці нападу; 3) скільки було нападників, які їх зовнішні ознаки; 4) хто ще перебував на місці події; 5) характер і послідовність насильницьких дій; 6) чи була зброя, яка і як її застосовував злочинець; 7) як спілкувалися злочинці між собою, про що говорили; 8) спосіб проникнення або появи на місці події; 9) які дії вчиняв потерпілий; 10) які були освітленість, чутність і видимість, погодні умови; 11) які пошкодження могли залишитися на одязі, тілі злочинця; 12) які пошкодження заподіяні потерпілому, де вони розташовані; 13) яке майно викрадене; його вигляд, ознаки і вартість; 14) у якому стані перебував потерпілий (п'яний, хворий, прийняв наркотики); 15) хто міг знати про наявність у потерпілого цінностей, якими заволодили злочинці; 16) кому першому він повідомив про те, що трапилося, і яких ужив заходів; 17) чи може впізнати злочинця; 18) причини несвоечасного звернення із заявою до правоохоронних органів; 19) хто з найближчого його оточення найчастіше відвідував його квартиру, офіс, цікавився доходами, покупками тощо; 20) чому потерпілий не користався послугами пульта централізованої охорони (ПЦО).

Допит свідків. Свідки рідко дають вичерпні відомості про грабїж чи розбійний напад, оскільки вони спостерігали подію здалека, нерідко за несприятливих умов. Тому найчастіше вони повідомляють про кількість злочинців, як вони одягнуті, яке насильство застосовували. Практика підтверджує, що свідки поділяються на дві групи: *незацікавлені* громадяни — пенсіонери, домогосподарки, двірники, що проводять багато часу на дворі з дітьми, і *зацікавлені* — друзі, приятелі, знайомі, родичі злочинців.

Допит незацікавлених свідків будується за схемою допиту потерпілого, одержання відомостей про подію, злочинця і потерпілого. Допит зацікавлених свідків проводиться відповідно до тактики допиту неправдивих свідків, у всякому разі на початку виявляються причина знайомства з підозрюваним, ступінь знайомства: дружба, сусіди, спільна робота, відбування покарання тощо.

Впізнання. Пред'явлення для впізнання при розслідуванні грабежів і розбоїв стає невідкладною слідчою дією, що дає підставу обрати і обґрунтувати основну версію слідчого — чи є затриманий саме тією особою, яка вчинила розбій. Для цього впізнання затриманого потерпілими і свідками-очевидцями рекомендується проводити відразу ж після затримання; вилучені в нього при особистому обшуку предмети, знаряддя, зброя, цінності також треба пред'являти. Все це дозволяє встановити, чи є затриманий, що впізнається, злочинцем. Якщо потерпілий при заяві і допиті, посилюючись на об'єктивні обставини, заявляє, що не зможе впізнати, впізнання треба відкласти і продовжувати збирати інформацію про інші ознаки злочинця (голос,

мова, хода, міміка), на основі яких у майбутньому зробити упізнання. Зазначимо, що всі невідкладні дії з потерпілим слідчий проводить з урахуванням стану його здоров'я, про що радиться з лікарем. Пред'являються не тільки люди (затримані за підозрою в грабежі чи розбійному нападі), а й викрадене майно, виявлене при особистому обшуку чи обшуку за місцем проживання, – вогнепальна, холодна зброя, знаряддя злому тощо.

В літературі відзначається, що корисно пред'являти потерпілому житлове приміщення або ділянку місцевості, де відбувся розбійний напад або грабіж. Раніше наголошувалося, що це не впізнання в його процесуальному розумінні, оскільки предмет пред'явлення один, а не в групі йому подібних. Це оперативне впізнання, вірогідність якого можна встановити перевіркою показань на місці.

Перевірка показань на місці – складна слідча дія, що дозволяє встановлювати багато доказових обставин по грабежах і розбоях, насамперед одержати інформацію: 1) чи був злочинець на місці події; 2) чи знає він обстановку – вигляд і розташування предметів; 3) чи знає механізм розбійного нападу, грабежу; 4) чи зможе впізнати потерпілого.

Особу, чий показання перевіряються, попередньо допитують і встановлюють її згоду показати шлях руху до місця події, обстановку, назвати її об'єкти і показати їх розташування на місці в момент вчинення злочину.

Треба мати на увазі, що, погоджуючись на участь у перевірці, обвинувачений нерідко переслідує мету: затягти слідство, повідомити дані слідства співучасникам, які ще не затримані, нарешті, в зручний момент втекти. У цих випадках не слід поспішати з перевіркою показань, а перенести її на пізніший час, коли будуть затримані всі злочинці. Крім того, плануючи перевірку, треба прогнозувати її результати: будуть вони позитивні чи негативні. Останні більш ефективні для оцінки можливості існування події, що перевіряється. Якщо той, хто перевіряється, добре орієнтується на місцевості, що він підтвердив на попередньому допиті, а показання збігаються з реальною обстановкою на місцевості, то висновок про факт існування події, що перевіряється, може бути лише ймовірним. Оскільки той, хто перевіряється ймовірно знає це місце і бував на ньому до злочину. Якщо ж той, хто перевіряється, не певно орієнтується на місцевості, не може правильно показати предмети та їх розташування, а його показання не відповідають реальній обстановці, про яку він доповідав на попередньому допиті, то такі результати перевірки слід оцінювати негативно, тобто події, що перевіряється, реально не існувало.

У цьому зв'язку перевірку показань треба використовувати як тактичний прийом для викриття неправдивого обвинуваченого, підозрюваного або потерпілого, показання яких перевіряються. У сформованій ситуації треба негайно припинити перевірку і допитати особу, яка перевіряється, іноді безпосередньо на місці проведення слідчої дії.

54.6. Проведення деяких складних (системних) слідчих дій на другому етапі досудового слідства

У методиці розслідування досудове слідство прийнято поділяти на етапи: початковий і наступним. Початковий етап носить розшуковий характер, тут, як правило, проводять невідкладні слідчі дії і оперативно-розшукові заходи. До числа не-

відкладних дій відносять огляд, затримання, обшук, допит, впізнання, перевірку показань на місці, тобто тут вирішуються основні завдання інформаційного забезпечення і розкриття злочину за гарячими слідами.

Другий етап розслідування характеризується аналітичною діяльністю, оцінкою і перевіркою зібраної інформації, а також збиранням інформації шляхом використання складних (системних) джерел доказової інформації, зокрема слідчого експерименту і судової експертизи.

Слідчий експеримент при розслідуванні крадіжок, грабежів і розбоїв – незамінна слідча дія для встановлення фактів, наявності психофізіологічних властивостей у людини – можливості чути, бачити, виконувати певну роботу. Наприклад, завідувач клубу стверджував, що злочинці викрали музичний центр через отвір вибитої фільонки в дверях. Який же був подив «потерпілого», коли при експерименті він не міг через отвір витягти всі звукові колонки, дві проходили, а третя за розміром була більша за отвір у дверях.

Експеримент вирішує завдання об'єктивності існування факту в минулому, на що посилаються обвинувачений, потерпілий. Якщо отримано негативний результат експерименту, то події, яка перевіряється, не існувало.

Судова експертиза – складна слідча дія, коли нова доказова інформація виникає внаслідок використання двох простих джерел знань фахівця інформації, відображеної в матеріальних джерелах (речах), тобто системи «люди – речі» («фахівець – слід»). Причому сліди розуміються в широкому сенсі – як матеріальні, так і ідеальні відображення.

Об'єктами судових експертиз при розслідуванні крадіжок, грабежів і розбоїв можуть бути найрізноманітніші матеріальні відображення (предмети, сліди – відображення, речовини і сліди пам'яті), тобто вилучена інформація, матеріалізована у вигляді протоколів допиту, фонограм звукозапису.

Зрозуміло, при широкому діапазоні об'єктів дослідження важко встановити, які види судових експертиз, крім обов'язкових (ст. 76 КПК), є головними. Залежно від характеру джерел інформації можуть бути призначені і проведені як ідентифікаційні, так і неідентифікаційні, діагностичні, комплексні і комісійні експертизи, підготовка матеріалів для яких і порядок їх провадження розглядалися в попередніх главах цього підручника.

Глава 55. Основні методики розслідування присвоєння, розтрата або зловживання службовим становищем

55.1. Криміналістична характеристика злочинів

Присвоєння – це незаконне заволодіння чужим майном, довіреним особі і обернення його в особисту власність. Той, хто привласнив, поводить з цим майном як зі своїм.

Розтрата становить незаконну витрату чужого майна, довіреного особі, і поводження з ним, як зі своєю особистою власністю.

Зловживання службовим становищем – це незаконне використання посадовою особою своїх прав і можливостей в злочинних цілях.

Сутність кожного способу – дія, спрямована на заволодіння чужим майном або якимось благом і обернення його в особисту власність для своїх потреб. Звідси присвоєння, розтрата, зловживання, крадіжка, грабіж, розбій, шахрайство і вимагання являють собою способи впливу на чуже майно і у загальному розумінні є формами його розкрадання.

Отже, предметом безпосереднього посягання зазначених злочинів є головним чином чуже майно у вигляді матеріальних предметів, нерухомості, грошей, цінностей, акцій, сертифікатів, векселів тощо.

В сучасних економічних умовах аналізовані злочини характеризуються: а) активною адаптацією розкрадачів до нових форм власності, методів і засобів підприємництва; б) великими матеріальними збитками, багатоепізодністю, систематичністю і тривалістю; в) ретельним маскуванням розкрадань шляхом кількарізних маніпуляцій банківськими операціями, присвоєння під виглядом укладання цивільно-правових договорів на підставних осіб, створення декількох кредитних рахунків, один з яких відкритий, а інші приховані, фіктивної купівлі-продажу, кредитування тощо.

Спосіб. Присвоєння, розтрата або зловживання (ст. 191 КК), як правило, становлять одноособовий вплив на предмет безпосереднього посягання і можуть бути колективними, коли розтратник, розкрадач і керівник організації діють спільно. У разі дії злочинної групи присвоєння і розтрата як способи є складними багатоходовими комбінаціями для вчинення присвоєння і розтрата чужого майна. Перш ніж привласнювати чи розтрачувати щось, необхідно створити умови, щоб злочинні дії були приховані від обліку. Так, для підготовки присвоєння чи розтрата організованою групою необхідно, наприклад: 1) зареєструвати підприємство для однієї чи декількох операцій розкрадання; 2) виготовити фальшиві установчі документи; 3) одержати кредит за підробленими документами; 4) одержати кредит на розвиток, будівництво, ремонт; 5) одержати гроші під інвестиційну програму; 6) підготувати документи на списання застарілого устаткування, техніки; 7) внести зміни в закупівельні документи, зменшити фактичні витрати тощо.

Особливість розкрадання шляхом розтрата чи присвоєння полягає в тому, що злочинець, якому довірене чуже майно, перш ніж його привласнювати, повинен створити в документальному обліку довіреного йому майна «благополуччя», тобто мати те, що присвоюється і розтрачується, створити невраховану за бухгалтерським об-

ліком продукцію, нібито зайву на підприємстві. Таку продукцію в практиці називають «лівою» продукцією. Способи її створення залишилися майже ті ж, що існували в радянський період, а саме: створення неврахованої продукції при її *виробництві, збереженні і реалізації*.

У процесі **виробництва** це: а) зменшення кількості сировини на одиницю продукції, що випускається, випуск нестандартної і некомплектної продукції (підвищена вологість, занижена жирність, недовкладення компонентів тощо); б) неоприбуткування чи занижене оприбуткування продукції, одержуваної за рахунок технічної реконструкції, удосконалень і модернізації виробництва; в) фальсифікація сировини (заміна дорогих компонентів менш дорогими), особливо в харчовій промисловості і громадському харчуванні; г) порушення технології виробництва, наприклад, у борошномельній промисловості можна змінювати вихід борошна 1, 2 і 3 сортів, у харчовій — збільшувати кількість одиниць продукції за рахунок вологості, на м'ясокомбінатах — змінювати вихід 1, 2, 3 сортів тощо.

Збереження як діяльність включає: 1) приймання продукції, 2) безпосереднє збереження; 3) її видачу. Ці операції характерні для будь-якої форми власності. Тому ознаки способів створення неврахованих надлишків будуть в основному однакові: а) при прийманні матеріальних цінностей — заниження якісних показників сировини (вгодваності тварин, жирності молока, насіння соняшнику, цукристості буряку), завищення вологості (зерна, бавовни, тютюну тощо), обмірювання, обважування здавача, неправильне оприбуткування готової продукції, одержуваної від транспортних організацій, наприклад, складання фіктивних актів на бій, псування, нестачу; б) при збереженні матеріальних цінностей — завищення норм природних збитків, фіктивне списання на псування, бій, транспортування, підробку. Наприклад, у гарну погоду зерно відразу «з-під комбайна» здають на елеватор, а документи оформляють на проміжну операцію — складування і обробку зерна (очищення, сушіння) і за існуючими нормами списують частину зерна на цю операцію. У такий спосіб створюється неоприбуткований надлишок зерна, що розкрадається.

Реалізація. В процесі реалізації матеріальних цінностей способи створення неврахованих «надлишків» частково схожі зі способами збереження і виробництва. Серед них назвемо найбільш типові: обмірювання, обважування, обраховування; фіктивне списання в бій, псування, втрати; використання сезонних змін цін (переоцінка овочів, фруктів); неправильне списання природних збитків завжди за максимальними нормами; махінації з роздрібними та оптовими цінами (оприбуткування за оптовими цінами, а продаж — за роздрібними); використання різниці цін у місті і селі; реалізація товару нижчого сорту за ціною вищого; фальсифікація товару, сировини (збільшення вологості, зменшення жирності тощо).

Розкрадання грошових коштів матеріально-відповідальними і посадовими особами відбуваються при касових, банківських та інших операціях із грошима на різних підприємствах, в організаціях і установах, як комерційних, так і держбюджетних. Розкрадаються грошові кошти, призначені для виплати зарплати, премій, допомоги, придбання інвентарю, устаткування, оплати харчування, відряджень. У розкраданнях, як правило, беруть участь особи, в обов'язок яких входять розпорядження кредитами та їх облік: бухгалтери, контролери, операціоністи банків, ошадкас та ін.

Основними ознаками, що свідчать про створення фонду для розкрадань грошових коштів, є: а) неправильне або ж неповне оприбуткування прибутку, грошових

коштів, що надходять від клієнтів або з Держбанку; б) незаконне одержання в банку грошей за неврахованими чеками з розрахункових чи поточних рахунків, їх неоприбуткування і присвоєння; в) виплата зарплати і преміальних підставним особам; г) незаконна виплата грошей на відрядження; ґ) неправильна виплата пенсій, допомоги самотнім і багатодітним матерям; д) списання сум з рахунків вкладників за підробленими ордерами в ощадкасах та ін.

Розпізнавання таких розкрадань вимагає спеціальних знань в сфері обліку і документообігу в банках, ощадкасах, бухгалтеріях установ, комп'ютерного бухгалтерського обліку тощо.

Спосіб присвоєння чи розтрати відображає специфічні особливості господарської діяльності в різних галузях виробництва. Разом з тим існують універсальні способи, що не враховують специфіку профілю підприємства. До них відносять: 1) розтрату грошових коштів, одержуваних під звіт для нестатків організації, підприємства; 2) оплату фактично не виконаних робіт; 3) одержання грошей з каси на підставі фіктивних документів; 4) присвоєння сировини, напівфабрикатів, готової продукції.

Слідова картина. Присвоєння, розтрата і зловживання службовим становищем – це способи дій щодо заволодіння чужим майном, що супроводжується взаємодією з майном, а отже, утворенням слідів. Однак схема виникнення тут слідів є багатоходновою. Заволодіння – це кінцевий акт, до вчинення якого необхідно зробити зміни в документах або виготовити нові – «підроблені», і в такий спосіб здійснити відчуження майна (створити неоприбутковане майно).

Отже, механізм присвоєння чи розтрати включає дві операції: 1) створення фіктивного права на володіння чужим майном; 2) безпосереднє заволодіння ним, захоплення його.

Тому сліди залишаються переважно в оперативно-технічній, бухгалтерській і організаційно-управлінській діяльності підприємства, його документообігу, кредитно-банківській системі. Істотними джерелами інформації про присвоєння чи розтрату є чорнові записи розкрадачів (блокноти, записні книжки, у тому числі з електронною пам'яттю); ділове листування з партнерами, документи банківського обороту, що зберігаються на дискетах, стрічках, у відеозапису, комп'ютерах. Це матеріальні сліди широкого діапазону (технічної підробки, виправлень, дописок, вставок), однак злочинці в основному виготовляють фальшиві документи, використовуючи комп'ютерні засоби.

Сліди безпосереднього заволодіння чужим майном – це головним чином сліди рук, запаху і мікрочастинок, що утворюються внаслідок контакту речей зі злочинцем, його одягом (кишені, гаманець, схованка).

Особа злочинців, що вчиняють розкрадання шляхом присвоєння і розтрати дуже різноманітна. Серед них багато посадових осіб, керівників підприємств, відділів, бухгалтерів, інженерів-економістів, осіб зі споживчою психологією, ділків, легковажних марнотратів, рвачів і користолюбців. Усіх їх можна розділити на три групи: 1) розкрадачі-ділки, що нерідко є організаторами, з явно вираженими негативними установками, схильні до різних афер. У минулому ці особи – хороші господарники, що знають виробництво, розбираються у фінансових, банківських операціях і розрахунках, товарообігу підприємства; 2) розкрадачі-рвачі (користолюбці), схильні до корисливості, присвоєння чужого майна будь-якими шляхами. Це найчастіше активні учасники злочинних груп; 3) випадкові особи, що стали розкрадачами через

різні обставин на роботі (виробнича залежність), в сім'ї, зловживання алкоголем, ведення нездорового способу життя.

Перші дві групи – це розкрадачі, що зустрічаються найчастіше. Керівники злочинних груп, як правило, значні чиновники, зі звичками безкарності, що втратили почуття відповідальності, совість і порядність. Вони респектабельні лише зовні, а за своєю психологією – хапуги і користолюбці. Вседозволеність – головна риса особи злочинця.

55.2. Особливості порушення кримінальних справ і попередньої перевірки

Підставами для порушення кримінальної справи про присвоєння і розтрату звичайно служать ознаки цих діянь, наприклад: 1) затримання з викраденим майном; 2) нестача чи надлишки матеріальних цінностей, грошових коштів у значних розмірах; 3) відпуск і вивіз майна без оформлення документів; 4) виявлення на складах, у виробничих чи інших приміщеннях матеріальних цінностей, не відображених у документах; 5) наявність безтоварних операцій; 6) підробки в первинних бухгалтерських документах.

Інформація про ознаки злочину надходить: а) із заяв громадян, керівників підприємств після інвентаризації, ревізій, що виявили нестачу майна; б) із матеріалів органів дізнання про факти безпосереднього виявлення ознак присвоєння, розтрати; в) від контрольно-ревізійних органів.

Заяви громадян – це лише приводи. Звичайно заяви (повідомлення) надходять від керівників установ про те, що на керованому ними об'єкті виявлена нестача товарно-матеріальних цінностей. Разом із заявою, поданням керівник надсилає: 1) матеріали проведеної інвентаризації; 2) акт документальної ревізії, включаючи порівнювальні відомості; 3) документи, що підтверджують виявлені факти розкрадання (оригінали чи копії); 4) пояснення посадових і матеріально відповідальних осіб з приводу виявлених фактів нестачі, надлишків; 5) документи, подані цими особами та своє виправдання, але не взяті до уваги ревізією; 6) висновок бухгалтера вищестоящої організації по суті розбіжностей, що виникли між зазначеними особами і ревізорами.

У більшості випадків представлених матеріалів достатньо для порушення кримінальної справи. Однак не завжди матеріали виявляються повними, тому слідчий проводить дослідчу перевірку, активно використовуючи органи дізнання.

Відповідно до законів України «Про оперативно-розшукову діяльність» і «Про Службу безпеки України» органи дізнання наділені широкими правами щодо проведення гласних і негласних розшукових, розвідувальних і контррозвідувальних дій із застосуванням оперативних і оперативно-технічних засобів припинення правопорушень і одержання інформації в інтересах безпеки суспільства і держави. Наведемо деякі з них. Орган дізнання може: а) входити в житлові, виробничі, торгові і складські приміщення власників будь-якої форми власності і проводити їх огляд, а за наявності ознак злочину – огляд місця події; б) вилучати необхідні документи на матеріальні цінності, кредитно-фінансові операції, а також зразки сировини, напівфабрикатів і готової продукції; в) опечатувати приміщення зі слідами злочину, склади, сховища; г) вимагати обов'язкового проведення перевірок, інвентаризацій, ревізій виробничої і господарсько-фінансової діяльності, брати участь у таких акці-

ях; г) проводити контрольні закупки; д) одержувати від посадових і матеріально-відповідальних осіб відомості і пояснення за фактами порушення законодавства; е) здійснювати збір гласної і негласної інформації з використанням технічних засобів за постановою суду; ж) припиняти злочини, здійснювати затримання, застосовувати фізичну силу, спеціальні засоби і зброю.

Дослідча перевірка – відповідальний і складний оперативно-розшуковий захід, що обов'язково повинен плануватися. У разі виявлення нестачі чи надлишків, як правило, за вимогою органу дізнання на підприємстві створюється інвентаризаційна комісія, до складу якої входять представник керівництва організації і обов'язково матеріально-відповідальна особа, рахункові працівники. Перед інвентаризацією комісія опечатує приміщення, що перевіряються, склади, сховища, виробничі, бухгалтерську документацію, кабінети, касу. Ревізія закінчується складанням акта ревізії, до нього додають інвентаризаційні відомості і документи, не прийняті комісією до звіту.

Інвентаризація – це перевірка наявності і стану матеріальних цінностей і відповідності їх кількості обліковим даним.

Засобом більш глибокого вивчення господарської діяльності в стадії порушення кримінальної справи є документальна ревізія за вимогою слідчого, органів дізнання. Документальна ревізія звичайно проводиться тим відомством, до якого входить підприємство, організація або установа, тому таку ревізію називають *відомчою*.

Звичайно ревізія відповідає на запитання, пов'язані зі станом бухгалтерського обліку, вірогідністю і законністю операцій за рахунками у банку і чековими книжками, правомірністю розрахунків з постачальниками та іншими дебіторами і кредиторами, відповідністю витрат авансових і кредитних сум їх цільовому призначенню, правильністю приймання сировини, напівфабрикатів та іншої продукції за кількісними і якісними показниками, повнотою оприбуткування виторгу від реалізації товарів і послуг.

Організація ревізійних і контрольних перевірок комерційних підприємств великого і малого бізнесу регулюється постановою Кабінету Міністрів України від 10.07.98 р. «Про заходи поліпшення контрольної-ревізійної роботи в міністерствах та інших центральних органах виконавчої влади»¹.

55.3. Типові ситуації, що виникають на початковому етапі розслідування, присвоєння, розтрати, зловживання службовим становищем

Особливості порушення кримінальної справи про присвоєння, розтрату чужого майна, а також результати перевірки заяв і повідомлень про факти виявлення ознак злочинів у сукупності формують слідчі ситуації.

Якщо кримінальну справу порушують за результатами оперативно-розшукових заходів органів дізнання, про які не поінформовані підозрювані, то невідкладні слідчі дії починаються із затримання з доказами, допиту, обшуку за місцем про-

¹ Див.: Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 13. – Ст. 110.

живання і на робочому місці, виїмки документів, проведення інвентаризації і призначення ревізії. Використання раптовості в цьому разі визначає успіх викриття розкрадачів.

За джерелами інформації ситуацію можна представити так: а) очевидний факт зникнення чужого майна; б) є особа, якій було довірено чуже майно; в) є матеріальні сліди, головним чином документи, що свідчать про розпорядчо-господарську діяльність; г) є свідки — джерела ідеальних відображень.

У цілому ситуація сприятлива, але неоднозначна. Матеріально-відповідальна особа, що відповідає за чуже майно, наприклад, затримана з доказами при вивезенні з території підприємства готової продукції без документів; інвентаризацією на складі виявлена нестача (надлишки неврахованої продукції); у вилученому документі є матеріальна підробка тощо — все це лише одиничні факти, що дають можливість робити припущення, що затримана особа — це розкрадач чужого майна у державному або кооперативному підприємстві, тобто в установі вчиняється злочин.

У цьому разі звичайно будують наступні версії: а) на підприємстві матеріально-відповідальною посадовою особою вчиняється розкрадання шляхом присвоєння чи розтрата; б) одним із розкрадачів чужого майна, імовірно, є затриманий; в) на підприємстві, в установі не було присвоєння чи розтрата, а вчиняється якийсь інший злочин; г) присвоєння і розтрата не було, а мала місце правомірна цивільно-правова угода.

Якщо кримінальну справу порушують за повідомленнями керівників установ, контрольно-ревізійних органів, до таких повідомлень додаються офіційні документи, про які згадувалося вище. У цьому разі виникає типова ситуація, яка відрізняється тим, що підозрювані і керівництво підприємства поінформовані про початок розслідування, вони знають, які питання цікавлять слідство, яку документацію необхідно приховати чи знищити, яку провести роботу з майбутніми свідками і як надійно приховати викрадене.

За джерелами інформації другу ситуацію можна представити так: а) очевидних ознак втрати майна немає; б) відповідальна за чуже майно особа на місці; в) є матеріальні сліди, головним чином документи; г) є свідки — джерела ідеальних відображень. Відповідальна за чуже майно особа створює видимість «благополуччя», нормального функціонування організації; керівник підприємства не знає або замовчує факти розкрадання чужого майна, сліди якого виявляє перша перевірка господарської діяльності.

Друга ситуація менш сприятлива, оскільки чуже майно на місці і є цілим, разом з тим ревізія або інша перевірка фінансово-господарської діяльності свідчить, що на підприємстві вчиняється розкрадання. Однак не з'ясовані джерела такого розкрадання, оскільки оприбутковане майно ціле і збережене. Це перша ознака того, що на підприємстві з державною чи кооперативною формою власності орудує злочинна група, вчиняючи розкрадання так званих **неврахованих «надлишків»** (продукції).

Розкрадання шляхом створення неврахованих надлишків — це тривала злочинна діяльність, що включає ряд стадій: а) створення і нагромадження неврахованих надлишків; б) вилучення неврахованих надлишків з місця їх створення; в) реалізація неврахованих надлишків; г) приховування слідів злочину.

Прикметною ознакою цього способу є наявність елемента реалізації. Неврахована продукція створюється не для особистого споживання, хоча і це має місце. Головна мета — одержання вигоди, наживи у вигляді грошей. Тому неврахована продукція обов'язково повинна бути реалізована, тобто перетворена на гроші, валюту, коштовності. Спосіб розкрадання глибоко замаскований, що свідчить про функціонування організованої злочинної групи. Тому ці злочини для розкриття і розслідування становлять певну складність, тут поєднання слідчої і оперативно-розшукової діяльності є обов'язковим.

Початковими слідчими діями є: **виїмка і огляд документів**, що відображають ознаки розкрадань; **проведення інвентаризації, ревізії; обшуки** в матеріально-відповідальних осіб, підозрюваних у розкраданні; накладення арешту на майно; **допити** свідків і підозрюваних, затримання.

Порушення кримінальних справ за оперативними матеріалами вирізняється раптовістю для розкрадача. При достатності зібраних матеріалів прокурор чи слідчий разом з органом дізнання визначає момент порушення кримінальної справи і форму легалізації оперативних матеріалів. Звичайно розслідування починається: **затриманням злочинця з доказами, проведенням обшуку**, іноді групового.

До числа початкових невідкладних слідчих дій входять: а) виїмка документів, зразків готової продукції, сировини, матеріалів, тари, ваг, гир та інших вимірювальних приладів і збереження їх для експертизи; б) обшуки на квартирах і робочих місцях матеріально-відповідальних осіб; в) накладення арешту на майно; г) допити свідків, насамперед товаришів по службі.

55.4. Організаційно-тактична діяльність слідчого в типових ситуаціях початкового етапу розслідування

У принципі визначення напрямку розслідування стає очевидним на стадії порушення кримінальної справи і перевірки заяв про ознаки злочину органом дізнання чи слідчим. Злочини про присвоєння і розтрату чужого майна здебільшого неочевидні, тому перевірка органом дізнання сигналів про ознаки злочину і дослідча перевірка, призначувана слідчим за матеріалами дізнання, у більшості випадків є обов'язковими. Звідси до початкового етапу попереднього слідства інформаційна база виявляється достатньою не тільки для визначення напрямку дослідження події, а й для планування початкових слідчих дій.

У першій типовій ситуації, коли кримінальну справу порушують за фактами ознак злочину, що виявляються органами дізнання в порядку ст. 103 КПК, наприклад, при затриманні з доказами, транспортуванні або вивезенні чужого майна без документів, виявленні матеріальної чи інтелектуальної підробки у документах, виявленні неврахованого чужого майна на складах, житлових приміщеннях, сховищах, підсобних приміщеннях. У цих випадках попередніми слідчими діями є: затримання з доказами, проведення обшуку за місцем проживання і на робочому місці, допит затриманого, огляд місця, де зберігалось чуже майно, що вивозиться, провадження виїмки документів, допити свідків.

У другій ситуації кримінальна справа порушується за матеріалами відомчих перевірок, повідомлень контрольно-ревізійних органів, відомчих інвентаризаційних комісій, керівників підприємств з державною або колективною формою власності.

Розслідування рекомендується починати з вжиття заходів щодо збереження документів, що перебувають у виробництві та в архівах. До числа початкових слідчих дій належать: виїмка і обшук, спрямовані на виявлення і вилучення фінансово-бухгалтерських документів; огляд, допит свідків, що мали відношення до вилучених документів для встановлення їх походження і авторів; виїмка зразків готової продукції, устаткування, сировини; провадження криміналістичних експертиз; затримання і допит підозрюваного; накладення арешту на майно.

Порядок провадження слідчих дій для вирішення другої ситуації визначається очевидністю ознак розкрадання і проведення попередньої перевірки (ревізії, інвентаризації). Тому підозрювані, керівники підприємств і співробітники поінформовані про майбутнє слідство. Треба мати на увазі можливість тиску підозрюваних і керівництва на майбутніх свідків. Звідси допит підозрюваних, як правило, треба починати після збору інформації в ході роботи з документами, консультації з фахівцями.

Допомога фахівця необхідна, особливо при виїмці і обшуку на робочому місці, в архіві, на квартирі. Після огляду вилучених документів слідчий повинен визначити їх відносність і долучити як речові докази. Можливо, буде потрібно провести додаткову документальну ревізію або виїмку в архіві.

55.5. Особливості тактики провадження окремих слідчих дій на наступному етапі розслідування

Затримання. Затримання з доказами є найбільш ефективною слідчою дією для викриття злочинця. Воно може бути проведене на різних стадіях розкрадання чужого майна: створення, збереження і реалізації, наприклад, при підготовці і передачі партії майна на склад, вивезенні за межі цеху, складу.

Якщо затримання проводить слідчий, то він повинен виконати комплекс оперативно-розшукових заходів: установити маршрут руху злочинця з чужим майном; прослухати його телефонні розмови про зустріч для передачі і реалізації майна, про підготовку фіктивних документів, викрадення «чистих» бланків тощо.

Обшук дає позитивні результати, якщо він добре підготовлений, проведена відповідна оперативно-розшукова робота з установлення: кола предметів і речей, що підлягають розшуку; їхніх зовнішніх ознак і властивостей, особливо це стосується бухгалтерських документів, що підлягають вилученню. В обшуку бажаною є участь фахівця, аудитора, можливо, осіб, що беруть участь у роботі ревізійної комісії. При обшуку вилучаються договори про розрахунково-касове обслуговування підприємства, платіжні доручення, прибуткові і видаткові касові ордери, ділове листування, коди, адреси. При обшуку на робочому місці особливо звертають увагу на виявлення «чорної бухгалтерії» розкрадача – записних книжок, листків перекидного настільного календаря, випадкових записів номерів телефонів, шифрів і телефонних дзвінків. Вилучаються носії комп'ютерної інформації, записи розмов на магнітних носіях, відеограми, стрічки (мікрокасети) автовідповідачів.

Виїмка проводиться для інформаційного забезпечення документами фактів присвоєння і розтрати чужого майна. Це відкрита слідча дія, після якої розкрадачам стає відомо, які документи цікавлять слідство.

Якщо недоцільно до визначеного моменту проводити виїмку, то потрібну інформацію можна одержати в реєстраційному відділі виконкому місцевої адміністрації, податкової інспекції, де є квартальні і річні звіти і деяка інша документація про фінансово-господарську діяльність. Деяку документацію можна одержати в банках, казначействі, що обслуговують організацію.

Огляд і попереднє дослідження документів. Робота слідчого з документами — це одна із особливостей розслідування розкрадань чужого майна. Документи по цих справах вивчаються з погляду законності і повноти забезпечення операцій, а також повноти відображення реальних фактів. При цьому корисно перед вивченням комплектувати документи у три групи: а) які безпосередньо пов'язані з операціями по переміщенню матеріальних цінностей, що цікавлять слідство і вказують на відповідальних осіб (приймально-здавальні акти, накладні, рахунки, відомості тощо); б) побічно об'єднані з цікавлячою слідчого операцією (дані про пакувальні матеріали, тару на виготовлену продукцію); в) що стосуються фіксації дій щодо вивезення і транспортування викраденого чужого майна з території підприємства (товарно-транспортні накладні, дорожні листи, дорожні накладні тощо).

Документи вивчаються з позицій їх відповідності нормативним актам, що регулюють фінансово-господарську діяльність, а також шляхом зустрічної перевірки, взаємоконтролю, звіряння одного документа з іншим. Слідчий застосовує технічні засоби, запрошує фахівця для огляду і дослідження.

Попереднє дослідження — це дія слідчого, особисте дослідження, що у процесуальних документах не відображається. Якщо документи вилучені в ході огляду або обшуку, то їх ознаки і властивості треба описувати в протоколі обшуку і виїмки.

Допит підозрюваного, затриманого з доказами, рекомендується проводити негайно. Предметом такого допиту повинні бути головним чином факти, що послужили підставою для його затримання. Затриманий з доказами рідко заперече свою вину і знаходить якесь неправдиве пояснення. Тому деталі події по суті присвоєння, розтрата такі: які використовувалися документи для заволодіння чужим майном, скільки осіб брало участь, скільки здійснено епізодів вивезення майна, який був транспорт, кому належав тощо. Деталізація показань, як правило, є предметом повторного допиту після пред'явлення підозрюваному формули підозри.

Допит обвинуваченого рекомендується проводити по епізодах. Треба пам'ятати, що обвинувачені, особливо керівники злочинних груп, реалізатори і корумповані особи, що прикривають розкрадання, майже ніколи не визнають свою вину. Тому їх допит звичайно відкладається на пізніший час, коли слідчий збере достатні докази, коли другорядні члени злочинної групи будуть допитані і розкажуть про кожен епізод присвоєння чи розтрата. До допиту слідчий повинен підготувати фінансово-бухгалтерські документи для пред'явлення.

Існують загальні тактичні вимоги підготовки до допиту підозрюваного чи обвинуваченого. Ось вони:

- глибоко вивчити матеріали справи, знати, де і який документ знаходиться, неприпустимо перегортати справу в ході допиту;
- скласти план допиту за епізодами, обставинами чи запитаннях;
- досліджувати документи, матеріали ревізії, визначити, в якій послідовності і що пред'являти;

- володіти всебічною інформацією про життя, характер, захоплення, особливості характеру допитуваного.

Допит свідків. Найчастіше про присвоєння чи розтрату чужого майна можуть бути допитані: свідки-очевидці, що бачили якісь документи; коли вивозилося майно, як продавалося тощо; особи, що беруть участь у складанні звітності (бухгалтерські працівники, працівники економічних, відділів, реалізації тощо); особи технічного персоналу (що посвідчують документи, бригадири, начальники ділянок, робітники та службовці, безпосередні учасники і виконавці виробничих процесів і робіт).

Серед свідків треба виділити осіб, що за своїм службовим становищем повинні відповідати за допущене розкрадання чужого майна. Це керівники підприємств, головні бухгалтери, начальники планово-економічних відділів, інші працівники, що безпосередньо мають справу з майном. Для допиту таких свідків треба мати спеціальну підготовку, оскільки може трапитися так, що серед них виявляться члени злочинної групи, яким буде пред'явлене обвинувачення. Тут стандартна тактика недоречна. Кожен допит треба планувати і готувати окремо.

Судові експертизи. Розслідування розкрадань чужого майна без проведення судових експертиз практично неможливо. Величезна частина роботи слідчого припадає на дослідження документів і документообігу. Звідси використання фахівців і судових експертиз стає очевидним. Найчастіше проводяться судово-бухгалтерська, планово-економічна, товарознавча, технологічна, криміналістичні експертизи матеріалів, речовин і виробів (КЕМРВ).

Судово-бухгалтерська експертиза. Необхідність судово-бухгалтерської експертизи обумовлена наступними обставинами: а) коли потрібно перевірити правильність методів дослідження, застосованих ревізором; б) при недостатньому виконанні завдань ревізором; в) якщо обвинувачений заявить про неправильні методи дослідження, застосовані ревізором; г) коли матеріали ревізії не відповідають матеріалам справи і виникає сумнів в обґрунтованості висновків ревізора.

На судово-бухгалтерську експертизу надсилають: матеріали ревізії, первинні, зведені оперативно-технічні звіти; протоколи виїмок, обшуків, вилучення документів; протоколи допитів і очних ставок осіб, що стосуються обставин справи; протоколи огляду документів, що залишилися не залученими до справи; висновки інших експертів.

Планово-економічна експертиза на відміну від бухгалтерської вирішує питання, що стосуються економічних планів і планово-економічних показників підприємства з державною чи кооперативною формою власності. До основних питань належать визначення: обґрунтованості затверджених планів реалізації продукції, послуг і товарів; обґрунтованості розрахункових показників: обсягу виробництва, будівництва, собівартості продукції, фондів економічного стимулювання.

Товарознавча експертиза визначає групову належність промислових і продовольчих товарів; підприємство-виготовлювача; механізм утворення дефектів; розміри природних збитків; причину браку тощо.

Криміналістична експертиза. При розслідуванні присвоєння і розтрат найчастіше проводяться експертизи: почеркознавчі, техніко-криміналістичного дослідження документів (установлення дописки, вставки, травлень, підчищень, повної чи часткової підробки документів, способу виготовлення документів, диференціації барвників, паперів тощо).

Глава 56. Основи методики розслідування вимагання і шахрайства

56.1. Криміналістична характеристика

Вимагання і шахрайство — це способи заволодіння чужим майном будь-якої форми власності.

Предметом безпосереднього посягання при вимаганні і шахрайстві є чуже майно, головним чином приватне. Вимагання державного майна зустрічається рідко, вимагачі передусім посягають на майно, що належить фірмам, товариствам, іншим комерційним структурам. Предметом злочинного посягання служать не тільки майно і право володіння їм, а також певні блага, дії на користь вимагача (знищення боргової розписки, прийняття на роботу з високою оплатою, примушування до видачі певного документа — довідки, доручення тощо). В кожному разі механізм такого злочину складний і своєрідний, залежить від предмета злочинного посягання, обставин, що складаються, і особистих якостей вимагача і шахрая.

В даний час вимагання нерідко пов'язане із захопленням заручників, позбавленням волі потерпілих, викраденням людей і дітей з метою викупу.

Одним із центральних елементів криміналістичної характеристики вимагання і шахрайства є спосіб. Незважаючи на деяку спільність розглядуваних злочинів за предметом, способи заволодіння чужим майном розрізняються.

Вимагання — це вимога передачі чужого майна або права на нього під загрозою насильства над особою, у веденні чи під охороною якої перебуває це майно. Причому насильство може бути вчинене у відношенні близьких осіб потерпілого, шляхом розголошення ганебних відомостей про близьких йому осіб, пошкодження або знищення майна. Вимоги і погрози вимагачі передають: а) *анонімно*; б) *відкрито*; в) *реальними діями*.

Анонімно вимагач організує тривожні дзвінки по телефону з погрозами, наприклад, сплатити «боржок», щось зробити, покласти гроші у певному місці; надсилають листи, телеграми загрозливого змісту чи символічними рисунками (труна, хрест, ніж, могила); підкидають символічні предмети; залишають на дверях, воротах погрожуючі написи.

Відкрито. Вимагач у бесіді чи листі відкрито вимагає передати гроші, цінності, документи тощо через посередника. Відкриті вимагачі діють нахабно, посилаючись на те, що «ми вас беремо під охорону», встановлюють суму, домовляються, хто збирає, де і кому передає. Відкриті вимагачі діють організованими групами, на чолі яких стоять організатори. Вони спеціалізуються за видами «контролюваних» підприємств — речові ринки, торгівля пально-мастильними матеріалами, автомобілями тощо.

Реальними діями. Реальна дія, як правило, йде за анонімним або відкритим попередженням. Наприклад, вимагач демонструють засоби реального заподіяння шкоди, зброю, озброєних осіб з особистою охороною; нападають і б'ють боржника, пошкоджують майно (автомашину, гараж, торгове устаткування), вчиняють підпали, на ринках приводять товар у непридатність; нарешті викрадають потерпілих, замикають у підвал, льох, тримають замкненими на дачі, іноді дрібних боржників примушують працювати — «відпрацьовувати борг».

Способи шахрайства. За способом вчинення шахрайство відрізняється від інших злочинів тим, що власник майна (безпосереднього предмета посягання) свідомо і добровільно віддає його злочинцю, уведений ним в оману, і стаючи, таким чином, жертвою обману. Способи шахрайства дуже різноманітні, до них можна віднести наступні групи:

1) підміна предмета угоди: а) використання імітованої речі – «ляльки»; б) продаж товару вище призначеної ціни; в) продаж підробок під дорогоцінні метали, дорогоцінні камені;

2) нечесна гра – використання нечесних (шулерських) прийомів: а) при грі в карти, «наперсток», «лялечку», «ремінець» тощо; б) організація лотерей; в) підкидання підробної коштовної речі і залучення в «поділ знахідки»; г) збір «пожертвувань» на благодійні цілі;

3) представлення в організації підроблених і підложних документів для одержання матеріальних чи грошових цінностей, наприклад, актів про виконання робіт із трудової угоди; кредитового авізо на переказ грошей в інший банк; чека з незабезпеченими фінансами, лімітованої книжки на зняття грошей з розрахункового рахунку в банку; договору купівлі-продажу для одержання банківського чи кредиту зняття з розрахункового рахунку готівки; гарантованого листа для одержання банківського кредиту; довідки, що нібито підтверджує певний виробничий стаж чи середній розмір заробітку, необхідний для призначення пенсії; довідки про пільгове оподаткування та ін.

4) афери з одруженням з багатою нареченою, наданням допомоги в придбанні квартир, коштовних речей;

5) облудні конклюдентні дії, зокрема використання фірмового обмундирування правоохоронних органів і проведення псевдообшуків, «виїмок документів»;

6) різні банківські маніпуляції з грошовими документами, наприклад, видача векселів, не забезпечених активами; створення псевдофірми, псевдобанку чи страхової компанії; відкриття в банку додаткових рахунків; маніпуляції з кредитовими авізо, з пластиковими розрахунковими картками; внесення перекручень у комп'ютерні програми з метою заниження сум, нарахованих на банківські рахунки і присвоєння різниці між перерахованими і фактично нарахованими сумами.

Слідова картина вимагання і шахрайства різноманітна. Природно переважають ідеальні відображення в пам'яті потерпілих, свідків-очевидців. Разом з тим залишається багато матеріальних джерел: слідів-предметів, слідів-відображень і слідів-речовин, фіктивних документів. Однак вони розосереджені, здебільшого маловидимі і являють собою мікронакладення і мікрочастинки, що зобов'язує слідчого використовувати всі спеціальні знання і засоби для фіксації і дослідження слідів людей і речей, що вступають у взаємодію «людина « річ» при вчиненні цих злочинів.

Особа злочинця. Особа вимагача характеризується такими якостями як жадібність, егоїзм, цинізм, жорстокість, побутова розбещеність. Вимагачі – переважно чоловіки, жінок використовують як навідниць. Середній вік вимагачів 17-35 років. Вимагачі в 50% випадків – раніше засуджені. У злочинних групах вимагачів існує розподіл ролей, як правило, групу очолює раніше засуджений авторитет. Сучасні групи вимагачів озброєні, а способи насильства і погрози стали більш витонченими. Так, злочинна група в м. Одесі захопила заможного потерпілого і на мотузковій петлі спускала його в закинутий шурф катакомби, а через добу піднімала і

примушувала диктувати звуковий лист, щоб його дружина видала гроші. Київські рекетири винайшли спеціальний засіб катування — «музична шухляда», у яку поміщали потерпілого, на голову його надягали шолом з мікрофоном і навушниками. Знаряддя катування знаходилося на дачі в підвалі, а злочинці — на верхньому її поверсі. Вони вели переговори і вимагали надиктувати звуковий лист дружині, родичам про передачу певної суми грошей. Якщо потерпілий не погоджувався, то в навушники транслювали музику «важкого року». Потерпілий не витримував шуму і здався. В одній фонограмі він просив: «Соня, віддай їм 30.000, бо вони мене замучать».

Шахраї відрізняються досить високим професіоналізмом, технічною осначеністю, вони володіють психологічними прийомами спілкування, можуть легко зацікавити потерпілого, вступити з ним у діловий контакт, створити видимість діловитості, репутабельності, поінформованості у певній діяльності, наприклад предметно-банківської, торгівлі нерухомістю, підприємництві тощо. Вони легко входять у довіру, знають прийоми нечесної гри в карти, рулетку, наперсток. Нерідко діють спільно.

Вивчення **особи потерпілого** має істотне значення як для кримінально-правової кваліфікації злочину, так і для вибору тактики на попередньому слідстві.

Потерпілими від вимагання в більшості випадків стають забезпечені люди (комерсанти, керівники фірм, кооперативів), що, на думку вимагачів, мають великі доходи. Багато хто з них займаються нелегальним бізнесом, приховують прибуток від оподаткування. Злочинці, готуючись до злочину, добирають саме такий контингент. Тому всебічне вивчення особи потерпілого може привести до розкриття інших злочинів.

56.2. Особливості порушення кримінальної справи і дій слідчого в типових ситуаціях початкового етапу розслідування

Справи про вимагання і шахрайство найчастіше порушують за заявою потерпілих чи повідомленням представників державних, кооперативних організацій. Кримінальні справи про шахрайство нерідко порушують за фактами виявлення ознак шахрайства в ході оперативно-розшукових заходів, наприклад, затримання шахрая з доказами, а в деяких випадках, коли шахрайство вуалюється цивільно-правовими угодами чи фінансово-господарськими операціями, органи дізнання проводять дослідчу перевірку, включаючи витребування документів, нормативних актів, що регулюють діяльність шахрайського підприємства, одержують пояснення від потерпілих, підозрюваних осіб, призначають ревізії, консультуються з фахівцями. Проведення оперативно-розшукових заходів щодо виявлених фактів шахрайства — обов'язкова функція органу дізнання.

Якщо шахрайство вчинене проти державної, кооперативної власності, то до заяви потерпілий додає документи, предмети («ляльку», підробки, куплені замість справжніх коштовностей).

Характер діяльності початкового етапу розслідування визначається виникаючими слідчими ситуаціями. Останні нагадують ситуації, що виникають при заволодінні чужим майном шляхом грабежу, розбою. Таких ситуацій чотири: 1) шахрай відомий, він затриманий при шахрайстві чи відразу після нього; 2) шахрай відомий,

але він сховався; 3) шахрай відомий, але його дії завуальовані під виглядом законних; 4) шахрай невідомий.

Ситуації, що виникають при вимаганні, відрізняються деякими нюансами, а саме: а) до правоохоронних органів звертається особа, яка зазнала вимагання, але ще не передала злочинцю предмет вимагання; б) із заявою звертається особа, яка зазнала вимагання і передала повністю чи частково предмет вимагання; в) потерпілий зазнав вимагання, але немає даних, що воно повториться, вимагачі потерпілому невідомі.

56.3. Організаційно-тактичні основи провадження слідчих дій у типових ситуаціях

Першою слідчою дією у справах про шахрайство і вимагання є допит потерпілого з наступного кола питань: де, через кого, за яких обставин потерпілий познайомився зі злочинцем (з фірмою, відносно якої вчинено шахрайські дії), яку мету при цьому переслідував, що обіцяв шахрай, що вимагав і що одержав, які документи пред'явив; хто, крім нього, був присутній при цьому; скільки разів відбувалася зустріч і де; чи змінилося місце зустрічі; як відрекомендувався шахрай, яку посаду називав, на що посилався; у чому виражався матеріальний збиток, завданий потерпілому; прикмети речей, документів, цінностей, грошей, які передав злочинцю.

Оскільки шахрайство і вимагання – це відкриті способи заволодіння чужим майном, тому особливе значення при допиті потерпілого належить встановленню зовнішніх ознак і властивостей, манери поведінки шахрая або вимагача, яким прийомом він користувався. Для асоціації забутих ознак словесного портрета і правильного їхнього найменування при описі, а потім складанні фоторобота з орієнтировок бажано демонструвати допитуваному спеціальні посібники «Типи і елементи зовнішності», альбом «Портрет», спеціалізований банк фотопортретів із системи «РАІПС-Портрет».

Допит свідків дозволяє уточнити багато даних допиту потерпілого, свідок був очевидцем події шахрайства зі сторони, він міг краще запам'ятати обставини шахрайства, в чому полягали ці дії, як реагував на них потерпілий.

У справах про шахрайські угоди з нерухомістю чи заволодінням грошовими коштами приватного інвестора свідків треба шукати серед менеджерів, бухгалтерів, секретарів, касирів, охоронців відповідних фірм, де бував і «засвітився» шахрай; нотаріусів, працівників житлово-комунальних господарств, паспортних столів та ін.

Огляд місця події. В момент вчинення шахрайства і вимагання утворюються ідеальні і матеріальні сліди – відображення. Звідси місце події слід обов'язково оглядати за участю потерпілого. Останній допоможе уточнити, де перебували учасники, які вони могли залишити сліди і де їх треба шукати.

Затримання злочинця звичайно проводиться органом дізнання або потерпілим за допомогою громадськості. Затриманого працівник дізнання негайно обеззброює і доставляє в зручне місце для особистого обшуку. Шахрай при доставлянні в опорний пункт прагне викинути предмет шахрайства, зброю, компрометуючі документи. Всі вилучені при особистому обшуку предмети і документи підлягають огляду.

Допит затриманого підозрюваного проводиться після того, як будуть вивчені зібрані матеріали, механізм злочину, особливості особистості шахрая, вимагача;

переглянуті архівні дані. У допиті виникають дві ситуації: а) шахрай визнає факт шахрайства; б) повністю заперечує шахрайські дії, посилаючись на передачу речі за інших обставин (передав у борг, в тимчасове користування, в оренду, знайшов тощо).

У першому випадку з'ясовуються обставини знайомства з потерпілим, де, коли, скільки разів зустрічалися; випивали, які заходи розпочиналися для приховування злочину; хто допомагав йому, яке майно і цінності отримані; як поведився потерпілий; кому, де і коли передав викрадене, де воно зберігається.

При запереченні вини не слід поспішати з допитом, можна лише провести первинну «розвідку», спантеличити шахрая чи вимагача, а потім збирати інформацію, готувати допит із широким пред'явленням доказів. Тільки в цьому разі можна викрити шахрая. Особливої підготовки потребує допит вимагача, останній майже ніколи не визнає факту вимагання.

Обшук за місцем проживання вимагача, на робочому місці необхідний у тих випадках, коли передбачається знайти зброю, сліди підготовки засобів насильства, документи, пристрої знищення майна (підпалу, вибуху); документи, одяг, у якому знаходився підозрюваний у момент вимагання; взуття, на якому можуть бути сліди з місця події, гроші, цінності, документи, листи і фотографії.

Сліди шахрайських дій — головним чином ідеальні відображення в пам'яті людей. З огляду на те, що шахрайські дії вимагають підготовки — виготовлення «ляльки», підроблених коштовностей, поліпшення видових якостей якогось товару (наклеїти нові етикетки, акцизні марки) тощо, проведенням обшуку за місцем проживання шахрая можна знайти інструменти для обробки і переплавлення металів (надфілі, напилки, тиски, тиглі, шлак, засоби шліфування). Іноді шахрай займається тільки збутом підроблених «коштовностей», а виготовлювачем є його співучасник. Так, у Харкові один з учасників групи шахраїв тільки виготовляв підроблені під золото сережки, персні, браслети, а його два співучасники реалізовували їх у Казахстані. Цікавим є те, що всі троє шахраїв, відбуваючи покарання, створили злочинну групу для вчинення злочинів після звільнення. У групі двоє були казахами, а майстер «підроблених сережок і кілець» — українець з Харкова.

56.4. Організація і провадження наступних слідчих дій при розслідуванні вимагання і шахрайства

Вимагання і шахрайство — важкодоказувані злочини. Успіх розслідування залежить насамперед від результатів розкриття злочину за гарячими слідами і провадження невідкладних слідчих дій після порушення кримінальної справи. Огляд, допит заявника, затримання і особистий обшук вимагача чи шахрая, впізнання злочинця потерпілим, виявлення викраденого майна в підозрюваних і впізнання його потерпілим — усе це створює достатню інформаційну базу, щоб на другому етапі приступити до перевірки і повторного огляду джерел доказів інформації.

Для вирішення цього завдання провадяться наступні слідчі дії: допити, повторні огляди місця події, предметів вимагання і шахрайства, перевірки показань на місці, очні ставки, слідчі експерименти і судові експертизи. Всі вони спрямовані на формування ланцюга доказів, що дали б можливість висунути підозрюваному обвинувачення і допитати як обвинуваченого, а потім продовжувати збирати і концентрувати докази, щоб викрити злочинця.

Особливе доказове значення має перевірка показань на місці. У первинних результатах допиту вимагача чи шахрая майже завжди є багато неточностей, показання про один й той самий предмет обстановки, характер місця події розходяться не тільки в деталях, а й іноді по суті. Усунути це можна перевіркою показань кількох учасників – злочинця, потерпілого і свідків, що спостерігали ту саму подію в різних ракурсах, при різному психічному стані.

Рекомендується по черзі провести перевірки, а результати проаналізувати і порівняти. Раніше зазначалося, що для встановлення розташування учасників події на місці події рекомендується виготовити кілька масштабних схем, і кожному з них, запропонувати відзначити місце розташування – своє та інших учасників. Порівняння таких схем дає позитивні результати для визначення реального розташування учасників злочину на місці його вчинення.

Судову експертизу за розглянутою категорією злочинів слід визнати незамінним засобом перевірки і одержання нових доказів від людей і речей.

Серед криміналістичних експертиз найчастіше проводиться техніко-криміналістичне дослідження документів, за допомогою яких шахрай діяв, а також слідознавча та експертиза матеріалів, речовин і виробів (КЕМРВ).

Останнім часом вагомого значення набула експертиза дослідження звуко-відеозапису і фоно-відеоматеріалів (фоноскопічна, фонетична і електроакустична експертизи), без висновку якої іноді неможливо розкрити вимагання або довести шахрайство. Експертиза дає можливість не тільки встановлювати тотожність особи, що говорить, мова якої записана на фонограмі, а й вирішувати багато інших важливих питань, наприклад, дешифрувати зашумлену мову, визначати звукове середовище і вид його джерел на місці події тощо.

Підготовка матеріалів на експертизу проводиться згідно з наявними методичними посібниками та інструкціями.

РОЗДІЛ XVI. ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В умовах перехідного періоду до ринкової економіки особливого значення набувають злочини, пов'язані з різними формами власності, що вчиняються з використанням господарських операцій між державними і недержавними секторами економіки, наприклад, бартерні угоди, взаємні заліки, натуральні розрахунки, безготівкові операції, різні махінації з цінними паперами, валютою. Такі злочини в практиці і літературі одержали назву економічних. Українське законодавство не використовує поняття «економічні злочини». Разом з тим розглядає їх у розділах Кримінального кодексу «Злочини проти власності» і «Злочини в сфері господарської діяльності». У першому розділі вміщені традиційні випадки, присвячені злочинним заволодінням чужим майном, а в другому – відомі: контрабанда, операції з грошовими коштами у кредитно-банківській сфері, валютою, приховування валютного виторгу, легалізація грошових коштів і майна, здобутого незаконним шляхом, приховування прибутку і ухилення від сплати різних зборів, фіктивне підприємництво тощо.

Вище відзначалося, що для розробки криміналістичної методики розслідування кримінально-правова класифікація злочинів має методологічне значення, хоча вона побудована за іншою ознакою, ніж криміналістична класифікація. Підставою для криміналістичної класифікації є спосіб вчинення злочину, оскільки його засоби (знаряддя) служать слідоутворюючими об'єктами в ідентифікаційному процесі пізнання, тобто встановлення за слідами знарядь, не тільки ЯК діяв злочинець, а й прогнозувати: був він СВОЇМ чи ЧУЖИМ стосовно майна, яким він заволодів.

Криміналістичний аналіз злочинів, що вчиняються у сфері господарської діяльності, за способом вчинення злочину дозволяє розділити всі злочини на п'ять груп: 1) злочини, що вчиняються шляхом *підробки* грошей, цінних паперів тощо; 2) злочини, що вчиняються шляхом *ухилення*, тобто невиконання розпоряджень, законних дій (ухилення від сплати податку, погашення кредиторської заборгованості та ін.); 3) злочини, що вчиняються шляхом *порушення* законодавства в сфері господарської діяльності про вимірювальні прилади, товарні знаки тощо; 4) злочини, що вчиняються з використанням підроблених акцизних марок, клейм і т.ін; 5) злочини, що вчиняються шляхом *шахрайства, обману* (фальсифікація товару, сировини, пересортиця і тощо).

Історично склалося так, що серед так званих господарських злочинів у криміналістиці раніше розглядалися фальшивомонетництво, присвоєння, розтрата, вимагання, шахрайство. Тому в даному підручнику розглядаються лише деякі методики окремих злочинів, так звані податкові і легалізація.

Глава 57. Основи розслідування злочинів, що вчиняються ухиленням від сплати податків, зборів та інших платежів

57.1. Криміналістична характеристики

Податок – це державний збір з населення, підприємств і організацій будь-якої форми власності. Ухилення від сплати податків утворює податковий злочин. Ухилення – це дія, вчинювана особою різними способами, наприклад, умисне неподання податкових декларацій і розрахунків, приховування (заниження) об'єктів оподаткування, неповернення виторгів в іноземній валюті, несплата податків, зборів і обов'язкових платежів, непогашення кредиторської заборгованості. Такі злочини дозволяють одержувати майнові вигоди стосовно добросовісних платників податків, дестабілізують податкову політику держави.

Предметом безпосереднього посягання тут є матеріальні цінності, насамперед гроші, валюта.

Спосіб вчинення даного виду злочинів – це ухилення від сплати обов'язкових платежів шляхом злочинних операцій з бухгалтерськими документами, зокрема: а) завищення в первинних чи звітних документах даних про матеріальні витрати; б) неправдива заява в первинних чи звітних документах даних про виторг; в) заниження (приховування) об'єкта оподаткування; г) приховування прибутку за зговором з керівниками підприємств, що користуються пільгами з оподаткування.

Слідову картину утворюють матеріальні сліди злочинних операцій з бухгалтерськими та іншими документами, що відображають діяльність фізичної особи, підприємства, організації. Тут може бути як інтелектуальна, так і матеріальна підробка (як виготовлення нових фальшивих документів, так і внесення усіляких виправлень у діючі).

Особа злочинця. Коло суб'єктів злочину обмежене. Це, як правило, «тандем»: керівник підприємства і головний бухгалтер. Злочинці характеризуються високим соціальним статусом, міцною установкою на досягнення поставленої мети, твердим розподілом ролей у злочинній групі, розгалуженим соціальним зв'язком з державними і комерційними структурами.

До числа членів злочинних груп входять касири, економісти та інші особи з управлінського апарату. Однак їх роль обмежена, вони є тільки старанними виконавцями окремих операцій і можуть не знати про їх незаконність, а лише здогадуватися про справжню мету і прибуток, про механізм вчинення і приховування злочину.

57.2. Порушення кримінальної справи у типових ситуаціях

При виявленні ознак податкового злочину зустрічаються дві типові ситуації: а) платник податків явно ухиляється від сплати податків та інших обов'язкових платежів, тобто ознаки протиправної дії суб'єкта очевидні; б) платник податків справно сплачує податки і обов'язкові платежі, але значно меншу суму, ніж передбачена законодавством. При цьому він приховує об'єкт оподаткування або його реальні розміри (приховує вид діяльності, реальний прибуток).

У першому випадку справу порушують за фактом виявлення ознак злочину, інформація про них надходить до правоохоронних органів з офіційних органів, що відповідають за збір податків і платежів.

У другому випадку кримінальну справу порушують за матеріалами оперативних розробок органів дізнання Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки, податкової міліції, а так само за матеріалами перевірок державних контрольно-ревізійних органів, матеріали від яких надходять у прокуратуру, органи внутрішніх справ, Служби безпеки і податкової міліції, наділені функціями досудового слідства (ст. 102 КПК).

Як у першому, так і в другому випадку проводиться попередня перевірка, але різна за змістом і суб'єктами її здійснення. Оскільки заяви і повідомлення надходять у прокуратуру або орган дізнання, то перевірку проводить прокурор, слідчий або орган дізнання. Якщо в повідомленні достатньо ознак, а додані документи підтверджують їх реальність, то слідчий порушує кримінальну справу і починає розслідування. У тих випадках, коли в повідомленнях є вказівка на явні ознаки, але вони не підтверджені доданими чи документами або сукупність їх не дозволяє судити про наявність злочину, то слідчий призначає дослідчу перевірку. Звичайно він проводить її гласними (ревізія, відібрання пояснень, витребування документів) або негласними діями, здійснення яких доручає органу дізнання. План попередньої перевірки слідчий складає разом з органом дізнання.

Зібрані органом дізнання матеріали попередньої перевірки передаються слідчому, останній оцінює їх достатність і приймає рішення: порушити кримінальну справу, або продовжити перевірку, або припинити її.

Матеріали попередньої перевірки — це результат гласної і негласної діяльності. Всі вони концентруються в слідчого, який сам або разом із прокурором (начальником слідчого відділу) аналізує їх і приймає відповідне рішення в порядку ст. 97 КПК.

Для аналізу первинну інформацію корисно групувати за **джерелами**: а) джерела, одержані гласними організаційно-тактичними діями слідчого (повідомлення, витребувані документи, дані огляду місця події, ревізій); б) джерела, одержані негласно, шляхом проведення оперативно-розшукових заходів (дані інструментального спостереження, документування, зняття інформації з мереж зв'язку тощо).

Оцінка інформації здійснюється на основі закону достатньої підстави, «якщо то..., то це». Однак твердого зв'язку між причиною і наслідком не існує, він звичайно виражається імовірністю. Тому, щоб стверджувати якийсь наслідок (подія, факт), збільшують кількість умов, обставин, що характеризують його. Суб'єктивна оцінка констатує вид і форму зв'язку: об'єктивний і суб'єктивний, груповий і індивідуальний (А.А. Ецсман, 1967).

Результати попередньої перевірки створюють інформаційне поле, оцінюючи яке можна сконструювати наступні ситуації: 1) є достатні дані про наявність відкритого податкового злочину; 2) є достатні дані про прихований податковий злочин; 3) достатніх ознак про відкритий чи прихований податковий злочин немає; 4) ознак про відкритий чи прихований податковий злочин узагалі немає.

Відповідно до цих ситуацій слідчий приймає процесуальні рішення: у випадку першої і другої ситуацію порушує кримінальну справу, у випадку третьої — продовжує дослідчу перевірку, а при четвертій — відмовляє в порушенні кримінальної справи.

знайомих, родичів, співробітників взаємопов'язаних підприємств по комерції, виробництву, податкових інспекторів, працівників ОВС за місцем проживання платників податків.

Відомості, що цікавлять слідство при розслідуванні ухилення від сплати податків і обов'язкових платежів, повинні стосуватися причин ухилення, способів ухилення, фінансово-матеріальної спроможності підприємств (чи одержують співробітники зарплату, яким майном володіє керівництво, яка фінансово-господарська діяльність підприємства).

Обшук – ефективна слідча дія, якщо слідство у справі починається з обшуку службових приміщень, робочого місця підозрюваних, одночасного проведення обшуку за місцем проживання, на дачі. Накладається арешт на майно, а при достатніх підставах проводять затримання підозрюваного, щоб виключити вплив останнього на співучасників, що перебувають на волі. Якщо підозрюваний перебуває на волі під підпискою, то слідчий доручає органу дізнання вести оперативне спостереження за його діями, відстежувати і документувати зв'язки, прослухувати телефонні розмови. Обов'язково проводяться опис майна і накладення арешту на майно.

До наступних слідчих дій відносять провадження судових експертиз: судово-економічної, судово-товарознавчої і криміналістичної. Серед криміналістичних експертиз особливе місце посідає техніко-криміналістичне дослідження документів, почеркознавче і техніко-криміналістичне дослідження комп'ютерних засобів і засобів комунікації (телефонів з автовідповідачами, локальних комп'ютерних мереж).

Глава 58. Основні розслідування легалізації («відмивання») грошових коштів або іншого майна

58.1. Поняття і характеристика легалізації

Легалізація грошових коштів або іншого майна, здобутого незаконним шляхом, є характерним явищем сучасної злочинності, воно породжене умовами переходу до ринкової економіки. Роздержавлення і приватизація державного майна за відсутності надійного правового регулювання цих процесів призвели до незаконного нагромадження в руках фізичних і юридичних осіб прихованого від державного обліку капіталу, що одержав образну назву «тіньовий капітал», а обіг його стали називати «тіньовою економікою».

«Тіньовий» капітал — це грошові кошти, що знаходяться у володінні юридичних або фізичних осіб і приховані від оподаткування. Це грошові кошти, фактично вилучені із законного товарообігу в економічній діяльності. Такі грошові кошти не можна покласти в банк, легально придбати на них нерухомість, офіційно пустити в оборот для одержання прибутку, щоб не «засвітити» їх у різних формах державних обліків. Тому рух неврахованих від оподаткування грошових коштів здійснюється потай, в обхід законної економічної діяльності.

Таким чином, «тіньовий» капітал, «брудні» гроші — це підпільні, невраховані державою грошові кошти на підприємствах, в організаціях з будь-якою формою власності, а також у фізичних осіб, здобуті шляхом розкрадання, присвоєння, шахрайства, крадіжки, грабежу, ігрового і наркобізнесу тощо.

58.2. Криміналістична характеристика

Легалізація — це новий злочин, ознаки якого можна знайти при аналізі фінансових операцій з грошовими коштами, угод з іншим майном при здійсненні підприємницької чи іншої економічної діяльності.

Предметом безпосереднього посягання є грошові кошти чи майно. Під грошовими коштами мають на увазі не тільки гроші і валюту, а й банківські чеки, дорожні чеки, грошові перекази, інвестиційну власність, а також грошові кошти у фізичних осіб, здобуті шляхом розкрадання, присвоєння, шахрайства, крадіжки, грабежу, ігрового і наркобізнесу тощо.

Легалізація за своєю сутністю — процес виведення грошових коштів («брудних» грошей) із сфери «тіньового» капіталу в сферу його законного обігу, тобто надання грошовим коштам чи майну статусу законної власності певної юридичної чи фізичної особи (ст. 209 ККУ). Отже, придбане незаконним шляхом стає фактично законною власністю.

Легалізація має дві форми: просту і складну. Проста форма за своєю структурою є всього лише стадією складної легалізації, що являє собою багатоходову шахрайську фінансову операцію, в якій беруть участь легальні комерційні фінансово-банківські структури. Так, у Росії в цей період 703 групи займалися кваліфікованим шахрайством у кредитно-фінансовій сфері, кожна друга комерційна структура відмивала «брудні» гроші.

У пострадянському українському законодавстві легалізація була відсутня, подібні злочини містилися в главах КК про державні, посадові, господарські злочини, про розкрадання державної чи колективної власності.

Новий Кримінальний кодекс України передбачив легалізацію (відмивання) грошових коштів чи майна, здобутого незаконним шляхом, і відніс їх до розділу про злочини, що вчиняються у сфері господарської діяльності (розділ VIII, ст. 209 КК).

Аналіз легалізації свідчить, що в криміналістичному діяльнісному аспекті легалізація характеризується: а) **проведенням різних злочинних операцій** з «тіньовим капіталом»; б) **використанням «тіньового капіталу»** в підприємницькій і господарській діяльності, тобто вчинення економічних злочинів; в) створенням **організованих груп** в Україні чи за кордоном для **відмивання «тіньового капіталу»**. Ці три діяльнісні **ознаки** – операції з «тіньовим капіталом», використання його в підприємницькій діяльності і створення організованих груп для відмивання, тобто приховування слідів злочину, – утворюють матеріальні та ідеальні наслідки – сліди злочину.

Майно – це нерухомість, а також транспортні засоби, коштовності, дорогоцінні і рідкісні метали. Безперечно, найпоширенішим предметом безпосереднього посягання є гроші, валюта, цінності і цінні папери, нерухомість.

Для виявлення легалізації і ознак безпосереднього посягання необхідно проаналізувати господарсько-фінансову діяльність організації, підприємства, фірми, колективного господарства. Якщо виявиться, що: а) легальні джерела доходів у фізичної чи юридичної особи не відповідають їх операціям з великими грошовими сумами; б) придбана нерухомість; в) суми укладених угод значно перевищують доходи юридичної або фізичної особи, то все це ознаки предмета легалізації.

Спосіб вчинення. Легалізація як дія щодо виведення незаконно здобутих доходів з «тіньової економіки» і надання їм законного статусу, здійснюється: 1) проведенням фінансових операцій; 2) угодою і укладенням угод купівлі-продажу, позики, кредитування; 3) здійсненням підприємницької і господарської діяльності; 4) організацією злочинних груп для легалізації («відмивання») «тіньового капіталу».

Фінансові операції охоплюють розрахункові і депозитні операції, наприклад, звільнення від готівки шляхом перерахування її на рахунки підставних осіб (родичів, знайомих) у спеціально створюваних фірмах для приховування в посередників, скуповування цінних паперів, наприклад, державних облігацій, чеків, векселів, депозитних і ощадних сертифікатів, ощадних книжок на пред'явника, приватизаційних цінних паперів, акцій та ін.

Способи легалізації в підприємницькій діяльності дуже різноманітні і зводяться до незаконного одержання прибутку в стадії **виготовлення, збереження, видачі, транспортування і реалізації** (обмірювання, обважування, фальсифікація, завищення цін), **обліку** товарно-матеріальних цінностей, **приховування** прибутку.

Способи легалізації безпосередньо пов'язані з хабарництвом, зловживанням службовим становищем, корупцією, вимаганням, захопленням заручників, фінансовим шахрайством, кримінальним тероризмом. Звідси вони мають різноманітний характер, притаманний самостійним складам злочинів. Наведемо деякі з них за В. І. Куликовим:

- участь посадових осіб, держслужбовців, депутатів у комерційній діяльності для витягування особистого чи корпоративного прибутку;

- «перекачування» державних коштів у комерційні структури і перетворення в легальні гроші;
- надання пільг для своєї корпоративної групи (політичної, релігійної, національної) з відволіканням державних ресурсів;
- вплив на засоби масової інформації для одержання особистої або корпоративної вигоди;
- використання державними службовцями підставних фірм, найчастіше оформлених на родичів;
- використання службового становища для маніпулювання інформацією (перекручування, затягування термінів видачі тощо) з метою витягування особистої вигоди;
- бюрократичний «рекет», що виражається у вимаганні матеріальних коштів для їх «перекидання» в інші комерційні структури, політичні партії, благодійні фонди з прямою особистою вигодою;
- лобізм при прийнятті нормативних актів в інтересах певних груп;
- надання державних фінансових ресурсів у виборчі фонди окремих претендентів¹.

Слідова картина. Оскільки легалізація («відмивання») грошових коштів так чи інакше відображається в товарообігу, то слідову картину складають:

а) документи як сліди-предмети, які свідчать про банківську, бухгалтерську, підприємницьку та іншу діяльність, що відображає відділення від незаконного джерела частини грошових коштів і введення їх у легальну економіку;

б) сліди різних пошкоджень у документах: монтаж, часткова і повна підробка документа, травлення реквізитів, підробка відбитків печаток, підписів, виготовлення документів з використанням сучасної комп'ютерної графіки і техніки друку;

в) утворення в пам'яті злочинця, потерпілого і свідків-очевидців ідеальних слідів «відмивання» грошових коштів, майна.

Гроші і цінні папери, що потрапляють в операцію «відмивання», проходять через багато рук учасників злочину. З огляду на те, що папір якісний, в окремих випадках не слід виключати застосування засобів для виявлення слідів рук, потожирових плям для їх дослідження з метою ідентифікації. Треба пам'ятати, що, передаючи вимагачеві гроші, потерпілий нерідко переписує їх номери, робить видимі, нібито випадкові позначки або наносить маловидимі сліди, про що заявляє органам слідства. Такі об'єкти підлягають попередньому дослідженню, іноді експертизі.

Особи злочинців різноманітні. Це особи, що так чи інакше беруть участь у політичній, економічній і суспільній діяльності, серед них депутати, працівники міністерств та інших державних установ, директори, економісти, бухгалтери підприємств із державною або колективною формою власності, керівництво підприємницьких структур, працівники митниць, банків, податкової служби тощо. Це також прості помічники, співучасники, шахраї, рекетири, грабіжники, корумповані чиновники всіх гілок влади (депутат, державний службовець, співробітник органів управління тощо), підживлювані «брудними» грошима у вигляді нелегаль-

¹ Див.: Куликов В. И. Коррупция, отмывание «грязных» денег и уголовный терроризм как элементы российской организованной преступности // Основы борьбы с организованной преступностью. – М., 1996. – С. 180.

них піднесені, подарунків, хабарів і легальних благодійних пожертвувань громадським організаціям, фондам тощо.

У цьому зв'язку «легалізація – це сестра корупції». Корупція в найбільш загальному вигляді – це засіб «відмивання» грошей.

В Росії кожне сьоме злочинне угруповання використовувало підкуплених чиновників і витратило на них у 1980 р. – 35%, а в 1995 р. – 50% своїх доходів.

Корумпованість характеризує сучасного злочинця, який бере участь у «відмиванні» брудних грошей.

58.3. Особливості порушення кримінальних справ і первісні дії слідчого в типових ситуаціях

Особливість порушення кримінальних справ про легалізацію грошових коштів полягає в тому, що процесові «відмивання» має передувати якимось кримінально каране діяння, сутність якого зводиться до незаконного придбання грошових коштів чи майна. Інакше без злочинного придбання грошових коштів нічого було б і «відмивати». Тому розслідування легалізації починається з аналізу іншого незаконного діяння щодо створення неврахованого майна, «тіньового» капіталу, прихованого від оподаткування. Це можуть бути кримінальні справи, що перебувають у провадженні або закінчені провадженням, про хабарництво, розкрадання, посадові злочини, корупцію, фінансове шахрайство, порушення правил про валютні операції, вимагання тощо.

Ознаки легалізації можна знайти при аналізі даних про фінансові операції з грошовими коштами, купівлю-продаж, оренду, позику інші угоди з майном, здійснені в ході підприємницької або економічної діяльності.

Процесу легалізації як злочинній діяльності завжди передують дві обставини: а) злочинне нагромадження незаконного прибутку («брудних» грошей); б) збереження і приховування його від обліку і оподаткування. Ці факти не проходять безслідно і відображаються в офіційному документообігу та «чорній бухгалтерії», які злочинець, як правило, веде паралельно «для пам'яті».

Ознаки нагромадження незаконного прибутку стають очевидними в ході аналізу економічної діяльності юридичної чи фізичної особи, вони відображають спосіб виробництва, рух товару. Якщо підприємство, фірма виробляє продукцію, то ознаки незаконного нагромадження пов'язані з витратою сировини на одиницю продукції, заміною дорогих інгредієнтів на дешевші, з порушенням технологічного процесу, що призводить до створення неврахованих «надлишків» сировини або готової продукції. При реалізації і постачанні продукції нагромадження йде за рахунок обмірювання, обважування, фальсифікації, шахрайства, підробки документів тощо.

Незаконно нагромаджена продукція концентрується на складах і ретельно приховується від обліку і оподаткування. Нерідко виготовляють два документи: а) про реальну кількість; б) про таку, що значиться в бухгалтерії. В офіційні документи в цьому випадку вносять виправлення, нерідко сировина, гроші, товари передаються в інші підставні організації на час, наприклад, інвентаризації, ревізії, звіти. У матеріально-відповідальній особі, як правило, ведеться «чорна бухгалтерія».

Найбільш поширеними сферами відмивання «брудних» грошей є: фінансове шахрайство в кредитно-фінансовій і банківській діяльності; приватизаційних про-

цесах державного майна, інвестиційній діяльності різних фондів. Одна з головних ознак легалізації: а) **відсутність легальних джерел доходу** у фізичних або юридичних осіб або б) **невідповідність доходів проведеним фінансовим операціям**, угодам з нерухомістю. Особливо ознаки легалізації помітні на початковому етапі, коли відбуваються відділення частини грошових коштів від злочинного джерела та їх інтеграція через банки й інші кредитні установи у фінансову систему держави чи розміщення на рахунки іноземних банків.

Фінансові операції мають широку сферу застосування, охоплюючи розрахункові, депозитні та інші операції. Поширеним прийомом є звільнення від готівки на рахунках злочинців шляхом перерахування її на рахунки підставних осіб, родичів, знайомих, співучасників і партнерів по бізнесу.

Фінансове шахрайство є одним з найпоширеніших видів злочинної діяльності, безпосередньо пов'язаної з приватними інвестиційними фондами типу російський «Селент», український «Швидкі гроші», коли внески громадян привласнювалися шахраями, акумулювалися в іноземних банках.

Про ознаки легалізації в сфері приватизації можуть свідчити, наприклад: 1) заниження балансової вартості приватизованих об'єктів; 2) придбання посадовою особою акцій на суму понад 5% статутного капіталу; 3) присвоєння чи передача державного майна акціонерним товариствам, благодійним фондам без згоди трудових колективів; 4) використання державних грошових коштів від приватизації для придбання дач, транспорту, проведення євроремонту; 5) використання на аукціонах підставних осіб; 6) необгрунтована відмова особам, які подали заяву на участь в аукціоні; 7) внесення підробок у договори оренди і передача у довгострокову оренду нерухомості без згоди трудових колективів тощо.

Наведені особливості легалізації свідчать про складність збирання інформації, необхідної для порушення кримінальної справи про легалізацію як самостійний злочин, для якого головною ознакою є встановлення незаконного походження грошових коштів і майна. Тому кримінальні справи порушуються: а) за матеріалами різних перевірок, аналізом суміжних злочинів, пов'язаних з реалізацією; б) за матеріалами оперативних розробок органів дізнання Служби безпеки і МВС.

У першому випадку матеріали надходять від спеціалізованих підрозділів по боротьбі з економічною (УБЕЗ) і організованою злочинністю (УБОЗ) у системі МВС і СБУ. Слідчий разом з органом дізнання розробляє план реалізації матеріалів і порушення кримінальної справи.

В другому випадку ситуація складається майже аналогічним чином, коли органи дізнання в порядку ст. 103 КПК проводять оперативно-розшукові заходи за фактами виявлення ознак легалізації чи проводять перевірку за повідомленнями, заявами. Зібрані матеріали надають слідчому, який вирішує питання про порушення справи і початок розслідування. Складається план реалізації оперативних матеріалів і розробляється тактична операція, наприклад, «Затримання з доказами», «Одночасне вилучення незаконного прибутку в декількох осіб», «Обшук на робочому місці і затримання», «Арешт рахунків у банках», «Одночасна виїмка документів у відповідних установах» тощо.

Механізм легалізації — це складний ланцюг взаємодій різних осіб і установ, успіх його залежить від того, на якому етапі розслідування виявлені ознаки легалізації. В усякому разі елементами механізму легалізації є злочинець — власник «брудних» гро-

шей, який розпочинає дії щодо їх легалізації, і співучасник – державний службовець, посадова особа, яка безпосередньо виконує функції легалізації за певну винагороду, тобто корупціонер.

Якщо взяти за основу схему «злочинець – корупціонер», то можна констатувати, що в процесі порушення кримінальної справи виникають наступні ситуації.

Перша ситуація характеризується наявністю інформації про факти і ознаки легалізації, відомий хазяїн «брудних» грошей – злочинець (затриманий з доказами), перевіркою і ревізією встановлений незаконно здобутий прибуток (грошові кошти, майно), але невідомий безпосередній виконавець – корупціонер і спосіб легалізації.

Друга ситуація характеризується наявністю незаконних операцій легалізації «брудних» грошей у певній державній структурі (наприклад, справа про корупцію, що розслідується, одержання хабарів), але невідомі джерело «брудних» грошей та їх хазяїн-злочинець.

Третя ситуація виникає тоді, коли є інформація про факти легалізації, відомі злочинець і корупціонер, але невідомі способи легалізації та інші особи, що беруть участь у відмиванні «брудних» грошей.

58.4. Організаційно-тактичні дії слідчого в типових ситуаціях досудового слідства

Відповідно до особливостей порушення кримінальних справ про легалізацію і виникаючі при цьому слідчі ситуації розслідування починається з аналізу структури організації (підприємства), її виробничої, економічної і фінансової діяльності, виявлення «ланцюжка» документообігу і встановлення місцезнаходження документів для їх вилучення. Для цього проводяться **допити** свідків, підозрюваних, **виїмки** документів, **обшуки** на робочих місцях підозрюваних, **огляди** документів, їх слідче дослідження, проведення досліджень фахівцем, **проведення ревізій, судових бухгалтерських, економічних і криміналістичних експертиз**.

Разом з тим слідчий продовжує співробітництво з органом дізнання по збиранню відсутнього доказового матеріалу шляхом давання окремих доручень.

Зібраний органом дізнання і слідчим при перевірці заяв, повідомлень матеріал дозволяє визначити загальний напрямок розслідування і будувати загальні версії, насамперед за характером сформованих слідчих ситуацій.

Так, у першій ситуації при затриманні злочинця з доказами висунення слідчих і оперативних версій максимально прив'язується до конкретних сфер фінансової, підприємницької та економічної діяльності злочинця, з'ясування місцезнаходження джерела грошових коштів або іншого майна, здобутого незаконним шляхом; зв'язків з корупціонерами. Версії будуються за двома напрямками: а) про суб'єкта – співучасника легалізації; б) про спосіб легалізації, встановлення механізму і осіб, що беруть участь у ньому.

При відпрацьовуванні першого напрямку, коли підозрюваний затриманий з доказами, а корупціонер – співучасник «відмивання» грошових коштів невідомий, висувуються три версії: а) чи є затриманий злочинцем, а виявлені в нього засоби (майно, коштовності, цінні папери) здобутими злочинним шляхом і приховуються їм від обліку і оподатковування; б) хто є посередником – корупціонером, який безпосередньо здійснює фінансові махінації для легалізації «брудних» грошей; в) мож-

ливо, підозрюваний не злочинець, а виявлені грошові кошти є законною власністю фізичної чи юридичної особи.

Якщо підозрюваний – юридична особа, то бажано будувати окремі версії про структуру підприємства, господарські зв'язки – внутрішні і зовнішні, про фінансове становище, наявність представництв, філій, дочірніх підприємств. Особлива увага надається версії: «Хто є засновником?», «Хто володіє контрольним пакетом акцій?». Можливо, підозрюваний лише співучасник, член злочинної групи.

При відпрацьовуванні другого напрямку – встановленні способу і механізму легалізації, версії будують щодо схеми фінансової операції руху легалізованих грошових коштів. З'ясовується установа і особа, що виконала відділення частини грошових коштів від приховуваного джерела, якими документами і хто це оформив. Потім простежується рух легалізованих грошових коштів за системою фінансово-банківських установ. Окремі версії можуть бути побудовані за суб'єктом і способом легалізації, наприклад, керуючий і головний бухгалтер банку є співучасниками – корупціонерами при виконанні фінансової операції. При перевірці окремих версій треба встановити: «Яка роль кожного учасника у відмиванні «фінансової комбінації?», «Хто ще задіяний у ній?» тощо. Остання версія спрямована на встановлення свідків.

Допит свідків має свої особливості, оскільки вони нерідко не бажають повідомити об'єктивну інформацію про способи легалізації, в яких вони брали участь як працівники державної чи комерційної установи, і свідчити проти себе не зобов'язані. У цьому зв'язку допит треба будувати на фактах, документах, оперативних даних, отриманих у ході слідства. Традиційний прийом встановлення психологічного контакту в цих випадках майже не спрацьовує. Необхідно пред'являти докази так само, як це рекомендується при допитах підозрюваного або обвинуваченого.

Друга слідча ситуація діаметрально протилежна першій, тут відомий корупціонер, оскільки він спійманий з доказами на виконанні незаконних фінансових операцій при ревізії або перевірці контрольно-ревізійною установою. Є документи, тобто факт фінансового зловживання в наявності. У цьому разі відпрацьовується версія – чи є незаконною виявлена операція «відмивання», чи це помилка, а операція законна, хто є замовником, тобто хазяїном-злочинцем легалізованих грошових коштів тощо.

Кримінальна справа в цій ситуації, як правило, порушується за матеріалами перевірок, тому розслідування починається з вивчення документообігу і встановлення схеми його руху, тобто визначення місцезнаходження документів, що фіксують незаконну фінансову операцію. Тут початковими слідчими діями служать виїмка або обшук для вилучення документів, їх огляд і слідче дослідження. Треба відзначити, що іноді проводиться суцільна виїмка документів, наприклад, за якийсь період. Така тактика виїмки ускладнює роботу судово-бухгалтерської експертизи та інші дослідження, вимагає багато сил і засобів. У цих випадках, готуючись до виїмки або обшуку, треба запросити фахівців і скласти схему руху фінансових документів, що відображають конкретну операцію, встановити місцезнаходження (зберігання) документів і тільки після цього проводити одночасну виїмку необхідних документів. На підприємстві і в установі призначається ревізія, іноді з повним відновленням бухгалтерського обліку. При цьому призначаються судово-бухгалтерські чи економічні експертизи, а у разі виявлення в документах виправлень,

підробок, матеріальної чи інтелектуальної підробки призначаються відповідні криміналістичні експертизи.

В розглядуваній ситуації можуть проводитися затримання підозрюваних, обшук на робочих місцях і за місцем проживання підозрюваних та обвинувачених.

Таким чином, для першої і другої слідчих ситуацій характерними слідчими діями є: виїмка, затримання, обшук, допит, огляд, проведення ревізії, судових експертиз.

Третя ситуація є найбільш сприятливою, коли відомі злочинець і корупціонер, але не зовсім відомі способи легалізації, коло осіб, що беруть участь в ній, розмір і походження джерела «брудних» грошей. Своєчасна виїмка і робота з документами є найважливішою особливістю розслідування економічних злочинів взагалі і відмивання «брудних» грошей зокрема. Тут треба мати на увазі, що легалізація грошових коштів або іншого майна може здійснюватися шляхом укладення цивільних угод, коли одна угода маскує іншу, що приховує справжні наміри сторін. Зовні це може виглядати як укладення договорів дарування, позики, позички, схову, купівлі-продажу та ін. Угоди можуть містити відкладені і скасувальні умови для маскування реальних цілей. У даній ситуації необхідно вилучати всі документи, що стосуються угоди, і окремо допитувати не тільки учасників угоди, а й всіх осіб, що беруть участь в її оформленні. Всі угоди припускають одержання незаконного прибутку.

Легалізація може бути здійснена способом, не пов'язаним з одержаннями прибутку як основної мети. «Відмивання» може відбуватися через направлення грошових коштів на благодійні цілі, охорону здоров'я, розвиток спорту, захист прав, законних інтересів, на інші нематеріальні потреби громадян, для досягнення суспільних благ. Створення різних благодійних фондів — один з поширених способів легалізації. При розслідуванні такої легалізації треба звертати увагу на дві особливості: а) розшук і забезпечення схоронності майна для подальшої його конфіскації; б) застосування заходів цивільно-правового характеру про визнання угод незначними і недійсними.

Початкові і наступні слідчі дії при розслідуванні економічних злочинів взагалі і легалізації зокрема проводяться з дотриманням загальних процесуальних норм і рекомендацій криміналістичної тактики. Слідчий використовує всі вербальні і невербальні тактичні засоби, розглянуті вище. Разом з тим деякі слідчі дії відрізняються специфікою, зокрема затримання, допит, огляд і попереднє дослідження документів.

Затримання. Затримання ефективно своєю раптовістю, воно, як правило, спонтанне і повинно бути обґрунтованим і доцільним, а не затриманням заради затримання, щоб пізніше вибачитися і звільнити затриманого. Затримання як слідчу дію не слід змішувати з короткочасним затриманням, що, як правило, проводиться органом дізнання в ході перевіркової оперативно-розшукової діяльності, головним чином у ситуації безпосереднього виявлення злочинної діяльності.

Затримання як слідча дія найчастіше є тактичним засобом реалізації зібраних оперативних матеріалів, порушенням кримінальної справи і початком розслідування. Орган дізнання надає зібрані матеріали слідчому, а останній разом з органом дізнання вирішує питання про порушення справи і про те, якою слідчою дією почати розслідування. Якщо матеріали обґрунтовані, а виявлені факти дозволяють за-

тримати підозрюваного з доказами, то слідчий виносить постанову про затримання і визначає тактику його проведення.

Ретельна підготовка до затримання і повторний огляд фактичних матеріалів органу дізнання дають можливість слідчому уникнути необґрунтованих затримань. Раптовість затримання спрацьовує тоді, коли підготовка і перевірна діяльність ведуться потай оперативними засобами, з документуванням фото- відео-звукозаписом фактів злочинної діяльності.

Допит. Нерідко розслідування починається з встановлення і допиту свідків, що проходили по кримінальних справах, які передували легалізації (корупція, хабарництво, розкрадання тощо), що дозволяє не тільки встановити злочинні зв'язки і механізм легалізації, а й з'ясувати нових свідків. Допит останніх спрямований на встановлення безпосереднього предмета легалізації, його кількості, виду і стану, способу легалізації, осіб, які брали участь у цій операції, їх способу життя, майнового стану, наявності зв'язків з державними структурами: міліцією, прокуратурою, судом, депутатським корпусом, місцевою адміністрацією та ін.

Допит підозрюваних і обвинувачених рекомендується проводити негайно, тільки у разі затримання з доказами. В інших випадках не слід поспішати, оскільки без зібраних доказів, що викривають, важко сподіватися на об'єктивні показання підозрюваного при пред'явленні обвинувачення. Слідчий, готуючись до допиту обвинуваченого, повинен зібрати достатню кількість оперативної задокументованої інформації, фото- звукозаписом, відеозйомкою, забезпечити базу свідків. Тільки тоді можна приступати до допиту, використовуючи всі прийоми тактики, що рекомендуються, для викриття обвинувачуваного, який забирається, викриття його в неправді і встановлення об'єктивної істини.

Огляд. Оскільки виїмка документів у багатьох випадках є початком розслідування «відмивання» грошових коштів, те слідчий почне огляд документів після виїмки є важливою дією. Огляд супроводжується попереднім дослідженням із застосуванням технічних засобів і участю фахівців – криміналіста, бухгалтера, економіста. Фахівець-криміналіст повинен дослідити документи і встановити наявність технічних підробок, виправлень, невідповідність реквізитів (штампів, печаток) джерелу документа. Фахівці-бухгалтери допоможуть сформувати документи за джерелами їх походження в злочинному ланцюжку механізму легалізації. Таким чином, через огляд і попереднє дослідження слідчий підготується до призначення судових експертиз та їх видів.

Судові експертизи призначаються і проводяться в загальному порядку відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства і рекомендацій криміналістичної тактики.

Глава 59. Основи методики розслідування хабарництва і корупції

59.1. Криміналістична характеристика

Хабарництво і корупція тісно взаємозв'язані злочини, що характеризуються разовими чи систематичними фактами передачі державному службовцю, посадовій особі грошей, товарів чи надання йому різних послуг за його функціональні дії (бездіяльність), які ця особа вчинила чи вчиняє, чи повинна вчинити в інтересах того, хто дає хабар. Разом з тим корупція відрізняється від хабарництва.

Корупція – це більш широке діяння, що припускає не тільки передачу якихось матеріальних цінностей, й головне – підкуп, продажність громадських і політичних діячів, посадових осіб, лобізм та інше прикриття злочинних операцій.

Чиновники державних установ, банків, місцевих організацій видають пільгові кредити, продають за безцінь державне майно сумнівним особам за хабарі, прикривають їхні злочинні махінації – все це корупція. Зараз деякі злочинні синдикати, клани беруть на своє утримання корумпованих державних, громадських службовців (податкової служби, митниць, міліції, виконавчих комітетів).

Хабарництво і корупція є найбільш небезпечними посадовими злочинами, вони зустрічаються майже в усіх сферах повсякденної діяльності.

Предметами безпосереднього посягання служать гроші, автомобілі, аудіо-відео-техніка, коштовності.

Хабарництво – один з найважчих для розкриття і розслідування злочинів. Це пояснюється притаманними йому особливостями механізму слідоутворення.

По-перше, хабар завжди передається під час відсутності очевидців; по-друге, його учасники – хабароодержувач і хабародавець – зацікавлені в його приховуванні; по-третє, оскільки всі учасники хабара несуть кримінальну відповідальність, вони не дають правильних показань, вступають у зговір; нарешті, непоодинокі випадки одержання хабара за законні дії службовця, відтак у документах не залишається яких-небудь слідів. Разом з тим при хабарництві і корумпованих діях залишаються деякі сліди злочинів.

Слідова картина при хабарництві чи корупції менш багата на матеріальні сліди, матеріальну обстановку в місці передачі хабара у вигляді фіктивних або підроблених документів. Головна інформаційна база – це безпосередній предмет хабара, ідеальні сліди-відображення, свідчення товаришів по службі, інших осіб, так чи інакше пов'язаних з передачею хабара або його одержанням. Тому необхідно технічно грамотно вилучати і досліджувати виявлені сліди рук, запахи, матеріали упаковки і зберігання.

Суб'єктами хабарництва і корупції є державні службовці; посадові особи, наділені адміністративно-господарськими повноваженнями.

Особа хабарника характеризується тим, що публічно він охороняє державні інтереси, хоча одержує хабар і вчиняє протиправні дії; потайливий, веде замкнутий спосіб життя, не показує, що його витрати значно перевищують офіційні доходи. Гроші, цінності зберігає в схованках, на рахунках у банках, купує дорогі речі, нерухомість, як правило, на підставних осіб.

59.2. Особливості порушення кримінальних справ, виявлення ознак хабарництва і корупції в ході перевірних дій

Найбільш поширеними причинами для порушення кримінальних справ про хабарництво або корупцію є явка з повинною хабародавця чи посередника; безпосереднє виявлення ознак хабарництва і корупції органами дізнання, слідчим, прокурором; заяви і листи громадян; повідомлення адміністрацій підприємств, установ і організацій, в тому числі приватних; матеріали, опубліковані в пресі.

Інформація в заявах і повідомленнях — це лише приводи, а підстави, тобто достатні ознаки хабарництва і корупції, треба встановити перевіркою. С.Ю. Журавльов (1995) поділяє ознаки хабарництва і корупції на шість груп. Наведемо їх.

До першої групи належать особистісні ознаки (рівень добробуту, специфіка зв'язків державного службовця з представниками комерційних підприємств, характер дозвілля, ускладнений характер потрапляння на прийом, надмірна «зайнятість»).

Другу групу характеризують ситуації, що складаються, на об'єкті (відкриття вакансій для певних осіб, підвищення по службі, підпадання під скорочення штатів, протекціонізм, звільнення з посади).

Третя група включає ознаки, що містяться в показаннях осіб про відомі їм випадки хабарництва (факт перебування державного службовця у визначеному місці; відвідування баз, магазинів, підсобних приміщень, зустрічі з певними особами).

До четвертої групи входять відомості, почерпнуті з різних документів (ощадніжки, особові рахунки, поштові перекази, квитанції комісійних магазинів, ломбардів, посвідчення про відрядження, документи про одержання кредиту, управлінські документи, реєстраційні документи на квартиру, транспорт, бухгалтерські документи, особисті записи).

П'ята група характеризується ознаками предметів хабара і корупції (гроші, цінності, ярлики, сліди речовин хабара на одязі і тілі, сліди пальців рук хабародавця і хабароодержувача; сліди посередника на предметах хабара, обстановка, сліди взуття, транспортних засобів).

До шостої групи входять факти і виявлені ознаки корисливих злочинів, що стали джерелом походження засобів хабара, підкупу (порушення правил торгівлі, відмивання «брудних» грошей).

Загальна схема перевірних дій включає оперативно-розшукові, організаційні і слідчі дії з метою: а) перевірки вірогідності початкових відомостей; б) пошуку, фіксації і документування нових джерел інформації; в) формування систем джерел інформації за їх доказовою значущістю.

Для вирішення цих завдань проводиться дослідча перевірка, яку треба відрізняти від оперативної, яка проводиться органом дізнання внаслідок своїх функціональних обов'язків — «виявляє ознаки злочину» (ст. 103 КПК).

Дослідчу перевірку призначає слідчий і здійснює самостійно та за допомогою органу дізнання. У цьому разі слідчий разом з органами дізнання складають єдиний план, спрямований на встановлення таких фактів: 1) чи мав місце факт давання хабара при обставинах, що повідомляються; 2) можливо, хабара не було, а виконувалася законна дія з передачею якоїсь речі, грошей; 3) хабар не передавався, а в повідомленні є обмова.

Якщо справа порушується за матеріалами оперативної розробки органів дізнання, то дізнання проводиться згідно зі ст.ст. 104-110 КПК і закінчується

складанням постанови про направлення справи для проведення досудового слідства.

При рішенні порушити кримінальну справу слідчий з дізнавачем розробляють план реалізації оперативних матеріалів, наприклад, почати розслідування із затриманням з доказами при передачі хабара або затримання і виявлення хабара при особистому обшуку чи огляді робочого місця. Ці перевірочні дії фіксуються технічними засобами (відеозапис, звукозапис, фотозйомка), відображаються в протоколах огляду, затримання і в такий спосіб набувають статусу речових доказів.

Ці матеріали необхідно відрізнити від таких же фото-кіно-відеоматеріалів, отриманих внаслідок документування оперативної діяльності по виявленню ознак злочину і перевірці їх оперативними засобами.

59.3. Типові ситуації і тактичні особливості їхнього дозволу на первісному етапі розслідування

На первісному етапі розслідування хабарництва і корупції звичайно виникають три типові ситуації:

Перша – сприятлива. Є заява хабародавця, і він готовий сприяти у викритті хабароотримувача, якому про це невідомо. Ця ситуація виникає при явці з повинної, коли хабародавець при допиті повідомляє весь механізм давання хабара і появи каяття і явки з повинною. Він розповідає все відоме йому про хабароодержувача, його спосіб життя, як і коли він вимагав хабара, в який спосіб давався хабар до цього випадку тощо. У цій ситуації відразу порушується кримінальна справа, проводити дослідчу перевірку немає необхідності, запевняє Ю.Г. Корухов (1998) і рекомендує провести затримання, допит підозрюваного, обшук та інші слідчі дії. Варто засумніватися в запропонованій рекомендації не проводити перевірку заяви особи, що з'явилася з повинною. Не виключено, що заявник обмовляє хабароодержувача з яких-небудь особистих мотивів.

Тому попередня перевірка потрібна, але вона проводиться оперативно, доки заявник перебуває у слідчого в кабінеті, доки проводяться прийняття заяви і опитування заявника. Власне, і сам процес прийняття заяви і бесіда з ним, що фіксується в протоколі – суть перевірка, треба лише вміло побудувати бесіду і витягти максимум інформації, що підтверджує зміст заяви.

Друга ситуація – несприятлива – хабародавець і хабароодержувач увійшли в зговір і діють узгоджено, додержуючись однієї версії. Інформація про одержання хабара здобута оперативним шляхом, органом дізнання, але про зміст її невідомо хабародавцю і хабароодержувачу.

У цій ситуації звичайно затримують обох підозрюваних. Затримання готують так, щоб провести його в момент передачі хабара або відразу після її вчинення. Затриманих обшукують, оглядають одяг, супроводжуючі предмети, де зберігався предмет хабара, для виявлення слідів-мікрочастинок одягу (кишені) на грошах і сліди пальців на останніх. Після затримання запрошують понятих і оглядають місце передачі хабара (кабінет, відкрита місцевість, автомашина), де можна знайти сліди перебування хабарників. По затриманні негайно порушується кримінальна справа і проводяться: допит, очні ставки, огляд і дослідження предмета хабара, пред'явлення для впізнання предметів хабара, обшуки за місцем

проживання і на робочому місці. Оскільки хабароодержувач і хабародавець діють у зговорі, то слід серйозно забезпечити інформацією майбутній допит обвинувачених.

Третя ситуація виникає при надходженні інформації про хабар з офіційних джерел, хабарникам відомо, що їхні дії перебувають у полі діяльності правоохоронних органів. Ситуація є складною для розслідування. У таких випадках проводять: опитування свідків, виїмку і огляд документів; а при наявності підстав – обшук за місцем проживання, після нагромадження достатньої інформації проводять затримання підозрюваного, допит та інші слідчі дії.

Таким чином, для вирішення трьох ситуацій проводяться ті ж самі слідчі дії: допит, обшук, затримання, огляд предмета хабара і місця його передачі, виїмка документів, накладення арешту на майно.

59.4. Організаційно-тактичні особливості провадження початкових і наступних слідчих дій

До початку початкового етапу розслідування слідчий, як правило, має досить інформації для висунення версій і планування слідства. Типовими версіями про хабарництво і корупцію є такі:

- передача хабара посадовій особі справді мала місце;
- підкуп посадової особи здійснювався систематично;
- має місце обмова, підкупу не було, хабар не передавався;
- факт передачі грошей був, але це була законна угода;
- вчинено інший злочин, наприклад, шахрайство;
- джерело хабара – «брудні» гроші, вчинення інших злочинів;
- в хабарництві чи корупції є посередники.

Розслідування починається з допиту заявника.

Допит заявника має виняткове значення. Заявник надає первинну інформацію для висунення версій і планування. Допит заявника не слід плутати з прийняттям заяви і складанням протоколу органом дізнання на основі бесіди і опитування заявника.

Допит заявника спрямований на уточнення первинних даних, викладених у заяві, зокрема: кому переданий хабар, коли, де, за яких обставин; які ознаки предмета хабара (сума, в яких купюрах, які ознаки є на грошах – позначки, розриви, складки); якщо хабар давався неодноразово, чому не повідомив у правоохоронні органи; у чому виражалось вимагання, хто може підтвердити; якщо заявник є хабародавцем, то обов'язково треба встановити, чому він тільки зараз звернувся до правоохоронних органів.

Огляд. Огляд як метод дослідження речової обстановки можна застосовувати для виявлення ознак хабарництва в стадії порушення справи в ході перевірочних дій. Огляд предмета хабара проводиться після затримання з доказами, відразу ж необхідно оглянути місце події, одяг хабародавця і хабароодержувача для виявлення перехідних мікрочастинок контакту при передачі хабара, на місці події треба шукати сліди ніг, запаху, рук, сліди-предмети (недопалки, упаковки). Розташування предметів і речей на місці має важливе значення для перевірки показань. Тому в протоколі треба чітко і повно фіксувати речову обстановку, навіть якщо не знайшли інших слідів.

Після затримання проводяться особистий обшук і огляд одягу, взуття, фіксуються мікрочастинки ґрунту, волокон, вміст кишень, гаманця, де зберігалися гроші.

Затримання слідчий проводить після порушення кримінальної справи або в стадії порушення. Затримання з доказами — це одна з важливих слідчих дій для викриття хабарників. Відтак його підготовка повинна бути добре продумана. Слідчий разом із працівником карного розшуку розробляють тактичну операцію «Затримання», вибирають місце, час, технічні засоби фіксації. Оскільки відразу після затримання проводиться огляд предмета хабара і місця його передачі, то рекомендується заздалегідь підготувати понятих, фахівця. Наприклад, у ході огляду упаковки і грошей можуть бути застосовані засоби для виявлення слідів рук, різних міток, які хабародавець нерідко наносить на предмети хабара (написи, цифри, знаки).

Обшук особистий, на робочому місці і за місцем проживання проводиться після затримання підозрюваного з доказами. Залежно від ситуації обшук проводиться одночасно у всіх підозрюваних. Шукають предмет хабара, сліди підготовки, наприклад, упаковки грошей (клей, скотч, папір), залишки останніх можуть знаходитися в хабародавця, посередника передачі хабара, чорнові записи, ділові документи, що містять відомості про учасників.

Виїмка може проводитися за місцем роботи в бухгалтерії, на робочому місці. Вилучаються фіктивні документи на оформлення незаконної угоди (одержання кредиту, продажу майна, реєстрації підприємств тощо), а також документи, що містять технічну підробку.

У ході обшуку і виїмки слідчий накладає арешт на майно.

Допит обвинуваченого хабародавця і хабароодержувача. Першим доцільно допитувати хабародавця, який найчастіше дає правдиві показання, кається і стає на шлях надання допомоги слідству. Нерідко хабародавець — посадова особа, яка має певні заслуги, тому тактику допиту треба будувати так, щоб переконати в марності неправди і заперечування, слід звертатися до позитивної минулої діяльності, авторитету тощо. Бути коректним, уважно ставитися до клопотань.

Хабароодержувач найчастіше відмовляється від факту одержання хабара. Тому допитується після одержання достатніх даних для його викриття. Прийоми викриття неправди при допиті відомі з криміналістичної тактики (А.А. Закатов, 1978) і правової психології (В.О. Коновалова, 1997)¹.

До числа подальших слідчих дій при розслідуванні хабарництва і корупції відносять: повторні допити, очні ставки, впізнання, перевірку показань на місці, судові експертизи. Очна ставка звичайно проводиться між хабародавцем і хабароодержувачем, однак вона рідко дає результати, оскільки хабароодержувач усе заперечує. Краще проводити її порізно з посередником і свідками.

Впізнання найчастіше проводиться тоді, коли хабародавець заявляє, що може впізнати хабароодержувача. Для встановлення предмета хабара іноді хабародавцю пред'являють речі і предмети, виявлені у хабароодержувача.

Судова експертиза. Розслідування хабарництва і корупції вкрай обмежено традиційними джерелами доказів. В основному спостерігають особистісні джерела і вербальну доказову інформацію. Тому одержання доказової інформації правдивих

¹Див.: *Закатов А. А.* Ложь и борьба с нею. Волгоград, 1984; *Коновалова В. Е.* Правовая психология. — Харьков, 1990.

джерел (запахових і звукових слідів, слідів мікрооб'єктів і мікрочастинок) набуває особливого значення. Тим більше, що впровадження нових технологій експертного дослідження таких джерел дозволяє встановлювати спосіб вчинення злочину і ототожнює злочинця за його запахом і звуковою мовою (голосу).

Нині при розслідуванні хабарництва і корупції проводяться судові експертизи: почеркознавчі, техніко-криміналістичні, дослідження документів, матеріалів і речовин, судово-бухгалтерські, а фоноскопичні (судово-акустичні) експертизи ще рідкісні, хоча законодавець останнім часом допускає використання як джерела доказів матеріалів оперативно-розшукової діяльності, результати переслідування каналів зв'язку злочинців і зняття з них технічними засобами інформації (ч. 2 ст. 65 КПК).

Глава 60. Методика розслідування контрабанди

60.1. Криміналістична характеристика

За нових економічних умов, коли державні кордони стали «прозорими», а в багатьох місцях «розмитими», поряд з економічними злочинами різко зросла контрабанда — незаконне переміщення через державний кордон товарів, зброї, боєприпасів, вибухових, сильнодіючих і отруйних речовин, радіоактивних і наркотичних речовин та ін.

Криміналістична характеристика контрабанди включає чотири елементи. Наведемо їх.

Предмет злочинного посягання. Чинне законодавство до предметів контрабанди відносить: 1) товари; 2) валюту (цінності та інші предмети); 3) історичні і культурні цінності; 4) отруйні речовини; 5) сильнодіючі отруйні речовини; 6) радіоактивні речовини; 7) вибухові речовини; 8) зброю; 9) боєприпаси (крім гладкоствольних); 10) наркотичні засоби, психотропні речовини чи прекурсори.

Товари — це продукти, що мають споживчу і мінову вартість, іншими словами, це товари — будь-яке рухоме майно, в тому числі вантажі, речі, предмети, інформація на яких-небудь матеріальних носіях, що має конкретну митну вартість, електрична, теплова, інші види енергії тощо.

Під валютою в економічній теорії розуміється грошова одиниця відповідної країни для виміру вартості товару. Валюта України, іноземна валюта, валютні та інші цінності визначаються законодавчими актами України.

Історичні і культурні цінності — це предмети і колекції, що становлять історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність, що збереглися як повністю у своєму первісному вигляді, так і перебувають у фрагментарному стані.

Наркотичні засоби — це рослини, сировина чи речовини природного, синтетичного і напівсинтетичного походження, класифіковані як такі в міжнародних конвенціях і документах Комітетом з контролю наркотиків Міністерства охорони здоров'я України. До них належать: опій, героїн, морфій, гашиш, анаша, марихуана, кокаїн та ін. Наркотичні засоби поділяють на: а) *психотропні речовини* природного або синтетичного походження, наприклад ЛСД-25, ДЄ, месколіт, фенолін, пектобарбітал, седуксен, еукоктін, феназепан¹; б) *прекурсори* — це речовини та їх солі, класифіковані в міжнародних конвенціях як хімічні матеріали, використовувані для виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин. До них належать: ефедрін, ергометрін, лезергінова кислота, псевдоефедрін, фінілацетон та ін. Прекурсорами визнаються ангідрит оцтової кислоти, ацетон, етиловий ефір, калію перманганат, сірчана кислота та ін.

Зброєю є всі види вогнепальної (крім гладкоствольної мисливської і боєприпасів до неї) і холодної зброї, що потрапляють під правила дозвільної системи органів внутрішніх справ.

¹ Див.: Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, що підлягають спеціальному контролю відповідно до чинного законодавства України за станом на 18 квітня 1995 р. — К., 1995. — С. 37.

Бойові припаси – це патрони стрілецької зброї, ручні і гвинтівкові гранати, артилерійські снаряди, авіаційні бомби, наземні і морські міни, бойові частини ракет і торпед, вибухові пристрої в зібраному вигляді, споряджені вибуховою речовиною.

Вибухові речовини – це рідкі чи тверді хімічні речовини, їх з'єднання і суміші, здатні вибухнути без доступу кисню (порох, динаміт, тол, тротил, нітрогліцерин) і *засоби висадження* (вогнепровідні і детонуючі шнури, капсулі, детонатори).

Радіоактивні речовини – це джерела іонізуючого випромінювання природного чи штучного походження, радіоактивні речовини і ядерні матеріали, що знаходяться в будь-якому фізичному стані й упаковані, в виробі чи іншому будь-якому вигляді і здатні випускати ядерні випромінювання.

Отруйні речовини – це речовини у твердому, порошкоподібному чи рідкому вигляді, вживання яких навіть з незначним перевищенням дози може призвести до смерті (отропіна сульфат, миш'як, стрихнін, сулема, ціанистий калій, зміїна отрута, бджолина очищена отрута, фенол тощо).

До **сильнодіючих речовин** належать кислоти, їдкі луги тощо, здатні викликати опіки та інші ушкодження організму, а також деякі лікарські засоби (снодійні, знеболюючі, гормональні препарати), вживання яких без призначення лікаря чи з порушенням норм дозування може заподіяти шкоду здоров'ю чи викликати смерть людини (наприклад, тазепам, люмінал, еленіум, хлороформ, ефір, клофелін).

Спосіб вчинення злочину – це спосіб взаємодії суб'єктів злочину між собою, з матеріальною сферою і безпосередніми предметами контрабанди. Звідси при вчиненні контрабанди можуть виникнути наступні взаємодіючі системи: «люди - люди», «люди - речі» і «речі - речі», спрямовані на протизаконне переміщення предметів контрабанди через державний кордон. Найбільш струнку класифікацію способів вчинення контрабанди запропонував В. М. Шевчук, розділивши їх на три групи: 1) переміщення контрабанди поза митним контролем; 2) переміщення шляхом приховування (маскування) від митного контролю; 3) комбіновані способи контрабанди¹. Розглянемо її більш докладно.

1. Переміщення контрабанди поза митним контролем становить в середньому 12% і є характерним для кордонів України з Росією, Білоруссю та Молдовою, оскільки поки ще кордони прозорі внаслідок їх невпорядкованості. Так, контрабандисти переміщують контрабанду, крім пунктів митного контролю, шляхом об'їзду на автомашинах польовими дорогами або перетинають кордон пішки по стежках, важко прохідних місцях. Іноді для переміщення шляхом об'їзду чи обходу використовують тварин, літальні апарати, трубопроводи.

Спосіб контрабанди через кордон шляхом приховування товарів, предметів від митного контролю – найбільш поширений (88,1%). Сутність його полягає у використанні всіляких схованок, спеціально виготовлених у важкодоступних місцях автотранспортних засобів (автомобілі, вагони, пароплави, літаки), контейнерах, вализах, бочках тощо. Перелічити всі схованки практично неможливо. У Республіці Польща для митної служби виданий Каталог контрабандних схованок, у якому опи-

¹В.М. Шевчук. Криміналістические проблемы расследования контрабанды. Автореферат канд. диссертации. – Харьков.,1998. – С.

сано понад 500 схованок. Для приховування контрабанди (валюта, коштовності, наркотики) часто використовують природні порожнини тіла людини, супроводжуючі речі, одяг. Так, для переміщення наркотиків використовують спеціальних осіб («верблюдів»), що проковтують капсули з наркотиком. В аеропорту Бориспіль був затриманий гр. Нігерії, який перевозив у шлунку наркотиків на 100 000 доларів. Іноді для схованок контрабандисти використовують тварин. Один «учений» із Таїланду віз п'ять кобр, причому в шлунку однієї з них було 110 г наркотиків, запаяних у скляній ємності.

Спосіб застосування контрабанди з використанням підроблених або фальсифікованих документів становить 34%. При цьому зустрічаються: технічна часткова і повна підробка, фальсифікація змісту контрабанди, що перевозиться.

Серед комбінованих способів найчастіше використовується фіктивний транзит двох видів: перерваний і неперерваний. Перетинання контрабанди через кордон нерідко відбувається при сприянні осіб митного контролю, представників підприємницьких структур, наприклад, вивезення валюти за підробленими дозволами НБУ і уповноважених банків; ввезення і вивезення незаявленої в декларації валюти.

Слідова картина. При переміщенні контрабандного товару і самого контрабандиста шляхом об'їзду або обходу митного контролю взаємодіють системи об'єктів «злочинець « навколишнє матеріальне середовище»; «злочинець « контрабандний товар»; «транспорт « навколишнє середовище»; «злочинець « співробітник митниці, прикордонник». При взаємодії цих систем утворюються матеріальні сліди-зміни: сліди-предмети, сліди-відображення і сліди-речовини, а також ідеальні відображення в пам'яті суб'єктів (контрабандист, митник, прикордонник) та інших осіб — свідків, що спостерігали процес переміщення контрабандного товару.

При переміщенні контрабанди шляхом використання різних схованок та інших способів фізичного приховування виникають взаємодіючі системи: «злочинець « предмет контрабанди»; «злочинець « знаряддя « матеріал схованки»; «злочинець « митник, прикордонник». Тут також можливе утворення слідів рук, ніг, одягу, інструментів, знарядь злому, слідів-речовин, мікрочастинок, лакофарбових покриттів.

При переміщенні контрабанди шляхом підробки митних та інших документів утворюються як матеріальні, так і ідеальні сліди-відображення. Зрозуміло, це сліди зміни реквізитів документів: сліди рук, запаху, засобів підчищення, виправлення або виготовлення документів, наприклад, комп'ютерними засобами, засобами фототехніки, поліграфії, тут також виникають сліди-предмети, сліди-відображення, сліди-речовини.

Особу злочинця-контрабандиста доцільно характеризувати в *кримінологічному* (стать, вік, освіта, робота, місце проживання, судимість); *криміналістичному* (знання роботи митного контролю, способів приховування контрабанди, досвід роботи зі схованками, способами фальсифікації документів) і *психологічному* (тип нервової системи, комунікабельність, енергійність, ризикованість, досвід дотримуватися спокою при пред'явленні підроблених документів, фальсифікованих предметів).

З трьох названих складових особи можна сконструювати сучасний портрет контрабандиста — чоловіка і жінки. Наведемо портрети, сформульовані В.М. Шевчуком у згаданій праці.

Чоловіки контрабандисти становлять 71,8% засуджених за контрабанду, серед них у віці 40 років — 85,9%; таких, що мають середню або вищу освіту, — 91%; ніде не

працюючих – 54%. Контрабандист має знання про специфіку роботи митного контролю і способи приховування контрабанди, він комунікабельний, енергійний, готовий піти на ризик. Контрабанду вчиняє з корисливою метою (98,8%).

Жінки-контрабандистки становлять 28,2%; з них у віці до 40 років – 74,8%; таких, що мають середню або вищу освіту, – 87,4%; заміжніх – 84,5%; таких, що мають дітей, – 78,7%. Переважно предметом контрабанди є валюта – 71%; продовольчі і промислові товари – 15%; коштовності – 6%. Жінки ретельно приховують контрабанду в одязі, взутті, нижній білизні, волоссі, сумочках, у статевих органах.

Жінка-контрабандистка, що переміщує валюту, наркотики, як правило, добре одягнена, симпатична блондинка. Під час проходження митного контролю вона виявляє нервозність, дратівливість, нечіткість і непевність у відповідях.

60.2. Особливості порушення кримінальних справ і слідчі ситуації, що виникають при цьому

Порушенню кримінальної справи про контрабанду передують встановлення приводів і підстав, тобто ознак незаконного переміщення предметів злочинного посягання через кордон за допомогою злочинних способів, минаючи прикордонний і митний контроль.

У цьому зв'язку ознаки контрабанди, як правило, виявляють при: 1) здійсненні митного контролю; 2) здійсненні прикордонного контролю прикордонними військами; 3) провадженні справ про порушення митних правил; 4) проведенні оперативно-розшукових заходів органами МВС і СБУ; 5) проведенні дізнання і слідства в інших справах; 6) здійсненні прокуратурою загальнонаглядових функцій; 7) перевірці заяв і повідомлень про підготовлювану або вчинену контрабанду. Абсолютну більшість контрабанд виявляють органи митного контролю шляхом митного огляду (71%) і перевірки документів (21%).

Митний огляд здійснюється візуально (органолептично), технічними інструментально-пошуковими засобами (джерело освітлення), оптичними приладами, вимірювальними засобами виявлення невидимого тощо) і кінологічним способом шляхом застосування службово-розшукових собак.

При перевірці документів поряд з візуальним дослідженням застосовуються технічні засоби польової криміналістики і деякі спеціальні для виявлення травлення та інших прихованих слідів підробки, спеціальних тестів для діагностики наркотичних речовин (політести, що включають 11 тестів на різні рослини і синтетичні наркотики, наприклад, на продукти конопель, гашишу, марихуани – Р1; опію-сирцю – Р3; ЛСД – Ф7 тощо).

Застосування технічних засобів при огляді проводиться з дотриманням основного правила – не можна знищувати матеріальне джерело доказової інформації. Нерідко застосування тестів доручають фахівцю або призначають судову експертизу.

Особовий склад прикордонних військ відповідно до Закону «Про прикордонні війська України» (ст. 17) здійснює контроль шляхом: 1) перевірки документів; 2) огляду транспортних засобів, вантажів, багажу і майна осіб; 3) шляхом організації засідок, рейдів і операцій на об'їзних шляхах.

Одним з найбільш дійових способів виявлення ознак контрабанди й одержання інформації щодо них є оперативно-розшукова діяльність, здійснювана органами МВС, СБУ шляхом: особистого розшуку, оперативного спостереження, контрольних перевірок, оперативного впровадження, розвідувального, зашифрованого допиту та інших способів, названих у Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Ознаки контрабанди іноді виявляють слідчі прокуратури, МВС або СБУ при розслідуванні інших злочинів (ухилення від сплати податків, розкрадань, валютних операцій, посадових злочинів, вимагання тощо). Слідчий зобов'язаний перевірити інформацію і в разі достатніх підстав порушити кримінальну справу або передати матеріали за підслідністю.

Заяви і повідомлення громадян, посадових осіб про ознаки контрабанди, що готується або вчинена, зустрічаються рідко (приблизно 2%). Повідомлення і заяви перевіряються в загальному порядку при взаємодії з органами дізнання.

Наведені дані свідчать про те, що більшість інформації про ознаки контрабанди збирають органи дізнання оперативно-розшуковими заходами – 93% і лише 7% – з усіх інших приводів. Тому кримінальні справи порушують за оперативними матеріалами і матеріалах дослідчих перевірок.

У результаті оперативно-розшукових, перевірних дій органів дізнання виникають три слідчі ситуації.

60.3. Організаційні і слідчі дії на початковому етапі розслідування

Початковий етап розслідування контрабанди починається з аналізу зібраного матеріалу, порушення кримінальної справи і безпосереднього вирішення типових слідчих ситуацій. Кожна слідча ситуація становить достатнє інформаційне поле діяльності слідчого – визначити напрямок розслідування, побудувати загальні слідчі версії і приступити до їх перевірки всіма способами криміналістичної тактики. Тому питання планування і провадження слідчих дій у типових ситуаціях розглядаються окремо по кожній ситуації.

Перша слідча ситуація виникає при одержанні інформації: а) від митної служби при затриманні злочинця з доказами в момент перетинання кордону; б) від співробітників прикордонних військ, як правило, при затриманні особи і контрабанди; в) від інших правоохоронних органів і громадян. Слідчий будує типові версії: а) вчинене діяння є контрабандою чи склад її відсутній; б) вчинено інший злочин; в) затримана особа є контрабандистом чи порушником митних правил.

Для вирішення першої ситуації характерне провадження наступних слідчих дій: 1) затримання, особистий обшук і допит затриманого; 2) огляд місця затримання з метою з'ясування обстановки події, виявлення слідів події і речових джерел; 3) слідчий огляд і попереднє дослідження предметів обстановки, предметів контрабанди, транспортних засобів, документів, схованок, записних книжок, різних чорнових записів; 4) допит осіб, що знайшли і затримали з доказами підозрюваних; 5) допит свідків-очевидців про обставини події і затримання; 6) призначення судових криміналістичних експертиз (трасологічної, техніко-криміналістичного дослідження документів), біологічної, товарознавчої, вибухово-технічної; 7) обшук за місцем проживання підозрюваного, де за обставинами злочину можуть знаходитися документи і предмети контрабанди.

Названі слідчі дії є невідкладними для першої слідчої ситуації і проводяться в режимі «форсованого темпу», тобто закріплення доказів по гарячих слідах. Особливістю цього етапу є всебічна фіксація і документування всіх дій слідчого, особливо треба звертати увагу на виявлення матеріальних слідів і закріплення їх інструментальними методами та засобами. Первинний допит затриманого треба записувати на магнітофон, відеокамерою, оскільки непоодинокі випадки, коли при подальших слідчих діях затримані відмовляються від первинних показань.

Друга слідча ситуація виникає при виявленні на кордоні предметів контрабанди, коли особа, що вчинила контрабанду, невідома. Це так звана безгосподарна контрабанда, у випадках, коли особа зникає з місця події або залишається і заявляє, що предмети контрабанди їй не належать. Кримінальну справу порушують за фактом виявлення ознак злочину, проводять початкові невідкладні слідчі дії: огляд місця події, допит свідків-очевидців, затримання і розшук злочинця.

У ситуаціях виявлення безгосподарної контрабанди планування спрямоване на виявлення злочинця, що зник, і доказування його вини. Оскільки ситуація виявлення безгосподарної контрабанди виникає при перебуванні на транспортному засобі (поїзд, автомобіль, літак, судно) на митному або прикордонному контрольному пункті, то найбільш ймовірними загальними версіями є: а) контрабанди немає, є порушення митних правил; б) контрабандні товари належать комусь з обслуговуючого персоналу транспортного засобу (капітан, шофер, провідник, стюардеса тощо); в) контрабанда належить комусь з пасажирів; г) безгосподарна контрабанда є «випадковим» вантажем злочинця, що перебуває за межами митного контролю.

Оскільки ситуація безгосподарної контрабанди виникає під час перевезення контрабанди транспортом (авіа, морським, залізничним, автомобільним) на пунктах митного чи прикордонного контролю, то напрямки розслідування і загальних версій спрямовані на встановлення: а) кому належить контрабанда; б) де знаходиться контрабандист; в) перебуває він серед співробітників транспортного засобу (машиніст, провідник, капітан, шофер) чи серед пасажирів, що знаходяться в транспорті; г) чи є виявлені товари контрабандою, чи пов'язане це з порушенням митних правил; г) можливо, злочинець неповнолітній, що характерно для жінок. Окремі версії стосуються головним чином встановлення місця перебування злочинця, що сховався, та його затримання.

Розслідування починається оглядом місця події і предметів безгосподарної контрабанди. Особливе місце при цьому посідає виявлення слідів рук та іншого контакту злочинця з предметом контрабанди. На пакувальному матеріалі можуть бути сліди пальців або мазки пото-жирової речовини. Для виявлення останніх треба змоделювати положення, як брав злочинець предмет та ймовірні місця контакту піддавати дослідженню на виявлення слідів. Якщо будуть виявлені мазки, то треба вилучати їх на стерильні марлеві тампони, згодом їх можна використовувати для вибірки підозрюваних осіб.

При митному огляді в К. була виявлена ампула з наркотиком, загорнена в носову хустку, що, безперечно, є джерелом запаху його власника. Затримана незабаром відмовилася від цього, посилаючись на те, що наркотик їй підкинули. Спростувати її показання можна було шляхом проведення вибірки. Однак хустка не була вилучена як речове джерело.

Допит свідків-очевидців, наприклад, пасажирів автобуса, купе вагона, спрямований на встановлення особи злочинця, що сховався, обставин появи безгосподарної контрабанди в даному місці.

Розшук злочинця проводить слідчий шляхом проведення затримання підозрюваних і впізнання їх свідками-очевидцями, перевірки криміналістичних обліків за слідами, виявленими на місці виявлення безгосподарної контрабанди, шляхом давання доручень органам дізнання провести розшук злочинця «від речей» безгосподарної контрабанди.

Якщо безхазяйна контрабанда виявлена співробітниками прикордонних військ, то вони зобов'язані викликати дізнавача з митної служби і тільки при його участі провести огляд та інші дії по збереженню слідів злочину.

Третя слідча ситуація виникає тоді, коли факт контрабанди очевидний, предмети безпосереднього посягання і контрабандист знаходяться на місці події, але останньому вдається сховатися при митному чи прикордонному огляді. Так, на митному посту «Ягодин» у громадянина Польщі було виявлено 8 кг 720 г героїну і 21 кг опію сирцю, захованого в бензобаках з подвійним дном. Вартість контрабанди оцінювалася на суму приблизно 5 млн. доларів. Незважаючи на те, що огляд проводився оперативною групою за участі співробітника СБУ, контрабандист вибрав момент і сховався. Пізніше організованим пошуком вдалося затримати контрабандиста на кордоні.

Низька організація тактики митного огляду нерідко дозволяє злочинцям сховатися з місця події. У поїзді «Москва-Донецьк» митник проводив огляд багажу пасажирів. В одному купе він помітив, що в кишені шкіряної куртки знаходиться щось важке. Він запитав, що там лежить, і хотів подивитися. У цей момент контрабандист зіскочив з верхньої полиці, вихопив із кишені куртки пістолет і сховався. Надалі на його полиці під матрацом були виявлені граната і патрони. У ході огляду були вилучені особисті речі контрабандиста, в тому числі записна книжка з адресами, що уможливило швидко затримання злочинця.

Основними невідкладними слідчими діями в даній ситуації є огляд місця події, допит свідків-очевидців, розшук і затримання злочинця. Приклади свідчать, що огляд треба проводити групою у складі не менше двох осіб і дії кожного планувати.

Поряд з оглядом місця події, виявленням і вилученням речей контрабандиста, що сховався, проводиться всебічне дослідження місця перебування злочинця, ведеться пошук видимих і невидимих слідів, зокрема запахових. Потім проводиться допит свідків-очевидців, встановлюються ознаки зовнішності контрабандиста, його звички, характер мови тощо. У деяких випадках корисно скласти фоторобот. Оцінивши зібрану інформацію, дізнавач організує розшук злочинця по гарячих слідах і його затримання. Підключаються працівники прикордонного контролю, задіюють кінолога, зовнішнє спостереження й особистий розшук.

Кримінальну справу в цій ситуації порушують за фактом виявлення ознак контрабанди. Головна робота слідчого спрямована на розшук злочинця. Особливість планування в даному разі полягає в тому, що процес висунення і перевірки пошукових версій не обмежений строками розслідування, він триває після призупинення провадження в справі; пошукові версії носять конкретний характер, наприклад, злочинець ховається в родичів, друзів, співучасників, виїхав за кордон. Так, співробітник Бориспільської митниці вступив у злочинний зв'язок із громадянином Ізраїлю

і передав йому чистий бланк митної декларації, у яку були внесені валюта та історичні цінності. Довідавшись, що проти нього порушено кримінальну справу, а його співучасник затриманий, він терміново виїхав до Ізраїлю. Але розшук його не припинився. Через деякий час контрабандист знову повернувся до Одеси, де був затриманий у родичів.

60.4. Організація і тактика провадження окремих слідчих дій при розслідуванні контрабанди

Розглянуті тактичні та організаційні аспекти вирішення трьох слідчих ситуацій на початковому етапі розслідування свідчать про те, що найчастіше проводилися такі слідчі дії: 1) огляд, 2) затримання, 3) обшук і виїмка, 4) допит, 5) розшук; 6) судові експертизи. Розглянемо їх.

Огляд. Слідчому огляду в справі про контрабанду підлягають: а) місце події; б) предмети контрабанди; в) транспортні засоби; г) схованки; г) документи; д) тіло живої людини (огляд); е) огляд тварин.

У ході огляду треба розрізнити *місце безпосереднього вчинення* злочину і *місце затримання*. Місце безпосереднього вчинення – це ділянка, територія, де подія контрабанди відобразилася в слідах перебування злочинця, предметів контрабанди та інших осіб, наприклад, працівників митниці. Тут місце події збігається з місцем затримання. У разі вчинення контрабанди шляхом обходу і об'їзду, місцем вчинення злочину є територія кордону, а місцем затримання – конкретна ділянка, де злочинець затриманий, де зберігаються матеріальні сліди-предмети, сліди рук, ніг, запаху, викинуті предмети контрабанди.

Огляд місця події проводиться з додержанням загальних тактичних рекомендацій, з використанням засобів криміналістичної техніки і митного контролю.

Особливості огляду обумовлені способом переміщення контрабанди через митний кордон, виглядом її предметів і специфікою транспортних засобів. Для огляду необхідно запрошувати фахівця і використовувати спеціальні засоби – доглядові металошукачі, ендоскопи, щупи, освітлювачі, засоби радіоізотопного контролю, дозиметри, інші вимірювальні прилади, а також набори хімічних тестів (Політест, Канабіс Herosol, Ехреу) для експрес-аналізу матеріалів і речовин. Застосування фахівцем засобів експрес-аналізу не повинно призводити до знищення речового доказу. При наявності мікрочастинок речовини його доцільніше вилучити і провести експертизу. Перебіг огляду треба ретельно документувати всіма доступними криміналістичними способами техніки – фото, відеозапису з додержанням правил масштабної зйомки. У протоколі огляду бажано всебічно описати дії фахівця, як і чим він розкривав схованку; загальний вигляд, розміри і матеріал схованки, де він знаходиться. При описі предметів контрабанди обов'язково відображають їх загальний вигляд, стан, найменування, кількість, вагу, обсяг, розмір, упаковку, перев'язний матеріал, індивідуальні ознаки.

При огляді антикваріату обов'язкова присутність фахівця, а в протоколі відображають: розмір, сюжет, матеріал, наявність окремих ознак, написів тощо.

При огляді монет, коштовностей описують загальний вигляд (обов'язково фотографують), розміри, достоїнство (монет, купюр), колір металу, вагу, індивідуальні ознаки.

Оглядаючи супроводжуючі документи, треба насамперед встановити їх перелік і призначення. Вони бувають п'яти видів: 1) *митні* – пасажирська, вантажна декларація, різні ліцензії; 2) *торгові* документи – контракти, рахунки-фактури, рахунки-сертифікації, пакувальні аркуші тощо; 3) транспортні документи: а) при морських перевезеннях – коносаменти; б) при залізничних – дорожні відомості, вагонні аркуші, багажні квитанції; в) при автомобільних – дорожньо-транспортна накладна; г) при авіаперевезеннях – авіанакладна; 4) *банківські* документи на вивезення валюти, закордонні паспорти, квитки, технічні паспорти на автомобілі тощо; 5) *документи окремого характеру* – щоденники, рукописи, записні книжки і тощо.

Затримання – невідкладна слідча дія, яка полягає в безпосередньому захопленні, доставлянні підозрюваного в орган дізнання і запровадженні його в ізолятор тимчасового утримання (ІТУ) на підставі відповідного протоколу.

Розрізняють два види затримання: 1) неумисне, незаплановане і 2) умисне, проведене за раніше розробленим планом. Неумисне затримання найчастіше проводять працівники при особистому розшуку, митному огляді. Це затримання без підготовки. Особливостями його є: навколишнє оточення і на якій стадії злочину проводиться затримання. Звідси можуть бути непередбачувані способи поведінки затриманого. Треба пам'ятати і бути готовим до того, що затримуваний нерідко озброєний і може застосувати зброю. Часто контрабандист намагається викинути невеликі предмети контрабанди.

Плановане затримання слідчий майже завжди доручає органу дізнання, тому при планованому затриманні використовуються: а) відволікаючі моменти; б) рішучість і збалансованість дій; в) своєчасне припинення опору; г) спостереження за процесом затримання; г) забезпечення своєчасної ізоляції. Затримання злочинної групи проводиться по одному чи всіх одночасно.

Місце затримання треба оглянути, можливо, злочинець щось викинув. Для одночасного затримання групи застосовують спецзасоби. Після затримання проводиться особистий обшук, а іноді освідчування для виявлення предметів контрабанди, схованих у порожнинах тіла і в одязі.

Обшук. У більшості випадків обшук за місцем проживання затриманого проводити необхідно, оскільки можна встановити сліди та інструменти підготовки контрабанди. Нерідко в ході митного огляду дізнавач приймає рішення порушити кримінальну справу і провести обшук, наприклад, транспортного засобу.

Хоча тактичні прийоми догляду і обшуку в деяких випадках збігаються, однак це різні дії: перше – адміністративна, а друге – кримінально-процесуальна. При догляді власник добровільно розкриває схованки, а при обшуку слідчий має право сам розкрити певну порожнину для дослідження, заподіювати матеріальні збитки майну; догляд проводиться в присутності власника. Обшук приміщення, купе вагона, автомашини може проводитися без його присутності. Предмети контрабанди, документи можуть зберігатися поза приміщенням, що обшукується (в гаражі, лазні, сараї, собачій будці, саду тощо). Пошук схованок проводиться відомими прийомами криміналістичної тактики і засобами криміналістичної техніки. Обшук за місцем проживання закінчується накладенням арешту на майно підозрюваного в контрабанді.

Допит – найбільш поширена слідча дія, однак ним не слід зловживати і без потреби допитувати свідків по кілька разів. Відтак допит свідків треба обов'язково

планувати, хоча б скласти перелік запитань і обставин, які необхідно з'ясувати. Оскільки контрабанда – специфічний злочин, то допитом суб'єктів процесу треба з'ясувати: 1) де, коли, в якій обстановці вчинена контрабанда; 2) який спосіб контрабанди; 3) чи мали місце підготовчі дії, в чому вони полягали; 4) який спосіб приховання контрабанди, де знаходяться предмети контрабанди; 5) які знаряддя і засоби використовувалися при вчиненні контрабанди; 6) особливості товару, предметів і речовин контрабанди, кількість, вартість; 7) які джерела придбання; 8) коли, у зв'язку з чим виник намір на вчинення контрабанди; 9) протягом якого часу відбувалася контрабанда; 10) чи вчинялася контрабанда однією особою або групою, скільки їх, відомості про них; 11) які ознаки злочинної групи; 12) причини і умови, що сприяли вчиненню контрабанди. Використовуючи приблизний перелік запитань і обставин, необхідно в кожній ситуації планувати допит свідків, підозрюваних і обвинуваченого.

Допит підозрюваного в більшості випадків має конкретний характер, підозрюваний протидіє дізнавачу, слідчому, відстоює свою невинність (предмет контрабанди не мій, мені його підкинули працівники митниці, міліції тощо). Слідчий перед допитом підозрюваного повинен вивчити всі зібрані матеріали справи, дати доручення органу дізнання перевірити наявність судимості, зібрати інформацію про його характер, звички, інтереси, здоров'я. На основі зібраної інформації можна планувати допит, готувати технічні засоби фіксації, матеріали для пред'явлення в ході допиту. Для викриття в неправді необхідно використовувати: 1) суперечності між його показаннями і зібраними матеріалами; 2) невизначеність і неконкретність відомостей, на які посилається допитуваний; 3) різне пояснення тих самих подій у різний час при допитах; 4) обмовлення в показаннях; 5) ухилення від відповідей на прямі запитання; 6) реакцію на поставлені запитання (тривалість обмірковування, відповідь не по суті, прояв нестриманості тощо).

Зрозуміло, пред'явлення доказів у ході допиту – кращий спосіб викриття неправдиві. Всі допити підозрюваного треба фіксувати звукозаписом, аналізувати при підготовці до допиту, вибирати окремі фрагменти і пред'являти їх під час допиту. Такий прийом нерідко приносить успіх.

Судові експертизи. Ознаки контрабанди не завжди очевидні і доступні для органолептичного спостереження, навіть з використанням найпростіших оптичних засобів. Деякі предмети, особливо наркотичні, отруйні і сильнодіючі речовини, твори мистецтва, вимагають залучення знань фахівців. Фахівці, що беруть участь в оглядах, доглядах і обшуках, при виявленні невідомих речовин проводять попереднє дослідження, однак основне питання про належність предмета до контрабанди вирішується судовою експертизою. У справах про контрабанду проводяться такі судові експертизи залежно від об'єкта дослідження: 1) судово-товарознавчі; 2) криміналістична експертиза матеріалів, речовин і виробів (КЕМРВ), трасологічна, техніко-криміналістичного дослідження документів; 3) у справах про контрабанду наркотичних речовин – судово-хімічна, медико-наркологічна, психіатрична, дактилоскопічна; 4) у справах про контрабанду зброї – балістична, холодної зброї, вибухово-технічна; 5) у справах про контрабанду виробів із золота та інших дорогоцінних металів – судово-товарознавча, пробірна, техніко-криміналістична експертиза документів, почеркознавча; 6) у справах про контрабанду історичних і культурних цінностей – судово-мистецтвознавча, пробірна, деякі види нетрадиційних кри-

міналістичних експертиз, наприклад, судово-акустична, одорологічна; 7) у справах про контрабанду валюти – пробірна, техніко-криміналістичного дослідження документів, матеріалів і речовин, технологічна про процес виготовлення зображень комп'ютерними і сучасними поліграфічними засобами.

Розв'язувані питання обумовлені досліджуваними об'єктами та обставинами справи. Зміст питань можна знайти в літературі¹ та інструкціях.

¹ Див.: Экспертизы в судебной практике. – К., 1987; Судебные экспертизы. Сборник вопросов. – Харьков, 1944; Судебно-медицинская экспертиза. Справочник для юриста. – М., 1985; Назначение и производство судебных экспертиз. – М., 1988.

Глава 61. Методика розслідування злочинних порушень правил охорони навколишнього середовища

61.1. Криміналістична характеристика

Природне оточення людини – земля, повітря, вода, рослинний і тваринний світ – утворює середовище її проживання, елементи якого пов'язані біологічними закономірностями розвитку та існування людини. Порушення цих закономірностей, природних взаємозв'язків призводить до розбалансованості системи «людина « природа», порушення екологічної рівноваги в природі. Тому встановлені правила користування природними ресурсами і правила, що забороняють їх пошкодження і знищення. Останні регулюються адміністративним і кримінальним законодавством.

Екологічний злочин – це посягання на встановлений законом режим використання природних ресурсів, охорони навколишнього середовища, гарантування екологічної безпеки і дії, що завдають шкоди навколишньому середовищу, чи здоров'ю людини чи створюють загрозу такої шкоди.

Особливостями екологічних злочинів є порушення різного роду екологічних нормативів для виробничих процесів, пов'язаних з використанням природних ресурсів. Тому такі злочини характерні для промислової і сільськогосподарської сфер виробництва, звичайно із замкнутим циклом, наявністю шкідливих біологічних, хімічних та фізичних відходів. На таких підприємствах невисокий рівень технічного оснащення, слабка виробнича дисципліна (особливо на обслуговуванні очисних споруд, шкідливих цехів та ін.).

Механізм злочину полягає у викиді, скиданні, зливів шкідливих відходів виробництва в біосферу, що веде до руйнування ґрунту, водних джерел, загибелі рослинного і тваринного світу, заподіює шкоду здоров'ю людини.

У новому Кримінальному кодексі України всі екологічні злочини (ст.ст. 236-254) об'єднані в розділі VIII «Злочини проти довкілля» і розділ IX «Злочини проти громадської безпеки». Це свідчить про те, що законодавець надає розслідуванню екологічних злочинів важливого значення.

Предметом безпосереднього посягання є природні ресурси в найбільш широкому їх розумінні, нарешті, життя і здоров'я людини.

У кримінальному праві класифікація екологічних злочинів нерідко проводиться за так званим «ресурсним принципом» (забруднення землі, моря, порушення правил охорони надр, вод, екологічної безпеки тощо). У криміналістичному аспекті для побудови методик розслідування доцільніше класифікувати екологічні злочини за способом їх вчинення, способом дії злочинця.

Спосіб вчинення злочину. Неважко помітити, що всі екологічні злочини вчиняються протиправними діями, серед яких можна назвати: *порушення* встановлених правил; *ухилення* від дотримання встановлених правил; *забруднення* екологічного об'єкта; *знищення* екологічного об'єкта.

Порушення, знищення, ухилення і забруднення – це способи дії злочинця, спосіб безпосереднього прикладання сили до об'єкта взаємодії – предметів навколишнього середовища, які важко перелічити. Звідси механізм злочину і утво-

рення слідової картини є загальними для взаємодіючої системи «люди - речі». Матеріальні та ідеальні сліди-відображення залишаються на речах, у пам'яті людини і на її тілі.

Слідова картина екологічних злочинів вельми різноманітна, тут зустрічається вся гама можливих матеріальних і ідеальних слідів, оскільки в механізмі події беруть участь люди і речі, що взаємодіють і утворюють ідеальні сліди пам'яті і матеріальні сліди-предмети, сліди-відображення, сліди-речовини. Це: 1) ділянки відкритої і закритої місцевості, де безпосередньо вчинені злочини, верстати, агрегати, огороження, вибухонебезпечні предмети, піднімальні механізми тощо; 2) вимірювальні прилади, пульти і щити управління, трубопроводи, заглушки, вентилі і т.ін.; 3) сировина, інструменти, транспортні засоби; 4) матеріальні сліди, наприклад, вибуху, руйнування, пожежі, катастрофи, обвалу, сліди рук, ніг, транспортних засобів, механізмів, сліди-предмети, сліди-речовини; 5) труп і його одяг.

Особа злочинця – це, як правило, посадова особа, що займається плануванням і використанням природних ресурсів. Це керівники підприємств, державні діячі, наділені владними повноваженнями охороняти природу і використовувати її ресурси в соціальній діяльності, нарешті, це приватні фізичні особи, що здійснюють свої потреби з порушенням встановлених правил і знищують лісові масиви (вирубка лісу, браконьєрські полювання і риболовля). Надати їм якусь психологічну і соціальну характеристику навряд чи можливо, оскільки «людство в цілому виявилось недостатньо організованим для того, щоб не руйнувати природу і зберігати умови, в яких воно могло б благополучно і необмежено довго розвиватися» (О. Єлісеєв, 1991).

61.2. Порушення кримінальної справи і виникаючі типові слідчі ситуації

Повідомлення про приводи можуть бути усні і письмові. Однак повідомлення – це тільки привід, його треба перевірити. Тому діяльність слідчого спрямована на перевірку даних, що повідомляються, і включає: а) перевірку реальності існування фактів, що повідомляються; б) встановлення ознак екологічного злочину в фактах, що повідомляються; в) оцінку достатності зібраної інформації і прийняття конкретного рішення відповідно до ст. 97 КПК.

У ході перевірки заяв і повідомлень звичайно виникають слідчі ситуації, які називають типовими і класифікують по-різному. У методиці розслідування екологічних злочинів доцільно всі ситуації класифікувати на три типи: 1) еколого-спонтанні; 2) еколого-динамічні; 3) еколого-прогностичні, тобто ситуації, коли шкідливі наслідки лише прогнозуються. Розглянемо їх.

Еколого-спонтанна ситуація – це одноразовий вплив забруднюючих речовин на живе і неживе середовище внаслідок спонтанних, разових викидів, скидань забруднюючих речовин. Такі ситуації виникають при прориві дамб, трубопроводів, каналізаційних мереж, очисних споруд, при аваріях під час транспортування отруйних речовин. Оскільки ситуація спонтанна, то вона знеацька ставить здоров'я людей, рослинний і тваринний світ, надра землі перед фактом забруднення, знищення, що передбачити малоімовірно. Її ознаками можуть бути лише прогнози, оскільки вони визначаються правилами технічної експлуатації.

При порушенні останніх виникає катастрофа (вибух казана, реактора, викид отруйних речовин).

Слідова картина спонтанних ситуацій характеризується наявністю наступних джерел інформації: а) матеріальних слідів забруднення (грунту, води, повітря), наявністю захворювання людей, загибеллю тварин тощо; б) документів офіційних установ, що займаються охороною навколишнього середовища; в) письмових повідомлень, усних заяв про забруднення навколишнього середовища; г) офіційних документів, довідок, аналітичних звітів лікувальних установ (лікарні, ветлікарні, епідемстанції); ґ) слідів пам'яті (свідків-очевидців, підозрюваних, потерпілих).

Еколого-динамічна ситуація є найбільш поширеною, оскільки людина своєю діяльністю постійно створює екологічні ситуації (знищує ліс, забруднює атмосферу, грунт тощо). Однак вона стає небезпечною, коли людина порушує екологічний баланс між споживанням ресурсів природи та їх відтворенням. Тому ситуація і називається динамічною, оскільки вона існує постійно, доки концентрація шкідливих речовин не перевищить гранично допустимі норми. Після цього ситуація із допустимої перетворюється на криміногенну.

Слідова картина еколого-динамічної ситуації схожа з такою в еколого-спонтанній наявністю матеріальних слідів забруднення, спеціальних документів природоохоронних установ, свідчень і повідомлень лікувальних установ, повідомлень і заяв окремих громадян. Матеріальні сліди найчастіше очевидні і рідко вимагають спеціального дослідження. Еколого-динамічні ситуації відрізняються лише безупинним процесом утворення слідів шляхом постійного збільшення їх концентрації на якому-небудь об'єкті (в організмі людини, ґрунті, повітрі, воді).

Якщо вчасно не запобігти розвиткові еколого-динамічної ситуації, вона може перетворитися на еколого-спонтанну. Наприклад, внаслідок розширення виробництва без зміни очисних споруд, останні внаслідок постійного нагромадження забруднених речовин можуть не «впоратися», тоді відбувається спонтанний викид або злив, що характеризується як екологічна катастрофа.

Еколого-прогностична (латентна) ситуація являє собою прогноз про ймовірне настання шкідливих наслідків у майбутньому з появою додаткових ознак-обставин. Ознаки латентної ситуації реально існують — це неточності, прорахунки в проектуванні і плануванні, зловживання при монтажних і будівельних роботах, тобто суб'єктивні ознаки. Під час приймання робіт їх не помітили або не бажали помічати (дострокове введення в дію підприємства з недоробками). Тому ознаки є реальними і фактично існують латентно. Однак вони самі по собі не приведуть до аварії чи катастрофи. *Для цього необхідна поява об'єктивних додаткових зовнішніх обставин у вигляді порушення гранично допустимих норм експлуатації об'єкта*, що в сукупності із суб'єктивними обставинами призводять до аварійних ситуацій. Образно кажучи, еколого-прогностична ситуація — це «потенційний заряд», для вибуху якого потрібний «зовнішній детонатор».

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» зобов'язує природоохоронні установи оцінювати екологічну безпеку виробничої діяльності, розкривати технічні недоробки при будівництві об'єктів і не допускати їх експлуатацію в екстремальних умовах, що призводять до катастроф.

Слідова картина ситуації відображена в матеріальних та ідеальних джерелах.

61.3. Початкові і наступні слідчі дії в типових ситуаціях

Вид і послідовність слідчих дій, їх планування і особливості тактики провадження багато в чому обумовлені слідчими ситуаціями, що виникають до початкового етапу розслідування. Тому перелік слідчих дій залишається однаковим: огляд, допит, обшук, виїмка, слідчий експеримент, судова експертиза.

Огляд. У перших двох ситуаціях розслідування починається з огляду місця події. Іноді огляд проводить орган дізнання як засіб перевірки заяв і повідомлень. Оглядаючи очисні споруди, колектори, агрегати та інші виробничі об'єкти, де виникла еколого-спонтанна чи еколого-динамічна ситуація, що стала криміногенною, вивчаючи необхідну технічну документацію (інструкції, положення, лабораторні журнали, висновки контрольних організацій), звичайно одержують вихідну інформацію про подію злочину. Вже в цей час можна оцінити тип ситуації, визначити напрямок розслідування, оскільки факт забруднення констатується як подія, що реально відбулася. Подальший допит очевидців події та ознайомлення із санітарними і екологічними нормами дозволяють оцінити слідчу ситуацію і цілеспрямовано діяти далі.

У третій, еколого-прогностичній, ситуації розслідування починається не обов'язково з огляду місця події. Все залежить від того, в якій стадії розвитку виявлена ситуація. Якщо ситуація перетворилася на спонтанну або катастрофічну і факт забруднення в наявності, то слідство починається оглядом місця події. Якщо ознаки еколого-прогностичної ситуації виявлені до переростання її в аварійну, наприклад, комісією з приймання побудованого об'єкта або в період перевірки експлуатації споруди, то розслідування починається з виїмки, огляду і дослідження документів, допиту свідків та інших слідчих дій.

Об'єктами огляду місця події є: а) ділянки навколишнього середовища, піддані забрудненню (водойми, береги, території, що прилягають до зони забруднення); б) приведені в непридатність об'єкти (загибла худоба, риба, рослини, посіви, інша господарська продукція); в) очисні споруди, відстійники, ставки-нагромаджувачі та інші засоби утилізації, знешкодження і очищення відходів, мережі трубопроводів, стоки); г) виробничі території разом з розташованими на них приміщеннями; г) смітники, місця вивезення відходів, місця збереження шкідливих речовин; д) транспортні засоби, призначені для вивезень виробничих відходів.

Огляд місця події рекомендується здійснювати концентричним методом від центру спонтанного викиду або скидання забруднюючої речовини (прорив греблі, зрив трубопроводу, викид з каналізаційного люка і тощо), поступово розширюючи межі ділянки. З віддаленням від центру великі території треба досліджувати по «квадратах», ділянках (вузлах). Межі місця екологічної події іноді важко визначити, оскільки вони можуть зменшуватися або збільшуватися, що залежить від агрегатного стану об'єкта ураження. Уражена маса води чи повітря постійно переміщується, а концентрація забруднюючої речовини змінюється (розбавляється) і у певній точці стає гранично допустимою, а повітря і вода — практично чистими. Саме тут закінчується уражена ділянка — фактична межа місця події. Однак її не завжди вдається визначити з об'єктивних і суб'єктивних причин (занадто великі площі забруднення, нестача часу, сил і засобів). Тому проводиться дослідження (огляд) місця події із застосуванням авіації, аерофотозйомки, на основі чого визначають межі уражених ділянок,

як це відбувалося на місці Чорнобильської катастрофи, вибухів складів і лісових пожеж у Сибіру, Криму в 1998 р.

Огляд місця події спрямований на виявлення, фіксацію і дослідження слідів забруднюючих речовин. Встановлюють місце їх розташування, вигляд забруднюючої речовини, розмір плями, осипу. Виявлені сліди вилучають за загальними правилами криміналістичної тактики.

Забруднюючі речовини на місці події перебувають в трьох агрегатних станах: *твердому* або сипучому, *рідкому* і *газоподібному*. Сліди твердих або сипучих речовин у вигляді часток і мікрооб'єктів, а для рідких – забруднюючих речовин – у вигляді плям, патьоків знаходяться на поверхнях предметів обстановки місця події, вони, як правило, видимі. Газоподібні, а також деякі рідкі забруднюючі речовини можуть знаходитися у вигляді сумішей, розчинів у масі уражених об'єктів природи (вода, повітря, продукти харчування).

Ці первинні сліди забруднюючих речовин, тобто сліди-предмети, сліди-речовини, що забруднюють об'єкти природного середовища, знаходяться на місці події (грунт, вода, повітря, рослини, людина, що являють собою вторинні сліди).

Серед матеріальних джерел інформації особливе місце посідають *документи*. Вони відображають соціальні, екологічні і виробничі сфери діяльності підприємств, що впливають на навколишнє природне середовище, не здійснюють природоохоронних функцій.

Перелік документів обумовлений багатьма факторами, тому в літературі розпочата спроба їх класифікації. Так, М. П. Яблоков поділяє їх на п'ять груп¹, а Г. А. Матусовський – на десять². Ми розділяємо думку останнього і наводимо їх нижче: 1) документи на проектування захисних споруд (очисних, фільтруючих, відстійних); 2) документи про права і обов'язки осіб, відповідальних за дотримання екологічних правил; 3) журнали чергових – посадових осіб промислових, енергетичних, сільськогосподарських, комунальних та інших підприємств, установ і організацій, що здійснюють в результаті виробничого (технологічного) процесу скидання стічних вод, відходів виробництва; 4) журнали, книги обліку виробничих відходів; 5) транспортні документи на перевезення виробничих відходів (наряди, накладні, дорожні листи тощо); 6) документи про прийняття відходів виробництва в місцях їх знищення, зберігання, утилізації (смітники, відвали, заводи з переробки відходів); 7) документи (інструкції, накази, розпорядження тощо) про експлуатацію промислових, енергетичних, сільськогосподарських, комунальних об'єктів (систем) і дозвіл на скидання стічних вод, відходів виробництва, різних решток; 8) документи, що містять відомості про споруди, установки, несправності, ремонт очисних, уловлюючих, каналізаційних та інших пристроїв; 9) документи контролю, проведеного відповідними інспекціями, станціями, службами і лабораторіями; 10) суднові документи (річкових, морських, повітряних судів), що містять відомості про скидання забруднюючих речовин.

¹Див.: Яблоков Н.П. Расследование преступных нарушений правил охраны окружающей среды // Криминалистика. – М., 1995. – С. 661-662.

²Див.: Матусовский Г.А. Расследование преступных нарушений правил охраны окружающей среды // Советская криминалистика. – К., 1988. – С 380.

Хотілося б звернути увагу ще на два види документів, а саме: документи узгодження проектів технічних завдань і проведених екологічних експертиз; документи, що відображають підбір і розміщення кадрів на підприємствах, які заподіюють шкоду навколишньому середовищу.

Допит. У справах про екологічні злочини допит — один з найважливіших засобів одержання вербальної інформації, джерелами якої є свідки-очевидці, особи, які першими виявили подію, працівники контрольних органів по охороні навколишнього середовища; посадкові особи і рядові працівники підприємств, діяльність яких пов'язана з охороною природного середовища; працівники проектних, монтажних і будівельних організацій, а також обвинувачені і потерпілі.

Предметом допиту традиційно є сукупність даних, які необхідно встановити в справі. За екологічними злочинами допит свідків будується відповідно до інформації про слідчу ситуацію; допит обвинувачених роблять, як правило, після збору достатньої кількості інформації, провадження експертиз. Обвинувачений визнається винним, як правило, за наявності вичерпних доказів, які пов'язують його діяльність зі злочинним забрудненням, знищенням або пошкодженням природного середовища, що заподіяли шкоду здоров'ю людини.

Допит проводиться на загальних підставах процесуального законодавства і тактичних правил та прийомах криміналістики.

Обшук і виймка застосовуються як засоби збирання інформації на досудовому слідстві. У деяких випадках вони можуть бути невідкладними і служити початком розслідування по гарячих слідах. Разом з тим для вирішення всіх трьох слідчих ситуацій виймка документів є обов'язковою. Обшук проводиться, як правило, в обвинувачених для виявлення документів та інших речових джерел, що свідчать про заподіяння шкоди природі і забруднення навколишнього середовища.

Слідчий експеримент — досить рідкісна дія при розслідуванні злочинів, пов'язаних з охороною навколишнього середовища. Разом з тим він дає можливість встановлювати нові дані, що у край важко одержати іншими слідчими засобами.

При розслідуванні забруднення мазутом р. Великої було встановлено, що в її верхів'я з джерельних ключів впливає мазут. На значній відстані від річки розташовувалися дві автобази. Слідчий висунув версію, що мазут надходить з якоїсь автобази, хоча видимих слідів зливу (канал, труб) не було. Для встановлення джерела забруднення він провів слідчий експеримент. У відстійний колодязь, де раніше зберігався відпрацьований мазут, було влито 12 т водяного підфарбованого розчину, а за джерелом вели спостереження. Через три дні із джерела стала впливати пофарбована рідина. Експеримент був повторений і на другій автобазі. Однак підфарбований розчин не потрапив у річку. Таким чином, було встановлено, що мазут із несправного колодязя проникав у водоносний шар, що підживлює джерело, а потім у річку¹.

Слідчий експеримент проводиться для встановлення можливості існування якихось фактів і проявів, їх наслідків, можливості за певний час виконати певну роботу (перемістити вантаж, подолати відстань, перешкоду).

¹Див.: Следственная практика. — М., 1980. — № 80. — С.33-38.

Судові експертизи. Судову експертизу не можна плутати з державною екологічною експертизою як обов'язковою в конкретних видах діяльності, зокрема законодавчій, інвестиційній, управлінській, господарській та ін., що впливає на стан природного середовища.

Об'єктами судових експертиз можуть бути найрізноманітніші об'єкти, речовини неживої і живої природи. Наприклад, останнім часом почастишали випадки забруднення ґрунту, води біологічними об'єктами (мікробами холери, сибірської виразки, хімічними добривами) внаслідок низької профілактичної природоохоронної роботи. У водоймах гине риба, пляжі забруднені, каналізаційні води потрапляють неочищеними у водопровід, у рослинних продуктах виявляються отруйні речовини, що перевищують допустимі норми, наприклад, нітрати в овочах.

Тому для вирішення подібних ситуацій слідчий звертається до різних фахівців – фізиків, хіміків, біологів, ветеринарів, гідрометеорологів, іхтіологів, медиків, криміналістів, ґрунтознавців та ін. Із криміналістичних досліджень найпоширенішим є техніко-криміналістичне дослідження документів, експертиза матеріалів, речовин і виробів (КЕМРВ); відбитків печаток, штампів, почеркознавча. З інших судових експертиз можна назвати судово-медичну, іхтіологічну, ґрунтознавчу, агротехнічну, ветеринарну, санітарно-гігієнічну.

РОЗДІЛ XVII. ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Глава 62. Methodика розслідування порушень правил пожежної безпеки

62.1. Криміналістична характеристика

Соціальна небезпека пожеж досить велика. Щорічно в Україні від пожеж гине більше людей і особливо дітей, ніж від злочинів. Тільки у 1996 р. від пожеж загинуло 2451 чоловік, з них 178 дітей, понад 1500 одержали тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості. Пожежі завдають значної шкоди державному і колективному майну, особистій власності громадян, лісовому і сільському господарству, тваринному світу, отруюють екологічне середовище проживання людини.

Причинами пожеж можуть бути: а) явища природи (блискавка, електростатична електрика, сонячний промінь); б) конструктивні дефекти і порушення правил експлуатації нагрівальних приладів, вибухових пристроїв і речовин; в) недбале поводження з вогнем, пальними і легкозаймистими рідинами, газами; г) самозаймання органічних і неорганічних матеріалів; г) умисний підпал.

У цьому зв'язку законодавець передбачає кримінальну відповідальність за порушення правил пожежної безпеки, правил безпеки робіт на вибухонебезпечних підприємствах, правил збереження, перевезення і пересилання вибухових речовин і легкозаймистих рідин.

Предмет безпосереднього посягання. Горіти може усе — земля, надра, ліси, заводи, шахти, поля, предмети неорганічного і органічного походження. Однак слід наголосити, що температура загорання об'єктів неоднакова і для підпалу вимагає різної кількості теплової енергії. Відтак треба враховувати засоби підпалу, якими користується палій, може він підпалити чи ні. Кам'яне вугілля сірником не підпалити, але від сірника вибухає газ і загоряється вугілля. Тому при умисних підпалах злочинці використовують різні легкозаймісті речовини (рідкі, газоподібні, тверді).

Спосіб вчинення злочину. Підпал — один з найпоширеніших способів одержання вогню. Це складна взаємодія суб'єкта з предметом безпосереднього посягання, що вимагає пристосувань, механізмів для передавання теплової енергії, щоб предмет запалився і почав горіти. Відтак чим складніше спосіб, тим більшої підготовки він вимагає.

При розслідуванні пожеж способи підпалу треба розрізняти від способів порушення правил пожежної безпеки. Наведемо найбільш поширені способи підпалу: 1) використання легкозаймистих об'єктів (бензин, ефір, газ, сірко-вуглець, спирт, натрій фосфорний тощо); 2) використання спеціально підготовлених пристосувань, як дистанційної, так і контактної дії; 3) застосування спеціальних пристроїв для запа-

лення від сонячної енергії; 4) створення умов для самозаймання предметів (неправильне складування вугілля, бавовни).

Способом підпалу є також порушення правил пожежної безпеки в ході монтажу, експлуатації, збереження, перевезення. Так, пожежа може виникнути внаслідок: 1) монтажу і експлуатації електромережі, електроприладів; 2) порушення правил виготовлення і збереження, перевезення, пересилання; 3) порушення правил поводження і використання вибухонебезпечних предметів, речовин.

Способи підпалу і порушення правил пожежної безпеки треба розділити на: *способи безпосередньої дії та опосередкованої, дистанційної дії*. У першому випадку злочинець повинен перебувати на місці підпалу, а в другому – технічний пристрій дозволяє йому вчинити підпал дистанційно.

Для визначення способу підпалу треба знати деякі фізико-хімічні дані засобів підпалу і об'єктів горіння. Це дозволить відмежувати підпал від необережного поводження з вогнем.

Легкозаймісті речовини – спирт, ацетон, бензин, бензол, гліцерин, дихролетан, фенол, толуол та інші мають температуру загорання 90–340°C. Тому запалити їх сірником просто, їхнє полум'я має температуру в межах 750 – 800 °C.

Вибухонебезпечні суміші – аміак, ацетонітрил, метан, хлорбензол мають низьку температуру загорання, наприклад, природний газ вибухає при $t = 550^\circ$, а окис вуглецю – при $t = 640^\circ$. Тому від сірника легко відбуваються вибухи газу на кухнях.

Пилоподібні речовини, борошняний пил легко вибухають при $t=600^\circ$. Причиною підпалу може бути самозаймання таких об'єктів, як сіно, бавовна, торф, кормові трави та ін., що були недостатньо просушені і неправильно складовані.

Способи інсценування пожежі дуже різноманітні і застосовуються для того, щоб приховати вчинені розкрадання, вбивство та інші злочини. Палій в основному прагне створити підпал, для цього він використовує пальні рідини, вибухонебезпечні предмети тощо. Диференціація способів здійснюється, насамперед, на місці події в ході огляду, аналізу слідової картини.

Слідова картина. Підпал і горіння як єдина дія використовуються в злочинних цілях і утворюють поняття пожежі. У цьому зв'язку сліди пожежі поділяють на три групи: 1) горіння; 2) підпалу; 3) сторонніх взаємодій. Розглянемо їх.

Сліди горіння – це безпосередні зміни, що виникають внаслідок хімічного впливу вогню, тобто горіння, процес якого включає нагрівання, окопчування, обпалення, обвуглювання, спопеляння.

Слід горіння в широкому розумінні – це результат дії вогню, вогнище пожежі – місце виникнення вогню і горіння, як правило, місце найбільшого вигорання. Однак не завжди вогнище пожежі, місце підпалу збігаються з місцем найбільшого вигорання. Вогнищ підпалу може бути кілька. У вогнищі підпалу, як правило, можна знайти сліди палих рідин, пристосувань, електронагрівальних приладів тощо.

Слід нагрівання – це температурні зміни об'єкта, що відбуваються під впливом променистої енергії. Вони виникають перед запаленням предмета, після якого утворюються сліди кіптяви.

Сліди оплавлення з'являються в середині процесу горіння, коли температура полум'я досягає максимуму. Наприклад, оплавляються проводи електропроводки при короткому замиканні, плавляться палаючий парафін, каучук тощо.

Сліди обвуглення виникають тоді, коли процес горіння йде на спад або коли припиняється доступ кисню. Якщо закрити піддувало в плиті, то палаючі дрова почнуть обвуглюватися. Слід обвуглення свідчить про фазу горіння, відстань від вогнища горіння. Чим далі від вогнища горіння, тим крупнішою буде структура обвуглення, тріщини будуть великі, при близькій відстані до вогнища пожежі структура тріщин обвуглення стає дрібнішою, нарешті, об'єкт перетворюється на попіл, тобто відбувається *спопеляння*.

Суб'єкт злочину — людина, причинно пов'язана з подією пожежі, безпосередньо або опосередковано, діяльність якої стала причиною пожежі. Це найчастіше раніше засуджені за підпал та інші злочини, бомжі, виконавці підпалів на замовлення. Статистика свідчить, що в основному причиною пожеж є необережне поводження з вогнем. Тому суб'єктами цього злочину можуть бути як робітники на виробництвах, у шахтах з низькою дисципліною праці, так і пересічні громадяни, що недбало поводяться з вогнем (на кухні, в кімнаті, на вулиці; алкоголіки, люди літнього віку, що страждають на склероз, тощо).

62.2. Особливості порушення кримінальної справи, типові ситуації, які виникають

Порушення кримінальних справ про пожежі і порушення правил пожежної безпеки провадиться:

- а) за фактом виявлення пожежі і заподіяння матеріальних збитків майну і здоров'ю людей;
- б) за матеріалами відомчих перевірок порушення правил пожежної безпеки органами Держпожнагляду.

Як правило, виникають дві слідчі ситуації: 1) причина пожежі очевидна, встановлена на основі «слідової картини» (майно знищене, людям заподіяні збитки); 2) причина пожежі неочевидна і вимагає встановлення в ході попереднього слідства.

Повідомлення про пожежі надходять від громадян, керівників підприємств, організацій. За кожним сигналом про пожежу орган дізнання проводить попередню перевірку, в явних випадках пожежі орган дізнання виїжджає на місце події і ліквідує наслідки пожежі. Якщо людських жертв немає, а матеріальні збитки незначні, то орган дізнання проводить огляд місця події, опитування потерпілих, свідків і передає матеріали слідчому органів внутрішніх справ, що проводить досудове слідство.

За наявності людських жертв орган дізнання прибуває на місце пожежі, ліквідує його наслідки і негайно повідомляє про це слідчого прокуратури. Слідчий прибуває на місце пожежі і починає огляд, природно, після ліквідації вогню. Виникає ситуація, коли на місці події працюють орган дізнання МВС і слідчий прокуратури. При цьому орган дізнання передає слідчому матеріали відомчого розслідування — протокол огляду, пояснення потерпілих, співробітників пожежної команди, що брала участь у гасінні пожежі. Слідчий оцінює достатність матеріалів і порушує кримінальну справу.

62.3. Організаційно-тактичні особливості слідчих дій у типових ситуаціях початкового етапу розслідування

Розпочинаючи розслідування, слідчий визначає характер типових ситуацій, названих вище. Проводяться невідкладні слідчі дії: огляд, допит, обшук, виїмка, експертиза, освідування. При перевірці версії “Підпал” початкові слідчі дії спрямовані на встановлення наступних обставин: 1) спосіб вчинення підпалу і застосовуваних засобів; 2) мета підпалу, до знищення яких об’єктів прагнув палій; 3) хто вчинив підпал; 4) хто був пособником підпалу; 5) мотив підпалу; 6) чи не є підпал приховуванням іншого злочину; 7) матеріальні збитки; 8) причини та умови, що сприяли підпалу (за В.О. Коноваловою).

Якщо причиною пожежі є порушення правил пожежної безпеки, то встановленню підлягають в основному ті ж обставини, однак для конкретизації способу необхідно провести виїмку документів і зіставити правила пожежної безпеки, яких повинен дотримуватися злочинець, з тими слідами і матеріальними збитками, що заподіяні пожежею і встановлені у ході слідчих дій, в тому числі огляду.

Огляд місця події – невідкладна дія, яка дає можливість установити, що саме горіло, де відбулося загоряння і скільки є вогнищ пожежі, які були шляхи поширення пожежі, де знаходиться вогнище найбільшого вигорання, що сприяло розвитку пожежі, що вказує на підпал і спосіб його вчинення. Сліди пожежі у своїй сукупності можуть свідчити про особу підозрюваного палія або посадовця, який порушив правила пожежної безпеки.

Прибувши на місце події, слідчий знайомиться з інформацією про пожежу, зібрану органом дізнання, і починає огляд. Оскільки пожарище становить накопичення будівельних конструкцій, перекриттів, стін, маршових переходів, що обвалилися, згорілих предметів, розібраних дерев’яних будівель, під якими можуть бути люди з ознаками життя, бійці підрозділу з надзвичайних ситуацій приступають до розбирання завалів, порятунку живих і виявлення трупів. Слідчий повинен діяти паралельно з ними і керувати розбиранням завалів. Тільки так можна знайти сліди і залишки засобів підпалу, встановити вогнище пожежі – місце виникнення вогню і шляхи його поширення. У закритих приміщеннях місце розташування вогнища визначають за «осередковим конусом», що становить слід закопчування на стіні у вигляді віяла, вузькою частиною зверненого до місця вогнища пожежі. Звичайно у вогнищі пожежі найбільший ступінь вигорання, тут, у ґрунті, під попелом можуть бути сліди пальних речовин, залишки засобів пожежі, газова лампа, ліхтар, електричні оплавлені проводи тощо. Стан розподільного електрошита фіксується в першу чергу.

Складніше проводити огляд, коли розбирання завалів закінчено. У цьому разі слідчий допитує учасників гасіння пожежі і розбирання завалів, іноді пропонує провести додаткове розбирання для виявлення слідів та їх вилучення. У такій ситуації він проводить допити свідків-очевидців, бійців пожежної команди і бійців підрозділу з надзвичайних ситуацій.

При виявленні трупа треба обов’язково зафіксувати його позу при необережному поводженні з вогнем (сірник, недопалок цигарки). Труп, як правило, ногами звернений до вогнища пожежі, труп, що обвуглився, має позу «боксерів». Оглядом трупа треба встановити: а) місце його розташування; б) позу; в) ступінь ушкод-

жень вогнем, вогнепальною зброєю; г) наявність слідів пальної рідини на одязі, її залишків.

Допит свідків і потерпілих спрямований на встановлення наступної інформації: 1) які обставини передували пожежі; 2) які обставини з'явилися причиною пожежі; 3) обставини, що вказують на особу паляя, порушника правил пожежної безпеки (як зберігалися і використовувалися легкозаймисті, вибухонебезпечні речовини, хто експлуатував нагрівальні, освітлювальні, теплові прилади, як здійснювалася техніка пожежної безпеки тощо). На початку допиту потерпілий повинен розповісти, де він перебував і коли помітив появу вогню, яких вживав заходів щодо його ліквідації, яка у приміщенні була обстановка, хто ще перебував на місці події. Від свідків одержують інформацію про те, як вони виявилися на місці події, де знайшли дим, полум'я, які дії розпочали. Якщо ці свідки знайомі з об'єктом, де виявлена пожежа (робітники, службовці), то треба з'ясувати, що могло послужити причиною пожежі, як порушені правила пожежної безпеки, яке було розташування предметів обстановки, наприклад, у згорілому офісі.

Допит підозрюваного. Іноді при розкритті злочину за гарячими слідами орган дізнання проводить короткочасне затримання осіб, огляд їхнього одягу і допит. Якщо на одязі виявляють сліди кіптяви, попелу, пальної рідини, засобу підпалу та ін., то допитують як підозрюваного. Встановлюють: як і коли він з'явився на місці пожежі, що робив, хто його бачив, кого він знає, де знаходився, яких предметів торкався, чим пояснити наявність плям, бруду на одязі. Підозрюваний часто посилається на алібі, яке треба негайно перевірити.

Обшук і виїмка проводяться за місцем проживання підозрюваного в підпалі з метою виявлення слідів підпалу. Якщо пожежа виникла при порушенні правил пожежної безпеки, то обшуком чи виїмкою вилучають документи на робочому місці, у кабінеті, цеху, що підтверджують відповідальність підозрюваного за техніку пожежної безпеки (накази, журнали, акти, довідки, доповідні, журнали реєстрації ознайомлення з технікою пожежної безпеки, перевіркою держпожнадзора об'єкта тощо).

Огляд проводять для встановлення ступеня тяжкості ушкоджень, завданих при пожежі. Затриманого підозрюваного в підпалі слідчий піддає освідуванню або доручає це фахівцю – судовому медику.

62.4. Тактика провадження наступних слідчих дій

На наступному етапі розслідування проводяться судові експертизи, допити обвинуваченого, слідчий експеримент, перевірка показань на місці, пред'явлення для впізнання. На цьому етапі слідчий формує сукупність доказів, що підтверджують одну із версій: підпал чи порушення правил пожежної техніки безпеки, тобто вирішує питання про причину пожежі. Майже за кожною кримінальною справою про пожежу проводяться експертизи: судово-медичні, пожежно-технічні, трасологічні, експертизи матеріалів, речовин і виробів (КБМРВ).

Пожежно-технічна експертиза звичайно призначається для встановлення причин пожежі, умисного підпалу і знищення чужого майна, порушення правил пожежної безпеки. На вирішення пожежно-технічної експертизи ставлять три групи питань: 1) про причину пожежі; 2) про уточнення обставин події і визначення

кола осіб, причетних до події; 3) для встановлення порушення правил пожежної безпеки¹.

Експертиза матеріалів, речовин і виробів (КЕМРВ) — це експертиза матеріалів металів і сплавів, пально-мастильних матеріалів (у плямах, на обгорілих предметах, у золі і ґрунті вогнища пожежі), скла і кераміки (що горіло, вид скла, кераміки); експертиза пластмас і полімерів (яке походження кіптяви на об'єкті, яка горіла речовина тощо); експертиза лакофарбових покриттів, металографічна та ін.

Судово-медична експертиза призначається за наявності трупа на місці події. Ставляться запитання про причину смерті, причину виникнення ушкоджень на трупі, тілі потерпілого, коли вони заподіяні — при житті чи утворені посмертно; яка була поза потерпілого в момент виникнення опіків; яка ступінь опіків-ушкоджень та ін.

У ході розслідування пожеж можуть призначатися й інші експертизи, зокрема криміналістичні й електротехнічна.

Слідчий експеримент при розслідуванні пожеж і порушень правил пожежної безпеки проводиться для встановлення причин виникнення вогню, можливості заpalення, загоряння предмета від певного джерела теплової енергії. Багато питань, пов'язаних з можливостями виникнення вогню, вибуху, самозаймання, вирішує пожежно-технічна експертиза. Слідчий експеримент проводиться в обмежених випадках, коли обвинуваченому, що забирається, необхідно продемонструвати причину виникнення пожежі. При цьому експеримент проводиться на моделях за участю фахівців. Не рекомендується проводити експерименти, що призводять до виникнення вогню (пожежі), пошкодження майна, заподіяння шкоди здоров'ю людей, навколишньому середовищу.

62.5. Особливості розслідування кримінальних справ, що порушуються за фактами вибухів

Розслідування кримінальних справ, що порушуються за фактами вибухів, має деякі особливості, обумовлені місцем вибуху на вибухонебезпечних виробництвах (нафтохімічних, гірничорудних, деревообробних, борошномельних та ін.). Вибух може бути наслідком порушення правил техніки безпеки робіт або організованим спеціально для знищення конкурента, його майна, створення деструктивної обстановки, залякування або помсти.

Вибух являє собою розкладання, перехід вибухової речовини з одного агрегатного стану в інший (газоподібний), що відбувається в обмеженому замкнутому просторі. Виникає велика кількість енергії, яка, звільняючись, стає джерелом руйнування і виникнення вогню.

Підставою для порушення кримінальної справи є факт вибуху, внаслідок якого відбулися: загибель людей, заподіяння шкоди здоров'ю і матеріальні збитки.

Основними загальними версіями, що виникають при ознайомленні з фактом вибуху на місці події, є: 1) вибух стався внаслідок порушення правил техніки безпеки; 2) вибух є наслідком нещасного випадку; 3) вибух вчинено для приховування

¹Див.: Експертизы в судебной практике. — К., 1987. — С.103.

іншого злочину. Якщо на місці події виявлені сліди спеціально підготовлених вибухових пристроїв, то вибух вчинено умисно з метою: а) руйнування об'єкта; б) приховування іншого злочину; в) вимагання; г) необережного поводження з вибухонебезпечними пристроями; г) терористичного акту; д) дестабілізації суспільної обстановки.

Окремі версії стосуються посадових осіб, що відповідають за техніку безпеки, і осіб, безпосередньо зайнятих експлуатацією технічних засобів і вибухонебезпечних речовин.

До числа початкових слідчих версій належать: огляд, допит, призначення експертиз, обшук і виїмка, освідчення.

Огляд місця події спрямований на одержання первинної інформації, визначення напрямку розслідування. Зокрема, оглядом встановлюють природу вибуху, передбачуваний засіб (пристрій) вибуху, спосіб виготовлення і особливості конструкції, масу заряду, вид вибухової речовини та інші ознаки і обставини події. Якщо після вибуху відбулося загоряння, наприклад, пожежа в шахті, на підприємстві, то огляд місця вибуху є складовою частиною огляду місця пожежі, оскільки місце вибуху — це вогнище виникнення вогню.

Як і будь-який огляд, огляд місця вибуху починається з визначення його кордонів, фіксації фото-відеозйомкою, дослідження місця найбільшого руйнування. Фіксуються розмір вирви (поглиблення в ґрунті, руйнування в перешкоді), визначаються тип зруйнованого матеріалу, розміри вирви, отвору тощо. Викинутий ґрунт вирви просівають для виявлення частин вибухового пристрою, на дні вирви беруть проби ґрунту, речовини, проводять розкопку для пошуку уламків. Уламки вибухового пристрою треба шукати навколо центру вибуху. Все залежить від потужності заряду і його розташування на поверхні об'єкта, що руйнується. Для пошуку організуються прочісування місцевості, детальний огляд території цеху, складу, де відбувся вибух. Застосовуються міношукачі (табл. 18, 10, 12).

Якщо висаджений транспортний засіб, начинений вибухівкою, то відгороджується місце вибуху, проводяться рятувальні роботи, а потім огляд місця події з дотриманням загальних правил. Обов'язково до складу СОГ треба включати вибухотехніка, фахівців з різних галузей знань.

Допит свідків-очевидців, потерпілих проводиться негайно. Паралельно з оглядом (якщо дозволяє стан здоров'я потерпілого, його запрошують для участі в огляді) при допиті з'ясовують, де знаходилося місце вибуху, де знаходилися потерпілий, свідок, яке полум'я він бачив, які дії розпочинав, який відчував запах.

Підозрюваний і обвинувачений допитуються після того, як буде зібрана первинна інформація. Якщо вони перебували поблизу місця вибуху (на робочому місці і не одержали ушкоджень), то їх слід допитати негайно, зробити виїмку документів на робочому місці, в заводоуправлінні, відділі з техніки безпеки. При допиті обвинуваченого і підозрюваного встановлюють ступінь їх професійної підготовки, стаж роботи, перелік обов'язків тощо.

Судові експертизи призначаються відразу ж після огляду, насамперед вибухотехнічна. Її об'єктом є: *місце вибуху, вибухові речовини, вироби, їх зміст (боєприпаси) чи їх фрагменти, сліди вибуху на речовій обстановці, документальні дані, що містяться в протоколі огляду місця вибуху, схемах і знімках; відомості з технічної документації.*

Завданнями вибуховотехнічної експертизи є встановлення обставин, пов'язаних з фактом вибуху, його природою і масою, видом вибухової речовини, конструкцією упаковки технічного пристрою.

При вибухах на підприємствах експертиза вирішує такі питання: які машини, пристрої є вибухонебезпечними; при яких режимах експлуатації можливий вибух; який був реальний режим експлуатації машини, агрегату перед вибухом тощо.

Проводяться й інші експертизи, наприклад, трасологічні для ототожнення цілого вибухового пристрою за його частинами, ідентифікації інструментів. Значно увага приділяється експертизі матеріалів, речовин і виробів (КЕМРВ), оскільки більшість речових джерел інформації про вибухи – це мікрооб'єкти і речовини.

Глава 63. Методика розслідування злочинів проти безпеки руху й експлуатації транспорту

63.1. Криміналістична характеристика

До злочинів проти безпеки руху і експлуатації транспорту законодавець відносить порушення правил безпеки руху, тобто діяльність, в якій застосовуються засоби залізничного, водного, повітряного, автомобільного і міського електротранспорту, що призвели до настання шкідливих наслідків. Однак не всі порушення правил безпеки руху і експлуатації транспорту утворюють склад кримінального злочину, а тільки ті, які створили небезпеку для життя людей чи викликали настання інших тяжких наслідків. Інші порушення правил безпеки руху і експлуатації транспорту є дорожньо-транспортними пригодами (ДТП) і служать підставою для застосування дисциплінарних, адміністративних і цивільно-правових заходів впливу. Звідси треба розрізняти дорожньо-транспортні злочини і дорожньо-транспортні пригоди.

Подія на транспорті спочатку сприймається як ДТП і лише пізніше, коли буде встановлено механізм події і ступінь тяжкості наслідків, що настали, вона може бути названа злочином.

Механізм ДТП становить складну систему взаємодій (механічних, фізичних, хімічних і біологічних) транспортних засобів і людей у матеріальному середовищі. За характером взаємодії розрізняють: зіткнення транспортних засобів; наїзд транспортних засобів на перешкоду; наїзд на пішохода, велосипедиста, тварину, гужовий, санний транспорт; падіння пасажирів із транспортного засобу; перекидання транспортних засобів.

Зіткнення являє собою зіткнення двох транспортних засобів, воно може бути прямолінійним – «в лоб» і дотичним. У першому випадку виникають сліди тиску, а в другому – сліди ковзання. Наїзд – це зіткнення з нерухомими предметами, що перебувають як на проїзній частині дороги, так і поблизу неї, на узбіччі (дерева, опори електромереж, будівлі тощо). Наїзд на пішохода – це наїзд на перешкоду, що рухається, на трасі або осторонь неї. Падіння пасажирів припускає випадання їх з кабіни, кузова, з підніжки тощо. Найбільш складною взаємодією об'єктів події є *перекидання*, коли одиничний транспортний засіб утрачає стійкість і перевертається. Цю взаємодію не можна плутати з перекиданням при зіткненнях і наїздах.

Подія ДТП виникає раптово і протікає короткочасно. Ці дві обставини слід враховувати при виявленні джерел вербальної інформації та її оцінці.

Причинами ДТП є: 1) порушення особою, що керує транспортним засобом, правил безпеки дорожнього руху, наприклад, перевищення швидкості, неправильний обгін, виїзд на зустрічну смугу руху тощо; хвороба, втома, технічна несправність транспорту. Особливо небезпечними є порушення правил руху в стані алкогольного і наркотичного сп'яніння; 2) порушення пішоходами правил дорожнього руху і пасажирів правил посадки, висадки; 3) порушення правил технічної експлуатації, обслуговування і випуску транспорту на маршрут, контролю за станом дорожнього полотна, неякісний ремонт та ін.

Предмет безпосереднього посягання. Подія ДТП закінчується заподіянням шкоди здоров'ю чи життю людини і матеріальному середовищу. Тому предмети безпосереднього посягання, що вступають у взаємодію, становлять низку об'єктів живої і неживої природи, які неможливо повністю назвати, їх можна характеризувати лише за агрегатним станом — це тверді тіла, що мають стійку зовнішню форму, механізми і пристрої, що рухаються; сипучі і рідкі речовини; біологічні об'єкти — тварини, рослини, нарешті, це людина, її тілесна сутність як фізичне тіло.

Спосіб вчинення — це спосіб дії особи в складному механізмі транспортного злочину. Його треба розглядати ієрархічно від загального способу, до структури якого входить людина як керуючий початок руху «людина « річ», до менш загальних — простих способів взаємодії «річ « річ». Умовно загальний спосіб «людина « річ» («люди « речі») являє собою керований рух транспорту суб'єктом, який опинився в дорожній ситуації, наприклад, зробив неправильний обгін, виїзд на зустрічну смугу руху, крутий поворот, об'їзд перешкоди, зпінзіле гальмування тощо. Усе це призводить до зіткнення, наїздів, перекидання, одним словом, до аварій на транспорті. Таким чином, загальний спосіб створює початок некерованого руху транспортного засобу, що розвивається спонтанно у вигляді взаємодії «річ - річ» («бампер - стовп»; «шина - асфальт», «кузов - дорожнє огороження» тощо). Прості взаємодії некеровані, форма руху може бути: прямолінійною, прямолінійно-поступальною, зворотно-поступальною, обертальною і обертання-гойдання.

Слідова картина відображає спосіб вчинення злочину і залежить від форми руху, що лежить в основі механізму простої контактної взаємодії. При зіткненні два транспортні засоби рухаються прямолінійно назустріч один одному — утворюються об'ємні сліди тиску; при наїздах на перешкоду транспорт рухається прямолінійно або поступально до нерухомого об'єкта — виникають сліди ковзання; при обгонах, об'їздах, крутих поворотах виникає обертальний момент, тобто обертально-поступальний рух, що створює концентричні сліди ковзання. Так, при дотичному наїзді на перешкоду (людину, машину) остання одержує обертальний момент, у місці контакту з опорою (асфальт, ґрунт) утворюється концентричний слід ковзання. При екстремому гальмуванні утворюється слід «юзу», а при перекиданні, коли машина перевертається кілька разів, — сліди обертання, гойдання на узбіччі і полотні дороги.

Якщо взаємодіють біологічні або рідкі і сипучі неорганічні об'єкти з транспортним засобом, то виникають сліди, плями рідин, олії, крові; осипу — розбитого фарного скла, сипучих речовин; на транспортному засобі — сліди мікрочастинок маловидимі і невидимі.

Особа злочинця. Найчастіше винними виявляються малодосвідчені водії, що не уміють швидко оцінювати ситуацію, прогнозувати її розвиток, недостатньо володіють прийомами маневрування. Молоді люди занадто самовпевнені, схильні до невиправданого ризику. Досвідчені водії віком 40-50 років діють занадто повільно, втрачають швидкість реакції. Такі водії нерідко стають «збуджуючим фактором». ДТП в основному вчиняють водії, частка пішоходів в них складає приблизно 20% випадків.

При встановленні особи водія необхідно з'ясувати професійні якості (стаж, рівень підготовки, досвід водіння), наявність захворювань, що справляють вплив на стомлюваність, психологічний портрет водія, тип нервової діяльності.

63.2. Порушення кримінальної справи типові ситуації, які виникають

Злочини про порушення правил дорожньої безпеки, зокрема на транспорті, порушуються за фактами події, що має ознаки злочинного діяння. Спочатку не завжди очевидні факти порушення правил дорожнього руху. Це встановлюється пізніше, після оцінки зібраної первинної інформації і провадження невідкладних слідчих дій.

Початкова інформація про факти ДТП надходить від органів дізнання, швидкої допомоги, лікарень, потерпілих, водіїв, окремих громадян-свідків. До моменту прибуття слідчого на місце події, залежно від наявності джерел інформації, виникають три ситуації: 1) сприятлива; 2) малосприятлива; 3) несприятлива.

Сприятлива ситуація виникає тоді, коли на місці події зберігаються всі джерела інформації: є водій, транспорт, потерпілий і свідки.

Малосприятлива ситуація виникає за відсутності одного чи кількох її елементів – джерел. Тому малосприятливих ситуацій може бути дві, коли: а) на місці події є транспорт, потерпілий і свідки, а водій сховався і особа його невідома; б) на місці події є потерпілий і свідки, а водія і транспорту немає; особа водія невідома.

Несприятлива ситуація виникає тоді коли: а) на місці події є тільки свідки, немає водія і транспорту, потерпілий відправлений у лікувальну установу; б) на місці події є тільки потерпілий (труп), інших джерел немає.

63.3. Початкові слідчі дії в типових ситуаціях

Сліди ДТП матеріальні, найчастіше очевидні і переважають над ідеальними. Тому розслідування починається з огляду місця події, транспорту, допиту водія, свідків-очевидців, потерпілого, освідчування водія, потерпілого, призначення судово-медичної експертизи.

Огляд місця події. На місце ДТП, як правило, першими прибувають працівники органу дізнання (ДАІ, патрульно-постової служби), що організують: 1) початкову допомогу потерпілим; 2) охорону місця події; 3) затримку водія і транспортного засобу; 4) розкриття злочину по гарячих слідах.

Слідчий, що прибув на місце ДТП з оперативною групою, очолює і організує роботу з огляду, перевіряє надійність і повноту початкових, заходів вжитих органом дізнання. Якщо щось з названого не виконане, то слідчий дає розпорядження, наприклад, блокувати трасу, розпочати розшук злочинця по гарячих слідах, виявити свідків-очевидців, провести їх опитування. За станом здоров'я потерпілого і з дозволу лікаря слідчий опитує або допитує потерпілого, у разі відправлення його в лікувальну установу посилає співробітника СОГ супроводжувати і спробувати одержати інформацію про подію, коли потерпілий з дозволу лікаря може бути опитаний.

Мета і завдання огляду ДТП залишаються загальними: виявлення, фіксація слідів, збір інформації про подію злочину осіб, які брали у ньому участь, і його механізм. Об'єктом огляду є ділянки дороги, вулиці, відкритої місцевості, де збереглися сліди події. При перекиданні транспорту, наїздах кількох автомобілів один на одного, людських жертвах ділянку дороги обгороджують, рух відводиться в об'їзд. Огляд починається зі стадії, що орієнтує, фотографічною фіксацією обстановки, характеру взаємного розташування транспорту, потерпілого, слідів. Усі предмети і

сліди, описувані в протоколі, «прив'язують» щодо осьової лінії і країв дорожнього полотна (бордюрного каменя, стовпів огороження тощо).

Огляд місця ДТП умовно можна розділити на: а) огляд ділянки дороги, вулиці, де залишилися сліди події; б) огляд прилягаючої місцевості; в) огляд трупа; г) огляд транспорту.

Огляд ділянки зі слідами ДТП спрямований на встановлення точного місця перебування, «прив'язування» його до нерухомих орієнтирів (будинку, стовпів, дерева), визначення точних меж, фіксацію розташування транспортних засобів, частин і уламків перешкод щодо осьової лінії й узбіч дороги, місця розташування трупа, слідів крові, олій, осипу розбитого фарного скла, ґрунту, слідів коліс транспорту на дорозі, особливо при гальмуванні (рис.89,90;табл. 10,12, 17).

При огляді дорожнього полотна треба зафіксувати його розміри, стан покриття, наявність дорожніх знаків, розміток дороги, огорожень. У ході огляду вимірюють і фіксують сліди ходової частини транспорту: ширину колії, ширину бігової доріжки лівих і правих коліс, вид рисунку протекторів та їх ширину, ширину колії, якщо можливо, базу коліс транспортного засобу. Особливо треба встановити довжину гальмового шляху від слідів початку гальмування до сліду «юзу». Точна фіксація слідів гальмування необхідна для встановлення дорожніх ситуацій — небезпечних або аварійних.

Точне значення довжини гальмового шляху лежить в основі обчислення швидкості руху в момент аварії, визначення повного зупинного шляху, а отже, технічної можливості запобігти шкідливим наслідкам. Для цього необхідно фіксувати точне розташування коліс транспорту в місці закінчення руху, тобто кінця сліду «юзу». Якщо сліди правих і лівих коліс різні за довжиною, то вимірюють довжину кожного сліду окремо і «прив'язують» його до дороги (бордюр, узбіччя, осьова лінія). Особливості огляду слідів шин полягають у тому, що: а) задні колеса знищують сліди передніх, тому сліди всіх чотирьох коліс треба шукати на поворотах при з'їздах на узбіччя; б) ступінь придатності слідів протектора покришок залежить від стану покриття (асфальт, кругляк, ґрунтова дорога). Тому найкраще фіксувати сліди на м'якому ґрунті, після переїзду ділянки бруду, калюжі. На твердих покриттях найчастіше залишаються пофарбовані сліди (пилом, рідиною); в) оглядаючи слід, можна визначити напрямок руху).

Огляд транспортного засобу проводиться на місці події або на естакаді, що дозволяє зафіксувати стан показань приладів, положення важеля переключення швидкості, ручного гальма, положення кермового колеса. При зовнішньому огляді звертають увагу на виступаючі деталі, кути автомобіля, де можуть бути мікросліди предмета, з яким контактував транспорт. З бризковиків знімають ґрунт, окремо з правого і лівого. Визначають точки контакту і піддають їх огляду за допомогою лупи з великим збільшенням, ділянки вилучають шляхом вирізання, якщо необхідно встановити вид, якість предмета, з яким зіштовхнувся автотransпорт. У ході огляду транспортного засобу обов'язково повинно бути зафіксоване: а) стан гальмової системи; б) стан рульового управління; в) стан шин; г) стан освітлювальних засобів.

Огляд трупа проводиться на місці його виявлення або в морзі, якщо потерпілий був раніше доставлений у лікувальну установу, де помер. Фіксуються поза трупа відносно дороги і транспортного засобу, місце наїзду, де найбільша кількість слідів

крові, осипання скла, бруду. Особливо звертається увага на розташування і вигляд пошкоджень, нанесених у момент наїзду (безпосередній контакт) і наступні ушкодження при падінні, волочінні трупа тощо.

Потім оглядається одяг, на якому можуть бути сліди контакту з транспортом, дорожнім покриттям та іншими предметами (бордюрний камінь, огороження тощо). Якщо труп направляють у морг, то рекомендується верхній одяг, штани, светр, піджак знімати й упаковувати, а в кабінеті слідчого проводити огляд за участю фахівця і за допомогою технічних засобів.

Перебіг огляду фіксується вимірювальною зйомкою з глибинним масштабом, відеозаписом. Складається схема-план місця ДТП. Треба відрізнити план, що складається слідчим, від стандартної схеми ДТП, що складається органом дізнання ДАІ. Друге не виключає перше.

Допит. Залежно від сформованої ситуації допиту може передувати огляд при затриманні водія, що сховався з місця події. Коли водій і транспорт перебувають на місці, слідчий паралельно з оглядом допитує водія, освідчує його на наявність алкоголю в крові, ушкоджень на одязі і тілі. У водія необхідно з'ясувати, з якою швидкістю він рухався, по якій стороні, коли помітив перешкоду (з якої відстані), в якому стані вона перебувала (рухалася через дорогу, назустріч), яких заходів безпеки він вживав.

При допиті потерпілого треба з'ясувати, як він з'явився на проїзній частині дороги, з якої точки почав рух, з якою швидкістю, коли (на якій відстані) помітив транспортний засіб, які дії розпочав, як рухався транспортний засіб, чи намагався водій запобігти наїзду.

Допит очевидців-свідків спрямований на встановлення таких обставин: як рухався транспорт, як повадився потерпілий, звідки з'явився, з якою швидкістю рухалися транспорт і пішохід, як розвивалася ДТП, де перебував свідок, тобто з якої точки спостерігав. Місце відзначається на плані.

Судово-медична експертиза призначається для визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, механізму їх утворення, для визначення причини смерті. На експертизу надсилають труп, потерпілого після відновлення здоров'я. Однак відразу після ДТП потерпілий підлягає медичному освідуванню.

При призначенні експертизи треба ставити запитання, що дозволяють встановити ушкодження, типові для ДТП, і ушкодження, що виникли після пошкодження транспортом, наприклад, внаслідок удару об бордюр, огороження тощо.

63.4. Наступні слідчі дії

До початку наступного етапу розслідування у слідчого звичайно є досить інформації про початок планування і версіювання, визначення напрямку розслідування. На цьому етапі проводять головним чином: допит, перевірку показань на місці, слідчий експеримент, судові експертизи. Основним напрямком розслідування залишається встановлення факту, хто з учасників дорожнього руху створив аварійну ситуацію, що призвела до аварії.

При аналізі механізму ДТП як складної взаємодії «люди - речі» можна знайти дві дорожні ситуації-обстановки: 1) небезпечну; 2) аварійну.

Небезпечна обстановка — це таке взаємне розташування учасників руху і транспортних засобів, при якому учасники *мають можливість* запобігти настанню аварії. Наприклад, водій застосує гальмування, здійснить об'їзд перешкоди, а пішохід зупиниться і пропустить транспорт.

Аварійна обстановка — це таке взаємне розташування учасників руху та їх транспортних засобів, якого *не можна запобігти* від переростання в аварійне і настання аварії, катастрофи.

Звідси виникають два напрямки розслідування — дві версії: 1) аварійну обстановку створив водій при наїзді на пішохода; 2) аварійну обстановку створив пішохід. При зіткненні — водій, який створив аварійну обстановку.

Перевірка показань на місці проводиться в тих випадках, коли необхідно перевірити раніше дані в справі показання, уточнити вже отримані, визначити наявність слідів, предметів на місці події, що з якихось причин не зафіксовані в матеріалах справи. Обвинувачений Ж. заявив, що при первинному огляді ДТП, що відбулося три роки тому, сліди і розташування транспорту органи дізнання зафіксували неправильно, а деяких слідів узагалі немає на схемі події. Колишня обстановка місця події була встановлена перевіркою показань на місці всіх учасників первинного огляду (всього близько 20). З кожним свідком-очевидцем (учасником огляду) виходили на місце події, перевіряючи, де вони показували взаємне розташування транспорту і слідів, що фіксувалося щораз на новій схемі ДТП. Порівнявши показання всіх, що перевірялися, і проаналізувавши складені схеми, слідчий склав план місця події з розташуванням транспорту, місць розташування слідів осипання фарного скла, оцепів кузова, масляних плям, що утворилися в місці зіткнення. Складений таким чином, так би мовити, усереднений план місця події відображав реальну картину, що дало можливість експертам-автотехнікам розрахувати швидкість руху двох автомашин і в такий спосіб визначити винного в створенні аварійної обстановки.

Слідчий експеримент — поширена слідча дія при розслідуванні ДТП для визначення психофізіологічних можливостей учасників руху, наприклад, можливість бачити, здійснювати певні дії — об'їхати перешкоду, загальмувати транспорт на певній відстані і, нарешті, визначити швидкість руху транспорту на місці події. Для визначення швидкості виїжджають на місце події і пропонують водію проїхати 100-150 м з тією швидкістю, що була перед здійсненням події. Спідометр автомобіля попередньо закривають, а швидкість руху фіксують приладом «Фара» або «Бар'єр».

При визначенні швидкості руху людей потерпілому пропонують перебороти певну відстань, наприклад, шлях від тротуару до місця наїзду. Час точно фіксують швидкостеміром.

Слідчий експеримент не слід плутати з визначенням стану кермової системи і гальм, що здійснюють працівники ДАІ при технічному огляді транспорту.

Судові експертизи. При розслідуванні ДТП, крім судово-медичної, проводяться судово-автотехнічні, трасологічна експертизи. Питання судово-автотехнічної експертизи стосуються двох завдань. Перша спрямована на встановлення механізму ДТП, технічного стану транспорту, швидкості руху транспорту, пішохода тощо. Друга пов'язана з оцінкою дій водія щодо забезпечення правил безпечного руху (як повинен був діяти водій у дорожній ситуації, що створилася, якими правилами дорожнього руху мав керуватися водій, тобто вирішується основне питання винності — хто з учасників руху створив аварійну обстановку і з яких причин.

Трасологічна експертиза проводиться для ідентифікації цілого за частинами деталей, що відділилися на місці події, частин від транспортних засобів, ототожнення транспорту за слідами шин, виступаючих деталей тощо.

Допит, головним чином обвинуваченого, проводиться після одержання висновків експертизи, допитів свідків, слідчого експерименту та інших слідчих дій. Допит зводиться до повторення першого допиту при пред'явленні обвинувачення. Тут необхідно показати обвинуваченому весь ланцюг зібраних доказів, що свідчить про вчинення ним даного злочину. Встановити причинний зв'язок між його діями і злочинними наслідками, що настали. Після такого допиту нерідко обвинувачений кається і дає розгорнуті показання про механізм ДТП.

Глава 64. Розслідування комп'ютерних злочинів

64.1. Криміналістичне поняття комп'ютерних злочинів

У криміналістичній методиці злочин прийнято розглядати як предметно-перетворюючу діяльність. Злочинець і учасники події злочину взаємодіють між собою і навколишнім середовищем, відображають її та перетворюють, тобто своєю діяльністю залишають сліди і, таким чином, люди і речі стають джерелами відомостей про механізм події злочину і об'єкти, що беруть участь у ньому (люди і речі).

Відомості та їх матеріальний носій у сукупності утворюють поняття «фактичні дані», тобто докази у теорії і практиці. Відомості — це інформація. В науці інформація розуміється як нові відомості про навколишній світ, отримані в результаті взаємодії з ним¹. Закон України «Про інформацію» визначає інформацію як: задокументовані чи публічно оголошені відомості про події і явища, що відбуваються в суспільстві, державі і навколишньому середовищі (ст. 1).

Отже, інформація — це особливий продукт, відображений у матеріальному джерелі, звідси фактичні дані — це не інформація, а лише одна із сторін матеріального. Тому інформація не мислиться без матеріального. Разом з тим інформація, за Н. Вінером, це не матерія і не енергія. В сучасному інформаційному суспільстві «інформація — товар» (ст. 39), «інформація — продукція» (ст. 40), «інформація — послуга» (ст. 41 Закону України «Про інформацію»). Звідси злочин як діяльність злочинця спрямована насамперед проти інформації—продукту, продукції і послуги. Це новий і специфічний предмет злочинного посягання.

Діяльнісний аналіз комп'ютерних злочинів, названий у розділі XVI КК України, свідчить, що протиправна дія суб'єкта спрямована насамперед на засоби предметно-перетворюючої діяльності — електронно-обчислювальні машини (ЕОМ), системи і комп'ютерні мережі і, як наслідок, — вплив через них на комп'ютерну інформацію.

Законодавець назвав способи злочинного впливу: *втручання* в роботу ЕОМ, систем і комп'ютерних мереж, що потягло перекручування чи *знищення* комп'ютерної інформації, а так само її джерел; *поширення* вірусів і програм для *незаконного проникнення* в ЕОМ та їхні системи (ст. 361 КК); крадіжка, присвоєння, зловживання службовим становищем, вимагання, шахрайство (ст. 362 КК); у ст. 363 КК протиправний вплив спрямований на правила експлуатації ЕОМ, систем та їхніх комп'ютерних мереж, коли порушення правил потягло за собою крадіжку, перекручування чи *знищення* інформації, способів захисту чи *незаконне копіювання* або істотне порушення роботи ЕОМ, їхніх систем, комп'ютерних мереж.

Способи вчинення комп'ютерних злочинів, названі в КК, являють собою узагальнені поняття сукупності окремих дій (рухів) суб'єкта при вчиненні протиправного діяння, наприклад, вбивства, розкрадання, крадіжки та ін. Такий узагальнений спосіб дії суб'єкта в кримінальному праві утворює спосіб, що відрізняється від криміналістичного поняття способу.

¹ Див.: Украинская советская энциклопедия. — К., 1980. — Т. 4. — С. 305.

Спосіб у криміналістиці є більш конкретним поняттям і співвідноситься з кримінально-правовим поняттям як частина і ціле. Справді, вбивство – це узагальнене поняття, спосіб позбавлення життя людини. При цьому позбавити життя можна пострілом із вогнепальної зброї, удушенням, отруєнням, втопленням тощо. Все це будуть складові частини – способи низького порядку в способі більш загального порядку – вбивства.

В криміналістиці спосіб – це спосіб взаємодії злочинця, утворення слідів на слідоутворюючому і слідоприймаючому об'єктах. Більшість їх, відомі у слідознавстві, відрізняються від комп'ютерних лише за змістом. Звідси нижче розглядаються не всі способи комп'ютерних злочинів, а лише деякі з них.

1. Втручання – дія, що впливає на роботу ЕОМ, їхніх систем і комп'ютерних мереж. Сутність втручання зводиться до заміни програм, впровадження вірусів, наприклад, «логічної бомби», «троянського коня» та ін., що призводить до перекручування чи знищення комп'ютерної інформації. Так, інженер-програміст АвтоВАЗ просив підвищити зарплату за посадою, але йому відмовляли. Тоді він у програму, що керує роботою головного складального конвеєра, впровадив «логічну бомбу», яка повинна зупинити конвеєр у певний час, а сам виїхав у відпустку. Коли зупинився головний конвеєр, а працюючі інженери-програмісти не змогли запустити його, керівництво заводу викликало з відпустки «вимагача», пообіцявши підвищити зарплату, аби він запустив конвеєр. Це типовий випадок умисного комп'ютерного злочину, але тоді в СРСР (1978 р.) такого терміну не існувало¹.

2. Незаконний доступ. Незаконний доступ до комп'ютерної системи або комп'ютерної мережі можливий тоді коли мережа складається з двох і більш комп'ютерів. Незаконному доступу обов'язково передують низка операцій: подолання системи захисту, проникнення в приміщення, підбір пароля, шифру – «злом», маскування під законного користувача. В загальному вигляді незаконний доступ зводиться до двох способів: а) «злом» ізсередини, коли злочинець має фізичний доступ до комп'ютера (терміналу), з якого йому доступна необхідна інформація, і він може, як правило, короткий час працювати без стороннього контролю (атакувати не більше однієї хвилини); б) «злом» іззовні здійснюється тоді, коли злочинець не має безпосереднього доступу до комп'ютера і діє через Інтернет або інший канал зв'язку.

3. Незаконне перехоплення – це заволодіння програмним забезпеченням, даними, конфіденційною інформацією тощо. Перехоплення здійснюється за допомогою технічних пристроїв.

Щоб «перехопити» електричні сигнали, що їх посилає ЕОМ, треба до неї чи до комп'ютерної мережі підключити технічний пристрій, який виявляє проходження електросигналу по мережі, чи такого, що рухається в комп'ютерній системі. Технічні засоби дозволяють фіксувати прямий сигнал з перешкоди, наприклад, віконного скла приміщення, де працює комп'ютер.

¹ Див.: Венгеров А.Б. Право и информация в условиях автоматизации управления. – М., 1978. – С. 178.

64.2. Криміналістична характеристика комп'ютерних злочинів

Комп'ютерний злочин у криміналістичній методиці розглядається вперше, наявні згадування в літературі стосуються лише використання засобів комп'ютерної техніки, головним чином електронно-обчислювальних машин і персональних комп'ютерів, де криміналістична характеристика як головна категорія методології розмита і за елементами не викладається.

Предметом безпосереднього посягання комп'ютерного злочину є комп'ютерна інформація, що зберігається в ЕОМ, їхніх системах і комп'ютерних мережах, а так само комп'ютерні технології і програмні засоби, електронно-обчислювальна техніка, різні носії інформації і засоби забезпечення функціонування ЕОМ. Інформаційна безпека є загальним об'єктом комп'ютерних злочинів.

Спосіб вчинення комп'ютерного злочину досить складний і являє собою багатоходові шахрайські операції в комп'ютерній системі. Так, щоб вчинити злочин і не санкціоновано проникнути в чужу комп'ютерну систему через мережу Інтернет, злочинець повинен: а) розробити засоби, що дозволяють йому не санкціоновано дописувати в масиви «операційного дня» необхідну інформацію; б) під виглядом законного користувача з невстановленого терміналу, що має телекомунікаційний зв'язок з єдиною мережею ЕОМ, протягом короткого часу (не більше однієї хвилини) вести інформаційну «атаку»; в) підготувати спеціальну програму, що на користь яких-небудь осіб (реальних чи вигаданих) відкрила б технологічні рахунки, які мають первісний нульовий залишок; г) для ускладнення бухгалтерського контролю інсценувати ситуацію збою програми, внаслідок чого не видаються контрольні та оборотні відомості за балансовими рахунками; ґ) мати підготовлених співучасників, які б одержували гроші з рахунків.

Слідова картина комп'ютерного злочину залежить від виду дій злочинця, тобто додатку енергетичного впливу, на предмет посягання. Теоретично можливі всі форми руху матерії, однак на практиці поки що використовуються механічний, фізичний і психічний (інтелектуальний) рух.

Механічний вплив супроводжується утворенням головним чином видимих слідів і носить трасологічний характер, коли злочинець безпосередньо пошкоджує, змінює або взагалі знищує «залізо» — комп'ютери, носії програмних засобів, лінії комунікативного зв'язку, засоби захисту і приміщення. Сліди, що утворюються при цьому, можуть бути слідами рук, ніг злочинця або знарядь вчинення злочину. Робота з такими слідами відома з трасології.

Фізичний вплив на комп'ютерну систему чи комунікаційну мережу являє собою дію електричним сигналом, який подається злочинцем за допомогою якогось технічного пристрою.

Виникаючі при цьому сліди невидимі і становлять енергетичну зміну в конкретній точці магнітного носія. Енергетичні сліди-зміни порушують нормальну роботу системи, приводять до збоїв і, таким чином, стають видимими.

Психічний вплив застосовується для зміни слідів пам'яті в біологічному джерелі — людині. Наукою доведено можливість інструментальної детекції і фіксації таких слідів-змін. Однак практично поки що такі засоби наявні лише в деяких наукових лабораторіях. Результати психічного впливу суб'єкт-носій інформації проявляє ззовні.

Таким чином, слідова картина характеризується трьома видами слідів: механічними, звичайними трасологічними, фізичними, що становлять енергетичну зміну в магнітному носії і слідів психічного впливу на людину та її пам'ять, що зберігає інформацію.

Особа злочинця. Вчиняючий комп'ютерний злочин – це не просто людина, яка вміє користуватися комп'ютером, володіє технологіями розробки програмних засобів, умінням написати програму, вона також фахівець з експлуатації комп'ютерної техніки, що вільно аналізує чужі програми і здатний знаходити в них прогалини-недоробки (вади) і використовувати їх для вчинення несанкціонованих дій (перехоплювати інформацію, змінювати або знищувати її. Злочинець знайомий з методами і засобами захисту комунікаційних мереж, інформації, що зберігається в банках. Він може «зламувати» комп'ютери, інформаційні банки і мережі, використовувати інформацію у своїх злочинних цілях. Одним словом, це фахівець у комп'ютерній технології, що вміє використовувати її в корисливих цілях. У літературі таких стали називати хакерами. Хакерів, що займаються крадіжкою інформації з комп'ютерів, комп'ютерних мереж, називають крєкерами, а осіб, що використовують у злочинних цілях телефонні мережі компаній, – фрікерами.

Ось як характеризується сучасний комп'ютерний злочинець. Вік його 15-45 років, причому 33% з них – до 20 років, 83% – чоловіки. Більшість хакерів – учні коледжів, університетів, при цьому 77% злочинців мали середній інтелектуальний рівень розвитку і лише 21% – вище за середній. Більшість злочинців (52%) мали спеціальну підготовку в сфері обробки інформації, а 97% – службовці державних установ, що використовують комп'ютерні засоби.

64.3. Особливості порушення кримінальних справ і початкові слідчі дії

Повідомлення про несанкціоноване проникнення в комп'ютерну систему чи комп'ютерну мережу найчастіше надходять безпосередньо від користувачів, коли система стає жертвою незаконного доступу якогось злочинця. Наприклад, комп'ютер починає повідомляти фальшиві дані, часто відбуваються збої, знищується частина або вся корисна інформація, вчащаються скарги клієнтів комп'ютерної мережі. Все це ознаки вчинення якихось злочинних дій: неправомірного проникнення чи застосування шкідливих програм злочинцем або порушення правил експлуатації.

Звідси кримінальна справа про комп'ютерний злочин може бути порушена як за повідомленнями і заявами громадян-користувачів ЕОМ, комп'ютерною системою або керівників установ, фірм, що експлуатують комп'ютерні системи, так і за матеріалами органів дізнання МВС і СБ, де є спеціалізовані підрозділи боротьби з організованою злочинністю, зокрема економічною та інформаційною безпекою.

При надходженні повідомлень про ознаки комп'ютерного злочину слідчий організує попередню перевірку при сприянні органів дізнання і контрольно-ревізійних органів.

Якщо перевірку і збирання матеріалів проводить орган дізнання, то матеріали перевірки в десятиденний строк надаються слідчому, який вирішує питання про порушення і разом з оперативним працівником розробляє план реалізації оперативних матеріалів. Як у першому, так і в другому випадку до початкових слідчих дій належать: *огляд, обшук, виїмка, затримання, допит.*

Якщо встановлений підозрюваний, то рекомендується провести затримання негайно, ізолювати його від доступу до комп'ютерних засобів, здійснити їх огляд, обшук робочого місця, а так само обшук за місцем проживання. У ході огляду треба звертати увагу на комплектність комп'ютера, наявність ліній і засобів зв'язку, які злочинець використовував для проникнення в комп'ютерну мережу. При особистому та іншому обшуку насамперед треба вилучати пристрої (пейджер, стільниковий і звичайний телефон, пристрій для поставлення транспортного засобу під охорону, пульти управління електронними приладами, за допомогою яких злочинець може подати сигнал і знищити у своєму чи чужому комп'ютері сліди, які він залишив при несанкціонованому проникненні. Дискети, диски, чорнові записи програм, журнали реєстрації роботи на комп'ютері та інші документи підлягають вилученню. Не рекомендується дозволяти затриманому самостійно користатися засобами зв'язку (стільниковий телефон, пейджер). Він може знищити необхідні докази.

Допит підозрюваного проводиться після затримання, але, як правило, після огляду, а іноді після обшуку і виїмки.

Зміст допиту підозрюваного визначається його спеціальністю і формою допуску до комп'ютерної системи. Це може бути «свій» співробітник колективу, фірми, організації або державного обчислювального центру; програміст, інженер-налагодчик тощо, або «чужий» – хакер, що проникнув у комп'ютерну мережу і перебуває за тисячі кілометрів від місця виявлення ознак комп'ютерного злочину. В усякому разі щодо підозрюваного треба намагатися встановити місце «атаки», як часто він його змінює, професію, рівень освіти, взаємини з товаришами по службі, спосіб життя, сферу інтересів, звички, схильності, коло знайомих, навички програмування, ремонту та експлуатації обчислювальної техніки, якою апаратурою він володіє, де і на які засоби придбав тощо.

Допитуючи свідків, треба встановлювати дані про ознаки і час порушень роботи в комп'ютерній системі чи мережі, як часто вони відбувалися, в чому виражалися. Особливу увагу треба приділяти збору інформації про операторів, програмістів: яких порушень встановлених правил оформлення і проходження документів вони припустилися, як часто виникали випадки невідповідності, розбіжності між даними машинного бухгалтерського та іншого виду обліків; які невідповідності спостерігали в машинограмах тощо.

Таким чином, якщо ознаки комп'ютерного злочину встановлені і їх достатньо для порушення кримінальної справи та початку розслідування, то, на нашу думку, виникають три слідчі ситуації:

- 1) незаконне втручання в роботу ЕОМ та їхню систему (перекручування чи знищення комп'ютерної інформації та її носіїв);
- 2) крадіжка чи розкрадання або заволодіння комп'ютерною інформацією;
- 3) порушення правил експлуатації ЕОМ та їхніх систем (крадіжка, перекручування, копіювання інформації, істотне порушення роботи ЕОМ).

64.4. Організаційно-тактичні особливості слідчих дій на наступному етапі розслідування

Наведені вище три ситуації визначають загальний напрямок для побудови версій і плану розслідування за кожною ситуацією, оскільки за змістом вони відображають

різні види того самого комп'ютерного злочину. Звідси версії необхідно будувати щодо загального плану розслідування і встановлення обставин, що підлягають доказуванню. К.С. Скоромников називає деякі обставини. Наведемо їх з певними змінами.

1) Встановлення факту несанкціонованого проникнення в інформаційну комп'ютерну систему чи мережу; 2) встановлення місця несанкціонованого проникнення в комп'ютерну систему чи мережу; 3) встановлення часу вчинення злочину; 4) встановлення способу несанкціонованого проникнення в комп'ютерну систему чи мережу; 5) встановлення осіб, що вчинили комп'ютерний злочин; 6) встановлення шкідливих наслідків матеріальної шкоди; 7) встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину¹.

Наведені обставини можна вважати типовими. Тому нижче організаційно-тактичні дії слідчого в типових ситуаціях розглядаються відповідно до вирішення цих обставин.

Комп'ютерна система являє собою окремих комп'ютер з його терміналом (принтер, модем, телефон) або сукупність комп'ютерів, об'єднаних засобами зв'язку. Об'єднання невеликої кількості комп'ютерів у межах установи, фірми, району, міста утворюють локальні мережі. Об'єднання на рівні країни чи кількох країн утворюють глобальні комп'ютерні мережі типу Інтернет. Звідси проникнути в комп'ютерну систему можна двома шляхами: а) співробітником комп'ютерної системи організації, фірми – у цьому випадку злочинця слід шукати серед «своїх»; б) з терміналу якого-небудь іншого комп'ютера, вхідного в комп'ютерну мережу, – у цьому випадку злочинець «чужий».

Встановлення місця проникнення розпочинається із з'ясування структури комп'ютерної мережі. Якщо це локальна система, яка включає два, три комп'ютери (установа, фірма), то досить екранувати (захистити) комп'ютери від зовнішнього електромагнітного впливу і здійснити їх огляд за участю фахівця.

Необхідно зафіксувати загальний технічний стан комп'ютерів, наявність інформації, що зберігається, провести огляд, обшук і виїмку документації: інструкцій, що регулюють правила експлуатації і допуску до роботи на комп'ютері.

Треба допитати осіб, що мають доступ до працюючої комп'ютерної системи, і встановити, як часто спостерігалися збої в комп'ютері, хто в цей час працював на інших комп'ютерах локальної системи; якими користувалися дискетами з записами чи чистими; як давно і за чією участю обновлялися коди, паролі та інші захисні засоби; хто приносив на роботу дискети, диски під приводом комп'ютерної гри чи перезапису; хто з працівників часто здійснює різні перезаписи, цікавиться роздруківками операторів інших локальних систем тощо.

Слід мати на увазі, що місце несанкціонованого проникнення може бути *безпосереднім і вилученим* (опосередкованим) іншими комп'ютерними системами.

Складніше встановити вилучене місце проникнення, оскільки в такій системі, як Інтернет, мільйони комп'ютерів і з кожного з них за наявності певних знань можна проникнути в будь-яку індивідуальну систему. Для вирішення такого завдання треба проводити попереднє спеціальне дослідження, запрошувати фахівців з різних

¹ Див.: Скоромников К. С. Расследование преступлений в сфере компьютерной информации // Руководство для следователей. – М., 1997. – Гл. 42.

профіль інформатики – програмування, обчислювальної техніки, експлуатаційників і засобів захисту комп'ютерних систем, їхніх мереж і призначати судову експертизу.

Час вчинення злочину – менш складне завдання, оскільки в комп'ютерах встановлено поточний час, яким всі операції (незаконне проникнення і уведення якої-небудь інформації) фіксуються до хвилин і секунд в оперативній пам'яті.

Спосіб вчинення комп'ютерного злочину очевидний при безпосередньому механічному проникненні і прихований при фізичному проникненні з вилученого місця вчинення злочину. Іноді встановити його можна шляхом допиту свідків з числа співробітників комп'ютерної локальної мережі або проведенням судової експертизи. Перед експертом звичайно порушують питання: «Яким способом міг бути вчинений несанкціонований доступ у дану комп'ютерну систему?».

Встановлення осіб, які вчинили комп'ютерний злочин, є одним з головних завдань наступного етапу розслідування. Дії слідчого щодо встановленню фактів доступу, способу і часу проникнення в комп'ютерну систему так чи інакше мають на меті розшуку злочинця. Огляд, виїмка, допит, слідчий експеримент і судові експертизи дають можливість встановити коло підозрюваних осіб.

Допитуючи підозрювану особу, треба пам'ятати, що несанкціонований доступ до закритої комп'ютерної системи чи мережі може вчинити лише фахівець. Тому пошук треба починати з технічного персоналу постраждалої комп'ютерної системи чи мережі, розроблювачів відповідних систем, операторів, програмістів, інженерів зв'язку, фахівців із захисту інформації та інформаційних комп'ютерних систем. У підозрюваних при достатніх підставах провадиться обшук за місцем роботи і місцем проживання. У ході обшуку звертають увагу на комп'ютери різних конфігурацій, принтери, засоби телекомунікації з комп'ютерними системами, пейджері, записні книжки, в тому числі електронні, дискети, компакт-диски, магнітні стрічки, що містять відомості про коди, паролі, ідентифікаційні номери користувачів конкретною комп'ютерною системою, а так само дані про її користувачів.

Проникнення в комп'ютерне приміщення треба проводити з дотриманням правил, що дозволяють виключити пошкодження або знищення слідів злочину особі, що безпосередньо обшукується, або її співучасникам. Розроблені спеціальні методики для огляду комп'ютерних засобів цілком придатні для проведення обшуку¹.

Таким чином, для вирішення першої слідчої ситуації проводять наступні слідчі дії: огляд, затримання, обшук, виїмка, допит, слідчий експеримент і судові експертизи.

Дії слідчого при вирішенні ситуації «Крадіжка, розкрадання чи заволодіння комп'ютерною інформацією?». Крадіжка, розкрадання чи заволодіння секретною комп'ютерною інформацією – злочин, характерний як для комп'ютерних систем та їхніх мереж державних структур, так і комерційних, особливо в банках та інших фінансово-кредитних установах. Крадіжки, як правило, вчиняють «чужі», а розкрадання – «свої» злочинці. Застосовуються різні способи, пов'язані з незаконним проникненням у комп'ютерну систему, комп'ютерні мережі і заволодінням інформацією або засобами, що знаходяться на рахунках їх клієнтів.

¹ Див.: Салтевський М.В., Губанов В.А., Щербаковський М.Г. – Осмотр компьютерных средств на месте происшествия. – Х., 1999.

Тому інформація про крадіжки, розкрадання може надходити як від банківських структур, так і від конкретних клієнтів. Треба пам'ятати, що банкіри рідко звертаються до правоохоронних органів, оскільки вони не бажають псувати престиж банку, списують нестачі на збої комп'ютерної системи, а клієнтам повертають гроші.

Якщо ж розкрадання стають відомі органам досудового слідства і дізнання, то проводиться дослідча перевірка, головним чином оперативно-розшуковими засобами і силами контрольно-ревізійних структур.

Після порушення кримінальної справи початковими слідчими діями є: *огляд, допит, обшук, виїмка, затримання, судові експертизи.*

Допитом свідків, підозрюваних з числа користувачів системи і сторонніх осіб, необхідно з'ясувати: вид перешкод, при яких обставинах вони були виявлені, яка інформація пошкоджена, а яка залишилася неторкнутою. Останнє дасть можливість будувати окремі версії про підозрюваних осіб, звуть їх коло.

При цьому треба пам'ятати, що не завжди зміни комп'ютерної інформації є умисними. Нерідко їх причиною стає випадковий збій.

Статистика свідчить, що в більшості російських фірм не рідше одного разу на місяць у мережному устаткуванні та засобах програмного забезпечення відбуваються збої. Останнє слід пам'ятати, оскільки поодинокі випадки, коли розкрадання грошових коштів банк списує на технічні збої системи. Якщо це відбувається занадто часто, то можна припустити, що на даному підприємстві вчиняється розкрадання коштів за допомогою комп'ютерних операцій.

Наприкінці обшуку і виїмки необхідно вилучати: 1) журнал обліку робочого часу і доступу до обчислювальної техніки, збоїв і ремонту, реєстрації користувачів комп'ютерною системою чи мережею; проведення регламентованих робіт; 2) ліцензійні угоди і договори на користування програмними продуктами та їх розробку; 3) книги паролів; 4) накази та інші документи, що регламентують роботу установи. Багато документів зберігаються в електронній формі, для вилучення їх слід запрошувати фахівця.

Дії слідчого в ситуації «Порушення правил експлуатації ЕОМ та їхніх систем» (крадіжка ЕОМ). Вирішення цієї ситуації починається з установлення факту порушення правил експлуатації комп'ютерної системи чи мережі, а також з того, що порушення спричинили перекручування, втрату чи крадіжку інформації. Особливість даної ситуації полягає в тому, що особа, яка порушує правила експлуатації, відома — це співробітник, якому доручена відповідальність за схоронність інформації, що зберігається в ЕОМ.

При цьому треба пам'ятати, що в систему може проникнути «чужий» злочинець у ситуаціях першій і другій.

У такий спосіб коло підозрюваних у першому випадку обмежено персоналом, який обслуговує комп'ютерну систему і має доступ до неї, а в другому встановлення особи та інших обставин вимагає самостійного розгляду. Звернемося до першого випадку.

Якщо це локальна комп'ютерна система, то при виявленні ознак порушення правил експлуатації системи виникають дві ситуації: а) керівник установи повідомляє в органи служби інформаційної безпеки про об'єкт, який проводить службове (відомче) розслідування; б) якщо повідомлення (заява) надходить до прокуратури,

то проводиться дослідча перевірка. Таким чином, кримінальна справа може бути порушена за матеріалами відомчого чи розслідування за результатами перевірки повідомлень і заяв на загальних підставах.

Як у першому, так і в другому випадку розслідування починається з *огляду робочих місць співробітників; виїмки документів*, що регулюють правила роботи користувачів комп'ютерної системи; *виявлення свідків*, насамперед усіх співробітників, що мають доступ до комп'ютерної системи. Огляд і виїмку документів треба проводити за участю фахівця, допит свідків бажано починати після вивчення документації, що регулює роботу комп'ютерної системи. У кожного свідка з'ясовують наступні обставини: а) які у нього обов'язки по роботі з комп'ютерною системою і взагалі в даній організації, фірмі; б) яку конкретну роботу на комп'ютері або іншому устаткуванні він виконує; в) яку роботу виконував свідок, коли відбувся збій, зміна, блокування комп'ютерної інформації; г) які правила роботи порушені; д) де і як повинні фіксуватися факти знищення, зміни, блокування інформації; е) чи пов'язані зміни, що відбулися у комп'ютерній мережі, з порушенням правил експлуатації.

Аналізуючи матеріали службового (відомчого) розслідування, документи, отримані в ході виїмки, результати огляду робочих місць (АРМ) і показання свідків, можна побудувати версії про місце, час і особу, яка порушила правила експлуатації комп'ютерної системи. Складніше встановити ці обставини при порушенні правил експлуатації комп'ютерних мереж.

Локальні комп'ютерні системи і комп'ютери окремих користувачів можуть бути об'єднані засобами електронного зв'язку і утворювати глобальні мережі типу Інтернет. Для початку розслідування треба знати, як влаштована мережа, комп'ютерна система, де відбулися збої (зміни) та інші порушення, що потягли за собою матеріальні збитки; як вони об'єднані з найближчими робочими станціями. Порушення правил експлуатації може спричинити порушення, блокаду, збої в конкретній комп'ютерній системі.

Насамперед необхідно визначити місця, де за схемою розгортання мережі розташовані робочі станції, останні можуть бути дискові і бездискові. Можливі порушення правил експлуатації, копіювання файлового сервера на свою дискету, використання дискети з різними програмами, в тому числі з комп'ютерними вірусами. Ці дії виключені на бездискових робочих станціях. Тут як свідків можна допитати адміністратора мережі і фахівців, що обслуговують файловий сервер, в якому відбулися зміни, збої, знищення інформації.

Час порушення правил експлуатації комп'ютерної системи чи мережі встановлюють оглядом, допитом свідків, виїмкою і дослідженням документації, що регулює нормальну роботу мереж. Фіксують випадки відключення електромережі, коли можливо миттєве знищення введеної в комп'ютер інформації. Момент відключення збігається з моментом порушення правил експлуатації. Однак можливий розрив у часі між порушенням правил і моментом настання шкідливих наслідків.

Установлення названих вище обставин спрямоване на виявлення злочинця і місця його перебування. Визначаючи коло запідозрених, а потім підозрюваних осіб, слід враховувати, що не кожна особа, що має доступ до комп'ютерної системи чи мережі, може бути порушником правил експлуатації. Не кожна особа, що має до-

ступ до комп'ютерної системи чи мережі, має допуск до виконання роботи з комп'ютерною інформацією. Допуск є лише у певних осіб, серед яких і слід шукати злочинця. Щодо кожної з них необхідно встановити: а) займану посаду, б) освіту і спеціальність; в) стаж роботи за спеціальністю і на займаній посаді; г) конкретні обов'язки і нормативні акти, щодо яких вони встановлені; г) рівень професійної кваліфікації; д) причетність до розробки і впровадження в експлуатацію комп'ютерних систем; е) наявність і обсяг доступу до баз і банків даних; ж) наявність домашнього комп'ютера та устаткування до його, підключення до мережі. Як уже згадувалося, все це встановлюється шляхом оглядів, допитів, виїмок, проведення експертиз, дослідження експлуатаційних документів, машинних носіїв інформації, роздруківок.

Про вчинення комп'ютерних злочинів у фінансово-банківській системі, зокрема при розкраданні грошових коштів, свідчать наступні обставини; а) ведення платіжних документів без використання сертифікованих засобів захисту; б) відсутність контролю за процесами комп'ютерної обробки платіжних документів; в) відсутність роботи із гарантування інформаційної безпеки; г) порушення технологічного циклу проектування, розробки, іспитів і здачі автоматизованих банківських систем; г) використання незареєстрованих програм. Знання цих умов, що сприяють попередженню злочинів, є необхідним.

**СИСТЕМА ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА,
що містяться на кольоровій вкладці**

РОЗДІЛ I. Технічні засоби загального призначення:

- засоби освітлення;
- засоби спостереження;
- оптичні лупи;
- мікроскопи.

РОЗДІЛ II. Криміналістичні засоби забезпечення дізнання та слідства на досудовій стадії кримінального процесу

1. Портативні набори технічних засобів: прилади огляду, оперативного та слідчого огляду.
2. Комплекти (валізи, набори) технічних засобів, спеціалізованих за суб'єктами діяльності:
 - комплекти слідчого;
 - комплекти спеціаліста й експерта.
3. Пошукові набори оперативного співробітника.
4. Криміналістичні лабораторії:
 - мобільні (чемоданні);
 - пересувні.

РОЗДІЛ III. Технічні засоби експертного дослідження речових і особистісних джерел доказової інформації

1. Камери для роботи з невидимими слідами людини.
2. Засоби, прилади експертного класу моделей Regula.
3. Технічні засоби ідентифікаційних судово-балістичних досліджень мисливської зброї.
4. Експертні системи технічних засобів.
5. Програмно-апаратні комплекси (ПАК).

РОЗДІЛ IV. Спеціальні технічні засоби забезпечення безпеки учасників досудового слідства

**ПОЯСНЕННЯ до таблиць і рисунків
«ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА»**

Сучасні технічні засоби, які використовуються правоохоронними органами на досудовому слідстві, являють собою окремі прилади і пристрої: а) *однофункціональної* дії (фіксації, вимірювання, спостереження, порівняння, рахування і т. п.); б) набори, комплекти, валізи, системи і програмно-апаратні комплекси *багатофункціональної* дії. Набори, комплекти, валізи, тобто «засоби польової криміналістики», прийнято поділяти на засоби слідчого: ВС-1, ВК-1, ВК-2; засоби спеціаліста: ВД-1, ВП-1, ВК-5, ВИ-1, СШ-1, ВО-1, ВРПС-1; засоби оперативного співробітника: ВК-4, НП-1, НП-2; криміналістичні лабораторії; спеціальні засоби захисту, активної оборони, примусового впливу та забезпечення безпеки суб'єктів на досудовому слідстві.

Нижче наведена стисла характеристика і комплектація технічних засобів досудового слідства, що містяться на кольоровій вкладці.

РОЗДІЛ I. ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ ЗАГАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Табл. 1. Джерела освітлення: побутові: стеаринові свічки, «бенгальські вогні», магнієві сірники, запальнички, газовий ліхтар «Кажан»; **спеціальні:** 1 – кишенькові ліхтарі (батарейні, акумуляторні); 2 – спеціальний електричний ліхтар; 3 – переносний ліхтар із зарядним пристроєм; 4 – герметичний ліхтар підводника; 5 – електронний імпульсний фотоспалах; 6 – фари автотранспорту; 7 – переносні прожектори; 8 – автомобільна електростанція.

Табл. 2. Джерела ультрафіолетового освітлення: 1 – УК-1 (ультрафіолетовий криміналістичний освітлювач); 2 – ОЛД-44 (освітлювач лабораторний діагностичний); 3 – переносна лупа «Крот» моделі «Regula mod. 1011»; 4 – ультрафіолетовий освітлювач «Спектр-компакт» або «Portable Money Detector»; 5 – настільний ультрафіолетовий освітлювач моделі «Regula mod. 4001» (верхнє світло); 6 – стаціонарний ультрафіолетовий освітлювач «Таран».

Табл. 3. Джерела (прилади) інфрачервоного (ІЧ) освітлення, спостереження, вимірювання і фотографування (фіксації): 1 – прилад активної дії С-270 (має ІЧ джерело і систему спостереження); 2, 3, 4 – прилади пасивної дії НН-12, НН-112, «Ореол» (мають систему спостереження у природному ІЧ фоні); 5 – інфрачервоний вимірювач температури ІЧ джерела (інфрачервоний термометр), має оптичну систему спостереження в ІЧ променях; 6 – тепловізор для спостереження і фотографування в ІЧ променях природного і штучного освітлення.

Табл. 4. Сучасні лупи: 1, 2 – класичні лупи «Дакто», 3 – «Дакто» вимірювально-кодувальна; 4 – стереоскопічна із змінною оптикою; 5 – удосконалена з тримачем «третья рука»; 6 – настільна вимірювально-кодувальна з підсвічуванням від електромережі; 7 – вимірювально-кодувальні: а – проста, б – з підсвічуванням; 8 – вимірювально-кодувальні диски (шкали) для: 1 – вимірювання кутів, 2 – вимірювання відстані по прямій, 3 – визначення координат; 9 – лупа «Крот» моделі «Regula mod. 1011», вимірювально-кодувальна з ультрафіолетовим підсвічуванням, ретрорефлективним світлом та виносним зарядним пристроєм, яку носять у чохлі на поясному ремені.

Табл. 5. Мікроскопи: 1 – МБС-10; 2 – МБС-10, модернізований мікрофотопристроєм МФУ; 3 – МБС-10, модернізований відеокамерою; 4 – МПК-1 (мікроскоп порівняльний криміналістичний, Україна); 5 – сучасний порівняльний мікроскоп, поєднаний з персональним комп'ютером.

РОЗДІЛ II. КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЗНАННЯ ТА СЛІДСТВА НА ДОСУДОВІЙ СТАДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ*1. Портативні набори технічних засобів: прилади огляду, оперативного та слідчого огляду*

Табл. 6. Портативні пошукові прилади: 1 – шукач металів МО-1 «Імпульс»; 2 – прилад БМ («трупощукач») для виявлення місць незаконного поховання біомаси, розроблений лабораторією криміналістичної техніки НДІСТ МВС України (Спичка В. С., Бегуш С. А., Онишук В. М.) і НВП «Оріон» (Дубровський А. М.); 3 – магнітний підіймач МП-1; 4 – магнітний підіймач «Спрут» (розробка Жарікова Ю. Ф., Орлова Ю. Ю., НАВС України); 5 – металодетектор «Арка» для контролю доступу людей на спеціальний об'єкт (аеропорт, кордон, підприємство); 6 – магнітний шукач кольорових металів «Discovery» (США); 7 – оглядовий прилад «Лоза» моделі «Regula mod. 3001, 3002», призначений для здійснення візуального контролю прихованих місць, огляд яких неможливий через важкий доступ до них (ніші автомобіля, місця без освітлення, схованки тощо). Прилад містить телескопічну штангу довжиною від 400 до 1200 мм, жорсткий 8-міліметровий ендоскоп довжиною 300 мм, відеокамери з умонтованими

джерелами звичайного та інфрачервоного підсвічування. Головка штанги водонепроникна, що дозволяє оглядати об'єкти під водою (вигрібні ями, каналізаційні колодязі), які знаходяться на глибині до 1 м. В шкіряній торбі приладу міститься електронний блок з рідкокристалічним телевізійним монітором і акумуляторними батареями. Прилад «Regula mod. 3002» забезпечений передавачем зображення в ефірі на відстань 50 – 200 м, що дозволяє проводити запис відеосигналу на магнітофон або персональний комп'ютер, перебуваючи на значній відстані від місця дослідження.

Табл. 7. Портативні пошукові набори (комплекти): 1 – набір фотоапаратури «Фото-1»; 2 – набір «Молекула» для роботи з мікрооб'єктами; 3, 4 – набори технічних засобів «След-1» і «След-4» для роботи зі слідами (розробка лабораторії криміналістичної техніки НДІСТ МВС України (Спичка В. С., Заїчко К. В.); 5 – набір засобів «Контур-1» для огороження місця події; 6 – набір технічних засобів «Феррит-1» для виявлення видалених зображень на металах (транс-порт, зброя).

2. Комплекти (валізи, набори) технічних засобів, спеціалізованих за суб'єктами діяльності

Комплекти слідчого

Табл. 8. Валіза слідчого ВС-1. Призначена для огляду місць подій, супроводження інших слідчих дій, деяких організаційних і оперативних заходів.

КОМПЛЕКТАЦІЯ НАБОРУ ВС-1

1. Фотоапарат із "зум" об'єктивом	- 1	29. Викрутка плоска	- 1
2. Фотоплівка кольорова	- 3	30. Викрутка хрестоподібна	- 1
3. Набір "Слід 3"	- 1	31. Ніж складаний багатопредметний	- 1
4. Диктофон	- 1	32. Зубило	- 1
5. Касета для диктофона	- 1	33. Склоріз	- 1
6. Освітлювач УФ портативний	- 1	34. Викрутка з індикатором напруги	- 1
7. Магнітний підіймач МП-3	- 1	35. Ножиці	- 1
8. Подушка дактилоскопічна	- 1	36. Набір крейд	- 1
9. Липка стрічка ЛТТ-38	- 1	37. Рукавички гумові (пар)	- 2
10. Дактилоплівка світла 9X12 см	- 5	38. Серветки з тканини	- 3
11. Дактилоплівка темна 9X12 см	- 5	39. Пакет поліетиленовий із замком	- 15
12. Гіпс (склянка 200 см ³)	- 1	40. Конверт	- 5
13. Лупа з підсвічуванням	- 1	41. Папка для паперів	- 1
14. Ліхтарик	- 1	42. Блокнот	- 1
15. Пристрій зарядний	- 1	43. Олівець із гумкою	- 1
16. Елементи живлення (акумулятори)	- 10	44. Олівець-склограф	- 1
17. Рулетка 10 м	- 1	45. Ручка шарикова	- 1
18. Пристосування для дактилоскопіювання з гумкою	- 1	46. Бланки дактилокарт	- 10
19. Лак для волосся (флакони)	- 1	47. Папір (аркуші)	- 10
20. Номерки 0 - 9	- 1	48. Лінійка для схем	- 1
21. Підставки для номерків (комплект)	- 3	49. Фотолінійка	- 1
22. Ножівка по металу	- 1	50. Транспортир	- 1
23. Ножівка по деревині (змінне полотно)	- 1	51. Етикетки, що самоклеяться (пачка)	- 1
24. Щуп розсувний	- 1	52. Етикетки, що самоклеяться, з цифрами (пачка)	- 1
25. Молоток 200 г	- 5	53. Довідник "Огляд місця події"	- 1
26. Плоскогубці	- 1	54. Шпатель	- 1
27. Штангенциркуль 0-125	- 1	55. Склянка для розведення гіпсу	- 1
28. Стамеска	- 1	56. Компас	- 1

Попередні зауваження до табл. 9. Розробники криміналістичної техніки НДІСТ МВС України і фірма «Инжен» – виробник технічних комплектів – низку слідчих і спеціалізованих комплектів назвали «Валіза криміналіста»: ВК-1, ВК-1М, ВК-2, ВК-3, ВК-4, ВК-5 і ВК-7 (див.: «Прайс-лист на науково-технічні засоби огляду місця події»).

«Валізи криміналіста» призначені (адресовані) безпосередньо слідчому, спеціалісту-криміналісту (ст.128¹ КПК України) і спеціалісту-експерту (ст.75 КПК України), які беруть участь в оглядах місць подій і технічному супроводженні слідчих дій: виявленні та фіксації технічними засобами джерел доказів, їх представленні і оформленні технічної документації.

Комплектація валізи криміналіста свідчить, що технічні засоби в цілому орієнтовані на виконання криміналістичної функції огляду місця події, виявлення, дослідження, фіксацію джерел доказів як матеріальних, так і особистісних, їх технічне представлення і оформлення документів. Цю функцію-завдання вирішують криміналісти-спеціалісти і експерти досудового слідства, співробітники експертних установ Міністерства юстиції України. Однак, повністю вони не забезпечують виконання оперативно-розшукової функції органу дізнання підрозділів і служб МВС і СБ, органів охорони державних кордонів, начальників установ виконання покарань, капітанів морських суден (ст. 103 КПК України). Таких спеціалістів і експертів-криміналістів готують НДЕКЦ МВС та його підрозділи в областях.

Звідси більшу частину названих вище валіз криміналіста доцільно називати комплектами технічних засобів досудового слідства, а валізи криміналіста ВК-4 і НП-1 – комплектами технічних засобів дізнання та оперативно-розшукової діяльності. Відповідно до цього спеціалістів і експертів експертних установ Міністерства юстиції України слід іменувати спеціалістами досудового слідства, а спеціалістів НДЕКЦ МВС України – спеціалістами дізнання і оперативно-розшукової діяльності.

Табл. 9. Комплекти технічних засобів досудового слідства:

1 – комплект ВК-1 (середній планшет піднятий) і ВК-1М. Як звичайні, так і уніфіковані комплекти призначені для транспортування і збереження стандартних і спеціальних технічних засобів і інструментів, які використовуються слідчим, спеціалістом і експертом-криміналістом при огляді місця події та технічному супроводженні провадження слідчих дій, організаційних і нескладних оперативних заходів.

КОМПЛЕКТАЦІЯ НАБОРІВ ВК-1 і ВК-1М

	ВК-1	ВК-1М		ВК-1	ВК-1М
1. Фотоапарат	- 1	-	50. Ножівка по металу	- 1	- 1
2. Фотооб'єктив змінний ширококутовий	- 1	-	51. Ножівка по деревині (змінне полотно)	- 1	- 1
3. Фотоапарат із "зум" об'єктивом	-	- 1	52. Стамеска 10 - 16 мм	- 1	-
4. Світлофільтр ЖЗ до змінного об'єктива	- 1	-	53. Ручка з цанговим затискачем	- 1	-
5. Світлофільтр УФ до змінного об'єктива	- 1	-	54. Викрутка а = 0,5	- 1	-
6. Фототросик	- 1	-	55. Викрутка а = 1,0	- 1	-
7. Фотоштатив	- 1	-	56. Викрутка а = 1,5	- 1	-
8. Фотоспалах електронний	- 1	-	57. Викрутка годинникова	- 1	-
9. Фотоплівка шириною 35 мм	- 4	- 3	58. Викрутка хрестоподібна	- 1	- 1
10. Набір "Молекула"	-	- 1	59. Викрутка з індикатором напруги	- 1	- 1
11. Номерки 0 - 9	- 10	- 10	60. Пінцет анатомічний	- 1	- 1
12. Спиці для номерків	- 6	-	61. Пінцет хірургічний	- 1	- 1
13. Підставки для номерків шарнірні	- 4	- 4	62. Пінцет із вигнутим кінцем	- 1	-
14. Спиці для підставок	- 12	-	63. Зубило	- 1	- 1
15. Пензель магнітний	- 1	- 1	64. Скальпель	- 1	- 1
16. Пензель флейцовий білячий	- 2	- 2	65. Бурав	- 1	-
17. Флакони для дактилоскопічних порошків	- 6	-	66. Надфіль плоский	- 1	-
18. Порошок магнітний "Рубін" (флакони)	-	- 1	67. Надфіль круглий	- 1	-
19. Порошок магнітний "Малахіт" (флакони)	-	- 1	68. Напилек тригранний	- 1	-
20. Порошок магнітний "Топаз" (флакони)	-	- 1	69. Склоріз	- 1	- 1
21. Порошок магнітний "Сапфір" (флакони)	-	- 1	70. Розгортка призматична	- 1	-

22. Сажа (флакон)	-	- 1	71. Компас	- 1	- 1
23. Подушка дактилоскопічна	-	- 1	72. Ножиці	-	- 1
24. Плівка дактилоскопічна темна (пакет)	- 1	- 1	73. Пластилін, кг	0,05	-
25. Плівка дактилоскопічна світла (пакет)	- 1	- 1	74. Пакет перев'язувальний (бинт)	- 1	-
26. Липка стрічка ЛТ-19	- 1	- 1	75. Розчин зеленки (флакон)	- 1	-
27. Липка стрічка ЛТ-38	- 1	- 1	76. Лейкопластир	- 1	-
28. Лупа триразова з підсвічуванням	- 1	- 1	77. Калію перманганат (флакон)	- 1	-
29. Лак для волосся (флакон)	- 1	- 1	78. Піпетка	- 1	-
30. Валик дактилоскопічний	- 1	-	79. Мильниця	- 1	-
31. Ложка для дактилоскопіювання	- 1	-	80. Мило туалетне	- 1	-
32. Ложка для дактилоскопіювання з гумкою	- 1	- 1	81. Присипка дитяча (флакон)	- 1	- 1
33. Фарба друкарська (тюбик)	- 1	-	82. Рухавички гумові (пар)	- 1	- 1
34. Пластина з оргскла 40X90 см	- 2	-	83. Рушник	- 1	-
35. Пластина з оргскла 90X130 см	- 2	-	84. Серветки з тканини	- 1	- 1
36. Пробірка з пробкою	- 6	-	85. Флакон для дезінфікуючого розчину	- 1	-
37. Пакет поліетиленовий із замком	- 15	- 15	86. Шнур огороження 25 м	- 1	-
38. Конверт	- 5	- 5	87. Блокнот	- 1	- 1
39. Шнур подовжувальний електричний 5 м	- 1	-	88. Папка для паперів	- 1	- 1
40. Устрій зарядний	- 1	- 1	89. Олівець із гумкою	- 1	- 1
41. Елементи живлення для лупи з підсвічуванням	- 1	- 1	90. Олівець-склограф	- 1	- 1
42. Елементи живлення для фотоспалаху	- 1	-	91. Ручка кулькова	- 1	- 1
43. Ліхтарик акумуляторний	- 1	- 1	92. Бланки дактилокарт	- 20	- 20
44. Рулетка 10 м	- 1	- 1	93. Папір (аркуші)	- 10	- 10
45. Ніж складаний багатопредметний	- 1	- 1	94. Таблиця до протоколу огляду місця події	- 20	- 20
46. Штангенциркуль 0-125	- 1	- 1	95. Лінійка	- 1	- 1
47. Молоток 200 г	- 1	- 1	96. Фотолінійка	- 1	- 1
48. Плоскогубці	- 1	- 1	97. Транспортир	- 1	- 1
49. Ключ універсальний	- 1	-	98. Довідник "Огляд місця події"	- 1	- 1

2 – валіза криміналіста ВК-2. Призначена для огляду місць учинення злочинів, пов'язаних з убивством або заподіянням тяжких тілесних ушкоджень людині. Комплект спеціалізований для дактилоскопіювання і виконання туалету трупа, а також фіксації і збереження слідів на трупі і тілі потерпілого.

КОМПЛЕКТАЦІЯ НАБОРУ ВК-2

1. Лупа з підсвічуванням	- 1	29. Олівець косметичний	- 1
2. Валик дактилоскопічний	- 1	30. Дезодорант (флакон)	- 1
3. Фарба друкарська (тюбик)	- 1	31. Одеколон (флакон)	- 1
4. Ложка для дактилоскопіювання	- 1	32. Флакон для гліцерину	- 1
5. Ложка для дактилоскопіювання з гумкою	- 1	33. Флакон для спирту	- 1
6. Пластина з оргскла 40X90 см	- 1	34. Флакон для бензину	- 1
7. Пластина з оргскла 90X180 см	- 1	35. Флакон для вазелінової олії	- 1
8. Пристосування для розгинання пальців	- 1	36. Рухавички гумові (пар)	- 3
9. Пінцет хірургічний	- 1	37. Пакет поліетиленовий із замком	- 15
10. Пінцет анатомічний	- 1	38. Присипка дитяча	- 1
11. Пінцет із вигнутим кінцем	- 1	39. Мильниця	- 1
12. Скальпель	- 1	40. Мило туалетне	- 1
13. Ніж складаний багатопредметний	- 1	41. Тканина рушнікова 1,5 м	- 1
14. Гребінець	- 1	42. Пакет перев'язувальний (бинт)	- 1
15. Ножиці	- 1	43. Вата 250 г	- 1
16. Манікюрний набір	- 1	44. Піпетка	- 1
17. Щіточка косметична	- 1	45. Розчин зеленки (флакон)	- 1
18. Губка гумова	- 1	46. Калію перманганат (флакон)	- 1
19. Серветки паперові (пачка)	- 2	47. Пробірка з пробкою	- 4
20. Серветки з тканини	- 3	48. Папка для паперів	- 1
21. Шприц 5 мл	- 1	49. Папір (аркуші)	- 10
22. Лейкопластир	- 1	50. Бланки дактилокарт	- 20
23. Липка стрічка ЛТ-19	- 1	51. Таблиця до протоколу огляду місця події	- 20

24. 1 рим театральний (наоір рум'ян)	- 1	52. конверт	- 5
25. Туш для в'ї	- 1	53. Блокнот	- 1
26. Помада губна	- 2	54. Олівець із гумкою	- 1
27. Пудра рожева	- 1	55. Ручка кулькова	- 1
28. Пудра біла	- 1	56. Довідник "Огляд місця події"	- 1

Комплекти спеціаліста й експерта

Табл. 10. Валізи: 1 – автоінспектора ВД-1 (з викладкою окремих предметів). Призначена для огляду місць дорожньо-транспортних подій.

КОМПЛЕКТАЦІЯ НАБОРУ ВД-1

1. Фотоапарат	- 1	31. Плоскогубці	- 1
2. Фотооб'єktiv змінний ширококутний	- 1	32. Пінцет	- 1
3. Світлофільтр ЖЗ до змінного об'єктива	- 1	33. Ніж складаний багатопредметний	- 1
4. Світлофільтр УФ до змінного об'єктива	- 1	34. Склоріз	- 1
5. Фотоспалах електронний	- 1	35. Штангенциркуль	- 1
6. Фотоплівка шириною 35 мм	- 3	36. Ножиці	- 1
7. Дзеркало оглядове	- 1	37. Шнур огороження 25 м	- 1
8. Номерки 0 - 9	- 10	38. Мильниця	- 1
9. Спиці для номерків	- 6	39. Мило туалетне	- 2
10. Підставки для номерків шарнірні	- 4	40. Рушник	- 1
11. Спиці для підставок	- 12	41. Рукавички гумові (пар)	- 2
12. Манометр шинний 0 - 0,4 мПа	- 1	42. Присипка дитяча	- 1
13. Манометр шинний 0 - 1,2 мПа	- 1	43. Пакет поліетиленовий із замком	- 10
14. Рулетка 50 м	- 1	44. Пакет поліетиленовий 200 x 300 мм	- 10
15. Рулетка 2 м	- 1	45. Пакет перев'язувальний (бинт)	- 1
16. Компас	- 10	46. Лейкопластир	- 1
17. Ліхтарик акумуляторний	- 1	47. Розчин зеленки 10 мл (флакон)	- 1
18. Лупа триразова з підсвічуванням	- 1	48. Калію перманганат (флакон)	- 1
19. Жезл регулювальника	- 1	49. Піпетка	- 1
20. Ліхтар аварійного огороження	- 2	50. Пробірка з пробкою	- 2
21. Курвіметр	- 1	51. Серветки з тканини	- 3
22. Устрій зарядний універсальний	- 1	52. Папка для паперів	- 1
23. Елементи живлення для жезла	- 3	53. Лінійка для схем	- 1
24. Елементи живлення для лупи, ліхтаря огороження і фотоспалаху	- 1	54. Олівець із гумкою	- 1
25. Набір контролю твердості	- 1	55. Блокнот	- 1
26. Набір кольорових крейд	- 1	56. Ручка кулькова	- 1
27. Набір кольорових олівців (фломастерів)	- 1	57. Папір (аркуші)	- 10
28. Викрутка а = 0,5	- 1	58. Фотолінійка	- 1
29. Викрутка а = 1,0	- 1	59. Транспортир	- 1
30. Викрутка хрестоподібна	- 1	60. Конверт	- 5

2 – пожежного ВП-1. Спеціалізований комплект для огляду місць пожеж, проведення слідчих дій і оперативно-пошукових заходів, фотографування, звукозапису й оформлення документів.

КОМПЛЕКТАЦІЯ НАБОРУ ВП-1

1. Фотоапарат	- 1	37. Рукавиці діелектричні (пар)	- 1
2. Фотооб'єktiv змінний ширококутний	- 1	38. Рукавички гумові (пар)	- 2
3. Фотоспалах електронний	- 1	39. Мильниця	- 1
4. Фотоплівка шириною 35 мм	- 2	40. Мило туалетне	- 1
5. Номерки 0 - 9	- 10	41. Рушник	- 1
6. Спиці для номерків	- 6	42. Серветки з тканини	- 3
7. Підставки для номерків шарнірні	- 4	43. Склянка із широкою горловиною	- 1
8. Спиці для підставок	- 12	44. Флакони 35 см ³	- 4
9. Диктофон	- 1	45. Флакони 5 см ³	- 18
10. Лупа з підсвічуванням	- 1	46. Пробірка з пробкою	- 4

10. Лупа з підсвічуванням	- 1	46. Пробірка з пробкою	- 4
11. Прилад комбінований електровимірвальний (тестер)	- 1	47. Пакет поліетиленовий із замком	- 15
12. Освітлювач ультрафіолетовий	- 1	48. Пакет поліетиленовий 200 x 300 мм	- 6
13. Компас	- 1	49. Затискач для герметизації пакетів	- 6
14. Ліхтарик акумуляторний	- 1	50. Парафін, кг	- 0,05
15. Магніт	- 1	51. Респіратор	- 1
16. Устрій зарядний	- 1	52. Фартух	- 1
17. Елементи живлення для лупи, диктофона, тестера і фотоспалаху	- 7	53. Папір фільтрувальний	- 1
18. Шнур подовжувальний електричний 5 м	- 2	54. Пакет перев'язувальний (бинт)	- 20
19. Ніж складаний багатопредметний	- 1	55. Лейкопластир	- 1
20. Стамеска	- 1	56. Розчин зеленки 10 мл (флакон)	- 1
21. Викрутка $a = 1,0$	- 1	57. Калію перманганат (флакон)	- 1
22. Викрутка хрестоподібна	- 1	58. Піпетка	- 1
23. Викрутка з індикатором напруги	- 1	59. Шприц 5 см ³	- 1
24. Пінцет	- 1	60. Папка для паперів	- 1
25. Зубило	- 1	61. Олівець із гумкою	- 1
26. Склоріз	- 1	62. Блокнот	- 1
27. Скальпель	- 1	63. Ручка кулькова	- 1
28. Ножиці	- 1	64. Папір (аркуші)	- 10
29. Ножівка по металу	- 1	65. Лінійка для схем	- 1
30. Ножівка по деревині (змінна полотнина)	- 1	66. Фотолінійка	- 1
31. Рулетка	- 1	67. Конверт	- 20
32. Молоток 200 г	- 1	68. Транспортир	- 1
33. Плоскогубці	- 1	69. Довідник "Огляд місця події"	- 1
34. Ножиці по металу	- 1	70. Щіточка	- 2
35. Штангенциркуль	- 1	71. Касета для диктофона	- 1
36. Уніфікований тримач із набором змінних насадок: вила, совок, шкребок	- 1	72. Розгалужувач електричний	- 1

Табл. 11. 1 – валіза дільничного інспектора ВИ-1. Спеціалізований багатофункціональний комплект дільничного інспектора (розробка НДІСТ МВС України). Технічні засоби, що містяться у комплекті (прилади та устрої), дозволяють реалізовувати функції забезпечення охорони прав і свобод громадян, виявляти факти протиправних проступків і правопорушень та осіб, які їх вчиняють, здійснювати адміністративні функції на ділянці, виконувати профілактичну роботу серед осіб, які скоюють правопорушення, а також збирати та концентрувати джерела інформації про правопорушення, як речові, так і особистісні.

КОМПЛЕКТАЦІЯ НАБОРУ ВИ-1

1. Фотоапарат портативний з фотоспалахом	- 1	21. Молоток 200 г	- 1
2. Фотоплівка кольорова	- 3	22. Плоскогубці	- 1
3. Диктофон	- 1	23. Ножівка по металу	- 1
4. Касета для диктофона	- 1	24. Викрутка годинникова	- 1
5. Лупа з підсвічуванням	- 1	25. Викрутка з індикатором напруги	- 1
6. Пристрій зарядний	- 1	26. Ножівка по деревині (змінне полотно)	- 1
7. Елементи живлення (акумулятори) для фотоапарата, диктофона, лупи і ліхтарика	- 8	27. Надфіль плоский	- 1
8. Набір портативний "След-3"		28. Надфіль круглий	- 1
Лупа 4-кратна, складна	- 1	29. Зубило	- 1
Пензель магнітний	- 1	30. Ручка цангова	- 1
Пензель флейцовий білячий	- 1	31. Змінні насадки до цангової ручки	
Ножиці	- 1	Бурав	- 1
Фломастер	- 1	Викрутка плоска $a = 1,0$ мм	- 1
Пінцет	- 1	Викрутка плоска $a = 0,5$ мм	- 1
Скальпель	- 1	Викрутка хрестоподібна	- 1
Пакет поліетиленовий із замком	- 10	Розкрутка призматична	- 1
Плівка поліетиленова бар'єрна 60 x 80 мм	- 5	Шило	- 1
		Стамеска	- 1

Плівка дактилоскопічна темна 60 x 80 мм	-5	Стамеска	-1
Плівка дактилоскопічна світла 60 x 80 мм	-5	32. Рукавички гумові (пар)	-2
Порошок магнітний "Рубін", флакон 20 см ³	-1	33. Аптечка першої допомоги	-1
Порошок магнітний "Топаз", флакон 20 см ³	-1	Пакет перев'язувальний (бинт)	-1
Порошок магнітний "Сапфір", флакон 20 см ³	-1	Лейкопластир, рулон	-1
Порошок магнітний "Малахіт", флакон 20 см ³	-1	Розчин зеленки 10 мл (флакон)	-1
Липка стрічка ЛТ-19, рулон	-1	Калію перманганат (флакон)	-1
9. Подушка дактилоскопічна	-1	34. Конверт	-5
10. Пристрій для дактилоскопіювання	-1	35. Пакет поліетиленовий із замком	-15
11. Номерки 0 – 9	10	36. Папка для паперів	-1
12. Підставки для номерків, комплект	-1	37. Олівець із гумкою	-1
13. Фотолінійка	-1	38. Олівець-склограф	-1
14. Банка з гіпсом, 200 см ³	-1	39. Ручка кулькова	-1
15. Миска для розмішування гіпсу	-1	40. Лінійка офіцерська	-1
16. Шпатель	-1	41. Папір, аркушів	-10
17. Клей ПВА, флакон	-1	42. Бланки дактилокарт	-10
18. Рулетка, 10 м	-1	43. Довідник "Огляд місця події"	-1
19. Компас	-1	44. Ліхтарик	-1
20. Шнур капроновий, 25 м	-1	45. Ніж складаний багатопредметний	-1

2 – сумки шерифа СШ-1, СШ-1М. Набори призначені для використання дільничними інспекторами при огляді місця події. Набори містять прилади та інструменти для: фотографування місця події, виявлення і фіксації слідів, дактилоскопіювання підозрюваних і потерпілих, а також складання документів. Набір «Сумка шерифа СШ-1М» розроблений за допомогою ДНДЕКЦ МВС України і НДІСТ МВС України. Набори містяться у сумках з плечовим ременем. Усі комплектуючі мають окремі фіксовані місця укладки. Розміри не більш 410 x 300 x 120 мм, вага набору не більш 6 кг.

КОМПЛЕКТАЦІЯ НАБОРІВ СШ-1 і СШ-1М

	СШ-1	СШ-1М		СШ-1	СШ-1М
1. Фотоапарат типу Olympus автомат	-1	-1	21. Папка для паперу	-1	-1
2. Фотоплівка	-1	-1	22. Набір кольорових олівців	-1	-1
3. Лупа триразова з підсвічуванням	-1	-1	23. Ручка кулькова	-1	-1
4. Елементи живлення для фотоапарату і лупи з підсвічуванням	-4	-8	24. Набір інструментів "Молекула" для роботи з мікроб'єктами	-	-1
5. Набір номерків з підставками	-1	-1	25. Лінійка для схем	-1	-1
6. Ліхтарик акумуляторний	-1	-1	26. Фотолінійка	-1	-1
7. Плівка дактилоскопічна темна 60 x 80 мм	-5	-5	27. Рулетка, 10 м	-1	-1
8. Плівка дактилоскопічна світла 60 x 80 мм	-5	-5	28. Бланки дактилокарт	-10	-10
9. Порошок магнітний "Рубін", флакон 20 см ³	-1	-1	29. Рукавички гумові (пар)	-2	-2
10. Порошок магнітний "Топаз", флакон 20 см ³	-1	-1	30. Довідник "Огляд місця події"	-1	-1
11. Порошок магнітний "Сапфір", флакон 20 см ³	-1	-1	31. Стрічка огорожі, 100 м	-	-1
12. Порошок магнітний "Малахіт", флакон 20 см ³	-1	-1	32. Бинт стерильний медичний	-	-1
13. Пензель магнітний	-1	-1	33. Набір тест-смужок "Гемо-ФАН", 50 тестів	-	-1
14. Пензель флейцовий білячий	-1	-1	34. Конверт	-	-1
15. Ножиці	-1	-1	35. Пакет поліетиленовий із замком	-	-1
16. Валик дактилоскопічний	-1	-1	36. Клей	-	-1
17. Фарба друкарська (тюбик)	-1	-1	37. Степлер з комплектом скоб	-	-1
18. Банка з гіпсом, 200 см ³	-1	-1	38. Портативний УФ освітлювач	-	-1
19. Шпатель	-1	-1	39. Пристрій зарядний	-	-1
20. Пристрій для дактилоскопіювання	-1	-1	40. Флакон для дистильованої води, 100 мл	-	-1

Табл. 12. Валіза спеціаліста-криміналіста, експерта ВК-5 для огляду місць подій вибухів і пожеж: 1 – загальний вигляд (середній планшет піднятий). Показана викладка деяких приладів («Молекула», підіймач МП-1, набір кольорових олівців, уніфікований тримач). Комплект призначений для технічного забезпечення виявлення, фіксації і вилучення слідів вибуху, пожежі при огляді місця події, а також забезпечення процесу фіксації й одержання звукової інформації «по гарячих слідах» при оперативних опитуваннях та інших розшукових заходах на місцях подій вибухів або пожеж.

КОМПЛЕКТАЦІЯ НАБОРУ ВК-5

1. Металошукач	- 1	38. Кусачки-бокорізи	- 1
2. Магнітний підіймач МП-1	- 1	39. Плоскогубці	- 1
3. Диктофон	- 1	40. Штангенциркуль	- 1
4. Прилад комбінований електровимірювальний (тестер)	- 1	41. Компас	- 1
5. Лупа з підсвічуванням	- 1	42. Ліхтарик акумуляторний	- 1
6. Рулетка 10 м	- 1	43. Шнур огороження 25 м	- 1
7. Рулетка 2 м	- 1	44. Рукавички гумові (пар)	- 2
8. Набір "Молекула"	- 1	45. Присипка дитяча	- 1
9. Липка стрічка ЛТ-38	- 1	46. Флакони 100 мл	- 2
10. Дзеркало оглядове ЗД-1	- 1	47. Сито	- 1
11. Стамеска \varnothing 16 мм	- 1	48. Мильниця	- 1
12. Напилек тригранний	- 1	49. Мило туалетне	- 1
13. Викрутка $a = 0,5$	- 1	50. Рушник	- 1
14. Викрутка $a = 1,0$	- 1	51. Серветки з тканини	- 3
15. Викрутка $a = 1,5$	- 1	52. Вата 50 г	- 1
16. Викрутка з індикатором напруги	- 1	53. Пробірка з пробкою	- 6
17. Пінцет хірургічний	- 1	54. Пакет поліетиленовий із замком	- 20
18. Пінцет анатомічний	- 1	55. Блокнот	- 1
19. Пінцет із вигнутим кінцем	- 1	56. Папка для паперів	- 1
20. Зубило	- 1	57. Олівець "Склограф"	- 1
21. Скальпель	- 1	58. Папір (аркушів)	- 10
22. Викрутка годинникова	- 1	59. Транспортир	- 1
23. Бурав	- 1	60. Лінійка	- 10
24. Надфіль плоский	- 1	61. Конверт	- 5
25. Надфіль круглий	- 1	62. Номерки з підставками (комплект)	- 1
26. Викрутка хрестоподібна	- 1	63. Щіточка	- 1
27. Ручка з цанговим затискачем	- 1	64. Ножиці	- 1
28. Ніж складаний багатопредметний	- 1	65. Набір кольорових олівців	- 1
29. Склоріз	- 1	66. Набір етикеток , що самоклеяється	- 1
30. Розгортка призматична	- 1	67. Набір етикеток , що самоклеяється, із цифрами	- 1
31. Ножиці по металу	- 1	68. Елементи живлення для лупи і диктофона	- 1
32. Ключ універсальний	- 1	69. Елементи живлення для тестера	- 4
33. Ножівка по металу	- 1	70. Ручка кулькова	- 1
34. Ножівка по деревині (змінна полотнина)	- 1	71. Олівець із гумкою	- 1
35. Молоток 200 г	- 1	72. Касета для диктофона	- 1
36. Фартух	- 1	73. Довідник "Огляд місця події"	- 1
37. Уніфікований тримач із набором змінних насадок: вила, совок, скребачка	- 1		

Табл. 13. Валізи: 1 – спеціаліста-одоролога ВО-1. Комплект технічних засобів спеціалізований для роботи із запаховими слідами на місці події. Комплектація валізи дозволяє спеціалісту-одорологу виявляти, фіксувати та вилучати джерела запаху, виконувати забір запаху, консервувати його в спеціальних ємностях, переносити на нейтральний носій і застосовувати

для використання службово-розшукових собак для переслідування злочинця по гарячому сліду, а в майбутньому по джерелу запаху, що зберігається в одорологічній банці, здійснювати вибірку чи судово-одорологічну експертизу для ототожнення злочинця. Набір розташований у валізі типу «Дипломат», виробленому з високоякісного пластика. Всі комплектуючі мають фіксоване місце укладки. Габаритні розміри не більш 500 x 400 x 150 мм, вага набору не більше 9 кг. Комплект постачання може бути змінений (зменшений, збільшений) за бажанням замовника.

КОМПЛЕКТАЦІЯ НАБОРУ ВО-1

1. Серветка байкова	- 10	19. Бинт	- 1
2. Серветка фланелева	- 10	20. Поліетиленова плівка, 200 x 200 мм	- 10
3. Серветка сорбційна вуглеволокниста	- 5	21. Пінцет анатомічний, L = 150 мм	- 1
4. Фольга алюмінієва, рулон	- 1	22. Пінцет анатомічний, L = 200 мм	- 1
5. Банка скляна з кришкою, 0,7 л	- 2	23. Пінцет гнучий	- 1
6. Банка скляна з кришкою, 0,2 л	- 2	24. Скальпель	- 1
7. Пластикова пробірка з пробкою	- 4	25. Ножіці медичні	- 1
8. Скляна пробірка з пробкою	- 6	26. Корнцанг	- 1
9. Поліетиленовий пакет із замком	- 10	27. Шпатель	- 1
10. Поліетиленовий пакет	- 10	28. Затискач	- 1
11. Затискач для герметизації пакетів	- 6	29. Термометр	- 1
12. Липка стрічка ЛТ-19	- 1	30. Шприц, 5 мл	- 1
13. Нитки, моток	- 1	31. Шприц, 150 мл	- 1
14. Флакони, 100 мл	- 2	32. Мильниця і мило туалетне	- 1
15. Фляга для води, 0,5 л	- 1	33. Рушник	- 1
16. Рукавички гумові (пар)	- 3	34. Клей ПВА, флакон	- 1
17. Присипка дитяча, флакон	- 1	35. Пластилін, 0,05 кг	- 1
18. Вата, 100 г	- 1	46. Довідник "Огляд місця події"	- 1

2 – **судового медика (судово-медичного експерта) ВРПС-1.** Комплект технічних засобів судово-медичного експерта названий фірмою-виробником «Валіза для розслідування причин смерті» (ВРПС-1). Комплект являє собою набір спеціальних засобів судового медика, який бере участь у слідчих діях як спеціаліст або експерт, але сам не розслідує причини смерті. Він за дорученням суб'єкта органу дізнання або досудового слідства лише попередньо проводить дослідження і встановлює причину смерті або виявляє біологічні сліди людини (кров, волосся, виділення) на місці події. Тому правильно було б комплект назвати «Валіза судового медика».

КОМПЛЕКТАЦІЯ НАБОРУ ВРПС-1

1. Динамометр судмедексперта	- 1	28. Розчин зеленки (флакон)	- 1
2. Годинник із секундоміром	- 1	29. Калію перманганат (флакон)	- 1
3. Диктофон	- 1	30. Бинт	- 1
4. Касета для диктофона	- 1	31. Лейкопластир	- 1
5. Лупа з підсвічуванням	- 1	32. Піпетка	- 2
6. Лупа комбінована 4-х і 10-тикратна	- 1	33. Вата, 50 г	- 1
7. Рулетка 2 м	- 1	34. Шприц одноразовий, 1 мл	- 2
8. Лінійка металева, 400 мм	- 1	35. Шприц одноразовий, 2 мл	- 2
9. Термометр	- 2	36. Скляночки для тампонів	- 5
10. Ліхтарик	- 1	37. Флакон для формаліну, 100 мл	- 1
11. Пінцет анатомічний прямиий	- 1	38. Флакон для спирту, 100 мл	- 1
12. Пінцет анатомічний вигнутий	- 1	39. Флакон для перекису водню	- 1
13. Пінцет хірургічний	- 1	40. Флакон для фізрозчину, 100 мл	- 1
14. Скальпель	- 1	41. Пробірка з пробкою	- 6
15. Корнцанг прямиий	- 1	42. Пакет поліетиленовий із замком	- 15
16. Ножіці медичні	- 1	43. Конверт	- 5

17. Ножичі для розрізування одягу	- 1	44. Скло предметне плоске	- 5
18. Пристосування для розтискання щелеп	- 1	45. Скло предметне із заглибленням	- 5
19. Ніж складний багатопредметний	- 1	46. Папка для паперів	- 1
20. Молоток невропатолога	- 1	47. Папір (аркушів)	- 10
21. Рукавички гумові (пар)	- 3	48. Копірка (аркушів)	- 5
22. Мильниця	- 1	49. Ручка кулькова	- 1
23. Мило туалетне	- 1	50. Олівець із гумкою	- 1
24. Рушник	- 1	51. Пристрій зарядний	- 1
25. Серветка з тканини	- 5	52. Шкатулка пластмасова	- 2
26. Освіжувач повітря	- 1	53. Елементи живлення для лупи з підсвічуванням, ліхтарика і диктофона (акумулятори)	- 1
27. Присипка дитяча	- 1		

3. Пошукові набори оперативного співробітника

Табл. 14. Валізи спеціалістів і експертів НДЕКЦ МВС України. Валізи (набори) технічних засобів для співробітників органів дізнання, спеціалістів і експертів НДЕКЦ МВС України призначені для технічного супроводження оперативно-розшукової і розвідувальної діяльності згідно з Законами України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 25 березня 1992 р., «Про службу безпеки України» від 25 березня 1992 р. та «Про міліцію» від 20 лютого 1990 р.

1 – валіза ВК-4 спеціаліста-експерта – співробітника спеціалізованих науково-дослідних експертних криміналістичних центрів МВС .

КОМПЛЕКТАЦІЯ НАБОРУ ВК-4

1. Металешукач	- 1	28. Викрутка а = 1,0	- 1
2. Ліхтарик акумуляторний	- 1	29. Викрутка а = 1,5	- 1
3. Дзеркало оглядове	- 1	30. Викрутка хрестоподібна	- 1
4. Шнур подовжувальний електричний	- 2	31. Пінцет прямиий	- 1
5. Розгалужувач електричний	- 1	32. Пінцет із загнутим кінцем	- 1
6. Лампа освітлювальна	- 1	33. Викрутка з індикатором напруги	- 1
7. Ножичі	- 1	34. Компас	- 1
8. Рулетка 2 м	- 1	35. Магнітний підйомач	- 1
9. Рулетка 10 м	- 1	36. Штанга для магніту	- 1
10. Лупа з підсвічуванням	- 1	37. Набір кольорових крейд	- 1
11. Щуп розбірний 1,5 м	- 1	38. Набір кольорових олівців (фломастерів)	- 1
12. Шнур огороження 25 м	- 1	39. Пакет поліетиленовий із замком	- 20
13. Дриль електричний	- 1	40. Пакет поліетиленовий 300 x 500 мм	- 10
14. Набір свердел	- 1	41. Напилок плоский	- 1
15. Ломик-хомка	- 1	42. Напилок тригранний	- 1
16. Молоток 400 г	- 1	43. Рукавички гумові (пар)	- 2
17. Зубило	- 1	44. Фартух (халат)	- 1
18. Долото	- 1	45. Стрічка ізоляційна	- 1
19. Склоріз	- 1	46. Липка стрічка ЛТ-19	- 1
20. Ножівка по металу	- 1	47. Мильниця	- 1
21. Ножівка по деревині	- 1	48. Мило туалетне	- 1
22. Лопатка саперна	- 1	49. Рушник	- 1
23. Сокирка	- 1	50. Папка для паперів	- 1
24. Ніж складний багатопредметний	- 1	51. Папір (аркушів)	- 10
25. Плоскогубці	- 1	52. Ручка кулькова	- 1
26. Кусачки-бокорізи	- 1	53. Олівець із гумкою	- 1
27. Ключ універсальний	- 1		

2 – набір пошуковий НП-1. Є комплектом технічних засобів (інструментів і електро-механічних приладів та устроїв) для проведення всебічних пошукових робіт при огляді автотранспортних засобів, вантажів, закритих будинків тощо. Може застосовуватися при прикордонному і митному контролі, а також при проведенні оперативно-пошукових заходів і слідчих дій. Набір розміщений у двох металевих валізах.

КОМПЛЕКТАЦІЯ НАБОРУ ПН-1

Валіза А

1. Дриль електричний	- 1	16. Рулетка 3 м	- 1
2. Шнур подовжувальний електричний	- 1	17. Стрічка ізоляційна	- 1
3. Ліхтарик акумуляторний	- 1	18. Кусачки спеціальні	- 1
4. Мильниця	- 1	19. Пінцет хірургічний	- 1
5. Мило туалетне	- 1	20. Пінцет анатомічний	- 1
6. Рушник	- 1	21. Пінцет вигнутий	- 1
7. Рукавички гумові (пар)	- 1	22. Ножиці	- 1
8. Пакет перев'язувальний (бинт)	- 1	23. Скальпель	- 1
9. Розчин зеленки (флакони)	- 1	24. Ніж складний багатопредметний	- 1
10. Лейкопластир	- 1	25. Свердла Ø 5 - 10 мм	- 6
11. Калію перманганат (флакони)	- 1	26. Свердла по деревині	- 3
12. Піпетка	- 1	27. Свердла твердосплавні	- 2
13. Ножівка по деревині	- 1	28. Лінійка металева, 400 мм	- 1
14. Ножівка по металу	- 1	29. Фартух (халат)	- 1
15. Запасні полотна для ножівки по металу	- 3		

Валіза Б

1. Набір торцевих голівок	- 1	13. Кусачки-бокори́зи	- 1
2. Молоток спеціальний	- 1	14. Плоскогубці з подовженими губками	- 1
3. Ломик	- 1	15. Зубило	- 1
4. Напилок плоский	- 1	16. Кліщі	- 2
5. Напилок круглий	- 1	27. Комплект ключів шестигранних	- 1
6. Напилок напівкруглий	- 1	28. Набір надфілів	- 1
7. Напилок тригранний	- 1	29. Керн	- 1
8. Напилок квадратний	- 1	20. Пробійник	- 1
9. Ножиці по металу	- 1	21. Викрутки хрестоподібні	- 3
10. Ключ розвідний	- 2	22. Викрутки плоскі	- 3
11. Ключ універсальний	- 1	23. Штангенциркуль	- 3
12. Плоскогубці	- 1	24. Викрутка з індикатором напруги	- 2

4. Криміналістичні лабораторії

Табл. 15. Мобільні криміналістичні лабораторії: 1 – мобільна (у валізі) лабораторія поглибленого експертного дослідження документів (грошових знаків, цінних паперів тощо) у польових умовах моделі «Regula mod. 8002»; 2 – мобільна (у валізі) лабораторія візового і паспортного контролю документів.

Табл. 16. Мобільна лабораторія «ВІЙ-5А» для дослідження у польових умовах погано видимих або видалених штампованих зображень на металевих об'єктах (транспорт, зброя). Використовується в практиці НДЕКЦ МВС України.

Табл. 17. Пересувні криміналістичні лабораторії: 1 – пересувна криміналістична лабораторія ПКЛ-1. Склад технічних засобів ПКЛ-1 умовно прийнято поділяти на 8 відділів: 1) засо-

би електроустаткування, що забезпечують автономне живлення технічних засобів (прожекторів, радіостанцій та іншої техніки); 2) засоби зв'язку, сигналізації і комп'ютеризації (комп'ютер, принтер, ксерокс, Інтернет-зв'язок); 3) прилади, комплекти засобів виявлення, фіксації, вилучення і попереднього дослідження речових джерел; 4) фототехніка, фотолабораторія; 5) відділ звуко- і відеозапису; 6) відділ підготовки й оформлення процесуальних документів; 7) протипожежні засоби та інструменти; 8) санітарні й інші комплекти (аптечки, набори), окремі предмети гігієни. На сьогодні пересувні лабораторії монтуються, як правило, на базі автомашин типу УАЗ, «Газель» і мають довільну комплектацію, що залежить від цілей діяльності правоохоронного органу;

2 – вибухотехнічна лабораторія для оглядів місць вибухів і пожеж;

3 – момент вимірювальної зйомки з глибинним масштабом ПКЛ-1 з покрівлі на місці дорожньо-транспортної події;

4 – стереофотограмметрична лабораторія для вимірювальної зйомки місць події стереоскопічним методом.

Табл. 18. Вибухотехнічна лабораторія – комплект спеціальних технічних засобів для виявлення вибухонебезпечних об'єктів, закладень мін, вибухових пристроїв:

1а, 1б – загальний вигляд лабораторії, змонтованої на базі автомобіля «Газель» в двох планах;

2 – робот MURV-100 (США) із дистанційним управлінням для транспортування і маніпуляцій із вибуховими пристроями або вибуховими речовинами. Являє самохідну платформу, на якій закріплена поворотна турель із маніпулятором захвату і переміщення вибухонебезпечних об'єктів. Оснащений пультом управління, трьома відеокамерами (кольоровою і двома чорно-білими), освітлювачами і переговорним пристроєм. Вантажопідіймальність маніпулятора – 13,6 кг, максимальна дальність пересування – 500 м;

3 – гідродинамічний руйнівник (США) – водяна гармата для безпечної руйнації снарядів, боеприпасів, вибухових пристроїв або оболонки заряду вибухової речовини за допомогою водяного струменя високого тиску. Руйнівник забезпечується водою, обладнаний лазерним покажчиком цілі і приводиться в дію за допомогою суміщення його з електричним ланцюгом робота MURV-100 із пульту дистанційного управління. Після того, як робот відносить вибухонебезпечний предмет у безпечне місце, гармата «розстрілює» його: вибухова речовина детонує і вибухає у безпечному місці;

4а, 4б – вибухозахисний костюм EOD-7B (Канада). Виготовлений з вуглепластикової тканини (кевлар). Костюм оснащений системою примусової вентиляції, фільтрації повітря, освітлювальним пристроєм. Вага костюма з шоломом – 28 кг;

5 – виріб «Тайфун» (Росія) – пристрій для безпечної руйнації боеприпасів, гранат, снарядів, вибухових предметів;

6 – пульт автоматичного управління роботом MURV-100, гідродинамічним руйнівником та іншими приладами. Має перемикачі управління прямим та його робочих пристроїв: туреллю, маніпулятором, а також умикання гідродинамічного руйнівника, переключення режимів роботи відеокамер, джерела світла, засобами зв'язку із спеціалістом, який знаходиться на місці події у вибухозахисному костюмі.

РОЗДІЛ III. Технічні засоби експертного дослідження речових і особистісних джерел доказової інформації

1. Камери для роботи з невидимими слідами людини

Табл. 19. Камери для виявлення на предметах потожирових слідів людини. Негерметичні камери: 1 – скляна (Росія, кінець XIX сторіччя); 2 – скляна (США, XXI сторіччя); 3 – саморобна «Еффект» для виявлення слідів папілярних узорів хімічними реактивами (ціанокри-

лом); 4 – автоматична камера «для виявлення слідів рук хімічними реактивами фірми «Serche» (США). Герметичні камери: 5 – вакуумна камера «Гермен» для виявлення слідів папілярних узорів в агресивному середовищі (конструкція В. М. Чирика і К. Л. Гацкало, НДЕКЦ, Харків); 6 – лабораторна установка для виявлення слідів рук методом напилювання металу (конструкція В. М. Салтевського, ХНДІСЕ, 1954 р.).

2. Засоби, прилади експертного класу моделей Regula

Табл. 20. Засоби експертного класу для оперативного контролю у польових і лабораторних умовах:

1 – лупа моделі «Regula mod. 1010», призначена для оперативного дослідження об'єктів у польових умовах. Має збільшення до 10 крат, вбудовану ультрафіолетову лампу спектральної чутливості до 365 нм, бокове підсвічування, просвітлену оптику. Модель «Regula mod. 1010.07» носить в чохлі на поясному ремені;

2 – лупа «Крот» моделі «Regula mod. 1011» – мобільний прилад для контролю справжності різноманітних документів, грошових знаків, цінних паперів. Призначена для поглибленого контролю у польових умовах, має такі особливості: компактність, ультрафіолетове світло, оптичний модуль для дослідження рефлективного захисту (ЗМ), універсальний вимірювальний диск, поле зору з відсутністю перекручення, оптичне центрування, бокова різкість, універсальний блок живлення, може носитися в чохлі на поясному ремені;

3 – лупа «Крот» в чохлі на поясному ремені;

4 – спектральна телевізійна лупа моделі «Regula mod. 4004», призначена для дослідження об'єктів із збільшенням до 35 крат. Має можливість вимірювання лінійних розмірів з точністю до 100 мкм у блакитній, зеленій і червоній частинах видимого діапазону і двох частинах інфрачервоного діапазону; інфрачервону люмінесценцію з дискретністю 15 нм, 100 нм при різних положеннях освітлювачів відносно робочої поверхні. Прилад дозволяє оперативно переглядати об'єкти будь-якого формату, є комплектуючою частиною моделі «Regula mod. 4005 ИКЛ-2», можливе підключення до монітору, телевізору або іншого програмного комплексу;

5 – пристрій «Regula mod. 4005 ИКЛ-2». Є комплектуючою частиною багатьох експертних систем і програмно-апаратних комплексів типу «Експерт», «Телевізійний спектральний мікроскоп», «Відеоскоп» та ін.

3. Технічні засоби ідентифікаційних судово-балістичних досліджень мисливської зброї

Табл. 21. Технічні засоби для експертного дослідження вогнепальної зброї і слідів пострілу: 1 – установка «Ціль» для одержання експериментальних снарядів при стрілянині з бойової короткоствольної і мисливської вогнепальної зброї (конструкція В. М. Чирика, НДЕКЦ, м. Харків); 2 – щитовий дерев'яний стендовий кулеуловлювач; 3 – пакетний кулеуловлювач «Труба»; 4 – електронний пристрій «Швидкість» моделі «Regula mod. 6001» для визначення швидкості прямування снаряда (кулі, дробу, картечі).

Табл. 22. Технічні засоби експертного дослідження слідів каналу ствола на снарядах мисливської зброї:

1 – розташування дробинок у спорядженому патроні: чорні – крайові шротини, на яких утворюються сліди каналу ствола зброї, світлі – внутрішні шротини, які мають лише крапкові сліди («контактні плями»), що утворюються через динамічну дію пострілу (для ідентифікації зброї не використовуються, але свідчать про порядок розташування дробинок в снаряді);

2 – «Снаряд В. Ф. Гущина» для одержання порівняльних зразків слідів каналу ствола мисливської зброї на дробу (Гушин Василь Федорович – науковий співробітник Харківського НДІСЕ імені заслуженого професора М. С. Бакаріуса – за розробку снаряда отримав два авторських свідоцтва: № 403942 від 27 червня 1973 р. і № 413887 від 5 жовтня 1973 р. на винахід (див.: «Госкомреестр СССР»);

- 3 – снаряд у розібраному вигляді (1 – остов снаряду; 2 – свинцеві вкладиші, на яких відображаються сліди каналу ствола; 3 – металеві вкладиші-роз'єднувачі);
- 4 – мікрознімок сліду на дробині, що досліджується;
- 5 – мікрознімок експериментального сліду на снаряді Гущина;
- 6 – мікрознімок порівняння слідів шляхом сполучення на МСК-1.

4. Експертні системи технічних засобів

Табл. 23. Експертні системи:

1 – відеоскоп – система, що включає спектральну лупу, персональний комп'ютер, прилад «Regula mod. 4004М» і має клавіатурне управління спеціальним обладнанням і еталонними базами даних;

2 – телевізійний спектральний люмінесцентний мікроскоп «Regula mod. 5001». Ширина досліджуваного поля 300 мм; оптичне збільшення до 40 крат; ультрафіолетова лампа нижнього і верхнього світла в 9 v; цифрове джерело світла (спектральний діапазон 400 x 800 нм) дискретності 15нм; дослідження ультрафіолетової та інфрачервоної люмінесценції; електронне управління клавіатурою; наявність рідкокристалічного індикатора з підсвічуванням; автоматичне встановлення світлофільтрів; підключення до персонального комп'ютера, магнітофону; можливість попереднього завдання програм дослідження.

Табл. 24. Експертні дактилоскопічні системи: 1 – система введення дактилоскопічної інформації з дактилокарт та інших носіїв; 2 – система обробки дактилоскопічної інформації за програмним забезпеченням (ПЗ) «Дакто-2000» (пошук у базі дактилоскопічної інформації і порівняльне дослідження зі зразками даних бази).

Табл. 25. Програмно-апаратний комплекс «Експерт» включає пристрій «Regula mod. 4005 ИКЛ-2», персональний комп'ютер із платою широкого відеозахвату – відеозображення, лазерний принтер і програму одержання й опрацювання відеозображення «Відеоскоп». Цей потужний сучасний комплекс дозволяє здійснювати контроль справжності документів, виявляти внесення змін (підчисток, травлення, переклеювання), встановлювати ознаки поліграфічного захисту документів (розкату фарби; металографічного, орловського, високого та офсетного друку; ознак магнітних властивостей матеріалів документів), забезпечує плавний перехід дослідження документів із видимої зони в інфрачервону. Комплекс дозволяє вирішувати широке коло завдань спеціального експертного класу і отримав високу оцінку спеціалістів і експертів НДЕКЦ МВС, Національного банку, Держкомкордону, Держмитслужби України.

5. Програмно-апаратні комплекси (ПАК)

Табл. 26. Програмно-апаратні комплекси:

1 – «Regula mod. ED1100» являє поєднання спектрального компаратора і міцного комп'ютера. Це – незамінна експертна система сучасної лабораторії технічної експертизи документів, що призначена для проведення точних спектральних досліджень широкого профілю при технічній експертизі документів (дослідження спектральних характеристик матеріалів документів і барвників, якими виконані реквізити документів і елементи їх захисту). Комплекс характеризується великим полем зору (150 x 210 мм), оптичним збільшенням до 21 крат, спектральною чутливістю в 380 – 1100 нм, наявністю: відрізнних вузькосмугастих світлофільтрів, освітлювача інтенсивного світла 250 Вт із комплектом світлофільтрів, освітлювачів: ультрафіолетового світла 36 Вт; заливаючого широкосмугастого світла; світла, що косо падає, для дослідження рельєфу документів; донного люмінесцентного світла; донного інфрачервоного світла; імпульсного освітлювача, повного логічного управління, що дублює управління з персонального комп'ютера, сполучення зі спеціального ПЗ «Відеоскоп» («VideoScore»);

2 – «Рикошет» для балістичних досліджень слідів зброї на гільзах з пошуково-розшуковою та ідентифікаційною метою. Включає: 1) лазерний сканер; 2) персональний комп'ютер із

спеціальним програмним забезпеченням; 3) принтер. Дозволяє створювати і зберігати бази даних куль і гільз нарізної і гладкоствольної зброї.

Табл. 27. Інформаційно-довідкова система «Паспорт» (ІДС «Паспорт») на CD-диску. Містить дані про більш ніж 135 країн, близько 310 документів, 16185 ілюстрацій паспортів та інших документів: 1 – титульна сторінка ІДС «Паспорт»; 2 – сканер і устрій, що зчитує.

Табл. 28. Програмно-апаратний комплекс ТЕД-34. Комплектація: 1) відеомікроскоп; 2) персональний комп'ютер; 3) кольоровий сканер; 4) принтер зі здібністю розв'язування друку не менш 600 крапок на дюйм; 5) додатковий монітор, що не є обов'язковим елементом комплексу. Можливостями дослідження є: співставлення матеріалів письма та друку; прочитання невидимих штрихів; дослідження пошкоджених документів; встановлення хронологічної послідовності нанесення штрихів; інші види технічного дослідження документів.

Табл. 29. Інформаційно-довідкова система «Автодокументи» на CD-диску. Містить дані про 35 країн; більш 310 документів, що реєструють і характеризують автомобільний транспорт і осіб власників та водіїв; більш 1137 ілюстрацій паспортів загального вигляду документів.

Табл. 30. Програмно-апаратний комплекс АВІ-310 (США). Комплектація: 1) прилад для електрофорезу; 2) персональний комп'ютер Макінтош зі спеціальним програмним забезпеченням; 3) принтер; 4) допоміжні матеріали (капіляри, пробірки, флакони). Використання методу ДНК-аналізу дозволяє встановлювати: приналежність слідів біологічного походження конкретній людині; сліди конкретної людини в змішаних слідах; ідентичність останків у випадку розчленування трупа або ідентифікація жертв катастроф, якщо близькі родичі ще живі; батьківство.

Табл. 31. Програмно-апаратний комплекс аналізу магнітних сигналів (ПАКАМС). Комплектація: 1) відеомонітор; 2) персональний комп'ютер з спеціальним програмним забезпеченням; 3) принтер; 4) мікроскоп; 5) магнітооптичний блок; 6) камера ФПЗС; 7) стрічкопротяжний механізм; 8) блок живлення і комутації; 9) навушники; 10) стикові модулі (мікрокасети, компакт-касети, відеокасети, катушки). Можливостями дослідження є: класифікація апаратів магнітного запису; ідентифікація апаратів магнітного запису; діагностика апаратів магнітного запису; встановлення ознак монтажу магнітних сигналів; відновлення частково знищеної інформації магнітних сигналів.

ІV. СПЕЦІАЛЬНІ ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ УЧАСНИКІВ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА

Табл. 32. Спеціальні технічні засоби забезпечення безпеки учасників досудового слідства (Закон України «Про міліцію», статті 12, 13, 14)

**СПИСОК РИСУНКІВ
ДО ПІДРУЧНИКА “КРИМІНАЛІСТИКА”**

Рис. 1. Деякі технічні засоби, що використовуються в криміналістиці (у чорно-білому варіанті за текстом)

Таблиці – вкладки у кольоровому зображенні

- Табл. 1. Джерела освітлення
 Табл. 2. Джерела ультрафіолетового (УФ) освітлення
 Табл. 3. Джерела (прилади) інфрачервоного (ІЧ) освітлення, спостереження, вимірювання і фотографування
 Табл. 4. Сучасні лупи
 Табл. 5. Мікроскопи
 Табл. 6. Портативні пошукові набори і прилади
 Табл. 7. Портативні пошукові набори технічних засобів
 Табл. 8. Валіза слідчого ВС-1: 1 – середній планшет опущений; 2 – середній планшет піднятий
 Табл. 9. Валіза криміналіста: ВК-1 і ВК-2
 Табл. 10. Валізи: 1 – автоінспектора ВД-1; 2 – пожежника ВП-1
 Табл. 11. 1 – валіза дільничного інспектора «ВІ-1» (Україна); 2 – сумка шерифа «Ш-1» (США)
 Табл. 12. Валіза ВК-5
 Табл. 13. Валізи: 1 – ВО-1; 2 – ВРПС-1. (1 – спеціаліста одоролога; 2 – судового медика (валіза для розслідування причин смерті))
 Табл. 14. Валізи: 1 – ВК-4; 2 – НП-1
 Табл. 15. Лабораторії мобільного контролю: 1 – експертного контролю документів та банкнот; 2 – візового і паспортного контролю
 Табл. 16. Мобільна лабораторія ВІЙ-5А
 Табл. 17. Пересувні лабораторії технічних засобів: 1 – ПКЛ-1; 2 – вибухотехнічна; 3 – вимірювальна зйомка з полку ПКЛ-1; 4 – стереофотограмметрична лабораторія
 Табл. 18. Вибухотехнічна лабораторія
 Табл. 19. Камери для виявлення потожирових слідів
 Табл. 20. Прилади експертного класу для експресоперативного контролю
 Табл. 21. Технічні засоби для отримання слідів зброї на снарядах та гільзах
 Табл. 22. Технічні засоби експертного дослідження слідів каналу ствола мисливської зброї
 Табл. 23. Експертні системи: 1 – відеоскоп; 2 – телевізійний спектральний мікроскоп (система)
 Табл. 24. Експортні системи: 1 - система введення дактилоскопічної інформації; 2 - система обробки по ПО “ДАКТО-2000”
 Табл. 25. Програмно-апаратні комплекси “ЕКСПЕРТ”
 Табл. 26. Програмно-апаратні комплекси: 1 - ЕД-1100; 2 - “Рикошет”
 Табл. 27. Програмно-апаратний комплекс для технічної експертизи документів (ТЕД-34)
 Табл. 28. Інформаційно-довідкова система «ПАСПОРТ»
 Табл. 29. Інформаційно-довідкова система «АВТОДОК»

- Табл. 30. Програмно-апаратний комплекс АВІ-310 (США)
- Табл. 31. Програмно-апаратний комплекс аналізу магнітних сигналів КМ-1
- Табл. 32. Спеціальні засоби забезпечення безпеки учасників досудового слідства
- Рис. 2. Найпростіші засоби для вимірювальної зйомки звичайним фотоапаратом: 1 – складений глибинний масштаб; 2 – фішки; 3 – маркер-конус; 4 – складений метричний квадрат; 5 – масштабна лінійка; 6 – глибинна масштаб-рулетка десятиметрова
- Рис. 3. Спеціальний фотоапарат “ФСМ-1” для вимірювальної перспективної зйомки і метричний знімок: 1 – гвинт для переміщення вимірювальної сітки на фоні збільшеної вимірювальної перспективної сітки (2 – глибинна метражна шкала; 3 – горизонтальна метражна шкала)
- Рис. 4. 1 – вимірювальний знімок з глибинним масштабом; 2 – вимірювальний знімок, виготовлений фотоапаратом “ФСМ-1”
- Рис. 5. Загальний вид цифрових фотоапаратів типу “Минолта”: 1 – фаховий; 2 – “2330 ZOOM” – аматорський
- Рис. 6. Класифікація слідів злочину в криміналістиці (за З. Г. Самошиної)
- Рис. 7. Сучасна класифікація слідів злочину в криміналістиці (за Салтевським – М. В.)
- Рис. 8. Механізм утворення слідів при прямолінійному русі (пояснення за текстом)
- Рис. 9. Утворення слідів поділом цілого (а) і відділенням частини від цілого (б)
- Рис. 10. Схема утворення слідів внаслідок структурних змін: а) ущільненням; б) порушенням кристалічної структури
- Рис. 11. Види символів для позначення видів механічного прямування при слідоутворенні (пояснення за текстом)
- Рис. 12. Механізм утворення слідів при прямолінійному русі в різних ситуаціях слідоутворення: а – удар, віджимання; б – удар бойка при пострілі; в – зіткнення з перешкодою, г – нанесення відбитку печатки; д – утворення втиснених слідів взуття
- Рис. 13. Механізм утворення слідів ковзання при прямолінійно-поступальному русі: а – слідоутворюючий об’єкт; б – слід ковзання
- Рис. 14. Механізм утворення слідів розпилу при зворотно-поступальному русі: а – пила з двома точками прикладення сили; б – пила з однією точкою прикладення сили
- Рис. 15. Схематичний вигляд інструментів свердління: а – свердло для металу; б, в – свердла для деревини; г – свердло «балерина» для металу, деревини, скла. Знизу профіль слідів свердління, що утворюються
- Рис. 16. Пізнавальний (сигналетичний) знімок, використовуваний для опису зовнішніх ознак людини (словесного портрета)
- Рис. 17. Види форм обличчя в фас: 1 – кругле; 2 – квадратне; 3 – прямокутне; 4 – трикутне; 5 – трикутне, повернене основою униз; 6 – овальне; 7 – ромбовидне. Види форми обличчя в профіль: 1 – опукле; 2 – пряме; 3 – угнуте
- Рис. 18. Основні ознаки частини обличчя в профіль: а – лобна; б – носова; в – ротова; 1, 4 – контрольні точки: 2 – спинка носа; 3 – крило; 5 – основа носа; 6 – кінчик носа; 7 – губи; 8 – підборіддя

- Рис. 19. Джерела інформації про зовнішність людини
- Рис. 20. Мальований суб'єктивний портрет, складений зі слів декількох свідків-очевидців (а); задержаний злочинець (б)
- Рис. 21. Фоторобот злочинця, що розшукується, домальований оператором (Г. Мамедов, УВС м. Києва), і затриманий злочинець
- Рис. 22. Суб'єктивні портрети, складені з допомогою комп'ютерної графіки за програмою «РАПС-портрет» (розробка НДІВПЗ АПрН України)
- Рис. 23. Будова шкірного покриву (шкіри) людини на різних ділянках тіла: 1 – на обличчі; 2 – на долонях, підшвах ніг; 3 – на інших ділянках
- Рис. 24. Схематична будова папілярної лінії в розрізі: 1 – пора; 2 – епідерміс; 3 – дерма; 4 – сосочковий шар; 5 – потова залоза
- Рис. 25. Форми папілярних узорів на нігтьових фалангах пальців рук і ніг: 1 – дугова; 2 – петляста; 3 – завиткова, кругова
- Рис. 26. Слідоутворюючі зони папілярних узорів: а) на долонних поверхнях рук: 1 – зап'ясток; 2 – канал зап'ястка; 3 – ліктьовий зап'ясток; 4 – променеве підвищення; 5 – зона променевого зап'ястка; б) на пальці: 1 – дистальна зона; 2 – латеральні бокові зони; 3 – центральна частина; 4 – базисна частина
- Рис. 27. Ознаки будови папілярних узорів: 1 – вершина петлі; 2 – гачок; 3 – розрив; 4 – відрізок; 5 – точка; 6 – дельта; 7 – початок лінії; 8 – місток; 9 – острівце; 10 – вила
- Рис. 28. Пороскопічні та еджеоскопічні ознаки папілярних ліній при великому збільшенні: 1 – форма пор; 2 – форма країв папілярної лінії (порізаність країв, “берегова лінія”)
- Рис. 29. Класифікація слідів пальців рук
- Рис. 30. Прийоми освітлення об'єктів для виявлення слідів пальців рук: 1 – кососпрямоване; 2 – вертикальне; 3 – проходяче, освітлення на просвіт; 4 – точечне; 5 – розсіяне
- Рис. 31. Дактилоскопічні пензлі і засоби: 1, 2 – магнітний звичайний і широкозахватний пензлі (конструкція Ю. Ф. Жарікова, Ю. Ю. Орлова, Національна академія внутрішніх справ України); 3 – флейцовий пензель; 4 – пуховий пензель; 5 – аерозольний розпорошувач порошку, рідини; 6 – поліетиленовий розпорошувач порошоків
- Рис. 32. Принциповий устрій йодних трубок: 1 – прямоточні з ручним підігрівом; 2 – трубки з електричним підігрівом; 3, 4 – трубка для водяного і хімічного підігріву
- Рис. 33. Деякі види йодних трубок: 1 – трубка з ручним підігрівом (США); трубки українських криміналістів: 2 – трубки з електричним підігрівом і автономним живленням М. В. Салтевського; 3 – трубка “Термойод” з електричним підігрівом і автономним живленням Ш. Ш. Арамишьяна; 4 – трубка з водяним підігрівом В. М. Єфимчука
- Рис. 34. Установка для виявлення слідів рук методом вакуумного напилювання: 1 – вакуумна камера “колокол”; 2 – об'єкт дослідження; 3 – випарник металу; 4 – виявлений слід (див. табл. 19)
- Рис. 35. Прийоми визначення деяких властивостей людини за петлястими узорами пальців рук: 1 – масштабна міліметрова лінійка; 2 – види петлястих узорів: U – ульнарні; R – радіальні

- Рис. 36. Прийоми визначення руки людини: П – права, Л – ліва за формою узору на пальцях рук
- Рис. 37. Система вимірювання ознак локомоційних рухів, відображуваних у доріжці слідів ніг людини: МН - лінія напрямку прямування, АБ, ВГ, ДЕ – довжина правого кроку; БВ, ГД – довжина лівого кроку; ВЖ, ЗИ – ширина кроку, а – кут правого кроку, b – кут лівого кроку; АБВГД – лінія ходьби, хода
- Рис. 38. Таблиця даних для визначення деяких властивостей і ознак людини по елементах “ходи”, відображеної в доріжці слідів ніг
- Рис. 39. Будова шкірного покриву обличчя людини за С. І. Ненашевим
- Рис. 40. Будова шкіри на щоках у чоловіків – 1 і жінок – 2; будова шкіри на обличчі людини в 30 років – 3 і 55 років – 4
- Рис. 41. Виробленість почерку: 1 – вироблений; 2 – середньовироблений; 3 – невироблений
- Рис. 42. Загальні ознаки почерку (опис за текстом)
- Рис. 43. Елементи, що формують знаки і літери пропису (пояснення за текстом)
- Рис. 44. Приватні ознаки почерку (пояснення за текстом)
- Рис. 45. Пошукова таблиця
- Рис. 46. Види звукових доріжок на різних носіях і типи касет: 1 – аналоговий запис на пластмасі (грамофонна платівка); 2 – аналоговий запис на фотоплівці, фотопаперу, фотозапис; 3 – цифровий запис на компакт-диску; 4 – аналоговий запис на магнітному матеріалі: плівка, дріт; 5 – компакт-касета МК; 6 – макрокасета “Національ”, диск, мікросхема
- Рис. 47. Сучасні диктофони фірми СОНІ: “353V”, що пише на касету МК; “629V”, що пише на мікрокасету; “CD-50”, що пише на мікросхему (цифровий диктофон)
- Рис. 48. Зразки упаковки джерел запаху на місці події: 1 – зрізи нігтів, волосся, волокна; 2 – предмети одягу: рукавичка, носова хустка, шапка, 3 – дрібні предмети, що знаходилися в руках людини; 4 – документи, що знаходилися в контакті з людиною
- Рис. 49. Перенесення запахового сліду на нейтральний носій (фланелева тканина, активована вугільна тканина АВТ) і упаковка (див. табл. 12 ВК-8)
- Рис. 50. Діаграма емоційного стану чотирьох підозрюваних у вчиненні злочину при пред’явленні в ході допиту емоціогенного подразника (фотознімку місця події: згвалтованого і вбитого хлопчика)
- Рис. 51. Безконтактний тестер голосу Handy Trustor” (ручний правдер), розроблений фірмою “911-комп’ютер” (Південна Корея). Реагує на зміни в голосі людини. Результати відображаються на екрані символами “надкушеного яблучка” (1) і “чайника з кришкою” (2). При натисканні кнопки (1) розмір надкусу яблучка свідчить про ступінь емоційного порушення, а при натисканні кнопки (2) злітає кришка чайника, показуючи розмір стресу
- Рис. 52. Сучасна модель контактного поліграфу “Note book”: 1 – контактні датчики; 2 – клавіатура комп’ютера; 3 – монітор “Note book”; 4 – усереднена сигналограма; 5 – емоційної напруженості немає; 6 – емоційна напруженість є
- Рис. 53. Схема класифікації засобів вчинення злочину

- Рис. 54. Види деяких знарядь злому (“зłodійські інструменти”): 1 – фомка; 2 – “гусяча лапа”; 3 – “клешня раку”; 4 – “пластир”; 5 – відмички; 6 – ключ-болванка з припоєм; 7 – ключ-щітка; 8 – “уїстіті”; 9 – “балерина”; 10 – автогенний апарат
- Рис. 55. Види деяких інструментів – знарядь праці, що нерідко використовуються для вчинення злочинів
- Рис. 56. Деякі види холодної зброї: ударно-роздроблювальна: 1 – палиця; 2 – булава; 3 – бита; 4 – дубинка; 5 – кистень; 6 – бойова петля; 7, 8 – унчаки; 9, 10 – кастети; 11 – надолонник; комбінована: 12 – ніж-кастет; замаскована колюча зброя: 13 – тростина-парасоля; бойова: 14 – штик; колючо-ріжуча: 15 – мисливські ножі; 16 – фінські ножі; 17 – кортик; 18 – кинджал; 19 – узбецька “пичака”, 20 – туркменський “клич”
- Рис. 57. Слiди кваліфікованої підчистки голкою в паспорті (видна видалена цифра “3”)
- Рис. 58. Слiди підробки цінних паперів шляхом вклейки: а – номери в облігацію; б – цифри в однодоларову купюру
- Рис. 59. Зібраний розірваний документ, частини якого склеєні шматочками папіросного паперу (позначено стрілками)
- Рис. 60. Відновлення текстів на спалених документах: 1 – частини спалених документів; 2 – ті ж документи після відновлення текстів
- Рис. 61. Фотознімок інфрачервоної люмінесценції віддаленого підчисткою номера у видатковому касовому ордері
- Рис. 62. Відбитки печаток, нанесених сучасними кліше: 1 – відтиск кліше філії державного ощадного банку України; 2 – акціонерного комерційного банку “Меркурій”; 3 – товариства з обмеженою відповідальністю “Атіка”
- Рис. 63. Ознаки підроблених відбитків печаток: а – відбиток з рисованого кліше; б – відбиток з набірного кліше, набраного з друкарських кеглів; в – ознаки нестандартної форми букв; г – неоднаковий радіальний уклін букв на відбитку, нанесеному з набірного
- Рис. 64. Друкуюча голівка матричного принтеру
- Рис. 65. Принципова схема друку електростатичним друкуючим пристроєм (лазерний принтер, ксерокс)
- Рис. 66. Знаки, нанесені матричним принтером: 1 – формуюча матриця; 2 – точка, нанесена через барвну стрічку; 3 – точка, нанесена через копіювальний папір; 4 – точка, нанесена струминним принтером
- Рис. 67. Знаки, нанесені різноманітними засобами друку: 1 – матричний принтер; 2 – струминний принтер; 3 – лазерний принтер; 4 – ксерокс; 5, 6 – поліграфічним засобом (глибокий друк)
- Рис. 68. Утворення слiдів ковзання знаряддями письма: а, б – погано застругані олівці; в – перо перової ручки “Паркер”; г – плакатне перо
- Рис. 69. Загальний вигляд 9-міліметрового пістолета Макарова (ПМ): 1 – курок; 2 – кожух затвора; 3 – зачіпка викидача; 4 – ствол; 5 – дуловий зріз; 6 – спусковий гачок; 7 – спускова скоба; 8 – рукоятка; К – калібр; П – поля; Н – нарізи
- Рис. 70. Загальний вигляд 7,62-міліметрового револьвера “Наган”: 1 – ствол; 2 – рамка; 3 – барабан; 4 – курок; 5 – рукоятка; 6 – спусковий гачок; 7 – шомпол

- Рис. 71. Атипова зброя: а) обрізи: 1 – мисливської двоствольної рушниці; 2 – 6,5-міліметрової спортивної гвинтівки; б) самороблена зброя: 3 – пістолет; 4 – револьвер; 5 – 6,5-міліметрова стріляюча «авторучка»
- Рис. 72. Самороблена атипова зброя, що маскується під побутові предмети: 1 – авторучка; 2 – кинджал; 3 – тростина; 4 – комбінована зброя: револьвер-ніж-кастет
- Рис. 73. Загальний вигляд деяких пістолетів-кулеметів: 1 – пістолет Судаєва ППС (СРСР); 2 – “Інгрем” (США); 3 – “Скорпіон” (Чехословаччина)
- Рис. 74. Автомати Калашнікова: 1 – АК – калібр 7,62 мм; 2 – АКМ-74 – калібр 5,45 мм
- Рис. 75. Загальний вигляд патронів до бойової нарізної вогнепальної зброї: 1 – 7,2-міліметровий гвинтівковий; 2 – 7,62-міліметровий револьверний; 3 – 7,62-міліметровий пістолет-кулеметний зразка 1930/1931 р. р.; 4 – 7,62-міліметровий пістолет-кулеметний проміжний патрон зразка 1943 г.; 5 – 5,45-міліметровий проміжний зразка 1974 р.; 6 – 9-міліметровий пістолетний; 7, 8 – 7,8-міліметрові спортивні; 9 – 5,4-міліметровий пістолетний
- Рис. 76. Устрій бойового патрона: а – куля; б – гільза; в – порох; 1 – дульце; 2 – скат; 3 – корпус; 4 – кільцева проточка; 5 – закраїна; 6 – денце; 7 – капсуль; 8 – оживальна частина; 9 – корпус; 10 – конічна частина. Устрій мисливського патрона: 1 – денце; 2 – капсуль; 3 – шляпка; 4 – порох; 5 – картонний пиж; 6 – повстяний пиж; 7 – дріб; 8 – картонний пиж на дріб; 9 – парафінова ізоляція
- Рис. 77. Механізм утворення слідів на гільзі в момент пострілу (пояснення за текстом)
- Рис. 78. Розташування слідів на гільзах: а) бойової зброї: 1 – відбивача; 2 – бойка; 3 – переднього зрізу затвора; 4 – зачіпки викидача; 5 – вікна ствольної коробки; 6 – патронника; 7 – губки магазину; б) мисливської зброї: 1 – бойка; 2 – щитка колодки; 3 – патронника
- Рис. 79. Диференціація автомата АК і карабіна СКС за висотою розташування на гільзах вікна ствольної коробки: а – на гільзі, відстріляної із АК калібру $23 \pm 2,5$ мм; б – на гільзі, відстріляної із СКС калібру $13 \pm 1,5$ мм
- Рис. 80. Сліди на снарядах, відстріляних із гладкоствольної зброї: а) розташування дробин у зарядженому патроні: 1 – крайові дробинки, на яких залишаються сліди каналу ствола; 2 – центральні дробинки; 3 – сліди контактних плям; б) снаряд В. Ф. Гущина для одержання експериментальних слідів каналу ствола: 1 – свинцеві кільці і сліди ствола на них; 2 – сліди ствола на кожній крайовій дробинці; в – сліди каналу зброї на дробині
- Рис. 81. Ототожнення автомата АК і карабіна СКС за слідом вікна ствольної коробки на гільзах патрону зразку 1943 р.: 1 – досліджувана гільза (мікроснімок сліду); 2 – експериментальна гільза (мікроснімок і слід вікна ствольної коробки); 3 – зіставлення слідів на мікроскопі МСК-1
- Рис. 82. Види слідів на торцевих поверхнях скла, зруйнованого кулею (а) і каменем, кинутим рукою (б). Пояснення за текстом
- Рис. 83. Деякі види холодної зброї: 1 – фінські ножі; 2 – кортик; 3 – кортети; 4 – кинджал; 5, 6 – штики; 7 – мисливські ножі; 8, 9, 10, 11 – національна холодна зброя

- Рис. 84. Фінські ножі та їх будова: а – клинок; б – рукоятка: 1 – вістря; 2 – скіс; 3 – обух; 4 – лезо; 5 – кільце; 6 – рукоятка; 7 – наконечник
- Рис. 85. Прийоми виміру слідів транспортних засобів (пояснення за текстом)
- Рис. 86. Деякі види протекторів шин (пояснення за текстом)
- Рис. 87. Ознаки колісного транспорту, що відображаються в його слідах і використовуються для визначення напрямку руху транспорту при огляді місця події
- Рис. 88. Засоби криміналістичної тактики
- Рис. 89. Схема класифікації тактичних прийомів
- Рис. 90. Форма плану розслідування
- Рис. 91. Структурно-логічна схема одержання інформації із системного (складного) джерела “люди - речі”
- Рис. 92. Методи огляду: 1 – концентричний; 2 – ексцентричний
- Рис. 93. Методи огляду: 1 – фронтальний; 2 – по квадратах (ділянках); 3 – по секторах
- Рис. 94. Система експертних установ Міністерства юстиції України
- Рис. 95. Організаційна структура експертної служби МВС України
- Рис. 96. Зразковий план тактичного рішення
- Рис. 97. Принципова схема забезпечення доказами контактної взаємодії злочинця і потерпілого при доказуванні зґвалтування
- Рис. 98. Принципова схема інформаційного забезпечення тактичного завдання «Викриття обвинуваченого» при розслідуванні зґвалтування
- Рис. 99. Принципова схема інформаційного забезпечення тактичного завдання «Викриття потерпілої, яка обмовляє підозрюваного» при розслідуванні зґвалтування
- Рис. 100. Принципова схема інформаційного забезпечення тактичної операції «Затриманий, підозрюваний в грабежі або розбої, є злочинцем»

Салтевський М. В.
С 16 **Криміналістика (у сучасному викладі):** Підручник. — К.: Кондор, 2005. — 588с., 32 іл.

ISBN 966-8251-70-9

Підручник написаний відомим ученим-криміналістом, заслуженим діячем науки і техніки України, автором підручників 1996, 1999, 2001 р.р. Салтевським М. В. Під його керівництвом у 1987 р. колективом кафедри Національної академії внутрішніх справ України був підготовлений перший спеціалізований курс криміналістики для слухачів вузів МВС.

Дане видання перероблене й доповнене сучасними матеріалами, що відображають останні досягнення науки і практики. Матеріал подається відповідно до інформаційного, предметно-перетворювального, діяльнісного і системного підходу, що відповідає вимогам стандарту підготовки юридичних кадрів вищої кваліфікації.

Підручник написаний доступною мовою, добре ілюстрований. Він буде корисним не лише для слухачів і студентів, але й для ад'юнктів, аспірантів, викладачів і практичних працівників прокуратури, органів внутрішніх справ, Служби безпеки, податкової міліції, наділених функціями дізнання й досудового слідства, а також для суддів, експертів, які цікавляться проблемами криміналістики.

Навчальне видання

Салтевський Михайло Васильович

КРИМІНАЛІСТИКА

(у сучасному викладі)

Підручник

Редактор *Вдовиченко Валентина Миколаївна*
Коректор *Павлюк Ігор Володимирович*
Комп'ютерна верстка *Полончук Микола Андрійович*
Дизайн обкладинки *Деркач Павло Павлович*

Підписано до друку 25.11.2004 р.

Формат 70x100 1/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Newton. Умовно-друк.
аркушів — 38,75. Облік.-вид. аркушів — 37,25.

Замовлення №

Видавництво «Кондор»
Свідоцтво ДК № 1157 від 17.12.2002 р.
03057, м. Київ, пров. Польовий, 6
тел./факс (044) 456-60-82, 241-83-47